

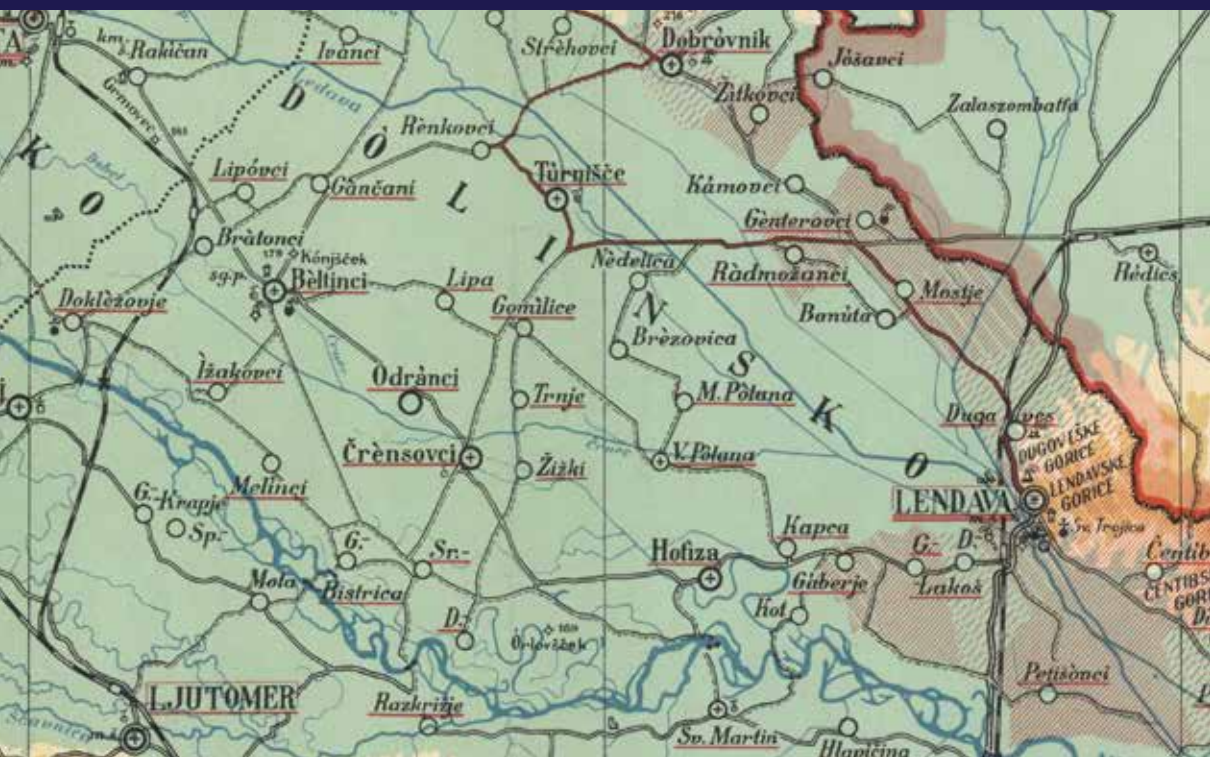
»MI VSI ŽIVETI ŠČEMO«

PREKMURJE 1919: OKOLIŠČINE, DOGAJANJE, POSLEDICE

ZBORNİK PRISPEVKOV MEDNARODNEGA
IN INTERDISCIPLINARNEGA POSVETA NA
SLOVENSKI AKADEMII ZNANOSTI IN UMETNOSTI
LJUBLJANA 29.–30. MAJ 2019

100
LET

PREKMURJE
V SRCU

»MI VSI ŽIVETI ŠČEMO«
PREKMURJE 1919: OKOLIŠČINE,
DOGAJANJE, POSLEDICE

Mednarodni in interdisciplinarni posvet »Mi vsi živeti ščemo« Prekmurje 1919: okoliščine, dogajanja posledice, ki je potekal 29. in 30. maja 2019 v Ljubljani in katerega rezultati so predstavljeni v pričujočem zborniku, je organizirala Slovenska akademija znanosti in umetnosti v sodelovanju s Pomurskim muzejem v Murski Soboti, Pokrajinskim arhivom Maribor, Inštitutom za narodnostna vprašanja v Ljubljani in Oddelkom za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Posvet je potekal v okviru prireditev ob stoti obletnici priključitve Prekmurja in združitve prekmurskih Slovencev z matičnim narodom.

Pomurski muzej
Murska Sobota

PREKMURJE
V SRCU

Sprejeto na seji predsedstva Slovenske akademije znanosti in umetnosti
dne 18. februarja 2020.

»MI VSI ŽIVETI ŠČEMO«
PREKMURJE 1919: OKOLIŠČINE, DOGAJANJE, POSLEDICE

ZBORNİK PRISPEVKOV MEDNARODNEGA IN INTERDISCIPLINARNEGA
POSVETA NA SLOVENSKI AKADEMIJI ZNANOSTI IN UMETNOSTI
LJUBLJANA 29.–30. MAJ 2019

Uredili: *Peter Štih, Kornelija Ajlec, Attila Kovács*

Recenzenta: *Jernej Kosi, Mitja Žagar*

Prevodi v angleščino in iz angleščine: *Saša Mlacović*

Prevodi iz madžarščine: *Vesna Dunjko*

Izdala: *Slovenska akademija znanosti in umetnosti*

Grafična priprava in tisk: *SETZER, Danilo Radanovič s. p.*

Naklada: 300 izvodov

Ljubljana 2020

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.411)«1919»(082)

»MI vsi živeti ščemo« (posvet) (2020 ; Ljubljana)

»Mi vsi živeti ščemo« : Prekmurje 1919: okoliščine, dogajanje, posledice : zbornik prispevkov mednarodnega in interdisciplinarnega posveta na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, Ljubljana, 29.–30. maj 2019 / [uredili Peter Štih, Kornelija Ajlec, Attila Kovács ; prevodi iz madžarščine Vesna Dunjko]. – Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2020

ISBN 978-961-268-072-5
I. Gl. stv. nasl. 2. Štih, Peter, 1960–
COBISS.SI-ID 28667907

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

»MI VSI ŽIVETI ŠČEMO«
PREKMURJE 1919: OKOLIŠČINE,
DOGAJANJE, POSLEDICE

ZBORNİK PRISPEVKOV MEDNARODNEGA
IN INTERDISCIPLINARNEGA POSVETA NA
SLOVENSKI AKADEMII ZNANOSTI IN UMETNOSTI
LJUBLJANA 29.–30. MAJ 2019

LJUBLJANA 2020

KAZALO

Peter Štih, <i>Predgovor</i>	7
Božo Repe, <i>Med starim in novim redom: Slovenci, Evropa in svet po prvi svetovni vojni</i>	11
Metka Fujs, <i>Z obrobja na mednarodno prizorišče: strnjena zgodovina Prekmurja od vključitve v madžarsko državo do 1919</i>	38
Gordana Šovegeš Lipovšek, <i>Arhivsko gradivo o priključitvi Prekmurja 1918–1924 v slovenskih in madžarskih arhivih</i>	67
Aleksandar Životić, <i>Srpska/jugoslovenska vojska i Prekmurje 1918–1924</i>	88
Vladimir Kalšan, <i>Međimurje 1918/19. i akcija Erminija Jurišića u Prekmurju</i>	104
Uroš Lipušček, <i>Ameriška diplomacija in vprašanje Prekmurja na mirovni konferenci v Parizu 1919</i>	125
Boštjan Bertalanich, <i>Heisuke Yanagawa and Japanese Contribution to the Delimitation of the Yugoslav-Hungarian Border</i>	194
Balázs Ablonczy, <i>Težnje po neodvisnosti. Nekateri značilnosti madžarske zunanje politike med leti 1918 in 1920</i>	209
Klaudija Sedar, <i>Vloga cerkve pri priključitvi Prekmurja: razlike in podobnosti v delovanju evangeličanov in katolikov</i>	224
Viktor Szabó, <i>Komunizem (?) v Prekmurju. Vpliv Madžarske sovjetske republike na pokrajino</i>	245
Attila Kovács, <i>Oblikovanje slovensko-madžarske jezikovno-etnične meje od druge polovice 18. stoletja do razpada avstro-ogrske monarhije</i>	254
László Göncz, <i>Življenje ob novi državni meji po priključitvi Prekmurja Kraljevini SHS in delo Razmejnitvene komisije na tem odseku</i>	293

Janez Malačič, <i>Demografski razvoj v Prekmurju 1919–2019: upadanje prebivalstva ter modernizacija razvoja prebivalstva in družbe</i>	351
Miran Komac, <i>Prekmurski narodnomanjšinski rebus 1920–1941</i>	378
Árpád Hornyák, <i>Madžarski revizionizem in madžarsko-jugoslovanski diplomatski odnosi od druge polovice tridesetih let 20. stoletja do aprilske vojne</i>	429
Katalin Munda Hirnök, <i>Porabski Slovenci 1919–1941</i>	442
Aleksander Lorenčič, <i>Oris gospodarskega razvoja Prekmurja od priključitve do danes</i>	463
Darja Kerec, <i>Kulturna integracija Prekmurja v jugoslovansko državo</i>	493
Dušan Nečak, <i>Usoda nemške narodne manjšine v Prekmurju po letu 1945</i>	506
Marko Jesenšek, <i>Prekmurski knjižni jezik in narečje</i>	524
Hotimir Tivadar, <i>Bratje po jeziku: jezikoslovno-zgodovinski pogled na priključitev oziroma združitve prekmurskih Slovencev</i>	565
Franci Just, <i>Književnost prekmurskih Slovencev</i>	593
Milček Komelj, <i>Odkrivanje Prekmurja v slovenski likovni umetnosti in umetnostni zgodovini</i>	642
<i>Seznam osebnih imen</i> (Peter Mikša)	693

PREDGOVOR

Združitev prekmurskih Slovencev z matičnim narodom in priključitev Prekmurja Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev pred stotimi leti je v zgodovinski perspektivi eden najpomembnejših dogodkov v narodnem oblikovanju Slovencev in ozemeljskem zaokroževanju Slovenije. Slovenci so po koncu prve svetovne vojne, ko je na ruševinah starega sveta nastala nova ureditev Evrope, spadali med zmagovalce in poražence obenem. Z nastankom Države Slovencev, Hrvatov in Srbov v zadnjih oktobrskih dneh leta 1918 so si Slovenci prvič v zgodovini sami vladali in svoje, takrat pridobljene državnosti niso več izpustili iz rok. Po drugi strani so obenem plačali visoko ceno: s plebiscitom je bila izgubljena Koroška, z rapalsko mejo Primorska.

Le na vzhodu se je z odločitvijo Pariške mirovne konference in nato s podpisom Trianonske pogodbe z matičnim narodom združil največji del tistih Slovencev, katerih predniki so tisočletje živeli v okviru Ogrske. To se seveda ni zgodilo samo od sebe, ampak je bilo plod zavzetega, dolgega in na koncu dobro opravljenega dela na Pariški mirovni konferenci. Za njim je v prvi vrsti stala skupina zavednih katoliških duhovnikov z Matijo Slavičem na čelu, ki ga je na mirovni konferenci v Parizu v vlogi eksperta za zgodovinska vprašanja spremljal še en Prlek in duhovnik, Fran Kovačič. Žal so ti ljudje in njihove zasluge komajda poznani slovenski javnosti, kar velja tudi za njihovo zasluženno mesto v narodovem zgodovinskem spominu, pa čeprav sta bila imenovana v svojem času vidni javni osebnosti, univerzitetna profesorja in Slavič celo dvakrat rektor ljubljanske univerze. Brez njih in nenazadnje tudi brez ameriškega predstavnika na pariški konferenci, majorja Douglasa Johnsona, sicer profesorja geografije na univerzi Columbia v New Yorku, čigar razmejitveni predlog je bil na koncu sprejet, bi bila usoda Prekmurja in tamkajšnjih ljudi verjetno drugačna in bi se leta 2019 nemara spominjali drugačne stoletnice.

Tudi na ozadju boljševidičnega prevzema oblasti na Madžarskem, ki je v Prekmurju našel svojevrsten odmev v kratkotrajni in zgolj epizodni Murski republiki, je vrhovni svet Pariške mirovne konference 9. julija 1919 sprejel odločitev o priključitvi Prekmurja h Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Njena vojska je 12. avgusta 1919 zasedla Prekmurje in pet dni kasneje na velikem

javnem zborovanju v Beltincih izročila njegovo upravo v roke civilne oblasti. Slabo leto pozneje podpisana Trianonska mirovna pogodba, ki je na Madžarskem iz razumljivih razlogov veljala za nepravilno in je še danes razumljena kot nacionalna katastrofa, je nato dokončno določila mejo med Kraljevino SHS in Madžarsko. Pri tem nova meja ni v celoti sledila narodnostnemu principu, saj je na obeh straneh pustila strnjena slovenska in madžarska naselja. Na madžarski strani, v Porabju, je ostalo nekaj več kot 6000 Slovencev, v slovenskem Prekmurju pa nekaj več kot 14.000 Madžarov.

Toda s povojno ureditvijo niso bili nezadovoljni samo Madžari. Tudi Slovenci so imeli svoje travme. Pri tem je v času, ko je bila izgubljena Primorska in je bilo Gosposvetsko polje doživljano kot slovensko Kosovo polje ter tako postalo hvaležna metafora za izražanje narodovih kolektivnih frustracij, priključitev Prekmurja pomenila edini obliž na pohabljenem narodnem telesu. A za razliko od Koroške, ki jo je karantanski mit vzpostavil kot zibelko slovenskega naroda, zaradi česar se je pomaknila v samo središče slovenstva, je Prekmurje, čeprav zdaj povezano z matično domovino, ostalo na obrobju slovenskega duhovnega sveta.

Stota obletnica priključitve Prekmurja in združitve prekmurskih Slovencev z matičnim narodom je, kot se za takšne jubileje spodobi, zato bila dobrodošla priložnost, da se ljudem in pokrajini vzhodno od Mure nameni dodatna pozornost. Da se pokaže, da to, kar se je zgodilo pred stoletjem ni pomembno samo za Prekmurce, ampak za vso Slovenijo in celoten slovenski narod in da torej ne gre samo za prekmurski praznik. To je seveda bila tudi priložnost za kritičen in reflektiran pogled na zgodovino, ki je podvržena neprestanemu vrednotenju in ocenjevanju in ki bo izpolnjevala svojo družbeno vlogo le, če se bo na ustrezen način ohranjala v nacionalnem zgodovinskem spominu. Tem stvarjem je bila v letu 2019 namenjena cela vrsta aktivnosti znanstvenega, strokovnega, kulturnega, izobraževalnega in komemorativnega značaja. Združevalo jih je geslo Prekmurje v srcu.

V te aktivnosti se je vključila tudi Slovenska akademija znanosti in umetnosti. V sodelovanju s Pomurskim muzejem v Murski Soboti, Pokrajinskim arhivom Maribor, Inštitutom za narodnostna vprašanja v Ljubljani in Oddelkom za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani je 29. in 30. maja 2019 pripravila dvodnevni znanstveni mednarodni in interdisciplinarni simpozij z naslovom, vzetim iz prekmurskega dialekta »Mi vsi živeti ščemo«. Organiziran je bil z zelo preprostim namenom, da z novimi zgodovinskimi in drugimi spoznanji ter novimi vsebinami izpopolnimo naše vedenje o prelomnih dogodkih leta 1919.

Žal je pomembna značilnost Prekmurja historiografski primanjkljaj. Kolikor lahko sklepam na osnovi lastnega poznavanja stvari, je Prekmurje zgo-

dovinopisno najmanj poznana in raziskana slovenska pokrajina. Njen celostni zgodovinski pregled, neka Zgodovina Prekmurja od arheoloških obdobj do današnjega časa ostaja še vedno želja in naloga slovenskega zgodovinopisja. Tudi zaradi tega se nam je zdelo smiselno, da simpozija ne omejimo samo na dogajanje okrog prelomnega leta 1919. Zato smo vanj vključili tudi za prekmursko zgodovino in kulturo celotnega 20. stoletja relevantne vsebine, ki nagovarjajo demografsko, etnično, jezikovno, manjšinsko, gospodarsko, kulturno, integracijsko in še kakšno drugo problematiko.

Ob tem smo se pri organizaciji simpozija lahko navezali na podoben simpozij, ki je bil ob osemdesetletnici priključitve Prekmurja leta 1999 organiziran v Murski Soboti. Njegovi rezultati so bili naslednje leto objavljeni v posebnem zborniku, ki ga je izdal Pomurski muzej. Tam objavljeni prispevki so nam bili pomembna opora pri definiranju vsebin, ki še niso bile obravnavane ali bi jih veljalo zaradi deficitarnosti dodatno osvetliti, in se pri tem, kolikor je to mogoče, izogniti ponavljanju in podvajanju. Tudi zato je pomembno, da so se našemu povabilu odzvali kolegi iz tujine. Ne samo zaradi novega, nepoznanega gradiva iz njihovih arhivov, ampak tudi zaradi drugačnih perspektiv in s tem drugačnega gledanja na preteklost, kar je vse del procesa zgodovinskega spozna(va)nja.

Na simpoziju je sodelovalo 21 referentk in referentov iz Madžarske, Hrvaške, Srbije in Slovenije. Vsi so svoja besedila pripravili tudi za objavo. Za objavo pa smo pridobili tudi prispevka Hotimirja Tivadarja in Milčka Komelja, ki na simpoziju sicer nista nastopila kot referenta, a dragoceno dopolnjujeta in zaokrožujeta zbornik.

Verjamem, da je zgodovina vendarle tudi učiteljica življenja in da brez nje ne moremo razumeti našega časa ali se uspešno odzivati na izzive, ki jih prinaša. Upam in želim, da bo pričujoči zbornik z akademijskega simpozija ob stoletnici združitve prekmurskih Slovencev z matičnim narodom in priključitve Prekmurja Sloveniji oziroma Kraljevini SHS prispevek v tej smeri. Še zlasti ker prinaša življenje v narodno mešanih okoljih prav posebne izzive in se je treba tam za sožitje še prav posebej potruditi.

Slovenska akademija znanosti in umetnosti je ob robu simpozija pripravila tudi priložnostno razstavo o Prekmurju med letoma 1919 in 1929, ki je nosila isti naslov kot simpozij sam. Nastala je na osnovi arhivskega in drugega dokumentarnega gradiva iz različnih arhivov in knjižnic. V smiselno celoto in poučno pripoved ga je povezala avtorica razstave Gordana Šövegeš Lipovšek iz Pokrajinskega arhiva Maribor, razstavo pa je grafično oblikoval Aljaž Osrajnik, sodelavec SAZU. Razstava je bila postavljena v akademijski Prešernovi dvorani in je bila nato na ogled v Beltincih, kjer je bila 17. avgusta 2019 tudi osrednja državna proslava, posvečena temu prekmurskemu in slovenskemu jubileju.

Ko zdaj v največji meri vsebinsko razširjene ter z znanstvenim aparatom, uvodnimi izvlečki, povzetki ter ponekod slikovnim gradivom dopolnjene referate predajamo javnosti v uporabo in sodbo, se želim zahvaliti vsem posameznicam in posameznikom ter inštitucijam, ki so omogočili uspešno izpeljavo simpozija in natis tega zbornika. Zahvala gre v prvi vrsti vsem avtoricam in avtorjem prispevkov. Prav tako hvala kolegicama in kolegom Metki Fujs, Gordani Šövegeš Lipovšek, Attili Kovacsu, Božu Repetu in Žigi Zwitteru, ki so kot člani pripravjalnega odbora programsko in vsebinsko zakoličili simpozij in od katerih sem se kot medievalist lahko le veliko naučil. Moja zahvala gre nadalje vsem, ki so na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti poskrbeli za tehnično izvedbo simpozija, pri čemer se še prav posebej zahvaljujem Darji Rogelj in Aljažu Osrajniku. Zahvaliti se želim tudi Milanu Kučanu in Marijanu Šiftarju, ki sta v imenu Odbora za pripravo aktivnosti ob 100. obletnici priključitve Prekmurja in združitve prekmurskih Slovencev z matičnim narodom bila ves čas pripravljena pomagati pri organizaciji simpozija. Zahvaljujem se tudi vsem inštitucijam, ki so soorganizirale posvet in še posebej Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, ki je uvrstila pričujoči zbornik med svoje publikacije in finančno omogočila njegov natis.

Peter Štih, vodja organizacijskega odbora simpozija

Božo Repe

MED STARIM IN NOVIM REDOM: SLOVENCİ, EVROPA IN SVET PO PRVI SVETOVNI VOJNI

REPE, Božo, dr., red. prof., Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, bozo.repe@ff.uni-lj.si

Med starim in novim redom: Slovenci, Evropa in svet po prvi svetovni vojni

Konec prve svetovne vojne je za Slovence pomenil vstop na mednarodno prizorišče. Do tedaj velike države, ki so posredno ali neposredno odločale o usodi Slovencev, o njih niso vedele kaj dosti. Na pariški mirovni konferenci so bili razdeljeni med štiri države. Konec prve svetovne vojne je prinesel propad velikih imperijev in vrsto majhnih, med sabo sprtih držav. Povzročil je vzpon revanšizma, militarizma in totalitarnih ideologij. Zaznamovale so ga razpetost med revščino, radikalen prelom s predvojno tradicijo, ženska emancipacija, začetki protikolonialnega gibanja in pacifizma, vrhunski dosežki znanosti in tehnologije.

Ključne besede: Slovenci, Kraljevina SHS, versajska mirovna pogodba, totalitarizmi, ženska emancipacija

REPE, Božo, PhD, Full Professor, Faculty of Arts, University of Ljubljana, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, bozo.repe@ff.uni-lj.si

From the Old to the New Order: Slovenes, Europe, and the World after World War I

The end of World War I signified Slovenes' entry into the international arena. Up to that point great countries that, either directly or indirectly, decided the fate of Slovenes, were not particularly familiar with them. The Paris Conference saw them divided among four states. The end of World War I brought about downfalls of great empires and a series of small, feuding countries. It caused rise of revanchism, militarism, and totalitarian ideologies. It was marked by poverty, a radical break with the pre-war tradition, women's emancipation, beginnings of anti-colonial movement and pacifism, as well as great scientific and technological achievements.

Key words: Slovenes, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Treaty of Versailles, totalitarianisms, emancipation of women

UVOD: SLOVENCİ

Prva svetovna vojna je za Slovence pomenila vstop na mednarodno prizorišče. Do tedaj velike države, ki so posredno ali neposredno odločale o usodi Slovencev, o njih niso vedele kaj dosti. Še največ so vedeli Francozi, pri katerih je nekaj diplomatskega spomina ostalo še iz časa Ilirskih provinc in v katere so slovenski intelektualci in politiki polagali velike upe. Francoski diplomatski viri sicer res kažejo, da so v ožjih krogih Slovence prepoznavali kot poseben narod, še zlasti tam, kjer so imeli zaradi razmejitvenih vprašanj ljudi na terenu (Prekmurje, Koroška). Poročila dunajske ambasade, konzulata v Trstu in njihovih predstavnikov v komisiji za plebiscit kažejo dobro poznavanje razmer in slovenskih posebnosti.¹ Med drugim so zabeležili, da so Slovenci jezik in slovanske priimke ohranili predvsem s pomočjo duhovnikov, ti pa so imeli odločilno vlogo tako na Koroškem kot v preostali Sloveniji, pomembno pa tudi v Beogradu, kjer je bil v vladi njihov predstavnik, duhovnik dr. Anton Korošec.² Vendar so imeli Slovence za kmečki, Nemce pa za vladajoči narod, ki je kulturno in ekonomsko bolj razvit. Jugoslovanski politični vrh in diplomacija sta Francoze videla kot edine prave zaveznike v mednarodnih odnosih in še posebej pri reševanju mejnih problemov. To je npr. izrazil tudi Jovan Cvijić, geograf in predsednik teritorialne komisije na pariški mirovni konferenci, med obiskom Koroške pred plebiscitom, ko je francoskim predstavnikom dejal, da so Francozi edini podporniki Slovencev, Italijani so jim sovražni (take so bile sicer tudi francoske ocene), Angleži pa naklonjeni Avstrijcem.

Francozi so bili srbski zavezniki in so na jugoslovanstvo gledali po principu širjenja Srbije oz. stvaritve ene nacije po lastnem zgledu. Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS), kasneje Kraljevino Jugoslavijo, so videli kot svojega otroka oz. otroka versajske Evrope. Tako kot Britanci so bili prepričani, da je tajne pogodbe treba spoštovati in so tudi pri Londonskem sporazumu (Treaty of London, 1915), ves čas zagovarjali stališče, da ga je treba uresničiti. Ne sicer čez dogovorjeno ozemlje (kar so poskušali doseči Italijani), a na koncu sta prav Velika Britanija in Francija pritisnili na Kraljevino SHS, da

¹ CADN (Ministère des affaires étrangères et du développement international, Les archives diplomatiques, Centre des Archives diplomatiques de Nantes), Représentations diplomatiques et consulaires: Consulat de France à Trieste (1769–1941); Représentations de la France dans les organisations et les commissions internationales: Commissions de délimitation des frontières issues de la Première Guerre mondiale (1919–1936) – Commissions de délimitation des frontières en Europe, 1917–1927, 1935–1936; Frontières hungaro-yougoslave, bulgare-yougoslave, albano-yougoslave, austro-yougoslave, austro-italienne.

² CADN, Ambassade Vienne, t.e. 730, PO/1, 628, Le Délégué de la République Française auprès de la commission de Plébiscite de Klagenfurt a M. Millerand, Président du Conseil Ministre des Affaires Etrangères. Klagenfurt/Celovec, le 20. Août 192. La situation dans la zone I(A) du Plébiscite.

je podpisala za Slovence pogubno Rapalsko pogodbo. Za Veliko Britanijo, Združene države Amerike (ZDA) in Rusijo Slovenija ni bila niti geografski niti politični pojem. ZDA so med prvo svetovno vojno in ob njenem koncu prvič vstopile v mednarodno politiko, v kateri so dominirale stare imperialne sile. To je bilo zelo idealistično, a na koncu bolj kot ne v škodo Slovincem. Predsednik Woodrow Wilson, zgodovinar in univerzitetni profesor, se je zanašal na mlado, *ad hoc* sestavljeno in neizkušeno skupino The Inquiry, ki je na višku delovanja štela 126 članov, na pariško mirovno konferenco pa je prišla z že izdelanimi stališči, ki jih je bilo potem težko spremeniti. O Slovencih kot »nezgodovinskem« narodu ni imela skoraj nikakršnega védenja. Polkovnik Edward House, najtesnejši Wilsonov zaupnik, je bil še posebej naklonjen Italijanom, saj je bil fasciniran nad njihovo kulturo. Za Slovence so, potem ko so nekaj izvedeli o njih, menili, da se samo nekaj pritožujejo, nič pa niso pripravljene storiti sami. Korošca je med njunim prvim srečanjem 18. novembra 1918 House prepričeval, naj vpliva na predsednika vlade Nikolo Pašiča, da zaradi grozeče italijanske zasedbe Ljubljane ne pošlje srbske vojske na slovensko ozemlje, ker bi to lahko izzvalo spopade. Tolažil ga je, da se je bolje sprijazniti z okupacijo katerega koli mesta na »spornem« ozemlju, kot pa izzvati konflikt. Če bodo Slovenci tako ravnali, bodo simpatije sveta na njihovi strani in na koncu ne bodo nič izgubili. Pristajanje na nasvete, kakršnega je House dal Korošču, in naivno zaupanje v ZDA so Slovenci in Jugoslovani pri reševanju mejnega vprašanja drago plačali. T. i. *wilsonizem* je bil sicer značilen predvsem za obdobje pred pariško mirovno konferenco in prve mesece njenega poteka (do junija 1919), potem pa mu je v obdobju do decembra 1919 sledilo oddaljevanje ZDA od evropske politike in izolacionizem, v tem kontekstu tudi njihov dokončni odhod s konference. Vendar so bile v prvem obdobju sprejete nekatere ključne odločitve. »Osvobajate nas, hkrati pa nas režete na koščke,« je bil stavek, ki si ga je Wilson najbolj zapomnil z enega od dveh srečanj s slovensko delegacijo 5. junija 1919 v Parizu. O srečanjih se je kasneje izražal s simpatijami, vendar te simpatije na njegove odločitve v zvezi s slovenskimi mejami niso kaj dosti vplivale.³ Wilsonov odnos je bil gotovo bistveno manj kolonialen kot francoski in britanski. Wilson se je vendarle zavzemal za novo svetovno ureditev in za pravico narodov do samoodločbe, toda s svojo politiko ni uspel, končala je v ameriškem izolacionizmu. A nazadnje sta pragmatizem in izolacionizem, ki je postal vodilo ameriške politike, kar zadeva Slovence, pripeljala do podobnih zaključkov, kot so bili britanski. Zelo ilustrativna je

³ Na tem srečanju je sicer dr. Janko Brejc izrekel tudi besede: »Ave Wilson, Sloveni morituri te salutant« oz. »Pozdravljen Wilson, umirajoči Slovenci te pozdravljamo«. Več v: Lipušček, *Ave Wilson*; Lipušček, *Sacro Egoismo*; Rahten, *Pozabljeni slovenski premier*; Rahten, *Dr. Ivan Schwegel in jadransko vprašanje na Pariški mirovni konferenci*.

skupna ocena ameriškega poročnika Leroya Kinga o južnih Slovanih (Srbih, Hrvatih in Slovencih), v kateri med drugim pravi, da se niti Slovenci niti Hrvati niso borili za svojo svobodo, da jim je bila podarjena. Imajo pa občutek, da so bili skozi zgodovino zatirani in želijo, da tak vtis dobijo tudi drugi. Lahko si zelo hitro zatiran, če se ne boriš, da ne bi bil. Hrvati so prepričani, da je njihova civilizacija višja od srbske. So oportunisti. Pravijo, da je Amerika njihova rešitev, a nimajo predstave o ameriški demokraciji. Za njih so Amerika Wilson in milijonarji. Slovenci in Hrvati skušajo antantne sile jalovo prepričati, da so k njihovi stvari prispevali s tem, ko so v zadnji fazi vojne izdali svoje imperikalne gospodarje. Britanska obveščevalna služba je z dejstvi ugotovila, da sta največja grozodejstva v Srbiji naredila prav dva hrvaška regimenta. Slovenci so civilizacijsko nad Hrvati, njihovi kmetje imajo zahvaljujoč katoliški cerkvi in Slovenski ljudski stranki večjo pismenost. Razvili so nacionalni idealizem, kakršen pri Hrvatih ne obstaja. O nastajajoči jugoslovanski državi pravi:

Mislim, da bodo Jugoslovani lahko oblikovali neko državo in s časa bo ta morda celo delovala; vseeno pa mislim, da ne more delovati, vsaj še dolgo ne, kot prava zahodna demokracija. Srbi, seveda, so ključni pri tem, saj so edini element moči, ki danes v Jugoslaviji obstaja. Srbska moč je vojaška, ki zelo dobro obvladuje položaj, medtem, ko se polagajo temelji.⁴

A dodaja, da se bodo uveljavili tudi Hrvati in Slovenci, ker vedo, kako so stvari funkcionirale v Avstro-Ogrski, čeprav tam niso imeli vodilnih položajev. Leroy tudi piše, da se je močno trudil, da bi vzljubil Jugoslovane, da je vzpostavil mnogo poznanstev med njimi, da bi v njih odkril morebitno veličino, a mora priznati, da so manjvredni ali vsaj zaostali (*»retarded«*) in zelo daleč od povprečnega zahodnjaka. Za to obstajajo seveda zgodovinski vzroki, vendar da on piše predvsem o njihovih sedanjih značilnosti in sedanjem stanju. Med zanimivejšimi ocenami, ki v kolonialni maniri izražajo predsodke, pravi tudi:

Pogosto sem razmišljal o Kiplingovih izjavah o Rusih.⁵ V eni izmed svojih zgodb pravi, da so Rusi dobri, dokler si ne zatlačijo srajce (posku-

⁴ TNA (The National Archives, Kew London), FO 536/122, Yugoslavia – Internal. Extracts from despatches of. Lieut. Leroy King, USA, Zagreb representation of American Commission to Negotiate Peace March to May 1919: Report No19, Agram, April 1, 1919; Report No 26, Ragusa (Dubrovnik), April 19 1919 (reproduced in Journal of Croatian Studies, New York 1960). Za posredovanje dokumenta se zahvaljujem dr. Korneliji Ajlec.

⁵ Rudyard Kipling, angleški pisatelj rojen v Indiji, Nobelov nagrajenec, nacionalist in zagovornik teorije o angleški večvrednosti.

šajo biti na istem nivoju, kot zahodnjaki, civilizirani op.p.). Enako velja za južne Slovane, kolikor jih poznam. Kot najbolj zahodni izmed vzhodnimi ljudstev, bi lahko bili zanimivi; kot najbolj vzhodni med zahodnimi ljudstvi pa so obupni. V primeru Hrvatov pa si ti niti sami niso zatlačili sraj, temveč so to namesto njih naredili drugi.⁶

Medtem ko so slovenski in drugi vojaki množično umirali na vzhodni fronti, sta ruski zunanji minister Sergej Sazonov in glavni arhitekt londonškega pakta angleški zunanji minister Edward Grey ob aktivnem sodelovanju in podpori ministrskega predsednika Herberta Henrya Asquitha slovensko ozemlje dodelila Italiji. Čeprav je šlo za zapleteno vprašanje rusko-britanskih odnosov, je bilo v osnovi preprosto: britanska diplomacija se je marca 1915 odločila Rusiji priznati pravico do zasedbe Carigrada ter Bosporja in Dardanel, s čimer je dobila koncesije za območje severne Perzije in Sueškega prekop, zlasti pa zato, da se v celoti ugoti italijanskim zahtevam. Francozi so se dogovoru pridružili v zameno za koncesije v severni Afriki.

Asquithovo ravnanje pred in med vojno so sicer njegovi sodobniki imeli za neodgovorno in nevarno za državo. Nenazadnje naj bi na njegove politične odločitve precej vplivala tudi tedanja ljubimka Venetia Stanley. Seje vlade so bile zmedene, brez zapisnikov, zato potem odločanja tudi ni mogoče slediti.⁷ Sam je bil prežet z občudovanjem do Italije. Ta je bila tudi zadnja država, ki jo je kot predsednik vlade obiskal konec marca 1916, v zadnjem letu svojega vladanja. Po obisku je izdal knjižico *Italy, our Ally. The book of Italy*, z barvno naslovnico sebe in italijanskega predsednika vlade med zastavama obeh držav, polno vzvišenih besed in hvale. Knjižico je začel takole: »Občudovanje in privrženost, ki jo vsak Anglež čuti do Italije, se je še povečala v zadnjih šestih mesecih, ko sta naša naroda tovariša v orožju.« Temu sledi zbir nabuhlih hvalnic z ene in druge strani z raznih sestankov in banketov med obiskom.⁸ Britanska politika je, kolikor pač je, pred prvo svetovno vojno največ vedela iz del zgodovinarja in publicista Roberta W. Seton-Watsona in še nekaterih redkih poznavalcev nacionalnega vprašanja južnih Slovanov v Avstro-Ogrski.⁹ Vendar je bilo to mnogo premalo. Slovenci, kot rečeno, niso bili na obzorju britanske politike kot narod vse do konca vojne, čeprav je kupčevala z njihovimi ozemlji. Prva politična študija je iz januarja 1919. Tedaj je zgodovinska sekcija mini-

⁶ Prav tam.

⁷ Webb, *From Downing Street to the Trenches*.

⁸ Asquith, *Italy our ally: being an account of the visit to Italy*.

⁹ Seton-Watson, *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*. Glej tudi: Seton-Watson, *The Balkans, Italy and the Adriatic*; in Seton-Watson, Seton-Watson, Boban, Gross, Krizman, Šepić (ur.), *R. W. Seton-Watson and Yugoslavs: correspondence 1906–1941 in 1918–1941*.

strstva za notranje zadeve izdelala študijo na dvajsetih straneh z naslovom *The Slovenes*. Študija je sicer relativno soliden zgodovinski pregled. Upošteva celo Prekmurce, ki jih zmotno sicer imenuje Medžimurci, a jih ima za Slovence in tudi poudarja, da tam živijo Slovenci protestantske vere. Vendar je ključnega pomena sledeče: v študiji je bilo zapisano prepričanje, da Slovenci nikoli niso ustanovili lastne države, nimajo lastne nacionalne tradicije in zgodovinskih pravic, na katere bi se lahko sklicevali pri oblikovanju svoje politike.¹⁰

Ne bi torej mogli reči, da pred koncem vojne britanski politiki niso že dovolj natančno poznali slovenskega naroda. A so, kot tudi druge velesile, ocenjevali, da nima dovolj notranje moči za vzpostavitev avtonomnega položaja, kaj šele lastne države. Zato se z njim niso kaj dosti ukvarjali. In zato tudi po nastanku jugoslovanske države niso videli zavor za uresničitev londonskega pakta. Slovincem pa je šele upor med drugo svetovno vojno ponudil priložnost za vzpostavitev državnosti in popravo meja.

Slovenska usoda je bila tako po prvi svetovni vojni odločena v okviru (tajnih) mednarodnih dogovorov, različnih kupčevanj v kontekstu pariške mirovne konference, dvomov v slovensko nacionalno vitalnost in predsodkov do Slovencev. Posledica je bila razdelitev med štiri države, od katerih so se nacionalno uspeli okrepiti le v Kraljevini SHS oz. v Kraljevini Jugoslaviji. Neugodne zunanje-politične razmere, nemoč in nespretnost slovenskih politikov ter nezainteresiranost srbskih oz. novih jugoslovanskih oblasti so imele za posledico, da je Italija dobila zahodni del slovenskega ozemlja, tj. Primorsko, Koroška pa je bila izgubljena na plebiscitu. Slovenci so bili postavljeni pred novo stvarnost: živeli so v štirih državah z različnimi političnimi sistemi, vsi pa so imeli v osnovi avtoritarno izhodišče in so bili v nacionalnem smislu Slovincem nenaklonjeni. Več kot tretjina Slovencev je ostala izven matičnega ozemlja, Slovenija je ostala brez Trsta, v katerem je živelo 57.000 Slovencev, s tem pa je ostala tudi brez najmočnejšega industrijskega centra in izhoda na morje. Primorski Slovenci so bili v času med obema vojnoma načrtno italijanizirani, izpostavljeni fašističnemu nasilju in gospodarsko zatirani, zaradi česar se jih je bilo okrog 100 tisoč prisiljenih izseliti, večinoma v Jugoslavijo (okrog 70 tisoč) ali v Južno Ameriko in druge kraje. Kljub temu so Primorci uspeli obdržati – javno ali ilegalno – kulturne organizacije in se jezikovno in kulturno ohraniti kot Slovenci, bili pa so tudi prvi v Evropi, ki so se fizično uprli fašizmu. Slovence v Avstriji so formalno ščitila zaščitna manjšinska določila senžermenske mirovne pogodbe, vendar jih je Avstrija izpolnjevala le deloma. Po anšlusu – zanj so glasovali tudi Slovenci, da bi se izognili očitku o nelojalnosti in posledicam, ki bi jih taka ocena prinesla – se je postopoma

¹⁰ IWM (Imperial War Museum, London), *The Slovenes. Handbook prepared under the direction of the historical section of the Foreign Office – N0 14 a (Confidential)*, January 1919.

stopnjeval nacistični pritisk. Končni cilj je bil popolna izselitev in ponemčenje Koroških Slovencev, to pa so nacisti začeli izvajati med drugo svetovno vojno. A cilja vendarle niso uspeli uresničiti.

Pozitiven dosežek v narodnostnem smislu po prvi svetovni vojni je bila priključitev najbolj vzhodnega dela ozemlja, Prekmurja, čeprav je bila zavest o tem, da so tudi Prekmurci del slovenskega naroda, šibka in je bilo privajanje na skupno življenje v času med obema vojnama – pa tudi še kasneje – polno predsodkov in stereotipov. Slovensko Porabje je po trianonski pogodbi pripadlo Madžarski. Tu so Slovence v skladu s teorijo, da so Vendi, skušali pomadžariti. V revni in zaostali pokrajini se je slovenski jezik obdržal predvsem s pomočjo Cerkve.

MEDNARODNI OKVIR: KDO JE KRIV ZA VOJNO?

To je prvo vprašanje, ki se zastavi po koncu tako velike katastrofe, kot je bila prva svetovna vojna. Po uveljavljenem političnem, pa tudi zgodovino-pisnem prepričanju, je poglavitni delež krivde za prvo svetovno vojno imela Nemčija. To je bilo nedvoumno zapisano tudi v 231. členu versajske mirovne pogodbe, ki so ji bile na osnovi te ugotovitve naložene neusmiljene reparacije.¹¹ A so vzroki in posledice so mnogo bolj kompleksni. Politika uravnoteženja moči, ki je v Evropi urejala razmerja med velikimi silami vse od srednjega veka dalje, je s prvo svetovno vojno izgubila smisel in moč. Po prvi svetovni vojni nihče več ni bil nedotakljiv. Nobenega ozemlja ni bilo več mogoče v celoti ubraniti, to so spremenila nova orožja, zlasti letala. »Karkoli boste storili«, je leta 1932 v govoru z naslovom *A Fear for the Future* pred britanskim parlamentom rekel konservativni politik, zagovornik enostranske razorožitve in trikratni premier Velike Britanije med obema vojnama Stanley Baldwin, »bombniki bodo vedno prišli skozi.« Še pred tem pa: »Tudi ljudje z ulice se zavedajo, da ni sile na svetu, ki bi jih lahko zaščitila pred bombardiranjem.«¹² Kljub grozljivi izkušnji in obljubam o novem, pravičnejšem svetovnem redu, pa sta se politika in diplomacija vrnili na stara pota, živeli v svojem zaprtem svetu in v svojih predstavah. Ravnotežje politične, ekonomske in vojaške moči je zamenjalo popuščanje, t. i. *appeasement policy*, ki ga je zagovarjal Baldwin,

¹¹ Treaty of Versailles, 28 June 1919 (extract). Catalogue reference: FO 211/517 (28 Jun 1919), National Archives, http://www.nationalarchives.gov.uk/pathways/firstworldwar/aftermath/p_versailles (dostop: november 2019). O nemški krivdi govorijo členi 227-231. Člen 227 je predvideval tudi, da bi nemškemu cesarju Viljemu II sodili pred antantnim vojaškim sodiščem, a so se antantni politiki nato premislili. Do smrti leta 1941 je živel na Nizozemskem in računal, da se bo vrnil na oblast.

¹² Middlemas in Barnes, *Baldwin*, str. 722–735. Tezo sicer izvirno pripisujejo italijanskemu generalu Giuliju Douhetu.

za njim pa tudi drugi britanski ministrski predsedniki vse do Churchilla. Posamične države naj bi politika popuščenja obvarovala vojne, v primeru ZDA pa naj bi to storil izolacionizem, oboje pa je v resnici odprlo vrata drugi svetovni vojni.

Posledice prve svetovne vojne zgodovinarji in drugi pisci ocenjujejo različno. Eric Hobsbawm meni, da so prejšnje omejene cilje zamenjali »neomejeni« politično-gospodarski cilji, igra na vse ali nič za globalno prevlado v svetu med Veliko Britanijo in Nemčijo.¹³ Povedano drugače: ko se je sprožil neustavljivi vojni plaz, ga ni bilo več mogoče spraviti na prejšnjo raven konkretnih, jasno določenih vojnih ciljev. Christopher Clark vzroke vidi v nepreglednem in nepredvidljivem evropskem sistemu, nezaupanju ne samo med sovražniki, ampak tudi zavezniki ter ohlapnosti mednarodnih pogodb.¹⁴ »Križa, ki je izzvala vojno leta 1914, je bila plod skupne politične kulture«, je zapisal v Mesečnikih.¹⁵ Zato je kritiziran, češ, da relativizira nemško krivdo. Vendar ima Clark prav. Interpretacije zmagovalcev in njihovo zgodovino opisje, osredotočeno na »zlaganje diplomatskih dokumentov« je zamolčevalo bistvena ozadja. Npr. to, da spodbujanje prepričanja o nacionalni večvrednosti ni bilo pri Britancih nič manjše kot v Nemčiji, Franciji ali ZDA. Rasizem je bil rojen v Veliki Britaniji in je vse od 18. stoletja skozi številna »znanstvena dela«, predvsem pa zgodovinske knjige (npr. Edwarda Longa) in literaturo (npr. Rudyarda Kiplinga) ustvarjal večinsko prepričanje o večvrednosti belske (britanske) civilizacije. Med prvo svetovno vojno se je občutek večvrednosti zgolj prenesel na v vojno zapletene evropske narode, po prvi vojni v Nemčiji pa na Jude, Slovane, Rome in druge. Nacisti so mnogokrat obžalovali, da z Judi ne morejo ravnati tako kot ravnajo v ZDA s temnopoltimi. ZDA so bile namreč za naciste poseben zgled na področju rasne politike. Morali so pač biti nekoliko bolj zadržani zato, ker so bili Judje že preveč »vraščeni« v nemški narod, izobraženi, kultivirani in bogati.

MAŠČEVANJE IN REVANŠIZEM

Maščevanje je postala temeljna beseda povojnih govorov in političnih programov v Nemčiji in drugih poraženih državah. V Nemčiji je zaradi pomorske blokade, ki je trajala še mesece po podpisu premirja 11. novembra 1918 umrlo kot 500.000 civilistov. To je poleg versajskega diktata in posle-

¹³ Hobsbawm, *Čas skrajnosti*, str. 27.

¹⁴ Vemo denimo, da Veliki Britaniji formalno ne bi bilo potrebno vstopiti v vojno zaradi Francije.

¹⁵ Clark, *Mesečniki*, str. 530.

dično kriznih razmer ter teorije o neporaženosti vojske in nožu v hrbet še dodatno spodbujalo nemški revanšizem. Ni šlo več za rivalstvo, Francija je postala smrtna sovražnica nemškega naroda. Nekdanji vojaki so se znotraj formalno demokratične weimarske republike organizirali in skrivaj vadili, nabavljali orožje v Sovjetski zvezi, tudi plin. Že leta 1919 so se pojavili kljukasti križi, Nemčija je manj kot petnajst let čakala na vodjo, ki jo bo peljal v novo, tokrat zmagovito vojno. V tej politiki je bilo že precej zametkov kasnejše politike tretjega Reicha. Toda tudi brez nacistične propagande je bila med obema vojnama med Nemci precej razširjena t. i. *Dolch-stoß-Legende*.¹⁶ Začel jo je feldmaršal in kasnejši predsednik weimarske Nemčije Paul von Hindenburg s pričevanjem v nemškem parlamentu 18. novembra 1919. Pred parlamentarnim komitejem, ki je raziskoval krivdo nemškega poraza je dejal, da mu je neki angleški general zatrdil, da je bila nemška armada (Nemčija) »zabodena v hrbet«. Teza o nepremagani, a izdani nemški armadi je bila odrešujoča tako zanj kot za njegovega najtesnejšega sodelavca Ericha von Ludendorffa, s katerim sta delila krivdo za nemški poraz, kasneje sredi dvajsetih let pa sta postala tekmeča v predsedniški kampanji in goreča nasprotnika. Ludendorff jo je tri leta kasneje na široko razložil v svoji knjigi *Kriegsführung und Politik*.¹⁷ Podal se je tudi v ultranacionalistično politiko, sodeloval v poskusu državnega udara leta 1920 – v t. i. Kappovem Puču – in skupaj s Hitlerjem v münchenskem puču leta 1923, bil nato nacionalsocialistični poslanec, a se je na koncu z njimi razšel. Hindenburgova teza je bila v tem času že »nadgrajena« s krivci. Nemčiji naj bi »nož v hrbet zabodli levice, katoliška cerkev, Židje in prostozidarji,«¹⁸ kar je v dvajsetih letih v Nemčiji postalo splošno prepričanje in vir številnih zapisov ter sugestivnih propagandnih plakatov in karikatur. Versajski mir so Nemci imeli ne le za krivičen, temveč ponižujoč.

Osnova novega vala militarizma so bili veterani. Ti so se v zaščito svojih pravic, za pomoč vojnim invalidom, pa tudi zaradi poudarjanja svojih zaslug za domovino, začeli organizirati v veteranskih društvih. Taka društva so nastala v Nemčiji, Avstriji, Italiji, Franciji, Kanadi pa tudi v drugih državah. Francoska veteranska organizacija je imela v dvajsetih letih skoraj 350.000 članov, nemška pa kar 1.400.000. Nekatere invalidske organizacije, zlasti tiste, ki so imele že starejšo, predvojno tradicijo, kot v Italiji *Associazione Nazionale degli Invalidi della Guerra* so imele tudi eliten, neke vrste klubski, pomen. V weimarski republiki, ki je bila socialno najbolj napredna država v Evropi, saj je razne oblike trajne socialne pomoči dobivalo več kot 6 milijona ljudi oz. 10 %

¹⁶ Legenda o nožu v hrbet. Global Security, <https://www.globalsecurity.org/military/world/europe/de-back-stab.htm> (dostop: november 2019).

¹⁷ Ludendorff, *Kriegsführung und Politik*.

¹⁸ Shirer, *The Rise and fall of the Third Reich*, str.31.

prebivalstva, so še posebej skrbeli za vojaške invalide. In to celovito: od invalidskih priznavalnin in invalidnin do oskrbe, prešolanja in zaposlovanja. Vsa socialna pomoč pa je bila poleg reparacij tudi eden od pomembnih vzrokov za kasnejši nemški finančni zlom. Kljub temu pa je prihajalo do stalnih protestov in demonstracij invalidskih organizacij, ki so bile vključene v poulične boje proti državi in sistemu. Nemški veterani in invalidi so weimarsko republiko »prezirali in se ji upirali ter aktivno pomagali na oblast nacionalsocializmu in Hitlerju.«¹⁹

A vojna je vsaj toliko, če ne bolj, prizadela zmagovalke, zato je bilo razočaranje povsod. V Franciji je demobilizacija trajala dve leti, devet milijonov moških je ostalo v uniformah, hrepenenje po njih je v čustveni pesmi, ki je nastala še med vojno, leta 1916, v povojnih letih na višek slave poneslo Mistinguett, tedaj najbolj znano francosko pevko, plesalko in igralko. Leta 1920 je prvič nastopila s pesmijo *Mon Homme* in z njo izrazila čustva milijonov Francozinj, ki so po letih vojne dočakale vrnitev svojih fantov in mož.²⁰

POSLEDICE VOJNE

Obračun vojne je bil tragičen. Številke zaradi pomanjkljivih statistik ali njihovega neobstoja ne moremo niti približno prešteti, bolj ali manj gre za različne ocene, ki temeljijo na različnih virih in metodologijah.²¹ Okvirno se navaja več kot deset milijonov žrtev na frontah, dvajset milijonov ranjenih, deset milijonov mrtvih zaradi posledic vojne, bolezni in pomanjkanja, skupaj okroglo 40 milijonov. Gmotna škoda je šla v milijarde dolarjev, vojna je v naravi pustila neizbrisne sledi, ki se niso zacelile desetletja. Nekaj sto tisoč trupel, tiste, ki so jih lahko prepoznali, so poslali domačim, večina padlih vojakov je zadnji mir našla na pokopališčih, razsutih po Evropi. Kiparji so po vojni delali dan in noč, skoraj vsaka vas je hotela svoj spomenik.

T. i. španska gripa, kot so jo napačno poimenovali, ker je o njej prvi poročal necenzurirani španski tisk, je pomorila vsaj 20 milijonov ljudi, ocene grede celo tja do 50 milijonov ljudi, torej petkrat več, kot jih je vzela fronta. Šlo je za

¹⁹ Repe, Klasinc in Kresal, *Vojni invalidi v zgodovini*, str. 31.

²⁰ Mistinguett (Jeanne Florentine Bourgeois, 1875–1956) najbolj znana francoska igralka in pevka svojega časa. Leta 1920 je prvič nastopila s pesmijo *Mon Homme*. Pesem je postala kulturna, za njo jo je prepevala tudi Edith Piaf in druge najbolj znane francoske šansonjerke.

²¹ Navajam nekaj virov: *Source List and Detailed Death Tolls for the Primary Megadeaths of the Twentieth Century*, Necrometrics, <http://necrometrics.com/20c5m.htm> (dostop: marec 2019); *First Military Casualties of World War One*, First World War, <https://www.firstworldwar.com/features/casualties.htm> (dostop: november 2019); *Great War*, PBS, http://www.pbs.org/greatwar/resources/casde-ath_pop.html (dostop: november 2019).

neko vrsto ptičje gripe, ki se je razširila iz bolnišničnega taborišča v Étaplesu (Étaples-sur-Mer, Pas-de-Calais), kamor so jo prinesli antantni vojaki.²²

Ocene, da prva vojna v nasprotju z drugo ni bila totalna in ni zajela civilnega prebivalstva je izrazito ozkogledna. Posledica vojne je bilo tudi osem milijonov invalidov, deset tisoči so postali kepe mesa, pošasti, ki so se jih bali pogledati lastni otroci. Tresavica ali psihični problemi, ki so jih spremljali do smrti, so postali sestavni del življenja nekdanjih frontnih vojakov. Nihče jim ni znal pomagati, okolje jih ni razumelo, mnogokrat tudi sami niso vedeli, kaj je vzrok njihovim težavam. T.i. post-traumatic stress disorder (PTSD), kot mu rečemo danes, je bil med prvo vojno znan kot »shell shock«. Med vojno so ga pripisovali strahopetnosti, po vojni pa so ga le začeli zdraviti. V veliki Britaniji, npr. se je v prvem desetletju po vojni v 29 klinikah zdravilo okrog 14.000 bivših vojakov.²³

Vojna je za sabo pustila 600.000 sirot, ki so jih po vseh državah razselili in strpali v različne domove in internate. Le majhen del jih je v povojni obubožani družbi uspel dobiti nadomestne starše.²⁴

Vojna je spremenila celotno generacijo. Tedaj se je za vojno generacijo uveljavil izraz »izgubljena generacija« (kasneje uporabljen sicer tudi za druge).²⁵ V marsikateri državi so ugotavljali, da so se moški, ki so se vrnili iz vojne otopeli, navadili zgolj poslušati ukaze, da nimajo nobene iniciative in niso zmožni normalnega življenja. Kanada je bila prva država, ki se je prva spopadla s tem stanjem kot z družbenim problemom.²⁶ Deset tisoče ameriških tem-

²² Spanish Flu, History.com: <https://www.history.com/topics/world-war-i/1918-flu-pandemic> (dostop: april 2020).

²³ Jones, Edgar, Psychological Wounds of Conflict: The Impact of World War One. Fair Observer: https://www.fairobserver.com/region/north_america/psychological-wounds-of-con-flict-the-impact-of-world-war-one-71084/ (dostop: april 2020).

²⁴ The Consequences of the First World War, Apocalypse: <https://www.reseau-canope.fr/apocalypse-10destins/en/theme-based-files/the-consequences-of-the-first-world-war.html> (dostop: april 2020); History of Save the Children, Way Back Machine: https://web.archive.org/web/20050315192606/http://www.savethechildren.net/alliance/about_us/founder.html (dostop: april 2020); A look back at First World War's most vulnerable, ICGR: <https://www.icrc.org/en/document/look-back-world-war-ones-most-vulnerable> (dostop: april 2020); Save the Children: <https://www.savethechildren.org/us/about-us/why-save-the-children/history#1919> (dostop: april 2020); Our Founder Eglantyne Jebb, Save the Children: <https://www.savethechildren.org/us/about-us/why-save-the-children/eglantyne-jebb> (dostop: april 2020); Mulley, The Woman Who Saved the Children; Charity Bazaar ...

²⁵ Izraz pripisujejo ameriški pisateljici Gertrude Stein, ki je živela v Parizu. Po eni strani je bilo mišljenih 40 milijonov tistih, ki vojne niso preživeli, po drugi tisti, ki so jo, a so ostali izgubljeni oz. brez razlage, zakaj so se sploh borili; brez orientacije in brez jasnih življenjskih ciljev. Izraz se je sicer prvotno nanašal na skupino ameriških piscev, ki je v dvajsetih letih živela in ustvarjala v Parizu (izraz je postal znan, ko ga je leta 1926 uporabil Ernest Hemingway v noveli *The Sun Also Rises*, v slovenskem prevodu *Sonce vzhaja in zahaja*).

²⁶ Morton, in Wright, *Winning the Second Battle*.

nopoltih vojakov se je vrnilo v rasni pekel, medtem ko so jih v Evropi tretirali enakopravno.²⁷

NOVA UREDITEV SVETA IN DRUŠTVO NARODOV

Pariška mirovna konferenca je s t. i. versajskim mirom postavila temelje nove ureditve Evrope in sveta. Potek mirovne konference je bil zmeden, s sprotnimi improvizacijami, brez jasnega dnevnega reda in postopkov. Bolj kot z novo, pravičnejšo ureditvijo sveta so se ukvarjali z ozemeljskimi vprašanji. In teh je bilo po razpadu štirih imperijev obilo, interesa za njihova ozemlja pa še več. Formalno tudi niso razglasili tajnih sporazumov o delitvi ozemelj, ki so nastale pred in med vojno za nične. Pariška mirovna konferenca je bila tako mešanica trgovanja, pritiskov, izsiljevanj,²⁸ lobiranj, poljudne uporabe kriterijev za določanje meja.²⁹ Še bolj ignorantsko je bilo, da so bili udeleženci zelo slabo seznanjeni z geografijo, ozemeljskimi spori, narodi, o katerih so odločali. Ozemelj, ki so jih obravnavali, niso znali pokazati niti na terenu. To so potem kompenzirale razne terenske strokovne komisije in znotraj posameznih delegacij udeleženk, pa tudi vplivni posamezniki.

V osnovi je konferenca potekala v iskanju kompromisa med velikimi apetiti posameznih velikih držav, že sklenjenimi tajnimi dogovori, deklariranim narodnostnim principom in težnjami, da bodo sosede Sovjetske zveze čim močnejše in se bodo lahko uprle širjenju boljševizma (t. i. *cordon sanitaire*). Znan je postal stavek Georga Clemenceauja, »da bo mir še težje dobiti, kot je bilo vojno.«³⁰ Načelna vprašanja so bila zelo hitro postavljena v ozadje. Tudi novonastale države so si, čeprav so se same sklicevale na narodnostna načela, skušale prigrabiti čim več sosednjega ozemlja. Marsikje so za meje še mesece trajali vojaški spopadi, nekateri problemi pa so se reševali še leta pozneje in so bili vir nenehnih sporov med državami.

Na konferenci je sodelovalo dvaintrideset držav, sporazume je pisalo petdeset komisij, ki so imele več kot 1600 sestankov. Toda poražene države niso smele sodelovati in glavne odločitve so sprejeli trije ljudje: Woodrow Wilson, David Lloyd George in George Clemenceau, pomembno besedo pa je imel tudi

²⁷ Bryan, Jami L., *Fighting for Respect: African-American Soldiers in WWI*: <https://armyhistory.org/fighting-for-respect-african-american-soldiers-in-wwi/> (dostop: april 2020). Glej tudi: Barbeau, Nalty in Henri, *The Unknown Soldiers*.

²⁸ Denimo italijanska teza o »pohabljeni zmagi«, ker so se bali, da londonski pakt ne bo ureničen. V: Lipušček, *Ave Wilson*, str. 124–125.

²⁹ Nekje so prevladali geografski kriteriji, drugje geostrateški, nekje prometni, drugje etnični, nekje plebiscit drugje arbitrarna odločitev in tako naprej.

³⁰ Macmillan, *Paris 1919*, str. 31.

italijanski ministrski predsednik Vittorio Emanuele Orlando, ki pa je bil zaradi velikih ozemeljskih apetitov Italije z Wilsonom v slabih odnosih. Nemčija je bila proglašena za glavnega vojnega krivca, določeno je bilo, da naj bi petdeset let plačevala reparacije. Izgubila je kolonije, letalstvo, večino mornarice, Alžacijo in Loreno ter del Poljske. Vojska je bila omejena na 100.000 mož. Nemci so to občutili kot strahotno krivico in ponižanje, kot »dokument sovraštva«. Toda Nemčija se med vojno ni bojevala na svojem ozemlju, nemška industrija je ostala nedotaknjena, Nemčija pa – razen izgubljenih pokrajin – enotna, kar ji je med obema vojnama omogočilo ponoven hiter vzpon. Če ne bi bilo izrazitega francoskega nasprotovanja, bi bili v Nemčijo vključeni tudi Sudeti in Avstrija, Nemčija pa bi iz vojne izšla sicer poražena, a mnogo močnejša, kot je vanjo vstopila. Tako pa je sicer občutila hude posledice poraza. Med drugim so reparacije leta 1923 sesule nemško valuto, a so spremenjeni načrti plačevanja in odlogi posojila po katerih naj bi Nemčija nazadnje dolg odplačevala celo do leta 1988, na koncu pripeljali do tega, da je dejansko plačala le okrog 20 milijard nemških mark, leta 1932 pa so bile reparacije opuščene.

Zmagovalci niso odločali zgolj brez volje poražence, pač pa so tja prištevili – kadar je bilo to za nekoga koristno – tudi Slovence v korist Italijanov in podobne narode kot del imperijev, ki so se bojevali med sabo. Apetiti zmagovalk so bili veliki, ne samo v Evropi in na Bližnjem vzhodu. Nekdanja turška ozemlja v Afriki in različne nemške kolonije so si razdelile s t.i. mandati, da bi tako zaobšle obljube, da cilj vojne niso nova ozemlja.³¹ Tudi nekateri britanski dominioni, ki so sodelovali v vojni in imeli velike žrtve, so z mandati dobile povečanje svojih ozemelj. Avstraliji je denimo Društvo narodov podelilo mandat nad bivšimi nemškimi kolonijami v Pacifiku: Novo Gvinejo, otočjem Nauru in Zahodno Samoo. Mirovne pogodbe so med obema vojnama doživljale različne ocene, nekatere države jih ne morejo preboleti še danes. Tudi mnogi narodi, ki so s pariško mirovno konferenco dobili svoje države, so versajski mir sprejeli z razočaranjem, ker se niso izpolnile obljube o samoodločbi narodov ali pa so se izpolnile le deloma. Poleg sklenitve miru s poraženkami je bila namreč naloga mirovne konference tudi ureditev odnosov in določitev meja med novonastalimi državami v vzhodni in južni Evropi. Finska, Estonija, Latvija in Litva so dobile neodvisnost, Poljska je bila obnovljena kot neodvisna država, na ozemlju nekdanje Avstro-Ogrske so nastale Avstrija, Madžarska, Kraljevina SHS in Češkoslovaška, dele njenega ozemlja sta dobili tudi Romunija in Italija. Razpad Avstro-Ogrske ni bil načrtovan, odločitev je bila sprejeta šele v zadnji fazi vojne in na posledice zmagovalke niso bile pripravljene. Po-

³¹ *Mandate League of Nations*, Encyclopedia Britannica: <https://www.britannica.com/topic/mandate-League-of-Nations> (dostop: april 2020).

dobno je bilo z zahodnimi ozemlji carske Rusije, saj je bilo pričakovano, da se bo kot zmagovalka širila, ne pa krčila.

Pogoji zmagovalcev so bili formalizirani v versajski mirovni pogodbi z Nemčijo,³² ki so ji sledile pogodbe z Avstrijo (sanžermenska pogodba 10. septembra 1919), Bolgarijo (neulijška pogodba 27. novembra 1919), Madžarsko (trianonska pogodba 4. junija 1920). Trianonska pogodba je v madžarski javnosti povzročila šok, ki ga niso preboleli še danes. Po sklepu konference je namreč Madžarska izgubila dve tretjini prebivalstva in ozemlja, vključno s 3.4 milijona Madžarov. Nemčija je na primer izgubila 13.5% ozemlja, Bolgarija pa samo 8%.³³ Z otomanskim imperijem oziroma Turčijo je bila pogodba sklenjena 10. avgusta 1920 v pariškem predmestju Sèvres (severeška mirovna pogodba).³⁴ S to pogodbo se je začela delitev turškega imperija, čemur so se uprli turški nacionalisti pod vodstvom Mustafe Kemala Atatürka, ki so začeli vojno za neodvisnost Turčije, združili turška nacionalna ozemlja in ustanovili turško republiko. Na osnovi tega uspeha je bila pogodba iz Sèvres 24. julija 1923 revidirana s pogodbo iz Lausanne.³⁵

Pariška mirovna konferenca med izkušenimi diplomati ni zbujala prepričanja, da bo končala vojne. Po sklenjenih pogodbah še toliko manj. So pa bila pričakovanja, da ne bo še ene podobne vojne, pač pa da bo prevladala stara politika manjših vojn. Pogodbe sicer zaznamujejo še današnji čas, nekatere se bodo kmalu iztekle. Ker urejajo tudi pomembne ekonomska vprašanja, se diplomati znova ukvarjajo z njimi.³⁶

Za to, da nikoli več ne bo prišlo do vojne, naj bi skrbelo Društvo narodov. Ustanovljeno je bilo 29. aprila 1919 z nalogo varovati mir v svetu, zmanjšati

³² *The Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Germany, the Protocol annexed thereto, the Agreement respecting the military occupation of the territories of the Rhine, and the Treaty between France and Great Britain respecting assistance to France in the event of unprovoked aggression by Germany. Signed at Versailles, June 28th, 1919*, Archive, <https://archive.org/details/treatyofpeacebe00alli/page/18> (dostop: november 2019). Glej tudi: *Primary Documents – Treaty of Versailles: Articles 1-30 and Annex*, First World War, <https://www.firstworldwar.com/source/versailles1-30.htm> (dostop: november 2019).

³³ Od skupaj 20.886.487 ljudi (po štetju iz leta 1910), je na Madžarskem ostalo 7.615.117 ljudi. Na Romunijo je odpadlo 5.257.467 ljudi, na Čehoslovaško 3.517.568 ljudi, Jugoslavijo 4.131.249 ljudi (2.621.945 na Hrvaškem + 1.509.295 drugje v Jugoslaviji) in na Avstrijo 291.618 ljudi. Poleg tega je morala Madžarska plačati nedoločeno vsoto, njena vojska ni smela presegati 35.000 vojakov, ki jih je lahko uporabljala samo za vzdrževanje notranjega reda in nadzorovanje meja. Povzeto po: Major, *American Hungarian Relations*.

³⁴ *Treaty of Sevres/Protocol*, https://en.wikisource.org/wiki/Treaty_of_S%C3%A8vres/Protocol (dostop: november 2019).

³⁵ *Paris Peace Conference, 1919*, New World Encyclopedia, http://www.newworldencyclopedia.org/entry/Paris_Peace_Conference,_1919 (dostop: november 2019).

³⁶ *Expiration of Versailles Treaty Clauses*, CQ Researcher, *In-depth reports on today's issues*: <https://library.cqpress.com/cqresearcher/document.php?id=cqresrr1924121900> (dostop: november 2019).

oborožitev in reševati spore z mednarodnim sodelovanjem. Društvo narodov je imelo tri glavne organe: skupščino, svet in sekretariat. Sedež je bil v Ženevi.³⁷ Društvu je sicer uspelo rešiti nekaj problemov, toda bilo je odgovorno tudi za t. i. sistem mandatov, s katerim so razdelili kolonialna ozemlja Nemčije in otomanskega imperija »v upravo« zavezniškim državam, in ni imelo učinkovitega mehanizma za ukrepanje proti agresivni politiki držav, ki so si prisvajala kolonije ali sosednja ozemlja.³⁸ Med velikimi krizami pred drugo svetovno vojno so velike sile Društvo narodov enostavno ignorirale.

S prvo svetovno vojno je Evropa izgubila primat, ki ga je potrpežljivo z raziskovanjem, kolonialnimi osvajanji, misijonarstvom, vojnami in trgovino gradila skozi stoletja. Vojni cilj, to je »popolna zmaga«, je bil po Hobsbawmu »absurden in samouničujoč, poguben tako za zmagovalce kot poražence«.³⁹ Novi, versajski red ni mogel zdržati dolgo, ZDA, sedaj vodilna svetovna sila, so od njega odstopile, Nemčija in Sovjetska zveza sta bili potisnjeni na stran.⁴⁰ Z novo ekonomsko krizo je bila do konca prekinjena komaj začeta globalizacija, liberalizem, zreduciran na dobičkarstvo, pa je podlegel vzponu novih, militantnih ideologij.

MANJŠINE

Povojne razmejitve so odprle tudi vprašanje manjšin. Podpisane so bile številne pogodbe bodisi med posameznimi državami, bodisi z Društvom narodov ali podane unilateralne izjave o zaščiti manjšin. Z Društvom narodov so jih podpisale številne države. Junija 1919 je bila prva podpisnica Poljska in je kot taka služila za primer. Za njo sta podpisali tudi Kraljevina SHS in Češkoslovaška. Nekatero države, kot sta Romunija in Grčija, so morale pogodbe podpisati, če so hotele povečati ozemlja. K zaščiti manjšin so se sicer morale obvezati predvsem poražene države, torej Nemčija, Avstrija, Bolgarija in Turčija. Nekatero države so se morale obvezati, da bodo ščitile manjšine kot pogoj, da so sploh lahko vstopile v Društvo narodov, med njimi Albanija, Litva, Estonija in Latvija.⁴¹

V novonastalih državah je bilo več milijonov ljudi drugih narodnosti in mnogi narodi so bili razdeljeni med več držav. Čeprav so bile manjšine večino-

³⁷ *Primary Documents – Treaty of Versailles.*

³⁸ Italiji denimo ni uspela preprečiti, da ne bi napadla Abesinijo oz. današnjo Etiopijo.

³⁹ Hobsbawm, *Čas skrajnosti*, str. 27–28.

⁴⁰ Prav tam, str. 32.

⁴¹ *Albania – Declaration concerning the Protection of Minorities in Albania. Geneva, October 2, 1921, League of Nations Treaty Series. <http://www.worldlii.org/int/other/LNTSer/1922/51.html> (dostop: marec 2019).*

ma formalno zaščitene z mednarodnimi dogovori, je ves čas po vojni prihajalo do velikih migracij. Ljudje so najprej bežali pred drugo nacionalno oblastjo, potem pa tudi pred avtoritarnimi in diktatorskimi režimi, ki so nastali med obema vojnama, zlasti pred komunizmom in fašizmom.⁴²

REVOLUCIJE, FAŠIZEM IN NOVE IDEOLOGIJE

Štiriletna vojna je zamajala parlamentarni koncept ureditve, ki se pred vojno komajda dobro začel izvijati iz fevdalnih okvirov. Oktobrska revolucija, »deset dni, ki so pretresli svet,« kot je zapisal najbolj znani ameriški poročevalec iz Rusije in z Balkana, John Reed,⁴³ je imela usodne posledice v mednarodnih odnosih ideologiji in politiki, kljub temu, da so jo uspeli zamejiti v prvi socialistični državi Sovjetski zvezi. Seveda ni šlo le za deset dni, gre pač za posrečeno novinarsko oznako, ki je v uvodu k knjigi leta 1919 jasno povedal, da v tem boju »njegove simpatije niso bile nevtralne«, da pa je s svojo zgodbo o teh velikih dneh »skušal gledati dogajanje z očmi vestnega novinarja, ki ga zanima resnica«. ⁴⁴ Socialni upor se je kuhal dolgo in po mnogih državah, vojna pa je dala dodatno priložnost. Zakaj ravno v Rusiji, je še danes uganka. Ilja Erenburg, znani ruski pisatelj in propagandist, ki je tudi sam postal žrtev revolucije oz. Stalinovih čistk, je v usta enemu svojih junakov položil besede, da morda zato, ker so v Rusiji imeli več srca in manj kruha. Čeprav je bila Sovjetska zveza med obema vojnama edina država, ki je po boljševiški revoluciji in krvavi državljanski vojni začela *graditi* socializem, je že takrat potrpežljivo in vztrajno širila svoj vpliv preko mednarodne komunistične organizacije Kominterne in komunističnih partij v posameznih državah.

Na drugi strani pa je v zahodnih državah in številnih drugih državah prišel na oblast fašizem ali njegove izpeljanke. Med udejanjenimi sistemi na fašistični osnovi so sicer obstajale precejšnje razlike, vendar so vsi imeli nekatere skupne poteze. Te so izhajale iz skrajno nacionalistične in šovinistične ideologije, zanje sta bila značilna velika agresivnost in diktatorski režimi, na gospodarskem področju pa korporativna družbena ureditev, torej zanikanje razrednega boja in stanovska ureditev družbe pod nadzorom države. Poleg tega je bil zanje značilen antikomunizem, rasizem in revanšizem, nasprotovale so meščanskemu liberalizmu in poudarjanju individualnosti ter zagovarjale

⁴² Več o tem: Sierpowski, »Minorities in the System of the League of Nations,« <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/plain-content?id=256172> (dostop: marec 2019).

⁴³ Reed, *Deset dni, ki so pretresli svet*.

⁴⁴ Reed, *Ten Days That Shook the World*, <https://www.marxists.org/ebooks/reed/ten-days-that-shook-the-world-reed.pdf> (dostop: november 2019).

kolektivizem. Ponekod se je uveljavil tudi klerofašizem: tesen spoj fašizma in katoliške cerkve, ki je imel precejšen vpliv tudi v Sloveniji. Med tipične evropske fašistične države med obema vojnama štejemo Italijo, Nemčijo in Španijo po državljanski vojni, v Aziji je bila to z nekaterimi specifičnostmi Japonska. V Latinski Ameriki so vojaške diktature, ki so se je zgledovale po evropskih fašističnih državah v času krize v tridesetih letih, uvedli v Argentini, Braziliji, Čilu, Mehiki in še nekaterih državah. Vendar nobeni od teh vladajočih garnitur zaradi kaotičnih razmer, pisane mešanice narodov in ideologij ter vrste drugih posebnosti ni uspelo uvesti popolnega totalitarnega režima.

»Vmesnih« sistemov, takih, ki so združevali prvine klasične meščanske ureditve z elementi totalitarizma oz. diktature, je bilo precej tako v Evropi kot v Aziji. Mednje štejemo Poljsko, Jugoslavijo, Madžarsko, Romunijo, Bolgarijo in Kitajsko. Specifičnost teh držav je bila, da so bile predvsem kmetijske, moderni kapitalizem se je v njih šele uveljavljal, ni bilo demokratične politične tradicije, vojska pa je imela pomembno vlogo, saj je vojaški vrh predstavljal osrednji del vladajočih elit. Nekatere so bile obremenjene tudi s hudimi mednacionalnimi spori.

Dolga borba zoper fašizem, često ponesrečene revolucionarne borbe dvajsetih in tridesetih let, zmaga protifašistične koalicije v drugi svetovni vojni, nastanek novih socialističnih držav v polovici Evrope, kitajska revolucija, vstaja kontinentov, ki jih je zatiral kolonialni režim, kubanska revolucija, nastanek socialističnih držav v Aziji, velik obseg, ki sta ga povsod zavzela delavsko gibanje in borba za demokracijo, dosežki, ki sta jih oba dejavnika dosegla predvsem v zadnjih dvajsetih letih, vse to so osnovne stopnje razvoja nove zgodovine, ki se je začela z zmago leta 1917.⁴⁵

Tako je petdeset let kasneje, še v času hladne vojne, posledice oktobrske revolucije in vzpona fašizma opisal Giuseppe Boffa. Takrat je bil »*socializem kot svetovni proces*« na višku, za fašizem pa se je zdelo, da je mrtev. Dobrih dvajset let kasneje se je idealistična, na enakopravnosti temelječa ideologija, udejanjena v obliki totalitarnih in avtoritarnih režimov sesula ali – kot v primeru Kitajske – spremenila v nekakšen državni, partijsko nadzorovan kapitalizem. Na videz poraženi fašizem, ki je kot ideologija izšel iz ureditve sveta po prvi svetovni vojni, pa znova preplavlja Evropo.

⁴⁵ Boffa, *Zgodovina revolucij XX. Stoletja IV: Azija*, str. 414.

ŽENSKA EMANCIPACIJA

V preteklih desetletjih je bila ustvarjena nekakšna splošna, precej romanizirana podoba, kako je prva svetovna vojna odprla vrata ženski emancipaciji. Na zahodu prevladuje idealizirana podoba osvobojene ženske s t. i. *garçon stilom* – deškimi videzom, ki so jo Coco Chanel in druge modne oblikovalke osvobodile korzeta in ji dale svobodo oblačenja in obnašanja. Realnost je bila kljub nekaterim pomembnim miselnim, zakonskim in družbenim spremembam precej drugačna. Posledica razredčenosti moške populacije so bile t. i. *surplus women*, neporočena dekleta ali vdove z malo možnosti, da dobijo moža. Kolonialne države kot sta Anglija in Francija sta jih preprosto začeli »izvažati« v kolonije. V Angliji, ki velja za eno najbolj naprednih držav na tem področju, so sprejeli zakonodajo, ki je odpravljala diskriminacijo pri zaposlitvah, (t. i. Sex Disqualification Removal Act, 1919),⁴⁶ vendar so večino služb, ki so bile že sicer večinoma monotone in neinovativne, s prehodom na mirnodobno proizvodnjo spet prevzeli moški. Dobile so volilno pravico, a v le malo državah. Tudi tam, kjer so jo, je bila marsikje omejena. V nasprotju z moškimi, ki so volili z 21. letom, so ženske lahko šele s 30. leti. Splošni trend po vsej Evropi je bil, naj se vrnejo za štedilnik.

MIROVNA GIBANJA, DOBRODELNE ORGANIZACIJE, PROTIKOLONIALIZEM

Po vojni lahko govorimo o nastanku moderne civilne družbe z zelo različnih zornih kotov. Dobrodelne organizacije so se ukvarjale s pomočjo pri obnovi posameznih držav, ena prvih je bila znana bančna družina Morgan, ki je organizirala pomoč za Francijo.⁴⁷ Pacifizem, ki je sicer obstajal že pred vojno, a v nacionalističnem militarizmu ni imel veliko možnosti v nobeni državi, je več zagona dobil po prvi vojni, če omenim le Bertho von Suttner in Bertranda Russella. Nekatere pobude in oblike so bile revolucionarne, druge so se izražale skozi pasiven odpor, kot ga je v protikolonialnem boju v Indiji organiziral Mahatma Gandhi. Udeležba v vojni je dvignila tudi samozavest kolonialnih narodov, ki so se začeli upirati. Veliko Britanijo so prisilili, da je svojo kolonialno ureditev omehčala in preuredila, a za večino narodov je trajalo še nekaj desetletij, da so dosegli nacionalno neodvisnost.

⁴⁶ *Sex Disqualification (Removal) Act 1919*, The National Archives, <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo5/9-10/71/section/2>, (dostop: marec 2019).

⁴⁷ *Anne Morgan's War: Rebuilding Devastated France, 1917–1924*, The Morgan Library & Museum, <https://www.themorgan.org/exhibitions/online/Anne-Morgans-War> (dostop: marec 2019).

ZNANOST, TEHNOLOGIJA, GOSPODARSTVO

Znanost in tehnologija sta po vojni šli po dveh tirih. Po eni strani sta z izpopolnjevanjem orožij za množično uničenje sledili ponovni militarizaciji. Po drugi sta z novimi odkritji skušala življenje narediti bolj znosno, zmanjšati posledice vojnih grozot, olajšati bolečine in trpljenje ljudem ter jim pomagati pri ponovnem vključevanju v civilno življenje. Znanost in tehnologija sta iskala nadomestne snovi za surovine, vrsto znanstvenih odkritij, ki so bila pred vojno šele v eksperimentalni fazi, sta razvili do stopnje serijsko proizvajanih množičnih uničevalnih orožij, kot so letala, tanki, razne vrste topov, hitrostrelno orožje, kemijska sredstva in zlasti strupeni plini. Razvoj je bil skokovit in je v marsičem daleč prehitel obstoječe družbene razmere. Med najbolj znanimi odkritji so bili na področju fizike in matematike odkritje atomske strukture (Niels Bohr), nevtrona (James Chadwick), radioaktivnih izotopov (zakonca Irene in Frederic Joliot-Curie), žarkov X (Wilhelm Röntgen), matematične relativnostne teorije, (Albert Einstein), plutonija (Glenn Theodore Seaborg). Kemiki in biologi so odkrivali nova zdravila, kot npr. penicilin (Alexander Fleming) ter raziskovali in delali umetne mase, sintetični kavčuk, umetna vlakna in gnojila. Vedno pomembnejši pogonski energiji sta postajali nafta in elektrika.⁴⁸

Avtomobilizem in letalstvo sta z uvedbo rednih prog povezala svet in skrajšala hitrost potovanj. Vožnje z letali so bile sprva drage in kratke, bile so domena snobističnih bogatih slojev, ki so se iz Londona hodili zabavat v Pariz. Nato je londonska Imperialna družba začela povezovati dominione z matično deželo, to pa je imelo tudi političen pomen. Vendar so vodilno vlogo na najdaljših progah prevzemali Američani, ki so uvajali redne proge. Ameriški pilot Charles Lindbergh je bil leta 1927 tudi prvi, ki je sam v majhnem letalu in v neprekinjenem poletu preletel Atlantik, kar so prej zmogla le velika letala s posadkami. Leta 1935 se je že dalo potovati na redni pacifiški progi, npr. iz San Francisca v Manilo na Filipinih.

Uporaba novih proizvodnih postopkov (tekoči trak) je omogočila, da je avto v najbolj razvitih državah postal dosegljiv povprečnemu državljanu. Traktorji, kombajni, vsakovrstni delovni stroji, motorne žage, mlini, umetna gnojila so omogočili velik razmah kmetijstva z velikimi presežki. Radiofonija je povezala svet, ga napravila manjšega in omogočila, da so bili ljudje hitreje in bolje obveščeni. Postalo je močno sredstvo ekonomske in politične propagande, po številu radijskih sprejemnikov na število prebivalstva so med obema vojnama ocenjevali tehnično razvitost in življenjsko raven posamezne dežele.

⁴⁸ Več o tem: Nećak in Repe, *Kriza*.

Arhitektura je razvijala skupni mednarodni – racionalni, toda tudi brezosebni slog – preproste geometrične oblike z veliko zasteklitve, gradnjo v višino (stolpnice in nebotičniki), kar so omogočile nove snovi: jeklo, beton, razni izolacijski materiali in steklo.

Tehnološki napredek je pospešil razmah proizvodnje in povezovanje gospodarstev v velike sisteme, kot so koncerni, trusti in multinacionalne družbe, koncentracijo in centralizacijo kapitala, monopolizem. Nekatere države, zlasti ZDA, so skušale tak razvoj brzdati z omejevanjem oziroma s protimonopolnimi zakoni, državnim intervencionizmom, drugod, denimo v Nemčiji, pa so ga spodbujali. Gospodarska gibanja so bila neenakomerna, razmerja med posameznimi gospodarskimi panogami neuravnotežena, prav tako v mednarodni trgovini. Tudi razvoj držav in regij je bil neenakomeren, opazno je bilo stalno neskladje med vse večjimi možnostmi proizvodnje in omejenimi možnostmi potrošnje. Prihajalo je do izmeničnih obdobj intenzivnega razvoja in kriz, hiperproizvodnje, inflacije in stagnacije. V sorazmerno kratkem času dvajsetih let je svet doživel tri krizna obdobja (1920–1923, 1929–1933, 1937–1938). Še pogostejše so bile agrarne krize, ki jih nikjer niso učinkovito odpravili.⁴⁹

Posledica kriz so bile tudi zelo nestabilne družbene, zlasti politične razmere. Boj za kolonije, tržišča, surovine in svetovne komunikacije je bil zato vse ostrejši. Nekatere države so hotele obdržati pridobljene položaje, druge spremeniti razmerje sil, kar je zlasti veljalo za fašistične države in ZSSR. Poleg prejšnjega liberalno-tržnega gospodarstva so dobivali vedno večji vpliv elementi planiranja in nadzora držav, kar zlasti velja za obdobje velikih kriz; razvila pa sta se tudi fašistični in socialistični tip gospodarstva. Večina držav je višek industrijskega razvoja doživela leta 1929, nato je sledil nagel padec in huda kriza, ki se je začela v ZDA, se preselila v Evropo in se v naslednjem desetletju iztekla v splošno oboroževanje in militarizacijo evropskih družb in novo vojno.

⁴⁹ Več o tem: Feinstein, Temin in Toniolo, *The World Economy between the World Wars*.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

The National Archives, Kew London.

Imperial War Museum, London.

Ministère des affaires étrangères et du développement international, Les archives diplomatiques, Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN), Nantes.

SPLETNI VIRI

A look back at First World War's most vulnerable, ICGR: <https://www.icrc.org/en/document/look-back-world-war-ones-most-vulnerable> (dostop: april 2020)

Albania – Declaration concerning the Protection of Minorities in Albania. Geneva, October 2, 1921, League of Nations Treaty Series. <http://www.worldlii.org/int/other/LNTSer/1922/51.html>.

Anne Morgan's War: Rebuilding Devastated France, 1917–1924, The Morgan Library & Museum, <https://www.themorgan.org/exhibitions/online/Anne-Morgans-War>.

Expiration of Versailles Treaty Clauses, *CQ Reseacher, In-depth reports on today's issues*: <https://library.cqpress.com/cqresearcher/document.php?id=cqresrre1924121900>.

First Military Casualties of World War One, First World War, <https://www.first-worldwar.com/features/casualties.htm>.

Global Security, <https://www.globalsecurity.org/military/world/europe/de-back-stab.htm>.

Great War, PBS, http://www.pbs.org/greatwar/resources/casdeath_pop.html.

History of Save the Children, Way Back Machine: https://web.archive.org/web/20050315192606/http://www.savethechildren.net/alliance/about_us/founder.html (dostop: april 2020)

Jami L. Bryan, Fighting for Respect: African-American Soldiers in WWI. <https://armyhistory.org/fighting-for-respect-african-american-soldiers-in-wwi/> (dostop: april 2020).

Jones, Edgar, *Psychological Wounds of Conflict: The Impact of World War One*. Fair Observer: https://www.fairobserver.com/region/north_america/psychological-wounds-of-conflict-the-impact-of-world-war-one-71084/ (dostop: april 2020).

Mandate League of Nations, Encyclopedia Britannica: <https://www.britannica.com/topic/mandate-League-of-Nations> (dostop: april 2020).

Our Founder Eglantyne Jebb, Save the Children: <https://www.savethechildren.org/us/about-us/why-save-the-children/eglantyne-jebb> (dostop: april 2020)

- Paris Peace Conference, 1919*, New World Encyclopedia, http://www.newworldencyclopedia.org/entry/Paris_Peace_Conference,_1919.
- Primary Documents – Treaty of Versailles: Articles 1-30 and Annex*, First World War, <https://www.firstworldwar.com/source/versailles1-30.htm>.
- Reed, John, *Ten Days That Shook the World*, <https://www.marxists.org/ebooks/reed/ten-days-that-shook-the-world-reed.pdf>.
- Save the Children: <https://www.savethechildren.org/us/about-us/why-save-the-children/history#1919> (dostop: april 2020)
- Sex Disqualification (Removal) Act 1919*, The National Archives, <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo5/9-10/71/section/2>.
- Source List and Detailed Death Tolls for the Primary Megadeaths of the Twentieth Century*, Necrometrics, <http://necrometrics.com/20c5m.htm>.
- Spanish Flu*, History.com: <https://www.history.com/topics/world-war-i/1918-flu-pandemic> (dostop: april 2020).
- Stanislaw Sierpowski, »Minorities in the System of the League of Nations,« <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/plain-content?id=256172>.
- The Consequences of the First World War*, Apocalypse: <https://www.reseau-canope.fr/apocalypse-10destins/en/theme-based-files/the-consequences-of-the-first-world-war.html> (dostop: april 2020)
- The Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Germany, the Protocol annexed thereto, the Agreement respecting the military occupation of the territories of the Rhine, and the Treaty between France and Great Britain respecting assistance to France in the event of unprovoked aggression by Germany. Signed at Versailles, June 28th, 1919*, Archive, <https://archive.org/details/treatyofpeacebe00alli/page/18>.
- Treaty of Sevres/Protocol, https://en.wikisource.org/wiki/Treaty_of_S%C3%A8vres/Protocol.
- Treaty of Versailles, 28 June 1919 (extract). Catalogue reference: FO 211/517 (28 Jun 1919)*, National Archives, http://www.nationalarchives.gov.uk/pathways/firstworldwar/aftermath/p_versailles.

LITERATURA

- Asquith, Herbert H., *Italy our ally: being an account of the visit to Italy*. London: T. F. Unwin Ltd., 1916.
- Barbeau, Arthur E., Bernard C. Nalty in Florette Henri, *The Unknown Soldiers: African-American Troops in World War I*. Philadelphia: Temple University Press, 1974.
- Boffa, Giuseppe, *Zgodovina revolucij XX. Stoletja IV: Azija*. Ljubljana: Komunist, 1971.
- Charity Bazaar for the benefit of the widows and orphans of German, Austrian, Hungarian and their Allies War Relief Fund*, New York: Amerikai Magyar Nepszava, 1916.

- Clark, Christopher, *Mesečniki : kako je Evropa leta 1914 zabredla v vojno*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017.
- Feinstein, Charles H., Temin, Peter, Toniolo, Gianni, *The World Economy between the World Wars*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Hobsbawm, Eric. *Čas skrajnosti : svetovna zgodovina 1914–1919*. Ljubljana: Sophia, 2000.
- Lipušček, Uroš, *Ave Wilson. ZDA in prekranje Slovenije v Versaillesu 1919–1920*. Ljubljana: Sophia, 2003.
- Lipušček, Uroš, *Sacro Egoismo. Slovenci v krempljih tajnega londonskega pakta 1915*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2012.
- Ludendorff, Erich, *Kriegsführung und Politik*. Berlin: Mittler, 1922.
- Macmillan, Margaret, Paris 1919. *Six months that Changed the World*, London: Random House, 2002.
- Middlemas, Keith, Barnes, *John, Baldwin : A Biography*. London: Macmillian, 1969.
- Morton, Desmond in Glenn Wright, *Winning the Second Battle: Canadian Veterans and the Return to Civilian Life*, Toronto: University of Toronto Press, 1987.
- Mulley, Clare, *The Woman Who Saved the Children: A Biography of Eglantyne Jebb the Founder of Save the Children*. Oxford: Newworld publication, 2009.
- Nečak, Dušan, Repe, Božo, *Kriza. Svet in Slovenci od prve svetovne vojne do sredine tridesetih let*. Razprave Filozofske fakultete. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2008.
- Rahten, Andrej, Dr. Ivan Schwegel in jadransko vprašanje na Pariški mirovni konferenci, *Acta Histriae*, 3(2010), str. 691–712
- Rahten, Andrej, *Pozabljeni slovenski premier. Politična biografija dr. Janka Brejca (1869–1934)*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva družba, 2002.
- Reed, John, *Deset dni, ki so pretresli svet*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1951.
- Repe, Božo, Klasinc, Peter Pavel, Kresal, Kresal, *Vojni invalidi v zgodovini, Zbornik Zveze društev vojnih invalidov Slovenije: 1994–2004*, Pivk, Ivan (ur.), Ljubljana: Zveza društev vojnih invalidov, 2004.
- Seton-Watson, Robert William, Seton-Watson, Hugh, Boban, Ljubo, Gross, Mirjana, Krizman, Bogdan, Šepić, Dragovan (ur.), *R. W. Seton-Watson and Yugoslavs: correspondence 1906–1941 in 1918–1941*. London: British Academy, 1976.
- Seton-Watson, Robert William, *The Balkans, Italy and the Adriatic*. London: Nisbet & Co. Ltd., 1915.
- Seton-Watson, Robert William, *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*. London: Constable & Co., 1911.
- Shirer, William L., *The Rise and fall of the Third Reich*, New York: Simon and Schuster, 1960.
- Webb, Mike, *From Downing Street to the Trenches. First-hand Accounts from the Great War, 1914–1916*. Oxford: Bodleian Library, 2014.

SUMMARY

Božo Repe

FROM THE OLD TO THE NEW ORDER: SLOVENES, EUROPE, AND THE WORLD AFTER WORLD WAR I

Who is to blame for the war? This is the first question that is raised after the end of such calamity. The victorious forces ascribed a large portion of the blame to Germany; however, the reasons behind the war are much more complex. The balance-of-power politics that regulated relations among the Great Powers in Europe from the Middle Ages onwards lost its meaning and power with World War I. It was transformed by the war. Although the war remained predominately positional, nobody within it was deemed untouchable. No territory could be defended in its entirety – this was altered by new types of weapons, particularly aircrafts. To justify war atrocities, propaganda was developed which referred to the defence of our, »higher« civilization from »theirs«, which was, naturally, »the barbaric one«.

After the war politics and diplomacy remained detached from the reality, living in their closed world and their conceptions. The outcome of the war was tragic: upwards of 10 million victims on the fronts, 20 million people wounded, 10 million people dead due to the consequences of the war, sickness, shortages, a few million people were disabled, even more were affected psychologically. The material damage amounted to billions of dollars, and the war left traces in the landscape, which took decades to vanish. Consequently, for the most part the Treaty of Versailles was based on retaliation.

Notions about a different regulation of relations between nations and states (Wilson's Fourteen Points), which grew out of the disappointment over the political, social, and transnational order, failed to materialize, as did ideas about a more just political and social system that would be brought about by a revolution. Revolution was successful in only one country, in Russia; however, it turned out to be a tremendous disappointment because the socialist system emerging from it surpassed the tsarist regime in terms of violence against individuals and nations. The war rocked the parliamentary system of government as well. Some countries saw totalitarian forces rise to power and introduced fascist regimes. Their common features included nationalism, chauvinism, revisionism, lust for foreign territories and aggression, denial of libertarian values, and a corporative social order.

Three largest European empires disintegrated during the war and after it: the Austro-Hungarian Empire lost its ideal position in Central Europe, the Russian Empire, which later on reconnected in the Union of Soviet Socialist Republics, and the Ottoman Empire, which connected extensive Asian, north African, and European territories. Millions of people of other nationalities ended up living in newly formed states, many of whom – including Slovenes – were divided among several states. Even though minorities were formally protected by international agreements, extensive migrations took place throughout the post-war period. Nations and people were expelled. Initially, they fled from authorities whose nationality differed from their own, and, subsequently, from authoritarian and dictatorial regimes.

A new image of the world was devised at post-war peace conferences; the world began to form institutional connections (the League of Nations), even though antagonism, differences, and competition were not done away with. The era of the so-called global civilization (the USA entered into the war, which gave the war global dimensions, before that it was predominately European) began during the war, as did the ideological division of the world that reached its peak only after World War II. With World War I Europe lost its primacy, which she had built patiently over the centuries by means of exploration, colonial conquests, missionary work, wars, and trade. Despite having become a leading power, the USA retreated into isolationism; Great Britain and France, up to that point dominant imperial forces – although weakened by the war, returned to a well-established behavioural pattern, seeking to realize the secret London Pact and split defeated countries' colonies among themselves. The Soviet Union gradually began to follow its forerunner's footsteps, namely those of tsarist Russia.

The interwar period saw a new, contradictory world emerge, which was torn between poverty and wealth, between the new stultification, which led to a disaster, and outstanding achievements of the human mind.

World War I opened the door to anticolonialism and different civil and pacifist movements, as well as to women's emancipation, which is nowadays quite romanticized. It is based on a depiction of a liberated, western middle- or high-class woman, who is symbolized by freedom of dressing and behaviour, new music genres and dances, and seemingly lifted barriers between different social strata. As a matter of fact, women were granted the right to vote and other rights only in a handful of states. This romanticized image of World War I as an emancipatory watershed moment might be regarded as a form of self-solace, hinting that through emancipation and development of science and technology, and perhaps an additional consequence or two, the war did bring some good. However, this solace is imbued with cynicism because women and children are most severely affected by all wars.

A rapid development of sciences and technology surpassed the existing social conditions in many respects; nevertheless, sciences and technology were in the service of military goals once again. Technological progress expedited the full swing of production and integration of economies in large systems (corporations, trusts, multinational companies), the concentration and centralization of capital, and monopolism. Travelling became globalized and, with the development of aviation and car industry, faster.

War atrocities evoked the desire for relaxation. Two short decades of peace were characterized by people's hunger for what could and could not be obtained: survival, making a quick profit, recovering what was lost, knowledge, pleasure, and, most of all, fun.

Slovenes were affected by the war as individuals and as a nation. A large number of them were killed on the fronts, but also behind them, in internment and in exile. Taking place over a part of the Slovene territory, the front brought devastation. Shortages, hunger, contagious diseases, conscription, and notices of death were part of the wartime daily routine. Tens of thousands of people on both sides of the Isonzo/Soča Front were dislocated to camps in Italy, Austria, and Hungary. A few tens of thousands of Slovene soldiers died for the state that was anything but kind to them; however, they – on the Isonzo/Soča Front, at least – defended it and thus also the Slovene territory. The Austrian authorities arrested nationally conscious Slovenes, sending them to confinement and prisons, several dozen Slovenes were sentenced to death and executed.

When diplomatic and political attempts to save the Habsburg Monarchy failed, Slovenes – faced with confusing and contradictory conditions, a mixture of Yugoslav sentiments and an attempt to defend their territory – opted for the Yugoslav state. The international situation did not offer many other possibilities. President Wilson's idealistic points from January 1918, which promised Austro-Hungarian nations the right for autonomous development, clashed with other victorious states' appetites and even the USA failed to comply with their own principles. Great countries that, either directly or indirectly, decided the fate of Slovenes, were not particularly familiar with them. However, their assessments were similar. Slovenes were deemed a small, "non-historical" nation that was culturally, economically, and politically subjugated to its neighbours and incapable of standing up for themselves.

The fate of Slovenes after World War I was thus decided in the context of (secret) international agreements, bargains at the Paris Peace Conference, doubts of their national vitality, and prejudice. Consequently, Slovenes were divided among four states, only one of which allowed for their national growth, namely the Yugoslav state. Unfavourable foreign-policy conditions, the Slovene politicians' helplessness and lack of skills, along with lack of in-

terest of the new Yugoslav authorities, which put other state priorities to the forefront, resulted in Italy's acquisition of the western part of the Slovene territory, i.e. the Littoral, while its northern part, i.e. Carinthia, was lost in the plebiscite due to bad propaganda and other reasons. Slovenes were faced with a new reality; they lived in four states with different political systems, all of which were based on authoritarian underpinnings and were in the national sense unfavourably disposed towards Slovenes. More than a third of Slovenes remained outside the parent state; Trieste, a city with an Italian majority and a Slovene hinterland populated by 57,000 Slovenes, did not become a part of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Slovenian part of this Kingdom thus lost its strongest intellectual centre, which was powered by multiculturalism, and ended up without a proper industrial centre and access to the sea. From the national point of view, the integration of Prekmurje is seen as a silver lining, although Prekmurje was not perceived as a Slovene-populated territory to the same extent as others.

Metka Fujs

Z OBROBJA NA MEDNARODNO PRIZORIŠČE:
STRNJENA ZGODOVINA PREKMURJA OD VKLJUČITVE
V MADŽARSKO DRŽAVO DO 1919

FUJS, Metka, prof. zgodovine in sociologije, muzejska svetnica, Pomurski muzej Murska Sobota, Trubarjev drevored 4, SI-9000 Murska Sobota, metka.fuj@pomurski-muzej.si

Z obrobja na mednarodno prizorišče: strnjena zgodovina Prekmurja od vključitve v madžarsko državo do 1919

Prekmurje je bilo v Avstro-Ogrski sestavni del Kraljevine Ogrske. Leta 1910 je tu živelo 90.513 ljudi, od tega 75 % Slovencev, 22 % Madžarov in 3 % ostalih, ki so bili različnih krščanskih veroizpovedi. Prebivalci so bili pretežno majhni kmetje in bajtarji, ki so se preživljali s sezonskimi deli. Od dualizma je na Ogrskem potekala načrtna madžarizacija, s Štajerske pa so prihajali pozivi slovenskih narodnih buditeljev po združitvi Slovencev. Razpad monarhije ter nakopičeno narodno in socialno nezadovoljstvo je privedlo do menjave kratkotrajnih uprav, dokler ni leta 1919 obveljala odločitev mirovne konference o združitvi Prekmurja s Kraljevino SHS.

Ključne besede: prebivalstvo, uprava, politika, gospodarstvo, kultura

FUJS, Metka, BA in History and Sociology, Museum Counsellor, The Pomurje Museum Murska Sobota, Trubarjev drevored 4, SI-9000 Murska Sobota, metka.fuj@pomurski-muzej.si

From the Margins to the International Scene: A Concise History of Prekmurje from Its Integration into the Hungarian State to 1919

Prekmurje was part of the Kingdom of Hungary in Austria-Hungary. In 1910 the area was populated by 90,513 people, 75% of whom were Slovenes, 22% Hungarians, and 3% of the population consisted of people of various religious Christian backgrounds. The population consisted mostly of small farmers and cottagers, who lived off seasonal work. Planned Hungarianization was conducted in Hungary from dualism onwards, and Slovenian national awakeners in Styria called for the unification of Slovenes. The monarchy's dissolution, alongside national and social dissatisfaction resulted in change of short-term administrations up to 1919, when the decision about Prekmurje's integration into the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes that was reached at the peace conference came into force.

Key words: population, administration, politics, economy, culture

CIVILNA UPRAVA

Območje današnjega Prekmurja je bilo po končanih frankovsko-madžarskih vojnah sredi 10. stoletja del madžarskega ozemlja, vendar ga vse do konca 12. stoletja v bistvu nihče ni branil ali upravljal. Dejansko imamo prve dokumente, ki pričajo o vključenosti območja v okvir madžarske fevdalne družbe, šele s konca 12. in 13. stoletja.¹ Do 13. stoletja je bil mejno-obrambni sistem, ki so ga sestavljali obrambni jarek in nasip ali dva niza palisad z nasutjem z branjenimi prehodi, prestavljen z linije, ki je potekala vzhodno od današnjega Prekmurja na zahod, na mejo med vojvodino Štajersko in kraljevino Ogrsko. Ta je potekala zahodno od Razkrižja² po reki Muri do izliva reke Kučnice v Muro oz. prekopa, ki so ga naredili, ko so vzpostavljali obrambni sistem, in nato po Kučnici proti severu do meje med današnjima krajema Sv. Ana, ki je v deželi Štajerski, in Kalch, ki je danes v deželi Gradiščanski. Najpomembnejši prehod znotraj mejnega obrambnega sistema so bila Nemška vrata pri Gederovcih, skozi katera je tekla glavna cesta med Radgono in Mursko Soboto, kjer se je razcepila na dva dela in povezala notranjost kraljevine z nemškim cesarstvom. Območje vzhodno od obrambne linije je bilo tedaj v celoti vključeno v županijsko razdelitev Kraljevine Ogrske.³

V središču kraljeve politične uprave so bili najprej gradovi, okoli katerih so bile organizirane grajske župe, medtem ko so bila širša območja zajeta v županije ali komitate. V okviru teh so imeli svoje posesti kralj, cerkev in svobodnjaki. Na čelu županije, ki je imela sodno in upravno funkcijo, in na čelu grajske župe, ki je imela predvsem vojaške naloge, je bil običajno isti župan, postavljen s strani kralja.⁴ Župani so bili skrbniki kronske zemlje, ki so jo zaradi opravljanja upravnih ali obrambnih funkcij lahko prenašali na druge svobodnjake (plemstvo, svobodne kmete). Z neposrednimi kraljevimi podelitvami zemlje se je status županij že v 13. stoletju spremenil. Velik del kronskih posesti je prišel v roke velikih plemiških družin, svobodnjaki so bili v celoti izvzeti iz sodne in vojaške pristojnosti župana, grajske župe so postale nepotrebne. Uvedena je bila posebna funkcija okrajnega glavarja, ki je bil za razliko od župana, ki ga je izmed visokih dostojanstvenikov imenoval kralj,

¹ »Vrli vitez« Hahót, *Viri 1*, str. 39–42; Rodovina Nádasdov, *Viri 1*, str. 43–44; Začetki zidave gradov, *Viri 1*, str. 45–47.

² Madžari so upravljali z delom ozemlja na štajerski strani Mure, kar je bila po Zelku zanje zunanja stran, iz česar naj bi izhajalo tudi ime zemljišča na tej strani, tj. Belmura ali Notranja Mura. Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, str. 32.

³ V darilnem pismu kralja Bele IV iz leta 1249 je omenjen incident na ogrsko-štajerski meji iz leta 1233, kar potrjuje, da je bila v tem času državna meja že na reki Muri. *Mejni incident*, *Viri 1*, str. 44–45.

⁴ Kovács, *Gospodarji Gornje Lendave*, str. 30.

izvoljen za eno leto. Okrajni glavarji, ki so opravljali naloge na vseh ravneh županije, so ponekod že v 14. stoletju imeli tudi svoje notarje, medtem ko se pri delovanju sodišč že pojavljajo tudi porotniki.⁵ Kadar je šlo za spore, v katere je bilo vpleteno plemstvo, je sodne naloge opravljal župan ali palatin, ki je bila sicer najvišja kraljeva upravna dvorna funkcija.⁶

V zgodnje fevdalno obdobje sodi naselitev t. i. kraljevih stražarjev, ki so bili zaradi vojaških nalog, ki so jih opravljali pri varovanju obrambnega sistema, deležni kronske zemlje in kot svobodnjaki tudi pravice do dedovanja. Pomembna stražna pokrajina je bila Örség, ki je segala od županijskega središča v Vasvárju proti zahodu ter zajela tudi kraja Hodoš in Krplivnik na območje današnjega severovzhodnega Prekmurja.⁷ Del obrambnega pasu, ki je do 13. stoletja potekal vzhodno od Lendave, so branili zalski svobodnjaki, med katerimi so bili tudi lendavski stražarji, od katerih je leta 1192 posest kupil Hahót II.⁸ Omenjeni svobodnjaki, imenovani jobagioni, so bili prvi znani zemljiški lastniki, ki so se s premikom meje proti zahodu preselili ter se zaradi obrambnih in delno upravnih funkcij povzpeli do statusa nižjega plemstva. Sledile so jim zaslužne fevdalne družine (Hahót-Bánffy, Amadé-Gutkeled, Széchy, Nádasdy), predstavniki visoke aristokracije, ki so posesti dobili v dar ali v fevd in so si pridobili naziv grofov. Ti so bili člani visokega kraljevega doma, zasedali so najvišje posvetne in cerkvene funkcije v državi, oblikovali so visoko državno politiko in branili svoje stanovske pravice. Kljub temu, da lahko v Prekmurju od 17. stoletja dalje naštejemo veliko plemiških družin, je dejstvo, da velikokrat ti plemiči niso imeli niti manjšega plemiškega posestva, živeli so na podložniških hubah in plačevali davek.⁹

Območje Prekmurja je bilo upravno razdeljeno med županijo Železno (Vas) s sedežem v Vasvárju do leta 1578, ko je državni zbor sprejel sklep, da se sedež županije prestavi v Sombotel (Szombathely), in županijo Zala s sedežem v Blatnogradu (Zalavár), od koder so se upravne funkcije od 16. stoletja dalje postopoma prenesle v Zalaegerszeg. Meja med županijama je potekala v diagonalni liniji od reke Mure med Bakovci in Dokležovjem, Tešanovci in Bogojino, Čikečko vasjo in Motvarjevci do reke Krke. Del samoupravnih pravic znotraj županij so imela mesta in trgi.

Murska Sobota (1366),¹⁰ Lendava in Dobrovnik (1389)¹¹ so prekmurski kraji, ki se v virih že v tem zgodnjem času omenjajo kot mesta ali podeželska

⁵ Plemiška županija, *Viri 1*, str. 52–54.

⁶ Kovács, *Gospodarji Gornje Lendave*, str. 34.

⁷ Benczik, *Zgodovina naselij Hodoš*, str. 55.

⁸ »Vrli vitez« Hahót, *Viri 1*, str. 37–39.

⁹ Razslojevanje ogrskega plemstva, *Viri 1*, str. 154.

¹⁰ Magyar Országos levéltár (MOL), DL 1001109, Prevzem posesti Gornja Lendava in Murska Sobota s strani Széchyjev, 26.1. 1366.

¹¹ Škafar, *Posest dolnelendavskih Bánfijev*, str. 45.

mesta, sicer pa so imeli ti kraji v glavnem podobo trgov ali vasi vse do 2. polovice 19. stoletja, ko sta se kot mesti vzpostavili okrajni središči Murska Sobota in Dolnja Lendava. V prvem popisu prebivalstva na Madžarskem (1784–1787) so izmed prekmurskih krajev imeli status mesta (mezőváros) v Železni županiji Gornja Lendava (Grad), Martjanci in Murska Sobota, v Zalski županiji pa Dobrovnik, Lendava in Turnišče.¹²

Znotraj županij so bile vsaj že od začetka 16. stoletja vzpostavljene manjše upravne enote ali okraji, katerih obseg in funkcije so se do konca 19. stoletja bistveno spremenile. Po letu 1527, ko so Habsburžani prevzeli ogrski prestol, so začeli tudi na območju kraljevine vzpostavljati urade po vzoru ostalega cesarstva, čeprav so se istočasno trudili, da ohranijo tudi pristojnost dotedanjih nosilcev različnih funkcij. Sicer pa je celoten proces razvoja uprave zaradi turške zasedbe potekal počasi, okraji pa so se znotraj županij izoblikovali šele do konca 18. stoletja. Kraji današnjega Prekmurja so bili do upravne reforme sredi 19. stoletja razdeljeni med okraj Tótság¹³ v Železni županiji, ki je vključeval tudi kraje t. i. slovenskega Porabja, danes na Madžarskem in v Avstriji,¹⁴ in okraj Zalalövő¹⁵ v Zalski županiji. Po marčni revoluciji je sledila ukinitvev starih fevdalnih ustanov, poleg splošne kmečke odveze je potekala reorganizacija uprave na celotnem ozemlju monarhije, ki je bila zaključena leta 1853, ko so bile tudi v kraljevini na novo potrjene meje in sedeži županij ter okrajev. Prekmurski kraji v Železni županiji so bili razdeljeni med okraja Murska Sobota in Monošter (Szentgotthárd), medtem ko so bili kraji Zalske županije v okraju Dolnja Lendava (Alsóledva), razen kraja Pince, ki je bil v okraju Letina (Letenye). Okraj Dolnja Lendava je poleg prekmurskih krajev obsegal kar obsežno območje današnje Madžarske in je bil eden največjih okrajev v županiji. Naslovni kraji so bili tudi okrajna središča, kjer so bila organizirana okrajna sodišča.

Za delovanje uprave v dobi dualizma je bil zelo pomemben leta 1871¹⁶ sprejeti zakon o občinah, ki je določil tri kategorije občin in obseg oz. območje delovanja notarjev ali notariatov. Male občine zaradi svoje gospodarske šibkosti niso same izvrševale svojih upravnih nalog, ampak so se povezovale z drugimi enakimi občinami v skupni notariat z enim notarjem. Velike občine so bile gospodarsko dovolj močne, da so vzdrževale lastnega notarja. Notarji

¹² Az első Magyarországi népszámlálás (1784–1787), str. 220–240 in 250–270.

¹³ Okraj Tótság je sicer obstajal kot del cerkvene uprave že prej, konec 18. stoletja pa je bil pod istim imenom in na istem območju organiziran tudi samostojni posvetni okraj. Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, str. 140–142.

¹⁴ Fényes, *Vas Vármegye*, str. 49–61.

¹⁵ Okraj je bil ustanovljen leta 1777 in ukinjen leta 1848. *Zalalövő Wikipédia*: <https://hu.wikipedia.org/wiki/Zalal%C3%B6v%C5%91> (dostop: januar 2020); *Magyar-Ország (1773–1808)* I., str. 22.

¹⁶ Leskovec, *Povzdig Dolnje Lendave*, str. 49.

Slika 1: Del zemljevida Železne županije z okrajem Tótság, 1790
 (vir: HU MNL VaML XV. 1a. št.17).

so bili plačani uradniki, izvoljeni s strani predstavnikov občin, ki so sestavljale notariat, in so poleg dodeljenih administrativnih nalog skrbeli tudi za komuniciranje prebivalcev svojega okoliša z okrajem. Male in velike občine so delovale v okviru pristojnosti okrajnega glavarstva. Okrajni glavarji so bili višji stolni sodniki, nastavljeni kot županijski uradniki. Tretja kategorija so bila mesta, ki so imela urejen mestni svet in so bila neposredno podrejena županijski oblasti. Vsi prekmurski kraji, tudi tisti, ki se sicer navajajo kot trgi ali mesta, so po tem zakonu imeli status majhnih občin. Ob izpolnjevanju predpisanih standardov so morali predstavniki občin posebej zaprositi za pridobitev statusa velike občine. Na ta način si je Dolnja Lendava leta 1891 pridobila status velike občine in posebej nameščenega kraljevega notarja.¹⁷ Murska Sobota je kljub večjemu številu prebivalcev in davčnih zavezancev imela ves čas status male občine, ker predstavniki občin niso sprejeli glavarjevega predloga, naj se preoblikujejo.¹⁸

CERKVENA UPRAVA

Do danes ostaja le domneva, da so se štiri od cerkva, ki jih je v Spodnji Panoniji sredi 9. stoletja posvetil salzburški škof, nahajale na območju današnjega Prekmurja. Kljub dokazani poselitvi območja v tem času ne moremo potrditi, da je iz Blatenskega Kostela sem segel vpliv kratkotrajne Metodove škofije in slovanskega bogoslužja. Po dolgotrajnih panonskih in frankovsko-madžarskih vojnah je cerkveno organizacijo ponovno vzpostavila salzburška nadškofija. Prekmurju najbližji škofiji sta bili ustanovljeni v Györu (leta 1009) in Zagrebu (leta 1094), ki sta si leta 1176 razdelili teritorij, in od tedaj je prva povezovala prekmurske župnije v Železni županiji, druga pa župnije v Zalski županiji, kjer so se do 14. stoletja križali tudi interesi škofije Veszprém. Cerkevna uprava se je širila skupaj s civilno in dejansko vključila celo območje šele do 13. stoletja, ko lahko potrdimo nastanek prvih župnij in tudi prve faze najstarejših prekmurskih cerkva. Leta 1777 je bila ustanovljena nova škofija v Sombotelu, ki je povezovala vse prekmurske cerkve do leta 1923, ko so bile predane v jurisdikcijo škofije v Mariboru.

S cerkveno upravo so povezana prva teritorialna poimenovanja območja, ki izhajajo bodisi iz njegove geografske lege bodisi iz etnične sestave prebivalstva. Prekmurske župnije, ki so bile vključene v zagrebško škofijo, so bile povezane v beksinskem arhidiakonatu, ki je segal na vzhodu do Velike Kaniže in od 14. stoletja vključeval tudi Medžimurje. V škofijskih dokumentih se pre-

¹⁷ Prav tam, str. 54.

¹⁸ Fujs, *Urbani razvoj Murske Sobote*, str. 19.

kmurske župnike tedaj opisuje kot »župnike preko Mure«. Leta 1692 so župnije beksinskega arhidiaconata na tem območju opisane kot »parochiae in Archidiaconatu Bexin district Trans Murano«, v letih pozneje kot »districtus Transmuranus« ali »Districtus Transmurani«, vedno kot področje preko Mure.¹⁹

Ime, ki na enak način opredeljuje geografsko lego pokrajine, če se jo gleda z desnega brega reke Mure, je ime Prekmurje. Tega je prvič v takšni obliki zapisal Božidar Raič in objavil v potopisu *Črtice o Prekmurcih in njihovem govoru* leta 1863 v Levstikovem časopisu *Naprej*.²⁰ Ime se je uveljavilo med Slovenci na desnem bregu Mure, medtem ko so ga Prekmurci začeli postopoma uporabljati šele v času med vojnama.

V dokumentih györške škofije se območje župnij v današnjem Prekmurju označuje z imenom Tótság. Prvi dokument z zapisom imena je zapis zaslišanja prič vasvárskega kapitlja v zadevi propada samostana v Monoštru iz leta 1617.²¹ Ime izhaja iz poimenovanja Tót, kakor so Madžari imenovali tiste Slovane, s katerimi so se srečali ob svojem prihodu v panonski prostor in so sami sebe imenovali Slovenci, svoj jezik pa slovenski.²² Györski vizitacijski zapisnik iz leta 1698 pravi, da območje tako imenujejo domačini, ki govorijo slovensko-hrvaški jezik. Leta 1714 je območje med Štajersko, mejo Zalske županije in reko Rabo označeno kot »Disctrictus Tótság«,²³ kar pomeni v prevodu slovanski (slovenski) okraj, in je lahko osnova za neformalna slovenska imena, ki označujejo območje glede na večinsko etnično sestavo njegovega prebivalstva.²⁴ Prekmurški slovenski pisci, ki so poimenovali območje po njegovih prebivalcih, so z njim zajeli celotni prostor, ki so ga ti naseljevali, sicer pa del Zalske županije, kjer so živeli Slovenci, ni bil nikoli formalno vključen v to enoto. Škofija v Sombotelu, ki je prvič povezala celotno območje današnjega Prekmurja v neki skupni upravni enoti, je nastala na delu dotedanjega ozemlja škofije Györ in župnij zagrebške škofije severno od Mure. Toda škofijski okraj, ki nosi ime ljudstva, je ostal zgolj okraj Tótság, ki se znotraj nove škofije imenuje Vendvidék.²⁵ Iz cerkvenega okraja sta bili v 18. stoletju izvzeti ponemčeni

¹⁹ Zelko, *Cerkvenoupravni položaj*, str. 44.

²⁰ Ftičar, *Božidar Raič, Slovenski biografski leksikon* (dostop: januar 2020). *Naprej* je bil ukinjen, zato drugi del potopisa ni bil objavljen, in je nato v celoti izšel leta 1868 v *Letopisu Matice Slovenske*.

²¹ Prva pisna omemba besede »Tótság«, *Viri 1*, str. 129–131.

²² Madžari so tako imenovali tudi Slavonce in Slovake, pozneje pa se ime uporablja predvsem za Slovake.

²³ Zelko, *Cerkvenoupravni položaj*, str. 43.

²⁴ Franc Temlin: Sclavonija; Mikloš Küzmič: Okroglina slovenska / Slovenska okroglina; Jožef Košič: Slovenska krajina. Fujs, *Oblikovanje narodne identitete*, str. 205–206; Fujs, *Prekmurje-podoba prostora*, str. 52.

²⁵ Ime Vendvidék izhaja iz direktnega prenosa nemškega imena za zahodne Slovane – Winden – v madžarski jezik. Tako kot Tótság pomenita prostor, kjer bivajo Slovenci.

župniji Dobra (Neuhaus) in Sv. Martin ob Rabi (St. Martin an der Raab), v 19. stoletju pa še župniji Veliki Dolenci in Gornji Senik, ki sta bili priključeni k monoštorskemu cerkvenemu okraju.²⁶

Prvi protestanti so se pojavili v Prekmurju že v prvi polovici 16. stoletja, versko gibanje pa se je razširilo, ko so ga sprejeli zemljiški gospodje. Na gradu dolnjelendavskih grofov Bánffy so bile med letoma 1573 in 1574 natisnjene prve knjige na današnjem slovenskem ozemlju in ene izmed prvih knjig v madžarskem jeziku. Leta 1595 so se protestanti na območju južno od Donave razdelili na kalvinsko in evangeličansko veroizpoved, glede na dokumente pa se domneva, da so bili v Prekmurju tedaj protestanti pretežno kalvinske veroizpovedi. Kot posebna enota je med letoma 1595 in 1624 deloval kalvinski seniorat pri Sv. Juriju.²⁷ Najpomembnejši dokument, ki govori o stanju župnij in organizaciji šol, je protestantska vizitacija iz leta 1627, ki za cerkve na območju uporablja termin »slovenske cerkve«.²⁸ Protireformacija se je začela leta 1672 in se nadaljevala do leta 1732, ko so bile protestantom v Prekmurju odvzete zadnje cerkve. Z versko svobodo Jožefa II. so bile leta 1783 oblikovane prve tri evangeličanske župnije v Puconcih, Križevcih in na Hodošu, sicer pa so evangeličani potrebovali še celo stoletje, da so razširili mrežo svojih župnij na območju Železne županije. Te so bile po madžarski evangeličanski ustavi iz leta 1893 povezane v seniorat v Sombotelu. Na območju Zalske županije je v Prekmurju delovala le župnija v Lendavi, ustanovljena leta 1902. Večina pripadnikov kalvinske veroizpovedi je živela v krajih ob današnji slovensko-madžarski meji, ki pa so po razmejitvi v glavnem ostali del Madžarske. Edino župnijo imajo danes v Motvarjevcih.

Z versko svobodo je povezano tudi naseljevanje večjega števila Judov, predvsem v Lendavi, Murski Soboti in Beltincih. Prva judovska skupnost je bila ustanovljena v Lendavi leta 1834, današnja sinagoga pa so začeli graditi leta 1866. Murska Sobota je postala sedež samostojnega rabinata leta 1852, ko naj bi bila v kraju tudi že sinagoga, sicer pa so novo sinagogo zgradili leta 1908. V Beltincih je bila sinagoga zgrajena pred letom 1860.²⁹ Nobena od slednjih dveh se ni ohranila do danes. Judovska populacija v Prekmurju je dosegla svoje največje število leta 1890, ko jih je bilo 1107 oz. 1,3% vsega prebivalstva.

Po ljudskem štetju iz leta 1890 je v krajih, ki spadajo danes v Prekmurje, živelo 81.816 ljudi. Po veroizpovedi je bilo 68% katoličanov, 30% evangeliča-

²⁶ Zelko, *Zgodovina soboške dekanije*, str. 82.

²⁷ Kuzmič, *Protestanti v Prekmurju*, str. 34.

²⁸ Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota (PIŠK MS), sign. Ro 1, fasc. 175, Protestantska vizitacijska listina iz leta 1627. Listina je nastala ob pregledu slovenskih protestantskih župnij na posestih Széchyev in Batthyányjev v Prekmurju.

²⁹ Premk, *Tracing Jewish Heritage*, str. 79–105.

Slika 2: Sinagoga v Murski Soboti, zgrajena 1908, porušena 1954
(vir: Jožef Prahič, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár Budapest).

nov, ostalo so bili Judje in kalvinci.³⁰ Leta 1910 se je na 71% povečalo število katoličanov, število evangeličanov je padlo na 27%, ostalo so bili Judje in kalvinci.³¹

GOSPODARSTVO IN SOCIALNA STRUKTURA PREBIVALSTVA

Čeprav ima Prekmurje kot del rodovitne panonske nižine dozdevno ugodne pogoje za gospodarski razvoj, temu nikoli ni bilo tako. Po že malo bolj konkretni analizi geografskih pogojev postane kmalu jasno, da zemlja ni tako rodovitna, nivo padavin in vremenski pogoji na sploh pa prav tako niso takšni, da bi omogočali optimalne pogoje za kmetovanje. Kljub temu pa ostaja Prekmurje skozi celotno svojo zgodovino izrazito agrarna pokrajina.

³⁰ A Magyar helységnevtára, 1892, str. 680–686, 692–696, 714–718.

³¹ A Magyar 1910. évi népszámlálása, 1912; str. 56–60, 78–81, 64–66.

Značilnost prekmurskega gospodarstva pozne fevdalne dobe je dokaj razvejana organizacija cehov, ki kaže na to, da so bili tukaj številni obrtniki pogosto kmetje, ki so se ukvarjali še s kakšno od tradicionalnih dejavnosti oz. so lahko povezali proizvodnjo surovin z domačo obrtjo (sodarstvom, kolarstvom, lončarstvom, tkalstvom, jermenarstvom, čevljarstvom, krojaštvom, mlinarstvom). Tisti posameznik, ki so bili samostojni nosilci obrti, so imeli pretežno status svobodnjakov.³² Nastanek prekmurskih cehov je bil v podeželskem okolju vezan na sedeže župnij (tradicionalni sejmi ob dnevih svetnikov) ali zemljiškega gospodstva (gradovi so bili s svojimi obrati pogosto edina nekmečka gospodarstva).³³ Najstarejša znana cehovska združenja segajo že v 15. stoletje, resnično pa so se razmahnila v 18. stoletju, ko je po koncu turških vojno poraslo povpraševanje po različnih izdelkih. Največ izdanih listin za združevanje v cehe je v Prekmurju iz obdobja Marije Terezije, njihovo število pa je raslo tudi v prvi polovici 19. stoletja, ko so se drugje že uveljavljala industrija in načela svobodne konkurence. Bolj kot obrtniška združenja so tedaj opravljali funkcijo splošne skrbi za družino člana po njegovi smrti in celo organizirali pogrebe. Prizadevanja oblasti po odpravi ali preobrazbi cehov so bila na Ogrskem dosežena šele leta 1872, ko je bila tudi v kraljevini razglašena obrtna svoboda,³⁴ obrtniki pa so se od tedaj povezovali v obrtna društva.

Na Ogrskem je bilo konec fevdalnih odnosov leta 1848, kar je več kot 50 let za avstrijskimi deželami, in če se je tedaj zdelo, da bo zemljiška odveza prinesla boljše življenje sedaj svobodnim kmetom oz. da bodo nova veleposestva, ki so nastala iz nekdanjih zemljiških gospodstev, lahko prehranila nove najemne delavce, je bila to velika zmota. Kmetje niso dobili zemlje, če pa so že imeli priložnost za odkup, so se za to čezmerno zadolžili. Plemiči, ki so postali lastniki veleposesti, pogosto slabo donosnih in tudi obremenjenih z dolgovi, so ostajali privilegirani sloj. Poleg plemičev, ki so imeli v svojih rokah še vedno velik del kapitala in političnih funkcij, in duhovnikov se je ob učiteljih pojavila skupina novih laičnih nosilcev funkcij in poklicev: notarji, odvetniki, zdravniki, živinozdravniki, inženirji, bankirji – novi meščani. Po soboškem grofu Ladislavu Szapáryju, poslancu, upravniku Reke in poznejšem veleposlaniku Madžarske v Združenem Kraljestvu, je bil npr. drugi lastnik avtomobila v Murski Soboti okrajni živinozdravnik Aleksander Junkuncz, poročen v plemiško družino Berke.

Za gospodarstvo, ki so ga do tedaj tvorile večje rodbinske posesti, neznatne kmetije, tradicionalno rokodelstvo, obrti in sejmi, je bil pomemben razvoj

³² V urbarjih in cerkvenih matičnih knjigah 17. in 18. stoletja je poleg poklica (obrta) osebe pogosto navedeno, da je oseba jobagion.

³³ Kuzmič, *Murska Sobotica v obdobju 1878–1914*, str. 32.

³⁴ Konestabo, *Razvojna pot cehov*, str. 159.

bank in hranilnic, ki so jih konec šestdesetih let začeli množično ustanovljati po vsej državi. Prvi hranilnici sta bili ustanovljeni v Murski Soboti in Lendavi leta 1873³⁵, neposredno pred izbruhom velike borzne krize na Dunaju in v Budimpešti, ki pa sta krizo uspeli preživeti. Do leta 1899 je Murska Sobota dobila še dva denarna zavoda.³⁶

Večina obrtne in zametkov industrijske dejavnosti je vezana na obe okrajni središči, čeprav je imelo prvo prekmursko podjetje *Petanjska slatina – zdravilna in namizna voda Josip in Ivan Vogler*, ustanovljeno leta 1883,³⁷ vrelec mineralne vode na Petanjcih. Polnilnica je bila sicer na desni strani Mure v Rancencih, kjer je tedaj deloval drugi večji in tudi bolj znani proizvajalec mineralne vode.³⁸ Leta 1904 je iz majhne šivalnice Béle Wortmana nastalo v Lendavi prvo podjetje za proizvodnjo dežnikov na območju avstro-ogrske monarhije.³⁹ Leta 1906 se je preoblikovalo v delniško družbo Hungaria – delniška družba domače tovarne dežnikov (*Hungária Hazai Ernyőgyár Rt.*).⁴⁰ Do leta 1919 je

Slika 3: Stavba tovarne dežnikov v Dolnji Lendavi, 1909
(vir: razglednica, Štefan Vida).

³⁵ Göncz, *Mihály Hajós Kakasdi*, str. 76.

³⁶ Kuzmič, *Murska Sobota 1878–1914*, str. 34.

³⁷ Črpanje in polnjenje petanjske mineralne vode je potekalo že od leta 1864.

³⁸ Fujs, *Razvoj delavskega gibanja*, str. 38.

³⁹ Lendvai Kepe, *Dežnikarna*, str. 82.

⁴⁰ Göncz, *Dolnja Lendava*, str. 19.

delovalo v Prekmurju še nekaj parnih žag in mlinov ter dve tiskarni v Murski Soboti in Lendavi. Leta 1911 je zidarski podjetnik Teodor Ratkol iz Murske Sobote ustanovil opekarno v Puconcih in leta 1913 je gostilničar in mesar Štefan Benko iz Tešanovcev zgradil obrtno klavnico v Murski Soboti. Obe sta prerasli obrtne okvirje šele v času med vojnama.⁴¹

Ob izteku 19. stoletja so pretežni del prekmurskega prebivalstva tvorili majhni kmetje, katerih edino premoženje so bile blatne ali lesene hiške in komaj kaj zemlje ali zaslužka, in bajtarji brez zemlje. Njihov zaslužek je v veliki meri prihajal od sezonskih del na veleposestvih nekdanjih fevdalcev in od drugih oblik najemnega in hlapčevskega dela. Z razvojem okrajnih središč se je povečalo število tistih, ki so bili zaposleni pri raznih trgovcih, v manjših gospodarskih obratih ali pa so delali kot služabniki pri premožnejših prebivalcih mest. Z območja Železne županije je veliko ljudi hodilo delat tudi v bližnja večja avstrijska mesta, predvsem v Gradec. Splošna podoba podeželja je bila natanko takšna, kot si tudi sicer predstavljamo nek tipičen prekmurski motiv. Le redke zidane podeželske hiše iz tega časa kažejo na nekaj višji standard posameznikov.

Veliko tistih, ki znotraj spremenjenih družbenih razmer niso našli svojega prostora in priložnosti za preživetje, se je odločilo za trajno izselitev. Po veliki rasti prebivalstva sredi 19. stoletja je bilo celotno današnje slovensko ozemlje območje največje evropske emigracije. Enako velja tudi za Ogrsko, ki do leta 1910 beleži izjemno rast prebivalstva, čeprav se je samo v ZDA med letoma 1880 in 1914 izselilo 1,8–2 milijona ljudi, od tega med letoma 1899 in 1914 1,4 milijona.⁴² Izseljevanje je doseglo vrh ob koncu stoletja in je kot množični pojav trajalo vse do začetka prva svetovne vojne. Tudi za prebivalce Prekmurja so bile najzanimivejša destinacija za izseljevanje ZDA, kamor naj bi se iz Prekmurja in Porabja do leta 1910 izselilo ok. 7000 Slovencev, kar predstavlja 8 % vsega tedanjega prebivalstva. Največja skupina se je po prihodu naselila v Betlehemu v zvezni državi Pensilvaniji, kjer je bila razvita železarska industrija.⁴³ Med letoma 1916 in 1928 so tam izdajali svoj časopis Szlobodna Reics (Svobodna beseda). Izseljevanje se je nadaljevalo tudi po letu 1919.

Murska Sobota in Lendava sta šele konec 19. stoletja dejansko začeli spreminjati svojo dotedanjo podeželsko podobo. Dobili sta okrajni in sodni stavbi, poleg osnovnih še prve meščanske in obrtne šole, vrtce in lekarne, Murska Sobota pa je leta 1893 dobila tudi bolnišnico. Deset let prej je zakon že omogočil ustanavljanje samostojnih zdravstvenih blagajn, vendar so zdravstvene

⁴¹ Fujs, *Razvoj delavskega gibanja*, str. 30 in 36.

⁴² Rácskáy, *Migracija in emigracija*, str. 49.

⁴³ Kuzmič, *Slovenski izseljenci*, str. 31.

zavarovalnice začele nastajati šele v 20. stoletju. Zaradi splošno slabih pogojev bivanja sta bili na vrhu boleznih v Prekmurju tuberkuloza in pljučnica, ki sta terjali tudi največ smrtnih žrtev. Omeniti je treba trahom, ki je bil zelo razširjena očesna bolezen med prebivalci nižinskih vasi ob Murinih mrtvicah zaradi postane vode, sicer pa se je prenašal povsod zaradi slabih higienskih razmer. Bolnišnica v Murski Soboti je leta 1910 dobila poseben oddelek za infekcijske bolnike in bolnike s trahomom.⁴⁴ Med vojnama so bile postavljene posebne ambulante, vendar so trahom resnično odpravili šele po drugi svetovni vojni z uporabo penicilina.

Status okrajnih središč in navezava na madžarsko železniško omrežje, Lendave leta 1890 s progo iz Čakovca preko Lentija v Zalaegerszeg in Murske Sobotice leta 1907 s progo preko Hodoša do Zalalövöja, je na prelomu stoletja sprožilo viden gospodarski, urbani in družbeno-kulturni razvoj obeh krajev. Največji razvoj je v tem času sicer doživel Monošter, ki pa ni del današnjega Prekmurja. Kljub temu se posledic dolgoletnega zaostajanja za razvojem podobnih krajev v notranjosti države in na splošno slabih gospodarsko-socialnih razmer na podeželju, predvsem na Goričkem, ne da spregledati. Gospodarske spremembe so se odražale tudi v nacionalni strukturi prekmurskega prebivalstva. Med tem, ko so bili mali kmetje in bajtarji ne glede na narodno pripadnost v enakem socialnem položaju, je bilo novo meščanstvo predvsem madžarsko ali pa se je močno identificiralo z madžarsko kulturo. Uradniki, zdravniki in advokati so bili v glavnem Madžari, bankirji, trgovci in novi podjetniki pa v veliki večini Judje, ki so se v nacionalnem pogledu pretežno deklarirali za Madžare, saj so prihajali z tistega prostora oz. so imeli tam večino svojega sorodstva.⁴⁵

Stikom med Slovenci z obeh bregov Mure bom namenila nekaj pozornosti v drugem delu prispevka, tukaj pa bi le dodala, da Prekmurje ni bilo tako zelo odrezano od ostalega slovenskega ozemlja, preden je leta 1924 stekel železniški promet čez most na Muri pri Dokležovju, kot se pogosto trdi. Radgona je bila od srednjega veka zelo pomembno mesto, in ker je bil njen osrednji del na otoku sredi Mure, je njen južni del s predmestjem Gris, sedaj v Gornji Radgoni, povezoval lesen most, ki se ga prvič omenja že leta 1385, ko ga je porušila povodenj. Tudi severni del mesta je bil prek tedanje glavne struge reke in t. i. Madžarskih vrat povezan z obalo na levi strani.⁴⁶ Prekmurci so hodili v Radgono prodajat svoje rokodelske izdelke in gozdne nabirke, hodili so tudi kupovat, delat ali v šolo. Slovenski prebivalci t. i. Radgonskega kota v Avstriji so v bistvu Prekmurci. Železniški most s progo med Radgono in

⁴⁴ *Sto let bolnišnice v Murski Soboti*, str. 14.

⁴⁵ Fujs, *Narodnopolitična razmerja*, str. 457–458.

⁴⁶ Fujs, *Radgonski mostovi*, str. 6–7, 30–32.

Gornjo Radgono je bil odprt leta 1890, ko so progo iz Šentilja do Radgone podaljšali do Ljutomera. Matija Slavič se je s Prekmurci prvič srečal v šoli v Radgoni, bil včasih povabljen na njihove domove in se od njih tudi naučil nekaj madžarščine. Pozneje se je z nekaterimi z vlakom vozil v gimnazijo v Maribor ali do Šentilja, če so ti šli dalje v Gradec.⁴⁷

ŠOLE, DRUŠTVA, ORGANIZACIJE

V razvijajočem se okolju okrajnih središč so v drugi polovici 19. stoletja nastala prva gasilska, učiteljska in čitalniška društva. Kazino s knjižnico so v Murski Soboti odprli leta 1878⁴⁸, Lendava je leta 1899 dobila svoje kolesarsko društvo in leta 1903 tudi prvi nogometni klub⁴⁹, ki velja za prvi nogometni klub na območju današnje Slovenije. Delovala so cerkvena ženska društva, pogrebna društva in društva, katerih primarno poslanstvo je bilo obujanje in ohranjanje madžarske narodne zavesti. Izhajati sta začela tednika *Muraszombat és Vidéke* v Murski Soboti (leta 1886)⁵⁰ in *Alsólendvai Hiradó* v Dolnji Lendavi (leta 1889)⁵¹. Prvi kino je Murska Sobota dobila leta 1912.⁵²

Društev in organizacij, ki bi delovale v prekmurskem (slovenskem) jeziku, ni bilo. To je čas, ko je potekala tudi načrtna madžarizaciji krajevnih ter osebnih imen in priimkov.⁵³ Marsikateri nosilec pomembnejše funkcije si je dal kar sam spremeniti priimek. Tako si je npr. soboški okrajni glavar in direktor banke prejšnji priimek Polak spremenil v Posfay.

Kar se rabe jezika tiče, se je začel prvi val načrtno madžarizacije v verskih šolah, v katerih so morali od leta 1828 obvezno poučevati madžarski jezik, nato v obveznem pisanju matičnih knjig v madžarskem jeziku.

Do druge polovice 19. stoletja so v Prekmurju delovale zgolj cerkvene ali verske šole, ki jih je šolski zakon leta 1868 vključil v sistem državnega šolstva, v bistvu pa upošteval pridobljene zgodovinske pravice verskih skupnosti in le uporabil njihove zmogljivosti. Zakon je uvedel obvezni pouk za vse otroke in določil, da mora vsaka občina vzdrževati šolo, če je v njej vsaj 30 šoloobveznih otrok, tudi v primeru, da v občini obstaja verska šola, ki ima manjše kapacitete, kot je število vseh šoloobveznih otrok. Gradnja novih šolskih poslopij zaradi pomanjkanja sredstev seveda ni potekala tako, kot so jo prvotno načrtovali.

⁴⁷ Vrbnjak, *Matija Slavič*, str. 318.

⁴⁸ Kuzmič, *Murska Sobota 1878–1914*, str. 42.

⁴⁹ Göncz, *Dolnja Lendava*, str. 19.

⁵⁰ Kuzmič, *Murska Sobota 1878–1914*, str. 45.

⁵¹ Halász, *Dolnjelendavski tisk*, str. 68.

⁵² Kuzmič, *Murska Sobota 1878–1914*, str. 41.

⁵³ Fujs, *Narodnopolitična razmerja*, str. 460.

Zaradi pomanjkanja učilnic, npr. v Železni županiji, leta 1870 v šole niso mogli sprejeti 56 % šoloobveznih otrok.⁵⁴

Prva dvorazredna državna ljudska šola, ki je bila prva te vrste v Železni županiji, je bila ustanovljena v Murski Soboti leta 1873.⁵⁵ Zelo pomembna je bila ustanovitev prve nadaljevalne deške meščanske šole v Lendavi leta 1872, ki se je vselila v novo stavbo leta 1896.⁵⁶ Prvi nadaljevalni šoli v Murski Soboti sta bili občinska obrtna šola, ustanovljena leta 1900, in deška meščanska šola, ustanovljena leta 1913, ki je leta 1916 dobila tudi imenitno novo poslopje. Februarja leta 1919 je bila ustanovljena tudi dekliška meščanska šola.⁵⁷

Slika 4: Stavba deške meščanske šole v Murski Soboti, 1916
(vir: razglednica, Pomurski muzej Murska Sobota).

Obvezno poučevanje madžarščine je bilo na nemadžarskih šolah uvedeno leta 1879, pri čemer so seveda morali najprej v jeziku poučiti učitelje. To vlogo so prevzela madžarska učiteljska društva, ki so bila načrtno ustanovljena na območjih za večinskim prebivalstvom drugega jezika. Sicer pa je vlada podpirala ustanavljanje ljudskih, meščanskih in državnih šol, ker je lahko imela v njih tudi odločilen vpliv na poučevanje.⁵⁸ Društva, ki so stanovsko povezovala

⁵⁴ Kokolj, Horvat, *Prekmursko šolstvo*, str. 153–169.

⁵⁵ Kuzmič, *Murska Sobota 1878–1914*, str. 36–38.

⁵⁶ Göncz, *Položaj šolstva v Dolnji Lendavi*, str. 52–53.

⁵⁷ Kuzmič, *Murska Sobota 1878–1914*, str. 38–40.

⁵⁸ Fujs, *Narodnopolitična razmerja*, str. 459–460.

učitelje laičnih šol in učitelje raznih verskih šol, so bila po sprejetju dualizma zelo pomembna, saj je šolski zakon leta 1868 nanje prenesel veliko obveznosti, in sicer od skrbi za izobraževanje učiteljev v madžarskem jeziku in kulturi do skrbi za izboljšanje splošnih standardov šolstva.

ETNIČNA IN NARODNA STRUKTURA TER POLITIKA

Arheološke raziskave dokazujejo zgodnjo slovansko poselitev današnjega Prekmurja od zadnje tretjine 6. stoletja in v 7. stoletju na obrobju opuščeni rimskih zaselkov. Poselitev se kontinuirano nadaljuje vse do konca 11. stoletja⁵⁹ in z grobnimi pridatki kaže na pogansko tradicijo⁶⁰, medtem ko v 12. stoletju že prevladajo krščanske navade in običaji.⁶¹ Arheološke raziskave in prvi ohranjeni dokumenti potrjujejo, da na območju Prekmurja šele v 13. stoletju dokončno prevlada tedanja madžarska fevdalna ureditev, s katero je povezana tudi prva kolonizacija opuščeni ali prazni ozemelj z ljudmi slovanskega, madžarskega ali germanskega porekla. Predvsem kolonizacija slovanskega prebivalstva s sosednjih ozemelj je utrdila do danes skoraj nespremenjeno slovensko-madžarsko etnično mejo, ki na severu sega na območje Porabja na Madžarskem in se tam stika s slovensko-nemško etnično mejo. Upravna meja Kraljevine Ogrske je na zahodu delno sovpadala tudi s slovansko-germansko etnično mejo, ki je segla prek Kučnice na zahod v t. i. Radgonskem kotu in na vzhod na črto med Fikšinci in Sotino ter tekla vzhodno od današnje slovensko-avstrijske in avstrijsko-madžarske državne meje do reke Rabe na severu. V že izoblikovano etnično podobo tega prostora so v naslednjih stoletjih delno posegli turški vdori, vojne, kužne bolezni ter reformacija in protireformacija, niso je pa bistveno spremenili. Umrlo ali prebeglo prebivalstvo so v obdobju umiritve nadomestili kolonisti, običajno enakega etničnega izvora. Druga kolonizacija je potekala po končanih turških vojnah in zmagi protireformacije konec 17. stoletja in v začetku 18. stoletja, vendar tudi ta na že oblikovane etnične meje ni bistveno vplivala. Pogostost priimkov Horvat in Novak priča o večjem številu ljudi, ki so v času turških vojn pribežali z območja današnje Hrvaške, medtem ko prisotnost Slovencev v županiji Somogy priča o tem, da so se mnogi prebivalci Prekmurja umaknili v zaledje pred turškimi plenjenji in reformacijo. Prvi prekmurški priseljenci v tistih krajih so bili namreč katoliške veroizpove-

⁵⁹ Kerman, *Arheološka slika*, str. 55–68.

⁶⁰ Grobovi s slovanskimi pridatki z najdišča Plese pri Murški Soboti sodijo v čas od srede 7. stoletja do začetka 11. stoletja. Sankovič, *Za vedno na Plesah*, str. 34–35.

⁶¹ Sankovič, *Pokopavanje umrlih v Pomurju*, str. 78.

di.⁶² Po zmagi protireformacije so jim sledili protestanti⁶³, ki so šli za svojimi pregnanimi duhovniki.⁶⁴

Etnična struktura prebivalstva Kraljevine Ogrske je bila ob koncu 18. stoletja predvsem odraz številnih migracij in kolonizacij in je kazala na celotnem ozemlju kraljevine dokaj nizek odstotek madžarske populacije. Kljub ugodnostim, ki jih je prinesel dualizem, se je splošna slika le malo spremenila – agrarno madžarsko prebivalstvo ni preseгло 40 %, rezultat načrtne madžarizacije pa je močno povečan odstotek madžarsko govorečega mestnega prebivalstva, ki na prelomu v 20. stoletje doseže skoraj 70 %.⁶⁵

Po ljudskem štetju iz leta 1890 je v krajih, ki spadajo danes v Prekmurje, živelo 81.816 ljudi, od tega 78% Slovencev (Vendov), 18% Madžarov in 4% ostalih, pretežno Nemcev.⁶⁶ V naslednjih dveh štetjih (1900 in 1910) so bili Slovenci zajeti v rubriki »ostali«, je pa v statistiki pri krajih s slovensko večino označeno, da gre za Vende. Po štetju iz leta 1910 je na območju današnjega Prekmurja živelo 90.513 ljudi, od tega 75% »ostalih«, tj. Vendov, 22% Madžarov in 3% drugih. Da znajo madžarsko, se je izjasnila približno polovica prebivalcev.⁶⁷ V zbirni statistiki območja, ki je ostalo po trianonski pogodbi pod Madžarsko (tj. Porabje), so ti podatki navedeni za leta od 1900 dalje in se nanašajo na materni jezik. Tako naj bi tam leta 1900 živelo 7922 Slovencev, leta 1910 pa 6915 Slovencev.⁶⁸ O številu Romov v tedanjih štetjih za okraje ni podatkov, so pa morali biti podatki nekako zbrani. Na celotnem območju Kraljevine Ogrske naj bi namreč leta 1910 živelo 9799 Romov.⁶⁹ Ne vem, koliko jih je bilo v Prekmurju, lahko pa dodam, da je bilo največje romsko naselje v Prekmurju Püšča pri Murski Soboti, ustanovljeno prav leta 1910.

Število prebivalcev, ki so se leta 1910 izjasnili za Madžare, je v primerjavi z deležem v skupnem številu od 1890 poraslo za 4%, medtem ko je število Slovencev padlo za 3%. Številke so rezultat narodnostne politike Kraljevine Ogrske in delno priseljevanja izobražencev, uradnikov in nosilcev raznih dejavnosti iz notranjosti države v okrajna središča in sedežne kraje notariatov zaradi funkcij in služb, ki so jih ta prevzemala, in gospodarskih priložnosti, ki so jih ponujala.

⁶² Kozar Mukič, *Zaj lepau pride ono, ka mergémo*, str. 101–102.

⁶³ Naselitev protestantov s Slovenske krajine, *Viri 1*, str. 204–206.

⁶⁴ V Surdu je med letoma 1755 in 1779 živel in deloval kot pastor evangeličanski pisec in prevajalec Števan Küzmič (1723–1779), avtor prevoda Novega zakona iz grškega v slovensko-prekmurski jezik (1771).

⁶⁵ Zwitter, *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji*, str. 30.

⁶⁶ *A Magyar helységnévtára*, str. 680–686, 692–696, 714–718.

⁶⁷ *A Magyar 1910. évi népszámlálása*, str. 56–60, 78–81, 64–66.

⁶⁸ *Történeti statisztikai idűsorok 1867–1992*, str. 24. Po istem viru naj bi jih leta 1990 živelo le še 2627.

⁶⁹ Prav tam. Po istem viru jih je leta 1990 živelo 48.072.

Na prelomu iz 19. v 20. stoletje je veljalo obmejno območje na zahodnem robu kraljevine za eno najbolj arhaičnih madžarskih pokrajin, kjer so se še ohranile tradicionalne oblike življenja in navad. Takšno je madžarsko etnološko območje Hetés v zahodnem delu Zalske županije. Enako podobo je nudila pokrajina obiskovalcem ali potopiscem s Štajerske. Raič jo imenuje »najklasičnejša slovenska zemlja.«⁷⁰ Podobne pa so tudi ugotovitve Antona Trstenjaka, ki je leta 1883 prvič prepotoval slovenski del današnjega Prekmurja in Porabja⁷¹, in Franca Kovačiča, ki je opisal svoje počitniško potovanje po Prekmurju leta 1893.⁷²

Združenje učiteljev Železne županije za okraj Murska Sobota je leta 1893 dalo pobudo za ustanovitev sekcije za madžarizacijo in izobraževanje. V pobudi so zapisali, da »Vendi nimajo lastne književnosti in da za njihovo izobraževanje služi madžarska literatura. Bili naj bi preudarni in trezni ljudje, ki simpatizirajo z madžarstvom, in da je naloga izobražencev širiti med njimi domovinsko občutje in madžarski jezik.«⁷³ Veliko pove, da je bilo zborovanje društva na Tišini, nedaleč od štajerske meje, da je imel domači župnik dr. Franc Ivanocy mašo v madžarščini in da se je tudi podpisal pod dokument podpore za ustanovitev sekcije, kar je bilo razglašeno kot zmaga madžarske državne ideje na Tišini.⁷⁴ Trenutek ni spremenil dejstva, da so si bili društvo in Ivanocy pozneje nenehno v konfliktu.

Na drugi strani lahko že od Stanka Vraza, ki je v Prekmurju zbiral ljudske pesmi, Jerneja Kopitarja, ki se je navduševal nad slovenskim jezikom prevođa Novega zakona Števana Küzmiča, predvsem pa od marčne revolucije dalje sledimo zanimanju štajerskih slovenskih narodnih buditeljev za življenje Slovencev na Ogrskem, ki so, tako kot že omenjeni Raič, pisali o njihovem jeziku, književnosti, navadah in seveda o narodnih razmerah, v katerih živijo. V pokrajino so začeli pošiljati Mohorjeve knjige, ki so imele vedno več naročnikov, in bolj ko se je na eni strani krepila madžarizacija, so se na drugi strani med domačimi duhovniki krepile zahteve po ohranjanju prekmurskega jezika v cerkvah in šolah. Prvi naročnik Mohorjevih knjig v Prekmurju naj bi postal leta 1854 Franc Šbül, kaplan pri Sv. Juriju. Največja zagovornika širjenja knjig sta bila Marko Žižek, župnik v Beltincih, in Jožef Borovnjak, župnik na Cankovi, ki sta tudi sicer imela veliko stikov s svojimi katoliškimi kolegi na štajerski strani. Knjige so v glavnem prihajale prek Radgone, kar potrjuje

⁷⁰ Ftičar, Jože: Slovinci na levi in desni strani Mure in njihovi kulturni stiki (do 1919), str. 120.

⁷¹ Trstenjak, *Slovinci na Ogrskem*.

⁷² Univerzitetna knjižnica Maribor (UKMB), rokopisni oddelek, Fran Kovačič, *Spomini na Prekmursko*, rokopis.

⁷³ Pavlič, *Združenje učiteljev Železne*, str. 130.

⁷⁴ Prav tam, str. 132.

NOVINE

Cena vsakoga falata je 4 filere za naročnike Marjinoga lista ali 2 koroni na leto; za nenaročnike 6 filerov, ali 3 korone na leto.

za Vogrske Slovence.

Dobijo se v črnslovcih pri **KLEKL JOŽEPI** plebanišu v pok. Cserföld, Zalamegya.

DRUŽBENI, ZABAVNI, PODOČENI LIST. PRIHAJA VSAKO NEDELO.

Tretja nedela v adventi.

I vadišvao je i ne je tajjo i vadlišvao je: sem ne jaz Kristuš.

(Jan. I. 20.)

Te reči je pravo sveti Ivan Krstiteľ, gda so ga židovje pitali: Ty šti si? Da je celi svet, najbolje pa, da je židovska dežela čakala Odkupitela, naj ne bi mislili, da bi on znao té biti, očevno pove: ne sem jaz Kristuš. Ne tajj, po pravici pove, da je on ne Kristuš, čeravno je pobožno živo, čeravno so ga vnogi ino vnogi nasledovali. Več njomi je vredna pravica, kak dika povat: doblena.

Kak lepo sveti te pravičen mož z svojim pravičnim gučom lažljivomi sveti. Celi orsag bi zanjim leto, vojste ki se krenjega uabirate, če bi samo edno laž povedao i ne je vimo. Kralsko čest bi njemi dali, vojvoda bi postáo — i ne zlagao.

I dnušen? Naj kúpa samo pár filerov vkanim, naj trgovec samo za eno málo ničevost znorim, lažem, se zadušjem, prisegam, zaklinjam. Glej dšša moja, kak jáko-trno daleč stojis od pravičnoga moža, svetoga Ivana, koga ti denešnji evangeli predšláva.

Ne je lago, za celi svet je ne od pravice odstopo, zato, ka Bog prepovedava lagati. Za Božo volo je bio pravičen: „Bog je pravičen“ (Jan. III. 33.) svedoč sv. pismo. Kak bi moglo záto njegovo stvorjenje lažljivo biti? Bogi je nemogoče lagati, da je njegova natura pravičen neskončana, štera ne trpi laži, ravnotak, kak je lédi nemogoče goreti. Pa lédi bi li prle goro, kak bi Bog lagao, da je to prvo po čúdi mogóte, to drúgo pa nihi po čúdi ne. Záto nas opomina naš Gospod Jezuš Kristuš: *„Bodite spametni, kak kačo i neklašivi, kak golohe“* (Mat. X. 16.) Kas si kača glavo skrivje, gda se njoj nevarnost preti, z jezikom vred, tak si zakrivajmo ga mi túdi, gda smo v ne-

varnosti, da bi znali zlagati, to je ne sramujmo se ognóti takše družbe, kje bi znali proti pravičnosti kaj skoz zobi pústiti i bodimo prosti, nezkažlivi, kak so naši tubeki na štrehi, šteri od mrvljenja drúgoga glasa ne poznajo. To pomenjo reči Jesušove, našega miloga Odkupitela.

I zdaj te poglednimo malo okoli. Kaj smo mi? stvori boži, odkúplenci Jesušovi, posvečenci svetoga Dšha. To smo. V to pravično, neskončno pravično družbo slišimo. Bomo li nečast toj družbi delati? Bomo li zrok davali na ogovore — Irščeniki ne smejo lagati, ti pa lagati. Irščeniki ne smejo sediti, ne moremo njim verati! Dššice, gledajte, kakši sod napravjo naši pústi, lažlivi jeziki, keliko kvára božoj časti, keliko škóde dššam nemrtelnim! Záto ne lagati, zato ne bom lagao. Ne bom, da me sv. Augustin, te veliki modrijan, ki je knjig napisao, da je clovek v celom življenji zadóje dobro prečítiti, pravim da mi te veliki svetnik i modrijan i učitel cerkveni tak piše „*Ne laži, če bi si z lažjov ravno nebesa mogo spraviti.*“ I zakaj ne? Záto, ka je laž greh. Greh je pa največja grdostija na sveti i jedino razželenje Boga toga najbógšega i neskončno vrtloga óče nebeskoga. Njemi se ne mrzi beteg, ne siromaštvo, ne od nevol vkúp posúšena sirota z bledim licom, ne gingavo, nesnajžno dete, ne nikša nam odúšna reč zván greha.

Pilam, čes to znam, pa morem znati, da sem krščenik, bom lagao? Nikdár ne. Ne, nego bogao bom sveto pismo, štero me opomina „*Beži pred lažjov*“ (Exod. XXIII. 7.) i „*Ne lašite eden dru-pomni*“ (Koloz. III. 9.), naj me ne doleti nesreča, štero od lažljivoga jezika Dšh sveti naznanja „*Lažlivi jezik dššomari*“ (Modr. I. 11.) Te reči me naj genejo, kak so genole svetoga Andraša Avellinskoga. V pamet je vzeo najmre té sveti mož, da se je ednok v nikšoj

maloj reči zlagao i po tistom gda bi té reči sv. pisma prečito, se je tak geno, da je zapústo svecko življenje, se podao v redovno življenje i kak sveti redovnik dokončao svoj zemelski prebitek.

Jaz túdi ne bom lagao. Moja dšša je nemrtelna, je večna, od toga viši, kak zdaj živem, bo li srečna na ovom sveti, ali nesrečna. Ne bom lagao, laž mi dšše ne sme moriti, pravičen bom, pravično bom gučao, da „*jesik, šteri se rdeči od Jesušove krvi, nemore laži gučati.*“ (Sv. Bernard.)

Kak Bog kašiga laž, nam zalostno svedoči sveto pismo. V knjigi „*Djane apóstolov*“ kóndu je: „*Eden moč i žena, Anania i Saphira po imeni njivo odala, doblene penze za apóstolom odnesla za dar na cerkev. Nekaj peněz sta si pa doma zadržala. Na pitanje svetoga Petra, čes sta vse prekdála, sta pravila, da. Ohprvim je mož tak odgovoro i vécsi mrtev vkúp spadno, zanjim pa pá žena. Strašna kašiga laži. Pa té laž je ne bila smrtin greh, da sta ne bila dužniva toga dára doprinesiti, bi si letiko celo šumo doma zadržala. Z logo previdimo, kak nezgovoro bodo zato tisti kašiganj, ki ogrižavajo, to je na drúge laži zmišlávajo, šteri oni ne so krivi. Tem se greh tečas nikak nemore odpústiti, doké vsi ne zvejo za pravico, ki so za laž zvedili. Záto pa dššice pazimo na jezik i bodimo pravični v guči, kak sveti Ivan nam zgled davje v denešnjem evangeli.*“

Dar rimskoga pápe.

V Ancey mesti na Francozkom zdaj eden veliki zvon zidajo, šteroga Pius papa mesti Rouen bodo darovali. Zvon bođe meo dvajsetijezér kil i tak bo največši zvon na Francoskom. Krstili do ga na ime Ivane d'Arc, te svete devojke, štera je z roke anglezov rešila krala i celo deželo i tak rešila

Slika 5: Prva stran tednika Novine 1913 (vir: Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota).

navedeno pomembnost tega kraja za prebivalce Prekmurja. Število okoli 200 naročnikov knjig je med letoma 1888 in 1890 padlo za polovico, kar je eden od znakov intenzivne madžarizacije.⁷⁵ Na prekmurski strani se je na razmere najbolj ostro javno odzval in postavil v bran slovenskega jezika Franc Ivanocy, ki je bil eden redkih tedaj res visoko izobraženih prekmurskih Slovencev, ki bi se lahko povzpел do škofovske pozicije, če bi ostal na karierni poti, ko se je ta začela.

Da bi ustavile vpliv slovenskih tiskov, ki so prihajali s Štajerske, in uporabo gajice, so madžarske oblasti leta 1904 dovolile izdajo katoliških tiskov v prekmurskem jeziku, najprej Kalendarja srca Jezušovoga, nato mesečnika Marijin list in leta 1913 še tednika Novine. Vse tri je v Črenšovcih urejal upokojeni župnik Jožef Klekl st.⁷⁶, eden izmed ljudi t. i. Ivanocijevega kroga, kot ga imenuje Jožef Smej in ki zajame skupino njegovih mlajših naslednikov. Ob Kleklu st. so bili to Jožef Klekl ml. v Dolnecih, Ivan Baša v Bogojini in Jožef Sakovič v Turnišču ter Peter Kolar in Franc Rogač, ki sta delovala na Madžarskem.

Na Tišini je bila leta 1897 Kleklova nova maša, ki se je je udeležil tudi Anton Korošec, eden od pomembnih organizatorjev knjižne akcije mariborskih bogoslovcev za slovenske obmejne pokrajine, pozneje najpomembnejši slovenski politik na Dunaju in v Beogradu. Tam naj bi tedaj tudi prvič na območju Prekmurja razvili slovensko zastavo.⁷⁷ Prvi dolgoročnejši stiki so bili med slovenskimi duhovniki, intelektualci z obeh strani Mure vzpostavljeni v času marčne revolucije in so se v različnih oblikah nadaljevali do prevrata in še pozneje. Odsevali so v političnem dogajanju med letoma 1918 in 1919 in v delu, ki sta ga za Prekmurje na mirovni konferenci v Parizu opravila Fran Kovačič in Matija Slavič. Prav tako v času med vojnama, ko se je Koroščevo in Kleklovo sodelovanje nadaljevalo v Slovenski ljudski stranki in v skupščini nove države.

ZAKLJUČEK

Kadar izpostavljam razmere v Prekmurju pred prevratnim časom in poskušamo opisati okolje, v katerega so leta 1919 začele postopoma prihajati institucije nove države, pogosto pozabimo na več dejavnikov. Pomembno se je danes vprašati, koliko »narodnega« gibanja bi zmogli slovenski katoliški

⁷⁵ Zver, *Dr. Franc Ivanocy in Mohorjeva družba*, str. 33–35.

⁷⁶ Kozar st., *Vpliv Marijinega lista*, 1, str. 107–114; Pomen Novin, str. 115–127; Kozar ml., *Kalendar srca Jezušovoga*, str. 129–146.

⁷⁷ Vrbnjak, *Prekmurje po prvi svetovni vojni*, str. 85.

duhovniki v Prekmurju, če navedene podpore ne bi bilo, če ne bi bilo tega naravnega, katoliškega, slovenskega zaledja. Morda bi delovali enako, kot so tedaj delovali slovenski protestantski duhovniki v Prekmurju, ki so se oklenili prekmurskega jezika, kot so ga poznali iz prvih prevodov svojih piscev in poznejših del Kardoša ali Flisarja ter ga poskušali v takšni obliki ohraniti v svojih cerkvah in šolah. Oni v slovenskem katoliškem okolju niso imeli podpore, ki bi delovanje za jezik lahko spremenila v politično akcijo.

Slika 6: Tipičen prekmurski motiv, plavajoči mlin na Muri pri Bakovcih ok. 1908
(vir: Néprajzi múzeum Budapest).

Od konca 19. stoletja, predvsem pa po letu 1900 so se gospodarske in finančne razmere v pokrajini počasi popravljale, predvsem v okrajnih središčih in v trgih, kot so bili Turnišče, Dobrovnik in Beltinci. Najslabše je bilo na Goričkem, zato je bilo od tam tudi največ izseljevanja. Najbolj revni kmetje so ostali revni in ravno po njih je najbolj hudo udarila tudi prva svetovna vojna. Med letoma 1914 in 1918 je namreč v veliki vojni življenje izgubilo 3,3 % prebivalcev današnjega Prekmurja.⁷⁸ Kmetije, na katerih so ostali starci, ženske in otroci, so imele le malo možnosti. Ko so do njih in do moških, ki so se izčrpani vrnili iz vojne, ter do mnogih invalidov in bolnih prišle vesti, da bo nova država izvedla agrarno reformo, je med njimi to ustvarilo nekaj

⁷⁸ Šövegeš-Lipovešek. *Padli in pogrešani*, str. 6.

upanja za morebitno boljše življenje v tej novi državi. Razpad monarhije ter nakopičeno narodno in socialno nezadovoljstvo je privedlo v iskanje novih, avtonomnih rešitev za pokrajino znotraj Madžarske na eni strani in do zahtev po priključitvi k novi državi na drugi strani. Na koncu je o mejah odločila mirovna konferenca.

Zaključila bom v skladu z naslovom tega prispevka. Prekmurje je za nekaj trenutkov leta 1919 stopilo na mednarodno prizorišče pariške mirovne konference, kjer so odločili, kje bodo potekale meje nove države. Dokončen razmejitveni dokument je sprejela mednarodna komisija leta 1924 v Zagrebu, kljub temu da se je vmes meja v Prekmurju znašla tudi na dnevnem redu Društva narodov.

Kadar proučujemo prekmursko zgodovino, smo vedno znova presenečeni, koliko pomembnih državnih in cerkvenih funkcij, večkratnih odlikovanj za hrabrost, drznih dejanj, plemiških nazivov ali znanstvenih pozicij, inovacij ali umetniških in športnih presežkov so nabrali posamezniki, ki so bili rojeni ali so živeli na tem obmejnem prostoru. Zelo malo tega pa se je skozi zgodovino dejansko prelilo v splošen bolj kakovosten razvoj pokrajine, v to, da bi lahko namesto na obrobju pogosteje nastopala kot dejavnik na prizorišču nacionalnih, kaj šele mednarodnih odločitev.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota (PIŠK MS), Murska Sobota.
Magyar Országos levéltár (MOL), Budimpešta.
Univerzitetna knjižnica Maribor (UKMB), Maribor.

OBJAVLJENI VIRI

- A Magyar korona országainak helységnévtára*, Budapest: Az országos m. k. sztatistikai hivatal, 1892.
- A Magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*, Budapest, Az országos m. k. sztatistikai hivatal, 1912.
- Az első Magyarországi népszámlálás (1784–1787), *Központi statisztikai hivatal könyvtára*, 1960: Művelődésügyi minisztérium levéltári osztálya, str. 220–240 in 250–270.
- Fényes, Elek, Vas Vármegye. Mostani állapotja. Statistikai és geographiai tekintetben 1836, *Vas megyei levéltári füzetek 4.*, Szombathely: A Vas Megyei levéltár, 1991.
- Magyar-Ország. Történeti helységnévtára, Zala Megye (1773–1808) I.*, Budapest: Központi statisztikai hivatal, 1996.
- Történeti statisztikai idűsorok 1867–1992*, I. kötet, Budapest: Központi statisztikai hivatal, 1992.
- Viri za zgodovino Prekmurja 1*, Szombathely-Zalaegerszeg: Arhiv županije Vas in Arhiv županije Zala, 2008.

ELEKTRONSKI VIRI

- Ftičar, Jože, Božidar Raič, Slovenski biografski leksikon, <https://www.slovenskbiografija.si/oseba/sbi480586/> (dostop: januar 2020).
- Zalalövő Wikipédia, <https://hu.wikipedia.org/wiki/Zalal%C3%B6v%C5%91> (dostop: januar 2020).

LITERATURA

- Benczik, Gyula, Zgodovina naselij Hodoš, Krplivnik in Domafölde. V: Benczik, Gyula et al. (ur.), *Zgodovina Hodoša in Krplivnika*, Lendava: Zavod za kulturo madžarske narodnosti Lendava, 2005, str. 53–78.
- Ftičar, Jože, Slovenci na levi in desni strani Mure in njihovi kulturni stiki (do 1919).

- V: Zadavec, Franc (ur.), *Panonski zbornik*, Murska Sobota: Pomurska založba Murska Sobota, 1966, 117–139.
- Fujs, Metka in Jelka Pšajd, *Radgonski mostovi. Vodnik po razstavi*, Murska Sobota, Pomurski muzej Murska Sobota, 2016.
- Fujs, Metka, Narodnopolitična razmerja med Slovenci in Madžari v Prekmurju v dobi dualizma, *Zgodovinski časopis*, let. 55, št. 3–4 (2001), Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, str. 455–463.
- Fujs, Metka, Oblikovanje narodne identitete pri prekmurskih in porabskih Slovencih. V: Nečak, Dušan (ur.), *Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas*, *Lipica* 29. 5.–1. 6. 1996, Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1997, str. 204–217.
- Fujs, Metka, Prekmurje-podoba prostora, *Podravina* 6, Koprivnica: Meridiani, 2004, str. 49–62.
- Fujs, Metka, *Razvoj delavskega gibanja v Prekmurju med vojnama*, Murska Sobota: Pomurska založba Murska Sobota, 1987.
- Fujs, Metka, Urbani razvoj Murske Sobote med leti 1850–1920. V: Kuzmič, Franc et al. (ur.), *Med podeželjem in mestom. Murska Sobota 1850–1930*, Čakovec: Muzej Međimurja Čakovec, 2015, str. 15–29.
- Göncz, László, Dolnja Lendava- mesto meščanskih tradicij ob reki Muri. V: Šimonka, Tanja (ur.), *Dolnja Lendava v obdobju meščanstva 1867–1945*, Lendava: Galerija-muzej Lendava, 2003, str. 18–26.
- Göncz, László, Mihály Hajós Kakasdi – prvi mož vzpona meščanstva v Dolnji Lendavi. V: Šimonka, Tanja (ur.), *Dolnja Lendava v obdobju meščanstva 1867–1945*, Lendava: Galerija-muzej Lendava, 2003, str. 76–81.
- Göncz, László, Položaj šolstva v Dolnji Lendavi. V: Šimonka, Tanja (ur.), *Dolnja Lendava v obdobju meščanstva 1867–1945*, Lendava: Galerija-muzej Lendava, 2003, str. 52–53.
- Halász, Albert, Dolnjelendavski tisk. V: Šimonka, Tanja (ur.), *Dolnja Lendava v obdobju meščanstva 1867–1945*, Lendava: Galerija-muzej Lendava, 2003, str. 68–70.
- Kerman, Branko, Arheološka slika slovanske poselitve Prekmurja. V: Lux, Judita, Benjamin Štular in Katharina Zanier (ur.), *Slovani, naša dediščina*, Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2018, str. 55–68.
- Kokolj, Miroslav, Bela Horvat, *Prekmursko šolstvo*, Murska Sobota, Pomurska Založba Murska Sobota, 1977.
- Konestabo, Nataša, Razvojna pot cehov v Prekmurju. V: Balažic, Janez, Branko Kerman (ur.), *Katalog stalne razstave Pokrajinskega muzeja Murska Sobota*, Murska Sobota: Pokrajinski muzej Murska Sobota, 1997, str. 151–160.
- Kovács, Attila, Gospodarji Gornje Lendave in Murske Sobote skozi stoletja. V: Andrejek, Tamara (ur.), *Trije gradovi, dve deželi, ena zgodba*, Murska Sobota: Pomurski muzej Murska Sobota, 2019, str. 29–54.

- Kozar Mukič, Marija, »Zaj lepau pride ono, ka mergémo, pa nede na več?« (Slovenci v Taranyu), *Zbornik soboškega muzeja 1*, Murska Sobota: Pokrajinski muzej Murska Sobota, 1990, str. 101–109.
- Kozar, Lojze ml., Kalendar Srca Jezušovoga. V: Škulj, Edo (ur.), *Kleklov simpozij v Rimu*, Celje: Mohorjeva družba, 1995, str. 129–146.
- Kozar, Lojze st., Pomen Novin za Slovensko krajino. V: Škulj, Edo (ur.), *Kleklov simpozij v Rimu*, Celje: Mohorjeva družba, 1995, str. 115–127.
- Kozar, Lojze st., Vpliv Marijinega lista na prekmurskega človeka. V: Škulj, Edo (ur.), *Kleklov simpozij v Rimu*, Celje: Mohorjeva družba, 1995, str. 107–114.
- Kuzmič, Franc, Murska Sobota v obdobju 1878–1914. V: Kuzmič, Franc et al. (ur.), *Med podeželjem in mestom, Murska Sobota 1850–1920*, Čakovec: Muzej Međimurja Čakovec, 2015, str. 31–51.
- Kuzmič, Franc, Protestanti v Prekmurju. V: Zver, Stanislav, Franc Kuzmič (ur.), Škofija Murska Sobota 2006. Zgodovinski oris krščanstva v Pomurju, Murska Sobota: Župnijski zavod sv. Miklavža Murska Sobota, Založba Stopinje, 2006, str. 33–36.
- Kuzmič, Mihael, *Slovenski izseljenci iz Prekmurja v Bethlehemu v ZDA 1893–1924, Migracije 2*, Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, 2001.
- Lendvai Kepe, Zoltan, Dežnikarna »Hungária Hazai Ernyőgyár« v Dolnji Lendavi. V: Kepe, Zoltan (ur.), *Meščanstvo, tiskarstvo in dežnikarstvo Lendave, Lyndamuseum 2*, Lendava: Galerija-muzej Lendava, str. 82–95.
- Leskovec, Antoša, Povzdig Dolnje Lendave v veliko občino l. 1891 in sledeče ponovno prizadevanje male občine Renkovci, da se iz bogojanske vrne v turniško notaršijo, *Zbornik soboškega muzeja 3*, Murska Sobota: Pokrajinski muzej Murska Sobota, 1994, str. 49–64.
- Pavlič, Andrej, Združenje učiteljev Železne županije za okraj Murska Sobota (1872–1918), *Zbornik soboškega muzeja 16–17*, Murska Sobota, Pokrajinski muzej Murska Sobota, 2011, 121–144.
- Premk, Janez in Mihaela Hudelja, *Tracing Jewish Heritage. A Guidebook to Slovenia*, Ljubljana: Research and Documentatuion Center JAS, 2014.
- Rácskáy, Jenő, Migracija in emigracija v obdobju dualizma v Železni županiji, *Kronika*, let. 39, št. 1 (1991), Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, str. 45–49.
- Sankovič, Samo, Pokopavanje umrlih v Pomurju od prazgodovine do srednjega veka, *Zbornik soboškega muzeja 25*, Murska Sobota: Pomurski muzej Murska Sobota, 2019, str. 78–82.
- Sankovič, Samo, *Za vedno na Plesah. Prvi Slovani v Soboti*, Murska Sobota: Pomurski muzej Murska Sobota, 2018.
- Sto let bolnišnice v Murski Soboti*, Murska Sobota: Splošna bolnišnica Murska Sobota, 1993.
- Škafar, Ivan, Posest dolnjelendavskih Bánfijev leta 1389, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, let. 43, št. 1 (1972), Maribor: Založba Obzorja Maribor, 1972, 35–64.

- Šövegeš-Lipovšek, Gordana, *Padli in pogrešani, Prišo je glas. Prekmurci v vojni 1914–1918*, Murska Sobota: Pomurski muzej Murska Sobota, 2016.
- Trstenjak, Anton, *Slovenci na Ogrskem. Narodopisna in književna črtica, Viri 5*, Maribor, Pokrajinski arhiv Maribor, 2006.
- Vrbnjak, Viktor, Matija Slavič in njegovo delo za Prekmurje. V: Slavič, Matija, *Naše Prekmurje*, Murska Sobota: Pomurska založba Murska Sobota, 1999, str. 315–348.
- Vrbnjak, Viktor, Prekmurje po prvi svetovni vojni, *Zbornik soboškega muzeja 9-10*, Murska Sobota, Pokrajinski muzej Murska Sobota, 2007, 71–116.
- Zelko, Ivan, Cerkvenoupravni položaj Slovenske krajine od 798 do 1958, *Zbornik soboškega muzeja 3*, Murska Sobota: Pokrajinski muzej Murska Sobota 1994, str. 39–48.
- Zelko, Ivan, *Zgodovina Prekmurja. Izbrane razprave in članki*. Murska Sobota: Pomurska založba Murska Sobota, 1996.
- Zelko, Ivan, Zgodovina soboške dekanije, *Zbornik soboškega muzeja 5*, Murska Sobota: Pokrajinski muzej Murska Sobota, 1998, str. 81–124.
- Zver, Stanislav, Dr. Franc Ivanocy in Mohorjeva družba. V: Novak, Vilko (ur.), *Ivanocyjev simpozij v Rimu*, Rim: Slovenska bogoslovna akademija v Rimu, 1984, str. 31–46.
- Zwitter, Franz, *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji*, Ljubljana, Slovenska matica, 1962.

SUMMARY

Metka Fujs

FROM THE MARGINS TO THE INTERNATIONAL SCENE: A CONCISE HISTORY OF PREKMURJE FROM ITS INTEGRATION INTO THE HUNGARIAN STATE TO 1919

Modern-day Prekmurje was in the Austro-Hungarian Monarchy a constituent part of the Kingdom of Hungary; it was part of the counties Zala and Vas and of three districts with centres in Dolnja Lendava, Murska Sobota, and Szentgotthárd/Monošter. The area of Dolinsko, with a small part of Goričko, also belonged to the district of Dolnja Lendava, the district of Murska Sobota included Ravensko and a large part of Goričko, and a few settlements in northern Goričko were under Szentgotthárd/Monošter.

According to the 1890 population census, settlements located in modern-day Pomurje were populated by 81,816 people, 78% of whom were Slovenes (Vends), 18% were Hungarians, and 4% of whom were of other nationalities, mostly German. 68% of the population were Catholics, 30% Lutherans and the rest were Jews or Calvinists. In the following population censuses (1900 and 1910) Slovenes fell under the category “others”; but the data pertaining to the settlements where Slovenes were in majority make clear that “Vends” lived there. According to the 1910 population census, the area of modern-day Prekmurje was populated by 90,513 people, 75% of whom were “others”, 22% were Hungarian, and 3% of other nationalities. The percentage of Catholics increased to 71%, the percentage of Lutherans decreased to 27%, others were Jews and Calvinists. Approximately half of the population stated that they had a command of Hungarian. There are no data on the number of Romanies in these censuses.

A large part of the Prekmurje population consisted of small peasants, whose only belongings were small wooden or mud huts, and cottagers. Peasants had hardly any land. Their livelihood depended largely on seasonal work on large estates owned by former feudal lords or they worked as hirelings and farmhands. Work was often paid in kind, in grain. A few masonry houses indicate that the standard of their owners was somewhat higher.

Between 1870 and 1910 about 8% of the population emigrated to the USA, most of whom were Slovenes. The percentage of people who identified

as Hungarians in the 1910 population census increased by 4% as compared to 1890; the number of Slovenes decreased by 3%. An increase in the number of Catholics stems from the fact that Catholics had more children and that villages in Goričko, whose population was Lutheran, were faced with strongest emigration. These numbers are also a consequence of the Kingdom of Hungary's ethnic policy and, in part, of the fact that educated people, officials, and holders of various activities relocated from the state's interior to district and municipal centres in order to take up the posts in developing central settlements and take advantage of the economic opportunities available there. Between 1914 and 1918 3.3% of the population of modern-day Prekmurje died during the Great War.

From 1871 onwards districts, which were helmed by noble judges, acted as the county's arm. Small and large municipalities operated in districts; the former had their own notaries and the latter were connected into notariates. From 1891 onwards Dolnja Lendava held the status of a large municipality, with an independent notary and a notariate of the surrounding municipalities, while Murska Sobota, which had a larger population and met the necessary requirements, never applied for it. The late 19th century and the turn of the century saw a considerable economic, urban, social, and cultural development of the area, which was a consequence of the settlements' status as district centres and of the subsequent connection to the Hungarian railway system: Dolnja Lendava via Čakovec in 1890 and Murska Sobota via Hodoš and Körmend in 1907. Szentgotthárd/Monošter, which is not part of modern-day Prekmurje, experienced the most intense development in this period.

The two district centres' rural character began its transformation in this period. Between 1880 and 1914 these centres got their district and judicial buildings, primary schools, burgher and trade schools, kindergartens, pharmacies; a hospital was built in Murska Sobota in 1893. The development of banks and savings banks was of great importance for the economy, which up to then consisted of large family estates, small farms, traditional handicrafts, trades, and fairs. Small industrial plants, ranging from steam-powered mills and sawmills, to brickyards and print shops, emerged alongside shops and workshops; the Lendava umbrella factory started its operation as a joint-stock company in 1904. The bulk of the land, capital, political functions and the clergy was still in the hands of nobility. Clergy and teachers were also very important, and a new group of lay office-holders and professions emerged, namely notaries, lawyers, physicians, veterinarians, engineers, bankers, i.e. new burghers. The first fire brigades, teachers' associations, and reading societies were established; a community centre with a library was built in Murska Sobota, the first football club was founded in Dolnja Lendava. The area saw the establishment

of women's church societies and of societies whose main objective was to preserve the Hungarian national consciousness. The weekly *Muraszombat és Vidéke* was first published in Murska Sobota in 1886 and *Alsólendvai Híradó* in Dolnja Lendava in 1889. Societies or organizations operating in the Prekmurje (Slovene) language did not exist.

On the one hand, the period saw a deliberate Hungarization of toponyms, names and surnames. On the other hand, from the March Revolution onwards we can trace the interest of nationally active Slovenes in Styria for Slovenes in Hungary, which resonated in Slovene-language periodicals and Božidar Raič was the first to write down the toponym *Prekmurje* in 1862. Slovene Books published by Družba sv. Mohorja (Hermagoras Society) were sent to the region and the circle of their subscribers increased; the more intense Hungarization became, the louder were demands for the preservation of the Prekmurje language in schools and churches. To prevent the inflow of books in the standardized Slovene literary language, the Hungarian authorities permitted the publication of Prekmurje-language Catholic periodicals, starting with a calendar, which was followed by the monthly *Marijin list*, and in 1913 the weekly *Novine*. They were edited by the retired priest Jožef Klekl Sr., who became the most important political figure of this watershed period. In his political articles Franc Ivanoci, who was at the time considered to be one of the most educated Prekmurje Slovenes, drew attention to problems associated with national and social policy in the state.

On the one hand the dissolution of the monarchy, along with the accumulated national and social dissatisfaction, resulted in the search of new, autonomous solutions for the region within Hungary, and in demands for the region's integration in the new state on the other. Eventually, the border was decided upon at the Peace Conference. Franc Kovačič and Matija Slavič, members of the Yugoslav delegation, were very familiar with the conditions in the region due to their contacts with Slovene Catholic priests in Prekmurje, which resulted in Slavič's thorough and well-founded materials on Prekmurje that he prepared for the conference.

When researching Prekmurje's history, we are repeatedly surprised by the sheer quantity of state or ecclesiastical functions occupied by individuals who were born or lived in this border area, as well as the number of medals for bravery bestowed upon them, their daring actions, noble titles or scientific positions, innovations, and artistic or athletic achievements. However, not much of this was transformed in the region's development throughout the history, which would make it more present in the arena of national or even international decisions instead of its margins.

Gordana Šövegeš Lipovšek

ARHIVSKO GRADIVO O PRIKLJUČITVI PREKMURJA 1918–1924 V SLOVENSKIH IN MADŽARSKIH ARHIVIH

ŠÖVEGEŠ LIPOVŠEK, Gordana, prof. zgodovine in geografije, arhivska svetovalka, Pokrajinski arhiv Maribor, SI-2000 Maribor, Glavni trg 7, gordana.soeveges@pokarh-mb.si

Arhivsko gradivo o priključitvi Prekmurja 1918–1924 v slovenskih in madžarskih arhivih

V prispevku so predstavljeni arhivski fondi in zbirke v slovenskih in madžarskih arhivih, ki vsebujejo dokumente, ki so neposredno ali posredno povezani s priključitvijo Prekmurja leta 1919 ter dogodki pred uradno priključitvijo in po njej. Večina teh fondov in dokumentov je širši javnosti neznan; bolj podrobno se je z njimi ukvarjala le peščica zgodovinarjev. Predstavljenih je tudi nekaj najbolj zanimivih in do sedaj še neznanih, neobjavljenih dokumentov, fotografij in letakov iz teh fondov.

Ključne besede: arhivsko gradivo, slovenski arhivi, madžarski arhivi, cerkveni arhivi, priključitev Prekmurja

ŠÖVEGEŠ LIPOVŠEK, Gordana, BA in History and Geography, Archival Counsellor, The Maribor Regional Museum, Glavni trg 7, SI-2000 Maribor, gordana.soeveges@pokarh-mb.si

Archival Sources on the Incorporation of Prekmurje 1918–1924 Kept in Slovenian and Hungarian Archives

The paper presents archival fonds and collections in Slovenian and Hungarian archives containing documents which are, either directly or indirectly, associated with the integration of Prekmurje in 1919 and events before and after the official incorporation. The bulk of these fonds and documents is unknown to the broad public; merely a handful of historians dealt with them. A few of the most interesting unknown and thus far unpublished documents, photographs, and flyers from these fonds are presented.

Key words: archival material, Slovenian archives, Hungarian archives, church archives, the integration of Prekmurje

UVOD

O dogodkih, ki so se odvijali neposredno in posredno pred 17. avgustom 1919, ko je vojska Srečku Lajšniku, ki je postal prvi civilni komisar, tudi uradno izročila civilno oblast v Prekmurju, je napisanih veliko člankov, razprav, knjig, ki temeljijo na velikem številu zgodovinskih virov in spominov posameznikov – prič oz. akterjev teh dogodkov. Velikokrat pa gre tudi za prepisovanje dejstev iz enega članka v drugega oziroma iz ene razprave v drugo, takšna besedila so le redko opremljena s konkretnimi dokumenti iz katerega od arhivov. Virov o zgoraj omenjenih dogodkih je v slovenskih in madžarskih javnih in zasebnih ustanovah zelo veliko. Žal so razpršeni v posameznih arhivih, knjižnicah in muzejih, zato je njihovo raziskovanje oteženo. Pogosto se kakšen dokument najde tudi v fondih, kjer ga sploh ne bi pričakovali. Večina tega gradiva tudi ni natančno popisana, kar pomeni, da je delo zelo zamudno, da je potrebno v določnem fondu pregledati vsak spis, vsako zadevo, jo prebrati in tako razbrati, ali gre za vsebino, ki je povezana s priključitvijo Prekmurja. Na naslednjih straneh so predstavljeni fondi in nekaj dokumentov, ki so bili pregledani predvsem v okviru vsakoletnega evidentiranja arhivskega gradiva v madžarskih arhivih, ter fondi, ki jih hranijo Pokrajinski arhiv Maribor, Arhiv Republike Slovenije in Pomurski muzej Murska Sobota in ki so pomembni za razumevanje prevratnih dogodkov v Prekmurju.

Prevratni dogodki na slovenskem Štajerskem in v Prekmurju (SI_PAM/1691), zbirka, ki jo hrani Pokrajinski arhiv Maribor

Zbirko je zasnoval Rudolf Maister, ko je v želji, da napiše zgodovino prevratnih dogodkov, razposlal anketo vsem udeležencem le-teh. Gradivo tako vsebuje odgovore na anketo, ki jih je prejel Maister, ter nekatere druge dokumente v zvezi s prevratnimi dogodki. V zbirki se nahajajo tudi njegovi lastni zapiski ter različni plakati. Sicer se največ gradiva nanaša na dogodke na slovenskem Štajerskem, vendar pa ni zanemarljivo niti gradivo o Prekmurju.

Dokumenti, ki jih najdemo v zbirki:

- odgovori na ankete posameznikov: Štefana Bejeka iz Kroga, Vincenca Šeruge iz Murske Sobote, Jožefa Klekla iz Črenšovcev, Pavla Horvata in Mihaela Nemca iz Bratoncev, Jožefa Škafarja, Alojzija Kūharja in Ruže Vojsk iz Beltincev,
- predlog Kleklove avtonomije Prekmurja, januar 1919, odgovor na Kleklovo avtonomijo, pomlad 1919,
- zapisniki etnografske sekcije – podsekcije za slovensko-nemško mejo, za Prekmurje in Koridor, od 18. februarja do 11. julija 1919,

Civilni komisar za Prekmurje v Radgoni,
dne 19. avgusta 1919.

Na znanje Prekmurcom!

Raznaša se govorica, da hoče jugoslovanska vlada vse moške osebe od 18. do 42. leta poklicati k vojakom.

To je laž!

To naznanim ljubim Prekmurcom s prošnjo, naj mi fiste, ki to gučijo, naznanijo, da jih pustim zapreti.

Prekmurci, ne širite takih laži in stem nezavúpanje, kajti stem le škodujete samim sebi.

Civilni komisar za Prekmurje:

Dr. Lajnšic s. r.

Slika 1: Na znanje Prekmurcom! Letak civilnega komisarja Lajnšica z dne 19. avgusta 1919, ko je se po uradni priključitvi Prekmurju razširila vest o mobilizaciji moških s strani jugoslovanske vlade (vir: SI_PAM/1691, ovoj 351, TE 10).

- slovenski in madžarski propagandni letaki in lepaki,
- razglednica in pismo Božidarja Severja¹ generalu Maistru, 1920 in 1923,
- proletarske Novine Vilmoša Tkalca, od 30. marca do 3. avgusta 1919,
- pismo Matije Slaviča o dogodkih v Prekmurju, 1938,
- problem državne meje v Prekmurju,
- poročila o delovanju pošte v Prekmurju v prevratnih časih.

Lipovšek Gašper (SI_PAM/1524), osebni fond, ki ga hrani Pokrajinski arhiv Maribor

Gašper Lipovšek je bil maja 1920 imenovan za tretjega civilnega komisarja² za Prekmurje v Murski Soboti. Po ustanovitvi okrajnega glavarstva v Murski Soboti, 1. junija 1921, je postal prvi okrajni glavar, leta 1929 pa prvi sreski načelnik murskosoboškega sreza. Novembra 1936 je zapustil Prekmurje, saj je bil imenovan za sreskega načelnika v Kranju.³ Njegov osebni fond je Pokrajinski arhiv Maribor odkupil leta 1956. Gre za samo eno arhivsko škatlo gradiva, ki pa je zelo bogato predvsem z letaki, plakati, razglasi in okrožnicami iz obdobja med letoma 1914 in 1944. Največ letakov je prav iz prevratnih dogodkov v Prekmurju. Gre za različne razglase in okrožnice civilnih komisarjev Bogomila Berbuča in Gašperja Lipovška, ki se nanašajo na vzpostavitev življenja v novi državi, kar nekaj plakatov pa opozarja prebivalce na delo mednarodne razmejitvene komisije za mejo med Kraljevino SHS in Madžarsko. Poleg teh sta v fondu tudi edini znani fotografiji omenjene komisije, nastali 30. maja 1924, ko so se nekateri njeni člani fotografirali na Tromejniku v Trdkovi. Na fotografijah so major Sagadin (komandir žandarmerijske čete v Murski Soboti), Gašper Lipovšek, podpolkovnik David Cree iz Anglije (predsednik razmejitvene komisije) ter člani komisije podpolkovnik Maurice Marminia

¹ Božidar Sever (rojen 1894, umrl neznano) je bil med 23. decembrom 1918 in 3. januarjem 1919 zaupnik Narodne vlade za Slovenijo in Maistrov poverjenik obmejnega poveljstva za Prekmurje. Poslan je bil v Prekmurje, da organizira odpor, ki pa je bil zatrt. Sever je z dvajsetimi možmi in šestimi častniki padel v madžarsko ujetništvo, kjer je preživel sedem mesecev. Julija 1919 je bil obsojen na smrt, vendar mu je uspelo pobegniti. Jeseni 1919 je bil imenovan za prvega gerenta mestne občine Dolnja Lendava. Leta 1921 je kot ekspert sodeloval tudi v razmejitveni komisiji. Na Madžarskem so ga aprila 1922 aretirali in obdolžili, da je kriv za to, da je Ogrska izgubila Medžimurje. Obsodili so ga na smrt. Smrtne kazni pa niso izvršili, saj je moral zaradi gladovne stavke v bolnišnico. Izpuščen je bil novembra 1923. Zatem je obiskal Beograd in Zagreb, kjer je imel več predavanj o razmerah v Prekmurju. Nato je živel v Beogradu, vendar podrobnosti o njegovem nadaljnjem življenju niso znane (SI_PAM/1691, ovoj 121, TE 3).

² Prvi civilni komisar za Prekmurje je bil Srečko Lajnšič. Oktobra 1919 ga je nasledil Bogumil Berbuč, tega pa poleti 1920 Gašper Lipovšek.

³ *Lipovšek, Gašper*. Biografski leksikon Posavci in Posavcev: <http://www.posavci.si/osebe/lipov%20ga%20per/328/> (dostop: oktober 2019).

iz Francije, generalmajor Károly Vassel iz Madžarske, generalmajor Giovanni Valvassori iz Italije in divizijski general Vojin Čolak-Antić iz Kraljevine SHS. V fondu je ohranjeno tudi vabilo Božidarja Severja na večerjo v hotel Krona iz januarja 1922, zahvalno pismo Heisukeja Yanagawe, člana razmejitvene komisije iz Japonske, po končanem delu komisije iz julija 1922 ter vabilo na slavnostni banket ob deseti obletnici priključitve, ki se je odvijal v hotelu Dobray v Murski Soboti 18. avgusta 1929.

Slika 2: Razglednico tihožitja je Gašper Lipovšek poslal leta 1922 svoji sorodnici v Mozirje. Na razglednici so podpisani divizijski general Vojin Čolak-Antić iz Kraljevine SHS, generalmajor Giovanni Valvassori iz Italije, Heisuke Yanagawa iz Japonske in polkovnik Károly Vassel iz Madžarske. Lipovšek je napisal, da pošilja prisrčne pozdrave po dovršenih obmejnih opravkih (vir: SI_PAM/1524, TE 1).

URADNI RAZGLAS

prebivalstvu PREKMURJA!

Gospod predsednik deželne ^{vlade} Slovenijo v Ljubljani mi je z brzojavko z dne 16. novembra 1920 naznanil, da je po došlih vesteh madžarska zbornica v Budimpešti dne 15. novembra 1920 ratificirala (odobrila) trianonsko mirovno pogodbo.

S tem historičnim dejstvom je postalo Prekmurje, katero so zmagonosne naše čete zasedle dne 12. avgusta 1919, sestavni del Jugoslavije. Madžari oziroma njihova narodna skupščina se je svečano za večne čase odrekla vsem pravicam do Prekmurja.

Prebivalstvo! Z odkrito ljubeznijo Te sprejema naša slavna, lepa domovina. Kakor se je razveselil oče nad najdenim zgubljenim sinom, tako Te prisrčno objame radostne volje v svoje naročje mati Slovenija. Po težkih dobah svetovne vojne, po usodepolnih dneh prevrata in po burnih dogodkih po prevratu — spominjam na vlado bele in rudeče garde, komunistov itd. — je nastopil za Prekmurje novi čas, čas miru in reda.

Slobodni in z radostnim srcem se povrnimo zopet k rednemu delu! Domovina naša nas vse rabi! Vsakdo, kmet, delavec, uradnik in meščan izpolnjuj svoje dolžnosti!

S polnim zaupanjem se obračaj državljan, do predpostavljenih oblasti, katere bodo delile z enako mero pravico med siromake in bogatine.

Doba slobode in napredka je tedaj po tolikih stoletjih robstva vendarle prišla!

Prekmurci! Presrečnega se čutim, da je baš meni usojeno naznaniti Vam ta velepomembni državni čin. Čutim se v duhu z Vami, ki še niste mogli pozabiti nedavno minulih strašnih časov. Izlijmo svoja čustva do svoje države, ki nam jamči za mir in red, za varnost posesti in življenja, v hvaležni klic:

**Blagoslovi Bog našo ujedinjeno domovino,
našo kraljestvo Srbov Hrvatov in Slovencev!**

Murska Sobotna, dne 17. novembra 1920.

Civilni komisar za Prekmurje:

Lipovšek s. r.

Slika 3: Letak o ratifikaciji trianonske mirovne pogodbe s strani Madžarske. Madžarska vlada jo je ratificirala že 15. novembra 1920, medtem ko jo je Jugoslavija šele 10. februarja 1947 v Parizu, ko je bila po drugi svetovni vojni podpisana mirovna pogodba z Madžarsko (vir: SI_PAM/1525, TE 1).

Slika 4: Deseta obletnica priključitve je minila v znamenju proslav, zborovanj, sprevodov, slovesnih bogoslužij v rimskokatoliških in evangeličanskih cerkvah ter kresov v Murski Soboti, Lendavi in Črenšovcih. Nasprotniki priključitve, npr. predsedstvo Društva vogrskih Slovencev v Budimpešti, so izdali letak, s katerim so pozivali na veliko zborovanje 10. novembra 1929 v Monošter za revizijo trianonske mirovne pogodbe (vir: SI_PAM/1525, TE 1).

Pokrajinska uprava za Slovenijo, Predsedstvo (SI AS 60), fond, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije

Po združitvi Države SHS s Kraljevino Srbijo in Črno goro je Narodna vlada 27. decembra 1918 podala odstop, ki jo je regent Aleksander sprejel in 20. januarja 1919 imenoval novo, Deželno vlado za Slovenijo, ki je imela precej manj pristojnosti. Sestavljali so jo predsednik, podpredsednik in šest poverjenikov: za notranje zadeve, uk in bogočastje, pravosodje, javna dela, socialno politiko in kmetijstvo. Pozneje se jim je pridružil še poverjenik za socialno skrbstvo. Za zadeve ostalih resorjev so bila pristojna neposredno ministrstva. Znotraj tega fonda sta dve arhivski škatli, označeni z rimskima številčkama IV. in V. ter naslovljeni s *Prekmurje*. Gre za izredno zanimivo gradivo iz obdobja med letoma 1919 in 1922, ki bi ga bilo potrebno za dodatne informacije, pojasnila samih dogodkov v Prekmurju bolj natančno pregledati. Gradivo vsebuje dopise deželne vlade, posameznih poverjeništev, civilnih komisarjev, poročila o razmerah v Prekmurju, dokumente o organiziranju narodnih straž in državne meje, o Murski republiki, madžarski propagandi, zasedbi Prekmurja, pomanjkanju sladkorja, tobaka, bencina, tihotapstvu, napadih na demarkacijski črti, sezname politično sumljivih in izgnanih oseb, dokumente o organiziranju nove uprave itd.

Drobtce gradiva najdemo še v osebnih fondih *SI AS 1193 Ude Lojze*, *SI AS 1004 Slavič Matija*, *SI AS 1655 Žerjav Gregor*.

9673

12. avgusta 1919.

Delegacija ministertva financ

L J U B L J A N A .

Po naredbi vrhovne komande O.br. 42017 od 8. avgusta 1919 so dobile naše čete povelje, da zasedejo Prekmurje, katerega nam je definitivno priznala mirovna konferenca s sledečimi mejami: (karta 1 : 200.000 srbsko izdanje):

Izliv Krke v Muro, Kota 259,328,187, potok Kabele do sela Povdasinci, Kota 295, 255,291,319,365 (Katerina), 404 (Srečni) točka na 2 km vzhodno od sela Tanke, kjer se bodo stikale meje Avstrije, Madžarske in Jugoslavije, Od te točke proti zapadu črta, katera se boe določila na terem proti Koti 400 med vasemi Bonisfalva in Gedouwar (Osinja) do stare meje med Avstrijo in Madjarsko; potem sledi tej črti na jug do demarkacijske črte proti Stajerski.

Danes se je ta zasedba po naših četah izvršila. Delegacija ministertva financ se naproša, da ukrene vse potrebno glede potrebnih finančnih odnosno carinskih uradov v okupiranem področju.

Priložena skica naj služi lažji orientaciji.

Po naročilu
za podpredsednika :

V odpravo:	12. Avg. 1919
Prepisano:	
Primerjano:	
Odpravljeno:	12. Avg. 1919
V registraturo oddano:	12. Avg. 1919

Slika 5: Dravska divizija je delegaciji ministrstva za finance v Ljubljani sporočila, da je po odredbi vrhovne komande z dne 8. avgusta 1919 izvedla zasedbo Prekmurja po meji, določeni na mirovni konferenci. Kote je navedla tudi v brzojavki. Hkrati je prosila ministrstvo za finance, da uredi vse potrebno glede finančnih oz. carinskih uradov na okupiranem ozemlju (vir: SI AS 60, spis 11218/9673, TE V).

Slika 6: Vzpostavitev uprave je bila sprva zelo otežkočena, saj so madžarski uradniki odšli oz. bili izgnani, slovenskih pa je primanjkovalo. Občinski uradi so dobili tudi nove, slovenske pečate. Ljubljanski graver Anton Černe jih je konec leta 1919 za potrebe Prekmurja za vsak kraj izdelal 174 (vir: SI AS 60, spis 2047, TE V).

Osnove br. knj. poljiv
 Dž. Lendava. Lendava Kraj.

oseb, ki so bili s svojimi družinami do 10. aprila izgnani
 iz Dž. Lendave

Red. št.	Ime	Profesija	Prejeto	Opomba
1.	Kovica Franj	prostovolj	Dž. Lendava 8	
2.	Muta Franj	obr. ročnik	" 26	
3.	Po'lec Janez	gradbenik	" 41	
4.	Leiber Egon	uradnik pri obr. gospodarst.	" 46	
5.	Huntl Franj	trgovac	" 47	
6.	Lobo Franj	"	" 50	
7.	Lomogojci Janez	učitelj	" 50	
8.	Pranov Franj	trgovac	" 64	
9.	Waganzl Janez	inginjer	" 74	
10.	Wolff Franj	trgovac	" 63	
11.	Honess Franj	"	" 79	
12.	Sporny Karel	občelnik	" 80	
13.	Tovca Franj	"	" 84	
14.	Waglbauer Egon	občelnik	" 80	
15.	Havel Emaria	rod. uradnik	" 100	
16.	Maax Ivan	uradnik	" 105	
17.	Kaschaber Ivan	učitelj	" 111	

Slika 7: V prvih letih priključitve je nova jugoslovanska oblast obračunala z nasprotniki. Po znanih podatkih je bilo do 10. aprila 1920 iz Lendave izgnanih 61 oseb skupaj z družinami. To so bili predvsem učitelji, uradniki, zdravniki, obrtniki. Nekaj jih je odšlo tudi prostovoljno. Večina je našla nov dom na Madžarskem (vir: SI AS 60, spis 9711, TE V).

Ude Lojze⁴ (SI AS 1193), osebni fond, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije

Gradivo Lojzeta Udeteta obsega 75 arhivskih škatel arhivskega gradiva. Čeprav je bilo težišče njegovega raziskovanja Koroška in severna meja, se med njegovim osebnim gradivom najde tudi nekaj dokumentov, ki se nanašajo na Prekmurje: ogrska politika prej in sedaj, izpiski in zapiski o bojih za Prekmurje in o demarkacijski črti, zapiski o Kleklu, časopisni izrezki o Prekmurju, problematika osvoboditve Prekmurja 1918/19, spomini Ivana Kobšeta – Slovo od slovenske Koroške in pohod v Slovensko krajino, udeležba Hrvatov v osvobajanju severnih krajev Slovenije – neuspeli poizkus osvoboditve Murske Sobote, kapetan Jurišić

Med gradivom Lojzeta Udeteta velja izpostaviti doslej popolnoma neznan letak, ki Prekmurce oz. prekmurske občine poziva, naj pridejo v Beltince, kjer bo potekal izbor članov narodnega sveta. Iz besedila je razvidno, da je bil letak izdan 12. ali 13. avgusta 1919, torej takoj po vojaški zasedbi Prekmurja.⁵

ARHIVI NA MADŽARSKEM

Veliko več ohranjenega gradiva o prevratnih dogodkih v Prekmurju hranijo madžarski arhivi. Madžarski nacionalni arhiv – Državni arhiv v Budimpešti hrani več fondov in podfondov centralne pisarne, odbora ter madžarske delegacije za določitev meje:

- *K 40, Minister brez listnice, pooblaščen za pripravo pravic do samoodločbe narodov, ki živijo na Madžarskem 1918–1919* (Magyarországön élő nemzetek önrendelkezési joga előkészítésével megbízott tárca nélküli miniszter),
- *K 444, Odbor za pripravo oz. določitev državne meje 1922–1942* (Az országhatár kijelölésének előkészítésére kiküldött bizottság),
- *K 477, Centralna pisarna za določitev meje, rezervni spisi 1921–1925* (Határmegállapító központi iroda, rezervált iratok),

⁴ Lojze Ude (rojen 1896, umrl 1982) je bil pravnik, publicist in zgodovinar. Ob koncu prve svetovne vojne se je pridružil koroškim prostovoljcem, ki so pod poveljstvom majorja Alfreda Lavriča 19. 11. 1918 zasedli Borovlje. Udeležil se je vseh oboroženih bojev za slovensko Koroško. Po končani pravni fakulteti je služboval na okrajnih sodiščih v Trziču in Ljubljani ter v odvetniških pisarnah v Murski Soboti, Lendavi in Celju. Po drugi svetovni vojni se je kot sodelavec Inštituta za narodnostna vprašanja in NUK-a največ ukvarjal z mejnimi vprašanji. *Ude, Lojze*. Slovenska biografija: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi740759/> (dostop: oktober 2019).

⁵ SI AS 1193 Lojze Ude, poziv Prekmurcem, TE 53.

- K 478, *Centralna pisarna za določitev meje, splošni spisi 1921–1925* (Határmegállapító központi iroda, általános iratok),
- K 479, *Spisi Centralne pisarne za določitev meje, prevzeti od predsedstva vlade 1920–1942* (Határmegállapító központi iroda által a miniszterelnökségtől átvett miniszterelnökségi iratok),
- K 52, *Madžarska delegacija madžarsko-jugoslovanskega odbora za določitev meje 1921–1925* (Magyar-Jugoszláv határmegállapító bizottság magyar delegációja).

Dokumenti v madžarskih arhivih so zanimivi predvsem z vidika določanja meje, saj je tega gradiva tudi največ. Gre za različna poročila in zaupna poročila polkovnika Károlya Vassla, madžarskega delegata pri razmejitveni komisiji, ohranjenih je veliko zemljevidov z vrisanimi novimi mejami in predlogi mej, navodil za delovanje madžarskega delegata v mednarodni komisiji, več poročil Sándorja Mikole,⁶ ki je bil svetovalec madžarske delegacije na mirovni konferenci, ohranjena so poročila o prekoračitvah demarkacijske črte, zapisi o razmerah/incidentih v posameznih krajih, zapisniki komisije ipd.

Med veliko množico dokumentov je še posebej zanimiva prošnja prebivalcev Motvarjevcev iz februarja 1922, ki so jo naslovili na pariško mirovno konferenco in v kateri prosijo za priključitev k Madžarski. V novi državi, Kraljevini SHS, so se soočali z mnogimi težavami, ki so bile v prvi vrsti povezane z nepoznavanjem slovenskega jezika. Verjetno je bilo podobno v marsikateri madžarski vasi, ki je pripadla jugoslovanski kraljevini. Svojo prošnjo so Motvarjevčani utemeljili v desetih točkah: prebivalci kraja so Madžari, večina jih je kalvinske veroizpovedi (cerkev imajo v naselju Szentgyörgyvölgy, ki je na Madžarskem), vas leži na demarkacijski črti, na sejme hodijo na Madžarsko, les in drug gradbeni material ter kmetijske stroje nabavljajo na Madžarskem, zdravnika, lekarno, bolnišnico imajo prav tako na Madžarskem, z uradniki se ne morejo pogovarjati v svojem jeziku, slovenski uradniki ravnaajo z njimi grdo, učitelju ne zmorejo plačevati poučevanja, ne razumejo in ne znajo slovensko.⁷ Njihova prošnja do pariške mirovne konference ni prišla, saj se je ta uradno končala 21. januarja 1920, in je ostala med dokumenti madžarske delegacije za določitev meje.

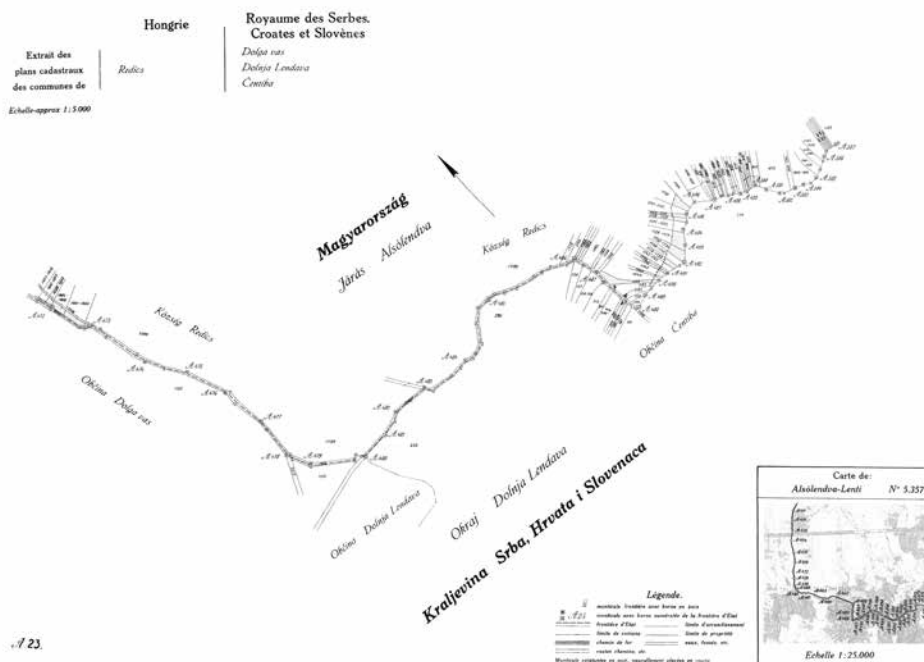
⁶ Aleksander oz. Sándor Mikola (rojen 1871, umrl 1945) se je rodil v Gornjih Petrovcih. V Budimpešti je študiral matematiko in fiziko, tam je bil tudi profesor in ravnatelj na evangeličanski gimnaziji. Na mirovni konferenci v Parizu je bil madžarski izvedenec za Prekmurje. Za potrebe konference je skupaj z univerzitetnim profesorjem Jánosom Melichom napisal brošuro *Quelques remarques sur la brochure intitulée par M. Slavič (Nekaj pripomb k brošuri M. Slaviča: Vprašanje Prekmurja ...)*, v njej sta avtorja zagovarjala teorijo, da so Prekmurci potomci Keltov, Vendi pa so potemtakem slovanizirani Madžari. *Mikola, Aleksander*. Slovenska biografija: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi367787/> (dostop: oktober 2019).

⁷ MNL OL, K 52, Szécsiszentlászló község kérvénye, TE 1.

Podrobneje so bili pregledani tudi fondi, ki jih hrani Madžarski nacionalni arhiv – Arhiv Železne županije iz Sombotela:

- IV 401 Veliki župan Železne županije (Vas Vármegye Főispánja),
- IV 402 Vladni komisar za zahodno Madžarsko (Nyugat-magyarországi kormánybiztos),
- IV 405 Podžupan Železne županije (Vas Vármegye Alispánja),
- IV 423 Okrajno glavarstvo Murska Sobota (Muraszombati Járás Főszolgabírája),
- XIV 10 Jožef Klekl (Klekl József).

Posebej zanimiv je fond Vladnega komisarja za zahodno Madžarsko, saj vsebuje opise meje z zemljevidi za celotno mejno območje med Prekmurjem in Madžarsko. Odsek A, kamor je spadala ta meja, je dolg 101.842,43 m oz. slabih 102 km. Na tem območju je bilo med letoma 1922 in 1924 postavljenih 653 oštevilčenih, 220 neoštevilčenih stebrov, 194 poligonskih točk, 26 trigonometričnih točk in 1488 kopic zemlje.⁸ Na vsakem zemljevidu so natančno vrisane točke, kamor so bili postavljeni mejni kamni oz. stebri.

Slika 8: Opis meje z zemljevidom na območju okraja Dolnja Lendava pri krajih Dolga vas, Lendava in Čentiba (vir: MNL VaML, IV 402, A 23).

⁸ Opis granične linije između Kraljevine SHS i Mađarske, str. 3, 21.

SLOVENSKI IN MADŽARSKI CERKVENI ARHIVI

Pogled rimskokatoliške in evangeličanske cerkve na odcepitev Prekmurja je bil popolnoma nasproten. Dokumente o tem najdemo v naslednjih cerkvenih fondih:

- *Spisi škofovskega urada, Acta cancellariae* (Püspöki Hivatal iratai, Acta cancellariae); fond, ki ga hrani Škofijski arhiv Sombotel,
- *Spisi grofa Jánosa Mikesa* (Gróf Mikes János iratai); fond, ki ga hrani Škofijski arhiv Sombotel,
- *Zapuščine duhovnikov, Januš Golec*; fond, ki ga hrani Nadškofijski arhiv Maribor,
- *Spisi evangeličanske dekanije osrednje Železne županije* (Vasi-Közép Egyházmegye esperesség iratai); fond, ki ga hrani Madžarski državni evangeličanski arhiv.

Prekmurski katoliški duhovniki, ki so imeli ves čas stike s slovensko mislečimi duhovniki na desnem bregu reke Mure, so kljub občasnim dvomom v veliki meri podpirali odcepitev Prekmurja. Vendar pa so se med njimi našli tudi taki, ki so bili proti. Goreči zagovorniki ideje, da mora Prekmurje ostati del Madžarske, so bili soboški duhovnik Janoš Slepcec, lendavski župnik Flórián Strausz in markovski župnik Karel Ficko.

Zanimiva so Slepčeva pisma, ki jih je vse do leta 1926 pisal škofu Mikesu. 27. oktobra 1924, eno leto po ustanovitvi apostolske administrature, je škofu napisal pismo, v katerem je izražal obupanost nad tedanjim položajem oz. pripadnostjo Prekmurja jugoslovanski državi. S potrlostjo se sprašuje, ali naj se prilagodi takemu stanju in tako zataji svoja prepričanja in občutke. Omeni, da se je njegovo upanje sedaj dokončno razblinilo, zato njegova nadaljnja prisotnost v Prekmurju že meji na samomor. Zaradi njegovih nazorov ga je leta 1922 5. orožniška četa, ki je takrat delovala v Prekmurju, dodala na seznam politično sumljivih in državi nevarnih oseb.⁹

Tudi spomini duhovnika Januša Golca¹⁰ kažejo na to, da so prekmurski katoliški duhovniki imeli različne poglede na priključitev Prekmurja:

[...] Prekmurska katoliška duhovščina je bila na splošno madžaronskega mišljenja. Izjem ni bilo veliko. Delala je spočetka naši upravi težave z nekako sabotazo in pasivno rezistenco, kar nikakor ni bilo v korist prebi-

⁹ SZEL, Mikes János püspök, levelezés Szelepecz, 1924. X. 27.; SI AS 60, seznam politično sumljivih in državi nevarnih oseb, 1922, TE V.

¹⁰ Januš Golec (rojen 1888, umrl 1965) je bil ljudski pisatelj, urednik, duhovnik. Od leta 1919 je bil urednik Slovenskega gospodarja in Straže. *Golec, Januš*: Slovenska biografija: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi206449/> (dostop: oktober 2019).

*valstvu. Dekan v Lendavi¹¹ ni znal slovenski, a se je vedel lojalno. Soboški dekan Slepec je bil domačin in po rodu Slovenec, a zagrizen madžaron, ki je imel z našo upravo koj od začetka ostre nastope. Prekmurska madžaronska duhovščina je kmalu sprevidela, da ne more z glavo skozi zid, se je unesla in nekateri so postali celo jugoslovanskega mišljenja [...]*¹²

Če so prekmurski katoliški duhovniki imeli veliko stikov s slovensko duhovščino na desni strani reke Mure, pa so prekmurski evangeličanski duhovniki imeli stike bolj ali manj samo z madžarskimi duhovniki. Slovenskih evangeličanskih duhovnikov na štajerski strani namreč ni bilo, le-ti so bili nemške narodnosti; najbližje njim so bili nemški evangeličani v Apačah in na Apaškem polju. Tudi zaradi tega se slovenska narodna zavest med njimi ni mogla razviti v takšni meri, kot se je pri katoliških duhovnikih.

V Madžarskem državnem evangeličanskem arhivu je ohranjen zapisnik seje evangeličanske dekanije osrednje Železne županije murskosoboške škofije, ki je potekala 21. novembra 1918. Na seji je bila poleg dekana Béle Zongorja prisotna večina takratnih evangeličanskih prekmurskih duhovnikov ter tudi inšpektorji. Dekan Zongor je ob pozdravu navzočim poudaril, da naj zadeve, dogovorjene na tem sestanku, štejejo za tajne oz. zaupne. Iz zapisnika je moč razbrati, da so evangeličanski duhovniki podpirali integriteto madžarskega ozemlja ter nasprotovali vsakršnemu nasilnemu poskusu odcepitve; naredili bodo vse, da do tega ne bi prišlo. Po zapisu sodeč, je bila Vendska krajina vedno domoljubna (madžarska) in nikoli ni imela želje po odcepitvi. Duhovnik Károly Siftár iz bodonske cerkvene občine je povedal, da takšnih prizadevanj, kolikor je njemu znano, ni niti sedaj. Spregovorili so tudi o prireditvi ob 25. obletnici delovanja Madžarskega izobraževalnega društva za Vendsko krajino, ki da je slabo vplivala na prebivalstvo, saj od takrat menda že vsak vendski otrok govori za Jugoslavijo.¹³ István Kováts, duhovnik iz Murske Sobote, je povedal, da obstajajo ideje o odcepitvi predvsem v območju ob reki Muri, v županiji Zala, od koder tamkajšnji katoliki prehajajo mejo in obiskujejo Veržej, tam pa so pod velikim vplivom menihov, ki širijo slovanske ideje, zaradi

¹¹ Flórián Strausz.

¹² NŠAM, Zapuščine duhovnikov, Golec Januš.

¹³ 20. oktobra 1918 je Madžarsko izobraževalno društvo za Vendsko krajino (Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesület) ob 25. obletnici svojega delovanja priredilo shod v Murski Soboti, s katerim so želeli navdušiti Prekmurce za madžarsko državo. Že od ustanovitve društva leta 1893 dalje je bil njegov namen širiti madžarsko kulturo in madžarsko narodno zavest v Prekmurju. V sled tega se je društvo seveda zavzemalo za ohranitev Prekmurja v okviru Ogrske. Vendar pa se je večina zbranih na zborovanju (okoli 1200) z vzkliki opredelila za Kraljevino SHS, le kakšnih 300 zbranih pa za Madžarsko. Po poročanju Matije Slaviča so se slišali navdušeni in burni klici: »Mi smo Slovenci! Živela Jugoslavija!« (Prekmurje, str. 41)

česar se je že pritoževal soboški katoliški dekan Slepec. V primeru glasovanja se lahko od evangeličanov pričakuje le najboljše; večina bi jih bila za madžarsko domovino, ne za Hrvaško, ne za Štajersko, niti k nemškimi Avstrijcem se ne bi želeli priključiti. Dekan Zongor je navzoče tudi pozval, naj ljudstvo seznanijo s tem, da se v primeru pomanjkanja živil obrnejo na državo, saj bodo od madžarske države brez težav dobili živila. Duhovniki in učitelji bodo naredili vse, kar je v njihovi moči, da bo ljudstvo ostalo lojalno do madžarske države. Dobro bi bilo pričeti izdajati tudi kakšen tednik v vendskem jeziku, evangeličanski koledar propagandne narave. Na sestanku pa je bil izražen tudi dvom v to, da bodo razmere ostale takšne, kot so trenutno. V primeru odcepitve bi poseben odbor pregledal zemljiške knjige, da bi ugotovil, ali je na duhovnika, učitelja ali šolo vpisana kakšna parcela. V tem primeru se bodo le-te prepisale na cerkvene občine.¹⁴

Kljub negativnemu stališču prekmurske evangeličanske cerkve do priključitve Prekmurja h Kraljevini SHS pa je bila le-ta veliko bolj vztrajna v zvezi z rabo prekmurskega jezika, kot so bili katoliki, še tudi po 17. avgustu 1919.

ZAKLJUČEK

Za celovit vpogled v dogajanje v Prekmurju po letu 1918 velja omeniti še ustanove, ki med svojimi zbirkami hranijo tudi dokumente o prevratu. To so Madžarska državna knjižnica Széchenyi, Madžarski nacionalni arhiv – Arhiv županije Zala, Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota, Pomurski muzej Murska Sobota, Univerzitetna knjižnica Maribor. Gradivo v teh kulturnih institucijah je bilo tudi že pregledano in evidentirano. Popolnoma neznano pa je gradivo v Vojnem arhivu v Beogradu in v Arhivu Jugoslavije, prav tako v Beogradu. Ta dva arhiva bi v prihodnosti vsekakor morala biti deležna večje pozornosti slovenskih zgodovinarjev, ki se ukvarjajo z raziskovanjem Prekmurja.

¹⁴ EOL, Vasi Közép Egyházmegye, Jegyzőkönyv, 21. 11. 1918, TE 18.

VIRI IN LITERATURA

KRATICE

ARS – Arhiv Republike Slovenije
EOL – Evangélikus Országos Levéltár
MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár
MNL VaML – Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltár
NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor
PAM – Pokrajinski arhiv Maribor
SZEL – Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár

ARHIVSKI VIRI

- ARS, SI AS 60, Pokrajinska uprava za Slovenijo, Predsedstvo,
- dopis Dravske divizije Ministrstvu za finance o zasedbi Prekmurja, 12. 8. 1919, spis 11218/9673, TE Prekmurje V.
 - vzorci pečatov za prekmurske kraje, december 1919, spis 2047, TE Prekmurje V.
 - seznam oseb, ki so bile s svojimi družinami izgnane, april 1920, spis 9711, TE Prekmurje V.
 - seznam politično sumljivih in državi nevarnih oseb 5. orožniške čete, 1922, spis 816, TE Prekmurje V.
- ARS, SI AS 1193, Ude Lojze, poziv Prekmurcem, 12. ali 13. 8. 1919, TE 53.
- EOL, Vasi Közép Egyházmegye, Jegyzőkönyv, 21. 11. 1918, TE 18.
- MNL OL, K 52, Magyar-Jugoszláv határmegállapító bizottság magyar delegációja, Szécsiszentlászló község kérvénye, 14. 2. 1922, TE 1.
- MNL VaML, IV. 402, Nyugat-magyarországi kormánybiztos iratai, Határ leírása térképpel Alsólendva járásban. Hosszúfalu, Alsólendva és Csente környékén, A 23.
- NŠAM, Zapuščine duhovnikov, Golec Januš, Spomini.
- PAM, SI_PAM/1524, Lipovšek Gašper
- razglednica s podpisi članov mednarodne razmejčitvene komisije, 1922, TE 1.
 - razglas civilnega komisarja za Prekmurje, Gašperja Lipovška, o ratifikaciji trianonske mirovne pogodbe v Budimpešti dne 15. novembra 1920, 17. 11. 1920, TE 1.
 - poziv predsedstva društva madžarskih Slovencev (vogrszki szlovenyi) v Budimpešti o shodu v Monoštru za revizijo trianonske mirovne pogodbe, 10. 11. 1920, TE 1.
- PAM, SI_PAM/1691, Prevratni dogodki na slovenskem Štajerskem in v Prekmurju,
- letak civilnega komisarja Lajnšica o širjenju lažnih vesti glede mobilizacije, 19. 8. 1919, ovoj 351, TE 10.

– pismo Božidarja Severja generalu Rudolfu Maistru, 1923, ovoj 121, TE 3.
SZEL, Gróf Mikes János iratai, Szlepecz levele Mikesnek, 1924. október 27.

OBJAVLJENI VIRI

Opis granične linije između Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca in Mađarske. Beograd: Ministarstvo inostranih poslova, Biro za razgraničenje, 1933.
Slavič, Matija, *Prekmurje*. Ljubljana: Slovenska krščansko-socialna zveza, 1921; (ponatis Pomurski muzej Murska Sobota, 2019).

ELEKTRONSKI VIRI

Lipovšek, Gašper. Biografski leksikon Posavk in Posavcev: <http://www.posavci.si/oseb/lipov%C5%A1ek-ga%C5%A1per/328/> (dostop: oktober 2019).
Golec, Januš. Slovenska biografija: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi206449/> (dostop: oktober 2019).
Mikola, Aleksander. Slovenska biografija: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi367787/> (dostop: oktober 2019).
Ude, Lojze. Slovenska biografija: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi740759/> (dostop: oktober 2019).

SUMMARY

Gordana Šövegeš Lipovšek

ARCHIVAL SOURCES ON THE INCORPORATION OF PREKMURJE INTO THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES (1918–1924) KEPT IN SLOVENIAN AND HUNGARIAN ARCHIVES

Events unfolding before the integration of Prekmurje and after it were discussed in many books, treatises, and articles, which are based on abundant historical sources and recollections of people who either witnessed them or participated in them. Sources can be found in different archives, libraries, museums in Slovenia or Hungary and elsewhere; however, barring a few documents, they are yet to be examined in detail.

The bulk of the materials kept in the Regional Archives Maribor is part of the collection *SI_PAM/1691 Prevratni dogodki na slovenskem Štajerskem in v Prekmurju*, which was originated by Rudolf Maister. Motivated by his desire to write a history of these far-reaching events, he sent out a questionnaire to everybody involved in them. Therefore, the material includes answers given in his survey, along with other documents pertaining to these events, e.g. different flyers, posters, placards, etc. Interesting photographs, flyers, circulars, and announcements can be found also in the personal fonds *SI_PAM/1524 Gašper Lipovšek*. In May 1920 Lipovšek was appointed third Civil Commissioner for Prekmurje and, subsequently, became district governor and helmed the *srez*. He also collected and purchased materials, which are now kept in the above-mentioned fonds.

The fonds *SI AS 60 Pokrajinska uprava za Slovenijo* is kept in the Archives of the Republic of Slovenia and contains two boxes of materials from 1919 to 1922 pertaining exclusively to Prekmurje. Correspondence produced by the presidency of the provincial government, individual commissions, the headquarters of the Drava Division, civil commissioners, etc. bear witness to the situation in Prekmurje at the time and how the new authorities and the population tackled conditions in the newly formed state. Documents refer to the following subjects: organization of national guards, the Republic of Prekmurje, the Hungarian propaganda, the occupation of Prekmurje, shortages of salt, petroleum, petrol, sugar and tobacco, smuggling, attacks carried out by armed gangs along the demarcation line, road and railway connections, the agrarian reform, the ecclesiastical and administrative organization, prosecutions, the

regulation of the state border, stamping of crown notes, demonstrations against the state, arrests, lists of people who were suspicious or posed a threat to the state, etc. Fragments of material can be found also in the personal fonds *SI AS 1193 Lojze Ude*, *SI AS 1004 Matija Slavič*, *SI AS 1655 Gregor Žerjav*.

The extent of materials kept in Hungarian archives is considerably larger. The Hungarian National Archives – The National Archives of Hungary (in Budapest), keeps several fonds and sub-fonds of the central office, the commission, and the Hungarian delegation for the delimitation:

K 40 Minister without Portfolio, Responsible for the Preparation of Rights to Self-Determination of Nations Living in Hungary 1918–1919 (Magyarországon élő nemzetek önrendelkezési joga előkészítésével megbízott tárca nélküli miniszter),

- *K 444 Commission for the Preparation or Delimitation of the State Border 1922–1942* (Az országhatár kijelölésének előkészítésére kiküldött bizottság),
- *477 Central Delimitation Office, Classified Documents 1921–1925* (Határmegállapító központi iroda, rezervált iratok),
- *478 Central Delimitation Office, General Documents 1921–1925* (Határmegállapító központi iroda, általános iratok),
- *479 Documents of the Central Delimitation Office, Taken over from the Presidency of the Government 1920–1942* (Határmegállapító központi iroda által a miniszterelnökségtől átvett miniszterelnökségi iratok),
- *52 The Hungarian Delegation of the Hungarian-Yugoslav Delimitation Committee 1921–1925* (Magyar-Jugoszláv határmegállapító bizottság magyar delegációja).

The Military History Archives in Budapest keep two fonds, namely *I. 48. Records of the Military Attaché of the Delimitation Committee 1921–1925* (Határmegállapító Központ katonai meghatalmazottjának iratai) and *I. 52. The Hungarian Royal Border Commissioner on the Border of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes 1921–1924* (Magyar-királyi határmegállapító biztos az S. H. S. határán).

Documents kept in Hungarian archives are interesting particularly from the point of view of delimitation; such documents prevail there. These include reports and classified reports produced by Colonel Károly Vassel, the Hungarian delegate in the Delimitation Commission, as well as many maps with new borders and proposals for borders, instructions for the Hungarian delegate in the international commission, several reports produced by Sándor Mikola, adviser of the Hungarian delegation at the Peace Conference. Reports on crossing the demarcation line, records pertaining to the local conditions/incidents, minutes of the commission, etc. are preserved as well.

County archives in Szombathely and Zalaegerszeg, which keep materials on the local or regional level are also worth mentioning. These include materials pertaining to *the main county head and deputy county head of Vas County and Zala County, the district governor's office in Murska Sobota, the government commissioner, and Jožef Klekl*. The Archives of the Diocese of Szombathely keeps materials of the then Bishop *János Mikes*, as well as *memorandums and records of the archiepiscopal office*. The material is interesting because Prekmurje was officially part of the Bishopric of Szombathely up to 1 December 1923. Officially, Prekmurje did not become part of the Bishopric of Lavant until 9 June 1964; before that Prekmurje was merely its Apostolic administration.

The role or the attitude of the Prekmurje Evangelicals and the Evangelical Church towards Prekmurje's integration into the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes has been poorly researched; consequently, fonds of the *Evangelical Deanery of Vas County* (Vasi Közép Egyházmegye iratai) and the *Evangelical Bishopric of Transdanubia* (Dunantúli Egyházkerület iratai), which are kept in the Evangelical National Archives in Budapest, as well as the Evangelical periodical *Harangszó*, which was first published on 31 October 1910, ought to be examined as well.

For a comprehensive insight into events occurring in Prekmurje after 1918 we should mention less known fonds or documents kept in the Archdiocesan Archives Maribor (e.g. recollections of the priest Januš Golec), archival materials in the National Széchényi Library (a few flyers), in the Regional and Study Library Murska Sobota, and in the Pomurje Museum Murska Sobota. Further research would reveal additional materials of this type elsewhere as well.

Aleksandar Životić

SRPSKA/JUGOSLOVENSKA VOJSKA
I PREKMURJE 1918–1924.

ŽIVOTIĆ, Aleksandar, dr, vanredni profesor, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Katedra za istoriju Jugoslavije, Čika-Ljubina 18–20, 11000 Beograd, Srbija, aleksandar.zivotic@f.bg.ac.rs

Srpska/jugoslovenska vojska i Prekmurje 1918–1924.

U tekst se na osnovu srpskih/jugoslovenskih izvora prevashodno vojne provenijencije, kao i istoriografske i memoarske literature analizira odnos srpske/jugoslovenske vojske prema Prekmurju, razgraničenju s Austrijom i Mađarskom, oružanim tenzijama na privremenoj liniji demarkacije, kao i dinamika jugoslovenskog vojnog nastupanja u toj oblasti u svetlu međudržavnih sporazuma. Predstavljani su vojni napori novonastale jugoslovenske države na planu uspostavljanja i osiguranja nacionalnih granica na prostoru Prekomurja, kao i integracije te oblasti u državni i vojni poredak jugoslovenske kraljevine.

Ključne reči: Srbija, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, vojska, Prekmurje, razgraničenje

ŽIVOTIĆ, Aleksandar, PhD, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Čika-Ljubina 18–20, 11000 Belgrade, Serbia, aleksandar.zivotic@f.bg.ac.rs

Serbian/Yugoslav Army and Prekmurje 1918–1924.

Based on Serbian/Yugoslav sources of mostly military provenance, as well as historiographical and memory literature, the paper analyses the attitude of the Serbian/Yugoslav army towards Prekmurje, the delimitation with Austria and Hungary, armed conflicts on the temporary demarcation line, as well as the dynamics of Yugoslav military operations in this *oblast* in light of international agreements. The article addresses military efforts of the newly established Yugoslav state to establish and secure national borders in Prekmurje and the integration of this *oblast* into the Yugoslav kingdom's state and military structure.

Key words: Serbia, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, army, Prekmurje, delimitation

U momentima raspada Austro-Ugarske, suočeno s unutrašnjom nestabilnošću i italijanskim vojnim nastupanjem, Narodno vijeće Države Slovenaca, Hrvata i Srba je poslalo u Beograd delegaciju koja je zahtevala od srpske vlade da započne s vojnim nastupanje ka Zagrebu, Rijeci, Bačkoj, Banatu i Slavoniji. Srpska vojska je nakon toga, prema direktivi regenta Aleksandra Karađorđevića, kao svog Vrhovnog komandanta, započela svoje operacije na zapadu i severu. Pošto su manji delovi srpske vojske u duhu ranije zapovesti komandanta savezničke istočne vojske generala Franchet d'Espereya već zauzele pojedine tačke na prostoru nekadašnje Austro-Ugarske, ofanziva je bila usmerene ka Sremu i Slavoniji, ali je već u narednim danima korigovana i imala je za cilj dalje nastupanje na zapad u cilju osiguranja samog Zagreba, a potom i Rijeke. Iz Ljubljane su stigli pozivi da se odrede manje snage koje će osigurati granicu buduće države prema Austriji.¹

Sveopšte rasulo koje je zahvatilo različite krajeve austrougarske usled vojnog poraza se brzo raširilo i po Sloveniji. Raspad austrougarskih jedinica koje su se nalazile u Sloveniji je započeo početkom oktobra i do kraja meseca je dostigao svoj vrhunac. Na vest da se u Zagrebu priprema proglašenje Države Slovenaca, Hrvata i Srba, Predsedništvo Nacionalnog saveta je donelo odluku da se pridruži toj odluci Hrvatskog sabora. Narodni zbor na Kongresnom trgu je 29. oktobra 1918. okupio veći broj vojnih lica i civila koji su jasno manifestovali odlučnost građanstva da se raskinu državno-pravne veze s Austrijom i stupi u novu jugoslovensku državu. Narednog dana su formirane i prve u početku malobrojne slovenačke vojne jedinice koje su započele s razoružanjem preostalih austrougarskih snaga u Sloveniji. Kako se radilo o slabim vojnim snagama nedovoljnim da zaštite slovenački nacionalni prostor i odbrane ga od Italije i njenih teritorijalnih aspiracija, one će u narednim danima biti pojačavane srpskim vojnicima, nekadašnjim austrougarskim ratnim zarobljenicima. U Sloveniji je od ranijih srpskih ratnih zarobljenika i slovenačkih vojnika sačinjen poseban odred koji je zaustavio italijansko napredovanje ka slovenačkoj prestonici. Proglašenje austrijske republike i težnja Slovenaca da uđu u sastav buduće jugoslovenske države su se sukobile na prostorima Maribora, Koruške i Štajerske. Kako se radilo o nacionalno mešanom prostoru gde su Nemci u gradovima poput Maribora, Ptuja i Celja predstavljali etničku većinu. Slovenački Nacionalni savet za Štajersku obrazovan krajem septembra 1918, pokušao je da svoju volju nametne Gradskom veću Maribora koje je 30. oktobra donelo odluku o stupanju u sastav Nemačke Austrije. Odluka se nije odnosila na ostatak Donje Štajerske. Reagujući na odluku mariborskog gradskog veća

¹ Vojni arhiv (dalje: VA), popisnik 3, kutija 25, fascikla 1, redni broj 12, Operativni dnevnik Štaba Vrhovne komande.

major Rudolf Majster je narednog dana okupio oficire slovenačke nacionalnosti u mariborskom garnizonu i započeo borbu za prisajedinjenje Maribora novoj južnoslovenskoj državi. Odbijajući da se povinuje odlukama austrijskog ministarstva vojske, Majster je 1. novembra proglasio Maribor jugoslovenskim posedom i objavio formiranje vojne uprave za Donju Štajersku. Lokalne vlasti su brzo reagovala na Majsterov čin formirajući posebne jedinice – »Schutzwehr« sa zadatkom obezbeđenja saobraćajnih čvorova i očuvanja javnog reda. Malobrojne Majsterove trupe nisu bile u stanju da se suprotstave austrijskim snagama, pa je Majster otišao u Ljubljano gde je dobio saglasnost za otpočinjanje mobilizacije 9. novembra. Iako je gradsko veće Maribora potvrdilo svoju raniju odluku, Majster je sa svojim borcima i pristiglim dobrovoljcima ovladao gradom i započeo zaposedanje prostora Koruške i Donje Štajerske koje je bilo praćeno otporom lokalnog nemačkog stanovništva i austrijskih organa vlasti.² Vojne akcije su nastavljene uz masovno učešće jedinica srpske vojske gotovo do potpisivanja mirovnog ugovora s Austrijom i konačnog definisanja granice između dve države. Operacije u Međimurju su započele pred Božić 1918. Nastupanje je imalo za cilj prevashodno zaštitu lokalnog stanovništva od nasilja, mađarskog nastojanja da te delove teritorije zadrži i zaustavljanje širenja boljševizma. Manje jedinice srpske vojske koje su učestvovala u zauzimanju Međimurja su prešli reku Muru u pravcu Murske Sobote, ali su nakon doživljenog neuspeha, bili primorani da se povuku s prostora Prekmurja.³ Nakon toga se linija razdvajanja privremeno stabilizovala na Muri.⁴ General Majster je sa svoje strane nastupanje hrvatskih jedinica u Međimurju podržao dvema četama Mariborskog pešadijskog puka. U isto vreme je general Majster planirao i šire nastupanje ka Prekmurju, ali je usled određivanja privremene linije demarkacije na Muri, to pitanje ostalo u nadležnosti Mirovne konferencije.⁵ Iščekivanje odluka Mirovne konferencije o budućem statusu Prekmurja je onemogućilo kako planiranje, tako i izvođenje ofanzivnih vojnih akcija u cilju prisajedinjenja oblasti Prekmurja jugoslovenskoj državi. Zbog toga je komanda Dravske divizijske oblasti odbila da izda traženo oružje prekmurskim dobrovoljcima koji su se u proleće 1919. okupili u Ljutomeru spremni da oružanim putem omoguće ujedinjenje Prekmurja s ostalim slovenačkim oblastima u jugoslovenskoj kraljevini.⁶ Pripremajući se za Mirovnu konferenciju, Štab Vrhovne komande je pripremajući platform za buduće pregovore o

² Стругар, *Југословенски 1. децембар*, стр. 213–216.

³ Vuk, *Pripojenje Međimurja Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca*, str. 501–533.

⁴ Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS*, str. 52.

⁵ VA, popisnik 3, kutija 25, fascikla 1, redni broj 4-4, Operativni dnevnik Štaba Vrhovne komande.

⁶ Ude, *Boj za severno slovensko mejo*, str. 86–87.

budućim granicama jugoslovenske države preko svog delegate generala Petra Pešića prevashodno iz strategijskih razloga insistirao na ulasku Prekmurja u sastav jugoslovenske kraljevine.⁷

U iščekivanju definitivnog razgraničenja s Mađarskom, jugoslovenske trupe na Muri su se u zimu i rano proleće 1919. suočavale s manjim oružanim problemima na privremenoj liniji graničnog fronta uspostavljenog na obalama Mure u čijoj neposrednoj blizini su jedinice mađarske vojske operisale protiv jedinica »Crvene garde«. Revolucionarne mađarske vlasti nisu uživale podršku slovenačkog naroda u Prekmurju na šta je prvenstveno uticalo proglašenje jugoslovenske države što je na samom početku usmerilo slovenački narod Prekmurja ka nacionalnom ujedinjenju nasuprot pokušaju revolucionarnog preobražaja mađarske države.⁸ Jugoslovenske vojne vlasti su s posebnom pažnjom pratile dešavanja prikupljajući informacije o mađarskim vojnim operacijama, uništenju revolucionarnih snaga u toj oblasti, ali i namerama Austrije za koju su procenjivali da indirektno pomaže mađarska vojna nastojanja računajući s tim da će uspešno izvođenje akcija protiv revolucionarnog pokreta dovesti do pacifikacije prostora za koji su se nadali da će odlukama međunarodne konferencije pripasti njoj. Prve informacije o mađarskim uspesima u slamanju revolucije su se ubrzo pokazale netačnim jer su dobijeni podaci o konsolidovanju revolucionarnih snaga oko Radgone, njihovoj brznoj pobedi nad mađarskom vojskom i apsolutnoj kontroli nad situacijom. Za jugoslovensku vojnu komandu je od posebne važnosti bila informacija da Austrija ne pomaže direktno mađarska nastojanja da uspostavi kontrolu nad Prekmurjem, kao i da nije proglašeno ujedinjenje Austrije i Prekmurja. Kako je šef jugoslovenske delegacije na Konferenciji mira u Parizu Nikola Pašić za razliku od generala Pešića imao više sluha za nacionalnu stranu problema, insistirao je na Prekmurju kao oblasti naseljenoj prevashodno Slovencima navodeći da tu oblast naseljava 92.000 Slovenaca. Insistirajući na nacionalnom načelu, isticao je da se taj prostor prirodno naslanja na prostor jugozapadno od Nove Kanjiže naseljen isključivo Hrvatima s leve obale Mure što čini kompaktnu masu s Prekmurjem.⁹ Ipak, u narednim danima je usled nagomilanih problema u vezi s razgraničenjem na zapadu, pitanje Prekmurja, kao i Baranje i severnog dela Bačke ostavljeno po strani. Prema istraživanjima profesora Andreja Mitrovića, Jovan Cvijić se jedini među istaknutijim jugoslovenskim predstavnicima aktivno zalagao za uključenje Baranje i Prekmurja kao već »otpisanih pokrajina« u sastav jugoslovenske kraljevine dok je sam Nikola Pašić u proleće 1919. malo šta činio

⁷ Митровић, *Разграничење Југославије с Мађарском и Румунијом*, стр. 56–57.

⁸ Ковачевић, *На заједничком фронту*, стр. 107–109.

⁹ Митровић, *Разграничење Југославије с Мађарском и Румунијом*, стр. 137.

na tom planu.¹⁰ Po njemu, na prostoru Prekmurja, slovenski klin je zalazio između Austrijanaca i Mađara i dosezao je na severu Sveti Gothard.¹¹ Iako je Tardieujeova komisija u svojim projekcijama buduće granične linije polazila od toga da granica treba da ide rekom Murom, ostavljena je mogućnost priključenja Prekmurja jugoslovenskoj državi. Na to je jugoslovenska delegacija odgovorila zahtevima za čitavim Prekmurjem.¹²

Početak juna 1919. je situacija postala jasnija. Ministar vojni je izvestio komandu Četvrte armijske oblasti, a potom i Dravske divizijske oblasti da je odlukom Konferencije mira jugoslovenska kraljevina uspjela da dobije Prekmurje i da će granica ići linijom od ušća reke Krke, a dalje severno Kobiljskim potokom do sela Pordašinci i do nove austrijsko-jugoslovensko-mađarske tromede, zatim rekom Kučnicom do sela Pölten odakle bi južno išla do sela Drauchen, potom silazi na samu Muru kod sela Obrajna.¹³ Jugoslovenska delegacija na Konferenciji mira je posebnom notom od 3. jula zatražila da joj se saopšte granice u Prekmurju, a potom je novom notom od 12. jula insistirala i na vojnom posjedanju te oblasti. Pošto nije uslišen zahtev za čitavim Prekmurjem, šef jugoslovenske vojne misije je u sklopu zahteva za osiguranjem svih spornih državnih granica u vojnom smislu, kao i postizanja proklamovanog principa nacionalnih granica jugoslovenske države, insistirao na priključenju čitavog Prekmurja novostvorenoj jugoslovenskoj kraljevini. Uz to je, prema instrukcijama načelnika Štaba Vrhovne komande vojvode Živojina Mišića, insistirao i na pravu vojnog posjedanja oblasti Prekmurja.¹⁴ Vlada u Beogradu je od svoje delegacije na Mirovnoj konferenciji u Parizu zahtevala da dobije izričito ili prećutno odobrenje za vojno zaposedanje Prekmurja.¹⁵ To je po vojnoj liniji general Pešić zatražio od Nikole Pašića već 31. jula 1919.¹⁶ Prethodno je to od njega izričito traženo od strane Štaba Vrhovne komande.¹⁷ Konačno, 5. avgusta Pašić je uslišio Pešićeve zahteve, pa je tog dana zvanično zatražio da Mirovna konferencija dozvoli da jugoslovenske trupe posednu oblast Prekmurja, a razlog je pronašao u strahu za sudbinu letine obrazlažući svoj zahtev strahom da bi Mađari mogli odneti žito.¹⁸ Istovremeno je od Georges Clemenceaua traženo da se mađarskoj strani naredi da ne ometa posjedanje Prekmurja.¹⁹

¹⁰ Isto, str. 237–239.

¹¹ Митровић, *Југославија на конференцији мира*, стр. 199.

¹² Isto, str. 253–259.

¹³ *Велики рат Србије*, 32, стр. 204.

¹⁴ Митровић, *Разграничење Југославије с Мађарском и Румунијом*, стр. 314.

¹⁵ Митровић, *Југославија на Конференцији мира*, стр. 401.

¹⁶ Митровић, *Разграничење Југославије с Мађарском и Румунијом*, стр. 304.

¹⁷ *Велики рат Србије*, 32, стр. 317.

¹⁸ Митровић, *Разграничење Југославије с Мађарском и Румунијом*, стр. 307–307.

¹⁹ Митровић, *Југославија на конференцији мира*, стр. 315.

Prve odluke mirovne konferencije u pogledu budućeg statusa oblasti Prekmurja su uticale i na privremeno smirivanje tenzija na terenu, pa su komande Dravske i Savske divizijske oblasti primetile povlačenje glavnine mađarskih snaga s reke Mure u dubinu teritorije. S obzirom da je to dovelo do izvesnih kolebanja kod samog stanovništva, vojne vlasti su preduzele određene mere da sačuvaju mir. Sve to je zabrinjavalo jugoslovensku stranu, pa je Konferencija mira početkom septembra obavestena novom notom da mađarska strana nije zvanično obavestena o jugoslovenskom vojnom posedanju Prekmurja što je ponovljeno i početkom novembra. Zato je novom notom od 22. novembra zahtevano da se preduzme energična diplomatska akcija u Budimpešti u cilju suzbijanja glasova da će jugoslovenske vojne snage biti primorane da se povuku iz Prekmurja.²⁰

To se poklapalo sa savezničkim nastojanjima da vojno intervenišu protiv vlade Bele Kuna. Date okolnosti su smatrane izuzetno povoljnim da se preduzmu određeni koraci koji bi vodili ka vojnom posedanju oblasti Prekmurja. Usled samog komešanja na terenu i straha od mogućeg preliivanja revolucije na jugoslovenski prostor, jugoslovenska vlada je od šefa Vojne misije na Mirovnoj konferenciji generala Petra Pešića zahtevala da savezničkoj Vrhovnoj komandi ispostavi jugoslovenske uslove za učestvovanje u slamanju revolucije u Mađarskoj. Slažući se da deo jugoslovenskih snaga s prostora Subotice, Baranje i Međumurja nastupanju ka Pešti, tražila je da saveznici garantuju prestanak italijanskog nastupanja i bezbednost na granici s Bugarskom, kako bi jugoslovenske snage nesmetano napredovale ka mađarskoj prestonici. Uz to su tražene ispravke granice na prostoru Bačke, Banata i Baranje, kao i vojni ulazak na čitav prostor Prekmurja. Istovremeno je dat nalog komandantu Četvrte armijske oblasti da u slučaju otpočinjanja savezničke ofanzive ka Pešti vojno posedne Prekmurje uz jačanje posade u Međimurju jedinicama iz sastava Korušskog odreda.²¹ Zadatak komande Četvrte armijske oblasti se sastojao u tome da u trenutku otpočinjanja savezničke ofanzive ka Budimpešti vojno zauzme čitavo Prekmurje i osigura Međimurje.²² Kako je situacija na čitavom prostoru Hrvatske i Slavonije bila potpuno nesigurna, komandant Četvrte armijske oblasti je od Štaba Vrhovne komande tražio da se pred njegove jedinice ne postavljaju zadaci vezani za operacije u Baranji i Prekmurju, pogotovo da se za to ne izdvajaju nekadašnje srpske trupe pod njegovom komandom jer bi ga to lišilo operativno najsposobnijeg dela jedinica koje bi mogao upotrebiti na zadacima očuvanja bezbednosti teritorije i zaštite graničnog fronta. Uz to, strahovalo se i da bi u slučaju mađarskog vojnog ulaska na prostor Prekmurja

²⁰ Isto, str. 315.

²¹ Seručar, *Vojne akcije u Koruškoj*, str. 67–69.

²² *Велики рат Србије*, 32, стр. 323.

izbio ustanak na jugoslovenskoj teritoriji koji bi podržala Mađarska.²³ U slučaju jugoslovenskog učešća u vojnoj intervenciji u Mađarskoj, kroz Prekmurje je u naslonu na trupe u Baranji trebalo da dejstvuje 8 jugoslovenskih bataljona sa četiri konjička eskadrona i šest artiljerijskih baterija.²⁴ Jugoslovenskoj strani nije pogodovala okolnost što su na prostoru Prekmurja tokom juna 1919. pobunjeničke trupe koje su prethodno proglasile Mursku republiku i ozvanile njeno istupanje iz Sovjetske Mađarske, pretrpele poraz od strane jedinica »Crvene garde«.²⁵ Time je čitav prostor Prekmurja postao nesigurniji, a same okolnosti na terenu su usložnjavale mogućnost bezbednog vojnog ulaska na tu teritoriju. Jugoslovenske vojne vlasti su gajile nadu da će »kontrarevolucija uspeti« i da će »mađarske trupe crvene garde biti savladane«, ali su zabrinjavale vesti da iza same pobune protiv boljševičke vlasti stoji Austrija s jasnom namerom destabilizacije oblasti kako bi se u krajnoj liniji kasnije omogućilo pripajanje Prekmurja Austriji.²⁶ Uprkos početnim nadama, već 7. juna 1919. su dobijene vesti da je »kontrarevolucija u Prekomurju« bila »u početku uspešna«, ali da je vrlo brzo, gotovo za samo jedan dan savladana od strane boljševičkih snaga koje su ponovo zagospodarile situacijom na terenu. Ono što je donekle delovalo ohrabrujuće bile su pouzdane informacije da Austrija nije bila umešana u pokušaj kontrarevolucije i da nije proglašeno ujedinjenje Austrije i Prekmurja.²⁷ Preko mreže poverenika s terena do jugoslovenske vojne komande su dolazile vesti da su se mađarske trupe ubrzo povukle s terena, ali da kod stanovništva i dalje vlada veliko uznemirenje.²⁸

Ipak, iako se smatralo da postojeće vojne snage nisu sposobne da na sebe preuzmu još jedan važan zadatak, nastavljeno je sa svakodnevnim praćenjem situacije u Prekmurju. Najkvalitetnije informacije o stanju u mađarskim trupama i namerama mađarskog komandovanja su dobijana od komandanta mađarskog bataljona koji je bio stacioniran u Donjoj Lendavi. Od njega je dobijena informacija da raspolaže naređenjem da u slučaju jugoslovenskog vojnog ulaska u Prekmurje ne pruža oružani otpor. Informacije s terena su govorile i da je stanovništvo obavešteno o odlukama Mirovne konferencije i da s nestrpljenjem očekuje dolazak jugoslovenskih trupa.²⁹

Ključne odluke u pogledu Prekmurja su donete na zasedanju Vrhovnog saveta Mirovne konferencije koje je počelo 1. avgusta 1919. U svom razmatranju, savet je pošao od jugoslovenskog zahteva da se jugoslovenskoj kraljevini

²³ Велики рат Србије, 32, стр. 369.

²⁴ Митровић, Југославија на конференцији мира, стр. 404.

²⁵ Ковачев, На заједничком фронту, стр. 229–230.

²⁶ Велики рат Србије, 32, стр. 158.

²⁷ Велики рат Србије, 32, стр. 198.

²⁸ Велики рат Србије, 32, стр. 254.

²⁹ Велики рат Србије, 32, стр. 380–381.

prikljči sektor između privremene granice i sliva reke Rab, pa je iznela zapažanje da tu oblast delimično naseljavaju Slovenci, ali da je ona suštinski privredno orjentisana ka severu. Zato je odlučeno da se usvoji linija koju je prethodno već provizorno prihvatio savet i koja je trebalo da ide vododelnicom reka Mure i Raba. Najzad, 4. avgusta je dozvoljeno jugoslovenskim trupama da posednu oblast Prekmurja.³⁰ Nakon donošenja pozitivne odluke Konferencije petorice, jugoslovenska vojska je 12. avgusta 1919. započela s ulaskom na prostor Prekmurja. Za tu operaciju su bili iskorišćeni 26. pešadijski puk i jedan bataljon 9. pešadijskog puka, dok su ostala dva bataljona 9. pešadijskog puka ostala u rejonu Ljubljane kao rezerva komande Dravske divizijske oblasti.³¹ Ulazak jugoslovenskih snaga u Prekmurje je izazvao reakciju mađarske strane koja se je po tom pitanju obratila francuskoj vojnoj misiji u Budimpešti obaveštavajući je da je jugoslovenska strana vojno ušla na taj prostor. Kako je dobila odgovor da jugoslovenska strana nije imala pravo da odmah učini takav korak, tražila je od jugoslovenskih vojnih vlasti da povuku svoje trupe iza demarkacione linije utvrđene 30. novembra 1918.³²

Krajem 1919. se raspolagalo informacijama da mađarska strana priprema vojni napad na Prekmurje u cilju okupacije prostora. Podaci su govorili da se vrši ubrzana vojna mobilizacija i prikupljaju trupe na teritoriji Zaloške županije, da je železnički transport redukovan i pod potpunom vojnom kontrolom, da je dopremljena veća količina municije i da je dovežena značajna artiljerijska grupa uz dolazak i dva oklopna voza. Takođe, govorile se i o tome da u mađarskom delu Prekomurja mađarske vlasti terorihu lokalno slovensko stanovništvo, dok su pojedini trgovci, gostioničari i nezaposleni radnici širili glasove da će ubrzo čitavo Prekmurje ponovo biti pod mađarskom vlašću. Do vojnih vlasti su dolazile informacije da se narod zbog širenja takvih glasova plaši osvete u slučaju povratka mađarske vlasti.³³ Isto tako, na vojne vlasti su uznemirujuće delovale vesti da nekadašnji vojnici »Crvene garde« ubrzano stupaju u redove Bele garde, kao i da se okupljaju dobrovoljci rodnom iz Prekomurja.³⁴ Mađarske vojne mere, kao i usiljena propaganda usmerena prvenstveno ka Prekmurju su ocenjivani kao deo sinhronizovane akcije koja se iz Beča i Graca preduzimala protiv jugoslovenske države. Smatralo se da i mađarska i austrijska strana izazivanjem pojedinačnih incidenata i širih nereda žele da Konferenciji mira

³⁰ Митровић, *Разграничење Југославије с Мађарском и Румунијом*, стр. 319–322.

³¹ *Велики рат Србије*, 32, стр. 407.

³² *Велики рат Србије*, 32, стр. 418.

³³ VA, popisnik 3, kutija 185, fascikla 13, dokument 55, Izveštaj zastupnika načelnika štaba Četvrtе armijske oblasti pukovnika Milana Nedića Štabu Vrhovne komande od 21. oktobra 1919.

³⁴ VA, popisnik 3, kutija 174, fascikla 8, dokument 16/9, Izveštaj zastupnika načelnika štaba Četvrtе armijske oblasti pukovnika Milana Nedića Štabu Vrhovne komande od 4. oktobra 1919.

predstave da stanovnici tih oblasti ne žele da žive u jugoslovenskoj kraljevini.³⁵ U cilju postizanja unutrašnje homogenizacije, prema jugoslovenskim vojnim izvorima, mađarske vlasti su širile vesti o tome da će do kraja 1919. pod pritiskom saveznika jugoslovenska vojska morati da napusti Donju Lendavu i istočni deo Prekmurja te da će na sam teren ubrzo biti upućena posebna Antantina komisija sa zadatkom preciziranja buduće granične linije. Do jugoslovenske vojne komande su dolazile i vesti o tome da se pod mađarskom komandom obrazuje posebna dobrovoljačka vojna formacija sa zadatkom vojnog pripajanja te teritorije Mađarskoj i da među njima ima dosta onih koji su zbog disciplinskih prekršaja otpušteni iz Sokolske legije, pa potom prebegli u Mađarsku.³⁶ Strahujući od mogućih nereda, komanda Četvrtе armijske oblasti je odložila i obnovu železničke pruge procenjajući da bi u slučaju mađarskog nastupanja ona mogla biti upotrebljena protiv slabih vojnih snaga Prekmurske posade. Predloženo je da se popravci pruge pristupi tek pošto se prethodni događaji budu rasvetlili.³⁷

U vrlo napetoj atmosferi, mađarske trupe su 29. novembra 1919. izvršile prepad na Donju Lendavu. Napad na jugoslovensku teritoriju su izvršile tri grupe. Prva grupa jačine oko 200 ljudi s tri mitraljeza je bila prikupljena u selima Lovászi i Kerkasztentmiklós. Ta grupa je upala u blizini kapele Boldogasszon. Druga grupa je bila prikupljena u selu Rediču. Upala je u pravcu Lendave preko Szabólakos. Grupu je činilo oko 450 ljudi s tri mitraljeza. Treću grupu su činila tri manja odeljenja jačine od po 30–50 ljudi. Te grupe su prodrle na ukupno sedam mesta na jugoslovensku teritoriju. Pored tih grupa za upad su bile spremne i druge trupe – dve čete 44. pešadijskog puka u Rediču, jedna četa 45. pešadijskog puka u Szalafő i jedna četa u Szentgyörgyvölgy, kao i jedan eskadron 6. husarskog puka u Novoj i jedan eskadron iz istog puka u Csesztreg. Uz to su bile spremne i tri haubice u Csesztreg i šest u Rediču. Uz to je po ocenama jugoslovenskih vojnih komandi za akciju bilo spremno i više jedinica u pozadini – jedan bataljon 45. pešadijskog puka u Šent Peteru, dve čete istog puka u Kotormány Kotromanju, jedan četa 44. pešadijskog puka u Zalaövő, jedan bataljon 20. pešadijskog puka u Szentgotthárd, 83. pešadijski i jedan novobrazovani pešadijski puk u Szombathely, kao i tri eskadrona 6. husarskog puka u Zalaegerszeg, kao i tri oklopna voza u Körmend. Uz regularne trupe se nalazilo i dosta naoružanih civila u blizini demarkacione linije koji

³⁵ VA, popisnik 3, kutija 185, fascikla 13, dokument 55, Izveštaj zastupnika načelnika Štaba Vrhovne komande generala Petra Pešića ministru vojske i mornarice od 30.novembra 1919.

³⁶ VA, popisnik 3, kutija 166, fascikla 2, dokument 47, Izveštaj zastupnika načelnika štaba Četvrtе armijske oblasti pukovnika Milana Nedića štabu Vrhovne komande od 11.novembra 1919.

³⁷ VA, popisnik 3, kutija 185, fascikla 13, dokument 15/2, Izveštaj zastupnika načelnika Štaba Vrhovne komande generala Petra Pešića ministru vojske i mornarice od 14.decembra 1919.

su činili oko četvrtine ukupnih snaga. Pretpostavljalo se i da je na prostoru Lendave pripreman ustanak. S jugoslovenske strane je pretpostavljano da je s mađarske strane preduzeta relativno mlaka akcija jer se verovatno smatralo da su jugoslovenske trupe na tom prostoru mnogo slabije, pa se očekivalo da će uspeh biti postignut i akcijom slabijih snaga. Zarobljeno je oko 30 jugoslovenskih vojnika koji su ubrzo oslobođeni. Nakon početnog nesnalaženja, malobrojne jugoslovenske trupe su se konsolidovale i do podneva narednog dana povratile izgubljene položaje. Brzom akcijom dve čete regruta i mitralješkog odeljenja iz sastava 43. pešadijskog puka popunjenih regrutima iz Srbije i jedne artiljerijske baterije je zaustavljen napad, a potom i povraćena kontrola nad izgubljenom teritorijom. Mađarskim snagama je u napadu pomagalo i lokalno mađarsko stanovništvo koje je iz kuća pucalo na jugoslovensku vojsku. Utvrđeno je da je prethodno sistematski s mađarske strane među lokalnim stanovništvom širena propaganda o ubrzanom povlačenju jugoslovenskih trupa s prostora Prekmurja. Pojedini delovi mađarskih snaga su se zadržali nekoliko dana na jugoslovenskoj teritoriji, pa su odatle proterani tek 2. decembra. S obzirom na karakter samog napada i način na koji je izveden, jugoslovenska komanda je sumnjala u zvanična mađarska uverenja da se radilo o slučajnom napadu koji se desio na inicijativu neodgovornih pojedinaca, već se čvrsto stalo na stanovište da je napad duže pripreman od strane zvaničnih mađarskih vojnih organa.³⁸

Komanda Četvrte armijske oblasti je predlagala da se u cilju osiguranja oblasti Prekomurja zauzme čitav prostor do reke Krke što nije prihvaćeno jer se smatralo da bi takav odlučan korak nesporno za sobom povukao i reakciju Mirovne konferencije. Sem toga, u vojnom smislu se radilo o riskantnom potezu jer je glavina jugoslovenskih snaga povučena s demarkacione linije i poslata u Dalmaciju. Zato je koncentrisanje većih snaga na oba pravca smatrano neizvodljivim. Zbog toga je jugoslovenska strana obustavila prekograničnu komunikaciju i sve vrste saobraćaja. Povratak redovnog prekograničnog režima je uslovljen mađarskim garancijama da će poštovati jugoslovensku teritoriju i da se incidenti tog tipa ni u kom slučaju neće više ponavljati.³⁹ S tim u vezi su preduzete potrebne mere u cilju zaštite granične linije i očuvanja unutrašnjeg reda i javne bezbednosti. Ministarstvu unutrašnjih poslova su dostavljene informacije o očekivanju ustanka u slučaju upada jačih mađarskih vojnih snaga na prostor Prekmurja. U tom cilju je s mađarske strane pokušano i s krijumčarenjem oružja preko Drave, a raspolagalo se i o preciznim informacijama o gde se očekuje prikupljanje i skladištenje oružja namenjenog podizanju

³⁸ Велики рат Србије, 33, стр. 272–275.

³⁹ VA, popisnik 3, kutija 171, fascikla 3, dokument 5/34, Izveštajkomandanta Savske divizijske oblasti komandantu Četvrte armijske oblasti od 3. decembra 1919.

ustanka.⁴⁰ O dešavanjima u Prekmurju, Štab Vrhovne komande nije izdavao posebne kominikee, već je shodno novoustanovljenoj praksi širu javnost informisao o vojnim aktivnostima u tim oblastima preko Presbira Ministarstva inostranih poslova u skladu s procenama i potrebama samog ministarstva.⁴¹ Zbog ovih i sličnih incidenata manjeg obima, jugoslovenska diplomatija je redovno ulagala proteste kod saveznika tražeći zaštitu i posredovanje u sporovima s mađarskom stranom. Na predlog komandanta Četvrte armijske oblasti, Štab Vrhovne komande je odlučio da se pruga za koju je procenjivano da može biti dovedena u ispravno stanje u roku od jednog dana ne poravlja dok se stanje nastalo nakon napada na jugoslovenske trupe ne bude u potpunosti konsolidovalo.⁴² Početkom naredne godine mađarske snage su pokušale da pređu demarkacionu liniju. U tom cilju se bile presečene i telefonske veze, ali je brzom akcijom sprečen mađarski napad.⁴³ Krajem januara 1920. je usledio još jedan manji napad koji je odbijen s jugoslovenske strane.⁴⁴

Uporedo s uspostavljanjem jugoslovenskog državnog poretka u Prekmurju, teklo je i formiranje vojnih i bezbednostih struktura na tom prostoru. Oktobra 1919. je u sastavu Pete žandarmerijske brigade formirana 6. četa 2. bataljona koja je bila nadležna za oblast Prekmurja. Njen prvi vod je bio u Murskoj Soboti, a drugi u Beltincima.⁴⁵ Tokom decembra 1919. je u sklopu opšte vojne reorganizacije izvršeno i vojno uređenje Prekmurja. Tako je zapadni deo oblasti bio u nadležnosti Mariborskog pukovskog okruga Dravske koji je popunjavao 45. pešadijski puk, a istočni deo Varaždinskog pukovskog okruga koji je popunjavao 37. pešadijski puk Savske divizijske oblasti Četvrte armijske oblasti. Zajedno su činili »*Predmurski odsek*«, a od artiljerije im je bila pridana i 2. baterija 1. diviziona Savskog artiljerijskog puka.⁴⁶ Radi pojačanja tih trupa povremeno je u skladu s trenutnim potrebama posada pojačavana 1. bataljonom 36. pešadijskog puka čiji je štab bio u Varaždinu.⁴⁷ Ipak, ta zamisao nije bila sprovedena ni do maja 1920. kad je na prostoru Prekmurja iz sastava Savske divizijske oblasti tu bio 37. pešadijski puk, a iz Dravske 3. divizion njenog artiljerijskog puka. Uz to, na prostoru Prekmurja je bila i 1. baterija 2.

⁴⁰ VA, popisnik 3, kutija 169, fascikla 6, dokument 16, Dopis Ministarstva unutrašnjih dela Ministarstvu vojske i mornarica od 27. decembra 1919.

⁴¹ VA, popisnik 3, kutija 173, fascikla 8, dokument 12/36, Izveštaj zastupnika načelnika Štaba Vrhovne komande generala Petra Pešića ministru vojske i mornarice od 14. decembra 1919.

⁴² VA, popisnik 3, kutija 185, fascikla 13, dokument 55, Izveštaj zastupnika komandanta Četvrte armijske oblasti Štabu Vrhovne komande od 2. novembra 1919.

⁴³ *Велики рат Србије*, 33, стр. 323.

⁴⁴ *Велики рат Србије*, 32, стр. 355.

⁴⁵ VA, popisnik 3, kutija 166, fascikla 4, dokument 9/24, Izveštaj komandanta Celokupne žandarmerije generala Dragutina Dimitrijevića Štabu Vrhovne komande od 10. decembra 1919.

⁴⁶ VA, popisnik 6, kutija 165, fascikla 5, dokument 50, Dislokacija trupa.

⁴⁷ VA, popisnik 3, kutija 165, fascikla 5, dokument 51, Dislokacija trupa.

divizionu Haubičkog puka Četvrtе armijske oblasti.⁴⁸ Ubrzo je ta zamisao izmenjena jer se smatralo da čitavo Prekmurje treba da bude kao oblast većinski naseljena slovenačkim stanovništvom u nadležnosti Dravske divizijske oblasti, pa je odlučeno da 4. bataljonski srez Mariborskog pukovskog okruga obuhvati čitavo Prekomurje sa sedištem u Murskoj Soboti i da mu pripadne i deo sreza Radgone, severno od Drave.⁴⁹

Potreba koju je nametala situacija je usloвила da i u narednom periodu sve do zaključenja mirovnog ugovora i potpunog razgraničenja na prostoru Prekomurja borave jedinice i Dravske i Savske divizijske oblasti, odnosno prevashodno pešadijske iz Savske i artiljerijske iz Dravske divizijske oblasti, kao i delovi teških artiljerijskih i inžinjerijskih jedinica direktno potčinjenih komandi Četvrtе armijske oblasti. Ipak, sredinom aprila 1920. je odlučeno da u cilju skaraćenja fronta Dravske divizijske oblasti, kao i iz razloga ostvarivanja jedinstva i saglasnosti u radu između vojnih trupnih i teritorijalnih komandi i boljeg funkcionisanja Prekmurske posade, odlučeno je da od 10. maja 1920. Prekmurje postane deo zone odgovornosti Savske divizijske oblasti pod čiju komandu je trebalo da potpadnu sve posadne trupe za čije snabdevanje je ona takođe zadužena. U tom cilju je komanda Dravske divizijske oblasti trebalo da stavi na raspolaganje Savskoj divizijskoj oblasti tri automobila za prevoz potreba od Lendave do Murske Sobote i 20 kola sa zapregom za prevoz hrane iz Murske Sobote do fronta.⁵⁰

Početakom 1920. vojne vlasti su naložile komandantu Prekmurske posade da nadležnosti u pogledu sprečavanja krijumčarenja preda civilnim organima vlasti, odnosno žandarmeriji i finansima, sem na najvažnijem delu demarkacione linije od kapele Boldogasszon do majura Szabólakos gde je i taj deo poslova do daljeg ostao u vojnoj nadležnosti. Ipak, usled prilično nesigurne situacije, vojska je i dalje imala zadatak da u slučaju potrebe ukaže potrebnu pomoć civilnim vlastima u pogledu sprečavanja krijumčarenja duž čitave demarkacione linije.⁵¹ Vojska je nakon potpisivanja Trijanonskog mirovnog ugovora aktivno radila na definisanju na samom terenu granice u okviru sektora A na prostoru Prekmurja u dužini od oko 102 kilometra na prostoru srezova Murska Sobota, Donja Lendava i Prelog, odnosno od austrijsko-jugoslovensko-mađarske tromeđe do ušća Lendave u Muru u ukupnoj površini od 947 kilometara kvadratnih.

⁴⁸ VA, popisnik 3, kutija 176, fascikla 4, dokument 273, Štab Vrhovne komand – Pregled dislokacije trupa.

⁴⁹ VA, popisnik 3, kutija 174, fascikla 13, dokument 25/12, Izveštaj zastupnika načelnika Štaba Vrhovne komande generala Petra Pešića ministru vojske i mornarice od 13. decembra 1919.

⁵⁰ Велики рат Србије, 32, стр. 516–517.

⁵¹ VA, popisnik 3, kutija 165, fascikla 2, dokument 4/2, Izveštaj zastupnika načelnika Štaba Vrhovne komande generala Petra Pešića ministru vojske i mornarice od 8. februara 1920.

U narednom periodu, osim manjih incidenata, većih vojnih okršaja nije bilo. Sve do definitivnog određivanja granice 1924. vojska je vršila pacifikaciju prostora i osiguranje granične linije omogućavajući sa svoje strane integraciju oblasti Prekmurja u jugoslovensku državu. Na taj način su srpska, a potom i jugoslovenska vojska izvršile svoj osnovni zadatak na kraju Prvog svetskog rata i u periodu neposredno po njegovom završetku vezan za definisanje granica novostvorene jugoslovenske države i zaštitu jugoslovenskog nacionalnog prostora.

IZVORI I LITERATURA

ARHIVSKI IZVORI

Vojni arhiv, popisnik 3, Štab Vrhovne komande.

OBJAVLJENI ARHIVSKI IZVORI

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918. 32, Београд: Медија центар »Одбрана«, 2014–2015.

LITERATURA

- Bjelajac, Mile, *Vojska Kraljevine SHS 1918–1921*. Beograd: Narodna knjiga, 1988.
- Kovačev, Vujica, *Na zajedničkom frontu revolucije. Veze između jugoslovenskih i mađarskih komunista 1918–1919. godine. i učešće Jugoslovena u mađarskoj revoluciji 1919. godine*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1987.
- Митровић, Андреј, *Разграничење Југославије с Мађарском и Румунијом 1919–1920*. Београд – Нови Сад: Прометеј, РТС, 2019.
- Митровић, Андреј, *Југославија на Конференцији мира 1919–1920*. Београд – Нови Сад: Прометеј, РТС, 2019.
- Seručar, Zdravko, *Vojne akcije u Koruškoj 1918/19*. Beograd: Vojnoistoriski institut J.A., 1950.
- Стругар, Владо, *Југословенски 1. децембар*. Београд: Завод за уџбенике, 2018.
- Ude, Lojze, *Вoj за северно словенско мејо 1918/19 v Prekmurju. Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 24, 1976, pp. 84–89.
- Vuk, Ivan, *Припојeње Међимурја Кралевству Срба, Хрвата и Словенца. Од неуспјелог покушаја 13. студеног до успјешнога заповеданја Међимурја 24. просинца 1918. године. Časopis za savremenu povijest* 51, no.2, 2019, str. 501–533.

SUMMARY

Aleksandar Životić

SERBIAN/YUGOSLAV ARMY AND PREKMURJE 1918–1924.

In the moments of the collapse of Austria-Hungary, faced with internal instability and an Italian military advancement, the National Council of the State of Slovenes, Croats and Serbs sent a delegation to Belgrade to demand from the Serbian government to begin its military advancement to Zagreb, Rijeka, Backa, Banat and Slavonia. Afterwards, according to the directive of regent Aleksandar, the Serbian army started its operations in the west and north. Since smaller parts of the Serbian army, in the spirit of the earlier command of Franchet d'Espèrey, already occupied certain points on the territory of the former Austro-Hungarian Empire, the offensive was directed towards Srem and Slavonia, but it was changed in the following days and directed further westward movement in order to secure Zagreb, and then Rijeka.

Ljubljana asked for smaller forces to secure the border of the future state towards Austria. The general havoc that affected the various parts of the Austro-Hungarian army due to military defeat spread rapidly throughout Slovenia. The disintegration of the Austro-Hungarian units that were located in Slovenia began in early October and reached its climax by the end of the month. On the news that a declaration of the State of Slovenians, Croats and Serbs was being prepared in Zagreb, the Presidency of the National Council decided to join this decision of the Croatian Parliament. On October 29, the National Assembly on the Congress Square gathered a large number of military personnel and civilians who clearly demonstrated the determination of the citizens to break up state-legal relations with Austria and enter the new Yugoslav state. On the following day, the first few Slovenian units were formed, which began with the disarming of the remaining Austro-Hungarian forces in Slovenia. As the weak military forces were insufficient to protect the Slovenian national territory and defended it from Italy and its territorial aspirations, they were reinforced in the coming days by Serbian soldiers, former Austro-Hungarian prisoners of war.

In Slovenia, a special detachment from the former Serbian prisoners of war and Slovenian soldiers was created, which halted the Italian advancement towards the Slovenian capital. The proclamation of the Austrian Republic and the desire of the Slovenes to join the future Yugoslav state clashed in the ter-

ritories of Maribor, Carinthia and Styria. Since this was the nationally mixed area wherein cities such as Maribor, Ptuj and Celje the Germans represented an ethnic majority. The Slovene National Council for Styria, formed at the end of September 1918, tried to impose its will on the City Council of Maribor, which decided on October 30 to become part of German Austria. The decision did not apply to the rest of Lower Styria. Reacting to the decision of the Maribor City Council, Major Rudolf Maister gathered the next day the officers of the Slovenian nationality in the Maribor garrison and started the combat for the attachment of Maribor to the new South Slav state. Refusing to comply with the decisions of the Austrian Ministry of Defense, Maister proclaimed Maribor to be a Yugoslav possession on November 1 and announced the formation of a military administration for the Lower Styria. Local authorities responded quickly to the Maister's act by forming special units – a „schutzwehr“ with the task of securing traffic junctions and preserving public order. The few Maister troops were unable to resist the Austrian forces, and the Maister went to Ljubljana where he was granted the consent to begin mobilization on November 9. Although the city council of Maribor confirmed its earlier decision, Maister managed to take over the city with his fighters and the incoming volunteers and began occupying the area of Carinthia and Lower Styria, followed by the resistance of the local German population and Austrian authorities. Military actions continued with the mass participation of Serbian Army units almost until the signing of a peace treaty with Austria and the final definition of the border between the two states.

Operation in Medjmurje began before Christmas in 1918. The action was primarily aimed at protecting the local population from violence, the Hungarian attempt to keep those parts of the territory and stop the spread of Bolshevism. At the same time, General Maister planned to move towards Prekmurje, but due to the determination of the temporary demarcation line at the Mura, this issue remained within the competence of the Peace Conference. After the positive decision of the Conference of the Five, a Yugoslav army started on August 12, 1919 with the entrance to the territory of Prekmurje. In addition to smaller combats, there were no major military battles. Until the definitive determination of the border in 1924, the army was pacifying the area and secured the border line.

Vladimir Kalšan

MEĐIMURJE 1918/19. I AKCIJA ERMINIJA JURISIČA U PREKMURJU

KALŠAN, Vladimir, mr. sc., muzejski savjetnik i ravnatelj Muzeja Međimurja Čakovec u miru. Predavač na Međimurskom veleučilištu u Čakovcu. HR-40000 Čakovec, Jurice Muraia 6, vladokalsan@yahoo.com

Međimurje 1918/19. i akcija Erminija Jurišića u Prekmurju

Nakon »krvavog studenoga« 1918. u Međimurju i pobune koja je imala snažnu socijalnu i nacionalnu notu, mađarska vojska, žandarmerija i plaćene skupine mađarskog Narodnog vijeća u Čakovcu ušle su u pobunjena sela. Pobijeno je preko stotinu ljudi. Narodno vijeće Države SHS u Zagrebu odlučilo je vojskom zauzeti Međimurje. Hrvatska je vojska sakupljena u Varaždinu. Činile su je postrojbe iz različitih krajeva Hrvatske, te dvije satnije Slovenaca iz sastava Mariborskog pješačkog puka generala Maistera. Dana 24. prosinca 1918. Mađari su potpisali predaju. Potom je skupina satnika Erminija Jurišića prešla Muru kod Murskog Središća, ušla u Prekomurje i 27. prosinca 1918. godine zauzela Lendavu, a dan kasnije i Mursku Sobotu. Međutim, već 3. siječnja 1919. Mađari su ponovno zauzeli Mursku Sobotu i Prekmurje.

Ključne riječi: Međimurje, Prekmurje, 1918., 1919

KALŠAN, Vladimir, MA, a retired Museum Counsellor and Head of the Međimurje Museum in Čakovec. A lecturer at the Polytechnic of Međimurje in Čakovec. HR-4000 Čakovec, Jurice Muraia 6, vladokalsan@yahoo.com

Međimurje in 1918/19 and Erminij Jurišić's Military Operation in Prekmurje

Following the "bloody November" of 1918 in Međimurje and a rebellion, which had a prominent social and national note, the Hungarian army, gendarmerie, and a group of mercenaries of the Hungarian National Council in Čakovec entered the rebellious villages. Upwards of 100 people were killed. The National Council of the State of Slovenes, Serbs and Croats in Zagreb decided to conduct a military occupation of Međimurje. The Croatian army gathered in Varaždin; it consisted of troops from different parts of Croatia, as well as two Slovene companies of General Maister's Maribor Infantry Regiment. Hungarians signed the surrender on 24 December 1918, whereupon Captain Erminij Jurišić's group crossed the river Mura near Mursko Središće, entered Prekmurje and occupied Lendava on 27 December 1918, as well as Murska Sobota a day later. However, Hungarians occupied Murska once again on 3 January 1919.

Key words: Međimurje, Prekmurje, 1918, 1919

»POHOD BOŽJEG GROMA«¹

U času kada je Hrvatski sabor 29. listopada 1918. godine, u agoniji stare Monarhije, raskinuo sve državnepravne odnose s Austro-Ugarskom Monarhijom, Međimurje, koje je od 1861. bilo sastavni dio mađarske Županije Zala, ostalo je izvan Hrvatske. Taj vrlo nezgodan položaj Međimurja samo je uvećala vojna konvencija koju su 13. studenoga 1918. godine u Beogradu potpisali Bela Linden u ime mađarske vlade i general Henri Mathias Berthelot u ime zapovjedništva savezničkih antantinih armija na Istoku. Konvencija je određila rijeku Dravu kao demarkacijsku liniju. Međimurje je ostalo u Mađarskoj. Dakle, taj etnički najhomogeniji hrvatski kraj koji je stoljećima imao mađarsku administraciju i unatoč tome se obranio od mađarizacije i sačuvao svoj nacionalni identitet, prepušten je Mađarima.²

Ustanak u Međimurju.

Strahoviti zulumi i krvoprolića Magjara. Magjari iznuđuju oružanom silom potpise za mađjarsku državu.

Varaždin 14. studenoga 1918.
Dugo smo se bavili i razmišljali o Međimurju u njegovim granicama i o njegovim stanovnicima, da su se više ili manje pripadnici različitih naroda, ali su svi jednako želeli živjeti u slobodi i pravici. I tako je bilo u Međimurju, ali sada je to druga priča. Sada je to priča o strahovitim zulumima i krvoprolićima, o strahovitim zulumima i krvoprolićima, o strahovitim zulumima i krvoprolićima...

Ustanak u Međimurju. Strahoviti zulumi i krvoprolića Magjara. Magjari iznuđuju oružanom silom potpise za mađjarsku državu. Ustanak u Međimurju. Strahoviti zulumi i krvoprolića Magjara. Magjari iznuđuju oružanom silom potpise za mađjarsku državu.

Krvoprolića u Krotinju. Ustanak u Međimurju. Strahoviti zulumi i krvoprolića Magjara. Magjari iznuđuju oružanom silom potpise za mađjarsku državu.

Krvoprolića u Murskom Središću.

Ustanak u Međimurju. Strahoviti zulumi i krvoprolića Magjara. Magjari iznuđuju oružanom silom potpise za mađjarsku državu.

Velika narodna skupština u Varaždinu.

Ustanak u Međimurju. Strahoviti zulumi i krvoprolića Magjara. Magjari iznuđuju oružanom silom potpise za mađjarsku državu.

Ustanak u Međimurju. Strahoviti zulumi i krvoprolića Magjara. Magjari iznuđuju oružanom silom potpise za mađjarsku državu.

Ustanak u Međimurju. Strahoviti zulumi i krvoprolića Magjara. Magjari iznuđuju oružanom silom potpise za mađjarsku državu.

Slika 1: Naslovnica novina Volja naroda, Varaždin od 14. studenoga 1918. s tekstom o ustanku u Međimurju.

¹ Varaždinske novosti, 24. prosinca 1933., str. 8 (Mirko Hikec, prijatelj dr. Ivana Novaka iz studentskih dana i njegov odani suradnik u *Varaždinskim novostima*).
² Henri Mathias Berthelot (1861.–1931.) bio je francuski general tijekom Prvog svjetskog rata.

Mađarska vlast je bila slomljena i bez intervencije i djelovanja »zelenog kadra«. Veliki broj siromašnih seljaka na području Zaladske županije pobunio se protiv predstavnika vlasti i bogatih. Već 2. studenog žandarmerija je pobješla iz Légráda pred »zelenim kadrom«. Istoga dana počela je pobuna i pljačka. Pobuna je brzo postala anarhistička i počele su se iskazivati revolucionarne boje. Ta je pobuna u Zaladskoj županiji bila intenzivnija i žešća nego bilo gdje u mađarskom dijelu Monarhije. Vojnici i pobuna seljaka bila je pobuna bez ikakve organizacije. Međutim, bilo je i nekih lokalnih pokušaja organizacije ustanka koji su imali sustavno djelovanje. Takva je bila »Ustanička zajednica« u Nedelišću, ili proglašenje »Goričanske republike« u Goričanu, što svakako daje novu dimenziju događanjima i potrebu daljnjih istraživanja. U Hrvatskoj tada nije poduzeta nikakva akcija kako bi se iskoristila ova burna i krvava događanja.³

Veliki župan Zaladske županije Géza Bosnyák proglasio je 6. studenoga 1918. godine prijeki sud – »Štatarium« zbog pobune koja je zahvatila južne dijelove Županije Zala i posebno čitavo Međimurje.

Broj 7711–fi.

od velikog župana Zalavarmegyeje.

OGLAS!

Opunomočen od gospodina ug. ministra nutrašnjih poslova odredim

ŠTATARIUM

(preki sud, Standrecht)

na celo područje kotara Alsólendva,
Csáktornya, Letenye, Nova,
Perlak

glede zločina pobune, uznemirivanja, nasilja protiv
osobom, ubojstva, hotomičnog ubijanja človeka,
zločina protiv obćem zdravlju ako z ovim nekome smet se zrokuje, razbojništva
(raubertije), zrokovanja ognja (pogoreta) ili poplave, zločina protiv železnici, tele-
grafu, telefonu ili nekakvoj ladji.

Nek se čuva svaki ove zločine počiniti, jer svi ovi, koji vu spomenutim ko-
tarima ove zločine poslje razglašenja štatariuma počinju, spadaju pod štata-
rium, budu na smrt obsudjeni i odmah pogubljeni.

Zalaeegerszeg, 6-og novembra 1918.

Bosnyák Géza v. r.,

veliki župan Zalavarmegyeje.

Slika 2: Plakat kojim je oglasen Prijeki sud (Štatarium) 6. studenog 1918.

³ Csóti, *Káosz és megszállás*, str. 218–220.

U Budimpešti je došlo do revolucionarnih gibanja, («Revolucija tratinčica») te je još 23. listopada 1918. osnovano Mađarsko nacionalno vijeće kojim je predsjedavao grof Mihály Károlyi. Ono je tražilo skori kraj rata, potpunu neovisnost zemlje, te se zalagalo za duboke demokratske reforme i pomirenje s brojnim narodima, ne dovodeći u pitanje teritorijalni integritet zemlje. Kad je vojno vodstvo zatražilo primirje od Antante, Austro-Ugarska Monarhija se raspala i potonula u potpuni kaos. Država se srušila. Tijekom revolucionarnih previranja u Budimpešti zavladao je bezakonje na mađarskim prostorima.

Kolika je bila konfuzija ne samo na terenu, već i u glavama odgovornih ljudi, najbolje govori činjenica da su žandarmerijski i policijski dužnosnici na sastanku u Čakovcu 1. studenog 1918. ustanovili da službena Hrvatska nema teritorijalnih zahtjeva prema Mađarskoj. Ta je tvrdnja navela vodstvo Županije Zala da iz Međimurja povuče 860 vojnika koji su do tada osiguravali sigurnost i mir na prostorima Županije. Mađarska vojska je 30. i 31. listopada raspuštena, što je bio rezultat revolucije. To je bio odlučujući čimbenik mira u Međimurju, jer je u Hrvatskoj, preko Drave, djelovao »zeleni kadar«. Priпадnici »zelenog kadra« pljačkali su vlakove koji su prometovali do Zagreba i palili sela na desnoj obali Drave. U suštini, »zeleni kadar« bio je masovni pokret naoružanih nezadovoljnika koji je u to vrijeme vladao Hrvatskom. Nakon raspuštanja mađarske vojske, vraćali su se kući. Njihov je broj bio oko 250 tisuća ljudi. Da bi se mogla obuzdati takva masa ljudi, morala bi se mobilizirati redovna vojska.⁴

Pukovnik Sándor Szeiverth, koji je tih dana pobjegao iz Varaždina, donio je u Budimpeštu vijesti o srpskoj propagandi protiv Mađara koja je dostigla svoj vrhunac. Prilike su iskoristili zagovornici ujedinjenja u južnoslavensku državu, a političari mađarske vlade i Županije Zala nisu bili u stanju prepoznati opasnosti takve propagande.⁵ Zanimljivo je da vlasti gube prisebnost i brutalnom silom nastoje utišati stanovništvo, posve zanemarujući nacionalni aspekt problema koji vrlo brzo postaje dominantan.

Francuski maršal Louis Félix Marie François Franchet d'Espérey, zapovjednik Savezničkih snaga na Balkanu, diktirao je liniju razgraničenja snaga Antante i Centralnih sila. Sporazum je potpisan u Beogradu 13. studenog. Linija razgraničenja bila je rijeka Drava, a ne, kao do tada, rijeke Mura i Drava. Međimurje i Prekmurje je ostalo unutar granica Mađarske.⁶

⁴ Csóti, *A trianoni döntés és Zala megye*, str. 216.

⁵ Isto, str. 217.

⁶ Louis Félix Marie François Franchet d'Espérey (1856.–1942.) bio je francuski maršal i počasni vojvoda srpske vojske. U Prvom svjetskom ratu zapovijedao je Petom francuskom armijom i grupom armija na Francuskom frontu, a od 9. lipnja 1918. do kraja rata bio je vrhovni zapovjednik savezničkih armija na Solunskom frontu. Pod njegovim vodstvom izvršen je proboj Solunskog fronta kojim je odlučen rat (*Franchet d'Esperey, Louis Félix Marie François*, Enciklopedija Leksikografskog Zavoda. Sv. 2, str. 430.).

Na cijelom sjeverozapadnim prostoru buduće južnoslavenske države granice su bile fluidne. U to vrijeme nije bilo riješeno ni pitanje statusa Štajerske. Austrijanci su nastojali zadržati Štajersku s Mariborom unutar svojih granica. Situacija u Štajerskoj se promijenila u korist Slovenaca akcijom slovenskog generala Rudolfa Maistera. On je u studenome 1918. godine osnovao Mariborsku pješačku pukovnicu i u vrlo kratkom vremenu, do kraja studenog, zauzeo cijelu južnu Štajersku. U Maribor je 27. studenoga 1918. stiglo američko izaslanstvo koje je predvodio general-pukovnik Sherman Miles. Razgovori s delegatima Antante, koji su tada održani u Mariboru, imali su izravnog utjecaja na oblik sjeverozapadne granice Slovenije.

Međutim, izaslanstvo koje je novoformirana vlada Kraljevine SHS uputila na mirovnu konferenciju u Pariz pripremilo je nekoliko studija koje su tražile da u novoj južnoslavenskoj državi ne bude samo Prekmurje, već i Porablje. Postavilo se pitanje o mogućnosti stvaranja slavenskog koridora do Čehoslovačke.⁷ Bio bi to mali zapadni dio slovenskog teritorija Kneževine Donje Panonije koji je Mađarska pripojila 899. i 900. godine, tijekom svoje dominacije Panonskom nizinom. Matija Slavič iz Prekmurja, član delegacije u Parizu, taj je prijedlog ojačao povijesnim i demografskim argumentima. Oni dokazuju da je, usprkos ustrajnoj politici mađarizacije, u ovom, zapadnom dijelu Panonske nizine slavensko stanovništvo preživjelo i činilo je većinu u mnogim mjestima regije. Slavič je pokazao i to da je stanovništvo Prekmurja i Porabja bilo svjesno svoje zajednice sa Slovencima koji žive na desnoj obali Mure.⁸

Postoji i mišljenje da je postojala namjera stvaranja jedinstvenog političkog prostora koji bi uključivao prostor Međimurja i Prekmurja. Vojna akcija na Badnjak 1918. ukazuje na takvu namjeru jer je oslobađanje dijelom bilo organizirano i iz Štajerske, međutim, u oslobađanje Prekmurja krenulo se iz oslobođenog Međimurja, a ne iz Štajerske. U svim ovim nastojanjima zajedničko je bilo to da narod na tim prostorima više nije htio živjeti u Mađarskoj.

Ustanak u Međimurju imao je snažnu socijalnu i nacionalnu notu. Pokret poniženih zahvatio je gotovo cijelo Međimurje. Zbog pobune koja je zahvatila jugozapadni dio Županije Zala veliki župan Zaladske županije, Géza Bosnyák, proglasio je 6. studenoga 1918. godine prijeki sud (Štatarium, Standrecht) za kotare Čakovec, Prelog, Dolnja Lendava, Letenye i Nova. Mađarska vojska i žandarmerija, kao i plaćene skupine mađarskog Narodnog vijeća u Čakovcu (Narodna garda), ušle su u pobunjena međimurska sela poput kaznenih ekspedicija, čak i prije proglašenja »Štatariuma«. Istup protiv nacionalnog i socijalnog ugnjetavanja u studenom 1918. godine mađarske su vlasti – žandari, vojnici i mornari potpomognute međimurskim mađaronima – ugušile

⁷ Csóti, Káosz és megszállás, str. 220.

⁸ Ude, *Boj za severno mejo 1918/19*, str. 87–89.

krvavom i okrutnom odmazdom. U Međimurju su, što vješanjem, što strijeljanjem, pobili preko 100 muškaraca i žena.⁹

U pobunjenim međimurskim selima nije bilo službenih suđenja niti presuda. Po naredbi mađarskih vlasti vojne, uglavnom mornaričke postrojbe, postavljene su na međimurskim željezničkim postajama i poslone su kao kaznene ekspedicije u pobunjena međimurska sela. Njima su se pridružili žandari i domaći mađaroni. Ustaničko selo Nedelišće nadomak Čakovcu zauzelo je, nakon opsade 12. studenog, oko 410 naoružanih ljudi. Kao rezultat krvavog sukoba u Nedelišću, mnogo je ljudi pobjeglo preko Drave u Varaždin. U Varaždinu je krvoločan postupak Mađara prema pobunjenicima u Nedelišću protumačen kao mađarski rat protiv Hrvata. Drugi dan, 13. studenog, na poziv gradonačelnika Varaždina dr. Pere Magdića¹⁰ tristotinjak dobrovoljaca, predvođenih bojnikom Ivanom Tomaševićem kojega je u Varaždin poslao povjerenik za Narodnu obranu Države SHS dr. Mate Drinković sa zadaćom da prikupi snage i izradi plan za oslobođenje Međimurja,¹¹ provalilo je u Međimurje. Dobrovoljci su poraženi kod Nedelišća i vraćeni preko Drave u Varaždin.

Čini se da su županijska vodstva i zapovjednici kaznenih ekspedicija poćicali gnjev protiv pobunjenog naroda i zato snose najviše odgovornosti za poćinjene zloćine. U kaznenim su ekspedicijama sudjelovali i ćlanovi i simpatizeri Mađarskog narodnog vijeća u Čakovcu. U njegovu sastavu bilo je 56 ljudi, meću kojima je bio i velik broj međimurskih Źidova. Predsjednik Mađarskog narodnog vijeća bio je dr. Viktor Isoó, potpredsjednici dr. Lajos Schwarz¹² i dr. László Béla, a tajnik István Kelemen.

⁹ Krvavi međimurski studeni 1918. godine odnio je Źrtve u brojnim međimurskim mjestima. Dr. Vinko Źganec u svojim priloŹima o 1918. godini u *Međimurskom kalendaru* za 1926. godinu i u zborniku *Hrvati u borbama za osloboćenje sjevernih krajeva Jugoslavije: Međimurja, Prekomurja, Koruške i Źtajerske* navodi 61 Źrtvu. Đuro Vilović u *Jutarnjem listu* (od 29. rujna 1929. godine) nabraja 53 međimurska mućenika, Csaba Csóti (*Káosz és megszálás*) govori o 137 Źrtava, a Vladimir Kapun u svojoj knjizi *Međimurje 1918.* govori o 110 Źrtava i napominje da broj nije konaćan. Matice umrlih neodgovorno su voćene, a ponegdje se mješaju i Źrtve »španjolske groznice«.

¹⁰ Pero Magdić (1863.–1922.) bio je pravaš, politićar i nakladnik. Godine 1902. u Varaždinu je osnovao Hrvatski sokol, a 1907. izdaje *Povijest Međimurja* dr. Rudolfa Horvata. Od 1904. izdaje list *Naše pravice*. Gradonaćelnik Varaždina bio je od 1910. do 1919., a veliki Źupan varaždinski 1920. godine. Za graćanskog povjerenika za Međimurje imenovan je u oŹujku 1920. godine. Aktivno se ukljućio u borbe za osloboćenje Međimurja 1918. godine (Kalšan i Kalšan, *Međimurski biografski leksikon*, str. 116.).

¹¹ Ivan Tomašević (1892.–1945.), hrvatski je general koji je sluŹio kao kapetan u austrougarskoj vojsci i kao pukovnik u Kraljevskoj jugoslavenskoj vojsci. U ćin generala promaknut je poćetkom 1944. kao pripadnik oruŹanih snaga Nezavisne drŹave Hrvatske. Na kraju rata, u svibnju 1945. povukao se u Austriju zajedno s ostatkom hrvatskih oruŹanih snaga. Izrućen je jugoslavenskim vlastima te je u Beogradu osućen na smrt 19. rujna 1945. i strijeljan (Kalšan, *Međimurska povijest*, str. 265.).

¹² Ljudevit (Lajos) Schwarz, dr. (1877.–1944.), odvjetnik. Bio je predsjednik Ćakovećke Źidovske općine u razdoblju od 1920. do 1944. godine. Sin je ćakovećkog rabina Jakoba Schwarza (Kalšan, *Źidovi u Međimurju*, str. 114.).

Nakon potpisivanja vojne konvencije u Beogradu stvoreni su uvjeti za ujedinjene južnoslavenske države. Pobuna u Međimurju protiv mađarske vlasti i krvavi obračun mađarske soldateske sa socijalnim i nacionalnim pokretom međimurskih Hrvata aktualizirao je, i u Zagrebu i u Beogradu, pitanje Međimurja i Prekmurja. Prilike u cijeloj Županiji Zala stvorile su realnu mogućnost za provođenje teritorijalnih ciljeva Države SHS. Invazija je postala izvjesna i bilo je samo pitanje vremena kada će se ostvariti. Izgovor je mogao biti brutalan postupak Mađara, ali je trebalo i dokazati da su događaji i poraz u Nedelišću bili slučajni.¹³

Nikola Pašić, predsjednik Vlade Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, držao je da je zauzimanje Međimurja strateški čin koji može zadovoljiti i hrvatske nacionalističke težnje.¹⁴ Zato je, kada se odvjetnik dr. Ivan Novak, predsjednik Narodnog vijeća za Međimurje pojavio u Beogradu sa zagrebačkim nadbiskupom Bauerom kako bi naglasio potrebu za vojnom akcijom, zapravo kucao na otvorena vrata.¹⁵

Narodno vijeće Države SHS u Zagrebu zatražilo je od Vrhovne komande u Beogradu da Međimurje zauzmu srpske ili savezničke trupe, ali je dobilo odgovor da je srpska vojska vezana vojnom konvencijom s Mađarima te da su se za pomoć obratili savezničkom zapovjedništvu u Solunu. Vrhovna komanda je, dakle, 19. studenoga 1918. otklonila pozive Narodnog vijeća da srpska vojska uđe u Međimurje jer bi se to protivilo Vojnoj konvenciji od 13. studenog. Ipak, njezin delegat u Zagrebu, potpukovnik Dušan T. Simović, a kasnije Srpska vojna misija na čelu s pukovnikom Milanom Pribičevićem, pomogli su pripremani pothvat oslobođenja Međimurja onim snagama koje su tog časa još stajale na raspolaganju Narodnom vijeću. To su u prvom redu bili Karlovački puk i druge manje jedinice, među kojima i odred srpskih vojnika – bivših zarobljenika.

U Varaždinu je osnovan Mjesni odbor Narodnog vijeća koji je odmah započeo pripreme za oružanu akciju u Međimurju. Iz Međimurja su u Varaždin stizale sve gore vijesti. Mađari su pojačali represije i mnogi su Međimurci pred terorom našli spas bježeći preko Drave. Teror nad Međimurcima pod »Štatarijumu« i njegove posljedice nagnao je Narodno vijeće SHS da ponovno odredi datum kada će oslobodilačka vojska zauzeti Međimurje. Nova akcija

¹³ Csóti, *Káosz és megszállás*, str. 220.

¹⁴ Isto, str. 219.

¹⁵ Ivan Nepomuk Novak, narodni je preporoditelj, najistaknutiji borac za hrvatsku nacionalnu ideju u Međimurju, odvjetnik, javni bilježnik. Autor je brošura »Istina o Međimurju« i »Samoodređenje i Mađari«. Oštro se suprotstavljao mađarizaciji Međimurja i iznio tezu prvo o kulturnom, a potom i teritorijalnom pripojenju Međimurja matici zemlji. Bio je predsjednik Narodnog vijeća SHS za Međimurje i nakon oslobođenja Građanski povjerenik za Međimurje (Kalšan i Kalšan, *Međimurski biografski leksikon*, str. 132.).

trebala se dogoditi početkom prosinca, ali zbivanja na Jelačićevom trgu u Zagrebu 5. prosinca (Prosinačke žrtve) odgodila su i te napore. O tome govori i bojniki Josip Špoljar¹⁶ u svojim sjećanjima na oslobođenje Međimurja: »Nemili događaji, koji su se odigrali na Jelačićevom trgu 5. prosinca 1918. godine, odložili su pohod na Međimurje. Kada se stanje stižalo sastavio sam jednu predstavku Narodnom Vijeću i zamolio šefa glavnog stožera, potpukovnika Slavka Kvaternika, da on preuzme daljnje izvršenje ove akcije. Potpukovnik Kvaternik izveo je ovu akciju na način, koji će mu ovjekovječiti ime u našoj historiji.«¹⁷

Nešto prije toga izmijenjene su diplomatske misije između Države SHS i Mađarske pa je Predsjedništvo Narodnog vijeća u Zagrebu upozorilo mađarskog poslanika Ballu i vojnog atašea Gömbössa na progone Međimuraca. Od Mađara je zatraženo da dosljedno principu samoodređenja naroda odmah povuku svoju vojsku iz Međimurja. Mađari su to odbili, a Gömböss je istaknuo da će Budimpešta povući svoje čete ako Mirovna konferencija Mađarskoj oduzme Međimurje. Do tog vremena mađarske će trupe ostati u Međimurju i tu štititi red i mir. Naravno da takav odgovor nije mogao zadovoljiti Zagreb, a povjerenik Mate Drinković je Mađarima odgovorio sljedeće: »Glede pak daljnjih naših koraka pridržavamo sebi pravo da sami odlučimo«.¹⁸

Vijesti o represalijama Mađara nad međimurskim stanovništvom doprle su i do Narodne vlade SHS u Ljubljani, pa taj organ predlaže »da zasedejo čim prej srbske ali druge ententine čete Prekmurje in Medjimurje«.¹⁹

Zbog takvih okolnosti potpukovnik Dragutin Perko dobio je od Narodnog vijeća u Zagrebu nalog da u Varaždinu, gdje je 6. prosinca imenovan zapovjednikom mjesta, pripravi sve što je potrebno za oslobođenje Međimurja.²⁰

¹⁶ Josip Špoljar, (1888.–?) živio je u Zagrebu. Od 25. studenog 1918., pod zapovjedništvom potpukovnika Dragutina Perka, u vrijeme oslobođenja Međimurja, imao je čin bojnika. Nakon oslobođenja bio je zapovjednik Sokolske brigade u Selnici (Iz Međimurja. *Slobodni građanin*, 26. 07. 1919., str. 3.).

¹⁷ Špoljar, *Oni, koji su omogućili oslobođenje međimurske braće*, str. 77.

¹⁸ Krizman, *Oslobođenje Međimurja 1918.*

¹⁹ HR-HDA – Fond 124, Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba: Hrvatska, Z-97, kut. 3, »Predsedstvu Narodnega veća u Zagrebu« 13. 12. 1918., 90.

²⁰ Dragutin Perko, (1870.–1945.), potpukovnik. Vojnu naobrazbu stekao je na Akademiji Ludovika u Budimpešti. Na Badnjak. 1918. godine prešao je Dravu kod Varaždina, zapovjedajući glavnom kolonom. Bio je prvi vojni zapovjednik oslobođenog Međimurja 1918. godine. Bio je gradonačelnik Varaždina i odan diktaturi kralja Aleksandra kojemu je na središnjem trgu dao podići spomenik. Tridesetih godina 20. stoljeća bio je istaknuti član »Borbaša« Svetislava Hođere. Razočaran političkim prilikama postao je hrvatski nacionalist. U razdoblju od 1941. do 1945. bio je predsjednik Društva hrvatsko njemačkog prijateljstva u Varaždinu, a radio je i kao prevoditelj u njemačkom zapovjedništvu u Varaždinu. Nakon što je Varaždin u svibnju 1945. godine zauzela NOV, bio je strijeljan kao suradnik okupatora (Jelavić, *Hrvati u borbama za oslobođenje sjevernih krajeva Jugoslavije*, str. 166.; Kalšan i Kalšan, *Međimurski biografski leksikon*, str. 138.).

Još 7. studenoga 1918. potpukovnik Perko je o problemu Međimurja u Beogradu razgovarao s tadašnjim prijestolonasljednikom princom Aleksandrom Karađorđevićem i šefom srpskog generalštaba vojvodom Mišićem. U Zagrebu je izložio namjere da se vojnički zaposjedne Međimurje i u tome je dobio punu podršku članova Narodnog vijeća, osobito dr. Drinkovića, predsjednika Vojnog odsjeka Narodnog vijeća. Ideju su poduprli i dr. Pero Magdić, varaždinski gradonačelnik, dr. Hinko Krizman, predsjednik Narodnog vijeća u Varaždinu, te osobito dr. Ivan Novak. Izrađen je vojni plan i ostvarene su ostale pretpostavke za uspjeh vojne akcije u Međimurju. U međuvremenu je oformljeno i Narodno vijeće za Međimurje.

Operativni plan pohoda na Međimurje dopunio je i potvrdio generalštabni potpukovnik Slavko Kvaternik.²¹ On je preuzeo zapovjedništvo i 24. prosinca 1918. godine odredio kao dan vojnog pohoda. Hrvatska vojska okupljena u Varaždinu bila je snage jedne brigade od gotovo sedam bataljuna (bojni), jednog konjičkog divizionu, četiri baterije topništva, te pomoćnih postrojbi. Toj snazi trebale su se suprotstaviti mnogo slabije mađarske trupe pod zapovjedništvom potpukovnika Kühna, smještene uglavnom u Čakovcu. Hrvatsku vojsku činile su postrojbe iz različitih krajeva. Bili su tu akademičari i pitomci kadetske škole, dobrovoljna sokolska legija i mornari, međimurški dobrovoljci pod zapovjedništvom poručnika Franje Glogovca iz Macinca, Karlovački pješački puk, Varaždinski bataljun, Sisački bataljun, konjica bivše X. husarske pukovnije te dvije čete Slovenaca stacionirane na širem sektoru Razkrižja i Mote.

Mađarsko Ministarstvo obrane dobilo je 23. prosinca 1918. telegram pozivajući se na povjerljivo izvješće iz Zagreba da je 6 vojnih vlakova s pješaštvom, mitraljezima i topovima na putu za Međimurje. Mađarske vojne vlasti vjerojatno nisu bile u stanju odmah poduzeti mjere, jer je 24. prosinca stigao sljedeći telegraf iz Nagykanizse u Budimpeštu s potpisom potpukovnika Tombora. »Čakovec je okupiran od Srba. ...«. Telegrami također potvrđuju da je hrvatska vojska, vjerojatno ispunjena srpskim elementima, okupirala Međimurje. Iz Nagykanizse je poslan odbor za pregovore u Čakovec.²²

Plan pohoda imao je dva pravca kretanja, odnosno dvije fronte. Prva je bila južna ili glavna fronta, a prilazilo joj se preko Drave. Na južnoj fronti, gdje je bilo angažirano pet bojni, postojala su dva pravca napada.

²¹ Slavko Kvaternik (1878.–1947.), vojskovođa i političar. Završio je visoke vojne škole u Austro-Ugarskoj Monarhiji. U siječnju 1918. dodijeljen je stožeru Sočanske armije. Poslije rata pristupio je Narodnom vijeću SHS-a. Bio je vrhovni zapovjednik operativnih trupa u oslobođenju Međimurja te zapovjednik 39. pješačkog puka u Koruškoj (Jelavić, *Hrvati u borbama za oslobođenje sjevernih krajeva Jugoslavije*, str. 165.).

²² Göncz, *A muravidéki magyarság 1918–1941*, str. 36.

Potpukovnik Perko zapovijedao je glavnom kolonom koja je u Međimurje ušla preko mosta kod Varaždina. Konjaničku ophodnju vodio je bojnik Marko Georgijević.²³ U koloni je bilo i konjaništvo drugog eskadrona bivše 10. husarske domobranske pukovnije u Varaždinu, pod zapovjedništvom satnika Matije Čanića.²⁴

U glavnoj koloni bili su i međimurski dobrovoljci pod zapovjedništvom natporučnika Franje Glogovca.²⁵ Pješaštvo glavne kolone činio je prvi bataljun Karlovačke pukovnije pod zapovjedništvom bojnika Josipa Špoljara te satnija kadeta i vojnih akademičara iz Karlovca pod zapovjedništvom satnika Šege, satnika Đure Issera²⁶ i natporučnika Krpana. Zajedničko zapovjedništvo nad oba bataljuna Karlovačke pukovnije imao je bojnik Mirko Pogledić.²⁷

Topništvom je zapovijedao satnik Emil Radl.²⁸ Po prelasku Drave, baterije su zauzele položaje ali nisu otvarale vatru. Nije bilo potrebe. Imali su po dvije bitnice poljskog i teškog topništva. Njegov zamjenik bio je topnički satnik Oberritter. Nakon zauzeća Međimurja baterije su prvo stacionirane u Pribislavcu, a potom u Čakovcu gdje su ostale do kraja 1919. godine. Potom su prebačene u Prekmurje. Postrojbom strojnih pušaka zapovijedao je satnik Gojkomir Glogovac.²⁹ Autokolonu, u kojoj je bilo 11 kamiona, vodio je natporučnik Celestin. U oklopnom automobilu bili su poručnici Hitrec i Vilković,

²³ Konjanička ophodnja bila je sastavljena od prvog eskadrona bivše 10. husarske domobranske pukovnije u Varaždinu.

²⁴ Matija Čanić (1891.–1964.), general. Služio je u austrougarskoj i jugoslavenskoj vojsci. Godine 1918. bio je satnik. U Hrvatsko domobranstvo primljen 1941. u činu konjičkog pukovnika. U kolovozu 1943. promaknut je u čin generala. Povlači se nakon sloma NDH, bio je u Austriji, a zatim u Italiji. Uspio je izbjeći izručenje te je emigrirao u Argentinu. (https://hr.wikipedia.org/wiki/Matija_Čanić/ (pristup: ožujak 2019).

²⁵ Franjo Glogovec (1881.–1929.). Zapovjednik Međimurskog bataljuna u Varaždinu u studenom 1918. Bio je pristav i sudac Kotarskog suda u Čakovcu.

²⁶ Đuro Isser (1887.–1963.), topnički brigadni general. Nakon završene topničke kadetske škole i glavnostožerne škole austrougarske vojske u Beču, kao brigadni general službovao je u austrougarskoj vojsci i vojsci Kraljevine Jugoslavije. Od listopada 1941. do siječnja 1944. kada je umirovljen na vlastiti zahtjev, bio je zapovjednik II. domobranskog zbora vojske NDH. Uhićen je u ožujku 1949., osuđen na zatvorsku kaznu i pušten 1951. Preminuo je 1963. u Slavonskom Brodu., https://hr.metapedia.org/wiki/Juraj_Isser/ (pristup: ožujak 2019); <https://www.hop.com.hr/2018/08/26/2500-zidova-borilo-se-za-ndh-u/> (pristup: ožujak 2019).

²⁷ https://hr.wikipedia.org/wiki/26._domobranska_pješačka_pukovnija, (pristup: ožujak 2019.).

²⁸ Emil Radl (1884.–1950.), pukovnik vojske Kraljevine Jugoslavije, general Hrvatskih oružanih snaga od 1943. Umirovljen 1944., umro je i pokopan je u Zagrebu. U izvorima koji govore o 1918. godini najčešće se spominje ime Dragutin Radl.

²⁹ Gojkomir Glogovac, (1882.–1922.) dobio je najviše vojno odlikovanje, orden viteza Marije Terezije i titulu baruna, nakon sto je za vrijeme kampanje na Srbiju, u bitci kod Ljiga, sa svojom strojnicom pokosio 400 srpskih vojnika, pripadnika Moravske divizije. Umro je od tuberkuloze 1922. u Budimpešti. <http://bosnae.info/index.php/gojkomir-glogovac>, (pristup: ožujak 2019).

telegrafskom satnijom zapovijedao je poručnik Salopek, a sanitetsko odjeljenje vodio je pukovnijski liječnik dr. Stanković.³⁰ Satnik Stjepan Sertić³¹ je zapovijedao Varaždinskim bataljunom koji je nastupao uz željezničku prugu Varaždin – Čakovec.

Desnu kolonu južne fronte, koja se čamcima i splavima prebacila preko Drave kod Hrženice i bez borbe zaposjela Prelog, vodio je bojniki Mirko Pogledić.³² Ta je kolona imala za cilj preko Preloga i Donjeg Kraljevca zaposjesti Letinski (Letenye) most. Iako je vojna akcija započela u 6 sati ujutro, kolona majora Pogledića već je u podne zaposjela Letinski most i osigurala cijelo Donje Međimurje osim Kotoribe. Kotoribu sa željezničkim mostom u poslije-podnevnim je satima sa svojim postrojbama zauzeo satnik Stjepan Sertić koji je ovamo došao vlakom iz Čakovca.³³

Nešto prije 10 sati prethodnica glavne kolone došla je do Facarnice, tada na pola puta između Nedelišća i Čakovca. Prema dobivenim vijestima, mađarska se vojska u žurbi povlačila iz Međimurja. Potpukovnik Perko poslao je iz Facarnice u Čakovec konjaničkog majora Georgijevića da pozove zapovjednika mađarskih trupa na predaju. Već prije 11 sati, u pratnji majora Georgijevića, do potpukovnika Perka dojahao je major Dragutin pl. Györy, pomoćnik potpukovnika Kühna i u njegovo ime potpisao predaju. Odmah potom, kolona potpukovnika Perka ušla je u Čakovec, a mađarski kotarski predstojnik Gyömörei predao mu je civilnu vlast uz protest.

Zapadna kolona također je imala dva pravca i bila je snage dvije bojne. Prvom kolonom koju je činio Sisački bataljun zapovijedao je bojniki Ivo Henneberg.³⁴ Ona je krenula iz Ormoža i preko Središća ob Dravi stigla u Šenkovec i Mihovljan i tu se spojila s glavninom kolone potpukovnika Perka.

³⁰ Oslobođeno Međimurje. *Volja naroda*, 1. 1. 1919., str. 1.

³¹ Stjepan Sertić (Zagreb, 1882.–Zagreb, 1966.) školovao se na Višoj domobranskoj realki u Šopronu te Ludovika akademiji u Budimpešti. Krajem 1918. godine na čelu 2. bataljuna sudjelovao je u oslobađanju Međimurja, a zatim je kao časnik do 17. svibnja 1929. godine služio u vojsci Kraljevine SHS. Za NDH u Karlovcu preuzima zapovjedništvo mjesta 10. travnja 1941. godine. U domobranskim postrojbama NDH ostaje do umirovljenja 17. srpnja 1943. Umro je u Zagrebu 24. veljače 1966. <https://katalog.kgz.hr/pagesresults/rezultati.aspx/> (pristup: ožujak 2019).

³² Bojniki Mirko Pogledić, bio je u prosincu 1918. zapovjednik Karlovačkog puka.

³³ Oslobođeno Međimurje. *Volja naroda*, 1. 1. 1919., str. 1.; Kalšan, *Međimurska povijest*, str. 266.

³⁴ Ivan Henneberg (1875.–1945.) je 1918. godine sastavio Sisački bataljun. Vojni sud Komande grada Zagreba osudio ga je u kolovozu 1945. godine kao domobranskog pukovnika na kaznu smrti strijeljanjem, oduzeo mu je građanska i politička prava i konfiscirao mu je imovinu. Privremena narodna skupština DFJ, na molbu o pomilovanju, preoblikovala je 7. studenoga 1946. smrtnu kaznu Hennebergu na 20 godina zatvora i 5 godina gubitka građanskih prava. Ivan Henneberg je kaznu izdržavao u zatvoru Stara Gradiška gdje je umro 14. prosinca 1945. godine. HR-HDA 1007 VKR-1064/50 i dok. br. 254.

Sjeverno od kolone majora Henneberga kretala se kolona satnika Erminija Jurišića kroz Štrigovnu i štrigovski kraj.³⁵ Njezin je cilj bio zaposjesti desnu obalu Mure, oba mosta kod Murskog Središća, te sve prijelaze, splavi i skele na Muri do sela Križovca. U koloni su bili zagrebačka Sokolska legija i mornari pod zapovjedništvom fregatnog poručnika Roberta Antića.³⁶ Toj se legiji priključilo 129 hrvatskih mornara pod vodstvom mornaričkog satnika Ivana Tkalčevića, Novogradiški bataljun pod zapovjedništvom satnika Radoslava Račkog³⁷ i dvije satnije Slovenaca smještene kod Raskrižja i Mote pod zapovjedništvom stotnika Rakuše i Dekleve.³⁸

Slika 3: Karta vojnog pohoda na Međimurje 24. prosinca 1918 (Prema originalnom podlošku koji je objavljen u zborniku *Hrvati u borbama za oslobođenje sjevernih krajeva Jugoslavije: Međimurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske* izradio Vladimir Kalšan).

³⁵ Erminij Jurišić (1886.–1936.) završio je vojnu akademiju u Beču. Do Prvog svjetskog rata služi u Boki Kotorskoj, a zatim na raznim ratištima u činu kapetana. Nakon sloma Austro-Ugarske Monarhije dolazi u Zagreb i organizira Sokolsku legiju za pohod na Međimurje. Teško je ranjen dum-dum metkom u borbi za Mursku Sobotu i zarobljen. Odlikovan je najvišim ordenom – Karađorđevom zvijezdom s mačevima IV. stupnja (Jelavić, Petar, Erminij Jurišić. *Legionar Jugoslavije*, 15. 12. 1936., str. 3.).

³⁶ Dobrovoljačku sokolsku legiju pod zapovjedništvom fregatnog poručnika Roberta Antića organizirao je sokolski prvak dr. Lav Mazzura, odvjetnik iz Zagreba.

³⁷ Radoslav Rački (1880.– ?) bio je zapovjednik mjesta u Novoj Gradiški. Tu je 1918. sastavio Novogradiški bataljun koji je brojio 750 vojnika te je 20. prosinca 1918. krenuo u borbu za oslobođenje Međimurja. U vrijeme NDH bio je djelatni bojnič. Živio je u Zagrebu i radio u Ministarstvu hr. domobranstva. Horvat, *Poviest Međimurja*, str 284.

³⁸ General Rudolf Maister, pod čijim je vodstvom bio izvojevan boj za sjevernu slovensku granicu na štajerskom odsjeku, hrvatsku je vojničku akciju za oslobođenje Međimurja podupro s dvije čete Mariborskog pješadijskog puka. Ude, *Boj za severno mejo 1918/19*, str. 84 – 89.

Ukupnim snagama koje su sudjelovale u oslobađanju Međimurja treba pridružiti i pričuvu, a nju je činio jedan srpski pješadijski bataljun, pola eskadrona konjice i mitraljesko odjeljenje sa zapovjednikom bojnikom Aksentijem Radojkovićem, koja je bila u formiranju kod Varaždina i nije sudjelovala u akciji.³⁹

Zauzeće Čakovca odmah je javljeno glavnom zapovjedniku potpukovniku Slavku Kvaterniku. Kvaternik je još prije podneva automobilom stigao u Čakovec i preuzeo vlast nad čitavim Međimurjem. Susreo se s Györyjem, koji mu je ponovio svoj protest zbog zaposjedanja Međimurja. Kvaternik je povjerio upravu grada majoru Špoljaru, koji je ujedno preuzeo dužnost organizatora narodne obrane za Međimurje. U Čakovcu su Kvaternika dočekali franjevac otac Kapistran Geci i dr. Ivan Novak, a on je odmah potom izdao okružnicu međimurskome svećenstvu u kojoj ih poziva na čitanje proglašenja s ciljem priznavanja nove vlasti. Svećenici su to i učinili još iste večeri na polnočkama.⁴⁰

Istoga dana, na Badnjak 1918., međimursko je Narodno vijeće poslalo prijestolonasljedniku Aleksandru Karađorđeviću brzojav u kojem stoji:

Radosni dani oslobodjenja mukotrpnoga hrvatskog našega naroda u Medjmurju, koji je dosada stenjaio pod nečuvenim robstvom Madjara, potpisani pozdravljamo u ime čitavoga naroda u Medjmurju Vaše Visočanstvo kao svoga osloboditelja i svršitelja vladalačke vlasti u našoj ujedinjenoj i oslobodjenoj domovini. Narodna vojska, koja je zaposjela danas Medjmurje, učvrstila je u medjmurskom narodu živu vjeru, da ga više ne će nikakova sila otrgnuti od državnoga tijela naše Jugoslavije. Živilo Vaše Visočanstvo! Živilo slobodno jugoslavensko kraljevstvo! Odbor Narodnog vijeća za Međimurje: Dr. I. N. Novak, predsjednik, Dr. Stjepan Vidušić tajnik.⁴¹

Dana 31. prosinca 1918. stigao je odgovor:

Odboru narodnog vijeća za Medjmurje u Čakovcu Beograd, 31. XII. Blagodarim Vam na pozdravu, što ste mi ga spravili u ime moga hrvatskoga naroda u Medjmurju, koji je do sada vekovima stenjaio pod teškim tudjinskim jarmom. Radujem se s Vama radi oslobodjenja Medjmurja i uvjeravam Vas, da moj dom više nikakva sila neće ustaviti od zvanične naše Jugoslavije. Ovom prigodom sjećam se svih onih žrtava,

³⁹ Perko, Dragutin, Okupacija Međimurja. *Jutarnji list*, 24. 12. 1928., str. 17.

⁴⁰ Oslobodjeno Međimurje. *Volja naroda*, 1. 1. 1919., str. 1.

⁴¹ Pozdrav međimurskog odbora kraljeviću Aleksandru. – Zahvala kraljevića Aleksandra. *Volja naroda*, 9. 1. 1919., str. 2.

što ih je patnički narod u Međimurju, osobito u posljednje doba, morao da podnese za svoju slobodu. Slava i vječna spomen mučenicima! Bog da im dušu prosti! Izručam mome međimurskom narodu kraljevski pozdrav. Aleksander.⁴²

Hrvatska je vojska oslobodila Međimurje, a mađarsku vladu i saveznike stavila pred gotov čin. Međimurci su je oduševljeno dočekali. Ipak, status Međimurja formalnopravno nije bio riješen. Već idućeg dana, na Božić, u Čakovcu se pojavio časnik Glavnog stožera mađarske vojske tražeći od potpukovnika Kvaternika objašnjenje čijim dopuštenjem, na čiji nalog, kao i na temelju kakvog prava je hrvatska vojska ušla u Međimurje. Posebno je tražio odgovor jesu li u oslobođenju sudjelovale i srpske trupe. Bilo je više nego jasno da se Mađari neće tek tako pomiriti s gubitkom Međimurja.⁴³

Mađarska je vlada uputila protest generalu d'Espereyu nakon vojne akcije u Međimurju, ali prije nego što je Donja Lendava zauzeta i poduzeta akcija osvajanja Prekmurja. Dana 18. siječnja 1919. Franchet d'Esperey odgovorio je na protest koji je uputila mađarska vlada zbog kršenja linije za razgraničenje i zbog akcije u Međimurju. Naglasio je da Mađarska može biti samo žrtva antantinih postupaka, a ne njezin kritičar.⁴⁴

Bili su, doduše, preslabi da se ozbiljnije suprotstave i bili su, uostalom, na gubitničkoj strani upravo završenog velikog svjetskog rata. Nade su polagali u diplomaciju, u mirovnu konferenciju, u svoje povijesne argumente koji su, na sreću, afirmacijom Wilsonova principa samoodređenja naroda postali bezvrijedni. U maglovitom i hladnom prosinačkom Badnjem jutru 1918. godine Mađari su izgubili toliko izvikani »Biser u kruni magjerskoj« – Međimurje.⁴⁵ Naime, u samo jednom danu, 24. prosinca 1918., za desetak do najviše dvanaestak sati, hrvatska dobrovoljačka vojska je zauzela Međimurje i vjekovnu granicu između Hrvatske i Mađarske premjestila s Drave na Muru.

Zauzimanje Međimurja imalo je odlučujući utjecaj na buduća događanja u Prekmurju. Prije ulaska hrvatske vojske u Međimurje, komesar Nagykanizse Jenő Hamburger, sredinom prosinca je naredio da vojska koja je stigla u Lendavu u svrhu zaštite granica, predvođena potpukovnikom Ferenczijem, odmah napusti grad. Budući da je grad i cijelo područje osiguravala vojska, Donja Lendava je ostala bez zaštite. To je koristila hrvatska vojska kada je, pod Jurišićevim vodstvom, sa skupinom od 20 ljudi ušla u grad.

⁴² Pozdrav međimurskog odbora kraljeviću Aleksandru. – Zahvala kraljevića Aleksandra. *Volja naroda*, 9. 1. 1919., str. 2.

⁴³ Csóti, *Káosz és megszállás*, str. 220.

⁴⁴ Csóti, *Káosz és megszállás*, str. 220.

⁴⁵ Kalšan, *Međimurska povijest*, str. 268.

Dobrovoljačka sokolska legija bila je elitna vojnička postrojba, visokog morala i bratske i drugarske stege. Ona je, kao prednje odjeljenje, prva ušla u Dolnju Lendavu kako bi osigurala nastupanje odreda satnika Jurišića prema Murskoj Soboti. Legija je štitila i odstupanje odreda nakon neuspjeha u Murskoj Soboti. Kao posljednja postrojba, kod Hotize se prebacila čamcima preko Mure u Sveti Martin na Muri. Na Badnjak 1918. ušla je u Međimurje kod Stročje Vasi i doživjela vatreno krštenje kod Razkrižja. Nakon kratkog okršaja, Mađari su se povukli preko Mure, a Legija je preko Šafarskog, Gibine i Svetog Martina na Muri predvečer bez otpora stigla u Mursko Središće.⁴⁶

Satnik Erminij Jurišić je 27. prosinca 1918. sa svojim postrojbom i s nešto dobrovoljaca prešao Muru kod Murskog Središća i ušao u Prekmurje. Toj Jurišićevoj akciji oslobođenja Prekmurja pridružio se i Jožef Godina sa svojim dobrovoljcima iz okolice Donje Bistrice.⁴⁷ To je trebao biti nastavak akcije vojske Narodnog vijeća SHS za oslobođenje Međimurja. Donja Lendava je osvojena 27. prosinca. Razoružan je velik broj Mađara i zaplijenjeno je 2 tisuće pušaka, jedan top i više strojnih pušaka. Murska Sobota oslobođena je 28. prosinca 1918.⁴⁸

U svim većim mjestima Prekmurja smještene su veće ili manje postrojbe Jurišićevih vojnika kojima su se pridružili domaći dobrovoljci, uglavnom sokoli, kako bi održavali red i mir i spriječili eventualne mađarske napade. U Murskoj Soboti je bila smještena postrojba jačine čete (satnije) koju su sačinjavali vojnici, sokoli i mornari. Zapovjednik postrojbe bio je satnik Jurišić, a njegov zamjenik dr. Josip Dimović, rodnom iz Dubrovnika. Znatan dio stanovnika Murske Sobote bio je promađarski orijentiran te je stalno prijetila opasnost od nemira i nereda. Postrojba je napadnuta 3. siječnja 1919. godine u 3 sata ujutro. U noći 2. siječnja 1919. Mađari su opkolili Mursku Sobotu, nakon što su im Donja Lendava i Beltinci predani bez otpora od strane hrvatskih postrojbi. Mađarska vojska – uglavnom akademičari – došla je pod vodstvom nadporučnika Istvána Sztarzsinszkyja, kapetana Béle Nustála, poručnika Pétera Zoba i poručnika Endre Pallera. Stotinu husara iz Soprona stiglo je pod vodstvom Kálmána Babitsa. Napadu se pridružio mađaron Vinko Bednjak sa svojim istomišljenicima. U sukobu su poginuli Vinko Bednjak, dva mađarska vojnika

⁴⁶ Franetović, *Dobrovoljačka sokolska legija*, str. 1–2.

⁴⁷ Jožef Godina, (1898. –1986.), svećenik. Na vlastitu odgovornost i na vlastitu inicijativu prevezao je preko Mure na prekmursko tlo jedinicu jugoslavenske vojske iz Međimurja pod zapovjedništvom kapetana Jurišića. S njima je još 24. prosinca 1918. oslobodio rodno selo Donja Bistrica i kasnije sudjelovao u oslobađanju Murske Sobote. Tu ga je zajedno s kapetanom Jurišićem zarobila mađarska vojska. Mađari su ga proglasili izdajnikom domovine, jer je uzeo oružje protiv vlastite zemlje, zatvorili ga i osudili na smrt. Uspio im je pobjeći iz zatvora Szombathely. <https://www.kamra.si/novice/item/jozef-godina-1898-1986-prekmurski-general-maister.html/> (pristup: ožujak 2019).

⁴⁸ Minić, Ljubomir, *Oslobođenje Međimurja. Legionar Jugoslavije*, 15. 12. 1936., str. 3.

i nekoliko civila koji su se zatekli kod željezničke stanice. Poginuli su i dr. Ivan Dimović, sokolaš iz Varaždina Rudolf Pergar i još dvojica Jurišićevih vojnika od kojih je jedan bio mornar. Kapetan Jurišič je bio teško ranjen u ruku koja mu je isti dan amputirana.

U bitci za Mursku Sobotu, premoćne mađarske postrojbe brzo su svladale svoje protivnike, a ranjenog Jurišića i Godinu zarobili. Od 3. siječnja 1919. područje sjeveroistočno od Mure ponovno je bilo pod mađarskom vlašću. Ta Jurišićeva akcija i spontana akcija prekmurskog Slovenca, tada svršenog gimnazijalca Jožefa Godine u božično/novogodišnje vrijeme 1918. bila je jedina vojnička akcija za oslobođenje Prekmurja od Mađara. Međutim, tu u Prekmurju taktika svršenog čina kakva je imala rezultate u Međimurju, nije zabilježila uspjeh.⁴⁹

⁴⁹ Krizman, *Oslobođenje Međimurja 1918. godine*, str. 54–60.

IZVORI I LITERATURA

KRATICE

HR-HDA – Hrvatski državni arhiv

ARHIVSKI IZVORI

HR-HDA – Fond 124, Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba: Hrvatska, Z-97, kut. 3, „Predsedstvu Narodnega veća v Zagrebu“ 13. 12. 1918.

HR-HDA 1007 VKR-1064/50 i dok. br. 254.

NOVINSKI IZVORI

Jutarnji list, 1928, 1929.

Legionar Jugoslavije, 1936.

Slobodni građanin, 1919.

Volja naroda, 1918, 1919.

Međimurski kalendar, 1926

INTERNETSKI IZVORI

Čanić, Matija: https://hr.wikipedia.org/wiki/Matija_Čanić/ (pristup: ožujak 2019).

Glogovac, Gojkomir: <http://bosnae.info/index.php/gojkomir-glogovac> (pristup: ožujak 2019).

Godina, Jožef: <https://www.kamra.si/novice/item/jozef-godina-1898-1986-prekmur-ski-general-maister.html/> (pristup: ožujak 2019).

Isser, Đuro: <https://www.hop.com.hr/2018/08/26/2500-zidova-borilo-se-za-ndh-u/> (pristup: ožujak 2019); https://hr.metapedia.org/wiki/Juraj_Isser/ (pristup: ožujak 2019).

Sertić, Stjepan: <https://katalog.kgz.hr/pagesresults/rezultati.aspx/> (pristup: ožujak 2019).

LITERATURA

Csóti, Csaba, A trianoni döntés és Zala megye. V: Vándor, László; Kostyál, László (ur.), *Zala megye ezer éve*. Zalaegerszeg: Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1996, str. 214–218.

Csóti, Csaba, Káosz és megszállás Zala Megyében 1918-ban. U: Vándor, László;

- Kostyál, László (ur.), *Zala megye ezer éve*. Zalaegerszeg: Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1996, str. 218–221.
- Enciklopedija Leksikografskog Zavoda. Zagreb: Leksikografski Zavod FNRJ, 1967., sv. 2.
- Göncz, László, *A muravidéki magyarság 1918–1941*. Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 2001.
- Horvat, Rudolf, *Poviest Međimurja*. Čakovec: Matica Hrvatska, 1993, (pretisak).
- Franetović, Jerko, Dobrovoljačka sokolska legija u borbama za oslobođenje Međumurja. *Hrvatsko Međumurje, Glasilo hrvatskih domobranaca boraca za oslobođenje Međimurja 1918.19.*, 13/14 (1944).
- Jelavić, Petar (ur.), *Hrvati u borbama za oslobođenje sjevernih krajeva Jugoslavije: Međumurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske*. Zagreb: Udruženje ratnih dobrovoljaca Međumurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske, 1940.
- Kalšan, Vladimir, *Građansko društvo u Međimurju*. Šenkovec: vlastita naklada, 2000.
- Kalšan, Vladimir, *Međimurska povijest*. Čakovec: vlastita naklada, 2006.
- Kalšan, Vladimir, *Židovi u Međimurju. Katalog izložbe*. Čakovec: Muzej Međimurja Čakovec, 2006.
- Kalšan, Vladimir; Kalšan, Janko, *Međimurski biografski leksikon*, Čakovec: vlastita naklada, 2012.
- Kapun, Vladimir, *Međimurje 1918*. Čakovec: Zrinski, 1982.
- Krizman, Bogdan, Oslobođenje Međimurja 1918. godine. *Kaj*, 1 (1968), str. 54–62.
- Krizman, Bogdan, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*. Zagreb: Školska knjiga, 1977.
- Krizman, Bogdan, Srpska vrhovna komanda u danima raspada Austro-Ugarske 1918. *Historijski zbornik*, 14 (1961), str. 167–216
- Perko, Dragutin, Oslobođenje Međumurja. U: Jelavić, Petar (ur.), *Hrvati u borbama za oslobođenje sjevernih krajeva Jugoslavije: Međumurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske*. Zagreb: Udruženje ratnih dobrovoljaca Međumurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske, 1940, str. 83–116.
- Špoljar, Josip, Oni, koji su omogućili oslobođenje međumurske braće. U: Jelavić, Petar (ur.), *Hrvati u borbama za oslobođenje sjevernih krajeva Jugoslavije: Međumurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske*. Zagreb: Udruženje ratnih dobrovoljaca Međumurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske, 1940, str. 75–77.
- Ude, Lojze, Boj za severno mejo 1918/19 v Prekmurju. *Kronika*, 24 (1976), str. 84–89.
- Žganec, Vinko, Prvi dani oslobođenja Međumurja. U: Jelavić, Petar (ur.), *Hrvati u borbama za oslobođenje sjevernih krajeva Jugoslavije: Međumurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske*. Zagreb: Udruženje ratnih dobrovoljaca Međumurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske, 1940, str. 51–60.

SUMMARY

Vladimir Kalšan

MEĐIMURJE IN 1918/19 AND ERMINIJ JURIŠIĆ'S MILITARY OPERATION IN PREKMURJE

On 29 October 1918, when the Croatian Parliament broke off constitutional relations with Austria-Hungary in the wake of the old Monarchy's agonies, and when the State of Slovenes, Croats and Serbs was formed, Međimurje was left outside the newly formed state. Međimurje's detrimental position was aggravated by the military convention signed by Bela Linden on behalf of the Hungarian government and General Henry on behalf of the Entente armed forces in the East in Belgrade on 13 November 1918. The convention defined the river Drava, and not Mura and Drava, as the demarcation line. Međimurje remained in Hungary; consequently, this ethnically Croatian area, which had for centuries been subject to Hungarian administration and resisted Hungarianisation, was left to Hungarians.

Owing to the rebellion that affected the whole of Međimurje, Bosnyák Géza, head of Zala County, proclaimed court martial, i.e. *Štatarium*, on 6 November 1918. Upon their return from the battlefields, the Hungarian army, alongside the gendarmerie forces and mercenaries of the Hungarian National Council in Čakovec (the so-called National Guard), entered the rebellious villages in Međimurje even before *Štatarium* was introduced. By hanging, shooting, and other forms of retaliation, more than one hundred people were killed. Many locals fled across the river Drava, to Croatia, to escape from repression.

Following an unsuccessful occupation of Međimurje on 13 November 1918, the National Council of the State of Slovenes, Croats and Serbs in Zagreb demanded from the Supreme Command in Belgrade that Međimurje be occupied by the Serbian or the Allied armed forces, only to receive a reply that the Serbian army was bound by the military convention, whereupon the Council turned for help to the Allies in Salonika. They asked that Međimurje be occupied by the French troops; however, everyone's hands were tied by the Linden—Henry convention. The National Council of the State of Slovenes, Croats and Serbs was left to their own devices. Lieutenant Colonel Dragutin Perko was tasked by the National Council in Zagreb to make the necessary preparations for the liberation of Međimurje in Varaždin, where he was appointed as the city's commanding officer. A military operation plan was drawn up

and other presumptions were made in order to generate a favourable outcome of the operation in Međimurje. Meanwhile, helmed by Dr Ivan Novak, the Međimurje National Council was formed. Lieutenant Colonel Slavko Kvaternik, member of the General Staff, confirmed and supplemented the military operation plan of the Međimurje campaign. Having taken over the command, he pinpointed 24 December 1918 as the day of the military campaign. The Croatian army gathered in Varaždin consisted of a brigade made up of seven battalions, a cavalry squadron, four artillery batteries, and auxiliary formations coming from various areas. These included military school academics and cadets, a legion of Sokol volunteers and sailors, volunteers from Međimurje under the command of Lieutenant Franjo Glogovac from Macinec, the Karlovac Infantry Regiment, the Varaždin Battalion, the Sisak Battalion, the cavalry of the former 10th Hussar Regiment, and two Slovene companies of General Rudolf Maister's Maribor Infantry Regiment stationed in the broader area of Razkrižje and Mota. These forces were to be confronted by much weaker Hungarian troops under the command of Lieutenant Colonel Kühn, which were stationed mainly in Čakovec.

The operation plan envisaged two attack routes or fronts: the southern, or the main front crossing the river Drava, and the west front from Styria. Five battalions were engaged in the southern front, where there were two attack routes. The main line towards Čakovec, via the Varaždin bridge, was led by Lieutenant Colonel Dragutin Perko. Led by Major Pogledić, the right-hand line crossed the river Drava near Prelog using boats and rafts.

The western front also consisted of two lines, one of which was commanded by Major Ivo Henneberg. Starting from Ormož and advancing via Središće ob Dravi, Henneberg's army arrived at Šenkovec and Mihovljan, where it joined Lieutenant Colonel Perko's main line. Captain Erminij Jurišić's line advanced via Štrigova and its surroundings to the north of Major Henneberg's line. Its goal was to occupy the right bank of the river Mura, both bridges near Mursko Središće, along with all crossings, rafts, and ferries on the river Mura as far as Križovec.

It was before 11 o'clock that Major Györy, Lieutenant Colonel Kühn's assistant, rode to Lieutenant Colonel Perko near Nedelišće to sign the surrender on behalf of his superior officer. Immediately after that Lieutenant Colonel Perko's line advanced to Čakovec and the protesting head of *kotor* Gyömörei handed over the civilian authority. The chief commander Lieutenant Colonel Slavko Kvaternik was instantly notified of the conquest of Čakovec. Kvaternik arrived in Čakovec by car before noon, seizing power over entire Međimurje. Welcomed by the jubilant local population, the Croatian army liberated Međimurje, facing the Hungarian government and the Allies with an accomplished fact.

Having crossed the river Mura near Mursko Središće and Lendava, captain Erminij Jurišić's group entered Prekmurje. Jožef Godina got involved in Jurišić's campaign to liberate Prekmurje. Many Hungarians were disarmed; 2,000 guns, 1 cannon, and machine guns were confiscated. However, it was not before long that they were attacked and dispersed by Hungarians in Murska Sobota. Captain Jurišić was badly injured in this attack and captured along with Jožef Godina.

The anti-Hungarian movement in Prekmurje started out with Slovenes' shouts of protest during a Hungarian assembly held in Murska Sobota on 20 October 1918. This was followed by an assembly in support of the unification of Slovenes in the new Yugoslav state in Ljutomer on 3 November 1918, which was attended by a large number of Slovenes from Prekmurje. Almost 3,000 Slovenes from Prekmurje participated in a public meeting in support of Yugoslavia on 26 December 1918 in Radgona, and in the large-scale assembly held in Beltinci on 17 January 1919, which was banned by the Hungarian authorities. The assembly in Beltinci took place after Captain Erminij Jurišić's failed campaign. This was a continuation of the military campaign run by the Zagreb-based National Council for the liberation of Međimurje and aimed to occupy Prekmurje. Jurišić's campaign and a spontaneous act performed by Jožef Godina, a Slovene secondary-school student from Prekmurje, and his volunteers at Christmastime 1918 was the only military campaign aimed at the liberation of Prekmurje from the Hungarian rule.

Uroš Lipušček

AMERIŠKA DIPLOMACIJA IN VPRAŠANJE PREKMURJA NA MIROVNI KONFERENCI V PARIZU 1919

LIPUŠČEK, Uroš, dr., Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija, Petanjci 19, SI-9251 Tišina, uroslipuscek@yahoo.com

Ameriška diplomacija in vprašanje Prekmurja na mirovni konferenci v Parizu 1919

Dokler ameriški predsednik Wilson proti koncu mirovne konference ni omagal pod težo stare diplomacije, ki je temeljila na sklepanju številnih tajnih sporazumov, je imela ameriška diplomacija odločilno vlogo pri ozemeljskih razmejitvah med novimi državami. To negativno plat ameriške politike smo posebej občutili Slovenci, ki smo po vojni, tako kot tudi Madžari, izgubili velik del prebivalstva in ozemlja. Vprašanje Prekmurja je bilo na mirovni konferenci v ozadju. Glavna bitka jugoslovanske oziroma slovenske delegacije se je bila za zahodno Slovenijo, ki so jo na osnovi tajnega londonskega pakta zasedli Italijani, in za severne meje, vključno s Koroško in južno Štajersko z Mariborom. Vprašanje Prekmurja je prišlo na vrsto, ko je južna Štajerska pripadla kraljevini SHS. Zahvaljujoč Wilsonovemu kartografu Douglasu W. Johnsonu je bilo ozemlje severno od reke Mure priključeno k matični državi kljub nasprotovanju italijanskih diplomatov in nekaterih ameriških ekspertov. Porabje je ostalo zunaj matične države. Narodna vlada v Ljubljani je tej odmaknjeni pokrajini posvečala le majhno pozornost, Prekmurje ni bilo vojaško zasedeno že ob razpadu Avstro-Ogrske, tako kot na primer Medžimurje na Hrvaškem. V diplomatskem boju za Prekmurje je poleg predsednika teritorialne komisije Tardieuja in ameriškega delegata Douglasa W. Johnsona odigrala odločilno vlogo skupina prekmurskih katoliških duhovnikov. Vprašanje trianonskih mej na Madžarskem še vedno buri duhove.

Ključne besede: mirovna konferenca, Wilson, Douglas W. Johnson, trianonski mirovni sporazum, Prekmurje

LIPUŠČEK, Uroš, PhD, Dr. Šiftar Foundation, Petanjci 19, SI-9251 Tišina, uroslipuscek@yahoo.com

American Diplomacy and the Question of Prekmurje at the Paris Peace Conference in 1919

The question of Prekmurje was not at the forefront of the Paris Peace Conference. The most significant battle of the Yugoslav or Slovenian delegation was that associated with western Slovenia, which was occupied by Italians on the basis of the secret London pact, and with northern borders, including Carinthia and southern Styria with Maribor. The question of Prekmurje was addressed

after southern Styria became part of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Thanks to the American cartographer Douglas W. Johnson, the territory to the north of the river Mura was integrated into the motherland despite Italian diplomats' opposition or that expressed by a few American experts. The Rába region remained outside the motherland. The government in Ljubljana paid little attention to this remote area; Prekmurje was not subject to military occupation upon the disintegration of Austria-Hungary, as was the case with Medimurje in Croatia. Alongside Tardiue, who helmed the Territorial Commission, and the American delegate Douglas W. Johnson, a decisive role was played by a group of Prekmurje's Catholic priests. The question of the Trianon borders continues to stir the public in Hungary.

Key words: peace conference, Wilson, Douglas W. Johnson, the Treaty of Trianon, Prekmurje

UVOD

Ameriški predsednik Wilson je 13. decembra 1918. leta skupaj z več kot stočlansko delegacijo na parniku s pomenljivim imenom »George Washington« prispel v francosko pristaniško mesto Brest, kjer ga je kot »rešitelja Evrope« pričakala navdušena množica. Na konferenco je namreč prišel »oborožen« z mirovnim programom 14 točk, ki je napovedoval konec tajne diplomacije, samoodločbo narodov in demokracijo po ameriškem vzoru. Prva in 14. točka sta bili po njegovem mnenju najbolj pomembni. Prva je zahtevala uvedbo javne diplomacije, ki bo odpravila prakso tajne diplomacije in tajnih dogovorov o interesnih sferah in delitvi držav, zadnja 14. točka pa je predvidevala vzpostavitev mednarodne organizacije, ki bo skrbela za mir in preprečevala podobne spopade, kot je bila pravkar končana Velika vojna. Ne v prvem ne v drugem primeru Wilson ni uspel. Predsednik francoske vlade je ironično pripomnil, da je bilo Kristusu dovolj deset zapovedi, Wilson pa jih je potreboval 14. Wilsonova obljuba sodelavcem med plovbo proti Evropi »povejte mi, kaj je prav, in jaz se bom za to boril,«¹ je ostala v marsičem neizpolnjena.

Ko je Wilson decembra 1918 skoraj mesec dni pred začetkom mirovne konference dopotoval v Pariz, je bila njegova moč že skrhana, čeprav tega niti javnost niti vodilni politiki izven ZDA niso opazili. Njegova demokratska stranka je namreč na volitvah 5. novembra 1918 izgubila večino v obeh domovih kongresa, vodilni republikanci pa niso hoteli niti slišati za njegov mirovni načrt in še posebej za univerzalno organizacijo, ki naj bi po Wilsonovem mnenju zagotavljala mir. Trdili so namreč, da bi v tem primeru ZDA izgubile suverenost, saj bi bile prisiljene spoštovati kolektivno voljo. Ta dilema še danes razdvaja ameriške politike. Wilson niti enega izmed vodilnih republikancev iz kongresa ni povabil v ameriško delegacijo, čeprav je bilo že takoj na začetku konference jasno, da v senatu, ki odobrava mednarodne pogodbe, nima zagotovljene ustrezne večine. Poleg tega je bil Wilson tudi predmet hudih kritik, ker se je odločil, da bo kot prvi ameriški predsednik v času svojega mandata odpotoval v tujino, in to za več mesecev. S tem ko se je odločil, da bo na mirovni konferenci kot predsednik najmočnejše države na svetu vrhovni razsodnik oziroma *arbiter mundi*, je vnaprej sprejel odgovornost za potek te, do takrat največje in najbolj usodne mednarodne konference. Niti nekateri njegovi najbližji sodelavci, kot na primer državni sekretar Robert Lansing, niso povsem soglašali z njegovimi pogledi. Lansing je na primer dvomil, kako bo mogoče uskladiti številne tajne sporazume, ki so jih med vojno med seboj sklepale države antante z načelom samoodločbe narodov, ki je grozila, da bo

¹ Hunter, *My Diary*, str. 373

povzročila razpad številnih imperijev, v prvi vrsti večnacionalne 52 milijonske Avstro-Ogrske monarhije.

Lansing je v svoj dnevnik, ki je bil objavljen šele po vojni, že ob prihodu v Pariz zapisal, da se mu zdi, da bo Velika vojna spremenila v številne majhne vojne. Njegova teza je bila pravilna. Wilson je namreč kljub dobrim nameram med potekom konference popustil pod pritiskom stare diplomacije v prvi vrsti Italije, ob koncu pa tudi Romunije in Japonske, ki so vztrajale pri izvedbi tajnih sporazumov.² Omenjeni sporazumi so povzročili skoraj razpad mirovne konference. Poleg tega so bili politiki zelo slabo seznanjeni z geografijo in ozemeljskimi spori. Predsednik britanske vlade David Lloyd George je na primer med pogajanja vzkliknil: »Kje za vraga je Banat?« Wilson pa ni vedel za Sudetske Nemce, ker mu Masaryk, kot je dejal, tega ni povedal. Posebno vprašanje je bilo, kako bo mogoče uskladiti pravico do samoodločbe narodov med različnimi državami, ki so nastale po razpadu imperijev. Pravica madžarskega naroda do samoodločbe je na primer na Madžarskem sovpadala z omejitvijo te pravice v primeru drugih narodov. Zmagovalne velike sile so, tako kot je v zgodovini običajno v takšnih primerih, sprejemale arbitrarne odločitve. Poražene države oziroma njihovi predstavniki niso sodelovali na mirovni konferenci, tako kot na primer na dunajskem kongresu 1815. Premagane centralne sile skupaj s Turčijo niso imele pravice do samoodločbe³, ampak so bile postavljene pred dejstvo, da sprejmejo mirovne sporazume ali pa jih zavrnejo. Tudi vse poražene države niso bile v enakem položaju. V primeru Avstrije, ki je nastala na pogorišču habsburške monarhije, so velike sile pazile, da ne bi ogrozile njene gospodarske obstojnosti, s čimer bi jo potisnile v naročje Nemčije. Zato so ji prisodile zahodni del Madžarske (današnja avstrijsko pokrajino Gradiščansko), Slovincem pa so nasprotno vsilile plebiscit

² Italija je 26. aprila 1915 podpisala tajni londonski pakt, na osnovi katerega je dobila vso zahodno Slovenijo, Istro, velik del hrvaške obale itd. Romunija pa je 1916 podpisala z antanto tajni sporazum, na podlagi katerega so ji države antante v zameno za vstop v vojno na njihovi strani prisodile večji del Transilvanije. Japonska je podpis mirovnih sporazumov pogojevala z zasedbo bivše nemške kolonije Šantung na Kitajskem. Wilson je na koncu Japonski popustil, da ne bi ogrozil ustanovitve Društva narodov. Francija in Velika Britanija, ki sta bili soprodpisnici tajnih sporazumov, sta kljub Wilsonovemu nasprotovanju zavzeli legalistično stališče, češ da je podpisane sporazume potrebno pač spoštovati.

³ Vrhovni svet oziroma svet deseterice je na primer Avstriji prepovedal združitev z Nemčijo, južno Tirolsko, kjer je bilo večinsko nemško prebivalstvo, pa je predsednik Wilson kljub nasprotovanju svojih ekspertov prepustil Italiji. Vrhovni svet oziroma svet deseterice, ki so ga sestavljali najvišji voditelji petih vodilnih držav in njihovi zunanji ministri, je sklepe sprejemal arbitrarno. Svet deseterice se je zaradi lažjega delovanja marca 1919 prelevil v svet četverice, ki so ga sestavljali voditelji ZDA, Velike Britanije, Francije in Italije. Najpomembnejše sklepe so na neforamnih sestankih sprejemali tako imenovani trije veliki: ameriški predsednik Wilson, predsednik britanske vlade Lloyd George in predsednik francoske vlade Georges Clemenceau.

na Koroškem, Italiji dovolile okupacijo Primorske. Romuniji, ki je v vojno na strani antante stopila tri dni pred podpisom premirja z Nemčijo, so na primer dovolile, da je na podlagi tajnega sporazuma z antanto iz 1916. leta zasedla večji del Transilvanije (čeprav so to uradno zanikali). Tudi majhne države na zmagoviti strani kot Srbija niso imele enakopravnega statusa, h konferenci in odborom so bile pripuščene samo, kadar so jim velike sile dovolile, da pojasnijo svoja stališča.

Pariška mirovna konferenca zaradi različnih kompromisov, protislovij in napačnih odločitev zato »ni prinesla miru ali celo večnega miru,«⁴ kot je takrat razglabljal sekretar britanske delegacije Harold Nicolson, ampak je odprla številne nove krize in vprašanja, ki so še vedno aktualna. Slovenci smo se nekako pomirili z izgubo dela Koroške, Trsta in Gorice, nekateri večji in močnejši narodi od nas pa se očitno še niso povsem sprijaznili s sklepi, ki so bili sprejeti pred sto leti. Madžari brez dvoma sodijo v to kategorijo. Revizija trianonske pogodbe, ki so jo podpisali 1920. leta in s katero so izgubili dve tretjini ozemlja takratne Ogrske in dve petini prebivalstva, je bila v ospredju madžarske politike vse medvojno obdobje, po razpadu socialističnega bloka ob koncu prejšnjega stoletja pa se je ponovno pojavila v glavah nekaterih skrajnih nacionalističnih politikov.

V procesu nastajanja nove Evrope v času pariške mirovne konference 1919 so imele ZDA odločilno besedo. V primeru Primorske Wilson na primer ni pristajal na zahteve slovenskih politikov, da bi na teh območjih izvedli plebiscit, v primeru Koroške pa ga je vsilil. Glede priključitve Prekmurja, ki je bilo na konferenci obrobno vprašanje, je po odhodu Wilsona s konference odločujočo vlogo odigral njegov kartograf Douglas W. Johnson. Bil je profesor na univerzi Columbia v New Yorku, med vojno pa je bil kot major vpoklican v ameriško vojsko.⁵ Prof. Johnson je kot zagovornik tako imenovanega na-

⁴ Nicolson, *Peacemaking 1919*, str. 32.

⁵ Douglas W. Johnson (1878–1944) je leta 1903 pridobil doktorat na univerzi Columbia v New Yorku, kjer je poučeval geografijo, geologijo in geofiziko. Med vojno je obiskal bojišča v Belgiji, Franciji in Italiji. Za general štab ameriške vojske je pripravil študijo o bojiščih prve svetovne vojne. V njej je na primer predvideval, da bodo centralne sile poskušale izvesti ofenzivni udar na Furlanijo in Benetke in da bo reka Piave prva huda ovira za njihove nove preboje na italijanski fronti. Med pariško mirovno konferenco je bil kot vodja sekcije za meje eden od vodilnih članov The Inquiry, ki je za Wilsona pripravljala študije o ozemelskih vprašanjih. Posebej se je ukvarjal z jadranskim vprašanjem, plebiscitom na Koroškem, zahtevami za izvedbo plebiscita v Mariboru in vprašanjem pripadnosti Prekmurja. Bil je kolega in sodelavec znanega ameriškega znanstvenika srbskega porekla Mihajla Pupina ter znanega srbskega geografa prof. Jovana Cvijiča, ki je na konferenci vodil jugoslovansko etnografsko sekcijo. Dober znanec je bil tudi z vsemi vodilnimi slovenskimi delegati na konferenci. Po koncu vojne je postal zaradi svojih zaslug član Jugoslovanske kraljevske akademije znanosti in častni član Srbskega geografskega društva. 1934 je bil odlikovan z medaljo Velikega križa reda sv. Save z zvezdo.

cionalnega principa in nove etike, ki naj bi pomedla s staro evropsko tajno diplomacijo uvidel, da bodo Slovenci na konferenci hudo oškodovani in da tako imenovani ogrski Slovenci sodijo pod okrilje matičnega naroda. Potek konference je potrdil besede predsednika francoske vlade Georges Clemenceauja, » da bo mir še težje dobiti, kot je bilo vojno.«⁶

AMERIŠKI POGLED NA AVSTRO-OGRSKO MONARHIJO V ČASU PRVE SVETOVNE VOJNE

Avstro-Ogrska za ZDA, kljub temu da sta državi 1838 vzpostavili diplomatske stike, ni bila posebej zanimiva. Veljala je za staromodno državo, v kateri se ure vrtijo počasi, istočasno pa so jo ameriški diplomati pod vplivom idej češkega zgodovinarja in politika Františka Palackýega⁷ šteli za steber stabilnosti v srednji Evropi. Potem ko se je po neuspeli revoluciji na Ogrskem 1848. leta njen voditelj Lajos Kossuth za nekaj časa zatekel v ZDA, kjer je veljal za madžarskega Geoga Washingtona, so se odnosi z Dunajem začasno zaostri. V Washingtonu so namreč razmišljali o tem, da bi priznali neodvisnost Ogrske. V centru ameriške politike je Avstro-Ogrska monarhija kljub dejstvu, da se je do prve svetovne vojne iz obeh delov monarhije izselilo v ZDA okoli 2.1 milijona avstro-ogrskih državljanov, pristala šele v začetku prve svetovne vojne. Predsednik Wilson o izseljencih iz tega dela Evrope ni imel najboljšega mnenja. V času predvolilne predsedniške kampanje 1912 se je moral zagovarjati pred očitki, da je rasist, saj je v svojo zgodovino Amerike napisal, »da prihajajo iz južne Italije, Madžarske in Poljske ljudje, ki nimajo niti znanja niti energije ali inteligence. Prihajajo v številu, ki se iz leta v leto povečuje, kot da bi se države na jugu Evrope hotele otresti umazanih in nesrečnih slojev svojega prebivalstva.«⁸

Ko se je avgusta 1914 začela prav svetovna vojna, so se ZDA razglasile za nevtralno državo. Po eni strani je bil Wilson prepričan, da je krivda za vojno deljena, po drugi strani pa se je zavedal, da bi opredelitev za eno ali drugo stran lahko sprožila v ZDA politično krizo, saj so imeli njeni državljani korenine na eni in drugi strani. Ker so bili izseljenci iz Nemčije takrat v večini, so v Washingtonu pazili, da se ne bi javno preveč nagnili na stran Velike Britanije, ki je imela že zaradi skupnega jezika posebno mesto v ameriški politiki. ZDA so zaradi neusmiljene podmorniške vojne, ki jo je sprožil nemški rajh 6.aprila 1917, napovedale vojno Nemčiji, ne pa tudi Avstro-Ogrski. S

⁶ Macmillan, *Paris 1919*, str. 31.

⁷ Najbolj znana je njegova izjava: »Če Avstro-Ogrska ne bi obstajala, bi jo morali ustanoviti.«

⁸ Lipušček, *Ave Wilson*, str. 279.

to potezo so poskušale ZDA zabiti klin med obe državi in pridobiti Avstro-Ogrsko kot šibkejši člen za podpis separatnega miru. Na to, da so ZDA tudi Avstro-Ogrski 4. decembra 1917 napovedale vojno, je po eni strani vplival poraz italijanske vojske pri Kobaridu, po drugi strani pa stavke in sabotaže v ameriških tovarnah orožja, ki sta jih v organizirali nemška in avstro-ogrska tajna služba.⁹

Predsednik Wilson se je še januarja 1918 v svojih znamenitih 14. točkah zavzel za ohranitev Avstro-Ogrske.¹⁰ Če bi jo pridobili na svojo stran, bi po njegovem mnenju utegnili zadati uničujoč udarec tudi nemškemu rajhu. Zanimivo je, da Wilson, ki je bil takrat sinonim za samoodločbo narodov, tega pojma v svojem mirovnem programu ni niti omenil. Wilson je mirovni načrt pred objavo pokazal srbskemu poslaniku v Parizu Milenku Radomirju Vesniću, ki je bil takrat na čelu srbske vojaške misije na obisku v Washingtonu. Vesnić je na rob Wilsonovega teksta napisal, da v Evropi ne bo in ne more biti trajnega miru, če bo ohranjena Avstro-Ogrska. Wilson njegovega mnenja ni upošteval, ampak je ostal pri prvotni formulaciji. Večji del svojega mirovnega programa je napisal na osnovi študije, ki so jo pripravili eksperti The Inquiry, to je skupine strokovnjakov, ki jih je zbral septembra 1917 na Wilsonovo zah-

⁹ K razkrinkanju podtalne dejavnosti avstro-ogrske tajne službe v ZDA, ki jo je formalno vodil avstro-ogrski poslanik v Washingtonu Dumba, je bistveno pripomogel bivši avstro-ogrski konzul v ZDA Jože Goričar (1873–1955), ki je ameriško javnost obvestil o njenih akcijah. Bil je bratranec člana jugoslovanskega odbora dr. Bogomila Vošnjaka in nečak znanega slovenskega liberalnega politika Josipa Vošnjaka, ki mu je omogočil študij na dunajski diplomatski akademiji, čeprav je bil kot član preporoda na črni listi. Ker je bil projugoslovansko usmerjen, so ga ob začetku vojne odpoklicali iz ZDA, kjer je služboval kot avstro-ogrski konzul, in ga poslali v Berlin. Po obvestilu, da ga bodo zaradi protidržavne usmerjenosti aretirali, je preko Rima emigriral v ZDA. Kot je poročal New York Times 14. novembra 1915, je ameriškim organom izdal celotno nemško in avstro-ogrsko podtalno mrežo v ZDA, ki naj bi štela okrog 3000 ljudi. Ameriški preiskovalni organi mu sprva niso verjeli (avstro-ogrska diplomacija je namreč trdila, da je podtaknjen ruski vohun), a jih je kljub obtožbam prepričal v svoje trditve. Goričar je bil med drugim med prvo svetovno vojno trdno povezan tudi s slovaškimi in češkimi političnimi emigranti v ZDA. Preko generala Voske, ki je vodil tajno češko mafijo v ZDA, je kasnejšemu češkoslovaškemu predsedniku Masaryku sporočal pomembne informacije, ki so slednjemu zelo koristile pri navezavi stikov z najvišjimi ameriškimi politikami, med drugim tudi s predsednikom Wilsonom. Goričar je objavil več odmevnih knjig (*The inside story of Austria-Hungary Intrigue, The betrayal of Socialism by the German Social-Democratic party, Yugoslav-Italian Question, Moj nacionalni rad za Srbiju i Jugoslaviju* itd.), bil pa je tudi redni kolumnist New York Timesa in drugih ameriških časopisov. Zanimivo je, da ni imel posebnih stikov s slovenskimi izseljenci niti z jugoslovanskim odborom. Po prvi vojni je postal direktor oddelka za Rusijo v Fordu, ki je v Sovjetsko zvezo izvažal traktorje. Postal je relativno bogat, oženil se je z neko rusko emigrantko, med drugo svetovno vojno pa je podpiral jugoslovanski osvobodilni boj. Umril je med obiskom svojega rojstnega kraja Mozirja 1952 zaradi izlitja slepiča oziroma neuspešne operacije.

¹⁰ V 10. točki omenjenega programa, ki obravnava monarhijo, je zapisal, da »morajo narodi Avstro-Ogrske, katerih mesto med narodi želimo videti zavarovano in okrepljeno, dobiti najširšo možnost avtonomnega razvoja.«

tevo njegov največji zaupnik polkovnik Edward M. House.¹¹ Wilson, ki je bil zelo strog in natančen profesor, namreč ni zaupal diplomatom, zato je okoli sebe zbral skupino uglednih univerzitetnih profesorjev. V skladu z načrti »naj bi Wilsonov mir temeljil na znanstvenih osnovah, na obstoječih dejstvih in na Wilsonovih (mirovnih, op.avt.) načelih,«¹² ne pa na zakulisni diplomaciji. Večina članov te skupine je pripadala šoli ekonomskega determinizma in je dajala prednost ekonomskim dejavnikom. V študiji so člani Inquiry predlagali predsedniku, naj opozori na zatirane narode, vendar naj ne priporoči razbitja Avstro-Ogrske. Tako je predsednik tudi storil. Po drugi strani pa so bili diplomati v State Departmentu na čelu z državnim sekretarjem Lansingom bistveno bolj naklonjeni nacionalnim vidikom, kar je v končni posledici pomenilo razpad habsburške monarhije.

Celo po vojni napovedi Avstro-Ogrski je Wilson izjavil, da v nobenem primeru ne želijo oslabiti ali preurediti avstro-ogrskega cesarstva. Do preloma v ameriški politiki do Dunaja je prišlo postopoma po izbruhu tako imenovane Sixtusove afere spomladi 1918, ko je postalo dokončno jasno, da avstro-ogrski cesar Karel nima niti poguma niti moči, da bi sklenil separatni mir, in vse bolj uspešnega delovanja emigrantskih politikov v ZDA. Le-ti so imeli zelo pogoste stike z vodilnimi diplomati v State Departmentu. Lansing je ob razglasitvi Wilsonovega mirovnega programa zaupal svojemu intimnemu dnevniku,

da bo po njegovem mnenju predsednik moral opustiti to idejo (ohranitev Avstro-Ogrske, op. avt.) v prid ustanovitve novih držav na pro-

¹¹ House je za vodjo The Inquiry, ki je delovala v tajnosti, imenoval svojega sorodnika, sicer rektorja City Collega v New Yorku dr. Sidneya Mezesa. Komisija je pod njegovim vodstvom pripravila več kot 2000 raznih analiz in študij ter približno 1200 raznih zemljevidov. The Inquiry je sestavljalo okoli 150 relativno mladih univerzitetnih profesorjev. Večina jih je bila kasneje vključena v ameriško delegacijo na mirovni konferenci. Ta je prišla na konferenco s številnimi študijami o bodoči teritorialni razmejitvi v Evropi in drugih pomembnih problemih. Skupino, ki je preučevala Avstro-Ogrsko, je vodil dr. Charles Seymour (32 let) z univerze Yale, s slovenskimi vprašanji so se še posebej ukvarjali Wilsonov kartograf prof. Douglas Johnson (39 let) z univerze Columbia, prof. Robert Kerner (30 let), ki je bil češkega porekla (govoril je tudi slovensko), in prof. William E. Lunt (35 let) z univerze Harvard. Vsi trije so bili Slovencem dokaj naklonjeni, vendar jim Wilson pri sprejemanju nekaterih ključnih odločitev ni prisluhnil. Johnson je Wilsona na primer poskušal prepričati, naj glede londonskega pakta ne popusti Italijanom, prav tako pa je nasprotoval tudi plebiscitu na Koroškem. Prof. Kerner se je ukvarjal predvsem z vprašanjem Koroške, prof. Lunt pa s problematiko naših zahodnih mej. Predsednik Wilson je sicer bral njihove analize, vendar jih velikokrat ni upošteval. Najbolj znan je primer južne Tirolske, ki jo je kljub temu, da so se eksperti kategorično izrekli proti, dal Italiji. Podobno je bilo tudi glede veljavnosti tajnega londonskega pakta. Član komisije je bil tudi Archibald Coolidge (51 let), direktor univerzitetne knjižnice na univerzi Harvard, ki je vodil posvetovalno misijo na Dunaju in je veljal za najbolj pro-avstrijsko in pro-madžarsko opredeljenega člana ameriške delegacije.

¹² Gelfand, *The Inquiry*, str. 320.

storu cesarstva in da bo moral zahtevati ločitev Avstrije in Madžarske ... Nove neodvisne države bodo trdna ovira za nemške interese ... Počakal bom na primeren trenutek, da bom to povedal predsedniku.¹³

Priložnost za to se je pokazala po uspešnem kongresu zatiranih narodov Avstro-Ogrske, ki so se ga aprila 1918 v Rimu udeležili vodilni emigrantski politiki. Na njem so se izrekli za razpad Avstro-Ogrske. Do popolnega obrata v ameriški politiki je prišlo maja in junija. Kdo vse je vplival na Wilsona, da se je končno izrekel za razpad cesarstva ob modri Donavi, ni popolnoma jasno. Nekateri zgodovinarji trdijo, da je čehoslovaški voditelj Tomaš Masaryk, ki je imel redne stike z njim, bistveno vplival na Wilsona tudi zaradi uspešnega delovanja čeških legij v Rusiji, drugi menijo, da so ga k temu navedli sklepi aprilskega kongresa zatiranih narodov Avstro-Ogrske v Rimu, tretji da je k temu prispeval popoln polom prizadevanj, da bi Avstro-Ogrsko ločili od Nemčije. Zelo verjetno so na Wilsona, ki je bil zelo trmoglav, vplivali vsi omenjeni dejavniki. Lansing je predsedniku 29. maja pisal, »da bi morale ZDA spremeniti politiko do avstro-ogrskih narodov, kar v bistvu pomeni njeno razbitje na osnovne dele, in omogočiti neodvisnim narodom, da ustanovijo svoje države.« Wilson je Lansingu 26. junija odgovoril, »da se strinja, da ne moremo več spoštovati integritete umetnega avstrijskega cesarstva. Dvomim celo, da je Madžarska bolj njegov del kot Češka. Do tega prepričanja sem prišel med drugim zaradi zelo zanimivega pogovora, ki sem ga imel pred enim ali dvema mesecema s skupino ameriških Madžarov.«¹⁴ Lansing je 18. oktobra sporočil švedskemu poslaniku v Washingtonu, ki je zastopal avstro-ogrške interese,

da predsednik ne more ugoditi zahtevi (za premirje na osnovi programa 14. točk, op. avt.) zaradi določenih dogodkov največjega pomena, ki so se zgodili po njegovem govoru ... Predsednik zato ne more priznati avtonomije teh narodov kot temelj za mir, ampak je prisiljen vztrajati na tem, naj bodo oni, in ne on, sodniki o tem, kakšna akcija avstro-ogrskih oblasti bo zadovoljila njihove težnje.¹⁵

Ta nota je zapečatila usodo Avstro-Ogrske. Vprašanje je bilo samo še, na kakšne dele bo razpadla. 3. novembra je bilo v Padovi podpisano premirje. Vojska se je končala. Narodi bivše Avstro-Ogrske so pohiteli z ustanovitvijo svojih samostojnih držav še pred začetkom pariške mirovne konference, ki se je začela 18. januarja 1919.

¹³ Taraszovics, *American Peace Plans*, str. 1.

¹⁴ Prav tam, str. 12.

¹⁵ Lipušček, *Ave Wilson*, str. 124–125.

DELOVANJE AMERIŠKE DELEGACIJE

Wilson ob prihodu v Pariz ni skrival, da je njegov glavni cilj ustanovitev mednarodne lige za mir oziroma organizacije, ki bo skrbela za mir. Kmalu po začetku konference, ki ni imela ne natančnega dnevnega reda niti jasnih proceduralnih postopkov, je ugotovil, da se bo konferenca ukvarjala predvsem z nerešenimi ozemeljskimi vprašanji, ki jih je povzročil razpad štirih imperijev, ter s posledicami tajnih sporazumov, ki so jih med seboj med vojno sklepale članice antante. V slednjem so prednjačili italijanski politiki. Ker Wilson na začetku konference ni priznal veljavnost tajnih sporazumov, so začeli vreščati o »pohabljeni zmagi.« Na osnovi tajnega londonskega pakta, ki so ga članice antante podpisale v Londonu aprila 1915, da bi Italija stopila v vojno na njihovi strani, je namreč Italija dobila pravico, da zasede velik del ozemelj, ki ji niso pripadala po nacionalnem načelu.¹⁶ Da so vprašanja tajnih sporazumov postala osrednje vprašanje konference, je bil v veliki meri kriv tudi Wilson sam. Na predlog svojega največjega zaupnika polkovnika Housa, ki je trdil, da bodo ZDA na konferenci tako močne, da to vprašanje sploh ne bo pomembno, je namreč z veliko mero nonšalance zavrnil načrt predsednika francoske vlade Clemenceauja, da bi mirovna konferenca na samem začetku razglasila vse tajne sporazume za nične. Tajni sporazumi, ki so jih po zmagi oktobrske revolucije v Rusiji objavili boljševiki, so zaradi nemoralnosti in imperialistične pohlepnosti držav, ki so jih podpisale, osupnili javno mnenje.

Poleg priprave mirovnih sporazumov s poraženimi državami, se je Wilson skupaj z ameriško delegacijo od vsega začetka začel ukvarjati predvsem s številnimi ozemeljskimi vprašanji. Eno od osrednjih vprašanj je bilo vprašanje razpada Avstro-Ogrske, še posebej, ker so na njenem pogorišču še pred začetkom mirovne konference nastale na osnovi Wilsonove pravice narodov do samoodločbe številne nove države. Italija, ki je kot del zmagovite antante dobila mesto v vrhovnem svetu oziroma v svetu četverice, ki je po marcu 1919 odločal o vseh najpomembnejših vprašanjih, je z veliko mero latinske zvižčnosti in agresivnosti, zahtevala ozemlja, ki so ji pripadla na osnovi tajnega londonskega pakta. Wilson je bil odločno proti temu, da bi italijanske čete zasedle ta ozemlja, vendar je polkovnik House za njegovim hrbtom Italiji dovolil, da je njena vojska zasedla vse in še več ozemlja, kot ga je dobila s to tajno pogodbo.

¹⁶ Tajni londonski pakt je določal, da dobi Italija Trentino in celotno južno Tirolsko do Brennerja. Prav tako je dobila v svojo posest Trbiž, Gradiško, Gorico, Trst z okolico, celotno Istro do Kvarnerja, vključno z Volosko, Cres, Lošinj in druge manjše otoke v Kvarnerju. V podtočki 4. člena je bilo določeno, da bo meja po naših krajih tekla po črti Trbiž–Predel–Mangart–Triglav–Podbrdo–Idrija–Snežnik–Kvarner. Italija je dobila tudi skoraj polovico Dalmacije, vključno s Šibenikom, ter več otokov na tem območju. Dobila je tudi pristanišče Valono v Albaniji ter pravico, da vodi zunanjo politiko avtonomne albanske državnice itd.

Predvsem zaradi njegove naklonjenosti Italiji smo Slovenci izgubilo skoraj tretjino ozemlja.¹⁷ Zanimivo je, da je House v času odločanja o plebiscitu na Koroškem pokazal na srečanju s slovensko delegacijo 30. maja v Parizu pripravljenost, da posreduje pri Wilsonu v njeno korist. Slovenski politiki, v prvi vrsti predsednik vlade Janko Brejc, niso poslušali njegovega nasveta, da bi plebiscit razpisali samo v občinah, kjer so imeli Slovenci večino, v kar bi House poskušal prepričati Wilsona. Dejstvo je, da je polkovnik House, ki je bil drugi najpomembnejši član ameriške delegacije, čeprav ni zasedal nobenega formalnega položaja, vodil politiko, ki je bila v nekaterih zelo pomembnih pogledih v navzkrižju z Wilsonovo. Člani ameriške delegacije so na zasedanjih različnih komitejev nastopali večinoma v skladu s Housovimi navodili ter svojimi političnimi pogledi.

Delegacija je ob razpletanju številnih ozemeljskih vprašanj razpadla na več nasprotujočih skupin. Njena enotnost je »skopnela« pri najtršem problemu, to je vprašanju italijanskih mej. Prvo skupino, ki je bila zelo naklonjena Italiji kot državi s tisočletno kulturo, je vodil polkovnik House, ki je bil najbolj tesen predsednikov sodelavec z daleč največjim vplivom. Veljal je za nekakšen Wilsonov *alter ego*.¹⁸ Omenjena skupina, v kateri sta bila tudi prof. Archibald

¹⁷ Polkovnik House je v pogovoru s predsednikom italijanske vlade Vittorioem Orlandom 3. novembra 1918 med drugim dejal, » da je v Italiji preživel eno leto. Eden od njegovih otrok je bil rojen v Italiji, zaradi tega čuti v sebi globoke simpatije do Italije.« V: Lipušček, *Ave Wilson*, str. 105.

¹⁸ Edward Mandell House (1858–1938) je bil potomec bogatega teksaškega bankirja, kar mu je omogočilo povsem neodvisno življenje. Že v Teksasu je kot svetovalec številnih guvernerjev postal politično izredno vplivna osebnost. Leta 1910 je prišel v New York, da bi, kot je pozneje izjavil, našel ustreznega predsedniškega kandidata demokratske stranke na predsedniških volitvah leta 1912. Med vsemi potencialnimi kandidati ga je s svojim predvolilnim programom najbolj pritegnil Wilson predvsem zaradi njegovih izrednih govorniških sposobnosti. Z njim se je prvič sestal leta 1911 in kmalu sta postala dobra prijatelja. Ko je Wilson postal predsednik, je House zavrnil njegovo ponudbo, da bi postal formalni član administracije. Odločil se je za neformalno kariero in je bil ves čas v ozadju, čeprav je bil med Wilsonovim predsedniškim mandatom druga najbolj vplivna politična osebnost v Ameriki. Le malo politikov v zgodovini ZDA je imelo takšen vpliv kot House. Wilson je kasneje priznal: »House je moja druga osebnost, moj neodvisni jaz. Njegove in moje misli so eno.« V: Garraty, *Woodrow Wilson*, str. 180.

Čeprav ni imel House v zunanji politiki nobenih posebnih izkušenj, je postal Wilsonov najpomembnejši svetovalec tudi na tem področju. Wilson ga je še pred izbruhom svetovne vojne poslal na dve posredniški misiji v Evropo; med drugo se je junija 1914 kot človek, ki stoji za » ameriškim prestolom«, sestal tudi z nemškim cesarjem Viljemom, misleč da mu bo uspelo prepričati vse bolj grozečo vojno. Kot je razvidno iz njegovih dnevnikov, je bil House zelo probritansko usmerjen. Njegov dnevnik je, kot ocenjuje večina zgodovinarjev, zelo bogat zgodovinski vir, čeprav je v njem pretiral pri poudarjanju svojega vpliva. Wilson in House sta se kot prijatelja in politična sopotnika razšla na versajski mirovni konferenci, na kateri je House brez Wilsonovega soglasja sklenil številne težke kompromise, ki so Wilsona kompromitirali. S pomočjo tiska se je v času Wilsonove odsotnosti začel predstavljati kot edini uspešni član ameriške delegacije na mirovni konferenci. Kljub temu, da je bil House najbolj znan kot »polkovnik«, ni nikoli imel vojaške funkcije. Ta vzdevek mu je dal teksaški guverner Jim Hogg zaradi njegove vojaške ostrine.

Cary Coolidge¹⁹ in polkovnik Sherman Miles,²⁰ je z isto vneto v koroškem vprašanju podpirala Nemce oziroma Avstrijce, v ogrskem pa Madžare. Njej sta pripadala tudi Charles Seymour, ki je vodil skupino za proučevanje Avstro-Ogrske, in Clive Day, ki je bil specialist za italijansko vprašanje. Zelo glasen je bil v spodbujanju protislovanske retorike, tudi strokovnjak za kolonialna vprašanja Louis Beer, ki je s slavljenjem italijanske kulturne omike včasih mejil že na rasizem. V drugi neformalni skupini pa je bil najbolj vpliven predsednikov kartograf Douglas W. Johnson.²¹ Zelo odločen kritik enostranskih pogledov Coolidgea in Milesa, posebej o koroškem vprašanju je bil tudi prof. Robert Kerner, ki je v ločenem mnenju ostro nasprotoval za Slovence tako usodnemu Milesovemu poročilu. Zadnja skupina je bila bistveno manj številna kot prva. Omenjene razlike so proti koncu mirovne konference vodile do odkritega raz-

¹⁹ Archibald Cary Coolidge (1866–1928) je bil pred prihodom v Pariz direktor univerzitetne knjižnice v Harvardu. Bil je član ene izmed najbolj spoštovanih družin v Bostonu, saj je bil potomec enega od tvorcev ameriške ustave in tretjega ameriškega predsednika Thomasa Jeffersona. Po končanem študiju na Harvardu se je izpopolnjeval na univerzi v Berlinu in v Ecole des Sciences Politiques v Parizu, kjer se je navdušil za evropsko visoko kulturo. Med drugim je bil tudi sekretar ameriškega poslanstva v St. Petersburgu, pred prvo svetovno vojno pa je bil nekaj časa tudi profesor na univerzi v Berlinu. Med študijem v Parizu in Berlinu je navezal stike z nekateri najvišjimi politiki obeh držav in znanimi intelektualci. Govoril je kar 7 tujih jezikov. Na mirovni konferenci je vodil oddelek The Inquiry, ki se ukvarjal z vzhodno in srednjo Evropo. 51-letni Coolidge je na univerzi v Harvardu veljal za enega izmed največjih strokovnjakov za to področje. Ko je izbruhnilo koroško vprašanje, ga je The Inquiry poslala na sporno območje kot vodjo posebne ameriške misije na Dunaju. Z njim sta bila še polkovnik Sherman Miles ter poročnik Leroy King. Z Dunaja, kjer je imel urad, je ameriški delegaciji pošiljal številna poročila, v katerih je zagovarjal avstrijska in madžarska stališča. Med drugim se je zavzemal za ustanovitev Podonavske federacije, zelo naklonjen pa je bil tudi obnovitvi Madžarske v mejah stare Ogrske. Skupaj s polkovnikom Milesom je bil avtor spornega poročila, da mora Koroška pripasti Avstriji. Med drugim sta s polkovnikom Milesom ocenjevala, da je meja med Avstrijo in Jugoslavijo na Karavankah upravičena tudi z vidika solidarnosti z dosežki nemške kolonizacije, ki naj bi bila enako upravičena, kot je bila anglo-ameriška kolonizacija v Severni Ameriki. Med kolegi pa je veljal za izrazitega germanofila.

²⁰ Tudi polkovnik Sherman Miles (1882–1966) je bil potomec zelo vplivne ameriške družine. Njegov oče general Nelson Miles je bil eden zadnjih ameriških generalov, ki se je boril proti Indijancem, njegova mati pa je bila nečakinja znanega generala iz ameriške državljanske vojne generala Williama Shermana. Miles je končal ameriško vojaško akademijo West Point. Pred prvo svetovno vojno je bil vojaški ataše, zadolžen za Balkan, do 1916. leta je bil vojaški opazovalec v Rusiji, med pariško mirovno konferenco 1919 pa je bil član Coolidgeve misije, ki je imela sedež na Dunaju. 1941. leta je postal član generalnega štaba ameriške vojske, ki ga je vodil general George Marshall. Pred japonskim napadom na Pearl Harbour je postal šef vojaške obveščevalne službe, ki je bila zadolžena za dešifriranje japonskih vojaških brezovjavnih sporočil. 1942. leta je bil povišan v čin general majorja. Po upokojitvi 1946. leta se je priključil republikanski stranki. Od 1947 do 1952 je bil član predstavnškega doma v Massachusettsu. Miles je iz čina podpolkovnika napredoval v čin polkovnika v času pariške mirovne konference. V nekaterih dokumentih je zato podpisan kot podpolkovnik, kasneje pa kot polkovnik. Miles je imel že glede na svoj družinski pedigre velik vpliv na odločitve ameriške delegacije, tudi na predsednika Wilsona. Le-ta je povsem spregledal, da je vodil opazovalno misijo na Koroškem brez kakršnega koli uradnega pooblastila.

²¹ Podrobneje o razlikah v ameriški delegaciji v: Lipušček, *Ave Wilson*, str. 98–100.

kola v delegaciji. Wilson se je na primer zaradi Housove samovolje glede italijanske politike in Alzacije z njim razšel še pred koncem mirovne konference.²² Archibald Coolidge in polkovnik Sherman Miles sta na svojo roko organizirala opazovalno misijo na Koroškem in se odkrito postavila na stran Avstrijcev. Glede na to, da sta bila oba iz zelo uglednih in vplivnih ameriških družin, jima je Wilson očitno odpustil, da sta velikokrat ravnala v nasprotju z njegovo politiko. Coolidge je kasneje odkrito stopil na stran Madžarov²³. Veljal je za edinega člana madžarske delegacije na mirovni konferenci, ker Madžarska kot poražena država na njej ni smela sodelovati. Diplomata William C. Bullitt, ki se je ukvarjal z ogrskim vprašanjem, je konferenco celo predčasno protestno zapustil, ker se ni strinjal z osnutkom mirovne pogodbe z Madžarsko.²⁴

Za našo razpravo o ameriškem vplivu na razreševanje vprašanja Madžarske in Prekmurja so pomembni predvsem Wilsonov kartograf Johnson, vodja misije na Dunaju Coolidge in polkovnik Miles, ki je januarja 1919 vodil opazovalno misijo na Koroškem. V finalu odločanja o pripadnosti Prekmurja so zavzeli diametralno nasprotna stališča. Glede na to, da so Slovenci takrat »pogoreli« tako na italijanski kot na koroški »fronti«, je Johnson uvidel, da bi odvzem južne Štajerske in Prekmurja, kjer so bili Slovenci v večini, pomenil še eno hudo kršenje načela samoodločbe. Zato je komisiji za teritorialna vprašanja kljub Coolidgevem in Milesovemu nasprotovanju predlagal, naj Prekmurje severno od Mure priključijo k matični državi. Pri tem je kljub hudemu odporu, v katerem so sodelovali tudi italijanski diplomati, tudi uspel.

VPRAŠANJE PRIPADNOSTI PREKMURJA V LUČI DEJAVNOSTI DOMOLJUBOV V PREKMURJU

Vprašanje pripadnosti Prekmurja je prišlo na vrsto šele, ko so sprejeli sklep, da bo tako imenovano štajersko Prekmurje, pripadlo h kraljevini

²² Ena izmed še vedno ne povsem razčiščenih tem pariške mirovne konference je odkrit razkol med Wilsonom in polkovnikom Housom. Le-ta je med Wilsonovo odsotnostjo, ko je slednji med konferenco dvakrat odpotoval za krajši čas v ZDA, vodil ameriški delegacijo povsem v nasprotju s predsednikovimi navodili. Po vrnitvi z drugega potovanja se je Wilson s Housem dokončno razšel. Do konca življenja se nista več srečala.

²³ Albin Prepeluh, ki je bil nekaj časa kot ekspert na mirovni konferenci, je trdil, da je imel Švegel, ki je bil zaslužen, da se je slovenska delegacija junija srečala z Wilsonom, zelo dobre stike z ameriško delegacijo: »V tej delegaciji je imel za prijatelje eksperta Douglasa Johnsona, Charlesa Seymourja, profesorja Daya in profesorja Kernerja, po rodu Čeha. Dobro je poznal tudi profesorja Archibalda Coolidgea, ki je bil za Slovence tako usoden. Prav tako dobre zveze naj bi imel tudi z vplivnim Wilsonovim zaupnikom polkovnikom Housom.« V: Prepeluh, *Pripombe k naši prevratni dobi*, str. 276.

²⁴ Imre, *American Hungarian Relations 1918–1944*, str. 70.

Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS).²⁵ Povezano je bilo z vprašanjem meje z Avstrijo oziroma podpisom mirovnega sporazuma. Brez odločitve o tem vprašanju namreč podpis mirovne pogodbe z Avstrijo ne bi bil mogoč. V prvi fazi reševanja tega vprašanja ameriška delegacija ni sodelovala. Šele po sklepu o izvedbi plebiscita na Koroškem, potem ko so dokončno oblikovali tudi zahodno madžarsko mejo, se je v razpravo o Prekmurju vključila tudi ameriška delegacija. Eksperti The Inquiry, ki so dajali prednost predvsem gospodarskim vidikom, so v prvi verziji predlagali, naj Prekmurje severno od reke Mure in Drave skupaj s Porabjem pripade k Madžarski, češ da gre za povezan gospodarski prostor. Reka Mura, ki jo je bilo v času Avstro-Ogrske monarhije mogoče prečkati samo z brodi, teh je bilo 11, je bila po njihovem mnenju velika ovira za gospodarsko sodelovanje. Prekmurje je bilo prometno zaradi načrtnega zaviranja ogrskih oblasti skoraj povsem odrezano od Slovenije oziroma Štajerske.

O Prekmurju ob razpadu Avstro-Ogrske slovenski politiki niso veliko razmišljali, če sploh so. Predsednik Narodne vlade Josip Pogačnik je na primer decembra 1918 Ivana Jeriča, ki je s kolegom Mihaelom Kūharjem prišel vlado prosit, naj posreduje pri pristojni vojaški oblasti, da bi jugoslovanska vojska zasedla Prekmurje, vprašal:

Kje pa se nahaja ta pokrajina?

Ko sva mu razložila, je znova vprašal:

Pa tam živite Slovenci?

Sedaj pa sva mu midva začudeno pritrnila.²⁶

Prekmurje je bilo očitno takrat res zelo daleč od misli in src slovenskih politikov. Kot navaja Jerič je za ogrske Slovence takrat vedel le dr. Lovro Pogačnik,²⁷ poverjenik vlade za vojsko. Stoletja so bili prekmurški Slovenci pod

²⁵ Večina Slovencev je živela v avstrijski polovici, oz. Cislajtaniji. Slovenci so živeli v vojvodinah Kranjski, Koroški in Štajerski in na Primorskem (v avstrijskem Primorju pa v pokneženi grofiji Goriška in Gradiščanska, mejni grofiji Istra in v svobodnem mestu Trst). V madžarskem delu oz. Translajtaniji pa so Slovenci živeli v Prekmurju s Porabjem (predvsem v komitatih Vas in Zala). Izraz Cislajtanija in Translajtanija prihaja od reke Leitha (slovensko Litva), ki je obe strani ločila na avstrijski in madžarski del monarhije.

²⁶ Jerič, *Moji spomini*, str. 51. Jerič v knjigi Zgodovina madžarizacije v Prekmurju navaja drugačne podatke o tem srečanju. V Ljubljani naj bi ju 3. decembra 1918 sprejel dr. Brejc: »Ko mu poveva, da prihajava iz Prekmurja in prosiva, da jugoslovanska vojska zasede Prekmurje, je debelo pogledal in vprašal, kje leži ta pokrajina.« V: prav tam, str.74.

Glede na to, da je bil Josip Pogačnik predsednik Narodne vlade od 31. oktobra 1918 do 20. januarja 1919, sta se Jerič in Kūhar sestala s Pogačnikom. Dr. Janko Brejc je namreč postal predsednik Deželne vlade šele 20. januarja 1919.

²⁷ Jerič, *Zgodovina madžarizacije v Prekmurju*, str. 74.

oblastjo ogrske krone podvrženi madžarizaciji, ki se je začela stopnjevati posebej po ustavni reformi oziroma ustanovitvi Avstro-Ogrske monarhije 1867 leta. Oblasti jim po letu 1910 niso priznale niti pripadnosti k matičnemu narodu. Imeli so jih za Vende, pripadnike izumrlih Keltov.

Prekmurci so sebe imenovali »Slovene«, pod močnim vplivom katoliškega tiska od 1913 dalje tudi »vogrske Slovence«, tisti, ki so bili pod močnejšim vplivom madžarizacije

tudi »Vendoslovene«, izrazito madžarsko čuteči pa celo »vogrske Vende.«²⁸ Svojo krajino med Muro in Rabo so imenovali »Slovensko okrogolino«, katoličani, posebno njihov tisk v novejšem času pa »Slovensko krajino.« Madžari so jo imenovali »Tótság« ali »Vendség«, kar pomeni »Slovenska krajina« ali »Vendska krajina.«²⁹

Kljub stopnjevani madžarizaciji ob začetku 20. stoletja so Prekmurci tudi s pomočjo svojega prekmurskega knjižnega jezika pa tudi številnih narodnostno osveščenih katoliških duhovnikov in tankega sloja inteligence ohranili svoj narodni slovenski značaj. Dejstvo pa je, da so bili med Prekmurci tudi zelo goreči madžaroni.

Odločilno vlogo pri obrambi slovenskih nacionalnih interesov je imela skupina katoliških duhovnikov, v kateri so bili najbolj zaslužni: dr. Matija Slavič,³⁰ ki je bil na konferenci poverjenik za Prekmurje, dr. Franc Kovačič³¹, ki

²⁸ Kokolj, *Prekmurski Slovenci*, str. 12.

²⁹ Prav tam, str. 13.

³⁰ Dr. Matija Slavič (1877–1958) se je rodil v Bučočevcih v Prlekiji. Bil je duhovnik in narodni buditelj. Bil je prvi slovenski duhovnik, ki je Sveto pismo prevajal neposredno iz hebrejščine. Dvakrat je bil tudi rektor univerze v Ljubljani (1932/33 in 1939–1941). Ob zlomu Avstro-Ogrske je postal član Narodnega sveta za Štajersko. Med konferenco je izdal tri študije o Prekmurju, s čimer je zelo pripomogel k priključitvi Prekmurja h Kraljevini SHS. Ob italijanski okupaciji 1941 leta je bil Slavič v svojstvu rektorja univerze član velike slovenske deputacije, ki je prišla, kot je pisal Slovenec, k visokemu komisarju ljubljanske pokrajine Emilliu Grazioliju, da mu izrazi svojo zahvalo za dosedanjo skrb za usodo zasedenega ozemlja ter za mir in red v njem. Slavič je bil zaradi rektorskega položaja tudi član Graziolijevega posvetovalnega telesa tako imenovane konsulte oziroma pokrajinskega sosveta, ki je v posebni izjavi 3.maja 1941 izrazil vdanost Duceju. Delegacija Konsulte, v kateri je bil tudi Slavič, je obiskala Benita Mussolinija v Rimu 8.junija 1941.

³¹ Dr. Franc Kovačič (1867–1939) je bil rojen v Veržēju. Kot katoliški duhovnik in teolog je bil zelo aktiven tudi v narodno buditeljskem smislu. Njegova verjetno največja zasluga je bila ustanovitev Zgodovinskega društva za Slovensko Štajersko leta 1903. Leta 1904 je društvo začelo izdajati *Časopis za zgodovino in narodopisje*, ki ga je Kovačič tudi urejal od leta 1917 pa do smrti. Omenjeno društvo je zbiralo različne podatke o slovenski Štajerski in Prekmurju, brez česar bi Kovačič težko pripravil na primer strokovno utemeljeno študijo o Slovencih na Štajerskem. Izdal jo je v francoskem jeziku pod naslovom *La Styrie*. Objavljena je bila v Parizu med potekom mirovne konference. Slavič bi brez njegovega prispevka težko napisal prepričljivo strokovno utemeljeno študijo o Prekmurju. Med drugim je bil zelo zaslužen tudi za propad (predvsem italijanskih) prizadevanj, da bi tudi na slovenskem Štajerskem izvedli plebiscit.

je bil zadolžen za Štajersko, narodni buditelji Jožef Klekl st.,³² Ivan Jerič,³³ Jožef Godina³⁴ in drugi, če naštejemo samo najpomembnejše duhovnike. Posebej pomembna sta bila za predmet te razprave Slavič in Kovačič, ki sta pripravila vrsto študij in statističnih podatkov, brez katerih ne bi mogli prepričljivo utemeljiti narodnih zahtev.

Na prelomu iz 19. v 20. stoletje se je v Prekmurju začela porajati oziroma krepiti narodna zavest med maloštevilno inteligenco, ki jo je sestavljal velik del katoliških duhovnikov, učitelji ter, kot je ugotavljal Slavič, tudi kakšen advokat. V borbi za pripadnost Prekmurja so v letih 1918 in 1919 nastopale po mnenju Jeriča tri skupine; »1. radikalno madžarska, 2. slovenska narodna in 3. radikalno jugoslovanska.«³⁵

³² Jožef Klekl st. (1874–1948) je bil neuradni voditelj ogrskih Slovencev. Do leta 1910 je bil kaplan v raznih župnijah v Prekmurju, nato pa se je zaradi bolezni upokojil in se preselil v Črenšovce. Skupaj z župnikom Ivanocyjem je vzpostavil slovenski tisk. Od leta 1904 do 1941 je izdajal Marijin list, od 1913 do okupacije 1941 pa tednik Novine, ki so imele odločilen vpliv na prebujanje slovenske narodne zavesti pri Prekmurcih. Čeprav se je sprva zavzemal za avtonomijo Prekmurja v okviru Ogrske, je posebej po zmagi boljševizma na Madžarskem, postal vnet zagovornik pridružitve Prekmurja Kraljevini SHS. Zaradi projugoslovanskega delovanja so ga madžarske oblasti obsodile na smrt, prav tako pa mu je stregel po življenju boljševiški avanturist Vilmoš Tkalec.

Zaradi njegovega uspešnega delovanja proti madžarizaciji so ga ljudje razglasili za očeta Prekmurcev. Po priključitvi Prekmurja Kraljevini SHS je bil na listi SLS poslanec državnega zbora v Beogradu.

³³ Ivan Jerič (1891–1975) je bil poleg Klekla st. najbolj vpliven buditelj slovenske narodne zavesti v Prekmurju. Po prihodu iz vojne se je pridružil odredu prekmurkim legionarjem, ki je bil na pobudo generala Maistra ustanovljen v Prekmurju. Bil je vsestransko aktiven in je bistveno prispeval k priključitvi Prekmurja k matičnemu narodu. V duhovnika je bil posvečen 1924 leta. Med drugim je, kot je razvidno iz njegovih spominov, močno vplival na Klekla st. v snovanju njegove avtonomiščne deklaracije. Po vojni je bil poslanec SLS, urednik tednika Novine, od 1935 do 1953 pa je bil župnik v Turnišču, dekan v Lendavi in generalni vikar za Prekmurje.

³⁴ Jožef Godina (1898–1986) je bil kot dijak mobiliziran v avstro-ogrsko vojsko. Bojeval se je na ruski in italijansko fronti. Po vrnitvi iz vojne se je pridružil maistrovim prostovoljcem. Skupaj z njim je načrtoval zasedbo Prekmurja. Na lastno pest je v času, ko je hrvaški kapetan Jure Jurišič s svojim odredom vdrl konec leta 1918 v Prekmurje, za nekaj dni osvobodil svojo rojstno vas Doljno Bistrico. Madžarski vojaki so ga tedaj ujeli. Po srečnem naključju ga niso skupaj z drugimi Jurišičevimi vojaki ustrelili. Po pobegu iz zapore v Szombathelyu se je, ker je ostal živ, zaobljubil, da bo postal duhovnik. V duhovniški stan je bil posvečen 1925 leta. Sodil je v vodilno skupino Prekmurcev, ki so si prizadevali za priključitev k matičnemu narodu. Po kapitulaciji Italije je odšel v Rim, kjer je ostal do konca vojne, leta 1948 je odpotoval v ZDA, leta 1969 pa se je preselil na avstrijsko Koroško. Po vojni so mu jugoslovanske oblasti zaradi suma protidržavne dejavnosti prepovedale obiskovati Jugoslavijo. Kot najava njegova nečakinja Karolina Godina je Titov kabinet po posredovanu nadškofa Šuštarja in nekaterih slovenskih politikov razveljavil omenjen sklep. Nek funkcionar Državne varnosti je omenjeno prepoved kot mi je dejala njegova nečakinja Karolina Godina, utemeljil z naslednjimi besedami: »vaši obiski so takšni, kot bi stara Jugoslavija hodila po novi Jugoslaviji.«

³⁵ Jerič, *Zgodovina madžarizacije v Prekmurju*, str. 1.

Pionirsko vlogo v tem procesu je imel dr. Franc Ivanocy, župnik v Tišini,³⁶ ki je umrl tik pred začetkom vojne leta 1913. Bil je pobudnik slovenske narodne skupine. Njegovo delo so nadaljevali učenci, med katerimi se je najbolj izkazal Jožef Klekl st., župnik v Črenšovcih, ki je s svojim koledarjem, Marijinim listom in predvsem tednikom *Novine*, storil po mnenju Slaviča največ »da so Prekmurci ohranili svojo narodno zavest in da so smatrali štajerske Slovence onkraj Mure za svoje narodne brate, ki so hoteli po prevratu državno skupnost z drugimi Slovenci v Jugoslaviji.«³⁷ Bil je tudi tvorec resolucije o avtonomiji Prekmurja. Tako kot se je jugoslovanski klub v parlamentu na Dunaju pred koncem vojne v majniški deklaraciji zavzemal za avtonomijo v okviru Avstrije, tako je tudi Klekl st. zavzemal najprej za avtonomijo v okviru Ogrske, »o tem, v katero večjo državno formacijo pa bi se ta samouprava Slovenske krajine vključila v prihodnje, na to pa njeni akterji tedaj še niso mogli odgovoriti.«³⁸ Prva verzija načrta avtonomije je bila predvidena samo za ogrski okvir. Jerič navaja, »da je 14. januarja 1919. Klekl st. povabil k sebi štiri slovenske župnike in jim dal v podpis načrt avtonomije, ki so ga malo dopolnili in podpisali.«³⁹ 24. Januarja pa je Klekl st. poklical k sebi Jeriča, ki je bil skupaj z Godino je bil najbolj vnet privrženec radikalno jugoslovanske skupine, in mu izročil načrt avtonomije, napisan v madžarščini, ter naročil, naj ga prevede v slovenščino.⁴⁰ Le-ta je Kleklu st. dejal: »Gospod, jaz tega ne bom prevajal! Vi dobro veste, da sem za brezpogojno priključitev k Jugoslaviji in proti vsaki avtonomiji pod Madžarsko. Sedaj ko so Madžari v stiski, obljublajo vse, dali pa ne bodo nič. Saj imajo XLIV zakonski člen iz leta 1868 o enakopravnosti narodnosti, a ga niso nikdar izvajali.«⁴¹ Jerič navaja, da ga je opozoril, da bi si z avtonomijo zaprli pot v Jugoslavijo. »Madžari bodo na mirovni konferenci povedali, da se je naše ljudstvo izjavilo za zvezo z madžarsko in je dobilo narodno avtonomijo. Tako pripadnost Prekmurja na mirovni konferenci niti v razpravo ne bo pri-

³⁶ Franc Ivanocy (1857–1913) je bil pred prvo svetovno vojno najpomembnejši narodni buditelj med katoliškimi duhovniki v Prekmurju. Bil je odločen borec proti madžarizaciji Prekmurcev, kar si je za svoj cilj zastavilo predvsem društvo VMKE (*Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesület* – Madžarsko izobraževalno društvo za Slovensko krajino). Omenjeno društvo ga je med drugim pri oblasteh naznanilo, ker je poučeval verouk v slovenskem jeziku. Obdolžili so ga, da goji panslavistično solidarnost tudi zaradi širjenja knjig Mohorjeve družbe. Ivanocy je uspešno zavrnil vse obtožbe. Na njegovo pobudo so slovenski katoliški duhovniki izstopili iz omenjenega društva. Zaslužen je bil tudi za uvajanje prekmurskega knjižnega jezika v šole, bogoslužje v slovenskem jeziku in za širjenje slovenskih knjig v Prekmurju. Ivanocy je umrl avgusta 1913. leta. Njegovo delo so nadaljevali, kot je zapisal Jerič, oba Klekla, oba Kūharja, Sakovič, Baša in dr. Lenaršič.

³⁷ Slavič, *Narodnost in osvoboditev Prekmurcev*, str. 57.

³⁸ Vrbnjak, *Prekmurje po prvi svetovni vojni*, str. 82.

³⁹ Jerič, *Zgodovina madžarizacije v Prekmurju*, str. 83.

⁴⁰ Prav tam.

⁴¹ Vrbnjak, *Prekmurje po prvi svetovni vojni*, str. 60.

šla.«⁴² Klekl st. je po kratkem premisleku dodal naslednji pripis: »Avtonomijo Slovenske krajine garantirajo vse velike sile, ki so zastopane na mirovni konferenci, in to ne samo v primeru, če Slovenska krajina ostane pri ogrski državi, ampak tudi, če bi mirovna konferenca Slovensko krajino priključila Jugoslaviji. Slovensko ljudstvo se v vsem podreja določbam mirovne konference.«⁴³ Klekl st. je torej odločitev o tem, kam naj pripade Prekmurje, prepustil mirovni konferenci, zato je bila dejavnost slovenske delegacije na njej ključnega pomena za priključitev Prekmurja Kraljevini SHS. Klekl, ki takrat ni bil naklonjen aktivnemu delovanju za priključitev k matičnemu narodu, se je sicer v teku dogodkov vse bolj nagibal k priključitvi Prekmurja Kraljevini SHS. Jerič je ocenil, »da so katoliški duhovniki s Kleklom vred po tem shodu (zborovanje v Beltinci op. avt.) ugotovili, da se ljudstvo več ne zadovolji s kakšno avtonomijo, ampak se je odločilo za Jugoslavijo.«⁴⁴ Klekl st. je imel v mislih drugačno Jugoslavijo od tiste, ki je bila ustanovljena pod žezlom pravoslavnih Karađordjevičev 1. decembra 1918 leta. Njegov ideal je bila država Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki je nastala po razpadu Avstro-Ogrske, v kateri so imeli večino katoliki. Jeriču je v zvezi s tem dejal: »Pomisli, katoliški Hrvatje in katoliški Slovenci v eni neodvisni državi. Mislil je na državo po zamisli majniške deklaracije.«⁴⁵ Med prvo svetovno vojno je na primer tudi »skupina slovenskih in hrvaških duhovnikov v Pittsburgu novembra 1916 objavila dokument Naša izjava, v kateri se je izrekla za zvezo Slovencev in Hrvatov v neodvisni in svobodni državi.«⁴⁶ Klekl st. je bil ves november 1918, kot piše Jerič, navdušen nad Jugoslavijo, v kateri naj bi se združili katoliški Hrvatje in Slovenci. Po 1. decembru pa se je »ohladił za veliko Jugoslavijo.«⁴⁷ Bilo ga je očitno strah pred zedinjenjem s pravoslavno Srbijo,⁴⁸ skrbelo pa ga je tudi strašno preziranje Prekmurja s strani slovenske javnosti: »Vsak govornik (po pisanju slovenskega časopisja na zborovanjih za severne meje op. avt.) je končal slovenske meje pri Radgoni. Prekmurja sploh niso omenjali niti govorniki niti resolucije.«⁴⁹ Prizadela ga je tudi demarkacijska črta z Madžarsko, ki je v Prekmurju ohranila svojo upravo in vojsko in neuspel poskus hrvaškega odreda, ki ga je vodil kapetan Jurišić, da bi zase-

⁴² Jerič, *Zgodovina madžarizacije v Prekmurju*, str. 83.

⁴³ Jerič, *Spomini*, str. 61.

⁴⁴ Jerič, *Zgodovina madžarizacije v Prekmurju*, str. 88.

⁴⁵ Jerič, *Spomini*, str. 50.

⁴⁶ Lipušček, *Ave Wilson*, str. 220.

⁴⁷ Jerič, *Spomini*, str. 67.

⁴⁸ Tako kot je katolike skrbelo, da bodo diskriminirani v državi, v kateri bodo pravoslavni v večini, je skrbelo tudi evangeličane, da bodo v državi s pravoslavno (ali pa tudi s katoliško večino) zatirani. To je bil eden od glavnih razlogov, da so se evangeličani takrat zavzemali, da Prekmurci ostanejo v okviru Ogrske oz. Madžarske, v kateri so imeli s katoliki enakopraven status.

⁴⁹ Prav tam.

del Prekmurje: »Iskra upanja je bila zato samo mirovna konferenca.«⁵⁰ Jerič je ocenil, da je »prav strah, da bo katoliška Cerkev v Jugoslaviji po zedinjenju s pravoslavnimi Srbi prikrajšana pri svojih pravicah in zapostavljena, jih je nagibal, da so se z Madžari spustili v pogajanja za avtonomijo. Ko pa so na Madžarskem prevzeli oblast komunisti, so se teh bolj bali kot pravoslavja. Po ljudeh so spraševali, kdaj pride jugoslovanska vojska v Prekmurje. Celo dekan Slepec je naročil Krožančarjem, naj gredo po Jugoslovane.«⁵¹

Kleklov načrt avtonomije je naletel na hudo obsodbo madžarskih politikov, zaradi nasprotovanja boljševiski republiki pa bi skoraj izgubil življenje. Boljševiki oziroma njihov vodja madžaronov Vilmoš Tkalec ga je namreč obsodil na smrt. Preoblečen v poljskega delavca, je kot piše Slavič, ušel boljševiskim patroljam čez Muro. Klekl st. je bil po koncu druge svetovne vojne označen za predstavnika starih konzervativnih katoliških klerikalnih sil. Najbolj ostro ga je v zgodovinskem romanu *Rdeči gardist* očrnil pisatelj Miško Kranjec. Označil ga je za svetohlinskega pripadnika krone Svetega Štefana, ki ni imel odločilne vloge v soočenju naprednih in konzervativnih sil v takratnem Prekmurju, ampak je s svojo previdno politiko poskušal ohranjati predvsem položaj svojega stanu, kljub temu da so ga madžarske oblasti preganjale kot zagovornika združitve z Jugoslavijo. Z zgodovinsko distanco so postali nekateri dogodki, kot ugotavlja Vrbnjak »tako dokončni, da jih nobena ideološka opcija ni mogla več bistveno izkriviti (npr. Jožef Klekl st. je nesporno pomembna osebnost Prekmurja ne glede na razmišljanja nekaterih levo usmerjenih intelektualcev).«⁵² S spremembo družbenega sistema je Klekl st. ponovno pridobil na veljavi, za kar je zaslužen predvsem predsednik republike Borut Pahor, ki je to vprašanje v veliki meri spolitiziral. Nekateri Primorci in Istrani v Prekmurju so do Klekla st. še naprej kritični. Kot narodni poslanec je na primer nasprotoval naselitvi Primorcev in Istranov v Prekmurju, ki so med vojno postali begunci in preprečeval vpis njihovih kmetij, ki so jih proti plačilu dobili v okviru agrarne reforme, v katastrske knjige v Varaždinu. Trdil je namreč da je Prekmurje pregosto naseljeno, da bi lahko sprejelo nove naseljence in da bi morali imeti prednost pri razdelitvi bivše grofovske zemlje, domačini, ki so bili večinoma zelo revni. To vprašanje še vedno vpliva na razpletanje hrvaško-slovenskega ozemeljskega spora. V zgodovinski oceni takratnega dogajanja v Prekmurju sta kot se zdi premalo ovrednotena Ivan Jerič in posebej Jožef Godina. Oba sta bila takrat še mladeniča, navdušena pripadnika tako imenovane jugoslovanske struje. Jeričevi *Spomini*, ki so izšli leta 2000 in njegova *Zgodovina madžarizacije v Prekmurju*, ki je izšla leto kasneje, sta po-

⁵⁰ Prav tam.

⁵¹ Jerič, *Zgodovina madžarizacije v Prekmurju*, str. 103.

⁵² Vrbnjak, *Prekmurje po prvi svetovni vojni*, str. 75.

membno dopolnili zgodovinsko vedenje o dogajanju v Prekmurju. Tako kot je bil Klekl st. najbolj znani predstavnik konzervativne struje med za Jugoslavijo opredeljeno duhovščino, je bil Jerič najbolj aktiven pripadnik mlade napredne struje. Podobno vlogo je imel tudi takrat še mlad študent Jožef Godina iz Dolnje Bistrice, prvi Prekmurec, ki je na čelu Prekmurske legije načrtoval v dogovoru z generalom Rudolfom Maistrom vojaško zasedbo Prekmurja in ki je po zlomu Avstro-Ogrske za kratek čas osvobodil domačo vas. Ostal je v senci kar potrjuje tudi dejstvo, da njegovega obličja ni na novem spominskem obeležju pred cerkvijo v Beltincih na katerega so uvrščeni samo Slavič, Klekl st. in Jerič.

Večina katoliških duhovnikov v Prekmurju je bila narodno zavedna, najbolj znani izjemi, ki potrjujeta pravilo, sta bila soboški dekan Ivan (Janoš) Slepec in lendavski dekan Franc Strauss, ki sta bila zagrizena aktivna madžaron in vodilna predstavnika radikalno madžarske skupine med katoliškimi duhovniki, ki je bila v izraziti manjšini. Jerič ocenjuje, »da je bila izmed vseh treh skupin najmočnejša madžarska skupina. Leta 1918 je imela za seboj že 40 let obstoja. Nastala je v prvih letih uradne madžarske asimilacijske politike.«⁵³ Posebej pomembno vlogo pri tem je imelo Madžarsko izobraževalno društvo Slovenske krajine (VKME) ustanovljeno 1893 leta. V njem so bili zelo aktivni tako madžarski učitelji pa tudi »evangelicanski duhovniki, ki so bili že od vsega začetka madžarske asimilacijske politike vneti madžarizatorji in člani VKME-ja.«⁵⁴ Glasilo VKME je 2. junija 1911 zapisalo. »da je cerkveno in kulturno življenje evangeličanov prvi zastavonoša madžarizacije.«⁵⁵ Med evangeličani je takrat torej kljub dejstvu, da so botrovali prvi knjigi v slovenskem jeziku in knjižni Prekmurščini, prevladala bojazen, da se bodo v novi državi utopili v pravoslavni ali pa v katoliški večini.

Ko je razpadla Avstro-Ogrska, vlada v Ljubljani kot rečeno ni niti pomišljala, da bi zasedla Prekmurje. Po podpisu premirja z Avstro-Ogrsko 3. novembra 1918 je poveljnik balkanske fronte francoski general Franchet d'Esperey zahteval, ker so bile nemške čete še vedno v Romuniji, od oblasti v Budimpešti podpis začasnega premirja. Vlada v Budimpešti je nekaj časa oklevala, ali naj izpolni to zahtevo, po premisleku pa je prišla do sklepa, da bi bil lahko sporazum o premirju prvi korak k priznanju Madžarske. Sporazum je bil podpisan 13. novembra v Beogradu. »V 1. točki premirja je bila določena demarkacijska črta, po kateri je hrvaško Medmurje in slovensko Prekmurje ostalo še naprej pod madžarsko upravo in madžarsko zasedbo.«⁵⁶ Sporazum je tudi določal, da se zavezniki ne bodo vmešavali v notranjo, »ogrsko« upravo,

⁵³ Jerič, *Zgodovina madžarizacije v Prekmurju*, str. 1.

⁵⁴ Prav tam, str. 26.

⁵⁵ Prav tam.

⁵⁶ Ude, *Boj za severno mejo*, str. 268.

kar so v Budimpešti ocenili kot neuradno priznanje pa tudi kot možnost, da bosta omenjeni pokrajini ostali v okviru Madžarske. Omenjeno določilo naj bi vnesli v sporazum o premirju, ker je bilo predvideno, da bo o ozemeljskih vprašanjih odločila mirovna konferenca. Sporazum o premirju, ki je bil na zahtevo predsednika mirovne konference Clemenceauja omejen le na vojaška vprašanja, sta po pooblastilu generala d'Espereya podpisala francoski general Henri Linder in srbski vojvoda Živojin Mišić. Slednji je pred podpisom sporazuma zahteval, da bi morali na zasedenih območjih madžarske uslužbence zamenjati s srbskimi. General Paul-Prosper Henrys je to zahtevo zavrnil, češ da ni primerna zaradi vojaške narave konvencije, in odločil, da bodo madžarski uslužbenci ostali na teh ozemljih.⁵⁷

Srbska vojna komanda je omenjeni sporazum kar zadeva Medžimurje in Prekmurje dosledno spoštovala, na območjih, ki jih je zahtevala od Madžarske pa, kot navaja Goldstein, ni bila tako dosledna, saj je zasedla dele Bačke in Banata.⁵⁸ Jugoslovanska vojska je na primer zasedla Prekmurje šele avgusta po odobritvi mirovne konference. Hrvati pa so na svojo roko kljub protestu Madžarov zasedli Medžimurje že v januarju 1919. Zasedbo Prekmurja je načrtoval tudi general Maister. Prekmurski politiki so kasneje še nekajkrat posredovali v Ljubljani pa tudi v Beogradu, naj jugoslovanska vojska zasede Prekmurje, vendar je bil odgovor vedno negativen, ker so očitno politiki v Beogradu zaradi spora glede pripadnosti Baranje pa tudi severnih in zahodnih slovenskih mej oklevali odpreti še eno fronto.

Kljub temu, da vlada v Ljubljani ni načrtovala zasedbe Prekmurja, so priprave nanjo stekle v skladu z Maistrovim prepričanjem, »da bomo dobili samo toliko ozemlja, kot si ga bomo priborili.«⁵⁹ V teh pripravah je imel kot rečeno posebno mesto Jožef Godina doma iz Spodnje Bistrice, gimnazijec, ki se je kot podporočnik ogrske vojske vrnil s fronte. Bil je mlad, zagnan in izrazito projugoslovansko usmerjen. General Maister se je, kot navaja Slavič, 26. decembra po shodu v Radgoni, na katerem so se opredelili za priključitev Kraljevini SHS, pripravljaj na vojaško zasedbo celega Prekmurja.⁶⁰ Isti dan je nepričakovano prečkal Muro pri Murskem središču kot je bilo že navedeno kapetan hrvaške vojske Erminij Jurišič, ki je z maloštevilnim odredom (veči-

⁵⁷ Hornyak, *Beograd military Convention*, str. 542.

⁵⁸ Goldstein, *Hrvatska 1918–2008*, str. 41.

⁵⁹ Vrbnjak, *Prekmurje po prvi svetovni vojni*, str. 89. Maister je v elaboratu Slovenska državna meja, ki nima datuma, menil, »da bi bil plebiscit za nas naravnost katastrofalen. Naše ljudstvo na Koroškem, Štajerskem in Ogrskem je v jezikovno mešanih krajih politično tako zbito in zbegano, da je v narodnem ozoru za slovenstvo popolnoma nezanesljivo da že iz tega razloga rajši naklanja tujcu, kakor nam. Kljub temu, pa ni bil zato, da bi posegali predaleč v preteklost. Več o tem: Rahten: *Sedaj ni čas za popuščanje*, str. 33.

⁶⁰ Slavič, *Narodnost in osvoboditev Prekmurcev*, str. 64.

noma je bil sestavljen iz Dalmatincev), zasedel Doljno Lendavo. Ali je Jurišič to akcijo, ki se je 3. januarja klavrno končala, res izvedel na lastno pobudo, še danes ni jasno. Godina je takrat s svojimi legionarji, ki so jih ustanovili na pobudo generala Maistra, prav tako na svojo roko zasedel svojo rojstno vas Doljno Bistrico, nato pa se je pridružil Jurišičevemu odredu, ki je zasedel Mursko Soboto. Tu so jih madžarski vojaki 3. januarja 1919 zgodaj zjutraj nepričakovano zajeli in Jurišičeva »osvoboditev Prekmurja« se je s tem klavrno končala. Malo je manjkalo, da vseh zajetih častnikov, med katerimi je bil tudi Godina, madžarski vojaki niso na licu mesta ustrelili. Potem ko je Godini februarja uspelo pobegniti iz madžarskega ujetništva, se je zaobljubil, da bo postal duhovnik. 1925 leta je bil posvečen v ta stan. Godina je bil med vsemi takratnimi Prekmurci verjetno najbolj zagnan za priključitev Prekmurja matičnemu narodu. Godina je bil v Ljutomeru na čelu približno 500 legionarjev, ki naj bi pomagali Maistrovi vojski, da zasede Prekmurje. Zaradi nenapovedane Jurišičeve neuspešne vojaške akcije se je general Maister odpovedal zasedbi Prekmurja. Slavič ocenjuje, »da so se ti junaki res žrtvovali in in tvegali svoja življenja iz pravega jugoslovanskega navdušenja.«⁶¹ Po eni strani je madžarska vojska po tej akciji okrepila svoje čete na tem območju, po drugi strani pa so se po neuspešni ofenzivi slovenske vojske začeli zaostrovati boji na Koroškem.

PREKMURJE NA DNEVNEM REDU MIROVNE KONFERENCE

Inž. Janko Mačkovšek, ki ga je vlada v Ljubljani postavila za referenta za narodne meje, je ob prihodu na mirovno konferenco januarja 1919 ugotavljal, da so na zemljevidu Nikole Pašiča Prekmurci »popolnoma pozabljeni.«⁶² Na prigovarjanje slovenskih delegatov so Prekmurje uvrstili na zemljevid Kraljevine SHS in ga predložili predsedniku konference Clemenceauju. Jugoslovanske delegate so 18. februarja povabili, da vrhovnemu svetu prvič pojasnijo ozemeljske zahteve Kraljevine SHS. Slovenske zahteve je predstavil vodja delegacije dr. Ivan Žolger. Vrhovnemu svetu, ki so ga sestavljali predstavniki štirih vodilnih sil, je povedal, da avstrijske statistike prebivalstva niso verodostojne, ker so bili Slovenci predmet hude germanizacije. Zahteval je, da morajo vsi kraji v Prekmurju, na Štajerskem in Koroškem, kjer so imeli Slovenci pred 50 leti večino, pripasti Jugoslaviji.⁶³ Pri tem se je skliceval na štetje prebivalstva iz leta 1849–51, ker se je po letu 1870 začela huda germanizacija teh območij. Žolger ni zahteval mej dosledno po etničnem principu, ker je za Slovence

⁶¹ Vrbnjak, *Prekmurje po prvi svetovni vojni*, str. 92.

⁶² Rahten, *Sedaj ni čas za popuščanje*, str. 23.

⁶³ Lloyd, *Memoirs of the Peace Conference*, str. 622–624.

iz zgodovinskih in ekonomskih razlogov terjal tudi Celovec, Beljak in druge kraje, kjer so bili Nemci v večini. Podoben načrt maksimalnih mej je začrtal tudi srbski generalštab oziroma general Petar Pešić, ki je sodeloval na mirovni konferenci. Kot je navajal Slavič,

so kmalu potem izvedeli, da mislijo velesile določiti Dravo za severno jugoslovansko mejo, tako da bi odpadel k Avstriji ves levi breg Drave z Mariborom in z vsemi Slovenskimi goricami vred. Rekli so namreč, da je reka najenostavnejša jasno določena državna meja ... Za Štajersko smo končno dobili državno mejo preko levega brega Drave blizu etnografske meje z nekaterimi izgubami narodnih drobcev ob nemški črti. Bila je priznana Jugoslaviji tudi Radgona z okolico ... Če je bilo tako težavno spraviti velesile čez Dravo, je razumljivo, da Prekmurje ni prišlo niti v poštev. Šele ko so ti velemožje prišli z državno mejo čez Slovenske gorice, je bilo mogoče misliti tudi na »Slovensko krajino« preko Mure. Seveda je bila tu zopet Mura naravna državna meja. Istotako je razumljivo, da je za ameriške, angleške in japonske pojme malenkost, v katero državo naj spada 100.000 ljudi, kolikor jih je onkraj Mure, ki smo jih reklamirali za Jugoslavijo.⁶⁴

Slovenski delegati so bili obveščeni, da je ameriški delegat Seymour, ki je vodil skupino za Avstro-Ogrsko na prvi seji teritorialne komisije na osnovi poročila Milesove komisije, zavzel stališče, »naj poteka meja med Avstrijo in Kraljevino SHS na južni koroški meji, da se ohrani gospodarska enota pokrajine in ustreže želji Slovencev, da bi ostali združeni z nemškimi Avstrijci.«⁶⁵ Po njegovem mnenju namreč lahko udeležbo nekaterih koroških Slovencev v avstrijski ofenzivi na Koroškem v januarju 1919 ocenjujemo kot plebiscit v korist Avstrije. Ameriška delegacija je pod vplivom Milesovega poročila (ki se mu je delegacija sicer uradno odrekla) predlagala, naj Maribor dobi Avstrija, postavila pa je tudi vprašanje Prekmurja, ki naj bi po njenem mnenju pripadlo Madžarski. V diplomatsko igro o severnih mejah se je vključila tudi Italija, ki je zahtevala tako imenovani jeseniški trikotnik ter plebiscit ne samo na Koroškem ampak tudi v Mariboru. Edino Francija je v celoti podpirala jugoslovanske zahteve. Pašić je marca, ko je postajalo vse bolj jasno, da bo Kraljevina SHS brez spremembe ameriškega stališča izgubila ne samo Koroško ampak tudi Maribor in Baranjo, poklical na pomoč uglednega ameriškega oziroma srbskega znanstvenika Mihajla Pupina, ki je bil dober kolega Wilsonovega kartografa Johnsona. Skupaj sta namreč poučevala na univerzi Columbia v New

⁶⁴ Slavič, *Prekmurske meje v diplomaciji*, str. 83.

⁶⁵ Grafenauer, *Slovenska koroška*, str. 329.

Yorku v času, ko je bil Pupin predsednik Akademije znanosti, Johnson pa njen generalni sekretar. Pupin se je v Parizu sestal z več člani ameriške delegacije, preko Johnsona pa je poslal Wilsonu več pisem, osebno pa se z njim verjetno ni sestal. Med drugim je Wilsonu pisal,

da so Italijani, Nemci in Madžari lačni levi, ki grozijo slovenskemu narodu, da ga bodo raztrgali na koščke, da bi potešili svojo lakoto. Američani jih moramo braniti. Slovenci zaslužijo našo zahvalo in zaščito bolj kot katerikoli majhen narod ... V Celovcu in Prekmurju govorijo vsi razlogi, tako etnični, zemljepisni, zgodovinski kot gospodarski v prid Slovincem ... Prekmurje je zibelka jugoslovanske civilizacije ... Celovec je slovenska Meka, Prekmurje pa slovenska Medina.⁶⁶

Kot je razvidno iz kasnejšega poteka konference, Wilson vsaj kar zadeva Koroško, ni prisluhnil Pupinovim nasvetom. Wilson je po eni strani zavračal zahteve slovenskih delegatov za organizacijo plebiscita na ozemljih, ki jih je zasedla italijanska vojska, po drugi strani pa je trmasto vztrajal pri plebiscitu na Koroškem. 20. maja, ko so jugoslovanski delegati, med njimi tudi dr. Žolger, ostro protestirali na seji teritorialne komisije zaradi napovedanega plebiscita, je prišlo do javne polemike med dvema članoma ameriške delegacije. Polkovnik Miles, ki je januarja 1919 vodil samooklicano opazovalno misijo na Koroškem, je zagovarjal proavstrijska stališča, Johnson pa je menil, »da vojaška narava Milesove misije, do katere je prišlo v nenormalnih pogojih in zaradi omejenih metod, ki jih je v takšnih razmerah mogoče uporabljati, ni zadostna osnova za odločanje o stališču slovenskega prebivalstva v Celovski kotlini.«⁶⁷ Eksperta The Inquiry Charles Seymour in Charles Day, ki sta sodelovala na sejah teritorialne komisije, sta pokazala razumevanje predvsem za Avstrijo. Seymour je v svoj dnevnik zapisal, da si z Dayem prizadevata, da bi Avstrija dobila kolikor je mogoče naravne oziroma strateške meje.

Takšne meje bi vključevale precej veliko število Jugoslovanov, večinoma Slovencev. Slovenci so številčno najšibkejši od vseh Jugoslovanov, čeprav so v civilizacijskem smislu najbolj razviti med njimi. Po našem mnenju so nujni za uspešno združeno Jugoslavijo. Zaradi italijanskih zahtev v vzhodnih Alpah bo veliko število Slovencev priključenih Italiji. To je nujno. Vendar pa Jugoslovani nasprotujejo temu, da bi izgubili tudi

⁶⁶ Yale University Library (YUL), Edward Mandell House Papers (MS 466), š.k. 205, mapa 2/717, Pupin M., »The Position of the Slovene Nation.« Memorandum, May 11, 1919.

⁶⁷ Lipušček, *Ave Wilson*, str. 200.

Slovence v Avstriji in na Madžarskem. Zato zahtevajo spremembo poročila teritorialne komisije. Vesnić je pri Clemenceauju prejšnji teden ostro protestiral, češ da jugoslovanske zahteve niso bile upoštevane. Clemenceau je zato naročil Tardieuju⁶⁸ (predsedniku teritorialne komisije, op. avt.), naj člani komisije o njihovih zahtevah še enkrat razpravljajo. Posledica tega je bila, da so francoski in britanski delegati zahtevali spremembe v smislu danih priporočil. Italijani so se prav tako zavzemali za spremembe s pripombo, da jih ne bodo sprejeli, če ne bodo v pogledu jugoslovansko-avstrijske meje upoštevani njihovi posebni interesi. Z Dayem nasprotujeva spremembam, ker meniva, da smo meje več mesecev podrobno proučevali in da so bile s strani komisije soglasno sprejete. Ocenjujeva, da so meje pravične tako do Avstrije kot Jugoslavije in da ni prav, da bi velike izgube Jugoslavije, do katerih je prišlo zaradi pretiranih italijanskih zahtev, kompenzirali na račun Avstrije.⁶⁹

Johnson je ožjim članom delegacije poslal pismo, v katerem jih je opozoril na vse večje razlike, ki nastajajo med ameriškimi člani v teritorialni komisiji. To je bilo njegovo že drugo tovrstno pismo. Prvo pismo s podobno vsebino je Johnson poslal Wilsonu v zvezi z italijansko zasedbo ozemelj, ki jih je Italija dobila na podlagi tajnega londonskega pakta. V pismu 2. junija je Wilsona obvestil, da ni mogoče pritrđiti mnenju, ki izhaja iz Milesovega poročila, namreč da večina prebivalstva v celovški kotlini daje prednost avstrijski oblasti.

Prepričan sem, da nikjer na zemljevidu Evrope ni mirovna konferenca zahtevala od prijateljskih ljudi tako velike žrtve za to, da bi dobili najboljše naravne meje med njimi in sovražno državo. Ali mislite, da

⁶⁸ André-Pierre-Gabriel-Amédée Tardieu (1867–1945) je bil poleg predsednika vlade Clemenceauja v času pariške mirovne konference najbolj vpliven francoski politik in diplomat. Kot pripadnik zgornjega elitnega sloja francoske družbe je pripadal desnemu krilu francoske politike. Proslavil se je kot izjemno prodoren urednik zunanjepolitične redakcije časopisa *Le Temps*. V času pariške mirovne konference je bil desna roka predsednika vlade Clemenceauja. Kot predsednik osrednje teritorialne komisije je imel velik vpliv na potek pogajanj. Zelo je bil naklonjen tudi srbskim oziroma slovenskim politikom. Lambert Ehrlich je pisal, da je imel Tardieu zelo tesne osebne stike s francosko plemiško družino grofa Marquisa de Créquija Monforta de Courtivrona, ki je imela posestva v Sloveniji. Preko omenjenega grofa je imel vodja slovenske delegacije Žolger neposreden dostop do Tardieuja. Le-ta je v več primerih odločno posredoval v korist Slovencev. Poleg Wilsonovega sodelavca prof. Johnsona je pokazal največje razumevanje za slovenske nacionalne interese. Tardieu je bil med obema vojnama zunanji minister in kar trikrat predsednik vlade. Kljub tradicionalni konzervativni usmeritvi je uvedel vrsto reform v korist najnižjih slojev francoske družbe, spričo česar je bil tarča številnih kritik z desnega političnega pola.

⁶⁹ Zapis iz dnevnika, 28. maj 1919, v: Seymour, *Letters from Paris Peace Conference*, str. 245.

bodo Jugoslovani razumeli pravičnost takšne procedure? Jugoslovani z vso pravico trdijo, da je sedanja nemška manjšina v severnem delu tega območja neposredna posledica sistematične germanizacije do današnjih dni ...⁷⁰

Istega dne je pisal predsedniku tudi Miles, ki je trdil, da so imeli prebivalci januarja 1919 priložnost, da tudi praktično uveljavijo načelo samoodločbe narodov. »Večina ljudi na spornih območjih je sicer slovenske krvi, imenujejo se Vendi, želijo pa ostati pod Avstrijo.«⁷¹ S podobnim pismom sta se na člane delegacije obrnila Seymour in Day. Teorijo o vendskem poreklu Slovencev v Prekmurju kot tudi na Štajerskem in na Koroškem so širili tako madžarski kot avstrijski politiki.⁷² Zaradi različnih interpretacij o poreklu Prekmurcev je tako v ameriški delegaciji kot v teritorialni komisiji prišlo do nesoglasij o tem, kam naj pripade Prekmurje. Američani so bili prvotno na osnovi priporočila *The Inquiry* za to, da Prekmurje ostane v okviru Madžarske, češ da bo tako ohranjena gospodarska celovitost te pokrajine, poleg tega pa so bili pod močnim vplivom trditev, da so Prekmurci pravzaprav Vendi, ne pa Slovenci.⁷³ Prekmurje je bilo kljub tej polemiki še naprej obrobna tema. V teritorialni komisiji so namreč Italijani ponovno načeli razpravo o pripadnosti Maribora,

⁷⁰ *Letter from Douglas W. Johnson*, Paris, June 2, 1919. V: Link, *The Woodrow Wilson papers*, str. 34.

⁷¹ Lipušček, *Ave Wilson*, str. 202.

⁷² Najbolj znani madžarski zagovornik vendske teorije je bil Sándor Mikola, profesor matematike in ravnatelj evangeličanske gimnazije v Budimpešti. Rojen je bil v Gornjih Petrovcih. V svojem iredentističnem glasilu *Domovina*-mêszecsne novine za slovenski narod, ki je izhajal v Budimpešti, je trdil, da so Prekmurci in Porabci Vendi oziroma da gre za potomce Keltov (prvotnih prebivalcev karpatskega območja) in da so Vendi v bistvu slovanizirani Madžari. Vendski jezik naj bi se sčasoma poslovenil, vendar pa Vendi izvirno ne pripadajo Slovincem. Mikola je kot ekspert madžarske delegacije sodeloval na pariški mirovni konferenci. Podobno teorijo je na mirovni konferenci podala tudi avstrijska delegacija pod vodstvom socialdemokratskega kanclerja dr. Karla Rennerja. Slavič navaja njegovo trditev, »da so Vendi nekaj drugega kot Kranjci.« Enako argumentacijo je imela, kot piše Slavič, kasneje ogrska delegacija, češ da so »Prekmurci kot »Vendi« narod posebne vrste, ki ne spada v okvir slovenskega naroda. Za dokaz so navedli avstrijski »slavisti« (bolje vendisti) vendski jezik plebiscitnega ozemlja, ki da je bolj nemški kot slovenski (kranjski), kakor v besedah: plug (pflug) škarje (schere), sesely (sessel), gvir (gewehr), putzati (putzen) etc ...« V: Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 52.

⁷³ Na avstrijski strani je bil najbolj znan zagovornik vendske teorije koroški zgodovinar dr. Martin Wutte (1876–1948), ki je bil član avstrijske delegacije na pariški mirovni konferenci. Polemika o vindišarskem poreklu koroških Slovencev se je nadaljevala tudi po prvi svetovni vojni. 1927 leta je Wutte objavil teorijo o domnevem vindišarskem poreklu koroških Slovencev, s katero je poskušal zanikati njihovo slovensko poreklo. Slovence so namreč koroški Nemci imenovali *Vende* oz. *Vinde*, kar je nemška oblika imena Veneti. Koroške in štajerske Slovence so v germanizirani obliki imenovali *Windisch*. Trdili so, da Vindišarji niso Slovenci in da vindišarski jezik ni slovenski, pač pa različica slovanskega jezika oziroma mešanica slovenskega in nemškega jezika.

zahtevali pa so tudi pomembno železniško vozlišče Trbiž in ozemlje jeseniškega trikotnika.⁷⁴ Britanski major Harold Temperley, po konferenci je izdal obsežno *Zgodovino pariške mirovne konference*, je takrat v svoj dnevnik zapisal opazko, da se Italijani niso bili pripravljene pogovarjati o Celovcu, Prekmurju in Baranji oziroma o ničemer, če ne bodo dobili Trbiža.⁷⁵ Posebej polemična je bila razprava o Celovcu, Celovski kotlini ter Mariboru. Mesti sta bili nemški, okolica pa slovenska. Po ameriški razlagi so imela mesta odločilen vpliv na podeželje, medtem ko je naša delegacija menila povsem nasprotno. Američani so v skladu s svojo sociološko doktrino predlagali, naj obe mesti pripadeta Avstriji. Britanci so po drugi strani menili, da so mesta pomembna za razvoj podeželja, zato so predlagali, da Maribor priključijo Jugoslaviji, Celovec pa so vseeno prisodili Avstriji. Prav tako so menili, da bi Medžimurje in Prekmurje moralo pripasti Jugoslaviji.⁷⁶ Britanci so se za priključitev Maribora k Jugoslaviji zavzeli kljub izdatnemu lobiranju italijanske delegacije, ki je zunanjemu ministru Arthurju Balfourju v začetku maja poslala poseben memorandum, v katerem je zahtevala, »da bi moral Maribor priključiti k Avstriji, da bi lahko železnica Beljak-Maribor šla na Madžarsko brez težav, se pravi, da bi se izognila jugoslovanskemu ozemlju.«⁷⁷ Britanci so takrat očitno prisluhnili nasprotnim pismenim pojasnilom o slovenskih severnih mejah, ki jim jih je poslal dr. Bogumil Vošnjak. Vendar tudi britanska podpora ni bila sto odstotna. Na vztrajanje italijanskega delegata Giacoma de Martina, da mora Maribor klub vsemu pripasti Avstriji, je Balfour namreč dejal, »da bi se morda dalo Prekmurje izročiti Avstriji v zamenjavo za Maribor ...«⁷⁸ Edino Francozi so v celoti podpirali jugoslovanske zahteve, Italijani pa so jim iz strateških razlogov kategorično nasprotovali. Zahtevali so, da morajo celotna Celovška kotlina, Maribor ter Radgona pripasti Avstriji. V razpravo na teritorialni komisiji je znova posegel Johnson, ki je kategorično nasprotoval temu, da bi Maribor pripadel Avstriji oziroma da bi o njegovi pripadnosti odločali s plebiscitom. Predsedniku in ameriškim pooblaščenim delegatom je v obširni analizi pojasnil,

⁷⁴ Italijanski politiki so poskušali doseči, da bi ozemlje jeseniškega trikotnika priključili k Avstriji, južni del z bohinjskim predorom pa k Italiji. S tem bi dobili nadzor nad strateško pomembnim železniškim vozliščem in bi obvladovali vse železniške povezave z Avstrijo. V tem primeru bi Italija dobila tudi Bohinjsko in Blejsko jezero ter triglavsko pogorje. Nobena od takratnih velikih sil, ki so Italiji na mirovni konferenci sicer na veliko popuščale, ni bila pripravljena podpreti te ekstremne italijanske zahteve. Več o problematiki jeseniškega trikotnika: Lipušček; *Jeseniški trikotnik*, str. 133–141.

⁷⁵ Otte, *The Diaries of Harold Temperley*, str. 423.

⁷⁶ Kardum, *Diplomatska borba za Koruško*, str. 127.

⁷⁷ Bajc, *Diplomacija Velike Britanije*, str. 137.

⁷⁸ Grafenauer, *Koroški zbornik*, str. 394.

da jadranskega vprašanja ni bilo mogoče rešiti, ne da bi žrtvovali velikega dela jugoslovanskega ozemlja, na katerem živi na strnjemem ozemlju več sto tisoč Slovencev. To vprašanje smo razrešili po dolgih in napetih pogajanjih, v katerih so Slovenci sprejeli ameriška stališča pod pogojem, da jim ne bo treba žrtvovati tudi severne meje. Njihovo stališče je, da ne morejo biti predmet dvojne amputacije, saj bi to ogrozilo njihov obstanek.⁷⁹

Johnson je tudi poudaril,

da so Jugoslovani zahtevali plebiscit v Banatu, pa je bil zavržen; zahtevali so plebiscit v Istri; bil je prav tako zavržen. Ali jih lahko prepričamo v našo pravičnost če jim odrekamo plebiscite na področju, kjer bi jih dobili! Če je načelo plebiscita dobro, bi ga morali uporabljati enako in nepristransko tako v primeru sovražnikov kot prijateljev.⁸⁰

Johnson, ki je očitno uvidel, da bodo Slovenci verjetno izgubili tudi Prekmurje, je na seji teritorialne komisije 9. maja na osnovi podatkov in študij, ki mu jih je izročil slovenski poverjenik za Prekmurje dr. Slavič, predlagal, da bi Kraljevini SHS priključili tudi ozemlje onstran Mure. Slavič je v zvezi s tem pisal, da se je Johnson v začetku maja vendarle opogumil in je na podlagi prekmurske statistike in etnografske karte zarisal državno mejo onkraj Mure.⁸¹ Kot je razvidno iz uradnega zapisnika seje sveta deseterice 12. maja, ki so ga sestavljala po dva delegata iz vsake države petih velesil, Johnsonovega predloga sploh niso uvrstili na dnevni red sestanka, čeprav Slavič piše, da »njegov predlog v svetu deseterice ni dobil večine.«⁸² Razprava, na kateri so sodelovali Wilson, Balfour, Clemenceau, Sidney Sonino in predsednik teritorialne komisije Tardieu, je tekla o avstrijskih in madžarskih mejah. Zapisnikar sestanka francoski diplomat prof. Paul J. Mantoux mogoče razprave o Johnsonovemu vprašanju ni ocenil za pomembno, zato je ni navedel v zapisniku, kar pa je malo verjetno, ker je slovel po veliki natančnosti. Z ameriške strani so na sestanku deseterice sodelovali predsednik Wilson, drugi opolnomočeni delegat Henry White, od ekspertov pa Seymour in Day. Johnson temu sestanku ni prisostvoval. V aneksu A omenjenega zapisnika sestanka piše, da so na sestanku zunanjih ministrov 8. maja predlagali vrhovnemu svetu, da sprejme

⁷⁹ YUL, The Polk Papers šk. 37, mapa 337/861. Johnson, *Proposed plebiscite in Marburg region*, str. 4.

⁸⁰ Prav tam, str. 5.

⁸¹ Slavič, *Prekmurske meje v diplomaciji*, str. 84.

⁸² Prav tam, str. 85.

predložene meje z Madžarsko. Prav na koncu omenjeni dokument opredeljuje meje Madžarske s Kraljevino SHS na severozahodu: »meja poteka od sredine glavnega toka Donave (talweg, angl.)⁸³ proti jugu do sotočja z reko Dravo, od sredine glavnega toka Drave proti severozahodu do njenega sotočja z reko Muro. Na Muri po sredini toka do točke, kjer se meja med Madžarsko in Avstrijo srečuje z reko s severa.«⁸⁴ Slavič je Jeriču takrat poslal iz Pariza pismo s pesimistično vsebino, »da je Prekmurje po vsej verjetnosti za Jugoslavijo izgubljeno.«⁸⁵

Ker Pašić in Vesnić nista uspela dobiti avdicence pri Wilsonu, so Vesnić, Žolger in Rybár poslali sredi maja Wilsonu tudi pisne pripombe. Žolger je zelo pesimistično ocenil dotedanji potek pogajanj. Ugotovil je, da Slovincem grozi tako odvzem Primorja, kakor tudi razkosanje provinc v zaledju. Žolger je poudaril, da

Wilsonova načela doslej niso bila upoštevana niti v enem od naštetih primerov: v primeru Primorja je bil odločilen tajni pakt, v primeru Gorenjske in Koroške so prevladali gospodarski razlogi, v primeru Prekmurja pa so bili spregledani geografski kriteriji. Skupno bi tako izven Kraljevine SHS ostalo 540.000 Slovencev oz. 40 % celotne slovenske populacije.⁸⁶

Johnson je sicer že 16. maja sporočil, da se strinja z zeleno črto na Koroškem in z dodelitvijo Prekmurja Kraljevini SHS.⁸⁷ Pokazalo se je, da je šlo očitno samo za Wilsonov manever, s katerim je želel prepričati Jugoslovane, da ponovno obnovijo pogajanja z Italijani. 18. maja je predsednik teritorialne komisije Tardieu, kot navaja Rahten, sprejel Pašića, Ante Trumbića, Vesnića in Žolgerja. Pogovor je bil očitno uspešen, saj jim je dan kasneje sporočil, da lahko pojasnijo svoja stališča pred njegovo komisijo 20. maja. Glede Prekmurja je pripomnil, da »ni razumljivo, zakaj bi Slovenci izgubili 100.000 ljudi v prid madžarskim boljševikom. Izrazil je tudi bojazen, ker grozi Slovincem razdelitev med štiri države.«⁸⁸ Član britanske delegacije major Temperley je 18. maja zabeležil v svojem dnevniku,

⁸³ Po mednarodnem pravu je talweg (angl.) sredina primarnega plovnega kanala vodne poti, ki določa mejno črto med državama.

⁸⁴ Secretary's Notes of a Conversation Held in M. Pichon's Room at the Quai d'Orsay, Paris, on Monday, 12th May, 1919, at 4 p.m. V: *Foreign Relations of the United States (FRUS): The Paris Peace Conference 1919*, Vol. IV, Document 29.str. 502–507.

⁸⁵ Jerič, *Zgodovina madžarizacije v Prekmurju*, str. 99.

⁸⁶ Rahten, *Wilsonova srečanja in razhajanja s Slovenci*, str. 207.

⁸⁷ Prav tam.

⁸⁸ Prav tam.

da so Jugoslovani Američanom dali veliko ponudbo, da so pripravljeni odstopiti od zahtev po Celovski kotlini, če bi brez plebiscita dobili območje južno od St. Johanna in vzhodno od Celovca in Beljaka ... Istočasno so zahtevali Prekmurje. To zahtevo srčno podpiram kot tudi določene popravke na območju rek.⁸⁹

Štab generala Maistra je 10. maja, dva dni pred zasedanjem sveta deseterice, sporočil legionarjem v Ljutomeru, da bo 13. maja prišla v mesto antantna komisija za nadzorstvo premirja. Maister je obenem prepovedal nadaljnje zbiranje legionarjev, v kolikor legija že obstaja, pa jo je treba na zahtevo te komisije razpustiti.⁹⁰ Antanto komisijo je vodil francoski major dr. Gaston Reverdy, v njej pa je bil tudi angleški kapetan Smits. Spremljal ju je Maistrov pribočnik Fran Mulaček. V Ljutomeru se je sestala s predstavniki ljutomerskega Narodnega sveta in legionarji, ki sta jih vodila Jožef Godina in Ivan Jerič. Oba člana antantne komisije je pozdravila v vojaške uniforme oblečena četa legionarjev, ki jima je gromko zaklicala: Živela Francija! Živela Jugoslavija. Godina in Jerič sta s težkim srcem prisluhnila zahtevi Reverdyja za razpustitev prekmurske legije, »češ da bo vsak oboroženi napad mirovna konferenca smatrala za agresijo, ki bi lahko imelo za posledice hude mednarodne zaplete in bi to Jugoslaviji diplomatsko zelo škodovalo.«⁹¹ Reverdy je pohvalil njihov patriotizem in obljubil, da bo pri svojem prijatelju predsedniku teritorialne komisije Tardieuja in znancu predsedniku vlade Clemenceuju posredoval, da bi teritorialna komisija še enkrat razpravljala o Prekmurju, in da bi francoski eksperti dosegli večino v prid Jugoslavije. Slavič je ocenil, »da je slednji brez dvoma ugodno poročal, kar je takrat dosti veljalo.«⁹² Po drugi strani pa je angleški kapetan Smits pokazal zelo sovražno stališče, saj je odgovoril, »da bi njihovim željam lahko ugodili tudi tako, da se preselijo na jugoslovansko stran Mure in meje ne bi bilo potrebno spreminjati.«⁹³ Henry Baerlein, ki je bil takrat šofer obeh častnikov, po vojni pa je postal znan pisatelj, je zabeležil v svojih spominih, »da so boljševiski Madžari prav takrat grozili, da bodo požgali vse Prekmurje, zato so lepi vendar pa sramežljivi fantje, ki so bili postrojeni pred nami prosili doktorja (Reverdyja, op.avt.) da jim preskrbi orožje, s

⁸⁹ Otte, *The Diaries of Harold Temperley*, str. 420.

⁹⁰ Jerič, *Moji spomini*, str. 83.

⁹¹ Prav tam, str. 86. Dnevnik Slovenec je 14. maja 1919 v zvezi z razpustitvijo prekmurske legije priobčil stališče Narodnega sveta za Prekmurje z naslednjimi otožnimi besedami: »Umirajoči vas pozdravljamo. Mogoče bo prišla kdaj pomoč, ali prepozno bo!« Podobno misel je kasneje na srečanju z Wilsonom 5. junija v Parizu povzel v latinščini predsednik vlade Brejc: »Pozdravljen Wilson, Umirajoči Slovenci vas pozdravljajo (*Ave Wilson, Sloveni morituri te salutant!*)!«

⁹² Slavič, *Slovenska krajina*, 73.

⁹³ Vrbnjak, *Prekmurje po prvi svetovni vojni*, 90.

katerim se bodo lahko branili. Veseli me, da ta del Jugoslavije vendarle ni bil odvzet matični državi.«⁹⁴

Poročilo omenjene misije predsedniku teritorialne komisije na mirovni konferenci, ki bi ga morala po pravilu podpisati oba častnika, doslej ni bilo najdeno. Ni izključeno, da je bilo uničeno med zavezniškim letalskim napadom na nemški vlak. V njem je nemška vojska prevažala zaplenjen arhiv francoskega zunanjega ministrstva, ki je Nemcem padel v roke ob zasedbi Pariza 1940. leta. Po zavezniškem izkrcaju v Normandiji 1944 je zaplenjen arhiv poskušala prepeljati »na varno« v podzemne bunkerje na vzhodu države. Britanska diplomacija je takrat po izdatnem lobiranju spremenila stališče (o čemer britanski častnik član antantne komisije, ki je obiskala Ljutomer, očitno še ni bil seznanjen) in pristala na priključitev Prekmurja Kraljevini SHS. Proti je bila samo Italija. Njeno nasprotovanje in zavzemanje za plebiscit v Mariboru in priključitev Prekmurja Kraljevini SHS je britanski zunanji minister Balfour »potešil« s tem, da je predlagal, naj Radgono priključijo Avstriji, kar se je tudi zgodilo, čeprav so Radgono pred tem že dodelili Kraljevini SHS. Britanska diplomacija, ki dotlej ni posvečala posebne pozornosti temu vprašanju, je očitno po izdatnem lobiranju z več strani pristala na priključitev Prekmurja brez Porabja h Kraljevini SHS.⁹⁵ Do takrat se je strogo držala mnenja, ki ga je 1917 v svoji knjigi *The future of the Southern Slavs* objavil A.H.E. Taylor, in sicer da morajo biti meje potegnjene v skladu z naravnimi ali geografskimi danostmi. V skladu s tem mnenjem

mora severna meja (Kraljevine SHS op.avt.) potekati vzdolž Drave, slediti etnografski liniji od Beljaka do štajerske meje in bolj ali manj ravni črti do Radgone ob Muri. Severni del slovenskega ozemlja, ki se razteza od te točke (Radgone op.avt.) do Monoštra ob Rabi, s približno 100.000 prebivalci po mojem mnenju ne bo vključen v državo južnih Slovanov. Nemogoče je, da bi politične meje sledile v vsakem detajlu jezikovnim ali geografskim ali etnografskim mejam ...⁹⁶

Baerlien je opozoril, »da Taylor predlaga, da bi meja potekala po Muri, čeprav v nekem drugem delu knjige pravi, da majhne reke niso vselej primerne za meje, razen na zemljevidih ... Mura je tako ozka, da sva z dr. Gastonom Reverdyjem videla može in mladeniče v Ljutomeru (Godinove legionarje op.

⁹⁴ Baerlein, *Birth of Yugoslavia*, 89.

⁹⁵ V sklepu vrhovnega sveta o priključitvi Prekmurja Kraljevini SHS je bilo na britansko vztrajanje posebej navedeno, da se je Jugoslavija odpovedala Porabju in da je nova meja z Madžarsko nenaravna.

⁹⁶ Taylor, *The future of southern Slavs*, str. 178.

avt.), kako so prešli reko ...⁹⁷ Kakorkoli, Mura brez dvoma ni nepomembna majhna rečica kot jo opisuje Baerlien.

Britanska diplomacija je tudi s trditvijo, ki je bila zapisana v mirovnem priročniku britanskega zunanjega ministrstva o Slovencih januarja 1919 leta, »da so predniki Slovencev pripadali vendski veji slovanske rase ... Wind ali Windish ...«⁹⁸, zmedla številne diplomate o tem, ali Prekmurci dejansko pripadajo k slovenskemu narodu. Za Slovence se je takrat zavzel tudi francoski grof Beguen, ki je novembra 1918 obšel sporne meje in je v časopisu *Journal des Debats* po mnenju Slaviča ugodno vplival na francosko javno mnenje v našo korist. Slovenski delegati so se takrat odločili prositi za pomoč tudi Čehi oziroma njihovega zunanjega ministra Edvarda Beneša. Čehoslovaki so bili namreč zaradi predlaganega koridorja med Čehoslovaško in Jugoslavijo⁹⁹ zelo zainteresirani, da bi celotno Prekmurje pripadlo k Jugoslaviji pa tudi zaradi njihovega ozemeljskega spora z Madžari glede Slovaške.¹⁰⁰ Ustanovitvi koridorja so najbolj nasprotovali Američani, češ da je to ozemlje pretežno naseljeno z Madžari, pretirano pa niso zanj navijali niti Jugoslovani. Omenjena ideja je zato v teritorialni komisiji padla v vodo. Po trditvah Slaviča je,

zato naša delegacija zahtevala rabsko Prekmurje kot nekakšno rekonpenzacijo za onih 70.306 po ogrski statistiki iz leta 1890 ali 73.270 iz leta 1910 uradno priznanih Jugoslovanov ali Belih Hrvatov v koridorju, ki pridejo večinoma pod Avstrijo, deloma pa pod Ogrsko. Čehi so dobili za izgubljene Slovake v koridorju nekakšno nadomestilo s tem, da se jim je prisodilo nekaj ozemlja na desnem bregu Donave, na jugu in na jugovzhodu od Bratislave (Požuna) ...¹⁰¹

Johnson je v svojem predlogu teritorialni komisiji delno upošteval narodnostno sestavo prebivalstva, ni pa hotel slovenske meje začrtati v Porabje

⁹⁷ Baerlein, *Birth of Yugoslavia*, str. 89.

⁹⁸ Handbook, *The Slovenes*, str. 1.

⁹⁹ Zamisel o ustanovitvi okoli 200 kilometrov dolgega koridorja se je pojavila že leta 1914, za njegovo ustanovitev pa so se zavzeli tudi v delavnih gradivih na Slovanskih dnevih v Ljubljani avgusta 1918. Koridor naj bi povezoval Poljake, Čehoslovake in Jugoslovane v državni zvezi, ki bi imela več elementov konfederacije; obrambno zvezo, enotne carine, valuto, zakonodajo itd. Za idejo koridorja so se ob koncu vojne ogrevali tudi vodilni slovenski politiki (Slovenec je na primer 4. januarja 1919 o tem objavil obsežen članek). Idejo o tako imenovanem slovanskem koridorju med Bratislavo in Varaždinom so zagovarjali predvsem Čehi, ki so se nadejali, da se bodo preko ozemlja, na katerem so živeli Hrvati na Gradiščanskem Porabja ter Prekmurja povezali s kraljevino SHS. Ideja je padla v vodo, ker so se Američani zavzeli, da bi zahodne zelo rodovitne predele Madžarske priključili k Avstriji, da bi le-ta lahko proizvajala potrebno hrano. Pašič za omenjeni predlog ni bil posebej navdušen, ker bi lahko v tem primeru Srbi izgubili Banat.

¹⁰⁰ Lipušček, *Prekmurje v vrtincu*, str. 73.

¹⁰¹ Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 49–50.

ali pa koridorja med Jugoslavijo in Češkoslovaško. Po mnenju Slaviča je menil,

da rabski Slovenci gravitirajo gospodarsko v Rabsko dolino in ne trgujejo s Slovenci južno od razvodnice. To je bilo tem težje, ker sta se od severno-zapadnega Prekmurja ob štajerski meji prisodili dve nemški ali ponemčeni župniji Dobra in Rabski S. Martin že Avstriji v avstrijski mirovni pogodbi. Johnson je tudi menil, da imamo zato tudi nekaj Madžarov ob madžarski meji kot odškodnino za rabske Slovence.¹⁰²

Slavič navaja, da sta z Žolgerjem še 17. maja napisala pismo francoski delegaciji. »Toda Angleži in Amerikanci niso bili zato, tudi univ. profesor in major Johnson iz kolumbijske univerze v New Yorku, ki nam je pripomogel, da smo dobili sedanjo mejo, je to odklonil, češ da je ta meja po razvodnici boljša in je Sv. Gothard po večini madžarski.«¹⁰³ Slovenski delegaciji se je tedaj očitno maščevalo tudi dejstvo, da je na primer na Koroškem zahtevala Beljak in Celovec, čeprav so bili Avstrijci oziroma Nemci tam v večini, zato je težko prepričljivo oporekala stališču britanskih in ameriških diplomatov, ki so na podlagi večinskega principa Monošter prisodili Madžarski.

Jugoslovanska stran je sprva pripravila predlog take razmejitve, ki bi v novo Kraljevino SHS vključil tudi Porabje in Gradiščansko kot slovenski most do Čehoslovaške, a je od tega predloga odstopila v dobro priključitve večjega dela prekmurskega Pomurja. Madžarska stran je prišla z izdelanim načrtom kasneje, že po podpisu pogodbe. Njen vpliv je kljub statusu poraženke povzročil, da se je vneslo med pogajalce nekakšno nezaupanje in dvome v etničnost Prekmurcev. Namreč z vključitvijo Sándorja Mikole, rojenega v Puconcih, in slavista Jánosa Melicha so zagovarjali tezo o Prekmurcih kot Vendih-potomcih Vandalov.¹⁰⁴

Slovenski delegat Žolger je na seji teritorialne komisije 20. maja ponovno zahteval celotno Prekmurje. Podprl ga je drugi najbolj vpliven srbski delegat, poslanik v Franciji dr. Miljenko Vesnić, ki je dejal, kot navaja Slavič, »Koroška in Prekmurje = čest question principale.«¹⁰⁵ Koroško vprašanje, ki je bilo tedaj

¹⁰² Slavič, *Prekmurske meje v diplomaciji*, str. 87.

¹⁰³ Slavič, *Narodnost in osvoboditev Prekmurcev*, str. 74.

¹⁰⁴ Josipovič, *Porabski Prekmurci*, str. 23.

¹⁰⁵ Slavič, *Prekmurske meje v diplomaciji*, str. 85. Tej seji teritorialne komisije so prisostvovali poleg Žolgerja tudi, Trumbić, Vesnić, prof. Jovan Cvijić, ki je kot predsednik jugoslovanske etnografske sekcije na mirovni konferenci trdno podpiral slovenska stališča in tajnik delegacije Vošnjak.

v središču razprav, in Prekmurje, sta bili tudi za Kraljevino SHS takrat očitno najbolj ključni vprašanji. Johnson je v nadaljevanju seje še enkrat predlagal, naj severni del Prekmurja onstran Mure priključijo Kraljevini SHS. Dan kasneje je komisija pod vodstvom francoskega generala LeRonda potrdila Johnsonov predlog brez pripomb.¹⁰⁶ Madžarski diplomati so zaradi tega kasneje ostro napadli Tardieuja, češ da je izigral že sprejete sklepe teritorialne komisije, in ga označili za glavnega krivca za izgubo madžarskih ozemelj.

Vrhovni svet konference je 9. julija potrdil sklep teritorialne komisije o tem, »da Prekmurje severno od Mure brez Porabja pripade k Jugoslaviji.«¹⁰⁷ V dodatku D zapisnika te seje, pri katerem je vztrajala predvsem britanska delegacija, je priobčeno mnenje, »da delegacija SHS ne vztraja več pri vzhodnih predelih, ki so naseljeni s strnjenim madžarskim prebivalstvom, in severnim predelom, ki je gospodarsko povezan z dolino Rabe.«¹⁰⁸ Teritorialna komisija je menila,

da je z geografskega stališča meja, ki jo zahteva delegacija SHS, umetna ... Na omenjenem območju sestavljajo Slovenci dve tretjini prebivalstva ... S političnega zornega kota je dejstvo, da bi bili Slovenci, ki so doslej živeli pod avstro-ogrske nadvlado in se upirali germanizaciji, po razpadu imperija obsojeni na ločeno življenje, vredno vse pozornosti.¹⁰⁹

Zato je teritorialna komisija predlagala novo mejo v skladu z Johnsonovim predlogom. Slovenska delegacija je po sprejemu tega sklepa, kot piše Slavič,

zahtevala, da se nam da vsaj to, kar je še danes pristno slovensko, mesto Monošter (Sv. Gothard) in tri župnije, Doljni Senik, Gornji Senik in Števanovce, kjer je še po zadnjem uradnem cerkvenem šematizmu samo slovenska služba božja, ter ena vas (Ritkarovci) župnije Vel. Dolencev, katera župnija je sicer pri Jugoslaviji. Mesto Monošter je namreč ravno toliko nemško ali madžarsko, kakor so bila nemška mesta Celje, Ptuj, Maribor, kjer so pri ljudskem štetju leta 1921 Nemci skoraj popolnoma

¹⁰⁶ Otte, *The Diaries of Harold Temperley*, str. 421.

¹⁰⁷ Notes of the meeting of the Heads of Delegations of the Five Great Powers, July. 9. 1919. V: *FRUS: Paris Peace Conference 1919*, Vol. VII, str. 62. Vrhovni svet je predlog teritorialne komisije sprejel brez razprave oziroma pripomb v navzočnosti predsednika teritorialne komisije za vprašanja Romunije in Jugoslavije André Tardieuja, vodje podkomisije za ozemeljska vprašanja Harolda Nicolsona ter britanskega člana komisije Aleksandra Leeperja in italijanskega člana komisije grofa Vannutelli Reya. Vodilno četverico držav so zastopali ameriški državni sekretar Robert Lansing, predsednik francoske vlade George Clemenceau in britanski zunanji minister Arthur J. Balfour.

¹⁰⁸ Prva tam, str. 75.

¹⁰⁹ Prav tam.

izginili. Po statistiki iz 1910 namreč Slovenci niso bili vštetí v lastni rubriki, ampak v rubriki »druge narodnosti«. Pri teh »drugih narodnostih« so sicer skoraj sami Slovenci, kvečjemu pride zraven še kak Cigan.¹¹⁰

Neformalni vodja »ogrskih« Slovencev Jožef Klekl st. je skupaj z Ivanom Jeričem in Josipom Godino poslal 21. junija vladi v Beograd in naši delegaciji na mirovni konferenci spomenico, slednja je z njo seznanila 45 delegacij, v kateri so zahtevali priključitev Porabja, vendar o njej velike sile niso niti razpravljale. Zanimivo je, da so podpisniki omenjene spomenice kot glavni element za priključitev Porabja navajali boljševisko nevarnost, češ da ker se Prekmurci na vse pretege upirajo boljševizmu, bi bilo tudi v interesu antante, da odobri zasedbo, neboljševiskim Ogrom pa bi se s tem dala priložnost, da se rešijo boljševiskega režima. Omenjena navedba potrjuje, da je bila boljševiska nevarnost eden od pomembnih vzvodov, da bi prodobili naklonjenost velikih sil, sicer se podpisniki omenjene spomenice v svojih zahtevah, ne bi sklicevali na nevarnost širjenja boljševizma.

V Porabju je severno od meje, ki jo je začrtal Johnson, takrat prebivalo kakih 7.000 prebivalcev,¹¹¹ ki so v vsakodnevni govorici uporabljali porabsko oz. severnogoričko prekmursko narečje. *Število govorcev porabskega narečja prekmurščine v Porabju se je sistematično zmanjševalo* vse do današnjih dni, kar potrjuje tudi zadnji madžarski popis prebivalstva iz leta 2011, ki jih je naštel okrog 1000.¹¹² »Zavrnitev zahteve po priključitvi Porabja Kraljevini SHS je bil eden od ključnih razlogov, da je bilo v okviru SHS vključeno tudi ‚madžarizirano‘ območje okoli Lendave,¹¹³ ne pa tudi Monošter s porabsko-prekmursko okolico.«¹¹⁴

Na vprašanje, ali bi jugoslovanska delegacija na mirovni konferenci z drugačno strategijo lahko pridobila naklonjenost velikih sil glede vprašanja

¹¹⁰ Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 50.

¹¹¹ Josipovič, *Porabski Prekmurci*, str. 16.

¹¹² Prav tam, str. 15. Število samoopredeljenih kot Slovenci ostaja kot navaja Josipovič v zadnjem desetletju stabilno in znatno višje od samega števila govorcev.

¹¹³ Prav tam, str. 23. Zanimivo je, kot piše Josipovič, da je Slavič na mirovni konferenci razlagal, da je okolica Lendave »pomadžarjena«, vendar dokazov za to po mnenju Josipoviča v novejših dokumentih ni. V okolici Lendave sta bili na podlagi popisnih podatkov po letu 1777 madžarizirani dve naselji: Kapca in Kot. Ostala naselja so imela v tem obdobju večinsko madžarsko prebivalstvo. Izjema so Lendavske in Dolgovaške gorice, kamor so se naseljevali prekmurski Slovenci predvsem iz Dolinskega in s tem preobrnili tamkajšnjo etnično strukturo. Lendavsko okolico oziroma spreminjanje narodnostno-jezikovne podobe lendavskega okoliša je podrobno analiziral Attila Kovács v monografiji *Földreform és kolonizáció a Lendva- vidéken a két világháború között*. Poseben položaj so imela tudi naselja bliže Muri (Petišovci, Benica, Pince Marof), kjer je bilo poleg prekmurskih, primorskih in istrskih kolonistov znaten del hrvaško opredeljenih prebivalcev, naselje Pince Marof pa je hrvaško večino zadržalo dlje časa.

¹¹⁴ Prav tam, str. 15.

Porabja, še vedno ni enoznačnega odgovora. Porabski Slovenec Akoš Anton Dončec, ki proučuje to vprašanje, na primer trdi naslednje: »Neodgovorni slovenski politiki niso bili dosledni s svojimi ozemeljskimi zahtevami. Hoteli so, kar ni bilo njihovo, in izgubili to, kar je bilo možno dobiti.«¹¹⁵ Dosedanje raziskave kažejo, da priključitev Porabja Kraljevini SHS zaradi geopolitičnih razlogov velikih sil in prepričanja ameriških ekspertov, da je Porabje gospodarsko bistveno bolj povezano z Madžarsko kot s Prekmurjem, ni bila realna možnost. Madžarska delegacija je kot navaja Dončec¹¹⁶ priznala, da imajo ogrski Slovenci nekaj gospodarskih povezav v štajerski Radgoni, največ pa jih imajo v Gradcu. Vendar ta gospodarska povezava Slovenske krajine s Štajersko ni bila tako močna kot gospodarska povezava z Ogrsko. Najmočnejši vzrok za priključitev je bila zato slovenska narodnost prebivalcev Slovenske krajine, ki so jo poskušali Madžari preprečiti z uvedbo neznanstvene vendske teorije, po kateri Prekmuci niso slovenskega porekla.

Da so na koncu prevladali politični vzroki dokazuje tudi to, da je Johnson priključil vasi Martinje, Dolence, Čepince, Markovce, Kuzmo in še druge vasi k Sloveniji, čeprav so imeli isto gospodarsko gravitacijo kot porabske vasi. Bolj celovit odgovor na to vprašanje je verjetno skrit v arhivih The Inquiry v Washingtonu oziroma v dokumentih, na osnovi katerih so se njeni eksperti odločali o tem vprašanju. Prav tako doslej v tem arhivu niso bili odkriti dokumenti, katere kraje na območju Lendave je zahtevala jugoslovanska stran. Dejstvo, je da so madžarske sosednje države predvsem Romunija, češkoslovaška deloma pa tudi Kraljevina SHS (del Banata), zahtevale priključitev pokrajin kjer so bili Madžari v večini. Na to desjstvo sta med konferenco opozorila tako ameriški državni sekretar Lansing kot predsednik britanske vlade Lloyd George. To bi bil lahko eden od vzrokov, da Američani niso bili naklonjeni vključitvi Porabja Kraljevini SH, ker so ocenjevali, da je kraljevina SHS kot celota dobila dobila od Madžarske nekatera mešana ozemlja u znatnim madžarskim prebivalstvom.

Prekmurje (brez Porabja) so jugoslovanske čete z dovoljenjem vrhovnega sveta mirovne konference zasedle 12. avgusta, vprašanje plebiscita na Štajerskem oziroma v Mariboru pa takrat še vedno ni bilo rešeno. Ameriški delegat Coolidge je namreč še avgusta zagovarjal v teritorialni komisiji, ko sta Wilson in državni sekretar Lansing že zapustila Pariz, delegacijo pa je vodil njegov namestnik Frank Lyon Polk, izvedbo plebiscita v Mariboru in v tako imenovanem štajerskem Prekmurju, to je v Radgoni in okolici. Njegov predlog je temeljil na zahtevi avstrijske delegacije, ki je »zahtevala plebiscit za dravsko dolino do vrha Pohorja, za severne Slovenske gorice od Sv. Petra pri Mari-

¹¹⁵ Dončec, Akoš Anton, »Kokoš brez grebena,« *Vestnik*, 1. Avgust 2019, str. 17.

¹¹⁶ Osebno pismo avtorju članka.

boru do Gornje Radgone z okolico.«¹¹⁷ Vrhovni svet je to zahtevo na predlog italijanskega predstavnika Tommasa Tittonija,¹¹⁸ kot navaja Slavič, »na splošno začudenje tudi sprejel z edinim ugovorom predsednika Clemenceauja.«¹¹⁹ Coolidge kasneje podoben predlog kljub izdatni italijanski podpori ni uspel. V odločilnem trenutku je namreč v razpravo znova posegel major Douglas Johnson, ki se je pravkar vrnil z dopusta.¹²⁰ V delegaciji je bil njegov vpliv posebej po odhodu predsednika Wilsona s konference očitno večji kot Coolidgev. Njegov predlog je temeljil na statističnih podatkih, ki jih je navedel Slavič v svojih študijah in etničnem zemljevidu Prekmurja in Porabja, namreč da se je slovensko prebivalstvo ohranilo kljub hudi germanizaciji na Štajerskem in madžarizaciji v Prekmurju in Porabju, v številnih krajih pa je ohranilo celo večino. Na seji teritorialne komisije je zato Johnson na podlagi statističnih podatkov o poseljenosti prebivalstva, ki mu jih je izročil tudi Žolger, predlagal, da bi bilo edino pravično izvesti plebiscit, če že mora biti razpisan, na celotnem območju vključno z Mariborom, ne pa samo tam, kjer so Avstrijci v večini. Slavič navaja, da sta predsednik teritorialne komisije Tardieu in Žolger v zvezi s tem izdelala zvit načrt:

Če že mora biti plebiscit, ki je sicer nepravičen, naj bo za celo geografsko in gospodarsko enoto s središčem v Mariboru, to je za celo mariborsko glavarstvo na levem in desnem bregu Drave, za ptujsko glavarstvo na levem bregu Drave in celo ljutomersko glavarstvo, torej za vse Slovenske gorice z Radgono vred. To stališče je Tardieu v vrhovnem svetu petirih velesil tako spretno zagovarjal, da je našel razumevanje. Avstrijska delegacija oziroma dr. Renner je Italijanom po neobičajni poti naznanil, da je za Avstrijo plebiscit neprimeren, ker bi izpadel za Avstrijo neugodno.¹²¹

Ker je bil Tardieujev oziroma Žolgerjev predlog sprejet, so Avstrijci odstopili od zahteve po plebiscitu. Jasno je namreč bilo, da bi ga izgubili. Veliko vprašanje je, kaj bi se zgodilo v nasprotnem primeru. Ali bi Maister prepustil Maribor Avstrijcem? Ali bi Kraljevina SHS podleгла pritisku velikih

¹¹⁷ Slavič, *Prekmurske meje v diplomaciji*, str. 86.

¹¹⁸ Tommaso Tittoni (1855–1931) je bil med drugim predsednik italijanske vlade, (1909) zunanji minister (1919) in v zaključni fazi tudi glavni delegat na mirovni konferenci v Parizu. Na konferenci je nasprotoval najbolj ekstremnim ozemeljskim zahtevam, ki jih je glede Reke postavljala Gabriele D'annunzio, sicer pa je bil hud nasprotnik Jugoslovanov. Po pohodu fašistov na Rim je podprl Mussolinija in oktobra 1929 postal prvi predsednik kraljevske akademije v Rimu, ki je bila ena od pomembnih institucij fašističnega sistema.

¹¹⁹ Prav tam.

¹²⁰ Novak, *The Austro-Slovenian Frontier*, str. 95.

¹²¹ Slavič, *Prekmurske meje v diplomaciji*, str. 86.

sil? Srbske in slovenske čete so se na zahtevo vrhovnega sveta na primer junija umaknile iz Celovca. Tako general Ferdinand Foch kot Johnson in vplivni britanski publicist Hugh Seton-Watson so slovenskim delegatom kasneje med vrsticami očitali, da bi morali takoj po razpadu Avstro-Ogrske zasesti Štajersko in Prekmurje. Hrvati so, kot je bilo že navedeno, brez dovoljenja mirovne konference zasedli Medžimurje. Tudi Čehoslovaki in Romuni so vrhovni svet postavili pred izvršeno dejstvo, saj so brez njegovega dovoljenja in kljub madžarskim protestom zasedli Slovaško in Transilvanijo. Ozemlja, ki so jih zasedli, so ostala v novih mejah obeh držav. »Če bi slovenska ali srbska (jugoslovanska vojska) zmogla zasesti ozemlje (srbska in slovenska vojska sta med 28. majem in 6. junijem 1919 zasedli večino Koroške s Celovcem vred; op. avt.) nekaj mesecev prej, bi bilo to vsekakor odlično izhodišče za pogajanja.«¹²²

Slavič je ocenil, da je bil dogovor med Žolgerjem in Tardieujem, s katerim sta izpodbila plebiscit na Štajerskem, največji diplomatski uspeh pri vsem delu za slovenske meje.¹²³ Zato si po njegovem mnenju zaslužila, da se jima postavi v Mariboru za Kozjak in Slovenske gorice veličasten spomenik. Poverjenik za Štajersko na mirovni konferenci dr. Franc Kovačič je po drugi strani Wilsonovega kartografa Johnsona, čeprav je kljub odporu nekaterih članov ameriške delegacije potegnil mejo čez Muro, ocenil zaradi izgube Porabja »kot Slovencem malo prijaznega.«¹²⁴

Na seji vrhovnega sveta 29. avgusta je italijanski predstavnik Tittoni kljub vsemu ponovno vztrajal pri popravku meje v korist Avstrije. Ker mu ni uspelo izsiliti plebiscita v Mariboru, je zahteval, da bi ga razpisal vsaj v Radgoni. Med drugim je dejal, da bi v primeru, če Avstrija ne dobi Radgone, utegnila zavrniti podpis mirovne pogodbe, s čimer se Clemenceau ni strinjal. Šef ameriške delegacije je nasprotno predlagal, da bi bilo najbolje, da bi omenjeno ozemlje prisodili Jugoslaviji, vendar pa kasneje ni več vztrajal pri svojem predlogu. Tittoni je še naprej trmoglavil, da bi Avstriji »vendarle dali neko malenkost.« Na predlog britanskega zunanjega ministra Balfourja so Radgono na koncu brez nadaljevanja razprave prisodili Avstriji.¹²⁵ Johnsona, ki je v teh razpravah trdno podpiral jugoslovanska stališča, v trenutku odločanja o pripadnosti Radgone ni bilo več v Parizu. Ali bi Johnson uspel prepričati Tittonijeve nakanе, ne bomo nikoli izvedeli. Kovačič je v zvezi s tem vprašanjem zapisal, »da jugoslovanske delegacije o tem nihče ni več vprašal, nobeden od gospodov vrhovnega sveta ni pogledal na karto, kak nestvor nastane s tem, nihče ni upo-

¹²² Nečak, *Prelom 1914–1918*, str. 256.

¹²³ Slavič, *Prekmurske meje v diplomaciji*, str. 86.

¹²⁴ Kovačič, *Slovenska Štajerska in Prekmurje*, str. 403.

¹²⁵ Council of Heads of delegations, August 29, *FRUS: The Paris Peace Conference 1919*, Vol. VIII, str. 3.

števal besed Slovincem malo prijaznega, a takrat že odstotnega Johnsona, da Radgona ‚evidentno‘ spada k Jugoslaviji s Prekmurjem vred.«¹²⁶ Član slovenske delegacije Švegel je kasneje ocenil, da se je Balfour, »ki je mirno spal ali se delal, kakor da spi, ko se je razpravljalo o naših mejah – da bi takšnim ljudem, kateri nimajo prakse ali se dajo blufati, natvezil angleško pretežnost – potem se je kakor slučajno prebudil in rekel: pa dajmo Radkesburg Avstrijcem. In tako se je zgodilo.«¹²⁷ Balfour se ni povsem po naključju zavzel za dodelitev Radgone k Avstriji. Britanski predstavnik v teritorialni komisiji Reginald Leeper je namreč že pred tem predlagal, »da bi Jugoslaviji pripadlo Medžimurje in Prekmurje ne pa tudi Radgona.«¹²⁸ Major Temperley je v svojem dnevniku 10. maja 1919 kritično ocenil Balfourjevo delovanje. Pripomnil je na primer, da je Balfour v razpravi o tem, komu naj pripade jeseniški trikotnik, navajal napačne podatke: »Karavanke je označil za Alpe, o progi Jesenice–Trst, ki je bila enotirna, je govoril kot o dvotirni progi ...«¹²⁹ Površno poznavanje ali celo nepoznavanje osnovnih dejstev s strani nekaterih najbolj vplivnih državnikov na mirovni konferenci je bilo več kot očitno vir številnih napačnih in krivičnih odločitev.

Končni sklep zasedanja šefov delegacij je bil, da bo meja na tem odseku na Muri in da priključijo Radgono k Avstriji brez plebiscita, Maribor pa k Jugoslaviji prav tako brez plebiscita. Tako je bila končno določena usoda naše meje na Štajerskem. Ameriški zgodovinar hrvaškega rodu Ivo John Lederer je ocenil, da je bilo »glede na italijansko sovražnost in pripravljenost zaveznikov, da dobi neodvisna avstrijska republika minimalne pogoje za obstoj, skoraj nemogoče, da bi Jugoslovani dobili kaj več.«¹³⁰

VPLIV OGRSKEGA VPRAŠANJA NA PREKMURJE

Takoj po razpadu dvojne monarhije se je bivša Ogrska, po novem Madžarska, soočila z vprašanjem novih mej. 16. oktobra 1918 je ogrska vlada razdrla dualizem in ohranila samo formalno personalno unijo z avstrijskim cesarjem Karlom I., ki je bil tudi kralj Ogrske oz. Karel IV. Karel je kljub temu 31. oktobra imenoval za predsednika ogrske vlade vplivnega proantantno usmerjenega opozicijskega politika grofa Mihaila Károlyja, ki je upal, da bo s pomočjo Wilsonovega mirovnega programa preprečil razpad Ogrske oziroma

¹²⁶ Kovačič, *Slovenska Štajerska in Prekmurje*, str. 407.

¹²⁷ Rahten, *Wilsonova srečanja in razhajanja s Slovenci*, str. 218.

¹²⁸ Grafenauer, *Koroški zbornik*, str. 391.

¹²⁹ Otto, *The Diaries of Harold Temperley*, 413.

¹³⁰ Lederer, *Yugoslavia at the Paris Peace Conference*, 246.

odcepitev številnih manjšin¹³¹. Vodja ameriške opazovalne misije na Dunaju Coolidge je 18. januarja iz Budimpešte poročal v Pariz, »da je Károly (podpolkovniku Ferdinandu Vixu) dejal, da ne bo mogel ostati na oblasti, če jim bodo na mirovni konferenci postavljali vedno nove ozemeljske pogoje, čeprav z zagotovili, da gre za zadnji takšen primer. Postavil je vprašanje, kakšna zagotovila bo dobil, da Madžarska ne bo postala kolonija ene od sosednjih držav.«

Vodja ameriške opazovalne misije Coolidge je v drugem poročilu istega dne iz Budimpešte poročal ameriški delegaciji, »da mu je predsednik vlade Károly dejal, da je njegova politika sestavljena samo iz treh besed: Wilson, Wilson, Wilson.« Nek minister pa mu je dejal: »Naše upanje sta samo Bog in Wilson.«¹³²

Károly je bil prav tako privržen wilsonizmu kot na primer Masaryk, Beneš ali vodilni politiki v jugoslovanskem odboru. Veljal je za zelo liberalnega politika. Pravili so mu madžarski Kerenski. Med vojno je bil vodja opozicije v parlamentu. Z antanto je že takrat navezal tajne stike. Po prepričanju je bil pacifist. Po vojni je razpustil del vojske, zato so ga obtoževali, da v ključnih trenutkih Madžarska ni imela na razpolago ustrezne vojaške sile, ki bi preprečila njeno delno okupacijo. Madžarski politiki so se zavedali, da bo Madžarska plačala visoko ceno za poraz v vojni, niso pa pričakovali špartanskega miru. Eden od vodilnih madžarskih politikov, sicer vodja socialistov Oszkar Jászi je skoval načrt o federalizacije Ogrske, ki je bil bolj demokratičen kot načrti o morebitnem trialističnem ustroju monarhije, ki so jih tedaj snovali vodilni krogi na Dunaju, vendar pa tudi po njegovem mnenju »tuje narodnosti na madžarskem nimajo pravice zahtevati, da se zedinijo s svojim bratskim narodom izven Madžarske, ki so že ustanovili svoje samostojne države, ampak samo kulturno in upravno avtonomijo, ki jim jo bo dala madžarska vlada.«¹³³ Jászi je predvideval ustanovitev multietnične demokracije, v kateri naj bi različni narodi v ogrskem delu monarhije živeli (pod madžarskim vodstvom) v harmoniji. V bistvu je Jászi obudil idejo češkega zgodovinarja Palackyega o federalizaciji Avstro-Ogrske. Jászi, ki je bil v Károlyjevi vladi imenovan za ministra za nacionalne manjšine, je imel namreč v načrtu ustanovitev nekakšne »vzhodne Švice«, ki je že tedaj veljala za zgledno državo. »Resnično ugodni pogoji, ki jih je Jászi, minister za narodne zadeve v novi vladi, ponudil voditeljem slovanskih in romunske narodne stranke, da bi jih pritegnil v Madžarski narodni svet, bi

¹³¹ Po štetju prebivalstva leta 1910 je bilo takrat na Madžarskem 18 milijonov ljudi, od tega jih je 54,5 % uporabljalo madžarski jezik kot materni jezik. Povzeto po: Kertesz, *The consequences of World War I: The Effects on East Central Europe*: <http://hungarianhistory.com/lib/tria/tria05.htm> (dostop: Avgust 2019)

¹³² Coolidge to the Commission to negotiate Peace, *FRUS: The Paris Peace Conference 1919*. Vol. XII., str. 375.

¹³³ Jerič, *Zgodovina madžarizacije v Prekmurju*, str. 55.

nemara dosegli želeni rezultat pred letom 1914, ne pa leta 1918.«¹³⁴ Jászijeva zamisel o Donavskih združenih državah, obdelana v kot knjiga dolgem projektu, je ostala v kraljestvu sanj.¹³⁵ Njegov projekt je temeljil na prepričanju, da bo Ogrska prehitela avstrijski del monarhije in se postavila na njeno čelo. Tudi Karolyjeva vlada je kot navaja Jerič »še sanjala o združitvi Dalmacije, Bosne in Hercegovine z Madžarsko. Njen uradni list ‚Magyarország‘ je zapisal, da se Dalmacija, Bosna in Hercegovina ne smejo med seboj združiti, ampak vsaka posebej priključiti Madžarski.«¹³⁶ Ti načrti se niso izšli zaradi vojne kot tudi zaradi razpada Avstro-Ogrske monarhije. S podobno zamislijo o federalizaciji Avstrije je oktobra 1918 tik pred razpadom monarhije prišel na dan tudi cesar Karel. Vodja jugoslovanskega kluba v parlamentu dr. Anton Korošec je njegovo ponudbo o federalizaciji avstrijskega dela monarhije zavrnil kot prepozno. Ko je ameriški predsednik Wilson 18. oktobra 1918 priznal narodom Avstro-Ogrske monarhije pravico do samoodločbe, je postalo dokončno jasno, da je ideja večnacionalne države pokopana. Vsi avstro-ogrski narodi vključno z narodi v ogrskem delu monarhije so začeli snovati načrte o ustanovitvi svojih lastnih narodnih držav. Zanimivo je, da so tudi eksperti The Inquiry v prvi študiji o mejah novih držav, ki so nastale na pogorišču Avstro-Ogrske, prišli v določeni meri v navzkriž z Wilsonovo teorijo samoodločbe narodov. Ugotavljali so namreč, »da ni mogoče določiti takšnih mej, ki bile pravične in praktične.«¹³⁷ Ameriški eksperti so menili, da bi nacionalne konflikte lahko razrešili samo v okviru neke federalne rekonstrukcije celotnega podonavskega območja. Omenjeno mnenje že pozno jeseni, ko so bili ob razpadanju Avstro-Ogrske ustanovljeni narodni sveti na Češkem, Slovaškem, Hrvaškem, v Sloveniji itd., posebej pa potem ko so bile še pred začetkom mirovne konference v Parizu ustanovljene nove države, ni bilo več izvedljivo. Za podonavsko konfederacijo se je v poročilih z Dunaja zavzemal tudi vodja ameriške opazovalne misije Coolidge. Po njegovem mnenju naj bi imela Avstrija na voljo tri možnosti: popolno politično in gospodarsko neodvisnost, članstvo v nekakšni podonavski zvezi držav ali pa združitev z Nemčijo. Sodil je, da je Avstrija premajhna in brez ustreznih naravnih bogastev, ki bi ji omogočila samostojno preživetje, zato bi se morala povezati s Poljsko, z Romunijo in balkanskimi državami:

Podonavska konfederacija bi bila tako ohlapna in nacionalno različna, da ne bi mogla postati agresivna sila, ki bi ogrožala druge ... Takšna konfederacija utegne postati politična nujnost za svetovni mir, ker bodo

¹³⁴ Kontler, *Madžarska zgodovina*, str. 264.

¹³⁵ Prav tam, str. 265.

¹³⁶ Jerič, *Zgodovina madžarizacije v Prekmurju*, str. 54.

¹³⁷ Borsody, *Hungar's Road to Trianon*, str. 12.

brez nje majhne države v vzhodni Evropi postale nezaupljive in druga drugi sovražne. Ponovno bomo priče balkanskim preprirom.¹³⁸

Za konfederacijo se je zelo ogreval tudi prvi povojni avstrijski kancler dr. Karl Renner, čeprav se je zavedal, da je po razpadu Avstro-Ogrske le malo možnosti za njeno ustanovitev. Avstrija takšne pobude Čehoslovakom, Madžarom, Poljakom in Jugoslovanom sama ne more ponuditi, je priznal Renner, »saj bi sumile, da poskušamo na ta način posredno obnoviti odnose, kakršni so bili pred razpadom cesarstva. Avstrija zato ne more začeti takšne pobude, pripravljena pa jo je sprejeti, če bi jo začeli drugi.«¹³⁹ Takoj po koncu vojne takšne pobude niso imele nobene možnosti za uspeh, saj so preveč spominjale na stare čase pa tudi na zamisel nemškega »liberalnega imperialista« Friedricha Naumanna o ustanovitvi *Mitteleurope* pod nemškim in (deloma avstrijskim) vodstvom). Prav tako se ni prijela stara Masarykova ideja »o srednji Evropi malih držav, ki ne bo pod dominacijo Nemčije, Avstro-Ogrske niti carske Rusije.«¹⁴⁰ Masarykov koncept srednje Evrope je črpal iz idej češkega zgodovinarja Palackyga. Ob koncu prve svetovne vojne je poljski voditelj Josef Piłsudski lansiral projekt Intermarium, ki je vključeval štiri države: Poljsko, Ukrajino, Litvo in Belorusijo. Ob koncu 30. let je poljski zunanji minister Jozef Beck povabil k sodelovanju tudi Jugoslavijo, Madžarsko, Romunijo in Italijo. Omenjen projekt, s katerim je poljska poskušala prevzeti politično vodstvo v tem delu Evrope, je zamrl zaradi druge svetovne vojne in njenega nadaljevanja hladne vojne, po razpadu socialističnega bloka pa je ponovno oživel.¹⁴¹

Ogrska je imela od uvedbe dualizma 1867 naprej ambicije, da bi postala pod vodstvom madžarskega plemstva vodilna sila v tem delu Evrope. V teh načrtih se je naslanjala predvsem na Nemčijo pa tudi na Italijo; dva neslovanska (zavezniška) naroda. Njeni vodilni politični sloji so v ogrskem delu monarhije uvedli centralizem, v katerem ni bilo prostora za nacionalne manjšine, ki so sestavljale več kot polovico prebivalstva. Ogrski politični prvak grof Istvan Tisza je na primer pred podpisom tajnega londonskega pakta snoval politično za-

¹³⁸ YUL, Edward Mandell House Papers, šk. 202, mapa 2/591, Coolidge to The American Commission to Negotiate Peace, January 30, 1919, Report No. 53., str.3.

¹³⁹ US National Archives College Park (NARA), Central Decimal Files, 1910–1963, Record Group (RG) 59, General Records of the Department of State, 1763–2002, 763.72119/7102, Memorandum of a Conversation with Dr. Renner, September 15. 1919, report No.45, str. 2.

¹⁴⁰ Lipušček, *Ave Wilson*, str. 257.

¹⁴¹ Projekt Intermarium, ki naj bi združeval države od severnega do Jadranskega in Črnega morja, se je v reinkarnirani obliki kot pobuda treh morij znova pojavil pred nekaj leti. Razlika med obema projektoma je v tem, da je Intermarium stremel k regionalni integraciji, pobuda treh morij pa je projekt regionalnega sodelovanja med državami tega območja. Oživitev projekta Intermarium podpirajo predvsem ZDA, v Bruslju pa so bili do te pobude doslej kritični, ker naj bi zmanjševala vlogo Evropske unije v tem delu sveta.

vezništvo z Italijo z namenom obvladovanja širšega območja Jadrana in srednje Evrope. Za idejo, »da bi Velika Italija in Velika Madžarska obvladovali območje Jadrana, ker imata oba neslovanska naroda močne skupne interese,«¹⁴² se je ogrel tudi italijanski zunanji minister Sonnino. Grof Tisza je med vojno ocenjeval, »da je močna Ogrska najbolj močna ovira proti naskoku Slovanov, ki ogrožajo italijansko vplivno območje. Zato se prijateljstvo med Italijo in Madžarsko postavlja samo po sebi kot politična nujnost.«¹⁴³ Omenjena usmeritev je bila vidna tudi na pariški mirovni konferenci 1919, saj italijanska diplomacija ni bila niti malo »navdušena« nad trianonskimi mejami, posebej glede kraljevine SHS.

Prva, ki sta evropsko javnost že v začetku 20. stoletja opozorila na te geopolitične silnice, posebej pa na zatiranje manjšin na Ogrskem, sta bila vplivni dopisnik londonskega Timesa z Dunaja Wickman Steed in zgodovinar in publicist Hugh Seton-Watson, ki je v svoji reviji *New Europe* prvi na zahodu objavil tajne sporazume med državami antante, ki so jih odkrili boljševiki po zmagi oktobrske revolucije. Oba sta objavljala številne članke, ki so bili izredno kritični do ogrskih vladajočih krogov. Steed je razgaljal predvsem prisilno asimilacijo manjšin, Seton-Watson pa grobo zatiranje Slovakov. Harold Nicolson, ki je bil bivši angleški konzul v Budimpešti in generalni sekretar britanske delegacija na mirovni konferenci, je v svojih spominih brez dlake na jeziku zapisal mnenje o Ogrski in njenih vladarjih:

Avstrije si nisem zamišljal kot živo bitje; videl sem jo samo kot patetični relik. Moji občutki do Ogrske so bili manj prizanesljivi. Priznam, da sem gledal in še vedno gledam to Turanske pleme (pleme iz Azije, op.avt.) z velikim odporom. Tako kot njegovi bratrance Turki so veliko uničili, ustvarili pa nič. Budimpešta je bila lažno mesto brez vsake avtonomnosti. Madžari so stoletja zatirali podrejene narode. Ura osvoboditve in maščevanja je prišla.¹⁴⁴

Glede na takšna mnenja, ki so bila tedaj v antantnih krogih zelo razširjena, ni bilo naključno, da madžarski politiki po razpadu Avstro-Ogrske niso mogli računati na razumevanje oziroma posluh za njihove nacionalne interese. Češki zunanji minister Beneš, ki je imel precejšen vpliv na vodilne politike antante, je na primer »Madžare označeval za najbolj lojalne nemške zaveznike oziroma duhovne somišljenike nemških zatiralcev srednje Evrope. Po njegovem mnenju so bili odgovorni tudi za vojno 1914. leta.«¹⁴⁵

¹⁴² Lipušček, *Sacro Egoismo*, str. 312.

¹⁴³ Prav tam, str. 313.

¹⁴⁴ Nicolson, *Peacemaking, 1919.*, 32.

¹⁴⁵ Borsod, *Hungar's Road to Trianon*, 7.

Nekateri madžarski zgodovinarji še danes trdijo, da čeprav so na Madžarskem prevladovali Madžari, niso nikoli in v nikakršni obliki zatirali Nemadžarov. » Edini madžarski cilj je bil politična enotnost države. Nemadžari so imeli popolno svobodo v kulturi, zasebnem življenju in lokalnih zadevah. Govorjenje o zatiranju je zato absurdno ...«¹⁴⁶ Po tej logiki vrsta zakonov, ki so omejevali pravico manjšin do uporabe njihovega materinega jezika, ne šteje v to kategorijo. Ude navaja, da je bilo

z zakonom iz leta 1878 po členu 171 in 172 mogoče kazensko preganjati vsako delovanje, ki je nasprotovalo madžarizaciji ... z zakonom iz leta 1883 je bila popolnoma pomadžarjena srednja šola. Materni jezik drugih narodnosti se ni smel poučevati kot šolski predmet. Z Banffyjevimi zakonom iz leta 1898 so bila pomadžarjena vsa krajevna imena. Z letom 1900 so ogrska uradna ljudska štetja prekmurske Slovence kot take sploh prenehala šteti. Številčno so bili upoštevani samo še med tistimi, ki so bili navedeni v rubriki drugi. Do tega leta so jih šteli vsaj kot »Vende«, toda leta 1900 so izbrisali iz uradnih ljudskih štetij tudi to ime.¹⁴⁷

Zgornji citat dokazuje, da so bile manjšine v ogrskem delu cesarstva brez dvoma zatirane, zato so ostali tudi madžarski politiki po končani vojni osamljeni v prizadevanjih, da bi ohranili ozemeljsko celovitost Ogrske.

Vodilna četverica na mirovni konferenci se je (ob velikih pomislekih Italije) pod močnim vplivom Masaryka in Romunov, ki so zahtevali Transilvanijo pa tudi Srbije, ki je terjala Banat in Baranjo, kjer so živeli Srbi, odločila za bistveno zmanjšanje ozemlja nekdanje Ogrske. Začasno demarkacijsko črto med Ogrsko oziroma Madžarsko in Slovaško je določil novembra 1918 vrhovni poveljnik sil antante general Foch. Potegnjena naj bi bila na osnovi približnega zemljevida, ki ga je v francoskem zunanem ministrstvu s hitro roko narisal Beneš.¹⁴⁸ Omenjeno črto, do katere so prodrle čehoslovaške čete, so kasneje še bolj popravili v njihovo korist, ker je Beneš pomotoma izpustil iz zemljevida edino železniško progo, ki je povezovala Slovaško z Romunijo.

Južna madžarska meja s Kraljevino SHS oziroma začasna zasedbena cono je bila, kot že rečeno, določena v sporazumu, ki ga je Károly 13. novembra podpisal v Beogradu s francoskim generalom Franchetom d'Esperejem. V omenjenem sporazumu je Prekmurje ostalo v okviru Ogrske, kar pomeni, da antanta takrat še ni imela jasne zamisli o tem, kako bodo začrtane povojne meje. Pod vplivom Masaryka je antanta dovolila, da so češkoslovaške čete zasedle večji

¹⁴⁶ Imre, *American Hungarian Relations 1918–1944*, 69–70.

¹⁴⁷ Ude, *Boj za severno slovensko mejo*, str. 250.

¹⁴⁸ Perman, *The shaping of the Czechoslovak state*, str. 220.

del območja, kjer so živeli Slovaki, vključno z Bratislavo (madžarsko Pozsony, nemško Pressburg), ki je bila nekdanja ogrska prestolnica. Masaryk je imel z Wilsonom posebne odnose. Bil je edini od vodilnih slovanskih politikov, ki je imel ne samo zaradi svojega ugleda, ampak tudi zaradi svoje politično vplivne ameriške žene, neposreden dostop do Wilsona. Po drugi strani je užival veliko zaupanje antantnih politikov tudi zaradi delovanja tako imenovanih čeških legij v Rusiji proti boljševikom. Antanta je zato najprej priznala čehoslovaški narodni svet. Češkoslovaška je bila, kot je menil madžarski zgodovinar Laslo Kontler, njen najljubši otrok. Beneš je po konferenci priznal, da je bil presenečen, da so mu veliki odobrili vse, kar je zahteval.

Na vzhodu v Transilvaniji, kjer je živel močna romunska manjšina, so Romuni zahtevali priključitev Transilvanije v mejah tajnega sporazuma iz Bukarešte, podpisanega 1916, na osnovi katerega je Romunija stopila (samo za določen čas oziroma do nemške zasedbe) v vojno na strani antante. Po razpravi in sklepu, da tajni pakt ne velja več, ker je Romunija ob nemški okupaciji pristala na nove meje z Ogrsko, so na vrhovnem svetu mirovne konference Romuniji kljub vsemu priznali pravico da zasede Transilvanijo v mejah, ki so bile predvidene v tajnem sporazumu. Podobno sta Wilson in antanta dovolila Italiji, da je zasedla ozemlja, ki so jih ji podarili v tajnem londonskem paktu. Na svetu deseterice so 26. februarja zaradi nevarnosti, da bi prišlo do spopadov med madžarsko in romunsko vojsko na tem območju, sklenili ustanoviti nevtralno cono. Nova črta je tekla 5 kilometrov zahodno od črte tajnega pakta iz Bukarešte.¹⁴⁹ Ameriška predstavnika na seji državni sekretar Robert Lansing in član delegacije Henry White nista nasprotovala novi črti, čeprav je Wilson na začetku konference odločno nasprotoval tajnim sporazumom. Omenjena črta je kasneje postala meja med obema državama.

Uradni predstavnik velikih sil v Budimpešti podpolkovnik Fernand Vix je 20. marca več kot mesec dni potem, ko je bil omenjeni sklep sprejet, seznanil predsednika vlade Károlyija z usodno odločitvijo,

da se lahko romunska vojska pomakne še naprej in da se ustanavlja nevtralna cona, v kateri bodo nekatera večja ogrska mesta z Dobrecenom in Szgedom vred. Glavni namen zaveznikov je bil sicer zagotoviti operativno bazo za posredovanje v Rusiji, toda predlagana demarkacijska črta se je pokrivala z mejo, ki je bila obljubljena Romuniji z bukareštansko pogodbo leta 1916.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Meeting of the ten, February 26. 1919. V: *FRUS: The Paris Peace Conference 1919*. Vol. IV., str. 145–147.

¹⁵⁰ Kontler, *Madžarska zgodovina*, str. 268.

Károly in madžarska javnost sta to zahtevo zavrnila. Károly je podpolkovniku Vixu na licu mesta zabrusil, »da nobena vlada ne more sprejeti teh zahtev, zato bo prisiljen odstopiti.«¹⁵¹ Wilson in njegova načela so bila v očeh madžarske javnosti kompromitirana. Madžarski politiki so zato začeli računati na pomoč sovjetske Rusije. »Proletarski internacionalizem se je zdel edina rešitev pred narodno katastrofo.«¹⁵² Károly se je obrnil na socialdemokrate, naj podprejo odločitev in prevzamejo odgovornost vladanja. Ti so 21. marca ponudbo sprejeli in se z zaprtimi komunističnimi voditelji dogovorili o oblikovanju nove vlade. Károly je odstopil in s tem posredno predal oblast boljševisškemu voditelju Beli Kunu, ki so ga dan pred tem izpustili iz zapora.¹⁵³

Boljševiki so takrat obvladovali množice s privlačno utopijo, ki je bila začinjena z dobro načrtovano družbeno demagogijo, ki je v nekaj tednih pritegnila v Komunistično stranko okoli 40.000 članov in še nekajkrat več somišljenikov ... Komunistično pobudo so dopolnjevale zahteve za izkoreninjenje vseh ostankov fevdalizma tudi po razglasitvi Madžarske sovjetske republike in sklenitvi prijateljstva s sovjetsko Rusijo namesto s silami antante.¹⁵⁴

Károly je z dramatično predajo oblasti boljševikom postavil antanto pred izvršeno dejstvo oziroma pred možnost, da pridejo pod vplivom dogodkov na Madžarskem boljševiške partije na oblast tudi v drugih srednjeevropskih državah, posebej v Avstriji, na Poljskem in v Romuniji. V opozarjanju pred boljševiško nevarnostjo je bil na mirovni konferenci najbolj glasen predsednik francoske vlade Clemenceau. Francoski generalni štab je poleg operativnega načrta za intervencijo proti boljševikom v Odesi, ki je bila že v teku, pripravil tudi načrt, po katerem naj bi romunska vojska prodirala v Rusijo iz Besarabije, srbska vojska pa naj bi z juga udarila na Madžarsko sovjetsko republiko. Wilson na

¹⁵¹ Vigh, *Causes and Consequences of Trianon: A Re-Examination*. Hungarian History: <http://www.hungarianhistory.com/lib/tria/tria06.htm>, (dostop: januar 2019).

¹⁵² Kontler, *Madžarska zgodovina*, str. 268.

¹⁵³ Bela Kun (1886–1938) je bil rojen v judovsko-ogrski družini v Transilvaniji. Pred vojno je bil levičarsko nastrojeni novinar, med vojno pa so ga kot avstro-ogrskega vojaka ujeli Rusi. Po zmagi boljševikov se je priključil komunistom. Zaradi velikih govorniških sposobnosti je pritegnil pozornost Vladimira Lenina, Nikolaja Buharina in Grigorija Zinojeva. Na Madžarsko se je vrnil z Leninovim zagotovitvijo, da bo Rdeča armada podprla revolucijo na Madžarskem, kar pa se ni zgodilo. Bela Kun je nameraval ustanoviti federalno republiko Madžarsko po sovjetskem zgledu. Dopusčal je samo notranjo samoodločbo, ne pa tudi zunanje samoodločbe narodov, ki so živeli na Ogrskem, ker bi slednja povzročila njeno razkosanje. Zato je ogrska Rdeča armada napadla Mursko republiko. Bela Kun se je po zlomu boljševističnega režima zatekel najprej v Avstrijo nato pa v Sovjetsko zvezo, kjer je v stalinskih čistkah koncem 30 let izgubil življenje.

¹⁵⁴ Kontler, *Madžarska zgodovina*, str. 267.

začetku konference ni bil navdušen nad vojaškim posegom proti boljševikom, nekaj časa je razmišljal celo o tem, da bi jih poklicali na konferenco. Menil je namreč, da je boljševiška revolucija posledica nepravičnega ruskega carskega imperialnega sistema. Njegov sodelavec general Tasker Bliss je ocenjeval, »da je revolucija na Madžarskem del revolucionarnega gibanja in nemira, ki bo zajel vso Evropo in ga nobena vojaška intervencija ne more ustaviti.«¹⁵⁵ Bliss je menil, da poskušajo nekateri vplesti Ameriko v obsežno križarsko vojno proti boljševikom najprej na Madžarskem nato pa tudi drugod. »Če bomo popustili, se bomo soočili z vojno velikih razsežnosti in nedoločene dolžine trajanja. V nasprotju z njim so nekateri eksperti in funkcionarji kot na primer Robert Kerner, Franklin D. Roosevelt in Allen W. Dulles, ki je pripravljaj obveščevalna poročila za delegacijo, priporočali vojaško intervencijo. Kerner: če antanta ne bo takoj začela z vojaško intervencijo proti boljševikom na Madžarskem, bo najprej Madžarska nato pa tudi Avstrija padla v pest boljševizma. Dulles: srbski in francoski vojski bi morali dovoliti, da zasedeta ozemlje, ki povezuje slovensko ozemlje z Donavo blizu Pressburga (današnja Bratislava), ki je sedaj v rokah Čehoslovakov.¹⁵⁶ Wilson njihovim nasvetom ni prislulnil.

Francoski predlog o vojaški intervenciji proti Madžarski sovjetski republiki, o kateri so prvokrat razpravljali 27. marca na svetu petih, zaradi pomislekov tako Wilsona kot državnega sekretarja Lansinga ni bil sprejet, oziroma je bil bistveno spremenjen. Američani so vztrajali, naj namesto vojakov ta problem rešijo diplomati. Zato so v Budimpešto poslali v posredniški vlogi člana britanske delegacije južnoafriškega generala Jana Smutsa, ki pa se je vrnil v Pariz brez kakršnih koli rezultatov. Francozi so zato nadaljevali s pripravami na intervencijo. V Beogradu se iz različnih razlogov niso odločili za vojaški poseg, s katerim naj bi udarili v sam center boljševiške oblasti. Francozi so namreč načrtovali, da bodo srbske čete okupirale glavno mesto Madžarske.¹⁵⁷ V maju se je v svetu peterice postavljalo vprašanje, ali bi morebitna intervencija sploh uspela, ker je boljševiški Madžarski uspelo zelo okrepiti svojo vojsko in je vse bolj ogrožala čehoslovaške sile na severu. Kasneje so slednje vendarle uspeli preiti v protiofenzivo. Morebitno sodelovanje srbske vojske v intervenciji na Madžarskem je povzročila polemiko tudi v jugoslovanski delegaciji v Parizu.

¹⁵⁵ Perman, *The shaping of the Czechoslovak state*, str. 217.

¹⁵⁶ Prav tam, str. 576–577.

¹⁵⁷ Notes of a Meeting on a Heads of delegations of the Five Great Powers, July 11. 1919. V: *FRUS: The Paris Peace Conference 1919*, Vol. VII, str. 104–105. Na seji velike peterice 11. julija, je potekala razprava o vojaški intervenciji na Madžarskem. Francosko vrhovno poveljstvo je predvidevalo, da bo v tej akciji sodelovala tudi ena srbska divizija oziroma 8000 vojakov. Jugoslovanski predstavnik Vesnić je izrazil pripravljenost da vladi svetuje vojaško posredovanje. Prvotno je bilo predvideno, da bi srbska vojska zasedla Budimpešto. Na intervencijo so čeprav neradi, na koncu pristali tudi v Beogradu, vendar zaradi hitre romunske zasedbe Budimpešte ni bila več potrebna.

Vodja delegacije Pašić se je tako kot Clemenceau in Lloyd George zavzel za intervencijo, bivši predsednik jugoslovanskega odbora Ante Trumbić pa je menil,

da bi bila udeležba v vojaškem posredovanju neodpustljiva napaka, četudi bi en sam (jugoslovanski) vojak sodeloval v pohodu na Budimpešto. Pašić je po drugi strani govoril o potrebi po vzpostavitvi demokracije na Madžarskem, v resnici pa je v intervenciji videl dobro priložnost za pridobitev zaželenih ozemelj.¹⁵⁸

Francozi so se poleti 1919 odločili, da bo intervencijo izvedla romunska vojska ob podpori čehoslovaške vojske, francoske čete pa so bile v rezervi. Avgusta je romunska vojska zasedla Budimpešto in jo pri tem dobro oropala. Sovjetska republika Bele Kuna je trajala 133 dni. Velik odmev je imela tudi na jugu oziroma v Prekmurju. 29. maja so v Murski Soboti ustanovili tako imenovano Mursko republiko (Republika Slovenska okroglina ali Respublika Mörška). Njena ustanovitev ni bila rezultat zavestne boljševiske akcije, ampak bolj ali manj spontanega nezadovoljstva ljudi nad slabimi življenjskimi razmerami. Njen predsednik je postal (Madžaron) Vilmoš Tkalec, bivši učitelj na osnovni šoli v Črenšjehovcih.¹⁵⁹ Republika je trajala samo do 6. junija, ko jo je zatrla madžarska Rdeča armada. Bela Kun se je odločil za vojaški obračun z Mursko republiko, ker je bila prvi upor enega izmed neogrskih narodov, ki bi bil lahko spodbuda tudi drugim narodom. Bila je zanimiv družbeni pojav kot mešanica kmečkega upora zaradi napol fevdalnih odnosov na Ogrskem v tistih časih in revolucionarne pustolovske akcije, ki jo je izpeljal lokalni policijski šef Tkalec, ki je bil v eni osebi tako boljševek kot njegovo popolno nasprotje. Slavič o njem govori kot o »svojevrstnem prekmurskem protiboljševškemu voditelju, ki je pred vojsko skupno z narodnim voditeljem prekmurskih Slovencev Jožefom Kleklom starejšim vršil službo božjo v prostrani črenšovski lepi cerkvi: Klekl pri oltarju, Tkalc na orglah.«¹⁶⁰ Boljševiška prekucija v Prekmurju ni naletela na podporo predvsem zato, ker madžarski in začasni prekmurski boljšeвики niso razdelili zemlje med revne gruntarje in dninarje. Med

¹⁵⁸ Djokić, *Pašić and Trumbić*, str. 138.

¹⁵⁹ Vilmoš, tudi Viljem, Tkalec (1894–1950), madžarsko Tkálec Vilmos. Rodil se je v Turlišču. Pred vojno je bil učitelj. Po proglatitvi Madžarske republike 16. novembra 1918 je poveljeval vladnemu oddelku obmejne policije vzdolž Mure. V tem času je dušil opore medžimurskih kmetov zoper madžarsko republikansko oblast in dal ustreliti 7 hrvaških domoljubov. Konec decembra je preganjal prostovoljce Jožefa Godine, ki so hoteli osvoboditi Bistrico in sosednje vasi. Po padcu Károlyijeve vlade marca 1919. ter nastopu sovjetske oblasti Bele Kuna na Madžarskem se je pridružil boljševikom in postal komisar za Slovensko krajino. V času Madžarske sovjetske republike (21. marec–3. avgust 1919) je bil izvoljen za predsednika delavskega sovjeta in v županijski sovjet. Po padcu Murske republike je pobegnil v Avstrijo. Umril je v Budimpešti 27. maja 1950.

¹⁶⁰ Slavič, *Prekmurje*, str. 47–55.

francosko revolucijo 1789 so na primer kmetje podprli revolucijo, ker jim je razdelila zemljo. Podobno taktiko so ubrali tudi ruski boljševiki, ki so z dekretom o zemlji kmetom v prvi fazi revolucije razdelili zemljo. Pomurski boljševiki so sledili Beli Kunu, ki je zemljo podržavil, namesto da bi jo dal kmetom. V Prekmurju boljševiki zato niso imeli podpore. Eden njihovih prvih ukrepov je bil zaplemba Kleklovih Novin, ki jim niso bile naklonjene, njihovega lastnika Klekla st. pa so obsodili na smrt.

Murske republike na mirovni konferenci niso posebej zaznali, ker so jo obveščevalni častniki antante očitno ocenili kot nekakšno kratkotrajno operetno revolucijo. Gledano v celoti je Madžarska sovjetska republika ogrožala ustaljeni evropski politični ustroj v srednji Evropi, zato so jo države antante zatrle. Madžarska bi po vojni brez njenega obstoja verjetno izgubila manj ozemlja. Po njenem zlomu so na konferenci tudi Kraljevini SHS dovolili, da je zasedla Prekmurje v okviru odobrenih mej, čeprav mirovna pogodba z Madžarsko še ni bila podpisana. Očitno v Parizu niso bili povsem prepričani, da je boljševiških revolucij v tem delu Evrope konec.

TRIANONSKA MADŽARSKA IN POSKUSI REVIZIJE MIROVNE POGODBE

Madžarska vlada je dobila povabilo na mirovno konferenco šele decembra 1919. Njena delegacija, ki jo je vodil starosta madžarskih politikov grof. Albert Apponyi,¹⁶¹ je prispela v Versailles 5. januarja 1920 skoraj leto dni po začetku konference, ko so bili sprejete vse najpomembnejše odločitve. Delegacijo so namestili v hotelu Chateau de Madrid v predmestju Neuilly, kjer je bila popolnoma izolirana od ostalih delegacij. Sporočeno ji je bilo, da osebni stiki s člani ostalih delegacij ne bodo mogoči, dokler ne bo podpisala mirovne pogodbe. Madžarske diplomate je skrbelo predvsem dejstvo, da ZDA, za katere so menili, da so jim še najbolj naklonjene, niso bile več zastopane v vrhovnem svetu. Iz konference so se namreč umaknile, potem ko je senat 19. novembra 1919 zavrnil podpis mirovnih sporazumov. Glede na to, da je Wilson vsaj na

¹⁶¹ Grof Albert Apponyi (1846–1933) je pripadal eni izmed najbolj uglednih madžarskih plemiških družin. Bil je na čelu združene opozicije, ki ja nasprotovala avstro-ogrskega kompromisu iz leta 1867. Do razpada Avstro-Ogrske je bil z majhnimi presledki član ogrskega parlamenta. Petkrat je bil nominiran za nobelovo nagrado za mir, tekoče pa je govoril kar 6 jezikov. V času, ko je bil minister za izobraževanje, so 1907 leta uzakonili na Madžarskem tako imenovani Apponyjev šolski zakon, ki je uvedel v šole popolno jezikovno madžarizacijo, ki naj bi spodbudila ogrski patriotizem. To politiko so nekoliko ublažili šele pred koncem vojne, med drugim pa je bila madžarizacija, posebej jo je Apponyji, tudi razlog, da se je med prekmurskimi Slovenci okrepila težnja po združitvi z ostalimi Slovenci.

začetku konference ostro nasprotoval tajnim sporazumom, so člani madžarske delegacije menili, da bi od ZDA lahko dobili ustrezno podporo posebej glede Transilvanije. Po njihovem mnenju je pripadla Romuniji kot nagrada zaradi tajnega sporazuma, ki ga je Romunija sklenila z antanto leta 1916, zaradi katerega je stopila v vojno na njeni strani. Clemenceau je madžarski delegaciji dokaj osorno sporočil, da če hoče iz katerega koli vzroka zavlačevati, lahko mirno zapusti konferenco. Madžari so se morali sprijazniti, da ameriških predstavnikov ni več na konferenci. Konec januarja je predsedujoči mirovne konference predsednik francoske vlade Alexandre Millerand¹⁶², ki je nasledil Clemenceauja, na kratki slovesnosti izročil madžarski delegaciji mirovno pogodbo, ki so jo pripravili brez sodelovanja madžarskih predstavnikov. Podobno je mirovna konferenca ravnala tudi v primeru Nemčije, Avstrije in Turčije. Dejstvo, da je slovesnost potekala v hladnem vzdušju, saj se niso niti rokovali, je v madžarski delegaciji vzbudila črne slutnje. Naslednji dan je grof Apponyi nagovoril vrhovni svet v kar treh jezikih. V imenu Wilsonove pravice do samoodločbe, po kateri ljudi ni mogoče predstavljati iz ene države v drugo brez posvetovanja z njimi, »je zahteval izvedbo plebiscita na območjih, ki so bila Madžarski odvzeta.«¹⁶³ Madžarski politiki so bili postavljeni pred *fait accompli*, dialog oziroma pogajanja namreč niso bila več možna. 4. junija 1920 je Madžarska v trianonski palači v Versaillesu podpisala mirovno pogodbo, 15. novembra pa jo je parlament z veliko nejevoljo ratificiral. Tri dni pred tem je tudi kraljevina SHS podpisala v Rapallu mirovni sporazum z Italijo, ki je bil prav tako rezultat diktata, čeprav je bila Srbija med zmagovalnimi državami. V dvorani dvorca v Trianonu sta takrat na nasprotnih straneh sedela kar dva Prekmurca: dr. Matija Slavič, ki je bil verjetno najbolj zaslužen, da je Prekmurje pripadlo k matični državi, ter prof. Šandor Mikola, matematik in fizik, rojen v Prekmurju, ki je bil med glavnimi protagonisti vendske teorije, s katero so hoteli vladajoči madžarski krogi prepričati Prekmurce, da bi ostali v okviru Madžarske.

Trianonska pogodba je v madžarski javnosti povzročila pravi šok. Po sklepu konference je namreč Madžarska izgubila dve tretjini prebivalstva in ozemlja, vključno s 3.4 milijona Madžarov. Nemčija je na primer izgubila 13.5 % ozemlja, Bolgarija pa samo 8 %.¹⁶⁴ Dejstvo pa je, da so bili na tem (iz-

¹⁶² Alexandre Millerand je bil predsednik francoske vlade od 20. januarja do 23. septembra 1920, predsednik francoske republike pa od 23. septembra 1920 do 11. junija 1924.

¹⁶³ Imre, *American Hungarian Relations 1918–1944*, str. 72–73.

¹⁶⁴ Vigh, *A Case Study on Trianon*, str. 1. Od skupaj 20.886.487 ljudi (po štetju iz leta 1910), je na Madžarskem ostalo 7.615.117 ljudi, Romunija je dobila 5.257.467 ljudi, Čehoslovaška 3.517.568 ljudi, Jugoslavija 4.131.249 ljudi (2.621.945 (prebivalstvo Hrvaške op. avt.) + 1.509.295) in Avstrija 291.618 ljudi. Poleg tega je morala Madžarska plačati nedoločeno vsoto, njena vojska ni smela presehati 35.000 vojakov, ki jih je lahko uporabljala samo za vzdrževanje notranjega reda in nadzorovanje meja. Povzeto po: Imre, *American Hungarian Relations 1918–1944*.

gubljenem) ozemlju Madžari v absolutni manjšini. Izgubo ozemelj tako imenovane zgodovinske Madžarske so primerjali z dvema do takrat največjima narodnima katastrofama: z mongolsko invazijo leta 1241 in z izgubljeno bitko s Turki pri Mohaču 1526 leta, s katero je Ogrska postala vazalna država. Trianonska pogodba je povzročila nastanek tako imenovanega trianonskega sindroma. Povrnitev omenjenih ozemelj in revizija trianonske pogodbe sta postali glavni nalogi madžarske politike med obema vojnama. Ta politika je med drugim pripeljala do zavezništva z nacistično Nemčijo, ki je bila za dosego svojih strateških ciljev in načrtovanega napada na Sovjetsko zvezo, pripravljena Madžarski vrniti velik del ozemelj, ki jih je izgubila s Trianonsko pogodbo.

Do prvih poskusov revizije načrta Trianonske pogodbe je prišlo še med mirovno konferenco. Prvi je pomisleke izrazil ameriški državni sekretar Lansing, ki je postavil vprašanje, zakaj je bilo tako veliko število Madžarov dodeljenih drugim državam. Njegove pomisleke je uspešno zavrnil Arthur Balfour, »češ da so zaupanja vredni eksperti štirih velikih sil prišli do enotnega sklepa, da so predlagane meje pravične.«¹⁶⁵ Predsednik britanske vlade George Lloyd je marca 1919 izrazil bojazen, da bodo težki mirovni pogoji, ki so jih vsilili premaganim državam, povzročili nevarnost širjenja boljševizma. V memorandumu iz Fontainbleauja je 25. marca ocenil, »da kar velja za Nemčijo, velja tudi za Madžarsko. V tem delu jugovzhodne Evrope ne bo miru, če bo vsaka majhna država imela veliko madžarsko večino znotraj svojih meja.«¹⁶⁶ Na seji vrhovnega sveta je opozoril, »da morajo biti pravični do vseh, novi zemljevid Evrope pa ne sme biti takšen, da bo povzročil nove spore, ki lahko Evropo potisnejo v novo vojno.«¹⁶⁷ Zanimivo je, da Lloyd George tega vprašanja kasneje ni več načentjal na sejah velike četverice, britanski diplomati pa njegovega stališča tudi niso poskušali uveljaviti na sejah teritorialne komisije. Z nekaj izjemami so namreč ocenjevali, da so mirovni pogoji poraženim silam ustrezni.

Kmalu po koncu mirovne konference so se v javnosti pojavile kritike, da so bili njeni sklepi nepravični in da utegnejo sprožiti novo vojno. Najbolj ostro jih je kritiziral britanski ekonomist John M. Keynes, ki se je v svojem delu »Gospodarske posledice miru« zavzel za revizijo sporazumov. Francesco Nitti, ki je pred koncem mirovne konference sodeloval v imenu Italije na sestankih sveta vodilne četverice, po njenem koncu pa je postal glavni italijanski delegat v Društvu narodov, je prav tako zahteval njihovo revizijo vključno s Trianonsko pogodbo. Madžari so po vojni dobili nepričakovano pomoč tudi s strani vplivnega lastnika londonskega časopisa Daily Mail, Harolda Harmswortha znane-

¹⁶⁵ Deak, *Hungary at the Paris Peace Conference*, str. 67.

¹⁶⁶ Gilbert, *The roots of Appeasement*, appendix 1., str. 190.

¹⁶⁷ Secretary note of Conversation, 11. March 1919. V: *FRUS: The Paris Peace Conference 1919*. Vol. 4, str. 317.

ga kot Lord Rothermere, ki je v svojem časopisu zahteval revizijo Trianonske pogodbe, svojo dejavnost pa je prenesel tudi v ZDA. Zahteve po reviziji so pripeljale na Madžarskem do ustanovitve Madžarske lige za revizijo. Čeprav Madžarska v skladu z mirovno pogodbo ni smela voditi uradne kampanje za njeno spremembo, so bili v tem gibanju zelo aktivni nekateri znani in vplivni madžarski politiki kot na primer bivša premierja grofa Pál Téleki in Stepen Bethlen ter starosta madžarske politike grof Albert Apponyi. Vsi trije so bili člani madžarske delegacije, ki je sodelovala na mirovni konferenci in so imeli odlične odnose z ameriškimi politikami.

Poleg vse bolj močnega iredentističnega gibanja, ki je dajalo pečat medvojnemu dogajanju na Madžarskem v času vladavine admirala Horthyja, se je razvilo tudi močno revizionistično gibanje. Razlika med obema je bila v tem, da se je iredentistično gibanje, spodbujeno z D'Annunzijevo zasedbo Reke, zavzemalo za povrnitev celotnega ozemlja bivše Ogrske z vsemi sredstvi tudi s silo, med tem ko so revizionisti poskušali isti cilj doseči na miren način (bék's revizió) preko Društva narodov in z vztrajnim upanjem, da bodo ZDA podprle revizijo Trianonske pogodbe. Minimalni program je bil priključitev vseh ozemelj, na katerih živijo Madžari, maksimalni pa obnovitev Madžarske v mejah kraljestva Svetega Štefana.¹⁶⁸ Pripadniki te struje niso zavračali Wilsonove pravice do narodne samoodločbe, ampak so jo poskušali uporabiti v nasprotni smeri kot dotlej živeči narodi na Ogrskem. Svoj integralistični koncept so utemeljevali z navajanjem domnevnih besed kralja Štefana (Szent István Intelmei) njegovemu sinu princu Imretu, »da je vsaka država, ki ima samo en jezik in ene običaje, zelo šibka.«¹⁶⁹

Potem ko je Madžarska decembra 1921 s podpisom ločene mirovne pogodbe vzpostavila diplomatske stike z ZDA, so v javnosti naraščala pričakovanja, da bodo ZDA kot najmočnejša država na svetu stopile na njeno stran. V sporazumu o vzpostavitvi diplomatskih stikov namreč niso bile omenjene trianonske meje. »Madžarska je sicer morala ZDA zagotoviti vse pravice, ki so izvirale iz sporazuma, ZDA pa so eksplicitno zavrnilo kakršnekoli obveznosti, ki izhajajo iz omenjene pogodbe.«¹⁷⁰ K prepričanju javnosti, da bodo ZDA, čeprav so se po zavrnitvi mirovnih sporazumov zatele v izolacionizem, podprle Madžarsko, je veliko prispeval Jenő Horvát, ki je veljal za »uradnega državnega zgodovinarja.« Svojo tezo je utemeljeval s tem, da Wilson v svojem mirovnem programu ni predvideval razpada Avstro-Ogrske, da se je za to odločil šele na pritisk Masaryka in drugih slovanskih politikov, da ZDA niso podpisale mirovnih sporazumov in da v sporazumu o vzpostavitvi di-

¹⁶⁸ Caple, *Et in Hungaria Ego*, str. 59.

¹⁶⁹ Prav tam, 61.

¹⁷⁰ Mathey, *Chasing A Mirage*, 140.

plomatskih odnosov trianonske meje niso bile omenjene. Citiral je samo tiste navedbe, ki so mu ustrezale, na dejstvo, da je na primer Wilson ob razpadanju Avstro-Ogrske 18. oktobra 1918. odstopil od zahteve o avtonomnem razvoju narodov Avstro-Ogrske (10. točka njegovega mirovnega programa) in jim priznal pravico, da ustanovijo svoje lastne neodvisne države, pa je preprosto pozabil. Ne glede na javno znana dejstva, mu je madžarska javnost verjela, da ZDA podpirajo njihove revizionistične zahteve. Realnost je bila povsem drugačna. ZDA se kljub madžarski propagandi niso imele namena vmešavati niti v evropske niti v madžarske probleme. Da bi dobila na svojo stran ameriško javnost, je madžarska politična elita 1928. leta v New Yorku odkrila spomenik madžarskemu revolucionarju Lajos Kossuthu ter organizirala množično romanje v ZDA. V Budimpešti so posebej računali na pomoč vplivnega predsednika senatnega odbora za zunanje zadeve senatorja Williama E. Boraha (1924–1933). Le-ta je sicer ocenjeval, da je Trianonski sporazum nemoralen, vendar za njegovo revizijo v skladu z ameriško izolacionistično politiko ni bil pripravljen storiti prav ničesar.

V kampanjo za revizijo Trianonske pogodbe so madžarske oblasti poskušale vključiti tudi v Ameriki živeče Prekmurce, bivše avstro-ogrske državljane. Junija 1920 je bila v Chicagu ustanovljena Ameriška zveza madžarskih Vendov, (Hungarian Wend Federation of America).¹⁷¹

Skupina Vendov je že 12. februarja 1920 poslala iz Betlehema vrhovnemu svetu v Pariz telegramski protest proti okupaciji vendske pokrajine ... junija je ameriška zveza madžarskih Vendov poslala madžarski vladi sporočilo, da bodo ameriški Vendi ostali zvesti Madžarski tudi naprej ... 13. februarja je bilo v Betlehemu veliko narodno zborovanje ameriških Vendov, na katerem so izjavili, da je vdor Jugoslavije v vendsko krajino protipravno dejanje, zato ga ne priznavajo in sklenejo, da bodo za zaščito interesov vendske krajine ustanovili vendski narodni svet ... 22. junija je ameriška-madžarska-vendska zveza poslala ameriški vladi in članom vrhovnega sveta mirovne konference peticijo, ki sta jo podpisala predsednik Lawrence Horváth, vseameriški (national) predsednik in Joseph Krampács, vseameriški sekretar ... V njej z zaskrbljenostjo ugotavljata, da je bilo Prekmurje darovano Jugoslaviji brez soglasja naroda, s čimer je vrhovni svet obsodil na smrt ljudstvo, čigar jezik je sicer slovanskega porekla, ne more pa se poistovetiti s kranjščino, hrvaščino ali srbščino ... Zastavljata nekaj vprašanj: po katerem zakonu morajo Vendi trpeti težave jugoslovanske okupacije in biti njihovi sužnji? Na koncu v imenu zveze

¹⁷¹ Kuzmič, *Slovenski izseljenci*, str. 122.

predlagata, naj se v Prekmurju opravi plebiscit tako, da bo navzoča mednarodna komisija in da bodo samo Vendi (brez priseljenih Jugoslovanov po 12. avgustu 1919) lahko z glasovanjem prostovoljno odločili, kam želijo pripadati ...¹⁷²

Junija 1921 sta omenjena funkcionarja predala ameriškemu državnemu sekretarju ter predstavnikom držav antante v Washingtonu še peticijo z isto vsebino. Vendsko teorijo so širili madžarski politiki s pomočjo madžarskih duhovnikov in prekmurskih madžaronov, njen namen pa je bil prepričati Američane, da so Vendi poseben narod, vendar pri tem niso bili uspešni.

Do omenjenih »vendskih« protestov je prišlo prav v času, ko je mednarodna razmejitvena komisija določala mejno črto med Kraljevino SHS in Madžarsko. Takrat so madžarski politiki poskušali doseči prvo formalno revizijo Trianonske pogodbe. Koncem avgusta 1921 je razmejitvena komisija, ki jo je vodil angleški podpolkovnik David Cree, začela na terenu določati mejo med obema državama.¹⁷³ Predsednik francoske republike Millerand je v svojstvu predsedujočega mirovne konference v spremnem pismu komisiji poudaril, da sme razmejitvena komisija na podlagi Trianonske pogodbe mejo popraviti, če bi našla kakšne narodopisne, gospodarske ali kakšne drugačne težave s trianonsko mejo. Ti popravki pa ne smejo biti tako veliki, da bi bistveno spremenili Trianonsko pogodbo.¹⁷⁴

Ne glede na to določilo, ki je bilo v skladu z 29. členom Trianonske mirovne pogodbe, so poskušali avstrijski in madžarski predstavniki bistveno spremeniti meje. Madžarska je zahtevala vrnitev vendske krajine z 28 občinami oziroma vse tako imenovano jugoslovansko Prekmurje, češ da ni gospodarsko povezano z Jugoslavijo, poleg tega naj bi tam živeli Vendi, ki v etnografskem smislu niso Slovenci ampak Madžari. Madžari so trdili, »da loči reka Mura

¹⁷² Prav tam, 13–124.

¹⁷³ V razmejitveni komisiji so bili poleg angleškega podpolkovnika Creeja še podpolkovnik francoske vojske Maurice Marminia, italijanski polkovnik Giovanni Valvasori, japonski polkovnik Heisuke Yanagawa, Jugoslavijo je zastopal polkovnik Vojin Čolak-Antič, Madžarsko pa polkovnik Karoly Vassel. Ameriških predstavnikov v komisijah za razmejitvev ni bilo, ker ZDA niso ratificirale pariških mirovnih sporazumov, zato tudi niso pristopile k Društvu narodov, v katerega pristojnost so sodile te komisije.

¹⁷⁴ Slavič, *Prekmurske meje v diplomaciji*, str. 93. Napotki francoskega predsednika so bili v skladu z 29. členom Trianonske mirovne pogodbe, ki je določal, da imajo komisije pooblastila ne le za določitev tistih delov, ki so opredeljeni kot »linija, ki se določi na tleh,« ampak s tem v zvezi tudi na zahtevo ene od zainteresiranih držav, če se komisija s tem strinja ... V obeh primerih si morajo komisije prizadevati, da čim bolj sledijo opisom, določenim v pogodbah, ob čim večjem upoštevanju administrativnih mej in lokalnih gospodarskih interesov. Povzeto po: *Treaty of Trianon*, The World War I Document Archive: https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Trianon (dostop avgust 2018)

vendsko ozemlje od slovenskega kot kitajski zid.«¹⁷⁵ Avstrija pa je od komisije, ki je na terenu določala mejo med Avstrijo in Kraljevino SHS terjala del Prekmurja z Mursko Soboto vred, saj v nasprotnem primeru Radgona, ki so jo prisodili Avstriji, zaradi pomanjkanja zaledja po njenem mnenju ne bo mogla gospodarsko uspevati. Avstrijci so svoje zahteve utemeljevali tudi s trditvijo, da na teh območjih ne živijo Slovenci ampak Vindišarji, posebna štajerska narodna skupnost, ki govori sicer slovenski jezik, vendar je privržena avstrijskemu (nemškemu) patriotizmu.

Komisarji štirih velikih sil so po ogledu terena, po pogovorih s prebivalci in po več vnaprej pripravljenih promadžarskih protestih brez sodelovanja jugoslovanskega in madžarskega komisarja novembra 1921 sklenili predlagati Društvu narodov spremembo trianonske meje tako, da bi 27 občin pripadlo Madžarski. Ta sklep sta formalno omogočala sklep vrhovnega sveta mirovne konference, ki je v skladu s Trianonsko pogodbo in statutom Društva narodov dopuščal manjše spremembe meje. Predlog revizije meje je komisija potrdila z večino glasov (proti je bil samo jugoslovanski komisar), češ »da so občine južno od Murske Sobote gospodarsko navezane na njo ali na bližnja gospodarska središča, medtem ko manjše število občin severno od nje gravitira proti Monoštru.«¹⁷⁶ Leto dni kasneje je konferenca veleposlanikov zavrnila omenjen predlog. Očitno je prevladalo mnenje, da bi revizija odprla Pandorino skrinjico podobnih zahtev. Samo malo je manjkalo, pa bi bila mejna črta severno od Mure (na razvodju Mure in Rabe), ki jo je predlagal Johnson, odpravljena, kar pomeni, da bi večji del Prekmurja pripadel Madžarski, ne glede na to da so bili Madžari tam v manjšini. Podobno je Društvo narodov zavrnilo tudi avstrijsko zahtevo. Poskus spremembe meje med Madžarsko in kraljevino SHS je prišel v zgodovino »kot prvi predlog Društvu narodov za spremembo mej.«¹⁷⁷

Ker bi omenjene ozemeljske zahteve bistveno spremenile določila obeh mirovnih pogodb, jih v Društvu narodov niso sprejeli. Kljub temu je bil položaj v Prekmurju po podpisu Trianonske pogodbe napet prav do konca razmejitvenega procesa 1924. leta, saj je madžarska propaganda skupaj s prekmurskimi madžaroni sprožala govornice, da bo Prekmurje prej ali slej priključeno Madžarski, kar naj bi potrjevali tudi občasni vpadi madžarskih vojakov. Takšno sklepanje je povzročal tudi negativni izid koroškega plebiscita oktobra 1920 ter podpis rapalskega sporazuma med Italijo in kraljevino SHS novembra istega leta. Objektivno je madžarsko propagando podpiral tudi del prekmurskega prebivalstva, ki je nasprotoval priključitvi k Jugoslaviji. Zelo pogoste so bile govornice, da se bo morala jugoslovanska vojska umakniti, oziroma da bo Pre-

¹⁷⁵ Prav tam, str. 100.

¹⁷⁶ Bertalanič, *Lt. Col. Yanagawa Heisuke*, str. 201.

¹⁷⁷ Prav tam, str. 198.

kmurje ponovno zasedla madžarska vojska. Takšne govornice je sprožalo predvsem madžarsko uradništvo, ki so mu oblasti dovolile, da je po zasedbi Prekmurja še nekaj časa uradovalo v pokrajini, pa tudi protestantski madžaroni.

Potem, ko je bila Madžarska 1922 leta sprejeta v Društvo narodov, so madžarski politiki poskušali doseči revizijo pogodbe tudi preko te organizacije. To jim je omogočal 19. člen statuta Društva narodov, ki je določal, »da lahko skupščina od časa do časa na predlog članic prouči pogodbe, ki so neizvedljive, in mednarodni položaj čigar nadaljevanje bi lahko ogrozilo mir.«¹⁷⁸ Britanski ekonomist John M. Keynes je v zvezi s tem opozoril, da revizija mirovnih sporazumov, ki jih je ostro kritiziral, preprosto ni bila mogoča, ker je 5. člen statuta po drugi strani določal, »da če ni drugače določeno ali potrjeno v tej pogodbi, morajo biti vsi sklepi na katerem koli zasedanju skupščine ali sveta potrjeni soglasno s strani vseh navzočih članic.«¹⁷⁹ Madžarska zaradi tega člena v bistvu ni imela nobene možnosti za revizijo mirovne pogodbe, saj so bile vse članice Male antante¹⁸⁰ odločno proti kakšni koli reviziji. Zaradi bojazni, da bo prišlo do restavracije Avstro-Ogrske je bila namreč ustanovljena tako imenovana Mala antanta. Njen namen je bil preprečiti obnovo Avstro-Ogrske monarhije, Madžarski pa preprečiti poskus s silo zasesti ozemlja, ki jih je izgubila s Trianonsko pogodbo. Omenjeno pobudo je podpirala predvsem Francija, ki je poskušala po eni strani ustvariti sanitarni kordon, ki bi preprečil širjenje boljše vizma iz Sovjetske zveze, po drugi strani pa naj bi bila omenjena skupina držav tudi močan branik proti morebitnemu novemu poskusu širjenja vpliva Nemčije. 19. in 5. člen statuta Društva narodov sta bila v nasprotju, saj sta preprečevala kakšne koli spremembe mirovnih sporazumov. 19. člena, ki je teoretično dopuščal revizijo versajskih mej, niso nikoli uporabili. Kitajska, ki je na mirovni konferenci izgubila pokrajino Šantung v prid japonskih kolonizatorjev, je 1929. leta predlagala ustanovitev posebnega komiteja, ki naj

¹⁷⁸ ARTICLE 19.

The Assembly may from time to time advise the reconsideration by Members of the League of treaties which have become inapplicable and the consideration of international conditions whose continuance might endanger the peace of the world.

¹⁷⁹ Keynes, *The Economic Consequences of Peace*, str. 124.

ARTICLE 5.

Except where otherwise expressly provided in this Covenant or by the terms of the present Treaty, decisions at any meeting of the Assembly or of the Council shall require the agreement of all the Members of the League represented at the meeting. All matters of procedure at meetings of the Assembly or of the Council, including the appointment of Committees to investigate particular matters, shall be regulated by the Assembly or by the Council and may be decided by a majority of the Members of the League represented at the meeting.

The first meeting of the Assembly and the first meeting of the Council shall be summoned by the President of the United States of America.

¹⁸⁰ Malo antanto so sestavljale Čehoslovaška, Jugoslavija in Romunija. Utemeljena je bila na obrambnih sporazumih med omenjenimi državami.

bi proučil omenjeni člen in predlagal, kako omogočiti njegovo večjo učinkovitost. Odgovora na to pobudo ni nikoli dobila.¹⁸¹

Društvo narodov kot organizacija *statusa quo* ni bilo naklonjeno reviziji mirovnih sporazumov. To se je med drugim tudi potrdilo, ko je z Društvo zavrnilo peticijo, v kateri je skupina Madžarov zahtevala, da bi na osnovi pravice do samoodločbe izvedli plebiscit v Transilvaniji. Da poražene države ne bi začele množično odpirati vprašanje revizije mirovnih sporazumov, so vodilne evropske države sklenile, da bo Društvo narodov na to temo sprejemalo samo peticije državljanov iz posameznih držav, če bo šlo za kršenje pravic manjšin. Na peticijo o zahtevanem plebiscitu v Transilvaniji je francoski diplomat in tesni sodelavec bivšega predsednika vlade Clemenceauja Paul Mantoux, ki je bil takrat šef političnega oddelka Društva narodov, odgovoril,

da lahko Društvo narodov začne postopek spreminjanja ali prilaganja madžarsko-romunske meje samo v primeru, če bo to predlagala komisija za razmejitev in če bosta na to opozorili dve članici sveta Društva narodov. Celo v tem primeru ni mogoče sprejeti nobenega sklepa brez soglasja Romunije. O tem bo svet razpravljal samo, če bo to predlagala komisija za razmejitev na predlog enega od prizadetih članov komisije in še to pod pogojem, da se bo s tem strinjala Romunija. Tudi v tem primeru bi Društvo narodov lahko sprejelo samo priporočilo.¹⁸²

Celoten sistem je bil očitno zasnovan tako, da revizije mirovnih sporazumov niso bile mogoče. Ena sama revizija bi namreč povzročila plaz, ki bi Evropo lahko pahnil v novo vojno.

Ko je postalo popolnoma jasno, da Trianonskega sporazuma ne bo mogoče spremeniti po pravni oziroma mirni poti, je Hortyjeva Madžarska poskušala koncem tridesetih let srečo še z nacisti. Ti so ji ustregli z dvema ozemeljskima povečanjema, ki sta znani kot Dunajski nagradi 1939 in 1940. Potem ko je Madžarska 1941 leta sodelovala v zahrbtnem napadu na Jugoslavijo, čeprav je z njo podpisala sporazum »o večnem prijateljstvu«, je za nekaj let pod svoje okrilje vrnila precejšen del ozemlja bivše Ogrske in tudi Prekmurje. Glede na to, da je veljala za »zadnjega nacističnega zaveznika«, zavezniki posebej pa Sovjeti po vojni niso hoteli niti slišati o kakršni koli ozemeljski reviziji trianonskih mej. Madžarska je bila ponovno na napačni strani zgodovine. Na pariški mirovni konferenci 1947 so potrdili njene meje iz 1937 leta s tem, da je izgubila v korist Češkoslovaške še majhen košček ozemlja oziroma tri vasi v bližini Bratislave. Madžarska je s podpisom mirovne pogodbe iz 1947

¹⁸¹ Protz, *The Politics of Self-Determination* 216.

¹⁸² Prav tam.

leta ponovno pristala na trianonske meje. S tem so se po mednarodni pravni plati končali poskusi revizije Trianonske pogodbe, saj ustanovna listina OZN ni predvidela kakšnih koli sprememb versajskih mirovnih sporazumov. Tudi mirovna pogodba z Madžarsko, podpisana v Trianonu junija 1920 v nobenem izmed 364 členov in dodatkov ni predvidela možnosti generalne revizije mirovne pogodbe. Delna izjema je bil 29. člen,¹⁸³ ki je dopuščal, kot je bilo že navedeno, le določene manjše popravke meje, ki ne bi v nobenem primeru smeli bistveno spremeniti začrtanih mej na mirovni konferenci. Takratne madžarske in avstrijske zahteve so spadale v (uradno prepovedano) kategorijo. 1975. leta je Madžarska podpisala helsinško listino o varnosti in sodelovanju v Evropi, ki določa, da je meje v Evropi mogoče spreminjati samo s pogajanjem. Revizija trianonskih mej bi bila mogoča samo v primeru neke nove splošne evropske vojne.

SKLEP

Kot je bilo iz poteka te razprave razvidno, je imela ameriška diplomacija na pariški mirovni konferenci odločilno vlogo tudi pri določanju slovenskih mej po prvi svetovni vojni. Zaradi Wilsonovega popuščanja je Italija zasedla ozemlja, ki jih je dobila kot nagrado v tajnem londonskem paktu 1915. Na Koroškem je Wilson vztrajal pri izvedbi za Slovence zelo tveganega plebiscita, južna Štajerska in Maribor pa sta se plebiscitu izognila predvsem zaradi zavzetosti predsednika teritorialne komisije Tardieuja in Wilsonovega kartografa Douglasa Johnsona. Slednji je imel odločilno vlogo tudi pri vprašanju Prekmurja, saj je kljub nasprotovanju dela ameriške delegacije in italijanskih diplomatov ob podpori predsednika teritorialne komisije Tardieuja potegnil mejo z Madžarsko severno od reke Mure, kjer je še danes. Wilsonov kartograf

¹⁸³ ARTICLE 29.

Boundary Commissions, whose composition is or will be fixed in the present Treaty or in any other Treaty between the Principal Allied and Associated Powers and the, or any, interested States, will have to trace these frontiers on the ground.

They shall have the power, not only of fixing those portions which are defined as "a line to be fixed on the ground," but also, where a request to that effect is made by one of the States concerned, and the Commission is satisfied that it is desirable to do so, of revising portions defined by administrative boundaries; this shall not, however, apply in the case of international frontiers existing in August, 1914, where the task of the Commission will confine itself to the re-establishment of signposts and boundary marks. They shall endeavour in both cases to follow as nearly as possible the descriptions given in the Treaties, taking into account as far as possible administrative boundaries and local economic interests. The decisions of the Commissions will be taken by a majority, and shall be binding on the parties concerned. The expenses of the Boundary Commissions will be borne in equal shares by the two States concerned.

Johnson je na osnovi študij, ki jih je napisal dr. Matija Slavič na osnovi podatkov, ki jih je v veliki meri zbral dr. Franc Kovačič še med vojno v okviru Zgodovinskega društva v Mariboru ter podatkov o slovenski poselitvi Prekmurja in slovenskih krajevnih imenih na tem območju, ki jih je Slavič zbral ko je po razpadu Avstro-Ogrske prekriziral Prekmurje, potegnil mejo z Madžarsko čez reko Muro. K temu je pripomoglo tudi prepričevanje njegovega kolega na univerzi Columbia, srbskega znanstvenika Mihajla Pupina. Za to potezo se je Johnson odločil kljub nasprotovanju več pomembnih članov ameriške delegacije: na primer vodje posebne ameriške študijske komisije s sedežem na Dunaju prof. Archibalda Coolidga, ki je bil izrazito pronemško in promadžarsko usmerjen. Kot daljni sorodnik tretjega ameriškega predsednika Thomasa Jeffersona je imel na Wilsona velik vpliv. Podoben vpliv je imel tudi polkovnik Miles, ki je bil po mamini strani sorodnik znanega konfederacijskega generala Shermana. Znan je postal predvsem po samovoljni misiji na Koroškem, s katero je bistveno vplival na Wilsonov sklep o razpisu plebiscita na Koroškem. V veliki meri sta za priključitev Prekmurja zaslužna poleg vodje slovenske delegacije dr. Ivana Žolgerja, katerega vloga v razreševanju slovenskih mejnih vprašanj na pariški mirovni konferenci je bila v zgodovinopisju doslej premalo poudarjena, zaslužna predvsem dr. Mitja Slavič in dr. Franc Kovačič. V ključnem trenutku je namreč Slavič na osnovi podatkov, ki jih je med vojno v Mariboru zbral Kovačič s pomočjo Zgodovinskega društva in podatkov ki jih je sam zbral med obiskom Prekmurja po zlomu Avstro-Ogrske, objavil v francoščini študije, v katerih so bile prepričljivo, na visoki strokovni ravni utemeljene slovenske zahteve. Slednje je imelo posebej velik vpliv na ameriško delegacijo, v kateri so bili številni univerzitetni profesorji. Slavič je na primer s primerjanjem rezultatov ljudskega štetja na Madžarskem leta 1910, ko Slovencev niti Vendov sploh niso več vodili v posebni rubriki, in štetja iz leta 1896 dokazal obstoj Slovencev kot večinskega naroda na tem območju. S pripravo geografske karte s krajevnimi slovenskimi imeni, ki so jih na Madžarskem ob koncu stoletja pomadžarili, je prav tako dokazal obstoj Slovencev kot posebne narodne skupine. Knjižica *Le Prekmurje* je imela poseben dodatek: *Supplément ou Prekmurje in Aperçu économique Annexe*, nič manj pomembna pa ni bila narodnostna karta *La carte ethnographique de Prekmurje*.¹⁸⁴ Omenjene brošure so pomagale Johnsonu, da je tako člane ameriške kot tudi ostalih velikih sil ra-

¹⁸⁴ Knjižico, ki je vsebovala madžarske argumente, je napisal tudi madžaron Sándor Mikola iz Gornjih Petrovcev, sicer profesor na Evangeličanski gimnaziji v Budimpešti. Bil je član madžarske delegacije na mirovni konferenci skupaj z Jánošem Melichom, profesorjem slavistike v Budimpešti. V njej sta dokazovala, da Prekmurci niso Slovenci, ampak Vendi in da je njihov jezik samo podoben slovenskemu. Velike sile njihovih argumentov v veliki meri po zaslugi Slavičevih in Kovačičevih študij niso sprejele.

zen Italije v dobršni meri prepričal v slovenske argumente. Johnson je tudi glede Prekmurja zavzel manjšinsko stališče. V razpravi o jadranskem vprašanju je poskušal na primer prepričati Wilsona, naj Italijanom prepreči zasedbo Primorske, Istre, Reke in Dalmacije, kjer so bili Jugoslovani v večini. Prav tako je nastopil tudi proti izvedbi plebiscita na Koroškem ter se zavzel za priključitev delov Banata z večinskimi Srbi h Kraljevini SHS. Wilson njegovih argumentov tako glede plebiscita na Koroškem kot italijanske okupacije ni sprejel. »Ker je bil (Johnson op.avt.) trdno prepričan v načelo enakosti med vsemi narodi in ljudmi, je omenjene zahteve ocenjeval za nesprejemljive in nevarne za mir.«¹⁸⁵ Kljub nasprotovanju dela ameriške delegacije je Johnson vztrajal pri svojih stališčih tudi po koncu pariške mirovne konference.

Dejstvo je, da so slovenski delegati, ki so delovali formalno v okviru srb-ske delegacije na mirovni konferenci lahko nekajkrat pojasnili svoja stališča, medtem ko je Madžarska kot poražena država lahko pojasnila svoja stališča šele 16. januarja 1920 ob sprejemu dokončnega predloga mirovnega sporazuma. Kljub temu da so naši delegati, zahvaljujoč srbskemu povabilu (čeprav so bili Slovenci v vojni formalno na strani poražencev) lahko sodelovali na mirovni konferenci, so bili Slovenci med najbolj oškodovanimi narodi. Izgubili smo Trst, Gorico in Primorsko ter Celovec in velik del Koroške. V podobnem položaju so bili Madžari, ki jim mirovna konferenca zaradi pretekle nasilne madžarizacije, ki so se ji upirali vsi Nemadžarski narodi Ogrske, ni priznala pravice do samoodločbe. V takšnem položaju je bila tudi Avstrija, ki ji niso dovolili priključitve k Nemčiji, čeprav se je po razpadu Avstro-Ogrske razglasila za nemško Avstrijo. Prekmurje je bilo najmanjša ozemelska izguba, s katero se je takrat soočala Madžarska. Gledano v celoti je izgubila območja, na katerih so bili pripadniki manjšin v izraziti večini. Mej novih držav ni bilo mogoče določiti, kot je opozarjala že *The Inquiry* v prvi študiji tako, da pripadniki ene ali druge narodnosti ne bi postali nacionalna manjšina.

S priključitvijo Prekmurja k matičnemu narodu se je končalo tisočlet staro življenje prekmurskih Slovencev v okviru Ogrske. Lahko pa bi se končalo, kot je bilo že navedeno, tudi drugače. Predsednik britanske vlade Lloyd George je na primer na seji vrhovnega sveta 11. marca 1919 izenačil vse narode na območju Avstro-Ogrske: »Vsi so se borili proti nam in nekateri so nenadoma postali naši zavezniki. Vsi ti narodi se sedaj borijo za ozemlja. Slišal sem, da tako Čehoslovaki kot Romuni zahtevajo ozemlja, kjer živi 40 % Madžarov.«¹⁸⁶ V primeru da bi v Prekmurju izvedli plebiscit, bi se namreč zaradi vse hujše madžarizacije prekmurskih Slovencev in spodbujanja ogrskega patriotizma

¹⁸⁵ Živojinović, *Douglas Johnson: A forgotten member*, str. 220.

¹⁸⁶ Secretary note of Conversation, 11. March 1919. V: *FRUS: The Paris Peace Conference 1919*. Vol. 4, str. 317.

lahko ponovila usoda Koroške, saj se takrat »duša prekmurskega ljudstva še ni spojila z dušo domovine,« kot je na primer ugotavljal eden izmed priseljenih slovenskih učiteljev. Prekmurski Slovenci so bili na združitve z matičnim narodom še najmanj pripravljeni. Po drugi strani so shodi in zborovanja oktobra 1918 v Murski Soboti, novembra v Ljutomeru, decembra v Radgoni in januarja 1919 v Beltincih, ki so se jih udeležili številni Prekmurci, dokazali vse večjo privrženost združitvi z matičnim narodom, prav tako tudi več sto Godinovihih legionarjev, ki naj bi sodelovali v načrtovani Maistrovi zasedbi Prekmurja. Ameriška delegacija tudi glede Prekmurja ni imela enotnega stališča. Nekaj njenih vplivnih članov je bilo celo izrazito naklonjenih Avstriji in Madžarski. Wilsonov kartograf Johnson, ki je imel odločilno vlogo pri določanju mej v Prekmurju, je zato ravnal pragmatično. Mejo z Madžarsko je zaradi večinskega slovenskega prebivalstva potegnil severno od reke Mure, s čimer je Prekmurje pripadlo k Jugoslaviji. Porabje pa so skupaj z Monoštrom prisodili Madžarski tudi zato, da je zaradi pripojitve zahodne tako imenovane nemške Madžarske k Avstriji (današnja pokrajina Gradiščansko) ne bi preveč prizadeli. Del madžarskega prebivalstva v okolici Dolnje Lendave (Županija Zala) in pokrajine Őrség (Železna županija) je zato pristal v kraljevini SHS.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Yale University Library (YUL), New Haven, Connecticut, ZDA
US National Archives (NARA), College Park, Maryland, ZDA.

OBJAVLJENI VIRI

- Foreign Relations of the United States, (FRUS): The Paris Peace Conference, 1919*, Vol. IV, Washington: US Government Printing Office, 1943.
- Foreign Relations of the United States (FRUS): The Paris Peace Conference, 1919*, Vol. VII., Washington: US Government Printing Office, 1946.
- Foreign Relations of the United States (FRUS): The Paris Peace Conference, 1919*, Vol. VIII, Washington: US Government Printing Office, 1946.
- Foreign Relations of the United States (FRUS): The Paris Peace Conference, 1919*, Vol. XII, Washington: US Government Printing Office, 1947.
- Handbook prepared under the direction of the Historical Section of the Foreign Office*, No. 13. London, H.M. Stationery Office 1920.

ČASOPISNI VIRI

- Slovenec*, 1919.
Vestnik, 2019.

ELEKTRONSKI VIRI

- Borsody, Stephen, *Hungary's Road to Trianon_ Peacemaking and Propaganda, A case Study of Trianon*. Corvinus Library: <http://www.hungarianhistory.com/lib/tria/tria04.htm> (dostop: marec 2018)
- Imre, Mark Major, *American Hungarian relations 1918–1944*. Corvinus Library: <http://www.hungarianhistory.com/lib/maj/maj10.htm> (dostop: februar 2018)
- Mathey Eva, *Chasing A Mirage: Hungarian revisionist search for US support to dismantle the Trianon Peace Treaty, 1920–1938*. Doktorska disertacija. Debreceni Egyetem: 2012: https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/132096/Mathey%20%C3%89va%20doktori%20%C3%A9rtekez%C3%A9s_titkosított.pdf?sequence=1&isAllowed=y (dostop: april 2019)
- Novak, Bogdan, *The Austro-Slovenian Frontier Question at the Paris Peace Conference, 1919*. Magistrska naloga. Loyola University, 1954: <https://ecommons.luc.edu/cgi/viewcontent.cgi> (dostop: marec 2019).

- Taraszovics, Sandor, *American Peace Plans and Shaping of Hungary's Post-World I. Borders*. Corvinus Library: <http://www.hungarianhistory.com/lib/tria/tria18.htm> (dostop: februar 2019).
- Vigh, Karoly, *Causes and Consequences of Trianon: A Re-Examination*. Corvinus Library: <http://www.hungarianhistory.com/lib/tria/tria06.htm> (dostop: februar 2018).
- The Covenant of the League of Nations: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/leagcov.asp (dostop: maj 2019)
- Treaty of Trianon , The World War I Document Archive: https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Trianon (dostop avgust 2018)

LITERATURA

- Baerlein, Henry, *Birth of Yugoslavia*, vol. II., London: L. Parsons, 1922.
- Bajc, Gorazd, Diplomacija Velike Britanije in Slovenci v času nastajanja jugoslovanske države, str. 99–156. V: Rahten, Andrej in Janez Šumrada (ur.), *Velikih pet in nastanek Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev*. Studia diplomatica Slovenica. Ljubljana: Center za evropsko prihodnost, Založba ZRC, 2011.
- Bertalaníč, Boštjan, Lt.Col.Yanagawa Heisuke and the Demarcation of Prekmurje: a Japanese Account of the Yugoslav-Hungarian Border Commission's Activities in 1921–1922, str. 191–202. V: Lazarević, Žarko et al. (ur.), *The 20th century through historiographies and textbooks: chapters from Japan, East Asia, Slovenia and Southeast Europe*, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Caples, Matthew, Et in Hungaria Ego: Trianon, Revisionism and The Journal Magyar Szemle (1927–1944). *Hungarian Studies*, let. 19, št. 1 (2005), str. 51–104.
- Deak, Francis, *Hungary at the Paris Peace Conference, The Diplomatic History of the Treaty of Trianon*. New York: Columbia U.P., 1942.
- Djokić, Dejan, *Pašić and Trumbić: The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes*. London: Haus publishing Ltd., 2010.
- Garraty, John A., *Woodrow Wilson: A Great Life in Belief*. New York: Alfred A. Knopf, 1956.
- Gelfand, Lawrence E., *The Inquiry: American preparation for Peace 1917–1919*. Westport: Greenwood Press Publishers, 1963.
- Gilbert, Martin, *The Roots of Appeasement*. New York: New American Library, 1966.
- Goldsten, Ivo, *Hrvatska 1918–2008*. Zagreb: Novi liber, 2008.
- Grafenauer, Bogo, Vprašanje jugoslovansko avstrijske meje na mirovni konferenci leta 1919, str 383–421. V: Grafenauer, Bogo, Lojze Ude in Maks Veselko (ur.), *Koroški zbornik*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1946.
- Grafenauer, Bogo, Slovenska Koroška v diplomatski igri, str. 295–378: Pletrski, Janko, Lojze Ude in Tone Zorn (ur.), *Koroški plebiscit: razprave in članki*. Ljubljana: Slovenska matica, 1970.

- Hornyak, Arpad, Efforts of the Hungarian Government to established independence and preserve integrity of Hungary in the last months of 1918: the Belgrade military Convention, str. 531–548. V: Pudić, Srdjan (ur.), *Prvi svetski rat, Srbija, Balkan i velike sile*. Beograd: Istorijski institut, 2015.
- Hunter, David Miller, *My Diary at the Conference of Paris*. New York, 1924.
- Jerič, Ivan, *Moji spomini*. Murska Sobota: Zavod sv. Miklavža, 2000.
- Jerič, Ivan, *Zgodovina madžarizacije v Prekmurju*. Murska Sobota: Založba Stopinje, 2001.
- Josipovič, Damir, Porabski Prekmurci in meje Prekmurja. *Anali PAZU HD*, let. 2, št. 1 (2016), str. 15–26.
- Kardum, Lidija, Diplomatska borba za Koruško na pariškoj mirovnoj konferenciji 1919 godine. *Politička misao*, let XXXVIII, št. 1 (2001.), str. 125–142.
- Keynes, John Maynard, *The Economic Consequences of the Peace*. New York: Harcourt, Brace, and Howe, 1920.
- Kokolj, Miroslav, *Prekmurški Slovenci: od narodne osvoboditve do nacistične okupacije 1919–1941*, Murska Sobota: Pomurska založba, 1984.
- Kovačič, Fran, *Slovenska Štajerska in Prekmurje*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1926.
- Kuzmič, Mihael, *Slovenski izseljenci iz Prekmurja v Betlehemu v ZDA 1893–1924*. Ljubljana: Založba ZRC, 2001.
- Lipušček, Uroš, *Ave Wilson: ZDA in prekranje Slovenije v Versaillesu 1920–1920*. Ljubljana: Založba Sophia, 2003.
- Lipušček, Uroš, *Jesenški trikotnik: vroča tema na pariški mirovni konferenci 1919*, str. 133–141. V: *Kranjski zbornik*, Kranj: Mestna občina Kranj, 2015.
- Lipušček, Uroš, *Prekmurje v vrtincu pariške mirovne konference*. Murska Sobota: Šiftarjeva fundacija, 2019.
- Lipušček, Uroš, *Sacro Egoismo: Slovenci v kremeljih tajnega londonskega pakta 1915*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2012.
- Lloyd, David George, *Memoirs of the Peace Conference*. Vol. II. New Haven: Yale University Press, 1939.
- Macmillan, Margaret, *Paris 1919: Six Months that Changed the World*. London: Random House, 2002.
- Nečak, Dušan in Božo Repe, *Prelom: 1914–1918. Svet in Slovenci v 1. Svetovno vojni*. Ljubljana: Založba Sophia, 2005.
- Nicolson, Harold, *Peacemaking 1919*. New York: Grosset and Dulap, 1933.
- Otte, T.G. (ed), *An Historian in Peace and War: The Diaries of Harold Temperley*, London: Routledge, Taylor&Francis Group, 2014.
- Perman, Dagmar, *The shaping of the Czechoslovak state: diplomatic history of the boundaries of Czechoslovakia, 1914–1920*. Leiden: E.J. Brill, 1962.
- Prepeluh, Albin, *Pripombe k naši prevratni dobi*. Ljubljana: Založba univerzitetne tiskarne J. Blasnika, 1938.

- Rahten, Andrej in Janez Šumrada (ur.), *Velikih pet in nastanek Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev*. Studia diplomatica Slovenica. Ljubljana: Center za evropsko prihodnost, Založba ZRC, 2011.
- Rahten, Andrej, Sedaj ni čas za popuščanje: Janko Mačkovšek na pariški mirovni konferenci. V: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, Let. 89, zv. 4, 2018, str. 15–47.
- Seymour, Charles, *Letters from Paris Peace Conference*. New Haven: Yale University Press, 1965.
- Slavič, Matija in Viktor Vrbnjak (ur.), *Naše Prekmurje: zbrane razprave in članki*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1999.
- Slavič, Matija, Prekmurske meje v diplomaciji, str. 83–107 V: Lavrič, Jože et al. (ur.), *Spominski zbornik Slovenije: Ob dvajseti obletnici kraljevine Jugoslavije*. Ljubljana: Jubilej, 1939.
- Slavič, Matija, Narodnost in osvoboditev Prekmurcev, str. 46–82. V: Novak, Vilko (ur.), *Slovenska krajina, Zbornik ob petnajstletnici osvobojenja*, Beltinci: Konzorcij, 1935.
- Slavič, Matija, *Prekmurje*. Ljubljana: Slovenska krščanska zveza, 1921.
- Taylor, A.H.E., *The future of southern Slavs*. London: Dodd Mead and Company, 1917.
- Temperley Harold (ur.), *A History of the Peace Conference of Paris*. Vol. I. London: Henry Growde Hodder & Stoughton, 1920.
- Trott, Volker, *The politics of Self-Determination: Remaking Territories and National Identities in Europe, 1917–1923*. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Ude, Lojze, *Boj za severno slovensko mejo 1918–1919*. Maribor: Založba Obzorja 1977.
- Vrbnjak, Viktor, Prekmurje po prvi svetovni vojni, str. 71–116. V: *Zbornik soboškega muzeja*, Murska Sobota: Pokrajinski muzej, 2007.
- Živojinović, Dragoljub, Douglas Wilson Johnson: A Forgotten Member of the Royal Serbian Academy of Sciences. *Balkanica*, let. XLVIII (2017), str. 219–228.

SUMMARY

Uroš Lipušček

AMERICAN DIPLOMACY AND THE QUESTION OF PREKMURJE AT THE PARIS PEACE CONFERENCE IN 1919

The United States of America had a significant impact on the disintegration of Austro-Hungarian Monarchy, but also on the course of the Paris Peace Conference 1919 and, particularly, on the delimitation of Slovene borders. Soon after the beginning of the Peace Conference two groups were formed within the American delegation; they had very different views of the regulation of borders emerging in the former Austria-Hungary. The first group, which argued that Italians and Germans (Hungarians somewhat less so) were at a considerably higher cultural level than Slavs, wherefore they were unfavourably disposed towards them, was dominated by Archibald Coolidge, a Harvard professor and head of the American mission in Vienna, and by Colonel Milles, head of the observation mission in Carinthia. Douglas W. Johnson, a geography professor at Columbia University in New York, who was President Wilson's main cartographer and held the rank of a major during the war, was relatively favourably disposed towards Yugoslavs or Slovenes, as was Robert J. Kerner of Berkeley University, who was of Bohemian origin and had a command of the Slovene language. Colonel Edward M. House, President Wilson's main confidant, who was known by his moniker Colonel House, had an ambivalent attitude towards Slovenes. Without having consulted Wilson, he allowed the Italian army to occupy more territory immediately after the disintegration of Austria-Hungary than Italy had obtained in the secret London Pact in 1915. His attitude towards Slovenes was more favourable as far as the question of Carinthia was concerned. He failed to convince Slovene politicians to reduce the territory included in the plebiscite to areas where Slovenes were in majority, whereby Slovenes would lose less territory. President Wilson, who said to members of the delegation "tell me what is right and I will fight for it" during his journey on the steamboat *George Washington* to the Paris Peace Conference in 1918, succumbed to different pressures of the so-called old diplomacy, and first and foremost, to Italy's extortion. In his aspiration for the Peace Conference to materialize the 14th point of his programme, i.e. the establishment of the League of Nations, he eventually abandoned his stance that the (imperialist) secret agreements concluded by the Entente Powers among

themselves during the war would not be in force after the war. This caused a great deal of pain to Slovenes. That American experts were divided into two opposing groups had a significant impact on the delimitation of our borders. The question of Prekmurje was addressed at the Peace Conference only after it had been decided that southern Styria would be integrated into Yugoslavia or the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Prekmurje, which was part of the Hungarian part of the monarchy, was almost not present in the minds of Slovene politicians at the time. If it had not been for a group of nationally conscious Catholic priests, including Dr. Matija Slavič, Dr. Franc Kovačič, Dr. Lambert Ehrlich, Ivan Jerič, and Jožef Klekl Sr. and others who prepared materials and agitated for its integration into Yugoslavia — Slavič, Kovačič, and Erlich attended the conference as experts — Prekmurje would have probably remained divided or within Hungary. In the first proposal the American experts drew Prekmurje's border in the watershed of the rivers Mura and Rába. Professor Coolidge, who consistently defended Hungarian interests at the conference, advocated for this line. He was even regarded as Hungary's unofficial delegate at the conference, seeing that the Hungarian delegation was not invited to the conference until December 1919. Wilson's cartographer Johnson, who realized that after Italy's occupation of a large part of western Slovene territory and the sword of Damocles hanging over Carinthia things did not look good for Slovenes in Styria and Prekmurje, succeeded in convincing delegates to confirm his proposal in his second attempt, according to which the border with Hungary would run to the north of the river Mura. However, even Johnson was not willing to include the Rába region in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, mostly for economic reasons. At a later point, both the French General Foch and Johnson let Slovene delegates know that the occupation of specific territories impacted the final decisions reached at the conference. The Yugoslav army did not occupy Prekmurje after the disintegration of Austria-Hungary because it was decided in an agreement signed by the French General D'Esperey, commander of the Balkan Front, and the Hungarian Prime Minister Károlyi in Belgrade in November 1918, with the consent of the Serbian government, that Croatian Međimurje and Slovene Prekmurje would remain under the Hungarian administration and military occupation. The National Government in Ljubljana did not devise a plan for the occupation of Prekmurje whereas Croats liberated Međimurje in their second attempt without Belgrade's approval. The army of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes occupied Prekmurje with the permission of the Supreme Council of the Paris Peace Conference on 12 August 1919. The Supreme Council's decision was strongly motivated by the fear that the "virus" of the bolshevik Hungarian republic would spread outside the country's border. With a heavy heart and

vigorous resistance, the Hungarian politicians signed the Treaty of Trianon in June 1920, according to which Hungary lost two-thirds of its territory and population. Slovenes suffered a similar fate. The interwar period in Hungary was marked by demands for revisions of the Treaty of Trianon, which is to this day regarded by some people as one of the greatest tragedies in the history of Hungary. Hungarian politicians attempted to revise the Treaty of Trianon for the first time in the period after the war, when the international commission was determining new borders on ground. Since the USA did not sign the Versailles peace agreements, Hungarian politicians believed that — with Washington's support — they might succeed in annulling the treaty in time. Namely, the American diplomacy was quite lenient towards Hungarians at the Paris Peace Conference, as were Italians and the English; however, American proposals were not accepted due to the resistance of the new states and France's opposition. Hungarian politicians turned to London with similar wishes. Initiated by the Hungarian activists, the American Association of Vends was established in 1920; its membership included people from Prekmurje or "Vends", particularly from the area of Betlehem, Pennsylvania. They even sent a message to the American authorities that American Vends (as Slovenes were referred to by Hungarians and their sympathizers in Prekmurje) wish to continue to be loyal to Hungary. After Hungary had become a member of the League of Nations in September 1922, Hungarians attempted to achieve a revision of the Treaty of Trianon also through this organization. Namely, Article 19 of the Covenant of the League of Nations stipulated that "the Assembly may from time to time advise the reconsideration by Members of the League of treaties which have become inapplicable and the consideration of international conditions whose continuance might endanger the peace of the world." The British economist Keynes maintained that revision of treaties, which he criticized severely, was simply not possible because Article 5 of the Covenant stipulated that "decisions at any meeting of the Assembly or of the Council shall require the agreement of all the Members of the League represented at the meeting." Therefore, Hungary had no chance of achieving a revision of the treaty because all Members of the Little Entente were firmly against any revision. That the League of Nation regarded revisions with aversion was confirmed also by the fact that they rejected the petition, with which Hungarians demanded a plebiscite in Transylvania on the basis of the right for self-determination. Paul Mantoux, a French diplomat and close associate of the Prime Minister Clemenceau, who was at the time head of the League of Nation's Political Section, informed them that the League of Nations can discuss the matter only if the proposal came from the Delimitation Committee and was requested by an affected member of the Commission, provided that Romania agreed with this.

Even if that were the case, the League of Nations could issue merely a recommendation. The system was obviously devised in a manner which rendered revisions of treaties impossible. Namely, a single revision could cause an avalanche that could push Europe into a new war. After having established diplomatic relations with Hungary in 1922, the USA were still not ready for a revision of the Treaty of Trianon. Hungarian politicians tried their luck with the Nazis as well, who better complied with their territorial demands; however, Hungary's pre-war borders were confirmed at the Paris Peace Conference after the end of World War II, in 1947. In 1975 Hungary signed the Helsinki Declaration on Security and Co-operation in Europe, which stipulates that borders in Europe can only be altered through talks. A revision of the Treaty of Trianon, which is still on the agenda of some extreme nationalists, would be possible only in the event of a new all-out war in Europe.

Boštjan Bertalanič

HEISUKE YANAGAWA AND JAPANESE CONTRIBUTION TO THE DELIMITATION OF THE YUGOSLAV-HUNGARIAN BORDER

BERTALANIČ, Boštjan, Ph.D., Associate Professor, Josai University, 1 Chome-1 Keyakidai, Sakado, Saitama 350-0295, Japan, bber@josai.ac.jp

Heisuke Yanagawa and Japanese Contribution to the Delimitation of the Yugoslav-Hungarian Border

The present article explores the role of Japan in the post – World War I territorial settlements in Europe. It more specifically examines the case of the Yugoslav-Hungarian Border Commission that was established by the Trianon Treaty (1920) and introduces the Japanese representative in the Commission Lt. Col. Heisuke Yanagawa. The article presents some of the themes and issues as described by Yanagawa in his official records on the work of the Commission, including the demarcation of Prekmurje.

Key words: World War I, Japan, Yugoslavia, Hungary, Paris Peace Conference, borders

BERTALANIČ, Boštjan, dr., izr. prof., Univerza v Josai, 1 Chome-1 Keyakidai, Sakado, Saitama 350-0295, Japonska, bber@josai.ac.jp

Heisuke Yanagawa in japonski pripisevek k razmejitvi jugoslovansko-madžarske meje

Pričujoči članek raziskuje vlogo Japonske v ozemeljskih določitvah v Evropi po prvi svetovni vojni. Natančneje se osredotoča na primer jugoslovansko-madžarske mejne komisije, ki je bila ustanovljena na podlagi Trianonske pogodbe (1920) in je vključevala japonskega predstavnika, podpolkovnika Heisuko Yanagawo. Članek predstavlja nekatere teme in probleme, ki jih je Yanagawa opisoval v svojih uradnih dokumentih o delu komisije, vključno z razmejitvijo v Prekmurju.

Ključne besede: prva svetovna vojna, Japonska, Jugoslavija, Madžarska, Pariška mirovna konferenca, meje

INTRODUCTION

Japan was part of the post-World War I peace system in Europe, not only by virtue of its participation in the Paris Peace Conference, but also by being represented and actively involved in the territorial settlements that followed the system of peace treaties. In recent years, Japanese scholars have rediscovered World War I as an important formative event for Japan's international identity in the past century. Research on Japanese diplomacy during World War I, especially when contrasted with the events during World War II, represents an important field that has aided the promotion of a more moderate and positive image of Japan's international role during the inter-war period. However, despite a strong interest among researchers, the role of Japan during and right after World War I remains misunderstood and under-evaluated, especially in relation to the post-war territorial settlements in Europe following the Paris Peace Conference.

Despite very clear diplomatic goals in Paris, Japanese delegates often appeared misunderstood. Very few people had a clear grasp of their negotiation strategy. Japan was not an active participant in the European war theatres and during the peace talks, media and the public often questioned the legitimacy behind Japan's elevated great power status. After all, for the better part of the war, Japan was the "silent partner" who stood at the edge of war zones and observed the unfolding of the conflict from afar. This view has been often based on the recollection that Japanese diplomats intervened in the peace discussions selectively and only when their national interests were at stake. Indeed, there is no doubt that the centrepiece of the Japanese diplomatic agenda at the peace conference was the necessity to secure and solidify international recognition for its special rights and status in China. Further, the Racial Equality Proposal was another important issue that Japanese delegates defended arduously. This, however, is only part of a much larger story. Japan's involvement with the European peace settlements did not end with the conclusion of the Paris Peace Conference.

Quite to the contrary, as a major party to the peace treaties, Japan remained actively engaged in the realization of the post-war solutions that were defined in the peace covenants. Among several matters, the peace treaties prescribed new frontiers and re-defined territories of the old and new states. They also established special border commissions mandated to trace the frontiers on the ground. Japan was actively involved in these commissions and its military representatives participated in the tracing of treaty borders on the ground. The present contribution summarizes my research findings on Japan's involvement in the demarcation of the Yugoslav-Hungarian border and in-

roduces Yanagawa Heisuke, one of the Japanese frontier makers, as the key source of the narrative. Yanagawa participated in the process of fixing the border between Hungary and the newly formed Yugoslav kingdom and in that capacity, deserves to be mentioned and remembered in the history of state building in Southeast Europe.

JAPAN FROM MEIJI TO WORLD WAR I

In order to fully appreciate how exceptional Japan's inclusion in the post-war European frontier making was, we must know that only a few decades before World War I, Japan was still a semi-feudal state. In the second half of the 19th century Japanese society entered a period of political, social and economic turmoil, partly due to a general inability of traditional authorities to confront new internal and external challenges. For almost two hundred years, the Japanese archipelago was locked in isolation and only sporadically interacted with the outside world. Its international reach was severely regulated and limited. Despite some attempts to reform the old system, popular protests and rebellions increased. Also, Western gunboat diplomacy, with its unconditional demands to open Japanese ports, further destabilized the country. The West posed a serious threat to Japan's national and cultural independence, and the first open confrontations gradually evolved into a security dilemma, which by 1868 resulted in a series of drastic reforms labelled as the Meiji Revolution.¹

By mirroring the Western models of development and progress, eventually the entire spectre of reforms led to fast modernization and a dramatic makeover of the whole of Japanese society. Japan quickly transitioned from a self-limiting isolationist state into a more emancipated, expansive and assertive international presence. By the beginning of the 20th century, this resulted in the cementing of the Anglo-Japanese Alliance (1902) and military successes in two major wars, one with China (1894–1895) and the other with Russia (1904–1905). Alliance with the British Empire, military triumphs and growing economic might further facilitated Japan's integration into the European-based international order. From 1910 until the beginning of the Great War, Japan gradually extended its reach over the Pacific and on this trajectory, the year 1914 represents an important milestone. The outbreak of World War I provided Japanese political elites with an extraordinary opportunity to further advance key national, strategic and economic interests in Asia. As Ian Nish, a famous specialist on British-Japanese diplomatic relations, observed: "Japan

¹ Huffman, *Japan in World History*, chap. 5.

jumped in [the First World War] with the same mixture of adventure and calculation which she displayed in 1904 and was to show again in 1941.”²

While European powers were locked in a prolonged conflict, Japan seized German colonies in China and in the Pacific, and for at least four years, the war was beneficial and helped catapult Japan’s economic expansion and industrial production to unprecedented levels. By 1915, Japan managed to impose on China a ‘privileged status’ that allowed it to exercise stronger control over the Chinese authorities. This soon led to tensions with the US, which interpreted Japanese diplomatic manoeuvring as a threat to American strategic and economic interests in the region.³ After the US joined the war, Japan shifted its ‘standby’ policy also, as a response to the growing tensions with the European allies and because of more vociferous international criticism regarding its hegemonistic designs in Asia. As a response to the official request from its European allies, Japanese Imperial Navy was eventually dispatched to the Mediterranean Sea in the second part of the war. There, Japanese gunboats successfully operated from Malta and after the war ended even patrolled the waters of the Adriatic Sea for a brief period. When the preparations for peace began, Japan was recognized as one of the big powers of the world, quite a remarkable achievement compared to its insignificant position just a few decades before.

JAPAN AT THE PARIS PEACE CONFERENCE AND BEYOND

Japan began preparing for the peace conference in mid-1917. In order to limit the uncontrolled actions of some of the ministries, for example the Ministry of the Army, the government established the Advisory Council on Foreign Relations, a special intra-governmental body for the coordination of foreign policy decision-making during the peace talks. Soon after the Advisory Council was set in place, a sixty-five-member diplomatic delegation was handpicked and included the most respected and the best diplomats that the country had at its disposal. The delegation was led by one of the last oligarchs, a former prime minister and close friend of the late Meiji Emperor, Duke Saionji Kinmochi. Saionji was educated in France and during his studies in Sorbonne, was a classmate of Georges Clemenceau.

At the peace conference, the Japanese delegation operated under very specific and strict instructions from Tokyo. The centrepiece of its agenda included the goals to secure international recognition of Japan’s special status

² Nish, *Japanese Foreign Policy*, p. 4.

³ For more details see Barnhart, *Japan and the World since 1868*.

in China, to obtain control over German colonies in the Pacific and later, the incorporation of the racial equality clause into the Covenant of the League of Nations. US- led plans for setting up an international system of collective security and remodelling international politics according to President Wilson's fourteen points was of limited interest to Japan.

Based on clear guidelines from Tokyo not to interfere with matters unrelated to its negotiation agenda, the delegation kept a low profile and was often described as the "silent partner."⁴ Unrelated matters included mostly issues concerning European post-war settlements and the future order of Europe. For example, from the records of the Advisory Council, we learn that though Japan was well informed about Italian diplomatic manoeuvres in relation to the Adriatic question, the instructions were to stay out of it.⁵

By the end of the conference, Japan's diplomatic efforts led to mixed results. It was a partial success at best. President Wilson reluctantly conceded Japan's demands. Japan was granted rights in China and obtained stewardship of the South Pacific Mandate. On the other hand, the racial equality proposal was overruled and turned down. The result upset the Japanese public, and the lead negotiator of the delegation Nobuaki Makino later warned of the possible impact of this decision on the future stability of relations between Japan and its allies.⁶ By the mid-1920s, as Japan began drifting away from the West, Makino seemed to have been right in retrospect.

Most of the accounts of the Japanese participation in the Paris Peace Conference end at this point, even though Japan remained at the negotiation table and signed all the remaining peace treaties comprising the Versailles peace system. Further, after signing the peace treaties, Japan was also responsible for overseeing treaty implementation, especially of the provisions concerning territorial clauses that redefined borders between new and old states. Many of the border disputes that erupted after the war could not be solved until treaty borders were traced and marked down on the ground. The task of demarcating frontiers was given to special international border commissions set up by the peace treaties. Japan was an active member of these committees and in the following pages, I intend to describe Japan's participation in the Yugoslav- Hungarian Border Commission set up by the Treaty of Trianon (1920).

⁴ MacMillan, *Paris 1919*, p. 306.

⁵ Miyoji, *Suisou Nikki*, pp. 470–495.

⁶ MacMillan, *Paris 1919*, p. 321.

YUGOSLAV-HUNGARIAN BORDER COMMISSION AND JAPAN⁷

The Trianon Treaty

The Treaty of Trianon regulated the status of the newly independent Hungarian state and defined its new borders with its neighbouring states. As already mentioned, peace treaties established special border commissions tasked with tracing treaty borders on the ground. Article 29 of the Trianon Treaty defined the general structure, decision-making and financial aspects of all border commissions established by the treaty. Article 29 also empowered the commissions with a special right to change parts of the border under certain conditions. This power was also recognised and reconfirmed by the Ambassador's Conference in July 1920, when 'General instructions for the Delimitation Commissions for Hungary' were issued. The beginning of the instructions says:

They [Commissioners] will have full powers, not only as regards the determining of those sections of the frontier which are defined as 'lines to be determined on the ground' but if one of the States concerned applies for this to be done and if the Commission considers it desirable, they will further have power to revise sections of the frontier which are defined by administrative boundaries [...].⁸

Because of these powers, the Commissioners were under considerable pressure to change borders. However, at the same time, this also elevated their status and gave them potential power to influence the course of the frontier. The Trianon Treaty established four border commissions and the Yugoslav-Hungarian Border Commission was more specifically defined in Article 43. This Commission consisted of British, Italian, French, Hungarian, Yugoslav and Japanese representatives. As already mentioned, the Japanese representative was Lt. Col. Heisuke Yanagawa.

⁷ This part of the article is partially reproduced from Bertalaníč, *Lt. Col. Yanagawa Heisuke ...*, pp. 191–202.

⁸ League of Nations (LON), C.428.1922.VII, Memorandum by the Secretary General: The delimitation of the frontiers between Hungary and adjoining states – Position of the question, June 29, 1922.

Heisuke Yanagawa (1879–1945)

Yanagawa was born in the city of Nagasaki in 1879. He was adopted by the Yanagawa family in Saga Prefecture. After passing out from the Imperial Army Academy (cavalry detachment), he fought in the Russo-Japanese war (1904–1905). After the war in 1912, he graduated from the Imperial Army College and was appointed army instructor in the Cavalry School. In 1918, he was sent as a military attaché to Beijing, where he served as an instructor in Beijing Army College.⁹

With the conclusion of war in Europe, he was assigned to the Japanese diplomatic delegation to the Paris Peace Conference. After the peace negotiation, he remained stationed in Europe until 1923 as a member of Japan's delegation to the League of Nations. During this time, he served as the Japanese Commissioner in the Yugoslav-Hungarian Border Commission. Upon finishing his duties in Europe in 1923, Yanagawa returned to Japan and his military assignments led him to Taiwan and China. He was eventually promoted to the rank of Lieutenant General and during WW II, served in the war government as Minister of Justice and later as Minister of Home Affairs. He died in 1945.

Japanese official military records mention him as an influential figure in the army educational and political circles, where he was affiliated with a radical political wing of the Imperial army that advocated military government. He remains a controversial figure in the political and military history of Japan. For example, Irish Chang in her book on the Nanking atrocities, mentions him as the “masked shogun”, who was responsible for the surrounding of the city.¹⁰ More recent accounts, however, tend to stress out his rather moderate and liberal convictions that eventually made him unwelcome among the army radicals.

Lieutenant Colonel Yanagawa has also been mentioned in the writings on Prekmurje by Matija Slavič, where he is described as very polite and distinguished representative who “represented his strong country with honour”. Slavič mentions that besides English, Yanagawa could speak only Japanese; so he made use of a French translator by name Martel, who translated to him all deliberations done in French. Yanagawa also had a personal secretary who transcribed all English discussion into Japanese and was in constant contact with Tokyo. Based on the amount of transcription done by the secretary, Slavič speculated that Japanese archives might contain a much more detailed account of the Commission's work than for example the Yugoslav archives.¹¹

⁹ Hata, *Nihon Riku-Kaigun Sōgō Jiten*, p. 162.

¹⁰ Chang, *The Rape of Nanking*.

¹¹ Slavič, *Naše Prekmurje*, pp. 265–266.

Yanagawa reports and Prekmurje

Yanagawa kept indeed comprehensive records of Commission meetings and reported to Tokyo about developments and work on the ground. Based on the documents' numbering, it seems that he compiled a little less than fifty reports. His final report is numbered the forty-seventh. Part of his records has been digitalized and is now available online through the National Archive of Japan (NAJ) on the server of the Japan Center for Asian Historical Records (JACAR).¹² The documents are predominantly in Japanese and French. The remainder of the article investigates the accounts and summarizes some of the key points and issues raised in Yanagawa's records.

Yanagawa's first report informs us about the inauguration of the Commission in Paris. This first meeting took place in the Geographic Service of the French Army on August 1, 1921 and its main purpose was to elect the Chairperson and conduct preliminary discussions about the structure and working procedures of the Commission. The British representative Lt. Col. Cree was appointed as the Chairman and by August 11, the Commissioners departed from Paris to Varaždin in Croatia. After a round of courtesy visits to Belgrade and Budapest and three weeks after its constitution, the Commission began its work on August 23.¹³

Preparations for commencing field work centred on the division of the border in six sections. The first section extended from the Austrian frontier to the junction of Lendava and Mura, the second ran from this point to the railway bridge over the Drava at Barcs, the third from the railway bridge to the point where the frontier leaves the Drava, the fourth extended between the Drava and Danube, the fifth between the Danube and Tisza, and finally the sixth ran from Tisza to the Rumanian border.¹⁴ After this, the Commission decided to conduct a general survey of the entire border in order to determine where the Treaty must be strictly applied and in which sections modifications might be required. Yanagawa does not describe the exact procedure of how the Treaty border was traced, but we have a concise description by the British Chairman Cree who wrote:

We resolved to fix definitely at once the frontier as laid down in the Treaty, working in accordance with the original instructions to Boundary

¹² Japan Center For Asian Historical Records (JACAR): <https://www.jacar.go.jp/english/index.html> (accessed: October 2019).

¹³ JACAR (Japan Center for Asian Historical Records), Ref. C08040348700, Ministry of the Army, Europe No. 1858-353: Documents on peace treaty No. 10, 1918, Hungary Slovenia Border No.1: Starting Field Work and Travel by Committee Member, August 5, 1921, p. 3.

¹⁴ Cree, *Yugoslav-Hungarian Boundary Commission*, p. 93.

Commissions, but before we started our inquiries on the ground we demanded from the Interested Commissioners, not only their propositions for the Treaty Line itself, but also any propositions that might be the subject of an appeal to the League of Nations. In this manner we were able, during our inquiries on the Treaty Line, to keep the other question also in our minds, so by the time we have decided on the line the frontier should follow under the Treaty, we had already a great deal of valuable information for the further proposition.¹⁵

After the preliminary work and general survey, Hungarian and Yugoslav delegations tabled their respective proposals for border modification. The Commission followed up the proposals with additional inquiries in the relevant border sectors. Part of the inquiry process were public hearings that were often held in remote areas, and due to difficult accessibility, some of these gatherings were held in the middle of fields. The Commission also administered questionnaires that were latter on cross-checked with information gathered in the hearings. In light of the facts gathered in such a way, the field inquiry was followed by a deliberation of the proposals.

The Commission began working on 'Section A' first. This was an approximately 100 km long line dividing Hungary and Slovenia in the region of Prekmurje. One of the first things Yanagawa mentions are the several incidents that occurred during the beginning stages of the Commission's work. For example, he writes about the arrest of a Hungarian diplomatic courier by Yugoslav authorities close to the Croatian town of Kotoriba. This incident was debated in the Commission meetings and was followed by diplomatic protests.¹⁶ Yanagawa observed that Hungary was not ready to hand over Prekmurje. Already in the beginning of September 1921, when the Commission was settling in, Hungarian Commissioner Col. Vassel tabled the first of his several proposals for the modification of the Treaty border. Basing its reasoning on ethnic and economic grounds, the Hungarian delegation submitted a memorandum which argued for the return of the entire region to Hungary.¹⁷

¹⁵ *Ibidem.*, p. 95.

¹⁶ JACAR, Ref. C08040348900, Ministry of the Army, Europe No. 1858-353: Documents on peace treaty No. 10, 1918, Hungary Slovenia Border No. 5: Submitting Document from Hungarian Committee Member, August 30, 1921.

¹⁷ JACAR, Ref. C08040349000, Ministry of the Army, Europe No. 1858-353: Documents on peace treaty No. 10, 1918, Hungary Slovenia Border No. 9: Sending Monthly Operating Report, September 5, 1921; Ref. C08040349100, Ministry of the Army, Europe No. 1858-353: Documents on peace treaty No. 10, 1918, Hungary Slovenia Border No. 12: Sending Appendix of Second Proposal from Hungarian Committee Member, September 8, 1921; Ref. C08040349200, Ministry of the Army, Europe No. 1858-353: Documents on peace treaty No. 10, 1918, Hungary Slovenia Border No. 13: Sending Appendix of Second Proposal from Hungarian Committee Member, September 9, 1921.

Yanagawa notes that by mid-September, the Commission initiated a series of public hearings, which were set up to better comprehend the regional ethnic and economic realities. In this sense, the beginning stages of border tracing in Prekmurje helped establish some of the practices that were later employed in other sections. It seems that public hearings were also an opportunity to cross-check Yugoslav and Hungarian demands and decide whether there was really any need to modify the Treaty border. In his reports, Yanagawa also mentions pro-Hungarian demonstrations on the Yugoslav side and although several arrests were made, there were apparently no counter protests, which suggested that they might have been sponsored by the Hungarian authorities. Yugoslav countermeasures were often the subject of official complaints by the Hungarian Commissioner.¹⁸

As public hearings continued through September and October 1921, the Commission began realizing that in the north and northeast, the regional administrative boundaries of Murska Sobota overlapped with the regional economic boundary. Local communities situated to the south of this line were closely connected to Murska Sobota. However, a small group of villages in the north gravitated more towards Monošter (Szentgotthard). Eventually, a proposal for border modification was developed and the Commission recommended to the League of Nations that six communities belonging to Monošter and twenty predominately Hungarian villages north of Lendava should be returned to Hungary. According to Yanagawa's records, the Commission submitted its final report with the proposal for border modification in Prekmurje by the end of November 1921.¹⁹ One year later, the proposal was overturned by the Conference of Ambassadors.²⁰

Among the many events that Yanagawa encountered during his duties, he probably never forgot his unfortunate arrest and interrogation by the Yugoslav police. The incident occurred towards the end of the Commission's work in November. Yanagawa was stopped by a Yugoslav police officer and, at gunpoint, taken to a nearby police station where he was questioned. Since his official car had no flags or other signs attesting to his diplomatic affiliation, the local police apparently did not recognize him as a member of the

¹⁸ JACAR, Ref. C08040349500, Ministry of the Army, Europe No. 1858-353: Documents on peace treaty No. 10, 1918, Hungary Slovenia Border No. 27: Report on Work Progress, October 20, 1921, p. 4-5; Cree, 100-01.

¹⁹ JACAR, Ref. C08040350300, Ministry of the Army, Europe No. 1858-353: Documents on peace treaty No. 10, 1918, Hungary Slovenia Border No. 47: Sending Proposal to League of Nations and Report on Progress, November 26, 1921.

²⁰ LON, C.751.M.455.1922.VII, Note from the Secretary General: The Delimitation of the Frontiers of Hungary – Letter from the Conference of Ambassadors to the Secretary General, December 1, 1922.

Yugoslav-Hungarian Border Commission. Although the matter was eventually resolved, he was outraged, especially because of the attitude of the police officers involved, who appeared to be drunk. This was an affront and during the following Commission session, he strongly protested to the Yugoslav side.²¹

Despite this unhappy episode, at the end of his duties, Yanagawa seems not to have harboured hard feelings and managed to retain his greater sense of decorum and honour. We can sense this for example in a letter of gratitude that he addressed to the Mayor of Murska Sobota, just before returning to his homeland:

Please accept my very sincere thanks for the way in which you applied the laws of hospitality to me when the necessities of my service brought me through your province. I intend to return to Japan shortly and beg you to accept before I leave the expression of my best wishes for your good health.²²

CONCLUSION

After his return to Japan, Yanagawa's career led him away from the European political theatre, and he became more involved with Japan's policies and military campaigns in Asia. Nevertheless, his work in the Yugoslav-Hungarian Border Commission remains a strong reminder and proof of the important role that Japan and Japanese military officers played in the processes of stabilizing European frontiers after the end of World War I. The war resulted in an extensive political and territorial re-configuration of Europe. Japan as a leading power which participated in the establishment of the Versailles peace system and was involved in the implementation of territorial settlements that emerged from the peace treaties. We can appreciate the meaning of Japan's inclusion in these territorial realignments just by looking at the wider historical context that sustained Japan's transition from a semi-feudal state through the Meiji reforms towards a fully- emancipated, modernized state that eventually managed to gain big power status during the Paris Peace Conference.

²¹ JACAR Ref. C08040350500, Ministry of the Army, Europe No. 1858-353: Documents on peace treaty No. 10, 1918, Hungary Slovenia Border No. 29: Report Details of Illegal Act by Slovenian Police Officer, November 7, 1921; Ref. C08040350600, Ministry of the Army, Europe No. 1858-353: Documents on peace treaty No. 10, 1918, Hungary Slovenia Border No. 31: Additional Report on Police Officer's Illegal Act, November 8, 1921.

²² Regional Archives of Maribor, SI_PAM/1524, Lipovšek Gašper, t.e. 1, Heisuke Yanagawa, *Letter of gratitude to Gašper Lipovšek*, July 31, 1922.

Japan was a signatory to all the peace covenants and as such, bore the responsibility of overseeing their implementation. Peace treaties, *inter alia*, defined new borders and reshaped the contours of the European political map. Borders had to be traced and marked on the ground and this task, as we saw, was entrusted to the special international border commissions in which Japan had its seat. To illustrate how Japan acted in these commissions, I offered the example of the Yugoslav-Hungarian Border Commission and introduced Lt. Col. Heisuke Yanagawa, who was the chief officer representing Japan in this Commission. Based on his reports and documents, we can link Japan to a very crucial period in the state- building processes after the end of World War I in Southeast Europe. Yanagawa's reports and records, when cross-checked with the other (still unread) records in the Japanese archives, offer the possibility of further enriching the narratives on territorial settlements and frontier- making in inter-war Europe. I am also convinced that Yanagawa's records and the records of these other Japanese military officers can help us as well further expand and deepen the discourse on the role and influence Japan had on territorial questions in Europe after World War I.

BIBLIOGRAPHY

PRIMARY SOURCES

League of Nations (LON), Geneva
Japan Center for Asian Historical Records (JACAR), Tokyo
Regional Archives of Maribor (SI_PAM), Maribor

LITERATURE

- Barnhart, Michael A., *Japan and the World since 1868*. Edward Arnold, 1995.
- Bertalanič, Boštjan, Lt. Col. Yanagawa Heisuke and the Demarcation of Prekmurje: A Japanese Account of the Yugoslav-Hungarian Border Commission's Activities in 1921–1922, pp. 191–202. In: Lazarevič, Žarko, Nobuhiro Shiba, Kenta Suzuki, Danijela Trškan, and Chikako Shigemori Bučar (ed.), *The 20th Century through Historiographies and Textbooks: Chapters from Japan, East Asia, Slovenia and Southeast Europe*. Ljubljana: INZ, 2018.
- Chang, Iris, *The Rape of Nanking: The Forgotten Holocaust of World War II*. BasicBooks, 1997.
- Cree, D[avid], Yugoslav-Hungarian Boundary Commission. *The Geographical Journal*, vol. 65, no. 2 (1925), pp. 98–110.
- Hata, Ikuhiko, *Nihon Riku-Kaigun Sōgō Jiten*. Tōkyō Daigaku Shuppankai, 2005.
- Huffman, James L., *Japan in World History*. Oxford University Press, 2010.
- MacMillan, Margaret, *Paris 1919: Six Months That Changed the World*. Random House, 2003.
- Miyoji, Itou, *Suisou Nikki*. Edited by Tatsuo Kobayashi. Tokyo, 1966.
- Nish, Ian Hill, *Japanese Foreign Policy, 1869–1942: Kasumigaseki to Miyakezaka*. Routledge & K. Paul, 1977.
- Slavič, Matija, *Naše Prekmurje: Zbrane Razprave in Članki*. Edited by Viktor Vrtnjak. Murska Sobota: Pomurska založba, 1999.

POVZETEK

Boštjan Bertalanič

HEISUKE YANAGAWA IN JAPONSKI PRISPEVEK K DOLOČITVI JUGOSLOVANSKO-MADŽARSKE MEJE

Japonski strokovnjaki v zadnjih letih ponovno odkrivajo prvo svetovno vojno kot dogodek, ki je pomembno oblikoval japonsko mednarodno identiteto v prejšnjem stoletju. Raziskave o japonski diplomaciji med prvo svetovno vojno, še posebej v primerjavi z njeno vlogo med drugo svetovno vojno, predstavljajo pomembno področje, ki je pripomoglo k promociji bolj zmerne in morda tudi bolj proaktivne podobe japonske vloge na mednarodnem prizorišču med obema vojnoma. Kljub večjemu interesu raziskovalcev je vloga Japonske med prvo svetovno vojno ostala v glavnem napačno razumljena in podcenjena, predvsem pri povojni teritorialni ureditvi v Evropi po Pariški mirovni konferenci leta 1919.

Kljub zelo jasnim diplomatskim ciljem so japonski delegati v Parizu pogosto delovali nerazumljivo, celo skrivnostno. Zelo malo ljudi je jasno razumelo njihovo pogajalsko strategijo in ker Japonska ni bila aktivna udeleženka na evropskih bojiščih, so imeli mediji pogosto pomisleke glede njene upravičenosti do statusa velesile med mirovnimi pogajanji. Ne nazadnje je bila Japonska večji del vojne »tiha partnerica«, ki je opazovala vojno z obrobja oziroma z velike razdalje. To mnenje je pogosto temeljilo na spominih, ki pravijo, da so japonski delegati selektivno posegali v razprave in še to samo, ko je šlo za njihove nacionalne interese. Nedvomno je bila najpomembnejša točka na dnevnem redu japonskih delegatov zagotovitev in utrditev mednarodnega priznanja njihovih posebnih pravic in statusa na Kitajskem. Japonski delegati so goreče zagovarjali tudi predlog za rasno enakopravnost, toda to je samo delček večje zgodbe. Japonska vpletenost v evropska mirovna pogajanja se ni končala z zaključkom mirovne konference.

Nasprotno, kot ena glavnih podpisnic mirovnih pogodb, nastalih kot posledica mirovnih pogajanj, je Japonska aktivno sodelovala pri uresničitvi sklepov, sprejetih med mirovno konferenco. Mirovne pogodbe so med drugim določale nove meje in na novo definirale ozemlja novih in starih držav. Ustanovljene so bile posebne mejne komisije, katerih naloga je bila določitev mej na terenu. Japonska je bila aktivno vključena v omenjene komisije in japonski predstavniki so sodelovali pri terenskem razmejevanju.

Poročnik Yanagawa Heisuke (柳川 平助) je bil eden od japonskih predstavnikov, ki so sodelovali pri razmejevanju. Deloval je v komisiji za določitev meje med Madžarsko in Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev, ustanovljeni v skladu s Trianonsko pogodbo (1920). Zaradi sodelovanja pri procesu določanja te meje si zasluži omembo v zgodovini Prekmurja. V tem smislu želim v prispevku predvsem predstaviti in opisati poročnika Yanagawo, še posebej njegovo ozadje, vojaško kariero in vlogo pri določitvi jugoslovansko-madžarske meje.

Balázs Ablonczy

TEŽNJE PO NEODVISNOSTI. NEKATERE ZNAČILNOSTI MADŽARSKE ZUNANJE POLITIKE MED LETI 1918 IN 1920¹

ABLONCZY, Balázs, višji znanstveni svetnik, Zgodovinski inštitut, Raziskovalni center za humanistiko (Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet), H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4, ablonczy.balazs@btk.mta.hu

Težnje po neodvisnosti. Nekateri značilnosti madžarske zunanje politike med leti 1918 in 1920

Leto 1918 ni bilo samo obdobje zloma zaradi svetovne vojne, temveč tudi nastanka suverene madžarske države. Študija se osredotoča na odnos madžarske politične elite do suverenosti (v tistem obdobju so jo velikokrat imenovali tudi neodvisnost): v tem kontekstu to pomeni priznavanje s strani tujine (pariška mirovna konferenca), odnos do teritorialne suverenosti in vzpostavitev nacionalne samostojnosti. Študija se ukvarja s pojavom teh treh konceptov med leti 1918 in 1920.

Ključne besede: zunanjepolitično razmišljanje, revolucije, zlom, diplomacija, trianonska mirovna pogodba

ABLONCZY, Balázs, Senior Research Fellow, Institute of History, Research Centre for the Humanities (Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet), H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4, ablonczy.balazs@btk.mta.hu

Aspirations for Independence. Some features of Hungarian foreign policy between 1918 and 1920

The year 1918 does not only signify a break brought about by the world war, but also the formation of a sovereign Hungarian state. The paper focuses on the attitude of the Hungarian political elite towards sovereignty (in that period it was often referred to as independence as well): in this context this implies international recognition (the Paris Peace Conference), the attitude towards territorial sovereignty, and the formation of national independence. The paper addresses these three concepts between 1918 and 1920.

Key words: foreign policy thought, revolutions, break, diplomacy, the Treaty of Trianon

¹ Študija je nastala v okviru raziskovalne skupine MTA-Lendület Trianon 100 Kutatócsoport v Raziskovalnem središču za humanistične vede Madžarske akademije znanosti.

Kljub temu, da se je Habsburška monarhija uradno imenovala Avstro-Ogrska (ali avstro-ogrska monarhija), pa madžarska stran uradne diplomatske službe ni imela.² V skupni zunanji politiki so bili madžarski diplomati sicer dejavni, vendar običajno v duhu monarhije, kot se je od njih to tudi pričakovalo.³ To je kasneje, ko so številne med njimi vključili v nastajajočo neodvisno madžarsko diplomatsko službo, dalo priložnost za neskončne razprave in žolčne pripombe o »duhu Ballplatz«.⁴ Kasnejši madžarski pisci spominov navajajo, da je zlom madžarske države in obseg trianonske mirovne pogodbe posledica pomanjkljive službe za zunanjo politiko. Pomembnejše od tega pa je, da se je madžarska nacionalno liberalna, od preloma stoletja pa vse bolj konservativna politična elita, ki je po letu 1867 pridobila (skoraj) absolutno oblast nad upravljanjem notranje politike države, v zadnjem desetletju 19. stoletja več skorajda ne zaveda tveganj zaradi večnacionalne narave države in iz tega izhajajočih ugotovitev. Ključni akterji obdobja vojne so bili člani generacije, ki se je na prelomu stoletja socializirala (vključno z Mihályem Károlyijem), in tudi njihovi odzivi izhajajo iz tega.

Na madžarsko vprašanje je smiselno nekoliko pogledati tudi od zunaj. Januarja 1919 je bilo na pariški mirovni konferenci vprašanje usode Avstro-Ogrske, znotraj nje pa tudi Kraljevine/ljudske republike Madžarske šele peto ali šesto po vrsti za sklenitvijo mirovnega sporazuma z Nemčijo (vključno z usodo in razorožitvijo kolonij), določitvijo stališč do Rusije, razpravo o usodi nekdanjih ozemelj Osmanskega cesarstva, ustanovitvijo Društva narodov in opredelitvijo temeljnih načelih reparacije. Presoja glede Madžarske je bila večinoma odvisna od večjih zadev (kot sta bila mirovni sporazum z Nemčijo in strateški položaj Sovjetske Rusije), česar pa so se predstavniki madžarske politike občasno zavedali ali pa tudi ne.⁵ Ogrska v očeh zmagovalcev niti v okviru vprašanja nekdanje monarhije ni nujno spadala med najpomembnejše skupine težav, zato stališča velesil niso bila najbolj dodelana, prihajalo pa je tudi do pogostih in ostrih menjav različnih stališč. Francoski ministrski predsednik Clemenceau je 15. junija 1919 pismo Béle Kuna, v katerem zahteva umik romunskih čet kot pogoj za umik madžarskih enot z ozemlja Zgornje Ogrske, še tako komentiral: »V bistvu ni mogoče trditi, da Béla Kun nikakor nima prav,« deset dni kasneje pa je madžarsko sovjetsko republiko, za katero je

² Kljub temu, da se v opombah nanje ne sklicujem, sem v besedilu uporabil tudi klasike zgodovine madžarske diplomacije, kot sta knjigi Ignáca Romsicsa (*A trianoni békeszerződés*) in Márie Ormos (*Padovától Trianonig*).

³ O tem po novem glej Somogyi, *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban*.

⁴ Ballhausplatz je bila zgradba skupnega zunanjega ministrstva.

⁵ O mirovni konferenci glej Macmillan, *Paris 1919*.

načrtoval mednarodno osamitev, označil za »tiranijo, usmerjeno proti celemu svetu«. ⁶ Pri teh nenadnih menjavah stališč je pomembno vlogo odigrala nepomembnost vprašanja Madžarske. Da bi zaradi Madžarov karkoli spreminjali, je bilo spomladi 1919 že preveč dogovorjenega, pa tudi podpore velesil ni bilo. Na mirovni konferenci se je občasno pojavilo občudovanje oziroma strah pred boljševiki, kar je priznavanje Madžarske in madžarske politike velikokrat močno spodkopavalo. Kolikšna je bila protikomunistična usmerjenost med odločevalci, je težko ugotoviti, ta občutek pa verjetno pri nobenem ni bil konstanten: britanski ministrski predsednik Lloyd George je v svojih spominih Lenina imenoval za enega največjih vodij v zgodovini človeštva, medtem ko je sprva podpiral posredovanje angleških intervencijskih sil na severu Rusije. ⁷ Tako je Madžarska sovjetska republika, ki je na oblast prišla 21. marca 1919, v percepciji nekaterih diplomatov in vojakov Antante veljala za neposredno nadaljevanje madžarske nacionalistične politike. V Parizu se je precej razširilo mnenje, da med Istvánom Tiszó, Mihályem Károlyijem in Bélo Kun v bistvu ni nobene razlike. Vsi trije si pod drugačno ideološko masko prizadevajo za obstoj zgodovinske Ogrske. ⁸

Károlyijeva vlada, ki je delovala med novembrom 1918 in marcem 1919, štirimesečna Madžarska sovjetska republika, nato pa še protirevolucionarne vlade, ki so se zvrstile po avgustu 1919, še posebej Huszárjeva vlada s svojo iluzorno legitimnostjo, so delovale v različnih paradigmah, čeprav so imele številne skupne težave.

Usoda Madžarske konec leta 1918 doma ni bila več tako velika skrivnost. Pál Teleki je v pismu ameriškemu geografu Isaiahu Bowmanu, strokovnemu sodelavcu ameriške mirovne delegacije, omenjal že štiri milijone odtrganih Madžarov ter dodal: »Izgubili bomo ves naš les, železo, premog, sol, kovine in zemeljski plin.« Nato pa posledice miru umestil v splošnejši kontekst in posvaril: »Bojim se, da bo to meje Makedonije [to je: Balkana, op. A. B.] razširilo vse do čeških gozdov«. ⁹ Najkasneje do junija 1919, ko so časopisi v Budimpešti objavili vsebino Clemenceaujeve diplomatske note iz junija 1919 skupaj z zemljevidi, se je že natančno vedelo, kakšna usoda je namenjena Madžarski, čeprav so takrat in tudi kasneje določene iluzije še vedno živele. Je pa popolnoma drugače o nečem nekaj vedeti ali to tudi doživeti. Tridnevnega žalovanja

⁶ Litván (ur.), *Trianon felé* (zapisnik seje Vrhovnega sveta z dne 15. in 26. julija 1919.), str. 58, 78.

⁷ Lloyd George, *War Memoirs, 1918*, str. 147.

⁸ Ádám (ur.), *Documents diplomatiques français sur l'histoire du bassin des Carpates*, str. 299.

⁹ Pismo Pála Telekija Isaiahu Bowmanu, Budimpešta, 25. december 1918. Archives of The American Geographical Society, University of Wisconsin-Milwaukee Libraries, Director's Files – Isaiiah Bowman, AGSNY AC 1, Box 189, Folder 9, <https://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/agsny/id/45285/rec/10> (dostop: februar 2020).

na Madžarskem niso razglasili ob podpisu mirovne pogodbe, temveč ob uradni seznanitvi mirovnih pogojev med 17. in 19. januarjem 1920: na procelja gledališč so izobesili črne zastave, v kavarnah ni bilo glasbe, policisti pa so si na rokave uniforme namestili žalne trakove.

Károlyijeva vlada je pod vodstvom državnega sekretarja za zunanje zadeve Józsefa Dienerja-Dénesa že začela z določenimi pripravljalnimi mirovnimi postopki. Za 9. december 1918 so na novo ustanovljenem madžarskem ministrstvu za zunanje zadeve sklicali sejo za začetek mirovnih priprav:

Posebno pozornost bi bilo treba nameniti vprašanju, kako bi na gospodarstvo ljudi znotraj države in prebivalcev odcepljenih ozemelj vplivalo, če bi

1. področja na Madžarskem s slovaškim prebivalstvom,
2. področja na Madžarskem z romunskim prebivalstvom,
3. tako področja s slovaškim, kot tudi romunskim prebivalstvom ne le politično, temveč tudi gospodarsko pretrgalo vezi z madžarsko državo.¹⁰

Med gradivom zunanjega ministrstva so se ohranile priprave za brošure, ki jih je sprožila Károlyijeva vlada, in katerih cilj je bil informiranje tuje javnosti o nasilnih dejanjih romunskih, srbskih in češkoslovaških vojaških enot na Madžarskem. Uradniki na ministrstvu za zunanje zadeve so se že pogajali s prevajalci in tiskarnami, saj so imeli v namenu, da ta material razkrijejo celemu svetu. Priprave so bile prekinjene 21. marca, vendar so nekateri procesi, ki jih je sprožil Diener-Dénes, živeli še naprej. Hkrati je presenetljivo, da na Komisarjatu za zunanje zadeve ni bilo oddelka, ki bi se z mirom, pripravami na mir sistematično in strokovno ukvarjal: niti v prvotnem stanju, ki je ohranjal številne »reakcionarje«, niti v temeljito selekcioniranih razmerah konec julija. Če so bila sploh kakšna razmišljanja o njem, se je to dogajalo na področjih, kot je trgovinska politika: v ta namen je želel Béla Kun že aprila v skandinavске države in Nizozemsko poslati »gospodarske, finančne in trgovinske odposlance«, ki bi se poleg tega ukvarjali tudi z zadevami vojnih ujetnikov, a bi se vzdržali kakršne koli propagande.¹¹

V določenem pogledu Madžarska sovjetska republika ni imela zunanje politike.¹² Vsekakor ne v smislu, če zunanja politika pomeni odnos ene drža-

¹⁰ MNL OL, K-63, 481. dob. res. pol, 1918-1919: békeelőkészületek: 1918-38. t. Diener-Dénes József kőrirata a minisztériumoknak, 1918. december.

¹¹ MNL OL, K-59, 6. dob. 4. t. 282-283. f. pizskozat, Kun Béla levele Bolgár Eleknek, 1919. április.

¹² Tako vidi to tudi strokovnjakinja za zgodovino diplomacije tega obdobja: Ormos, *Kun Béla, a külügyi népbiztos*, str. 226.

ve do druge (ali skupine držav) ter skupek oziroma sistem ciljev, sredstev in dejavnosti, ki so potrebni za izoblikovanje takšnega odnosa. Zaradi kratkosti diktature proletariata ni bilo mogoče zagotoviti ne načina, ne časa za njeno podrobno pripravo. A če obdobje analiziramo nekoliko podrobneje, ne bomo našli niti koherentnega sistema zunanjepolitičnih ciljev, razčlenjenih po državah. Če na kratko povzamemo: glasniki madžarske revolucionarne vlade so svoje diplomatske poteze podredili radikalni mesijanski veri, ki čaka na svetovno revolucijo, pri čemer je ključno vlogo igralo tudi dejstvo, da so sledili sovjetskemu vzorcu.

Če želimo na kratko povzeti mnenje voditeljev Madžarske sovjetske republike o pariški mirovni konferenci, je to mogoče opisati z eno tvorjenko: Brest-Litovski. Sovjetski model, to je mir, ki ga je ruska sovjetska oblast sklenila marca 1918, se kot sinonim za pridobivanje časa večkrat pojavi v zapisnikih Državne skupščine sovjetov (najvišji zakonodajni organ Madžarske sovjetske republike) ter zapisniku Revolucionarne vlade, ko je ta nadomestni parlamentarni organ junija 1919 organiziral razpravo o zunanji politiki.

V resnici slika ni bila tako jasna, kajti Vilmos Böhm, Zsigmond Kunfi in Péter Ágoston so o odnosu z velesilami in o konsolidaciji sistema razmišljali popolnoma drugače kot Béla Kun ali pa Tibor Szamuely. Slednji je 19. junija odkrito dejal: »Spoštovane tovariše moram opozoriti, da je popolnoma napačno verjeti, da je s tujimi kapitalisti mogoče skleniti mir takrat, ko se želimo boriti proti lastnim notranjim kapitalistom.« Na istem forumu pa je na primer Béla Kun, ki je nihal med radikalnim in zmernejšim stališčem ali pa je popuščal obema, izjavil:

Na Clemenceaujevo danes ne moremo odgovoriti drugega, kot to, da smo se o miru pripravljene pogajati. Dogovarjati se želimo ne samo z mirovno konferenco antante, temveč tudi s tistimi državami, ki nas obdajajo kot sovražne države; zato, da se lahko temeljito pogovorimo in se s temi državami, kljub temu, da nam narekuje antanta, vsaj poskusimo dogovoriti [...].¹³

V istih dneh si je namestnik ljudskega komisarja za zunanje zadeve, Péter Ágoston v dnevnik zabeležil, da »je praktično izvajanje komunistične zunanje politike vedno podpiralo stališče podpisa« – čeprav to ni bilo videti tako.¹⁴

Napačno bi bilo, če bi članom revolucionarne vlade, vključno z Bélo Kunom, pripisovali preveliko zunanjepolitično podkovanost: ti ljudje so pred tem

¹³ Govora Tiborja Szamuelyja in Béle Kuna, 19. junij 1919. *Tanácsok Országos Gyűlésének naplója*, I. köt., 123, 114.

¹⁴ *Ágoston Péter 1919 nyaráról*, str. 25.

bili sindikalni uradniki, novinarji, nižji uradniki, nato pa so se, brez posebnih političnih ali diplomatskih izkušenj, nenadoma znašli na čelu države in državne uprave. Čeprav so med socialdemokratskim gibanjem nekateri bili deležni določene ideološke vzgoje ali so razpolagali z jezikovnim znanjem, se je celo Péter Ágoston, ki je bil profesor na pravni fakulteti v Oradei in je bil med njimi morda najbolj izobražen, boril z lastnimi omejitvami. Neizkušenost pa ne pomeni nujno tudi nespretnosti. Znanje o političnih gibanjih, ki so si ga pridobili v sovjetski Rusiji, je bilo mogoče kombinirati tudi z nagonским občutkom za taktiziranje, čeprav je predstavnike vlade zavedlo prepričanje v lastne sposobnosti: tak je bil primer misije Smuts aprila 1919, ko se Kun ni zavedal, da je vojaški častnik, ki je iz Pariza na Madžarsko pripotoval v sklopu uradne misije in z razmeroma ugodno ponudbo, prispel z že vezanim mandatom in da z njim nadaljnje taktiziranje ni več možno. Smutsova ponudba se je nanašala na priznavanje Madžarske sovjetske republike ter o premiku nevtralnega pasu, ki je ločevalo madžarsko in romunsko stran, nekaj kilometrov proti vzhodu. Smuts, ki je prispel s ponudbo o nevtralni zoni, je v Budimpešti košarico dobil prav zato, ker je Kunova vlada na oblast prišla z zavrnitvijo Vixove diplomatske note: deset dni kasneje bi namreč madžarski javnosti težko obrazložili, zakaj so pristali na ponudbo.

Slepa vera v svetovno revolucijo, ki je vrhunec dosegla vsaj trikrat (aprila, junija in julija), se je jasno odražala tudi v poročilih časnika *Vörös Újság* (*Rdeči list*), ki je za zahodno Evropo iz tedna v teden predvideval stavko, polom ter izjalovitev in razpad mirovne konference. Nekaj naslovov iz časnika z dne 2. in 3. aprila 1919: »Priprave na nemško sovjetsko republiko«, »Zganil se je tudi češki proletariat«, »Stavka Spartacusov se širi«, »Neuspeh pariške mirovne konference«; medtem ko je dan ali dva pred tem svoje bralce poskušal pomiriti z objavami, kot sta: »Blažijo pretirane teritorialne zahteve sosednjih narodov« in »Antanta se umika pred madžarskim proletariatom«.¹⁵ Po svetovni revoluciji bi se v Evropi ali celo po vsem svetu, vzpostavil sistem zavezniških socialističnih sovjetskih republik in bi se o teritorialnih vprašanjih lahko razpravljalo v okviru tega. Če je Madžarska sovjetska republika tudi imela svojo zunanjo politiko, je to bila propagandna politika: široka in razvejana mreža narodnosti od Turkov preko Francozov pa vse do Nemcev, ki je v Budimpešti ustanovila množico različnih časopisov, propagandnih odborov in organov, nastavljenih za subverzijo, oziroma je podpirala Bavarsko sovjetsko republiko in poskušala pomagati pri ustanovitvi avstrijske sovjetske republike, je služila za razplet te ideje o svetovni revoluciji.¹⁶

¹⁵ Az entente meghátrál a magyar proletárok előtt. *Vörös Újság*, 28. marec 1919, str. 2.

¹⁶ Szabó, *A kommunizmus búvöletében*, str. 13–16.

Hkrati je Kun neštetokrat dejal: »Mi ne stojimo na temeljih teritorialne integritete. Niti nismo v vojni z antanto. S tem sem odgovoril tudi na vprašanje, pod katerimi pogoji bi sklenili mir«. ¹⁷ Obenem pa nam razprave v Revolucionarni vladi aprila, nato pa še junija kažejo, da je teritorialnost v razmišljanju ljudskih komisarjev igrala še kako pomembno vlogo. Dober primer tega je reakcija Vilmosa Böhma kot poveljnika vojske na dejstvo, da je južnoslovanski odposlanec v Budimpešti na začetku julija želel zbrati 10 tisoč tam živečih avtohtonih Južnih Slovanov in organizirati njihovo repatriacijo. Po mnenju odposlanca Petrovića je bil avtohtoni Južni Slovan tisti, ki prihaja ali prebiva na področju, južno od linije Vršac–Bela Crkva–Velika Kikinda–Subotica–Baja–Siklós–Donji Miholjac. V Böhmovem odgovoru stoji, da čeprav predaji ne ugovarja, »[...] pa načelno nasprotuje načrtu dr. Petrovića, po katerem bi se naj ugotavljalo južnoslovansko državljanstvo, kakor tudi proti temu, da bi tem osebam dr. Petrović izdal južnoslovanski potni list«. ¹⁸ Vse to kaže na močno madžarsko javnopravno miselnost, ki prežema tudi socialdemokratsko indoktrinacijo. Béla Kun je tudi pri tem igral dvojno igro. 10. maja 1919 je pisal Ottu Bauerju, avstrijskemu državnemu sekretarju za zunanje zadeve. To je tisti trenutek, ko se podobno kot v Prekmurju, v Avstriji pojavi zamisel, da bi lahko pridobila tudi tista madžarska ozemlja, ki v predhodne predloge teritorialni odborov, dokončno oblikovanih marca 1919, niso vključena. Kun v svojem pismu ni omenjal nacionalnega načela, temveč se je naslanjal na temelje razrednega boja:

»Opozarjam vas na dejstvo, da spada nemški proletariat v [zahodni] Madžarski k eliti našega delavskega razreda, prežetega s proletarsko zavestjo, in v ospredje boja proti kapitalističnim izkoriščevalcem«, ter da primer zahodne Madžarske ni nacionalno vprašanje, temveč da je govora o tem, »ali bo kapitalistični izkoriščevalski sistem na tem območju ponovno vzpostavljen ali ne« in da se bodo oni (to je delavci iz zahodne Madžarske) »do zadnje kaplje krvi borili proti temu, da bi novo pridobljeno svobodo zamenjali za hlapčevstvo avstrijskemu kapitalu«,

kar je sicer besedilo v duhu razrednega boja, a je na koncu kljub vsemu zagovarjal teritorialnost. ¹⁹

Pravzaprav je bil vsak poskus Madžarske sovjetske republike, da bi dosegla dogovor, del konstrukcije brestovskega tipa, s tem povezane diplomatske

¹⁷ Kun Béla elvtárs nyilatkozata a Neue Freie Presseben. *Vörös Újság*, 30. marec 1919, str. 2.

¹⁸ MNL OL, K-59, 6. dob. 4. t. Böhm Vilmos a belügyi népbiztosságának, 1919. július 9.

¹⁹ MNL OL, K-81, 21. dob., 1919/4. t., 490/1919. sz., Kun Béla német nyelvű levele Otto Bauerhez, Budapest, 1919. május 10.

note, govori, izjave pa so tipični primeri dvoličnosti, katerih namen ni bil doseči dogovor, temveč pridobiti čas. Paradoksalno je, da se je kljub temu, da je bil med koncem 1918 in koncem 1919 prvotni zunanjepolitični cilj skoraj vseh madžarskih vlad priznanje s strani antante, temu cilju pa se je najbolj približala prav Madžarska sovjetska republika (če je bila v začetku maja dejansko povabljena na mirovno konferenco). Hkrati pa je med strateškimi cilji prav te vlade bilo priznanje najmanj izrazito.

Iz Pariza so bili dogodki v Budimpešti videti seveda popolnoma v drugi luči, drugače. Znano je, da je bila nova madžarska meja – z izjemo zahodne Madžarske – na strokovni ravni mirovne konference pripravljena že do sredine marca 1919, torej še pred Madžarsko sovjetsko republiko. Avstrija je svoj zahtevek glede tega območja vložila maja 1919, potrdili pa so ga z mirovno pogodbo, podpisano 10. septembra 1919 v Saint-Germain-en-Layeu. Kolikšna je bila protikomunistična usmerjenost med odločevalci, je težko ugotoviti, a ta občutek najbrž pri nobenem ni bil konstanten: dejstvo je, da so bile v tem obdobju na škodo Madžarske izvedene številne spremembe meja, katerih obseg je presegal velikost pridobljenih. Pogajanja z boljševeki so bila v bolj splošnem okvirju odvisna od povabila oziroma nepovabila Sovjetske Rusije. V odnosih med pariško mirovno konferenco in Rusijo je vprašanje povabila–osamitve bilo del tiste dileme, ki je vrhunec dosegla pri načrtovanih pogajanjih na otoku Prinkipo februarja 1919 (vprašanje, ali lahko povabijo boljševeke in ali jih je vredno posesti za isto mizo z njihovimi nasprotniki v državljanski vojni). Pred podpisom se v tem kontekstu pojavijo tri ključna vprašanja: vprašanje okupacije in/ali oborožene intervencije, drugo se je nanašalo na nevtralno območje, tretje pa na vabilo boljševekov.

Medtem ko je vodja zavezniške misije podpolkovnik Fernand Vix konec novembra 1918 v Budimpešto prišel še z namenom, da v najkrajšem možnem času organizira in vzpostavi logistične okvire za morebitne okupacijske sile, je bil ta načrt takoj ob njegovem prihodu črtan z dnevnega reda.²⁰ V Parizu so menili, da ima podpolkovnik Vix, ki je prišel iz kolonialne vojske, edini določeno sposobnost, zaradi katere so ga določili za misijo v Budimpešti: izviral je namreč iz Alzacije, zato je govoril tudi nemško. V Budimpešti je bil pravzaprav prisiljen opravljati diplomatske naloge, ki so bile daleč od njegovih kvalifikacij in poslanstva, za to pa se je izkazal popolnoma neprimeren. Zaradi upoštevanja pogojev premirja ter določitve čedalje več demarkacijski linij je Vix v Budimpešti kmalu postal zelo nepriljubljen, na kar je odgovoril s histerijo: čez nekaj časa je zahteval ne le nadzor nad telegrafskim prometom v Budimpešti, temveč je pozval tudi k discipliniranju madžarskega tiska.

²⁰ O Vixovi misiji glej Pastor: *The Vix Mission in Hungary, 1918–1919*, str. 481–498; Vadász, *Vix és Károlyi*, str. 239–265.

Čeprav so julija 1919 glavni zavezniški forumi preučili možnost oborožene intervencije na Madžarskem, so na pobudo maršala Focha to zamisel na koncu najostreje zavrnil, pri čemer mu je ob strani stala večina vrhovnih odločevalcev mirovne konference. Tudi ne pretirano intenzivna podpora protirevolucionarnih vlad iz Szegeda in Arada je kazala, da je bilo odločevalce mirovne konference strah madžarskega nacionalizma, ki bi se pojavilo v primeru legitimnosti desničarske vlade ter tudi tega, da bo takšna vlada zahtevala več kot boljševiki. To je bila tudi posledica neuspeha francoske strani na jugu Rusije in nezadostna podpora tamkajšnjih protirevolucionarnih sil, kakor tudi uporov v francoski floti na Črnem morju spomladi 1919, zaradi česar je bila vsakršna vojaška udeležba Francije v Srednji Evropi še bolj vprašljiva. Največji nasprotnik tega pa je tako ali tako bil sam francoski ministrski predsednik.²¹

Eden od ključnih pojmov, pomembnih za razumevanje madžarske zunanje politike v tem obdobju, je *suverenost*. In ko so takratni voditelji – od Oszkárja Jászija, levo usmerjenega ministra v Károlyijevi vladi, pa vse do zadnjega zunanjega ministra monarhije, Gyule Andrásyja – govorili o „neodvisnosti“, je bilo običajno mišljeno prav to. Zlasti v smislu odnosa madžarskih vlad tega obdobja do teritorialne suverenosti. (Se pravi, ali se je mogoče odpovedati teritorialni celovitosti države oziroma kakšno stališče je treba zavzeti do vojske, ki prehaja ali vstopa v državo: tako na primer do romunske, srbske, češkoslovaške ali francoske oziroma kako naj vlada Mihályja Károlyija obravnava Mackensenovo vojsko.) Oszkár Jászi, minister za narodnosti v Károlyijevi vladi ter kasneje predsednik Sveta za zunanje zadeve, ki je usmerjal priprave na mirovna pogajanja, je v svojih predlogih za kantonizacijo konec leta 1918 te narodnostne samouprave predvidel znotraj državnih meja Madžarske. O dejstvu, da bi se madžarska vlada morda morala odpovedati določenemu ozemlju, se je šušljalo že prej, uradno pa je ta možnost bila omenjena šele ob koncu leta 1918, predvsem v govorih vladnih socialdemokratskih ministrov. Vendar pa javnost takrat, pa tudi kasneje, o takšnih teritorialnih izgubah ni želela niti slišati. Skoraj leto dni je minilo, preden je prišlo do predstavitve nekaterih diplomatskih not madžarske mirovne delegacije in znamenitega Apponyijevega govora, ko se je ideja o referendumu prvič pojavila tudi v uradnem besedilu.

Na dilemo glede oboroženega odpora je treba gledati v sledečem okviru: ključno vprašanje je odnos do obstoja neodvisne in teritorialno suverene madžarske države, oborožena obramba območja pa je samo ena od njegovih aspektov, o kateri so nekateri na Madžarskem sicer menili, da je nujna, a sta ostra protivojna nastrojenost javnosti in delni neuspeh vojaških načrtov te nameri pokopala.

²¹ O intervenciji glej: Munholland, *The French Army and Intervention in Southern Russia*, str. 43–66.

Priznavanje suverenosti v tujini je povezano z odnosom do mirovne konference: pravno in poslovno sposobnost delovanja Madžarske je poleg sosednjih držav najbolj omejeval Pariz. Med novembroma 1918 in 1919 zavezniki nobene madžarske vlade, najsi je šlo za zaporedne vlade v Budimpešti ali celo desničarsko nacionalno protivlado v Szegedu, niso priznali za legitimno, ki bi bila v skladu z voljo ljudi, zato jih niti niso povabili v Pariz. Zato pa je bilo priznanje s strani mirovne konference prioriteta vseh ostalih vlad. Priložnost za to je končno zagotovila misija britanskega diplomata, Sira Georgea Clerka, ki so ga jeseni 1919 poslali v Budimpešto z namenom, da sestavi koalicijsko vlado, v kateri bodo vsi, od socialdemokratov pa vse do skrajne desnice, ki bi jo nato lahko povabili v Pariz.²² Tako je nastala Huszárjeva vlada, ki pa v času svojega nastanka ni imela niti za kanček več demokratične legitimnosti, kot njene predhodnice – množične podpore, ki je bila deležna, je lahko ocenila šele na volitvah januarja 1920, vendar je koalicija do takrat razpadla, saj so socialdemokrati, sklicujoč se na pretiran beli teror, izstopili iz kabineta. Vlada Károlya Huszárja je v začetku leta 1920 v Pariz poslala madžarsko mirovno delegacijo, ki jo je vodil nekdanji minister in predsednik parlamenta Albert Apponyi.

Tretji vidik odnosa do suverenosti (poleg teritorialne suverenosti in zunanjega priznavanja) je presoja madžarskih politikov o možnosti intervencije in okupacije s strani antantnih sil. Še posebej so to zasedbo spodbujali Mihály Károlyi in člani njegove vlade, saj so menili, da bi bila prisotnost francoskih ali angleških, morda celo italijanskih čet zadostno jamstvo za dokumentiranje oddaljevanja Madžarske od Avstrije in bi omejilo tudi ambicije držav naslednic po pridobitvi ozemelj. Madžarska sovjetska republika se je kakršni koli zasedbi seveda energično upirala, ker je v tem videla spletke imperialističnih sil. Če je že čakala na prihod tuje vojske, je to bila ruska in ukrajinska Rdeča armada, ki se je konec pomladi 1919 Karpatom približala že na 150 kilometrov. Protivlada v Aradu/Szegedu je bila ustanovljena prav v mestu, ki je bilo pod francosko okupacijo, številni njeni desničarski člani pa so v obdobju med svetovnim vojnama postali vodilni madžarski politiki (na primer Gyula Károlyi, Pál Teleki, Gyula Gömbös ali sam regent Miklós Horthy). Nekateri politiki desno usmerjene madžarske emigracije so menili, da bi bilo mogoče s pomočjo tuje vojske strmoglaviti Madžarsko sovjetsko republiko, niso pa izključevali niti možnosti, da bi v to vključili vojsko ene ali druge sosednje države (a nikoli vseh). Po avgustu 1919 pa se je ta pristop radikalno spremenil in je glavni cilj postala čimprejšnja odprava romunske okupacije, ki je na zahodu segala onkraj Budimpešte vse do severnega dela Prekodonavja, oziroma spet samo povrnitev teritorialne suverenosti.

²² Klasik tematike: Ránki, *A Clerk-misszió történetéhez*, str. 156–187.

Vse dileme madžarske zunanje politike med leti 1918 in 1920 lahko povežemo z eno samo mislijo, in sicer z njenim odnosom do omejene suverenosti neodvisne madžarske države. Ideja o omejeni madžarski suverenosti pred letom 1918 je po tem letu ohromila tudi madžarsko politizacijo.

Med preučevanjem delovanja madžarske mirovne delegacije – in od objave pomembnega vira podatkov, ki ga je izdal Miklós Zeidler, lahko to brez večjih težav tudi storimo – nas prevzame neka globoka žalost.²³ Seveda so se v dvorcu Château de Madrid na obrobju bulonjskega gozda, kjer je prebivala madžarska mirovna delegacija, odvijale divje kvartaške igre, odzvanjale značilne moške šale, petje in lahkotne pesmi, vendar so se člani delegacije brezupnosti njihovega boja kljub temu popolnoma zavedali. Apponyi je februarja 1920, ob odzivih na madžarske odgovore na mirovne pogoje, zapisal: »Razmere se zdijo zelo slabe in upanja za doseganje pomembnejših rezultatov je malo. Treba je temeljito preučiti, kakšne gospodarske in vojaške posledice bi nastale, če bi podpis zavrnil [...]«. ²⁴

Če pogledamo zgodovino Madžarske med leti 1918 in 1921, vidimo, da je madžarska politična elita z različnimi političnimi odtenki in podporo preizkusila praktično vse: od naivnega pacifizma preko oborožene obrambe do pridobivanja podpore velesil, skrivne diplomacije in referendumu. Toda zakaj vse to ni prineslo uspeha? Med preučevanjem obdobja je najbolj presenetljiva asinhronost zunanjepolitičnega delovanja. Madžarska vlada je Wilsonov pacifizem sprejela šele, ko se je 14 točkam odrekel tudi sam Wilson in je oboroženo obrambo leta 1919 vodila tista madžarska vlada, ki ni stala »na temeljih teritorialne integritete« ter ko so v Pariz povabili revolucionarno vlado, ki si je priznanja s strani mirovne konference med strateškimi cilji še najmanj želela. Poleg tega je kasnejši premier István Bethlen iz Transilvanije, ki pa do Rumunov sploh ni bil prijateljsko razpoložen, razglasil idejo o madžarsko-romunski personalni uniji kot zdravilu proti odcepitvi Transilvanije; mirovno delegacijo je vodil Apponyi, to je prav tista oseba, ki je menila, da v Pariz sploh ne bi bilo treba odpotovati; prav on je predlagal tudi referendum – medtem ko je o tej instituciji očitno imel že svoje mnenje. Po tajnih pogajanjih spomladi leta 1920 so francosko-madžarsko zблиževanje spodbudili ljudje, ki sploh niso bili ljubitelji Francozov. Nato pa so mirovno konferenco podpisali in kasneje tudi ratificirali v obdobju, ko je zunanji minister oziroma kasneje ministrski predsednik bil Pál Teleki, oseba, čigar politično prepričanje je bilo, da je podpis bila napaka. Na to prisilo lahko gledamo kot na potrditev diktata mirovne pogodbe, lahko pa je tudi znak določene zmede: nihče namreč ni odigral tiste

²³ Zeidler (ur.), *A magyar békeküldöttség naplója*.

²⁴ Zeidler (ur.), *A magyar békeküldöttség naplója*, str. 113.

vloge, ki mu je bila dodeljena zaradi njegovega simpatizerstva in političnega porekla. Neodvisnost, na katero so dolga desetletja čakali in jo zahtevali, je za vse postala moreče breme. Tudi madžarsko politiko, povezano s Prekmurjem, je mogoče razumeti v tem kontekstu.

VIRI IN LITERATURA

KRATICA

MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár

ARHIVSKI VIRI

MNL OL, K-63, Külügyminisztérium politikai osztályának iratai, 481. dob. res. pol, 1918–1919: békeelőkészületek: 1918-38. t. Diener-Dénes József körirata a minisztériumoknak, 1918. december.

MNL OL K-59, Külügyminisztérium elnöki osztályának iratai, 6. dob. 4. t. 282–283. f. piszkozat, Kun Béla levele Bolgár Eleknek, 1919. április.

MNL OL K-59, Külügyminisztérium elnöki osztályának iratai, 6. dob. 4. t. Böhm Vilmos a belügyi népbiztosságnak, 1919. július 9.

MNL OL, K-81, A bécsi magyar követség iratai, 21. dob., 1919/4. t., 490/1919. sz., Kun Béla német nyelvű levele Otto Bauerhez, Budapest, 1919. május 10.

OBJAVLJENI VIRI

Tanácsok Országos Gyűlésének naplója, I. kötet. Budapest, Athenaeum, 1919.

ČASOPISNI VIRI

Vörös Újság, 1919.

SPLETNI VIRI

Pismo Pála Telekija Isaiahu Bowmanu, Budimpešta, 25. december 1918. Archives of The American Geographical Society, University of Wisconsin-Milwaukee Libraries, Director's Files – Isaiah Bowman, AGSNY AC 1, Box 189, Folder 9, <https://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/agsny/id/45285/rec/10/> (dostop: februar 2020).

LITERATURA

Ágoston Péter 1919 nyaráról. *História* 1, (1979), str. 24–25.

Litván, György (úr.), *Trianon felé. A győztes nagyhatalmak tárgyalásai Magyarországról. Paul Mantoux tolmáctiszt feljegyzései*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1998.

- Lloyd George, David, *War Memoirs*, 1918. Boston: Little, Brown and Company, 1937.
- Macmillan, Margaret, *Paris 1919: Six Months That Changed the World*. London: Random House, 2003.
- Magda, Ádám (ur.), *Documents diplomatiques français sur l'histoire du bassin des Carpates. (Octobre 1918–Août 1919)*. Volume I. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993.
- Munholland, J. Kim, The French Army and Intervention in Southern Russia. 1918–1919. *Cahiers du Monde russe et soviétique*, Vol. 22, No. 1 (Jan.–Mar., 1981), str. 43–66.
- Ormos, Mária, *Padovától Trianonig*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1983.
- Ormos, Mária, Kun Béla, a külügyi népbiztos. Világtörténelem – magyar történelem. V: Milei, György (ur.), *Kun Béláról. Tanulmányok*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1988.
- Pastor, Peter, The Vix Mission in Hungary, 1918–1919: A Re-Examination. *Slavic Review*. Vol. 29, No. 3 (1970), str. 481–498.
- Ránki, György, A Clerk-misszió történetéhez. *Történelmi Szemle* 2 (1967), str. 156–187.
- Romsics, Ignác, *A trianoni békeszerződés*. Budapest: Osiris, 2001.
- Somogyi, Éva, *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban. A közös külügyminisztérium magyar tisztviselői, 1867–1914*. Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2017.
- Szabó, Viktor, *A kommunizmus búvóházában. A Magyarországi tanácsköztársaság propagandája*. Budapest: TIT Teleki László Ismeretterjesztő Egyesület, 2019.
- Vadász, Sándor, Vix és Károlyi. *Hadtörténelmi Közlemények* 2 (1969), str. 239–265.
- Zeidler, Miklós (ur.), *A magyar békeküldöttség naplója. Neuilly-Versailles-Budapest*. Budapest, MTA BTK, 2017.

SUMMARY

Balázs Ablonczy

ASPIRATIONS FOR INDEPENDENCE. SOME FEATURES OF HUNGARIAN FOREIGN POLICY BETWEEN 1918 AND 1920

In order to analyze the choices made by and the constraints faced by the Hungarian foreign policy of this turbulent period, we have to consider some basic facts. After five decades of political stability and steady economic development, the successive Hungarian governments had to face a tremendous volume of structural reforms in home politics: land reform, electoral reform, demobilization of soldiers, re-establishment of public order, maintaining the food and the coal supply in the country. At least four governments and changes of regime happened in a period of 18 months, from a democratic, independence party-led Károlyi-regime through the Communist-led Republic of Councils to counterrevolutionary, right-wing government (not counting royalist coup d'Etats, counter-governments and local ephemeral state creations). Such a quick alteration of state policies interfered with foreign policy issues as well. Every Hungarian government between 1918 and 1920 faced the same problems and the answers given were – rather unsurprisingly – quite similar. These challenges were

1. being recognized by the Allies as a legitimate government of the country,
2. establishing a proper service to handle foreign matters (and having diplomatic missions and contacts abroad),
3. getting invited to the Paris Peace Conference,
4. enforce the demarcation lines established by the Belgrade convention (13 November 1918),
5. permitting coal and food import.

These measures were the frames for all external action in the period.

In the presentation, through archival material and with the help of recent scientific monographs, I will try to show the particularities of the Hungarian situation in general, and particularly the policies toward the new Yugoslav state, in order to refine some statements and historical positions about the Hungarian foreign policy of the period.

Klaudija Sedar

VLOGA CERKVE PRI PRIKLJUČITVI PREKMURJA: RAZLIKE IN PODOBNOSTI V DELOVANJU EVANGELIČANOV IN KATOLIKOV

SEDAR, Klaudija, dr., Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota, Zvezna ulica 10, SI-9000 Murska Sobota, klaudija.sedar@ms.sik.si

Vloga cerkve pri priključitvi Prekmurja: razlike in podobnosti v delovanju evangeličanov in katolikov

Cerkvena ureditev na Ogrskem, h kateri je vse do 12. avgusta 1919 pripadalo tudi Prekmurje, se je skozi nemirna stoletja spreminjala, to pa je vodilo k nastanku različnih verskih skupnosti na relativno majhnem geografskem prostoru. Intenzivneje je versko podobo prevetril uspeh reformacijskega nauka, ki je na ozemlju današnjega Prekmurja zasejal trdne temelje. Od takrat sta tudi rimokatoliška in evangeličanska vera najbolj razširjeni. V vnovično spremembo je sicer posegla protireformacija, ki je tedanjo versko podobo ohromila, a ne za dolgo, evangeličanska vera se je »vrnila« s Tolerančnim patentom leta 1781. Tako eni kot drugi so imeli svoje cerkve, šole in svoje knjige, prav tako svoje poglede in nazore ob prizadevanjih glede priključitve Prekmurja in združitve prekmurških Slovencev z matičnim narodom, kar skuša pričujoči prispevek tudi približati.

Ključne besede: Prekmurje, 1919, cerkvena organizacija, evangeličani, katoliki

SEDAR, Klaudija, PhD, The Regional and Study Library Murska Sobota, Zvezna ulica 10, SI-9000 Murska Sobota, klaudija.sedar@ms.sik.si

The Role of the Church in the Incorporation of Prekmurje: Similarities and Dissimilarities in Evangelicals' and Catholics' Activities

The ecclesiastical system in Hungary, Prekmurje being part thereof until 12 August 1919, was subject to change in the course of centuries marked by unrest, which led to the emergence of different religious communities in a relatively small geographical area. The religious structure was transformed by teachings of the Reformation, which is firmly established in modern-day Prekmurje. Roman Catholicism and Evangelicalism have been the most widespread ever since. Counter-Reformation, which brought about a new shift, interfered with the religious landscape at the time; however, not for long, as the Evangelical religion "came back" with the Patent of Tolerance in 1781. Both Catholics and Evangelicals had their own churches, schools, books, and outlooks related to efforts to integrate Prekmurje into the homeland and the unification of Slovenes in Prekmurje with their parent nations, which the paper at hand attempts to convey.

Key words: Prekmurje, 1919, the ecclesiastical organization, Evangelicals, Catholics

UVOD

Vse do priključitve h Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS) je bilo Prekmurje pod oblastjo Ogrske in s tem tudi razumljivo podvrženo sistematični madžarizaciji, ki je postajala izrazito intenzivna še posebej v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja. Tako piše Prekmurje kot del nekdanje Pribinove in Kocljeve Panonije svoje posebno poglavje zgodovine kot slovenske šele od leta 1919, ko je jugoslovanska vojska na podlagi določitve mej na mirovni konferenci v Parizu in dovoljenju Vrhovnega sveta 1. avgusta 1919 Prekmurje čez dvanajst dni tudi zasedla. Prekmurje brez Porabja je s tem politično prešlo izpod domala tisočletne ogrske uprave, toda v cerkvenem pogledu je v določenem oziru ostalo še vedno tam. Pod sombotelsko škofijo je namreč ostal katoliški del, medtem ko so bili prekmurski evangeličani od evangeličanske cerkve na Madžarskem tedaj ločeni. Vse od vala reformacije v 16. stoletju, ki je v precejšnji meri spremenil dotedanjo versko podobo, sta bili skozi nadaljnja stoletja (in še danes je temu tako) specifičnega zgodovinskega razvoja Prekmurja najbolj razširjeni rimokatoliška in evangeličanska vera. Prispevek skuša podati vlogo enih in drugih za oziroma proti priključitvi Prekmurja, razlike in podobnosti v delovanju ob zgodovinski prelomnici Prekmurja. Religijska identiteta je bila zelo v ospredju in tako so v času narodnega ozaveščanja in oblikovanja narodnih gibanj igrali veliko vlogo Cerkev in duhovniki kot skorajda edina slovenska inteligenca v ogrskem prostoru.¹ V začetku 20. stoletja je bilo določanje novih mej za prekmurske Slovence velik izziv, na katerega so se tudi pripadniki verskih skupnosti različno odzivali, pri čemer pa naj bi bili evangeličani pri tej odločitvi bolj zadržani od katolikov oziroma so celo nasprotovali odcepitvi od Ogrske. Za razumevanje dejanj enih in drugih je vsekakor potrebno vzeti v ozir tedanje okoliščine kot tudi poiskati vzroke njihovih nazorov in stališč v širšem kontekstu. S protestantske veje je bila razširjena še reformirana cerkev, ki se je v 17. stoletju širila vzporedno z evangeličansko vero, toda ta nekoč zelo dobro delujoča kalvinska oziroma reformirana cerkev se je kasneje umaknila na obrobje in se po prvi svetovni vojni ohranila le v krajih ob današnji slovensko-madžarski meji. Pri priključitvi Prekmurja vidnejše vloge niso imeli oziroma je niso izkazovali. Tretja najštevilčnejša verska skupnost v začetku 20. stoletja pa so bili Judje, ki pa se niso identificirali kot Slovenci in tako niso delovali kot akterji slovenskega nacionalnega gibanja.

¹ Podobno stanje lahko spremljamo tudi pri drugih narodih, npr. Slovakah, Ircih idr. Plemiške rodbine so bile po rodu iz Ogrske in se v času narodnih gibanj niso pridružile slovenski strani.

VERSKA PODOBA

Pred naselitvijo Madžarov v Panonski nižini (955–1075) je prvotna madžarska meja potekala še vzhodno od Prekmurja, kar pomeni da je prekmursko ozemlje do zamenjave na kraljevem stolu cerkveno (vsaj teoretično) upravljal Salzburg. Na to salzburško cerkvenoupravno osnovo in začeto misijonsko delo med panonskimi Slovenci sta se naslonila tudi Konstantin (Ciril) in Metod ob prihodu h knezu Koclju.² Metod je leta 870 postal tudi nadškof Panonije in Moravske, Spodnja Panonija pa je s tem postala politično in cerkveno samostojna, kulturno in politično središče, sedež nove škofije pa Blatenski kostel. A ta ureditev je bila kratkotrajna, saj je že leta 874 Spodnja Panonija in s tem vso starokarantansko ozemlje severno od Drave znova prišlo pod oblast bavarskih škofov, ki so pregnali nadškofa Metoda, odstranili Koclja z oblasti ter si znova pridobiti nazaj izgubljeno ozemlje Spodnje Panonije.³

V tem času so bile ustanovljene tudi že zahodne madžarske škofije, organizacija katerih se pripisuje Štefanu I.,⁴ prvemu madžarskemu kralju, ki je vladal med leti 1000 in 1038. Začetki škofije Veszprém naj bi sicer segali še v čas njegovega očeta kneza Geze (vladal od 972 do 997), a je kralj Štefan I. kot sedež nove nadškofije za Ogrsko leta 1001 določil Ostrogon, Veszprém pa mu je bil podrejen. Tretja ustanovljena škofija na Ogrskem je bila najverjetneje Győr, ustanovljena do leta 1009.⁵

Kralj Štefan I., ki je še posebej skrbel za razširjanje krščanstva v svoji deželi, s čimer je tudi popeljal svojo državo v krščansko Evropo, je ustanovil deset škofij in benediktinske samostane, ki so postali pomembna duhovna središča, ter gradil cerkve po vsej državi.⁶ Z namenom, da se vpelje dušno pastirstvo, je določil zelo preprosta pravila: deset sosednjih vasi naj bi zgradilo cerkev, ki naj bi bila sedež te župnije. Deset župnij pa naj bi sestavljalo dekanat. Dva (ali včasih več) dekanata naj bi sestavljala arhidiakonot, katerega področje naj bi se ujemalo z ozemljem ene županije srednje velikosti.⁷

Njegov naslednik kralj Ladislav je madžarsko ozemlje med leti 1089 in 1091 še razširil na jug in zahod in tedaj so z zasedbo Slavonije nastopile

² Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, str. 94; 128.

³ Kerman, *Zlata doba slovanstva v Spodnji Panoniji*, str. 39–40; Štih, *Madžari in slovenska zgodovina*, str. 193–199.

⁴ Rojen kot Vajk velikega kneza Geze in žene Šarolte ok. leta 970, umrl leta 1038. Knežji prestol je zasedel po smrti očeta Geze, potem ko je premagal svojega sorodnika Koppány, ki je po davnem poganskem madžarskem običajnem pravu hotel oblast zase. Leta 1000 je z zahtevo dobil krono od papeža Silvestra II., s čimer je soglašal tudi nemško-rimski cesar Oton III. Mayer in Molnár (ur.), *Viri za zgodovino Prekmurja*, 1. zv., str. 35.

⁵ Kristó, *Die Arpaden-Dynastie*, str. 75–77.

⁶ Mayer in Molnár (ur.), *Viri za zgodovino Prekmurja*, 1. zv., str. 35–36.

⁷ Hozjan, *Ponovna utrditev krščanstva*, str. 19–20.

spremembe tudi za Prekmurje, kajti s tem je bil mejnoobrambni pas v porečju rek Krka–Mura–Drava pritegnjen v madžarsko županijsko upravno organizacijo in istočasno pod neposredno upravo madžarske cerkve. Kralj Ladislav je za priključene dežele ogrskemu kraljestvu leta 1094 ustanovil tudi novo škofijo s sedežem v Zagrebu, pod katero naj bi tedaj prešlo celotno ozemlje današnjega Prekmurja.⁸ Z győrsko in zagrebško škofijo pa se je stikala ali se vsaj približevala ozemlju današnjega Prekmurja še meja vespremske škofije, zaradi česar so se med škofijami začela vršiti vse pogostejša trenja. Dokončno je bil spor rešen leta 1176 na cerkvenem zboru⁹ v Győru, kjer je po intervenciji madžarskega kralja obveljala rabsodba, da se cerkvena meja ravna po županijski, ki je Prekmurje tudi delila na gornji in dolnji del.¹⁰ Slednji je tako pripadel škofiji v Zagrebu, gornji del pa škofiji Győr. Ta ureditev je veljala do cerkvenoupravne spremembe v letu 1777, ko je bila s strani cesarice Marije Terezije ustanovljena škofija v Szombathelyju. To je bila hkrati tudi nadvse pozitivna sprememba, saj je združila prekmurske Slovence v eni škofiji in s tem ugodno vplivala za nadaljnji razvoj v narodnem oziru. Cesar Jožef II., sin Marije Terezije, ki je imel posluh za versko toleranco, pa je še štiri leta zatem objavil Tolerančni patent oziroma edikt, s katerim je med drugim dovolil ponovno vzpostavitev in organizacijo cerkvenih občin, katerim je temelj postavila reformacija v 16. stoletju.

Do konca prve svetovne vojne ni prihajalo do resnejših novih vprašanj glede cerkvene uprave Prekmurja, čeprav so se prekmurški katoliki v 19. stoletju, pri čemer je imel pomembno vlogo predvsem Ivanocyjev krog, začeli zavestno narodno povezovati s Slovenci onstran Mure.¹¹ Potem ko so 12. avgusta 1919 jugoslovanske čete zasedle Prekmurje in je bil zatem 4. junija 1920 podpisan tako imenovani trianonski mir, ki je dokončno potrdil že načrtane meje, je sicer Prekmurje prišlo pod slovensko upravo, toda cerkvenoupravno je ostalo še vedno pod sombotelsko škofijo, saj s politično mejo škofijska meja ni bila načrtana.

Po podatkih ljudskega štetja je leta 1890 na ozemlju današnjega Prekmurja živelo 81.816 prebivalcev, od tega je bilo Slovencev 63.816, Madžarov 14.727 in 3.273 ostalih (pretežno Nemcev). Leta 1900 so ogrska uradna štetja prekmurske Slovence prištevala k rubriki drugi, kar je bilo zelo pristransko, a pravzaprav zelo taktično in premišljeno, saj je bilo zaradi tega težje oceniti te-

⁸ Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, str. 99; 130.

⁹ Na tem zboru so bili navzoči papežev delegat Gualterij, škof Andrej iz Kalocse, győrski škof Mikulin, zagrebški škof Prodan in opat Gregor iz Pannonhalme (Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, str. 99).

¹⁰ Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, str. 134–137.

¹¹ Škafar, *Prizadevanja za škofijo*, str. 91–92.

danje realno število prebivalcev slovenske narodnosti na območju današnjega Prekmurja in Porabja, torej Slovenske krajine. Navkljub temu je po štetju iz leta 1910 na območju današnjega Prekmurja zabeleženih 90.513 prebivalcev, od tega je bilo »drugih«, torej Slovencev z vendskim maternim jezikom 67.885, Madžarov 19.913, ostalih pa 2.715.¹² Prav tako je pri statistiki potrebno imeti v mislih Slovence iz današnjega Prekmurja in Porabja, ki so se izselili na tuje, najpogosteje iz ekonomskih vzrokov, iz želje po boljšem življenju. Največ se jih je izselilo v Združene države Amerike, do leta 1910 naj bi se jih 6.970 po popisu prebivalstva v Ameriki.¹³ Število prebivalstva pa je po drugi strani naraščalo z večjo rodnostjo in priseljevanjem izobražencev, uradnikov in nosilcev raznih dejavnosti kot rezultatom narodnostne ogrske politike, kar je tudi vplivalo na spreminjanje kulturne pokrajine.¹⁴

Prvi popis v Kraljevini SHS leta 1921 je v Prekmurju zabeležil 92.416 prebivalcev, od tega je bilo 74.447 Slovencev, 14.435 Madžarov, 2.081 Nemcev in 1.453 ostalih narodnosti. Pri tem je seveda potrebno imeti v mislih, da ti podatki več ne obsegajo Porabja (z ok. 5.000 osebami) in drugih delov Madžarske (z ok. 2.000 osebami) z vendskim maternim jezikom, vključujejo pa okrog 1.000 prebivalcev iz vasi, ki jih je kasneje v mejnih korekcijah Kraljevine SHS izgubila.¹⁵ Prezreti prav tako ne smemo izgube vojakov v veliki vojni (1914–1918), katerih število je po zadnjih zbranih podatkih 2.966.¹⁶ Ti dejavniki so zagotovo vplivali na zmanjšanje števila prebivalcev slovenske narodnosti in posledično tudi pripadnikov vere. Glede na versko pripadnost je bilo leta 1921 pripadnikov katoliške vere 66.414, evangeličanske 24.754, preostalih 1.248 prebivalcev je pripadalo drugim verskim skupnostim.¹⁷

Veroizpoved	katoliška	evangeličanska	pravoslavna	islam	judovska	grško-katoliška	neznano	druge
Število	66.414	24.754	447	142	642	11	5	1

Tabela: *Verska sestava prebivalcev v Prekmurju leta 1921*
(vir: PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Dopis o razmerah v Prekmurju, TE 26).

¹² Fujs, *Z obrobja na mednarodno prizorišče*, str. 10. Josipovič ocenjuje ob zadnjem ogrskem popisu leta 1910 za območje današnjega Prekmurja približno 80.000 oseb, ki so svoj materni jezik opredelili kot vendski (Josipovič, *Prekmurje in prekmurščina*, str. 92–102).

¹³ Kuzmič, *Slovenski izseljenci iz Prekmurja v Bethlehemu v ZDA 1893–1924*, str. 30.

¹⁴ Fujs, *Z obrobja na mednarodno prizorišče*, str. 10.

¹⁵ Josipovič, *Prekmurje in prekmurščina*, str. 95.

¹⁶ Šovegeš Lipovšek, *Prišo je glas*, str. 6.

¹⁷ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Dopis o razmerah v Prekmurju, TE 26.

EVANGELIČANI

Organizacijo evangeličanske verske skupnosti na slovenskem narodnostnem področju Ogrske lahko spremljamo od prve polovice 17. stoletja naprej, ko so bile opravljene tudi prve protestantske vizitacije. Da je reformacija naletela na izjemen uspeh v Prekmurju, kar je odraz verske vneme zemljiške gospode, dokazuje število prvih ustanovljenih cerkvenih občin – v letu 1627 jih je bilo 11, leta 1662 že 14. Nadaljnji razvoj in samo delovanje cerkvenih občin je zatem kaj kmalu onemogočila močna protireformacija, v okviru katere so bile evangeličanom odvzete vse cerkve, duhovniki in učitelji izgnani, reformacijski duh pa zatrt. Spremembe so nastopile šele stoletje kasneje po zaslugi cesarja Jožefa II., ki je z objavo Tolerančnega patenta oziroma edikta dovolil ponovno vzpostavitev in organizacijo evangeličanskih cerkvenih občin. Takrat pa so imeli prekmurski evangeličani že prve tiskane knjige, ki so nastale izpod peres prekmurskih evangeličanov (1715 Mali katekizem Franca Temlina, 1725 Abecedarium slovensko najverjetneje Mihaela Kerčmarja, 1747 Red zveličanstva Mihaela Severja, 1754 Vöre krščanske kratki navuk in 1771 Nouvi zakon Števana Küzmiča idr.). Že takoj v letu 1783 so bile ustanovljene tri evangeličanske cerkvene občine, tem so v poznejših letih sledile še druge in do leta 1919 je bilo ustanovljenih 10 cerkvenih občin (Bodonci, Gornji Petrovci, Hodoš, Križevci, Murska Sobota, Lendava, Puconci, Domanjševci, Gornji Slaveči in Moravske Toplice). Kot se ugotavlja glede lege krajev s sedežem cerkvenih občin, je v južnem delu Prekmurja delovala le ena (Lendava), kar pomeni, da so bila strnjena območja evangeličanske vere značilna predvsem za gornji del Prekmurja. Tudi po stotih letih je temu še vedno tako, le da je ta značilnost zaradi migracij in mešanih porok nekoliko manj izrazita.

Do nastanka Kraljevine SHS so bili prekmurski evangeličani vključeni v evangeličansko cerkev na Madžarskem, pri čemer so evangeličani soboškega področja spadali v okvir seniorata v Körmendu k Prekdonavski škofiji s sedežem v Szombathelyju, lendavski pa v območje škofije v Legradu.¹⁸ Po oblikovanju novih meja je škofija ostala na Madžarskem, evangeličani v Prekmurju pa so se znašli v novem versko-kulturnem položaju. Že takoj po priključitvi Prekmurja tedanji Kraljevini SHS, 7. oktobra 1919, je sombotelski evangeličanski škof Béla Kapi takratnemu soboškemu evangeličanskemu duhovniku Štefanu Kovaču z dopisom zaupal deset cerkvenih občin in dolžnost seniorja vse do ustanovitve uradno potrjenega seniorata ali »Prekmurske evangeličanske šinjorije«, kar se je zgodilo 2. februarja 1922, za seniorja pa je bil takrat tudi uradno izvoljen omenjeni duhovnik Kovač.¹⁹ Seniorat, katerega pomembna

¹⁸ Kuzmič, *Pregled cerkvene uprave v Prekmurju*, str. 150.

¹⁹ Kuzmič, *Evangeličanska cerkev v slovensko-madžarskih odnosih*, str. 184.

naloga je bila publicistična dejavnost in raba prekmurskega slovenskega jezika, sicer popolne samostojnosti ni imel, ampak se je kot celota vključil v okvir evangeličanske cerkve v Jugoslaviji²⁰ in si s tem ohranil pravico uporabe bogoslužnega jezika pri pouku in literaturi. Po vzpostavitvi seniorata se je versko življenje evangeličanskih gmajn v Prekmurju tudi dokaj utrdilo in okrepiilo, kar se odraža tudi v tem, da je prav ta začel takoj po ustanovitvi izdajati mesečnik *Düševni list* in koledar *Evangeličanski kalendari* za vsako leto. Prvi koledar pod naslovom *Luther kalendari*, ki ga je uredil soboški duhovnik, pa je izšel že za leto 1920, torej kmalu po pripadnosti novi državni tvorbi, Kraljevini SHS.

Večina dosedanjih razprav, ki obravnava prekmurske evangeličane in njihovo vlogo pri delovanju v drugi polovici 19. stoletja pa tja do konca druge svetovne vojne, le-te pogosto označuje kot madžarone, kar pa ni niti utemeljeno niti upravičeno. Tudi narodnost duhovnikov, ki so bili kot takšni tudi voditelji ljudstva, ni realni pokazatelj, resda pa jih je izmed desetih v tedaj delujočih cerkvenih občinah bilo na sedanjem Madžarskem rojenih polovica.²¹ Dva izmed njih sta tudi podpisala poziv za podporo med tedanjimi evangeličanskimi duhovniki ob 25-letnici delovanja Madžarskega izobraževalnega društva Vendske krajine (*Vendvidéki Magyar Közművelődési egyesület*«, VMKE), murskosoboški Štefan Kovač in križevski Aladar Darvaš, poleg njiju pa še nekateri evangeličanski učitelji.²² A po drugi strani so se na primer posamezniki 19. januarja 1919 udeležili velikega shoda pri Sv. Benediktu. Po poročanju naj bi bilo tam prisotnih 32 zastopnikov prekmurskega protestantskega prebivalstva. Tudi to skorajda neznatno število je pravzaprav presenetljivo glede na gonjo Madžarov proti narodno čutečim Slovincem. Le dva dni prej so namreč Madžari Slovence, ki so se na shodu v Beltincih izjavili za Jugoslavijo, dali aretirati in jih vklenjene odgnali na Madžarsko. Celo štiri Slovenke, ki so na tamkajšnjem shodu napadle dr. Obala, ki je ščuval proti Jugoslaviji, so Madžari aretirali in jih bose odgnali nekam na Madžarsko. Tedaj so tudi zaprli voditelja prekmurskih Slovencev, katoliškega duhovnika Klekla, Jerič pa jim je ušel in se rešil.²³ Glede na kaotično stanje v pokrajini in družbene razmere je pasivnost in mlačnost evangeličanov razumljiva. Še toliko bolj, če pomislimo na vesti, ki so se širile med ljudstvom, da bodo protestanti na območju Prekmurja izgubili svojo vero, če se priključijo Jugoslaviji, saj le-ta ni naklonjena

²⁰ Evangelijski cerkveni distrikt augsburške konfesije v Kraljevini SHS, ustanovljen 12. marca 1921 (Kuzmič, *Pregled cerkvene uprave v Prekmurju*, str. 150).

²¹ Soboški Štefan Kovač, križevski Aladar Darvaš, hodoški Geza Heiner, lendavski Dionizij Teke in moravski Aleksander Hima (Sedar, *Mentaliteta prekmurskih evangeličanov*, str. 16–17).

²² Kuzmič, *Evangeličanska cerkev v slovensko-madžarskih odnosih*, str. 183. Veliko zborovanje se je v Murski Soboti vršilo 20. oktobra 1918, vendar je bil shod prekinjen zaradi upora slovenskega prebivalstva (Sedar, *Prekmurje ob zgodovinski prelomnici*, str. 37–38).

²³ Iz Prekmurja. *Slovenski narod*, 27. januar 1919, str. 2.

protestantizmu, nima protestantske cerkve niti šol za protestantske duhovnike, celo da bodo prisiljeni vstopiti h katoliški veri oziroma še dalje, pristopiti k pravoslavni veri.²⁴ Morda so prav zaradi tega nekateri duhovniki, med katerimi je bil na nek način vodilni puconski Adam Luthar, začeli madžarski jezik vpeljevati v bogoslužje in verouk, prav tako je v madžarskem jeziku začel potekati pouk v ljudskih šolah od drugega razreda naprej. VMKE jim je kot darilo za njihovo lojalnost začelo podarjati tudi madžarske molitvene knjige in cerkvene pesmarice, kar se jim je seveda zdelo nadvse dobrohotno dejanje, a ta poteza je bila samo še eden izmed ukrepov oziroma pomagalo pri madžarizaciji.²⁵ Kot navaja Markoja, je bila protestantska cerkev ves čas svojega obstoja vezana na Ogrsko in z ostalimi Slovenci v avstrijskem delu praktično ni imela nobenih stikov, kar je tudi razlog, da je v letih intenzivne madžarizacije podpirala državno politiko in po prvi svetovni vojni zagovarjala ogrsko »celovitost«. Z vidika njenega obstoja je bil to namreč skoraj nujen korak, saj v Jugoslaviji kot verska manjšina ne bi našla zaledja.²⁶ Tudi Kozar Mukičeva pravi, da so bili evangeličanski duhovniki in verniki ob koncu 19. stoletja prepričani, da svojo evangeličansko vero lahko obdržijo le, če se uklonijo madžarski politiki in sprejmejo neznanstveno tezo, da so Vendi in se na ta način tudi asimilirajo v madžarskem prostoru.²⁷ Prav to, torej neslovanski izvor prebivalcev v Slovenski krajini in zato upravičenost pripadnost Ogrski, sta v razpravi za potrebe pariške mirovne konference zagovarjala Mikola in Melich, toda izvedenec za Prekmurje na pariški mirovni konferenci, dr. Matija Slavič, je to teorijo odločno zavračal in nasprotno dokazoval slovenstvo na območju današnjega Prekmurja.²⁸

KATOLIKI

Prekmurske katoliške župnije so bile od 12. stoletja (1176) naprej razdeljene med győrsko in zagrebško škofijo, leta 1777 pa priključene k škofiji v Szombathelyju, ko so bili prekmurski katoličani naposled združeni v eni ško-

²⁴ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Dopis o proti protestantski propagandi, TE 11.

²⁵ Jerič, *Zgodovina madžarizacije*, str. 18; 31–32.

²⁶ Markoja, *Jezikovna situacija v Prekmurju*, str. 89.

²⁷ Kozar Mukič, *Kossics József (1788–1867)*, str. 6–10.

²⁸ Slavič, *Prekmurje*, str. 24. Slavič je v ta namen pripravil dve publikaciji: *La question du Prekmurje, de la Styrie et de la Carinthie. Le Prekmurje*. Paris: Imprimerie »Graphique«, 1919 in *La question du Prekmurje, de la Styrie et de la Carinthie. De la Statistique du Prekmurje*. Paris: Imprimerie »Graphique«, 1919. Na osnovi teh publikacij so delegati mirovne konference dobili uvid v situacijo v najzahodnejšem delu Ogrske, ameriški major in kartograf Douglas Wilson Johnson pa je na tej podlagi izdelal predlog meje, ki je bil potem tudi sprejet (Sedar, *Prekmurje ob zgodovinski prelomnici*, str. 53–56).

fiji. Ta ureditev je veljala do leta 1923, ko je Prekmurje pripadlo k lavantinski škofiji. Sombotelški škof János Mikes je po odcepitvi Prekmurja od Ogrske že 28. avgusta 1919 imenoval soboškega katoliškega duhovnika in dekana Janosa Slepca, ki je bil tudi sicer njegov zaupnik, za generalnega vikarja soboške in monoštrske dekanije,²⁹ lendavskega katoliškega duhovnika Florijana Straussa pa za generalnega vikarja lendavske dekanije. Ko bi bil Kleklov načrt o samostojni prekmurski škofiji izpeljan, bi bili prekmurski katoliki vključeni v svojo škofijo, a Ivanocyja tedaj ni bilo več, njegovi učenci pa niso bili pripravljeni prevzeti te odgovorne naloge.³⁰ Na ozemlju današnjega Prekmurja je bilo do leta 1919 ustanovljenih 18 župnij, od tega šest v dolnjem Prekmurju (Beltinci, Bogojina, Črenšovci, Dobrovnik, Dolnja Lendava (dan. Lendava), Turnišče) in dvanajst v gornjem Prekmurju (Cankova, Gornja Lendava (dan. Grad), Gornji Petrovci, Kančevci, Markovci, Martjanci, Murska Sobota, Pečarovci, Pertoča, Sv. Jurij v Prekmurju, Tišina, Veliki Dolenci (dan. Dolenci)).

V slovensko katoliško pastoralo, slovstvo in šolstvo so v 19. stoletju začeli vse bolj posegati sombotelski škofje. Prvi val madžarizacije, ki je imela korenine v liberalizmu, z namenom nacionalizirati vse nacionalne manjšine na Ogrskem, se je začel za časa sombotelskega škofa Andrása Böleja (1828–1843), ki je med drugim zapovedal poučevanje verouka in vodenje matičnih knjig v madžarščini. Njegov naslednik škof Imre Szabó (1869–1881) je to stopnjeval z vpeljavo madžarščine kot šolski predmet in si prizadeval za uvedbo madžarščine kot edinega učnega jezika, tako v šoli kot pri verouku, kar je bilo z na novo uvedenimi madžarskimi zakoni tudi sprejeto.³¹ V ta namen je leta 1885 v Murski Soboti začel izhajati še tednik *Muraszombat és Vidéke*, leta 1893 je bilo prav tam ustanovljeno že omenjeno izobraževalno društvo VMKE, h kateremu je v začetku prav tako pristopila večina katoliških duhovnikov, leta 1899 pa še v drugem okrajnem središču, v Dolnji Lendavi, pod imenom *Alsólendva és Vidéke Közművelődési Egylet* (AVKE), Izobraževalno društvo Dolnje Lendave in okolice. Popoln madžarski videz so si prizadevali Slovenski krajini dati do leta 1896 kot spomin na 1000-letnico prihoda na evropska tla, kar pomeni, da je bila glavna skrb raznih ogrskih upravnih oblasti in celotne madžarske

²⁹ Ker v letu 1919 državna meja še ni bila mednarodno določena, so prišle v ozir tudi še slovenske župnije monoštrske dekanije, tako Veliki Dolenci, pod Gornji Senik pa so spadali Markovci kot ekspoziitura (Kuzmič, *Pregled cerkvene uprave*, str. 158, op. 1).

³⁰ Škafar, *Prizadevanja za škofijo*, str. 93–95.

³¹ Lažeta, *Povsod pokažimo*, str. 24–26, Štumpf, *Jožef Klekl st.*, str. 248. Med zakoni naj omenim npr. kazenski zakon iz leta 1878, ki je npr. po členih 171 in 172 določal, da je mogoče kazensko preganjati vsako delovanje, ki je nasprotovalo madžarizaciji. Potem je zakon XVIII iz leta 1879 določil, da se mora madžarski jezik kot učni jezik uvesti v vse, tudi tiste verske šole, kjer ga doslej še ni bilo. Z Zakonom XXX iz leta 1883 so bile pomadžarjene vse srednje šole, zakon XV iz leta 1891 pa je pomadžaril celo vrtce. Leta 1898 so bila pomadžarjena vsa krajevna imena (Sedar, *Prekmurje ob zgodovinski prelomnici*, str. 21).

družbe v Prekmurju preprečiti slovenski kulturni napredek, slovensko besedo in nasploh zblizanje Slovencev z desnega in levega brega Mure.³²

Toda prekmurški Slovenci katoliške veroizpovedi so se navkljub močni in intenzivni madžarizaciji začeli vse bolj narodno prebujati. Tako zagotovo ogrske oblasti niso pričakovale upora proti jezikovni madžarizaciji, s katerim je odločno nastopil katoliški duhovnik na Tišini, dr. Franc Ivanocy (1857–1913), ki je kot dekan soboške dekanije vpeljal poučevanje verouka v slovenščini v vseh šolah te dekanije, skrbel za prevode in izdaje tiskov v prekmurščini, prevzel uredništvo prve letne knjige, *Kalendarja Srca Jezušovega* za leto 1904, da bi Prekmurcem dajal hrano duha, s čimer je tudi skupaj z najožjimi sodelavci (Jožef Klekl st., Jožef Klekl ml., Ivan Baša, Jožef Sakovič, Štefan Kühar idr.) začrtal pot nadaljnjemu razvoju slovenske identitete. Njegovo pričeto delo je s prav tako gorečnostjo in izrazito versko etično držo nadaljeval Jožef Klekl st., ki je pričel leta 1904 izdajati še mesečnik *Nevtepeno poprijeta devica Marija* in leta 1913 tednik *Novine*, ko je obenem madžarski črkopis zamenjal za gajico, s čimer je širjenje madžarizacije postavil spet pred nov izziv.³³ Poleg periodičnih tiskov in tiskanih del od Mikloša Küzmiča naprej, ki so v znatni meri vplivali na ohranjanje slovenstva praktično vseh Prekmurcev obenem pa bili tudi sredstvo za poglobljanje katoliške vere, so k temu prispevali tudi celjski lazaristi, ki so v začetku 20. stoletja prirejali duhovne vaje za različne stanove Prekmurcev, prav tako salezijanski zavod z gimnazijo v Veržeju, kjer so pripravljali cerkvene in posvetne prireditve, in še drugi dejavniki, ki so narodno ozaveščali Slovence v Prekmurju.³⁴

Da so imeli prekmurški katoliki stike z duhovniki na ostalem slovenskem ozemlju že sredi 19. stoletja (od 1853 naprej), dokazujejo Mohorjeve knjige in slovenska periodika,³⁵ ki so jih predvsem duhovniki pošiljali svojim rojakom v Prekmurje, ti pa so jih širili naprej med ljudstvo. Poleg katoliških duhovnikov je bil navdušen Mohorjan in v času najhujše madžarizacije (1891–1905) poverjenik Mohorskih knjig v beltinski župniji na primer tudi oče Ivana Baše, kasnejšega bogojinskega duhovnika in narodnega buditelja, ki je sinu vcepil narodno zavest in ljubezen do slovenstva. Ivan Baša je temu zvesto sledil, kar poleg njegove angažiranosti v ključnih trenutkih dokazuje tudi njegovo narodno buditeljstvo v duhovniških letih: »Gda sem prišeo v Bogojino (leta 1908, op. avt.), so po večeraj dečki že vogrski spevali ... Začno sem je zbirati pa je včiti naše slovenske pesmi ...«³⁶ Z bratovo³⁷ pomočjo je dosegel, da se ni udo-

³² Ude, *Boj za severno slovensko mejo 1918–1919*, str. 250.

³³ Prav tam, str. 250–253; Štumpf, *Jožef Klekl st.*, str. 143–145.

³⁴ Lažeta, *Povsod pokažimo*, str. 31–32.; Štumpf, *Jožef Klekl st.*, str. 174–175.

³⁵ Tako npr. *Bleiweisove novice*, *Dom in svet*, *Slovenski gospodar*, *Straža*, *Domoljub* idr.

³⁶ Baša, Ivan, *Bogojanski plebanoš. Kalendár Srca Jezušovega*, 1932, str. 35.

³⁷ Miroslav Baša (1894–1916), pesnik, publicist in študent teologije.

mačila *tühinska* pesem in se niso širile *vogrsk*e knjige, ki jih je pošljala oblast z namenom, da se razdelijo med ljudstvo.³⁸ Prav Baša je postal tudi predsednik narodnega sveta v Bogojini, v okviru katerega so navzoči (Bogojančarje) sprejeli Samoodločbo narodov (1. 12. 1918) in kmalu zatem (14. 1. 1919) na Kleklovem domu v Črenšovcih še načrt avtonomije, v katerem so po zgledu rusinske avtonomije zahtevali združitev vseh Slovencev med Rabo in Muro v avtonomno upravno enoto Slovenske krajine.³⁹ To izjavo so zatem podpisali skoraj vsi katoliški duhovniki na območju današnjega Prekmurja in tudi Porabja,⁴⁰ vendar se avtonomija zaradi izbruha komunizma ni uresničila. Proti priključitvi pa da sta bila kasnejša dekana, soboški duhovnik Janoš Slepčec in lendavski Florijan Strauss,⁴¹ slednji rojen na ozemlju današnje Madžarske, kjer so bili rojeni še štirje duhovniki od skupno osemnajstih, ki so delovali v prekmurskih župnijah, dva sta prihajala s Slovaške, ostalih enajst iz Prekmurja.⁴² Nekaj let po priključitvi je tako Slavič zapisal, da so Jugoslavijo z združenimi Slovenci ustanavljali v Beltincih pri duhovniku Štefanu Kūharju in v Bogojini pri duhovniku Ivanu Baši,⁴³ iz česar lahko sklenemo, da je imel dr. Slavič kot izvedenec za Prekmurje na mirovni konferenci v Parizu z nekaterimi katoliškimi duhovniki v Prekmurju redne stike. Klekl sicer v izjavi,⁴⁴ ki je bila uvod k načrtu avtonomije, pravi, da je bila duhovščina zoper jugoslovanski napad in so zaprosili za ljudsko glasovanje tudi v primeru, če bodo priključeni k Jugoslaviji. Sicer pa naj na mirovnih pogajanjih odločijo, »Ali bomo pripadli k Jugoslaviji ali ne. Tu naj zajamčijo vse pravice ne glede, kam bomo pripadli. Mi se sprijaznimo s tem, kar bodo odločili le /.../ prosimo, da nam dajo jamstvo, da bomo dobili popolno slovensko avtonomijo in samoupravo, tako v Jugoslaviji, kakor na Madžarskem, tako katoliki, kakor evangeličani.«⁴⁵ Kot

³⁸ Baša, Ivan, Bogojanski plebanoš. *Kalendár Srca Jezušovega*, 1932, str. 35.

³⁹ Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 44–45; Kokolj, *Prekmurje v prevratnih letih 1918–1919*, str. 94.

⁴⁰ Klekl, Jožef, Izjavi zaladskih duhovnikov. *Novine*, 2. marec 1919, str. 2. Kot še poroča Klekl, na poziv nista odgovorila dva duhovnika iz Železne županije, torej gornjega dela Prekmurja, a sta tudi ti dve župniji zahtevali pravico uporabe slovenskega jezika (PIŠK, Klekl, *Važnejši dogodki Slovenske pokrajine*, fasc. 85a, str. 44.). Ne poroča pa o podpisu poziva s strani evangeličanskih duhovnikov, kajti poziv je bil naslovljen tudi nanje.

⁴¹ Kuzmič, *Prekmurje po priključitvi k Sloveniji*, str. 112.

⁴² Sobočan, *Moja župnija*, 1994. Na Madžarskem so bili rojeni lendavski duhovnik Florijan Strauss, črenšovski Jožef Čačič, martjanski Jožef Horvat, pertočki Janez Bagari in dobrovniški Pavel Volper. S Slovaške sta prihajala tišinski duhovnik Rudolf Vadovič in graški Rudolf Bednarik. V Prekmurju pa so bili rojeni soboški Janoš Slepčec, bogojinski Ivana Baša, turniški Jožef Sakovič, beltinski Štefan Kuhar, dolenski Jožef Klekl. ml., cankovski Vincenc Keresztury, petrovski Alojz Kuhar, markovski Karel Ficko, pečarovski Ivan Perša, kančevski Franc Faflik in Jožef Čarič, duhovnik pri Sv. Juriju.

⁴³ Slavič, *Narodnost in osvoboditev Prekmurcev*, str. 58.

⁴⁴ Klekl, Jožef, Izjava. *Novine*, 24. januar 1919, str. 1.; PIŠK, Klekl, *Važnejši dogodki Slovenske pokrajine*, fasc. 85a, str. 44.

⁴⁵ PIŠK, Klekl, *Važnejši dogodki Slovenske pokrajine*, fasc. 85a, str. 42.

poroča Jerič, so se katoliški duhovniki s Kleklom na čelu začeli za avtonomijo z Madžari pogajati iz bojazni pred prevlado pravoslavne vere v novi državni ureditvi, kar je bila, kot že omenjeno, tudi bojazen evangeličanov. Prekmurški katoliški duhovniki so si namreč, tako Jerič, novo Jugoslavijo predstavljali iz sestave Hrvaška, Dalmacija in Slovenija, v kateri bodo skoraj izključno katoličani. Po zedinjenju Srbov s Hrvati in Slovenci je navdušenje nekoliko upadlo, pa ne le pri Prekmurcih, temveč tudi pri kranjskih katoliških duhovnikih.⁴⁶

Poleg Kleklovih akcij pa lahko spremljamo še številne druge agitacije in prizadevanja skupine prekmurških narodnjakov, bivših ljubljanskih dijakov v lazaristovskem dijaškem domu (Jožef Godina, Ivan Jerič, Mihael Kühar idr.), ki so bili tudi glavni nosilci jugoslovanske misli. Kot navaja Jerič, so se za večji učinek propagande sklicevali na duhovnike, sicer pa je bila njihova povezava strogo tajna, da ne bi zanjo izvedeli Madžari.⁴⁷ Ti so se tudi odpravili v Beograd s prošnjo, da jugoslovanska vojska zasede Prekmurje, poizvedovali prav tako pri Deželni vladi Slovenije v Ljubljani, se udeleževali shodov ipd.⁴⁸ V ozir je potrebno vzeti tudi samo vero, pri čemer Klekl glede ljubezni in zvestobe do domovine pravi takole:

Vera me je učila živeti v ljubezni in zvestobi do domovine. Domovino bog daje in tudi bog zapoveduje zvestobo do nje. Toda kakor je mogoča le ena zvestoba, ena ljubezen in en sad resnice, se domovina lahko spremeni, radi poroke, spremembe kraja delovanja, izvolitve ali slično. Domovina g. Jezusa ni bila samo Palestina, temveč vnogo let tudi Egipt. Dokler mu je bil slednji domovina, bil ji je zvest /.../.⁴⁹

PO 1919 NOVE TEŽAVE IN PREIZKUŠNJE

Po priključitvi Prekmurja novi državni ureditvi, Kraljevini SHS, bi bilo za pričakovati, da so tako eni kot drugi sprejeli pripadnost novi državni ureditvi in se brez večjih težav integrirali v skupni slovenski kulturni prostor v okviru Kraljevine SHS. A pravzaprav so se šele tedaj začele težave, na katere mnogi niso bili pripravljene oziroma jih niso pričakovali. Tudi imenovana katoliška generalna vikarja, ki ju je imenoval sombotelski škof, nista bila zainteresirana za sodelovanje s civilnim komisarjem, kakor je to slednji poročal: »Imenovana sem obiskal in se prepričal, da nas ne marata v nobenem oziru podpirati, oba sta izjavila: »Delajte

⁴⁶ Jerič, *Zgodovina madžarizacije*, str. 79–80.

⁴⁷ Jerič, *Moji spomini*, str. 50.

⁴⁸ Npr. Zborovanja v Ljutomeru (3. 11. 1918), v Radgoni (26. 12. 1918), kateremu je Jerič celo predsedoval. Več o tem v Sedar, *Prekmurje ob zgodovinski prelomnici*, 2019.

⁴⁹ PIŠK, Klekl, *Važnejši dogodki Slovenske pokrajine*, fasc. 85a, str. 46.

kar hočete, pustite pa nas in našo duhovščino pri miru, mi hočemo skrbeti za duše, Vi pa za drugo.«⁵⁰ Negotovost prekmurskih Slovencev do nove oblasti je bila nasploh po novi državni ureditvi velika, kar je najbolj občutil civilni komisar:

Slovensko prebivalstvo v Prekmurju, kot sem mogel spoznati pri omenjenem zborovanju⁵¹ in pa pri več zasebnih pomenkih z domačini, nekako nezaupljivo gleda na nas in na našo upravo. Ljudje so vsled menjajočih se oblasti po prevratku v lanski jeseni – madžarska republika, boljševiki, bela garda, zelena garda in slednjič mi – desorijentirani in ne verjamejo, da ostane naša oblast trajno tam.

Nadalje pravi, da dvom krepí predvsem židovska skupnost in vsa madžaronsko misleča inteligenca v vsem Prekmurju. Uprava tako ni imela nobene opore ne v učiteljstvu ne v duhovništvu (z izjemo Beltincev), ki da so skrivaj delali zoper upravo in ljudstvu krepíjo dvom. Kot sklene pri verskem vprašanju, je bilo odpor čutiti zlasti med Slovenci protestantske vere, saj so bili njihovi duhovniki madžarsko navdahnjeni. Veliko sovraštva pa je bilo čutiti s spodnjega dela Prekmurja, ki da je bilo povsem madžarsko.⁵²

Predvsem velika polemika je bila glede jezika, pri čemer so bili najbolj glasni protestanti, ki so vztrajali, da njih jezik ni slovenščina, temveč prekmurščina, ki se mora ohraniti. Po priključitvi Prekmurja h Kraljevini SHS je namreč uradni jezik postal slovenski, toda protestanti so sledili jezikovni in literarni tradiciji, se sklicevali na svoje zakone, po katerih mora biti božja beseda vsakemu človeku podana v njemu razumljivem jeziku, medtem ko so katoliški pisci skupno slovensko knjižno normo sprejeli in jo poskušali tudi udejaniti med svojimi rojaki. Klekl je tako že leta 1913 v tedanji periodiki zamenjal prekmurski črkopis z gajico, protestanti pa so se temu upirali vse do tridesetih let 20. stoletja.⁵³ Katoliki so jezikovno enotnost razumeli kot predpogoj za državotvornost in narodnostno združitev, medtem ko evangeličani kot prevlado slovenske katoliške večine vere na celotnem slovenskem geografskem in nacionalnem prostoru, s čimer bi bil seveda obstoj evangeličanske vere v Prekmurju ogrožen.⁵⁴

⁵⁰ SI AS 60 Pokrajinska uprava za Slovenijo, Poročilo civilnega komisarja dr. Srečka Lajnšica, št. 11079/1919, TE Prekmurje.

⁵¹ To je drugo zborovanje prekmurskega sosveta, ki je potekalo v Murski Soboti v hotelu Dobrai dne 2. oktobra 1919.

⁵² SI AS 60, Pokrajinska uprava za Slovenijo, Poročilo civilnega komisarja dr. Srečka Lajnšica, št. 11082/1919, TE Prekmurje.

⁵³ V *Duševnem listu* je gajica zamenjala prekmurski črkopis konec leta 1931, v *Evangeličanskem kalendarju* za leto 1934.

⁵⁴ Jesenšek, *Poglavja iz zgodovine prekmurskega knjižnega jezika*, str. 103–104.

Tudi po priključitvi Prekmurja Kraljevini SHS so bili evangeličani še naprej obtoževani, da so madžarofili, tako na primer evangeličanski duhovniki, ki da cerkveni govor držijo v madžarskem jeziku. V tem oziru so bili očitki namenjeni predvsem puconskemu duhovniku Adamu Lutharju, ki pa se je na očitke ostro branil: »Jaz protestiram, da se javni organi vmešavajo v notranje cerkvene stvari. Jaz se moram in tudi bodem strogo držal svojih predpostavljeneh predpisov, jaz protestiram v imenu 5.000 evangelijskih župljanov in duš.« Dalje je pripomnil, da poteka cerkveni govor v madžarskem jeziku le vsako tretjo nedeljo in ne venomer, kot se mu očita.⁵⁵ Zanimiv je tudi primer še iz leta 1934, ko se je evangeličanskima duhovnikoma, križevskemu (Aladarju Darvašu) in domanjševskemu (Leopoldu Hariju) očitalo madžarofilstvo in tolikšna priljubljenost pri Madžarih, da naj bi za to lojalnost bila imenovana celo za viteza, vendar se je izkazalo, da je šlo le za namigovanja.⁵⁶ Podobnih primerov je bilo še več, navsezadnje so se tako posamezni evangeličanski kot katoliški duhovniki znašli na seznamu protidržavnih agitatorjev, kar pa je že druga vloga, kot jo pričujoči prispevek obravnava.

ZAKLJUČEK

Pomembno vlogo pri vzpostavljanju cerkvene organizacije na Ogrskem so imeli ogrski kralji, pri čemer je temelje vzpostavil prvi ogrski kralj Štefan I., ki je ustanovil deset škofij, njegov naslednik pa ozemlje še razširil in dodal novo škofijo s sedežem v Zagrebu. Slednja in győrska sta cerkveno upravljali tudi prekmurske katoliške župnije do ustanovitve nove škofije v Szombathelyju, ki je prekmurske katolike naposled združila v eni škofiji. Prekmurski evangeličani pa so ostali razdeljeni med škofiji Szombathely in Legrad vse do priključitve Prekmurja Kraljevini SHS. Tovrstna cerkvena ureditev je tako veljala tudi v letu, ko se je na mirovni konferenci odločalo o nadaljnji usodi Prekmurja. Enotnost Prekmurcev je znatno oteževala administrativna in cerkveno-upravna razdvojenost Prekmurja in to se je odražalo tudi pri vlogi katolikov in evangeličanov pri priključitvi Prekmurja, pri njihovih podobnostih in razlikah delovanja. Glede na sedeže župnij in cerkvenih občin je bila glavnina v gornjem Prekmurju (12 katoliških župnij in 9 evangeličanskih cerkvenih občin), v dolnjem jih je bilo občutno manj (6 katoliških župnij in 1 evangeličanska cerkvena občina), kar dokazuje tudi katoliško večino na celotnem ozemlju Prekmurja.

⁵⁵ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Maševanje v madžarskem jeziku, TE 18.

⁵⁶ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Obtožba evangeličanskih duhovnikov TE 18.

Kot se ugotavlja, so tako katoliki kot evangeličani vsak na svojem prizorišču odigrali pomembno vlogo v prelomnih letih, ko se je odločalo o pripadnosti domovine. Prvi so bili odločnejši, pogumnejši, kooperativni, drugi bolj tihi, zadržani, negotovi, toda vztrajni pri rabi slovenskega prekmurskega jezika, kar je bil odraz močnega zavedanja slovenskih in narodnih korenin. Nesporno je, da so imeli reformatorji zelo pomembno vlogo predvsem pri oblikovanju prekmurskega človeka, saj so pripomogli k zasnovi trdnih temeljev slovenskega naroda. To govoreno in zapisano besedo v prekmurskem slovenskem jeziku, ki se je po znanih pisnih tiskanih virih neprekinjeno ohranjala od leta 1715, v rokopisni obliki pa že prej, so tako evangeličani kot katoliki zelo skrbno ohranjali in negovali. Prav ta je bila tudi najmočnejši pokazatelj narodnosti in identitete kot tudi eden izmed ključnih dejavnikov pri določanju novih mej, brez katere bi bila njihova usoda določena najverjetneje brez pogajanj. Katoliki so bili v začetku 20. stoletja zelo uspešni pri izdajanju periodike v prekmurskem jeziku, ki je zaobjela zelo širok krog bralcev, zanimanje pa vzbudila tudi pri intelektualcih na ostalem slovenskem prostoru. Tako so se začele spletati nove vezi med katoliškimi duhovniki tostran in onstran Mure, medtem ko pri evangeličanih stikov z ostalim slovenskim prostorom v avstrijskem delu monarhije praktično ni bilo. Katoliki so se kljub močni madžarizaciji začeli spretno umikati ogrski državi, pripadnost h kateri je seveda zahtevala določeno mero lojalnosti do svoje domovine. Pa vendar, svet onstran Mure, ki so ga začeli vse bolj spoznavati in jim je bil stoletja neznan, jim je postajal vse ljubši in bolj domač, medtem ko so se evangeličani, ki so madžarizacijo kot manjšina v pretežno katoliškem Prekmurju tudi močneje občutili, zaprli vase. Preko katoliških duhovnikov so med ljudstvo začele prihajati že v drugi polovici 19. stoletja tudi knjige Družbe sv. Mohorja in te so tudi budile in ohranjale narodno zavest in identiteto. Prekmurske katolike je tako začelo povezovati vse več skupnih točk z rojaki na drugi strani Mure, od udeleževanja na različnih nacionalnih manifestacijah, zasebnih in delovnih srečanj do kulturnopolitičnih dogodkov.

Pri katoliških duhovnikih izstopa velika angažiranost t. i. narodnih buditeljev, ki so gradili narodno zavest in čut pripadnosti slovenskemu narodu. Tudi zato so se odločno uprli madžarizaciji, evangeličani pa so bili pravzaprav brez zaledja, niso imeli s preostalega slovenskega prostora narodnostne in kulturno-jezikovne spodbude kot katoliki in tudi zato so zaledje iskali v ogrskem prostoru. Ne gre spregledati, da so se prekmurski evangeličanski duhovniki in učitelji ter izobraženci drugih poklicev kot tudi katoliški navsezadnje šolali predvsem na Madžarskem, zato je razumljivo, da so se posredno navzeli neka-kšnega »sopatriotizma« do Madžarske kot lojalni državljani le-te.⁵⁷ Toda v za-

⁵⁷ O tem podrobneje v Kuzmič, *Evangeličanska cerkev v slovensko-madžarskih odnosih*, str. 181–196.

četku 20. stoletja, ko so prekmurski katoliški duhovniki z duhovniki in ostalo inteligenco iz slovenskega prostora stkali že zelo živahne vezi, so duhovniki in starši iz Prekmurja pričeli svoje dijake pošiljati na gimnaziji v Celju in Ljubljani. Kot poroča Jerič,⁵⁸ je le malokdo še šel študirat na Madžarsko, kvečjemu sin kakšnega madžarskega inteligenta ali renegata. Slovenske inteligence je tako bilo v Prekmurju čedalje več in ti dijaki so tudi začeli okrog sebe ustvarjati krog zavednih in slovensko usmerjenih prekmurskih Slovencev.

Prav tako evangeličani za razliko od katolikov niso imeli vodilne osebnosti oziroma protagonista, ki bi jih spodbujal, tudi ne sogovornikov onstran Mure, ne stika (vsaj ne neposrednega) z izvedencem za Prekmurje na mirovni konferenci v Parizu, dr. Matijem Slavičem. Bili so tudi v manjšini, zato je bil strah pred neznanim in negotovim toliko večji. Bojazen, da bi se morali odpovedati svoji veri in sprejeti alternativo (katoliško ali celo pravoslavno), je bila brezmejna, iz česar je tudi izhajalo nezaupanje do katolikov, saj je bil kolektivni spomin na sicer že oddaljene pretekle protireformacijske dogodke še vedno zelo živ.

Pravzaprav lahko aktivno vlogo enih in drugih podamo na podlagi posameznikov, ki so vidneje nastopali, pa vendar ne moremo izraženih stališč posplošiti na celotno tedanje prebivalstvo, saj ni odraz vse tedanje populacije oziroma pripadnikov katoliške in evangeličanske skupnosti. Najrealnejši pokazatelj, v kolikšni meri so eni in drugi navijali za odcepitev Prekmurja od Ogrske in priključitev h Kraljevini SHS bi bili brez dvoma rezultati ljudskega glasovanja, za katerega si je prizadeval Klekl st., a do tega ni prišlo. Zanimivo in smiselno pri obravnavani tematiki je tudi spremljanje vloge katolikov in evangeličanov v prvih letih po priključitvi Prekmurja h Kraljevini SHS, ko so se na nove preizkušnje vsak s svojega zornega kota veliko samozavestneje odzivali in se izražali, je pa hkrati to že posebno poglavje, ki zajema drugačne okoliščine, drugi čas in ne nazadnje prisotnost novih jezikovnih in kulturnih vplivov.

⁵⁸ Jerič, *Zgodovina madžarizacije*, str. 45–46.

VIRI IN LITERATURA

KRATICI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

PIŠK MS – Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota

ARHIVSKI VIRI

ARS, SI AS 60, Pokrajinska uprava za Slovenijo, Predsedstvo:

Poročilo civilnega komisarja dr. Srečka Lajnšica predsedstvu Deželne vlade v Ljubljani o prevzemu vseh državnih uradov v Prekmurju, Murska Sobota, 19. 9. 1919, spis 11979/1919, TE V.

Poročilo civilnega komisarja dr. Srečka Lajnšica predsedstvu Deželne vlade v Ljubljani o stanju v Prekmurju. Murska Sobota, 20. 10. 1919, spis 11082/1919, TE V.

PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota:

Dopis Civilnega komisarja o razmerah v Prekmurju leta 1921, ovoj 26/5, TE 26.

Dopis predsedništva deželne vlade o proti protestantski propagandi v Prekmurju, 1919, ovoj 11/66, TE 11.

Maševanje v madžarskem jeziku evangeličanskega duhovnika v Puconcih, Adama Lutharja, 1920, ovoj 18/57, TE 18.

Obtožba evangeličanskih duhovnikov, Darvaš Aladara in Hari Leopolda, madžarofilstva, 1934, ovoj 18/35, TE 18.

PIŠK, Klekl Jožef:

Važnejši dogodki Slovenske pokrajine v Železni in Zala županiji v času od 20. avgusta 1914 do 25. aprila 1941, fascikel 85a (tipkopis).

ČASOPISNI VIRI

Kalendár Srca Jezušovega, 1932.

Novine, 1919.

Slovenski narod, 1919.

LITERATURA

Fujs, Metka, Z obrobja na mednarodno prizorišče: strnjena zgodovina Prekmurja od vključitve v madžarsko državo do 1919 (*razprava v tem zborniku*).

- Hozjan, Andrej, Ponovna utrditev krščanstva v srednjeveškem Prekmurju in čas do pojava luteranstva: od kronanja Štefana I. do dokončne razdelitve Prekmurja med dve škofiji. V: Zver, Stanislav; Kuzmič, Franc (ur.), *Škofija Murska Sobota: zgodovinski oris krščanstva v Pomurju. Almanah ob ustanovitvi škofije Murska Sobota*. Murska Sobota: Župnijski zavod sv. Miklavža, 2006, str. 19–23.
- Jerič, Ivan, *Moji spomini*. Murska Sobota: Zavod sv. Miklavža, 2000.
- Jerič, Ivan, *Zgodovina madžarizacije v Prekmurju*. Murska Sobota: Stopinje, 2001.
- Jesenšek, Marko, *Poglavja iz zgodovine prekmurskega knjižnega jezika*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti. Filozofska fakulteta: Univerza v Mariboru (Zora 90), 2013.
- Josipovič, Damir, Prekmurje in prekmurščina = Prekmurje (Trans-Mura region) and Prekmurian language. *Anali PAZU*, letnik 2, št. 2, 2012, str. 92–102.
- Kerman, Branko, Zlata doba slovanstva v Spodnji Panoniji. V: Balažic, Janez; Kerman, Branko (ur.), *Pokrajinski muzej Murska Sobota: katalog stalne razstave*. Murska Sobota: Pokrajinski muzej, 1997, str. 37–45.
- Kokolj, Miroslav, Prekmurje v prevratnih letih 1918–1919. V: *Revolucionarno vrenje v Pomurju v letih 1918–1920 (zbornik razprav s simpozija v Radencih od 27. do 29. maja 1979)*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1981, str. 53–206.
- Kozar Mukič, Marija, Kossics József (1788–1867), a magyarországi szlovének kutatója. *Vasi Helytörténeti és Honismereti Közlemények*, št. 4, 1997, str. 5–10.
- Kristó, Gyula, *Die Arpaden-Dynastie. Die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301*. Budapest: Corvina, 1993.
- Kuzmič, Franc, Pregled cerkvene uprave v Prekmurju v obdobju nastajanja kraljevine SHS. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 25 (2), 1989, str. 140–159.
- Kuzmič, Franc, Prekmurje po priključitvi k Sloveniji v kontekstu konfesionalne raznolikosti. V: *Prekmurje na obrobju ali v stičišču evropskih komunikacij: zbornik referatov z Znanstvene konference ob 80. obletnici priključitve Prekmurja k Sloveniji* [Murska Sobota, 9. do 11. september 1999]. Murska Sobota: Pokrajinski muzej, 2000, str. 111–120.
- Kuzmič, Franc, Evangeličanska cerkev v slovensko-madžarskih odnosih v Prekmurju v 20. stoletju. V: Kerševan, Marko (ur.), *Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006, str. 181–196.
- Kuzmič, Mihael, *Slovenski izseljenci iz Prekmurja v Bethlehemu v ZDA 1893–1924: naselitev in njihove zgodovinske, socialne, politične, literarne in verske dejavnosti*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001.
- Lažeta, Andrej, *Povsod pokažimo, da smo Slovenci: kaj se je v Prekmurju godilo leta 1918 in do poletja 1919?* Murska Sobota: A. Lažeta, 2019.
- Markoja, Darja, Jezikovna situacija v Prekmurju. *Stati inu obstati*, 19/20, 2014, str. 79–99.

- Mayer, László; Molnár, András (ur.), *Források a Muravidék történetéhez: szöveggyűjtemény 2 = Viri za zgodovino Prekmurja: zbirka dokumentov 2*. Szombathely: Vas Megyei Levéltár = Arhiv županije Vas; Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár = Arhiv županije Zala, 2008.
- Sedar, Klaudija, *Prekmurje ob zgodovinski prelomnici 1919: zbornik izbranih dokumentov ob 100. obletnici priključitve Prekmurja in združitve prekmurskih Slovencev z matičnim narodom*. Murska Sobota: Pokrajinska in študijska knjižnica, 2019.
- Sedar, Klaudija, Mentaliteta prekmurskih evangeličanov v začetku 20. stoletja. *Stati inu obstati*, 15/30, 2019, str. 11–22.
- Slavič, Matija, Narodnost in osvoboditev Prekmurcev. V: Novak, Vilko (ur.), *Slovenska krajina: zbornik ob petnajstletnici osvobojenja*. Beltinci: Konzorcij, 1935, str. 46–82.
- Sobočan, Štefan, *Moja župnija: drobci iz preteklosti in sedanjosti cerkva in verskih skupnosti*. Murska Sobota: Podjetje za informiranje, 1994.
- Škafar, Vinko, Prizadevanja za škofijo po prvi svetovni vojni. V: Zver, Stanislav; Kuzmič, Franc (ur.), *Škofija Murska Sobota: zgodovinski oris krščanstva v Pomurju*. Murska Sobota: Župnijski zavod sv. Miklavža, 2006, str. 88–107.
- Šövegeš Lipovšek, Gordana. *Prišo je glas: Prekmurci v vojni 1914–1918. Padli in pogrešani*. Murska Sobota: Pomurski muzej, 2016.
- Štih, Peter, Madžari in slovenska zgodovina v zadnji četrtini 9. in v prvi polovici 10. stoletja. *Zgodovinski časopis*, 37/1983, št. 3, str. 171–201.
- Štumpf, Peter, *Jožef Klekl, st. (1874–1948) kot publicist v prizadevanju za ohranitev katoliške vere v Slovenski krajini (Prekmurju)*. Ljubljana: Salve, 2006.
- Ude, Lojze, *Boj za severno slovensko mejo 1918–1919*. Maribor: Obzorja, 1977.
- Zelko, Ivan, *Zgodovina Prekmurja: izbrane razprave in članki*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1997.

SUMMARY

Klaudija Sedar

THE ROLE OF THE CHURCH IN PREKMURJE'S INTEGRATION INTO THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES: SIMILARITIES AND DISSIMILARITIES IN EVANGELICALS' AND CATHOLICS' ACTIVITIES

The Church played a very important role in the territory of modern-day Prekmurje, its impact was reflected in various realms, including religion, economy, politics, and culture. From the arrival of the Reformation in the 16th century onwards the Roman Catholicism and the Evangelical Church were most widely spread in Prekmurje, which was part of Hungary up to 1919, although the religious landscape was subject to change due to religious and political movements. Up to 1919 modern-day Prekmurje saw 10 Evangelical congregations and 18 Catholic parishes being established. Additionally, 3 Jewish congregations were established as well.

The Prekmurje Evangelicals were included in the Evangelical Church in Hungary up to the establishment of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes; an independent *seniorat* was not established until 1922, i.e. in the period of the new organization of the state. The Prekmurje Catholic parishes were from the 11th century onwards divided between the Diocese of Győr and that of Zagreb; in 1777 they were integrated into the Diocese of Szombathely, and the Prekmurje Catholics were finally united in a single, Hungarian bishopric. This arrangement was in place until 1923, when the Prekmurje Catholic parishes became part of the Diocese of Lavant. In the 1921 population census, the first census in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, there were 92,416 people recorded living in Prekmurje, 66,414 of whom were Catholics, 24,754 were Evangelicals, and the remaining part, i.e. 1,248 people were members of other religious communities.

The Prekmurje Protestant Church was tied to the Kingdom of Hungary throughout its existence, there were almost no contacts with the Slovene space in the Austrian part of the monarchy. The Prekmurje Catholic priests had more contacts with their counterparts there. They introduced books published by Družba sv. Mohorja (Hermagoras Society) to the area in the second half of the 19th century, which strengthened and preserved Slovenes' national identity and national consciousness in Prekmurje. They also began to seek

connections with their compatriots across the river Mura, partake in different national, cultural and political events.

The Evangelicals had stronger reservations about the new state due to their ties with Hungary – nevertheless, they were educated in Hungarian schools – and Hungarization, which was most intensive at the end of the 19th century. Additionally, news that their religion would be taken away from them after the integration to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes or that they would be forced to join the Orthodox Church spread among the people. However, they were very persistent in their use of the Prekmurje language, which was their pride and a constituent part of their identity. They regarded it as their greatest treasure, preserving it by means of translations of religious and secular texts, by spreading the Word of God in it during religious ceremonies, which speaks in favour of the hypothesis that the Prekmurje language is the language of the Prekmurje Protestants. They thus played an important role in the formation of the Prekmurje people and, consequently, in the formation of their political culture. Catholics followed suit; they published periodicals in the Prekmurje language in the early 20th century and were actively involved in the preservation and writing down of the Prekmurje word. These periodicals reached a large circle of readers and evoked interest also among Slovene intellectuals elsewhere. According to the available printed sources, the spoken and written Prekmurje Slovene language was preserved without interruption from the beginning of the 18th century onwards and was the most powerful indicator of nationality and identity, as well as one of key factors in the delimitation of new borders. The activity of the Catholic priests as so called national awakers, who built the Slovene national consciousness and the sense of belonging to the nation, was characterized by their great efforts.

Both Evangelicals and Catholics played an important role in the integration of Prekmurje into the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes; however, their respective actions were at times visible to a greater or a lesser degree. They used their own “weapons”, taking advantage of devices that proved most useful in their hands in that watershed period.

Viktor Szabó

KOMUNIZEM (?) V PREKMURJU. VPLIV MADŽARSKE SOVJETSKE REPUBLIKE NA POKRAJINO¹

SZABÓ, Viktor, dr., Univerza Karla Eszterházya (Eszterházy Károly Egyetem) Eger, Druženoraziskovalni center (Társadalomtudományi Kutatóközpont), H-3300 Eger, Eszterházy tér 1, wwq@freemail.hu

Komunizem (?) v Prekmurju. Vpliv Madžarske sovjetske republike na pokrajino

21. marca 1919 je vodstvo združene delavske stranke oziroma Madžarske socialistične partije oblikovalo novo madžarsko vlado, imenovano Revolucionarna vlada, ki je napovedala razglasitev Madžarske sovjetske republike. Ta politični obrat je močno vplival tudi na Prekmurje. V nekaterih primerih se je celo dogajalo, da so isti ljudje, ki so pred tem podpirali Madžarsko demokratično republiko, zdaj razglaševali komunistična načela. Njihova dejavnost je kasneje na območju povzročila občuten kaos. Toda zakaj so se ti ljudje pridružili Madžarski sovjetski republiki? Ali so se res zavezali komunizmu ali pa so jih vodili drugi razlogi? Ali lahko sistem, ki je bil vzpostavljen v Prekmurju, sploh imenujemo komunizem?

Ključne besede: Prekmurje, komunizem, Madžarska sovjetska republika, proletariat, diktatura proletariata

SZABÓ, Viktor, PhD, Eszterházy Károly University (Eszterházy Károly Egyetem) Eger, Centre of Social Researches (Társadalomtudományi Kutatóközpont), Eszterházy tér 1, H-3300 Eger, wwq@freemail.hu

Communism(?) in Prekmurje. The Influence of the Hungarian Soviet Republic on This Area

On 21 March 1919 the leadership of the united workers' party or the Hungarian Socialist Party formed a new Hungarian government, i.e. the Revolutionary Government, that announced the proclamation of the Hungarian Soviet Republic. This political shift had a strong impact on Prekmurje. Having previously supported the Hungarian Democratic Republic, in some cases a few people even began to promote Communist principles. Their operation brought considerable chaos to the area at a later point. Why did these people join the Hungarian Soviet Republic? Did they really

¹ Raziskavo je podprl projekt EFOP-3.6.1-16-2016-00001 z naslovom »Kompleksni razvoj raziskovalnih zmogljivosti in storitev na Univerzi Károly Eszterházy«.

subscribe to Communism or were they led by other reasons? Can this system that was established in Prekmurje be referred to as Communism?

Key words: Prekmurje, Communism, the Hungarian Soviet Republic, proletariat, the dictatorship of the proletariat

Francoski poveljnik misije antante v Budimpešti je 20. marca 1919 madžarski vladi predal dopis, v katerem so antantne sile od vlade Madžarske demokratične republike zahtevale umik vojske z izredno velikih območij države, kar je slednja ocenila za popolnoma nesprejemljivo. Madžarska koalicijska vlada je predsedniku republike Mihályu Károlyiju še istega dne podala svoj odstop. 21. marca dopoldan je Károlyi ministrski svet obvestil, da bo oblikovanje vlade zaupal socialdemokratski stranki, ki je v Budimpešti in večjih mestih imela največjo množično podporo, vendar so se socialdemokrati z voditelji komunistične partije na skrivaj začeli s pogajanja o možnosti skupne vlade. Rezultat tega je bila združitev obeh strank in ustanovitev Madžarske socialistične partije. Károlyi o omenjenih pogajanjih in združitvi strank ni bil seznanjen. Tako se je predsednik republike v pričakovanju, da bo oblikovana socialdemokratska vlada, moral soočiti z dejstvom, da je oblast v resnici prevzela stranka, v kateri prevladujejo komunisti. Mihály Károlyi je v večernih urah 21. marca odstopil, vodje združene stranke pa so oblikovali novo vlado, imenovano Revolucionarna vlada, ki je že napovedovala razglasitev Madžarske sovjetske republike.²

Formalno je vlado vodil socialni demokrat Sándor Garbai, v resnici pa je bil vodja ljudski komisar za zunanje zadeve in komunist Béla Kun, ki je imel dobre odnose z ruskimi boljševističnimi voditelji in je osebno poznal tudi Lenina. Nova vlada je v celoti sprejela komunistični program in razglasila diktaturo proletariata. Revolucionarna vlada je v kratkem času izdala vrsto uredb: ukinili so plemiške naslove in privilegije, ločili so državo in cerkev, z zakonom so zagotovili svobodo govora in združevanja, narodnim manjšinam pa podelili pravico do uporabe lastnega jezika, izobraževanja in kulture.

Ta politični preobrat je močno vplival tudi na življenje v Prekmurju. V nekaterih primerih se je celo zgodilo, da so isti ljudje, ki so v Prekmurju pred tem podpirali Madžarsko demokratično republiko, zdaj razglaševali komunistična načela.

REVOLUCIJA IN PROTIREVOLUCIJA

Kmalu po razglasitvi Madžarske sovjetske republike so bili ustanovljeni tudi vladni organi novega sistema. Na podeželju je velik del funkcionarjev

² Romsics, *Magyarország története a XX. században*, str. 123–124; Hajdu, *A Magyarországi Tanácsköztársaság*, str. 41–42; Hatos, *Az elátkozott köztársaság*, str. 408–414.

že v obdobju nekdanje demokratične republike imel na določenem področju vodilni položaj. Eden teh je bil na primer učitelj in novinar Béla Obál, ki je bil vladni komisar za slovensko narodnost Železne županije in pripadajočega Prekmurja, v času komune pa so ga imenovali za ljudskega komisarja. Ali pa učitelj Vilmoš Tkalec (madž. Tkálec Vilmos), ki je bil vladni komisar v Murski Soboti, v obdobju Madžarske sovjetske republike pa so ga imenovali za namestnika ljudskega komisarja v Prekmurju.³ So pa bila tudi naselja, v katerih so oblast prevzeli »novi ljudje«. Kot primer lahko omenimo člane dolnjelendavskega direktorata, predsednik le-tega pa je postal knjigovodja Ernő Reiter, člani pa mizar Ferenc Mikola in natarak Lajos Halász. Viri so vse tri omenjali kot zagovornike komunističnih idej.⁴ Večji del prebivalstva je do nove oblasti sprva bil pretežno brezbrizen. Do spremembe je prišlo šele, ko so drug za drugim začeli izhajati odloki vlade v Budimpešti. V državno last so prenesli večstanovanjska poslopja, hotele, blagovnice, banke, tovarne z več kot 20 delavci, zemljišča, večja od 100 oralov, šole, gledališča in knjižnice. V poddržavljenih šolah so prepovedali vpliv cerkve in ukinili versko vzgojo. (V uradni propagandi so bili ti radikalni ukrepi predstavljeni kot del tako imenovane »družbene revolucije«.) Po vsem tem je med prebivalstvom zavladal čedalje večji odpor do Madžarske sovjetske republike. Še posebej močno ga je bilo čutiti med častniki madžarskih vojaških enot, nameščenih na tem področju.

Prva, tako imenovana protirevolucionarna vstaja, je pod vplivom naraščajočih napetosti izbruhnila aprila 1919 v Dolnji Lendavi, vodila pa jo je skupina vojaških častnikov. Aretirali so člane mestnega direktorata in objavili obvestilo, s katerim so najavili »konec rdeče strahovlade«. Vendar so nekateri madžarski vojaki nastopili proti častnikom, osvobodili komunistične voditelje, zaradi česar se je tudi vstaja kmalu neuspešno končala.⁵

Mesec dni kasneje so se v Murski Soboti in okolici prav tako odvijali zanimivi dogodki. Vodja mestnega direktorata je bil Vilmoš Tkalec, ki je bil na vodilnem položaju že v času demokratične republike. Sprva se je opredeljeval za socialdemokrata, a je kmalu postalo jasno, da lahko zelo hitro zamenja strankarska stališča. Verjetno ga je privlačila predvsem oblast, za to pa se je bil seveda pripravljen prilagoditi trenutnim aktualnim razmeram. Razglasitev Madžarske sovjetske republike je sicer javno pozdravljal, vendar da bi pridobil naklonjenost domačinov, odlokov Revolucionarne vlade v Budimpešti ni ali pa jih je le delno izvrševal. Vzpostavil je lastno tihotapsko mrežo, po kateri je iz Avstrije pretihotapil velike količine različnega blaga. To mu je prineslo

³ Göncz, Muravidék, 1919, str. 148.

⁴ Nagy, *Az alsólendvai ellenforradalom*, str. 16.

⁵ Békássy, *Zala vármegye feltámadása*, str. 56–60; Nagy, *Az alsólendvai ellenforradalom*, str. 35–50.

tudi velike finančne koristi. Zaradi tega sta ga člana mestnega direktorata, ki sta simpatizirala s komunisti (József Füleki in József Ekker), prijavila oblasti v Budimpešti. Ko je Tkalec izvedel za prijavo, se je najprej namenil pobegniti v Avstrijo, vendar bi ga tam kot »komunista« aretirali, zato se je rajši odločil, da bo vzpostavil stike s tistimi lokalnimi ljudmi, ki so nasprotovali Madžarski sovjetski republiki. Z njihovo podporo je 29. maja 1919 razglasil Mursko republiko, ki bi zajemala velik del Prekmurja.⁶ Bélo Kuna in tudi avstrijsko vlado je v brzovavki obvestil, da nova republika prekinja vse stike s komunizmom. Hkrati je zaprosil še za podporo Avstrije v primeru pričakovanega posredovanja madžarske Rdeče armade. Dva dni kasneje pa se je Vilmoš Tkalec z družino in vsem svojim denarjem umaknil v Avstrijo, tokrat že kot »protirevolucionar«. Vstajo, ki je ostala brez vodje, so enote madžarske Rdeče armade zatrle v samo nekaj dneh. Skupaj z vojsko so se v Mursko Soboto vrnili tudi pobegli komunistični člani mestnega direktorata (József Füleki, Károly Pollák, Jenő Veinstig Vörös, József Ekker), ki so za protirevolucionarje zahtevali stroge kazni. To je preprečil Nándor Révész, novi vodja mestnega direktorata in simpatizer socialdemokratov iz Budimpešte, ki je za vse sodelujoče v vstaji razglasil amnestijo. Révész se je diktatorskih metod vzdržal tudi kasneje. S tem je v mestu in okolici uspel povrniti nekdanji mir.⁷ 1. avgusta istega leta je Madžarska sovjetska republika propadla, 12. oziroma 13. avgusta pa so v Prekmurje vstopile vojaške enote Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev.

MOTIVACIJE

Upravičeno se lahko sprašujemo, zakaj so se ti ljudje pravzaprav pridružili Madžarski sovjetski republiki? Kaj jih je motiviralo, spodbudilo k temu, da so krajši ali daljši čas podpirali komuno?

Med raziskovanjem o Madžarski sovjetski republiki sem razvil poseben sistem kategorij, v katerih sem poskušal povzeti motivacije oseb, ki so v njej sodelovali.⁸ To bi sedaj rad uporabil tudi pri razjasnitvi motivacij oseb, ki so se udeležili dogodkov v Prekmurju.

Kategorije sem poskušal določiti tako, da bi lahko vanje uvrstil čim več ljudi. Seveda se lahko znotraj tega osebne motivacije določenih akterjev močno razlikujejo, zato sem iskal stične točke, na podlagi katerih je bila kategorizacija izvedljiva. Ne trdim, da je ta porazdelitev po skupinah popolna, bo pa morda olajšala razumevanje problema.

⁶ Kővágó, *Internacionalisták a Tanácsköztársaságért*, str. 96–97.

⁷ Göncz, Muravidék, 1919, str. 155–156.

⁸ Szabó, *Az értelmiség szerepvállalása*, str. 13–18.

1. kategorija: Vera v komunizem, prepričanje, zavezanost.

V to skupino uvrščamo tiste osebe, ki so pri propagandni dejavnosti sodelovali iz resničnega ideološkega prepričanja. Njihova najpomembnejša motivacija je bila iskrena (včasih že kar fanatična) vera v komunistične ideje in resnico komunizma ter zavezanost k njihovem uresničevanju. Skoraj vse osebe iz te skupine so Madžarsko sovjetsko republiko podpirale do zadnjega trenutka.

Menim, da lahko v to kategorijo uvrstimo na primer člane dolnjelendavskega ali določene člane murskosoboškega direktorata.

2. kategorija: Podpora spremembam in želja po izboljšanju razmer.

Osebe, ki spadajo v to kategorijo, niso bili in niti niso postali komunisti (vsaj leta 1919 ne), vendar so mnogi od njih bili levičarji. Zaznali so, da je dosedanji socialni in ekonomski sistem v hudi krizi, zato so želeli spremembe. V bistvu so jih k temu, da so se povezali z idejo komunizma, ki je obljubljal nov in pravičnejši družbeni sistem ter ga dalj časa tudi podpirali, motivirale negativne izkušnje: krivice kapitalizma, nepravilnosti parlamentarnih demokratičnih sistemov, grozote in nesmiselni pokol v štirih letih prve svetovne vojne in nenazadnje tudi odnos vodij pariške mirovne konference do Madžarske. Pri tej kategoriji ne smemo prezreti še motivacije, povezane z idejo o oboroženi obrambi države.

Značilni predstavnik te kategorije je Nándor Révész, vodja murskosoboškega direktorata. Sam se je opredelil za socialnega demokrata in najbrž je resnično verjel, da je z levičarskimi idejami mogoče ustvariti boljši in pravičnejši svet. Je pa nasprotoval diktatorskim metodam komunizma, zaradi česar je večkrat prišel navzkriž z ostalimi člani direktorata, ki so bili člani komunistične partije.

3. kategorija: Novemu sistemu so se pridružili zaradi položaja ali pa so jih gnali osebni interesi in karierni cilji.

Po mojem prepričanju lahko v to skupino vključimo Bélo Obála, vladnega komisarja za slovensko narodnost, ki se je Madžarski sovjetski republiko pridružil z namenom, da bi še naprej zasedal položaj, ki ga je imel že v obdobju Madžarske demokratične republike.

Najznačilnejši predstavnik te kategorije pa je zagotovo bil Vilmoš Tkalec, ki so ga motivirali predvsem osebni interesi, ne pa ideološke ali politične ideje. Menim, da je bila v njegovem primeru glavna motivacija želja po karieri in oblasti, zaradi katerih se je najprej pridružil socialnim demokratom, nato komunistom, nazadnje pa postal protirevolucionar.

ZAKLJUČEK

Za konec se lahko vprašamo, ali lahko obdobje med marcem in avgustom 1919 sploh imenujemo komunizem v Prekmurju? Glede na dogodke bi bilo morda bolj primerno, če bi ta dogajanja opredelili kot poskus uvedbe komunističnega sistema. Ta definicija je morda natančnejša predvsem zato, ker na tem območju vseh odredb madžarske vlade nikakor niso uresničili, niso pa niti uvedli tako stroge diktature proletariata, kot je to bil primer v Budimpešti in drugod po Madžarski.

VIRI IN LITERATURA

LITERATURA

- Békássy, Jenő, *Zala vármegye feltámadása Trianon után*. Budapest: 1930.
- Göncz, László, Muravidék, 1919 – A proletárdiktatúra időszaka a Mura mentén és a vidék elcsatolása. *Vasi Szemle* 2001/2, str. 147–167.
- Hajdu, Tibor, *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1969.
- Hatos, Pál, *Az elátkozott köztársaság*. Budapest: Osiris, 2018.
- Kővágó, László, *Internacionalisták a Tanácsköztársaságért*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1969.
- Nagy, Károly, *Az alsólendvai ellenforradalom*. Zalaegerszeg: 1920.
- Romsics, Ignác, *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris, 2005.
- Szabó, Viktor, Az értelmiség szerepvállalása a Magyarországi Tanácsköztársaság propagandájában. Ballabás, Dániel (ur.), *Konferenciák, műhelybeszélgetések VII*. Eger: Linceum, 2013. str. 7–18.

SUMMARY

Viktor Szabó

COMMUNISM(?) IN PREKMURJE. THE INFLUENCE OF THE HUNGARIAN SOVIET REPUBLIC ON THIS AREA

On 20 March 1919, the Hungarian president Mihály Károlyi announced that the coalition government would resign. On 21 March, Károlyi informed the Council of Ministers that only Social Democrats could form a new government, as they were the party with the highest public support in the largest cities, particularly in Budapest. In order to form a governing coalition, Social Democrats started secret negotiations with the Communist leaders – who were still imprisoned – and decided to merge their two parties under the name of Hungarian Socialist Party. President Károlyi was not informed about the fusion of the Communist and Social Democrat parties. Thus, while believing to have appointed a Social Democratic government, he found himself faced with one dominated by Communists. Mihály Károlyi resigned on 21 March and the newly united Socialist Party created a government called the Revolutionary Governing Council, which proclaimed the Hungarian Soviet Republic.

The government was formally led by the social democrat Sándor Garbai, but as the Commissar of Foreign Affairs the communist Béla Kun held the real power because only Kun had the acquaintance and friendship with Lenin. Having adopted the Communist program in full, the new government decreed the abolition of aristocratic titles and privileges, the separation of church and state, codified freedom of speech and assembly, and implemented free education, as well as language and cultural rights to minorities.

This turn also brought a significant change in Prekmurje's life. However, the strange situation arose that the same people, who in Prekmurje previously supported the ideas of the Hungarian Democratic Republic, now promoted Communist ideas. Their activity later pushed this area into chaos.

But why did these people participate in the Hungarian Soviet Republic? What motivated them to actively promote the commune? Were they really committed to Communists or were they led by completely different goals? Can this system be referred to as Communism? In the presentation we will seek to provide answers to these questions.

Attila Kovács

OBLIKOVANJE SLOVENSKO-MADŽARSKE JEZIKOVNO-ETNIČNE MEJE OD DRUGE POLOVICE 18. STOLETJA DO RAZPADA AVSTRO-OGRSKE MONARHIJE¹

KOVÁCS, Attila, dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za narodnostna vprašanja, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 26, attila.kovacs@guest.arnes.si

Oblikovanje slovensko-madžarske jezikovno-etnične meje od druge polovice 18. stoletja do razpada avstro-ogrske monarhije

Prispevek s pomočjo opisne statistike in popisov prebivalstva predstavlja oblikovanje slovensko-madžarske jezikovno-etnične meje od druge polovice 18. do začetka 20. stoletja oz. do razpada Avstro-Ogrske in nastanka novih držav na tem prostoru. Iz popisnih podatkov je razvidno, da se je v obravnavanem obdobju, to je od 1773 do leta 1921 slovensko-madžarska jezikovno-etnična meja le v manjši meri pomaknila v prid Madžarom. Kljub dejstvu, da je po prvi svetovni vojni politična meja med Kraljevino SHS in Kraljevino Madžarsko na območju Prekmurja dokaj tesno sledila slovensko-madžarski jezikovno-etnični meji, je del slovenskega oz. madžarskega prebivalstva tudi na tem odseku prišel pod oblast druge države.

Ključne besede: jezikovno-etnična meja, Prekmurje, trianonska pogodba, prekmurski Slovenci, prekmurski Madžari, popisi prebivalstev

KOVÁCS, Attila, PhD, Senior Research Fellow, Institute for Ethnic Studies, Erjavčeva 26, SI-1000 Ljubljana, attila.kovacs@guest.arnes.si

The Slovenian-Hungarian Linguistic-Ethnic Border from the Second Half of the 18th Century until the Disintegration of Austria-Hungary

By means of descriptive statistics and population censuses the paper illustrates the formation of the Slovenian-Hungarian ethnic and linguistic border from the second half of the 18th century to the beginning of the 20th century, or up to the disintegration of Austria-Hungary and the emergen-

¹ Prispevek je nastal v okviru nacionalnega raziskovalnega programa Manjšinske in etnične študije ter slovensko narodno vprašanje (P5-0081), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS). Prispeva tudi k nacionalnemu raziskovalnemu projektu Postimperialne tranzicije in transformacije iz lokalne perspektive: slovenska mejna območja med dvojno monarhijo in nacionalnimi državami (1918-1923), ki ga prav tako financira ARRS (J6-1801).

ce of new states in this area. It can be gathered from data gathered in censuses that in the period in question, i.e. from 1773 to 1921, the Slovenian-Hungarian linguistic and ethnic border was shifted slightly to the benefit of Hungary. Despite the fact that after World War I the political border between the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and the Kingdom of Hungary in Prekmurje followed rather closely the Slovenian-Hungarian linguistic and ethnic border, a portion of the Slovene or Hungarian population came under the authority of the other state.

Key words: the linguistic and ethnic border, Prekmurje, the Treaty of Trianon, the Prekmurje Slovenes, the Prekmurje Hungarians, population censuses

UVOD

Raziskovalci, ki so se pri svojem znanstvenem delu podrobno posvetili vprašanju priključitve Prekmurja h Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS), so v glavnem enotni v oceni, da je za omenjeno pripojitev med najbolj zaslužnimi Slovenci Matija Slavič oz. njegovo delo referenta za Prekmurje pri jugoslovanski delegaciji na mirovni konferenci. Slavič je kot ekspert za Prekmurje med drugim tudi z uradnimi madžarskimi statističnimi podatki dokazoval narodnostne oz. jezikovno-etnične razmere v Prekmurju, ki so nato, tudi po mnenju nekaterih Slavičevih sodobnikov, bistveno vplivali na stališče mirovne konference o pripadnosti Prekmurja.² V knjigi z naslovom *Prekmurje v vrtincu pariške mirovne konference 1919* avtor Uroš Lipušček med drugim navaja:

Tudi pri določanju meje z Madžarsko severno od Mure je imel, kot rečeno, odločilno vlogo major Douglas Johnson,³ ki je 20. maja (leta 1919, op. A. K.) na sestanku teritorialne komisije predlagal mejno črto na podlagi statističnih podatkov, ki mu jih je izročil dr. Matija Slavič. Začrtal jo je kot razvodnico med Muro in Rabo.⁴

László Göncz pri določitvi meje v Prekmurju prav tako poudarja pomembno vlogo Matije Slaviča in dejstvo, da je jugoslovanska delegacija na podlagi prizadevanj slovenskih ekspertov po februarju leta 1919 Prekmurje uvrstila med strateške cilje delegacije, svojo zahtevo pa je podkrepila s sklicevanjem na narodnostni oz. jezikovni položaj pokrajine med Muro in Rabo.⁵

Matija Slavič, ki sicer ni bil Prekmurec, rodil pa se je blizu Prekmurja, v kraju Bučečovci, je osebno dobro poznal pokrajino na levem bregu Mure.⁶ Ob

² Jerič, *Moji spomini*, str. 88.

³ Douglas Wilson Johnson (1878–1944), ameriški (ZDA) geolog in geograf, profesor na univerzi Columbia v New Yorku. Med mirovno konferenco je bil vodja ameriške geografske sekcije in obenem kartograf Thomasa Woodrowa Wilsona, predsednika ZDA. Douglas Johnson spada med najbolj zaslužne tujce za pripojitev Prekmurja h Kraljevini Jugoslaviji. Več o Douglasu Wilsonu Johnsonu: Lipušček, *Prekmurje v vrtincu*, str. 71–74.

⁴ Lipušček, *Prekmurje v vrtincu*, str. 120.

⁵ Göncz, *A muravidéki magyarság*, str. 64–75.

⁶ Matija Slavič (1877–1958), bibliacist in narodnoobrambni delavec. Rodil se je leta 1877 na Štajerskem v kraju Bučečovci. Osnovno šolo je obiskoval v Križevcih in Radgoni, gimnazijo in bogoslužje pa v Mariboru. Leta 1905 je promoviral na Teološki fakulteti na Dunaju. Šest let pozneje, leta 1911, je postal nadomestni, leta 1913 provizorni, leta 1916 pa pravi profesor za biblične vede stare zaveze na bogoslovnem učilišču v Mariboru. Leto dni po ustanovitvi ljubljanske univerze je bil imenovan za izrednega, naslednje leto, leta 1921, pa za rednega profesorja teološke fakultete, kjer je ostal do upokojitve leta 1951. Slavič je objavljajl teološka, pretežno bibliacistična dela, od leta 1919 pa v veliki meri tudi narodnoobrambna dela, predvsem o Prekmurju. *Slavič, Matija*. Slovenska biografija: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi582424/> (dostop: oktober 2019).

razpadu avstro-ogrske monarhije je postal član mariborskega Narodnega sveta, ki ga je imenoval za referenta za Prekmurje. V začetku leta 1919 je Narodna vlada na mirovno konferenco v Pariz Slaviča poslala kot člana jugoslovanske oz. slovenske pogajalske skupine. V sklopu jugoslovanske delegacije je bil uvrščen v geografsko-etnografsko sekcijo in je skupaj z dr. Francem Kovačičem odgovarjal za štajerski in prekmurski mejni odsek.⁷ Tako Slavič kot Kovačič sta pripravila več knjižic in zemljepisne mape o narodnostnih razmerah na Štajerskem in v Prekmurju, s katerimi sta na mirovni konferenci dokazovala slovenska stališča. Za pripadnost Prekmurja sta bili zelo pomembni študiji, ki ju je Slavič v naglici v francoščini spisal spomladi 1919. V delu z naslovom *Le Prekmurje* je Slavič poleg zgodovinskega pregleda, politične in cerkvene organizacije, zemljepisnih in gospodarskih značilnosti predstavil še etnografsko podobo in statistiko pokrajine na levem bregu Mure. Sestavni del študije je bila tudi etnografska karta pokrajine, ki je temeljila na madžarskih statističnih podatkih iz leta 1890. Poleg omenjene publikacije je Slavič za mirovno konferenco napisal še eno pomembno študijo, in sicer o prekmurski statistiki (*De la Statistique du Prekmurje*), kjer je s pomočjo primerjave rezultatov uradnih madžarskih statistik iz leta 1890 in 1910 dokazoval pristranskost uradnih madžarskih popisov v času Avstro-Ogrske.⁸

Kot sem že omenil, je pri obrambi slovenskih nacionalnih interesov v Prekmurju na mirovni konferenci v Parizu eno od ključnih vlog odigral prav dr. Matija Slavič z zgoraj na kratko predstavljenimi študijami, o katerih je dr. Andrej Hozjan v Uvodniku k Slavičevi knjigi zapisal: »... katere verodostojnost in natančnost so člani poznejše razmejitvene komisije tako hvalili.«⁹ Pri vsem tem pa je zanimivo to, da sam Slavič ni zaupal madžarskim uradnim statistikam in je kot verodostojne podatke poudarjal cerkvene šematizme. Kot je zapisal v knjižici *Le Prekmurje*: »Če želimo biti seznanjeni o etnografski podobi Prekmurja, se ne moremo zanesti na uradno madžarsko statistiko, ker je zelo pristranska.« Malo zatem pa nadaljuje: »Verodostojni viri podatkov so cerkveni šematizmi, ki tudi navajajo, v katerem jeziku se opravlja v cerkvah bogoslužje.«¹⁰

Madžarska kot država poraženka v prvi svetovni vojni ni bila povabljena v Pariz k sodelovanju pri pripravi mirovnega sporazuma, kljub temu pa se je tudi v Budimpešti formirala skupina znanstvenikov in raziskovalcev pod vodstvom Pála Telekija in za mirovno konferenco pripravila različna gradiva

⁷ Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 10, 89.

⁸ O Slavičevem delu izvedenca za Prekmurje na pariški mirovni konferenci podrobneje: Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 44–163; Lipušček, *Prekmurje v vrtincu*, str. 49–75, 109–127.

⁹ Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 10.

¹⁰ Prav tam, str. 95.

in študije, med drugim tudi o Prekmurju.¹¹ Pri vprašanju Prekmurja je madžarska argumentacija temeljila na t. i. vendski teoriji, ki je trdila, da gre v primeru Slovencev v Prekmurju za posebno narodnostno skupino (Vendi), ki ni slovanskega, temveč keltskega izvora in da so Vendi v bistvu slovanzirani Madžari. Ekspert za Prekmurje pri madžarski delegaciji je bil Sándor Mikola, prekmurski rojak, sicer fizik svetovnega slovesa in član Madžarske akademije znanosti, ki je svojo tezo o prekmurskih Vendih v soavtorstvu z Jánosom Melichem predstavil v publikaciji z naslovom *Le question wende*.¹² Iz na kratko predstavljenih opisov delovanja slovenske in madžarske delegacije za ugotavljanje pripadnosti Prekmurja je razvidno, da sta argumentaciji obeh delegacij temeljili predvsem na sklicevanju na narodnostno oz. jezikovno pripadnost tukaj živečih prebivalcev. Čeprav je znanstvena stroka pozneje povsem zavrgla vensko teorijo in s tem posredno tudi argumentacijo madžarske delegacije,¹³ pa je resnici na ljubo treba povedati, da kljub odlični argumentaciji slovenske delegacije tudi nekatere Slavičeve teze ne zdržijo zgodovinske kritike.¹⁴

Prav zaradi zgoraj napisanega je potrebna temeljita in podrobna predstavitev oblikovanja slovensko-madžarske jezikovno-etnične meje v čim daljšem časovnem razponu, da bi na podlagi različnih popisnih in drugih podatkov pokazali dejansko oblikovanje omenjene jezikovno-etnične meje. Hkrati pa bi se tudi pokazalo, v kolikšni meri je politična ali državna meja med Kraljevino SHS in Kraljevino Madžarsko sledila slovensko-madžarski jezikovno-etnični meji.

Preden se posvetim analizi opisnih statistik in uradnih popisov prebivalstva, na kratko razčiščujem nekatere pojme in izraze, ki so se uporabljali v uradnih statističnih podatkih in opisnih statistikah ter so predmet omenjene študije.

V vseh opisnih statistikah in popisih prebivalstva, ki so omenjeni v študiji (madžarski popisi prebivalstva iz let 1773, 1880, 1890, 1900, 1910 in 1920; jugoslovanski/slovenski popis iz leta 1921; opisne statistike iz prve polovice 19. stoletja), se navaja jezikovna pripadnost prebivalstva in ne narodnost popisanih oseb.¹⁵ Popisna kategorija narodnostna pripadnost je bila v madžarskih

¹¹ Ablonczy, *A miniszterelnök élete és halála*, str. 94–98.

¹² Angyal, *A vend kérdés*, str. 83.

¹³ O tem podrobneje: Angyal, *A vend kérdés*, 71–104.

¹⁴ Tu bi poudaril sklicevanje Slaviča na cerkvene šematizme kot verodostojne podatke, v zvezi s tem pa na trditev, da sta bili dobrovniška in lendavska župnija v prvi polovici 19. stoletja še slovenski.

¹⁵ V ogrskem delu monarhije so etnično pripadnost prebivalstva pri popisih poskušali zajeti z vprašanjem o maternem jeziku. V prvem popisu prebivalstva na Ogrskem v času dualizma, leta 1869, še ni bilo vprašanja o etnični pripadnosti prebivalstva. Dobro desetletje pozneje (leta 1880)

popisih prvič uporabljena leta 1941, v jugoslovanskih/slovenskih pa šele po drugi svetovni vojni.¹⁶

Območje oz. kontaktna zona, kjer so se pripadniki slovenske in madžarske narodnosti oz. slovenski in madžarski jezik srečali, je bil v obravnavanem obdobju v jugozahodnem delu Železne in Zalske županije. Po upravnih spremembah na začetku dualizma je bilo omenjeno območje razdeljeno med monošterski in murskosoboški okraj v Železni županiji in dolnjelendavski okraj v Zalski županiji.

Slovence oz. slovensko govoreče prebivalstvo na Ogrskem oz. njihov jezik se je različno poimenovalo.¹⁷ To raznolikost opazimo tudi v opisnih statistikah in popisih prebivalstva, ki so predmet te študije. Tako je prvi statistični popis prebivalstva, ki ga obravnavam v tej študiji in je bil napisan v latinščini, popis iz leta 1773, za jezik Slovencev v Prekmurju uporabil izraza *sclavonica* in *vandalica*. Pozneje se v madžarskem jeziku napisani opisni statistiki Eleke Fényesa iz prve polovice 19. stoletja pojavi izraz *vindustót* (vendski tot), ki je v bistvu označeval slovensko govoreče prebivalce Prekmurja. Uradne ogrske statistike so Slovence v Prekmurju označevali z izrazom *Vendi*.¹⁸ Opisna statistika Petra Kozlerja iz leta 1849, ki je tudi predmet analize pričujoče študije, kakor seveda tudi slovenski popis prebivalstva Prekmurja z leta 1921, pa pri jezikovni pripadnosti prebivalstva uporabljata slovenski jezik.

Imena naselij, ki se danes nahajajo v Prekmurju in Porabju, navajam v slovenskem jeziku, ne glede na to, za kateri jezik so se njegovi prebivalci opredelili. Za naselja, ki danes pripadajo Madžarski in Avstriji in se ne nahajajo v Porabju, pa uporabljam madžarska in nemška imena.¹⁹

pa so na pobudo samostojnega ogrskega statističnega urada (Statiztikai Hivatal) v popisne obrazce vpeljali vprašanje o maternem jeziku kot kriteriju, s katerim je mogoče pridobiti najnatančnejše podatke o etnični pripadnosti prebivalstva. Pri tem pa je treba poudariti, da so madžarski statistiki poudarili razliko med maternim in občevalnim jezikom (*beszélt nyelv*). O vpeljavi popisnega kriterija materni jezik v popise prebivalstva na Ogrskem v času dualizma glej: Pakot, *Az 1880-as népszámlálás*, str. 335–376.

¹⁶ *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői*, str. 26–29; *Popisi na Slovenskem 1948–1991 in Popis 2002*, str. 19.

¹⁷ Literature o poimenovanju Slovencev na Ogrskem in o oblikovanju slovenskega jezika v Prekmurju je kar precej, tukaj navajam le nekaj slovenskih avtorjev: Fujs, *Oblikovanje narodne identitete*; Nečak Lük, *Oris jezikovne politike*; Jesenšek, *Poglavja iz prekmurskega knjižnega jezika*; Munda Hirnök, *Ime Slovencev na Madžarskem*.

¹⁸ Endre Angyal je v svojem delu z naslovom *a Vend kérdés* (Vendsko vprašanje) med drugim zapisal: »Z imenom Vend je madžarska jezikovna raba dolgo časa označevala tiste Slovence, ki so živeli v zahodnem delu Železne in Zalske županije, in večina teh je leta 1919 prišla pod Jugoslavijo. Sam izraz izvira iz fantazije pisateljev iz dobe baroka in humanizma.« Munda Hirnök, *Ime Slovencev na Madžarskem*, str. 63.

¹⁹ V Porabju se nahajajo naslednja naselja: Andovci, Gornji Senik, Dolnji Senik, Sakalovci, Slovenska ves, Števanovci, Otkovci, Ritkarovci in Verica.

POPIS LETA 1773

Prvi popis, ki sem ga vzel pod drobnogled, datira v leto 1773.²⁰ Pri tem popisu je treba poudariti, in to velja tudi za opisni statistiki iz prve polovice 19. stoletja, ki sta v študiji obravnavani, da so nastali še pred narodnim preporodom v t. i. habsburški Srednji Evropi. Ali, kot sta to zelo nazorno opisala avtorja Jernej Kosi in Rok Stergar v članku z naslovom *Kdaj so nastali »Lubi Slovenci«*: »... narodi, kot jih poznamo danes, torej politične skupnosti, ki zajemajo vse sloje prebivalstva na določenem teritoriju, so moderen fenomen. Brez izjeme so začeli nastajati od konca 18. stoletja, mnogi seveda dosti pozneje, med njimi recimo avstrijski.«²¹

V srednjeevropskem prostoru narodov v modernem pomenu besede še ni pred marčno revolucijo leta 1848, saj so mehanizmi: »... za obstoj in vzdrževanje obsežnejših skupnosti, ki povezujejo ljudi, ki se med seboj ne poznajo, so z redkimi izjemami nastali šele v modernem času (šola, tisk, časopisje, množične organizacije itn.), zato tudi takšne skupnosti pred tem niso mogle obstajati.«²²

To poudarjam zato, ker v času nastanka prvih treh statistik, ki jih analiziram v študiji (druga polovica 18. in v prva polovica 19. stoletja), na območju slovensko-madžarske kontaktne zone ne moremo govoriti o samozavedajočih se etničnih skupnostih. Prav zato pri teh popisih lahko z veliko verjetnostjo izključimo manipulacije z jezikovno pripadnostjo prebivalcev. To pa nam po drugi strani omogoča, da omenjene popise uporabimo kot izhodišče za primerjavo s poznejšimi uradnimi popisi prebivalstev v avstro-ogrski monarhiji in Jugoslaviji leta 1921.

Popis prebivalstva iz leta 1773 je bil dejansko popis krajev, narejen na zahtevo madžarskega kraljevega dvornega kanclerstva (Magyar Királyi Udvari Kancellária), ki je sicer domoval na Dunaju. Dvorno kanclerstvo je od županij na Ogrskem zahtevalo, da navedejo imena vseh naselij v županiji, njihovo poimenovanje v jeziku narodnosti, če to seveda obstaja, pravni status naselij (se pravi, ali gre za vas ali mesto), v katerih naseljih se nahajajo župnije oz. fare verskih skupnosti, kateri kraji imajo učitelje in, kar je s stališča študije najbolj pomembno, pri naseljih so županije morale navesti, »kateri je vladajoči jezik v določenem kraju.«²³ Sam popis so županije pripravljale približno poldrugo leto, natančneje, od marca 1772 do septembra 1773. Jeseni 1773 so

²⁰ Kot zanimivost popisa iz leta 1773 je treba omeniti, da ga je prvič publicirala madžarska mirovna delegacija na pariški mirovni konferenci leta 1920.

²¹ Kosi, Stergar, *Kdaj so nastali »Lubi Slovenci«?*, str. 459.

²² Prav tam, str. 470.

²³ *Magyarország helységek 1773-ban*, str. II.

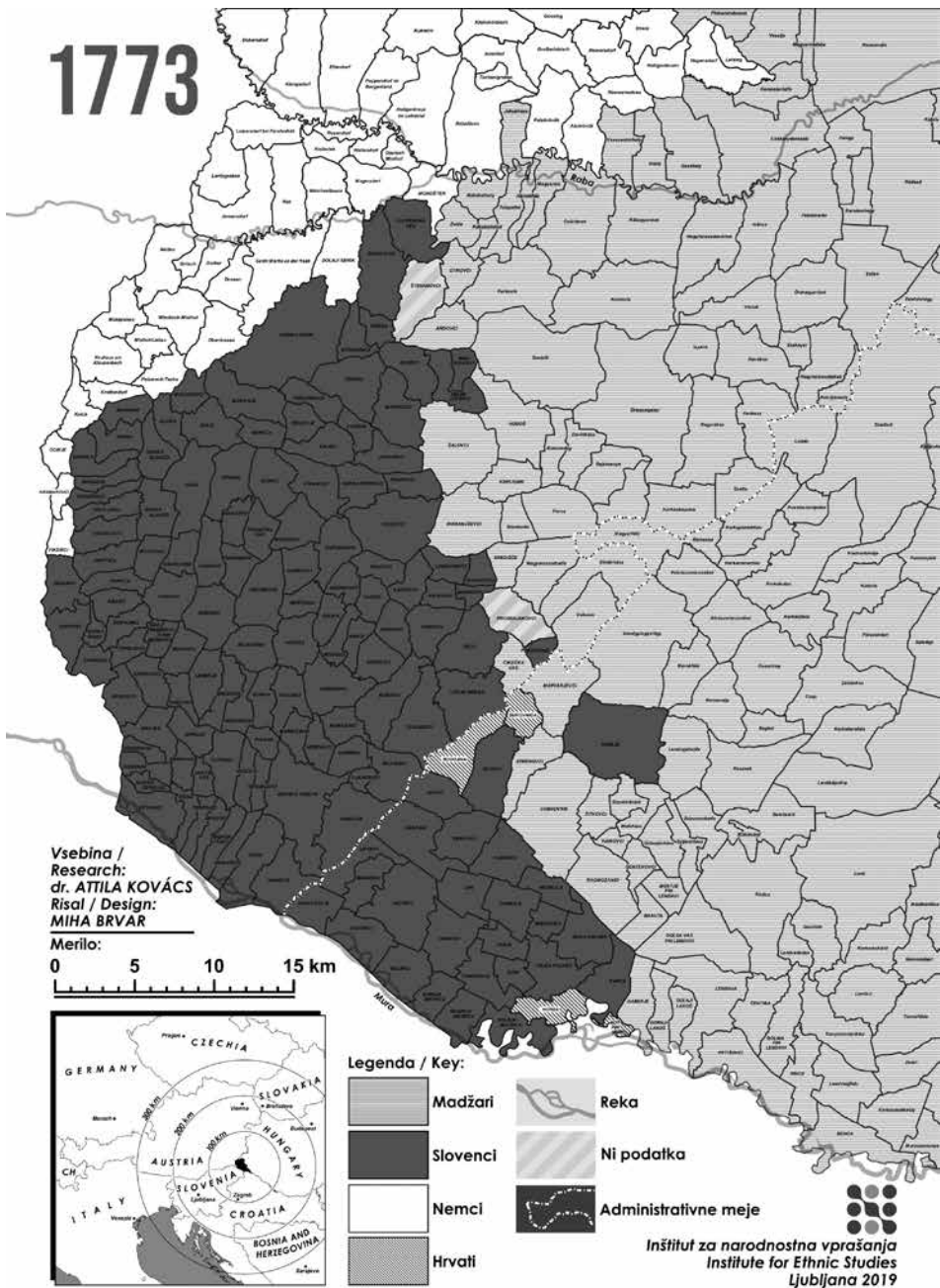
popis predložili Mariji Tereziji,²⁴ samo delo pa naslovili *Lexicon Universorum Regni Hungariae populosorum etc.*²⁵ Popis krajev iz leta 1773 je bil napisan v latinskem jeziku, iz česar izhaja, da so tudi za vladajoče jezike v določenem kraju oz. naselju uporabljali latinske izraze. Tako so recimo za madžarski jezik uporabili izraz *hungarica*, za nemški *germanica*, za hrvaški jezik pa *croatica*. Pri naseljih s slovenskim prebivalstvom pa so popisovalci uporabili tri različne latinske izraze; *Vandalica*, *Sclavonica* in, kar je najbolj zanimivo, za nekatere kraje še *Croatica*. Naselja, ki so se nahajala v Železni županiji in je v njih prebivalstvo govorilo slovensko, so brez izjem označili kot *Sclavonica*. Drugačna pa je slika v slovenskih naseljih Županije Zala. Prevladajoči jezik v vseh naseljih beltinskega gospostva so označili kot *vandalica*, za jezik v slovenskih naseljih gospostev Dolnja Lendava in Lenti pa so popisovalci uporabili različne izraze. V večini primerov so uporabili izraz *vandalica*, v enem primeru (Kobilje) *slavonica*, pri štirih naseljih pa izraz *croatica*. Tako so prevladajoči jezik v dveh sosednjih naseljih na meji Zalske in Železne županije, v naseljih Bogojina in Bukovnica, označili kot *croatica*, čeprav so za naselja na drugi strani županijske meje uporabili enotni izraz *sclavonica*. Tudi na zalski strani meje, v sosedstvu Bogojine in Bukovnice, so naselje Filovci popisali z jezikom *vandalica*, pri naselju Kobilje pa so navedli izraz *slavonica*. *Croatica* kot prevladajoči jezik v naseljih v zalskem delu Prekmurja pa se pojavi tudi v primeru naselij Hotiza in Kot. Uporaba izraza *croatica* za prevladajoči jezik v naseljih Hotiza in Kot je še razumljiva, saj se obe naselji nahajata na levem bregu Mure, ki je dejansko naravna ločnica med slovenskimi naselji v Prekmurju in hrvaškimi naselji v Međimurju. Razlago za uporabo izraza *croatica* za prevladajoči jezik v naseljih Hotiza, Kot, Bogojina in Bukovnica pa si lahko razlagamo tudi z dejstvom, da se je zaradi osmanskih vojaških uspehov in obsežnih osvojitvah v 16. stoletju na obrobni delih današnjega slovenskega ozemlja začelo pojavljati hrvaško ime oz. imenska kroatizacija prebivalstva.²⁶

Na podlagi podatkov, ki so jih v popisu z naslovom *Lexicon Universorum Regni Hungariae populosorum etc.* navedli uradniki Železne in Zalske županije, se je slovensko-madžarska jezikovna meja na severu začela pri Monoštru. Prevladujoči jezik prebivalcev Monoštra je bil nemški, vendar pa so bila sosednja naselja opisana kot naselja s slovenskim ali madžarskim jezikom. Tako je slovensko-madžarska jezikovno-etnična meja potekala na ločnici med naselji Slovenska vas, Sakalovci, Verica, Budinci, Mali in Veliki Dolenci, Markovci, Adrijanci, Peskovci, Križevci, Lončarovci, Ivanjševci, Berkovci, Selo, Vučja Gomila, Filovci, Renkovci, Turnišče, Nedelica, Mala Polana, Kapca in Kot na

²⁴ Marija Terezija je bila na Ogrskem kraljica in ne cesarica kot v Avstriji.

²⁵ Prav tam.

²⁶ Golec, *Nedokončana kroatizacija*.

Slika 1: Slovensko-madžarska jezikovna meja na podlagi popisa leta 1773.

slovenski strani jezikovne meje, na madžarski strani jezikovne meje pa so se od severa proti jugu nahajali naslednji kraji: Zsida, Otkovci, Andovci, Szalafő, Hodoš, Šalovci, Domanjševci, Središče, Magyarorszombatfa, Gödörháza, Velemér, Motvarjevci, Čikečka vas, Strehovci, Dobrovnik, Radmožanci, Banuta in Gaberje. Naselje Pordašinci, ki je bilo na meji med obema županijama in je po podatkih popisa v njem prevladoval slovenski jezik, je med naselji z madžarskim prebivalstvom tvorilo neke vrste jezikovni otok (glej zemljevid 1773).

OPISNA STATISTIKA ELEKA FÉNYESA IZ LETA 1836

V prvi polovici 19. stoletja je na Ogrskem nastalo več opisnih statistik, ki so med drugim pod drobnogled vzele tudi območje Prekmurja oz. območja ob slovensko-madžarski jezikovni meji (npr. Jožef Košič, János Csaplovics, Elek Fényes, Zala megye leírása a reformkorban, itn.). Od navedenih opisnih statistik izstopa delo Eleka Fényesa²⁷ z naslovom *Magyarország, s a hozzá kapcsolott tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben* (Madžarska in njej pridružene pokrajine v statističnem in geografskem oziru), ki ga je avtor med letoma 1836 in 1840 objavil v šestih delih. Fényes je podatke za Železno in Zalsko županijo objavil v prvem delu, ki je izšel leta 1836, sami podatki o naseljih pa izvirajo iz podatkovne baze Ludovicusa Nagyija, iz cerkvenih šematizmov, ki so nastali v tridesetih letih 19. stoletja, in iz dopisovanj s posamezniki iz cele Ogrske. Fényes se je pri svojem delu zgledoval po krajevnih leksikonih in je poleg statističnih in geografskih podatkov navedel še demografske, etnografske, zgodovinske, ekonomske in jezikovne podatke o naseljih in večjih upravnih enotah. S tem delom je Elek Fényes za svoje obdobje podal najbogatejšo opisno statistiko za celotno Ogrsko.²⁸

Kot sem že omenil, je Fényes v svojem delu pri krajih navedel tudi jezik prebivalcev naselja, in to le prevladujoči jezik. Skratka, podatki o jeziku iz opi-

²⁷ Elek Fényes (1807–1876), madžarski statistik, prvi pomembni predstavnik ekonomske statistike na Ogrskem. Po šolanju v kalvinističnem kolegiju v Debrecenu je študij modroslovja nadaljeval v Nagyváradu (danes Oradea, Romunija), nato pa je končal še študij prava v Bratislavi. Po končanem študiju je delal kot advokat. Kot pravnik je v državnem zboru v letih 1832–1836 zastopal nekatere odsotne člane parlamenta in se soočil s tem, da člani državnega zbora ne poznajo gospodarskih, družbenih, naravnih itd. danosti svoje države. To ga je navedlo k temu, da je v drugi polovici tridesetih let 19. stoletja napisal obsežno delo o naravnih, gospodarskih, družbenih in statističnih razmerah na Ogrskem. Med marčno revolucijo leta 1848 ga je revolucionarna oblast postavila za vodjo statističnega urada. Zaradi te svoje funkcije je bil po porazu revolucije obsojen na zaporno kazen, habsburška oblast pa ga je zapostavila. Fényeseve zamisli o ureditvi statističnega urada je nato uresničil Károly Keleti, prvi direktor samostojnega ogrskega statističnega urada v obdobju dualizma. Tóth, *Fényes Elek*, str. 294–295.

²⁸ Szaszakóné, *Adalékok Fényes Elek pályájához*, str. 256.

sne statistike iz leta 1836 so primeljivi s podatki popisa iz leta 1773. Fényes je v svoji statistiki za Slovence na Ogrskem uporabil izraz Vindustót. Z izrazom, ki ga je po vsej verjetnosti prevzel od Jánosa Csaplovicsa oz. iz njegovega dela *A Magyar Országí Vendus-Tótokról*,²⁹ je v bistvu želel poudariti razliko med različnimi Slovani, ki so živeli na Ogrskem (npr. Slovenci, Slovaki, Hrvati).³⁰

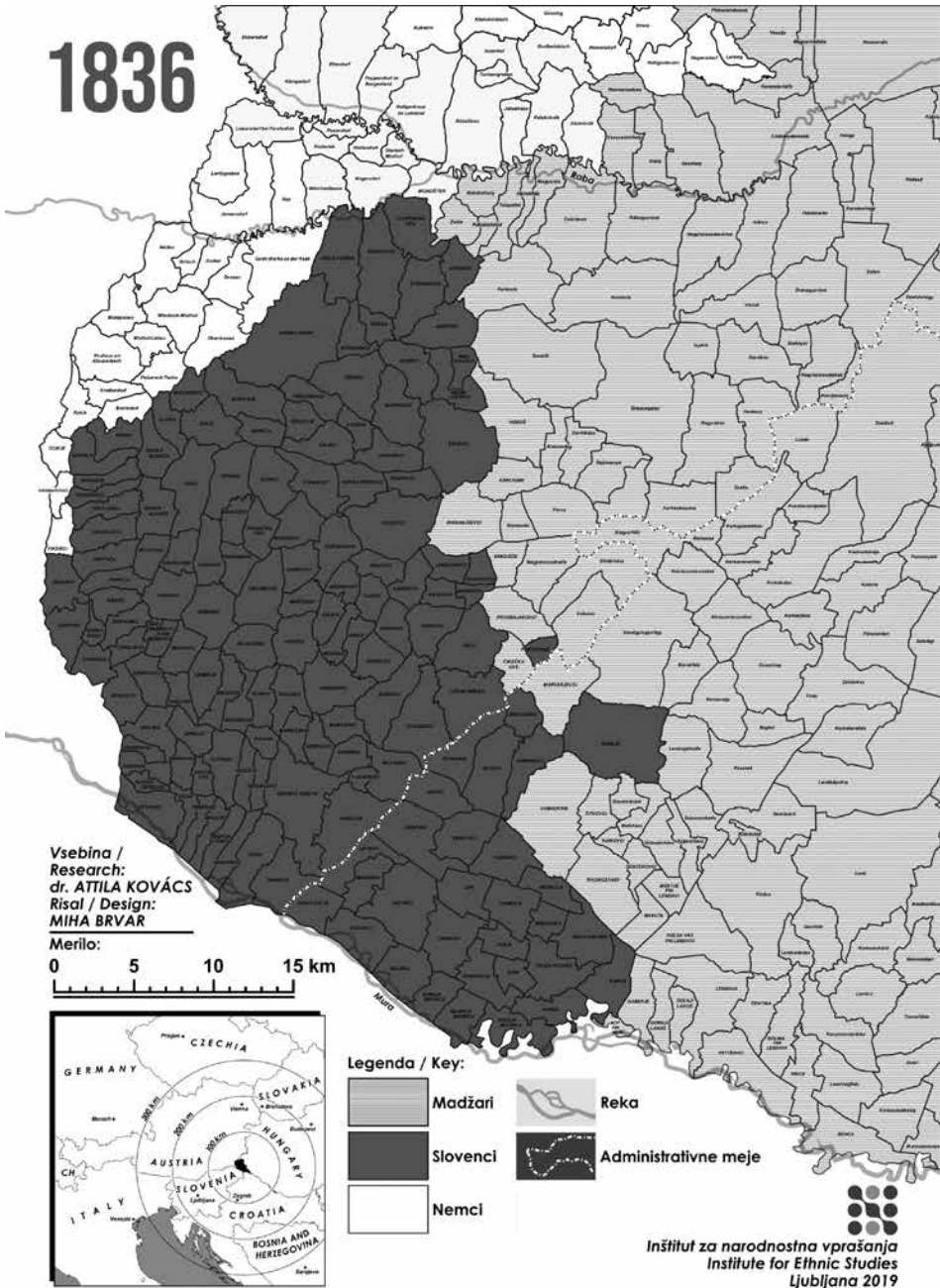
Na podlagi opisne statistike iz leta 1836 se je slovensko-madžarska jezikovna meja na severu začela pri Monoštru. Fényes je *oppidum* Monošter opisal kot nemški trg. Od Monoštra proti jugu je slovensko-madžarska jezikovno-etnična meja potekala po ločnici med naselji Slovenska ves, Otkovci, Andovci, Mali in Veliki Dolenci, Šalovci, Peskovci, Križevci, Lončarovci, Ivanjševci, Berkovci, Selo, Vučja Gomila na slovenski strani jezikovne meje v Železni županiji, na madžarski strani jezikovne meje v isti županiji pa so se vrstila naselja z madžarskim prebivalstvom, in sicer Zsida, Rábakisfalud, Farkasfa, Szalafő, Hodoš, Krplivnik, Domanjševci, Središče, Prosenjakovci, Čikečka vas. Naselje Pordašinci je bilo na podlagi Fényesovih podatkov naselje s slovenskim prebivalstvom. V Zalski županiji se je jezikovna meja med slovenskim in madžarskim jezikom nadaljevala pri naseljih Bukovnica, Kobilje, Strehovci, Turnišče, Nedelica, Mala Polana in Kapca na slovenski strani, in med naselji Motvarjevci, Szentgyörgyvölgy, Márokföld, Nemesnép, Lendvajakabfa, Bödeháza, Szentistvánlak, Dobrovník, Radmožanci, Banuta, Gaberje in Kot na madžarski strani (glej zemljevid 1836).

S primerjavo poteka slovensko-madžarske jezikovno-etnične meje, ki je bila narisana na podlagi popisa iz leta 1773, in opisne statistike Elek Fényesa lahko ugotovimo, da se je jezikovna meja v severnem delu premaknila v prid slovensko govorečim naseljem. Tako so naselja Otkovci, Andovci in Šalovci, v katerih naj bi na podlagi popisa iz leta 1773 še prevladoval madžarski jezik, v Fényesevi statistiki opisana kot kraji s slovenskim prevladujočim jezikom. Naselje Kot na jugu jezikovne meje, ki je bilo leta 1773 naselje s prevladujočim hrvaškim jezikom, je po Fényesovi statistiki naselje z madžarskim jezikom. Poleg naselja Kot so bila na podlagi popisa iz leta 1773 naselja, kjer je prevladoval hrvaški jezik (*croatica*), še Bogojina, Bukovnica in Hotiza. Leta 1836 so bili vsi trije kraji navedeni kot naselja s prevladujočim slovenskim jezikom.

²⁹ Avtor študije o Slovencih na Ogrskem je bil Jožef Košič, duhovnik iz Dolnjega Senika, ki je svoje delo posredoval Jánosu Csaplovicsu, ta pa je omenjeno delo prvič anonimno objavil v prilogi *Kedveskedő* lista *Magyar Kurir* v madžarskem jeziku, nato pa še pod svojim imenom, s tem, da je v opombi navedel, da je avtor besedila pravzaprav Jožef Košič. Košič, *Življenje Slovencev*, str. 8–9.

³⁰ Madžari so namreč sprva vse Slovane poimenovali z izrazom Tót.

1836

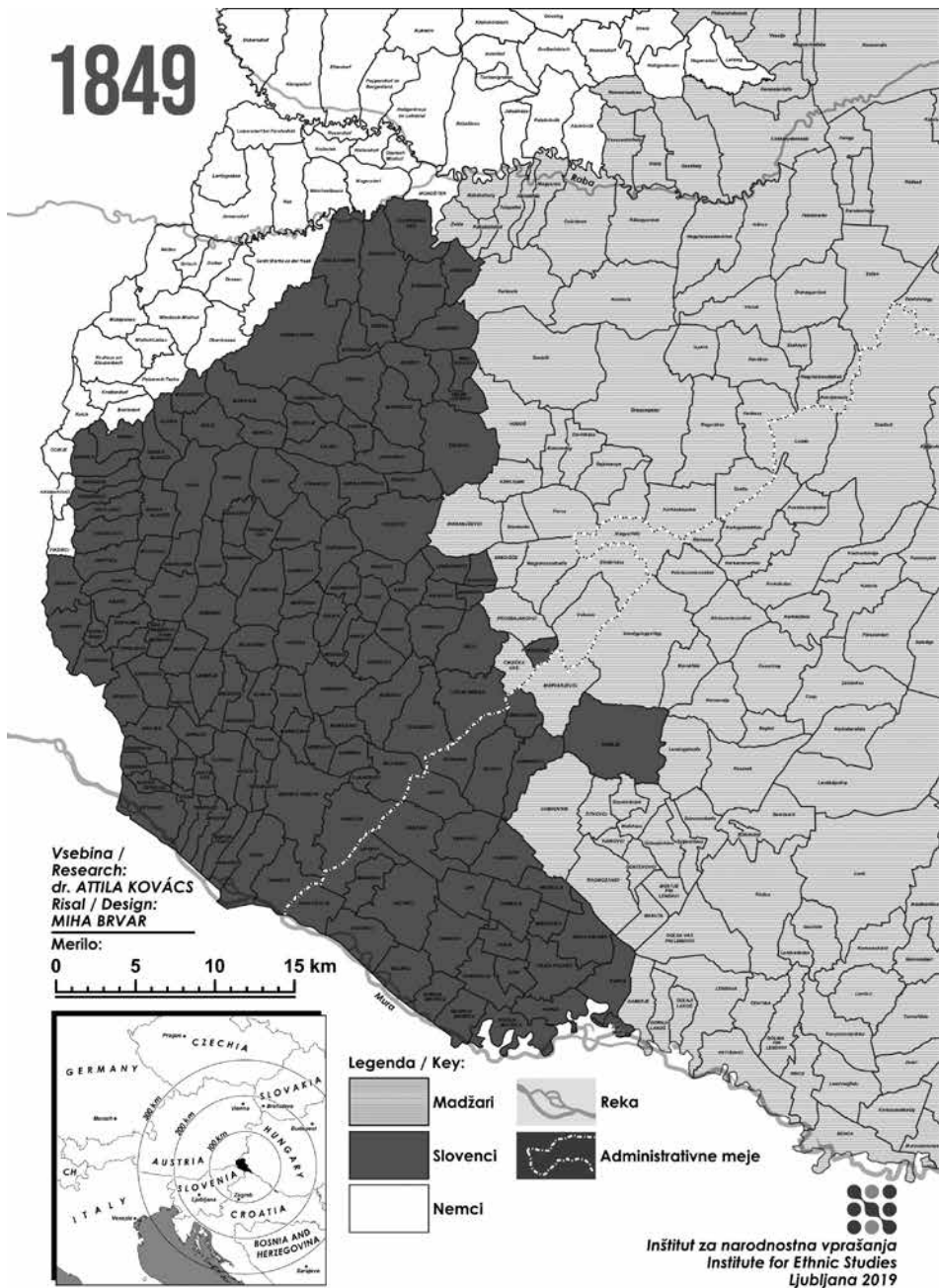
Slika 2: Slovensko-madžarska jezikovna meja na podlagi opisne statistike Eleka Fényesa.

Peter Kozler³¹ je v času nastanka programa »Zedinjena Slovenija« v štirih zaporednih številkah časopisa *Slovenija* (1849/55, 56, 57, 58) objavil članek z naslovom »Slovenci na Ogrskem«. V njem je poročal o geografskih danostih slovenske okrogline, o telesnih in duševnih značilnostih Slovencev na Ogrskem, o ljudskih običajih itn. Za študijo je najpomembnejši tisti del Kozlerjevega članka, kjer našteva s Slovenci naseljene katoliške in protestantske župnije na Ogrskem. Avtor poimensko našteje vsa naselja v župnijah in obenem navede tudi prevladujoči jezik v naseljih. Slovensko-madžarska jezikovno-etnična meja se je po Kozlerjevih podatkih začela na nemško-slovensko-madžarski tromeji pri kraju Monošter. Od tod proti jugu je jezikovna meja na slovenski strani potekala po naseljih Slovenska ves, Otkovci, Andovci, Mali in Veliki Dolenci, Šalovci, Peskovci, Križevci, Lončarovci, Ivanjševci, Berkovci, Selo, Vučja Gomila, Bukovnica, Kobilje, Strehovci, Turnišče, Nedelica, Mala Polana, Kapca in Kot. Na madžarski strani jezikovne meje, z izhodiščem na severu pri Monoštru, so se po Kozlerjevih podatkih nahajala naselja Zsida, Rábakisfalud, Farkasfa, Szalafő, Hodoš, Krplivnik, Domanjševci, Središče, Prosenjakovci, Čikečka vas, Motvarjevci, Szentgyörgyvölgy, Márokföld, Nemesnép, Lendvajakabfa, Bödeháza, Szentistvánlak, Dobrovnik, Radmožanci, Banuta in Gaberje.

Zemljevid slovensko-madžarske jezikovne meje, narisane na podlagi Kozlerjevih podatkov o prevladujočem jeziku v naseljih, nam pokaže, da se Kozlerjev in Fényesov jezikovno-etnični zemljevid razlikujeta le v enem naselju, in sicer v naselju Kot na skrajnem jugu slovensko-madžarske jezikovne meje. Fényes je naselje Kot navedel kot naselje, kjer prevladuje madžarski jezik, Kozler pa ga skupaj s Kapco in Hotizo prišteva k slovensko govorečim naseljem lendavske župnije oz. fare.³²

³¹ Peter Kozler (1824–1879), pravnik, geograf, politik in gospodarstvenik. Kozler, ki se je rodil na Kočevskem, je po končani osnovni šoli v Ribnici nadaljeval šolanje na normalki in gimnaziji v Ljubljani, nato pa študiral logiko v Padovi in fiziko v Paviji. Leta 1846 je na Dunaju končal študij pravoslovja. Leta 1849 je stopil v državno službo in služboval v raznih krajih Istre in Primorske ter Notranjske. Po sedmih letih je izstopil iz državne službe in postal notar v Sežani. Po očetovi smrti je prevzel njegovo trgovino na Dunaju ter s solastniki ustanovil Pivovarno Union v Ljubljani. Čeprav je bil po rodu Nемец, se je že med šolanjem ogrel za slovenstvo in se zavzemal za idejo Zedinjene Slovenije. V drugi polovici štiridesetih let 19. stoletja se je lotil tudi publicističnega dela in se predvsem zanimal za obmejne Slovence. Kozlerjevo najbolj znano delo je *Zemljevid slovenskih dežel*, na katerem je označil tudi slovensko jezikovno mejo v Prekmurju. O Slovencih na levem bregu Mure je članek objavil v časopisu *Slovenija*. Kozler, Peter. Slovenska biografija: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi297498/> (dostop: oktober 2019).

³² Kozler, Slovenci na Ogrskem, *Slovenija*, list 55, str. 220.

Slika 3: Slovensko-madžarska jezikovna meja na podlagi opisne statistike Petra Kozlerja.

POPIS PREBIVALSTVA LETA 1880

Popis prebivalstva leta 1880 je izvedel Državni kraljevi ogrski statistični urad (Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal), ki je začel delovati leta 1867, torej v letu nastanka avstro-ogrske monarhije. Prvi popis je novi urad izpeljal leta 1869, vendar v tem popisu še ni bilo vprašanja o etnični oz. jezikovni pripadnosti prebivalstva. Prvič so prebivalstvo po maternem jeziku v uradnem popisu povprašali leta 1880. Kritični datum popisa je bil na silvestrovo oz. novo leto 1880 in 1881. Popisovalci so praviloma prihajali iz vrst izobraženih in zaupanja vrednih oseb, kot so bili »... rezervni častniki in podčastniki, duhovniki, učitelji, posestniki, upravniki veleposestev itn.« Med pogoji za popisovalca je bilo znanje jezika prebivalstva na območju, ki ga je popisoval, vendar so v smernicah za popisovalce zapisali, da je zaželeno še znanje madžarskega jezika.³³ Pod izrazom materinščina oz. materni jezik ni bil razumljen jezik, ki se ga je oseba naučila v družini, ampak jezik, »ki ga ima za svojega in ga najraje govori«.³⁴ Od popisa prebivalstva leta 1880 imamo na razpolago številčne podatke o maternem jeziku prebivalstva po naseljih, kar nam omogoča natančno predstavitev oblikovanja slovensko-madžarske etnično-jezikovne meje. Pri tem pa je treba posebej poudariti, da so 'popisni listki' (*számlálólap*) sicer navajali slovenski (vendski) materni jezik in so popisovalci osebe s slovenskim maternim jezikom tudi zapisali, vendar pa v objavljenih rezultatih popisa Slovencev niso navedli v posebni rubriki, temveč so jih navajali v skupini z drugimi 'domaćimi jeziki' (*egyéb hazai nyelvé*).³⁵

Na podlagi popisnih podatkov iz leta 1880 se je slovensko-madžarska jezikovno-etnična meja na severu začela pri kraju Monošter, ki pa je imel že madžarsko večino in ne nemške kot v prvi polovici 19. stoletja. Treba pa je omeniti, da je bila poleg prevladujočega madžarskega in nemškega jezika v mestu prisotna tudi slovenščina, in to z okoli 5-odstotnim deležem v skupnem prebivalstvu. Anton Trstenjak,³⁶ ki je leta 1883 prehodil Prekmurje, je

³³ *Az 1869–1980. évi népszámlálások*, str. 26–32.

³⁴ Katus, *A modern Magyarország születése*, str. 386.

³⁵ Popis leta 1880 je v rezultatih v posebni rubriki navedel naslednje jezike: madžarski, nemški, slovaški, romunski, rutenski (ukrajinski), hrvaško-srbski (oba jezika sta bila vodena pod isto rubriko), drugi domači jeziki (v to rubriko so uvrstili osebe s slovenskim maternim jezikom) in tuji jeziki.

³⁶ Anton Trstenjak (1853–1917), pisatelj, gledališki zgodovinar in organizator. Rodil se je v kraju Krčevina blizu Ormoža v župniji sv. Miklavž. Po končani osnovni šoli je šolanje nadaljeval v varaždinski gimnaziji, ki je s svojimi narodnozavednimi profesorji nanj močno vplivala. Po gimnaziji je študij nadaljeval na Dunaju, kjer je končal modroslovne študije, ni pa opravil zaključnih izpitov. Po vrnitvi z Dunaja se je sprva zaposlil kot učitelj na Mahrovem trgovskem učiteljskišću v Ljubljani, svoje delovno obdobje pa je končal kot kontrolor pri Mestni ljubljanski hranilnici, kjer je delal do svoje smrti. Trstenjak, ki je bil nekaj let tudi urednik časopisa *Slovan*, je zavzeto sodeloval v

na svoji poti obiskal tudi Monošter. O svojih opažanjih je zapisal: »Na severu je slovenska meja ob reki Rabi. Ob Rabi leži mestece Sv. Gothard, Slovenci ga nazivajo »Monošter« ali pa samo »varaš« [mesto]. To je nemško, židovsko in mažarsko gnezdo. Obiskal sem kavarno in razne gostilnice. Govorilo se je povsod nemški, a malo mažarski, slovenski nič.«³⁷ Od Monoštra navzdol proti jugu je slovensko-madžarska jezikovno-etnična meja v Železni županiji potekala po ločnici med naselji Slovenska ves, Otkovci, Andovci, Mali in Veliki Dolenci, Šalovci, Peskovci, Križevci, Lončarovci, Berkovci, Selo, Vučja Gomila na slovenski strani jezikovne meje, na madžarski strani jezikovne meje pa so se vrstila naselja Zsida, Rábakisfalud, Farkasfa, Szalafő, Hodoš, Krplivnik, Domanjševci, Ivanjševci, Središče, Prosenjakovci, Čikečka vas. Vasica Pordasinci, sicer obkrožena z madžarskimi vasmii, je bila leta 1880 naselje z izrazito večinskim slovenskim prebivalstvom. Vasi Selo in Vučja Gomila ob jezikovni meji sta imeli po podatkih popisa le relativno slovensko večino. V Zalski županiji se je jezikovna meja nadaljevala pri naseljih Bukovnica, Strehovci, Kobilje, Turnišče, Nedelica, Mala Polana, Velika Polana in Hotiza na slovenski strani jezikovne meje, na madžarski strani te iste meje pa so se nahajali kraji Motvarjevci, Szentgyörgyvölgy, Márokföld, Nemesnép, Lendvajakabfa, Bödeháza, Szentistvánlak, Dobrovnik, Radmožanci, Banuta in Kapca (glej zemljevid 1880).

Analiza jezikovno-etnične meje, narisane na podlagi podatkov popisa iz leta 1880, pokaže, da se je jezikovna meja v primerjavi z opisnimi statistikami iz prve polovice 19. stoletja spremenila na dveh odsekih. Na srednjem odseku jezikovne meje je rahla večina prebivalstva naselja Ivanjševci leta 1880 za materni jezik izbrala madžarščino, druga sprememba pa se je zgodila na skrajnem jugu jezikovne meje. Naselji Kapca in Kot, ki sta bili po Kozlerjevih podatkih naselji s slovenskim prebivalstvom, sta na podlagi popisa leta 1880 že naselji z večinskim madžarskim prebivalstvom, oz. je večina prebivalstva za materni jezik določila madžarščino. Pri tem pa je treba omeniti, da je v obeh naseljih malo manj kot 20 odstotkov popisanih oseb za materinščino

kulturnih in političnih društvih v Ljubljani. Posebno uspešen je bil kot organizator, tako je leta 1895 v Ljubljani organiziral srečanje 60 pevskih društev iz Slovenije, Hrvaške in Češke. Preizkusil se je tudi kot izdajatelj knjig. Trstenjakovo zanimanje za Slovence na Ogrskem je spodbudil Božidar Raič, ki je o Slovencih na levem bregu Mure objavil več del. Po Raičevem odhodu na Dunaj je o prekmurskih Slovencih začel pisati tudi Anton Trstenjak. Da bi o »Slovenski okroglini«, kakor so pogosto imenovali Prekmurje, podal čim natančnejšo podobo, je Trstenjak sam prepotoval Prekmurje. Na podlagi vtisov, ki jih je zbral na potovanjih, je nastal rokopis z naslovom *Slovenci na Ogrskem* s podnaslovom *Narodopisna in književna črtica*. Tekst, ki v devetih poglavjih zajema celotno kulturno podobo Prekmurja, je v nekem smislu nastajal kar 20 let (1883–1903), natisnili in izdali pa so ga šele leta 2006. *Trstenjak, Anton*. Slovenska biografija: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi726644/> (dostop: oktober 2019).

³⁷ Trstenjak, *Slovenci na Ogrskem*, str. 47.

določilo hrvaški jezik³⁸ in ne slovenskega kot pri opisni statistiki Petra Kozlerja ali Elekasa Fényesa. Razlaga, da bi popisovalci zamenjali prekmursko narečje z medžimurskim, je malo verjetna. Bolj verjetna je razlaga, ki temelji na napisanem v članku Petra Kozlerja v časopisu *Slovenija* leta 1849. Kozler v že omenjenem članku navaja, da slovensko govoreči prebivalci naselij Kapca in Kot, ki sta v cerkveno-upravnem pogledu pripadali dolnjelendavski županiji, ker ne morejo poslušati bogoslužja v slovenskem jeziku, k mašam hodijo v sosednjo Medžimurje.³⁹ Obstaja možnost, da so ti prebivalci svojo materinščino označili kot hrvaški jezik oz. medžimurščino. Težava, ki jo je Peter Kozler opisal sredi 19. stoletja, je obenem tudi ena od možnih razlag, zakaj so prebivalci naselij Kapca in Kot v drugi polovici 19. stoletja oz. v času med sredo 19. stoletja in popisom prebivalstva leta 1880 spremenili svojo materinščino. Ker sta obe naselji pripadali dolnjelendavski fari, kjer je bil jezik bogoslužja madžarski, obenem pa sta ležali na jezikovni meji, zaradi česar so se prebivalci obeh naselij mešali s sosednjim madžarskim prebivalstvom, se je večina prebivalstva Kapce in Kota pomadžarila.⁴⁰ K pomadžarjenju prebivalcev naselij Kapca in Kot je prispeval še en pomemben dejavnik. O tem je Ferenc Gönczi,⁴¹ madžarski etnolog, ki je v osemdesetih letih 19. stoletja kot učitelj poučeval v naselju Velika Polana,⁴² v študiji o Slovencih v Županiji Zala, ki jo je končal leta 1887, pisal tako: »V slovenski pokrajini ni slovensko-nemških ali slovensko-hrvaških mešanih naselij. So le tri madžarsko-slovenska naselja, in sicer Dobrovnik, Kapca in Kot, za katera je pričakovati,

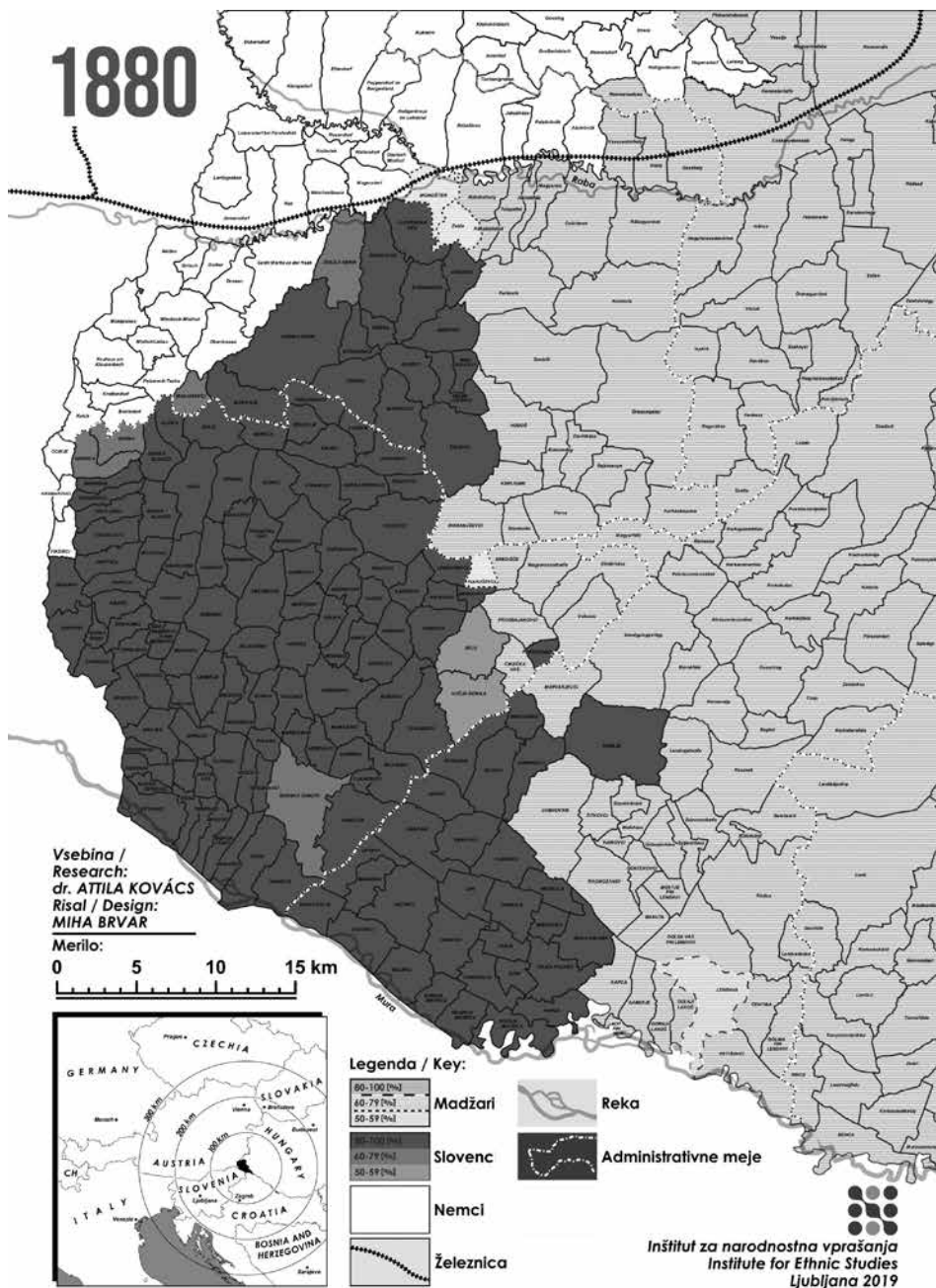
³⁸ V bistvu so zaradi skupnega vodenja hrvaškega in srbskega jezika ti prebivalci pristali v skupini hrvaško-srbski jezik.

³⁹ Kozler, Slovenci na Ogrskem, *Slovenija*, list 55, str. 220.

⁴⁰ Vir iz leta 1831 za naselje Kapca navaja, da so prebivalci naselja Slovenci (v izvirniku se uporablja naziv Bömhéc), vendar pa obvladajo tudi madžarski jezik. Bencze, *Zala megye leírása a reformkorban*, str. 104.

⁴¹ Ferenc Gönczi (1861–1948) se je leta 1861 rodil v kraju Radó (danes Nemesradó) v Županiji Zala. Po končani osnovni šoli v rojstni vasi je šolanje nadaljeval na meščanski šoli v Nagykanizsi in Zalaegerszegu. Po maturi je študiral na učiteljski šoli v kraju Kľaštor pod Znierom (danes Slovaška) in leta 1880 pridobil diplomu učitelja za ljudsko šolo. Po dveh letih pedagoškega dela v Županiji Somogy je v šolskih letih 1882/83 in 1883/85 poučeval v Veliki Polani v Prekmurju. Nato je bil deset let, do leta 1895, učitelj v Medžimurju, v kraju Kuršanec. Leta 1895 se je z družino preselil v Budimpešto, kjer je do leta 1901 deloval kot učitelj, nato pa postal šolski nadzornik. Leta 1912 so ga imenovali za šolskega nadzornika za Županijo Somogy. Po upokojitvi leta 1922 je postal direktor muzeja v Kaposváru, kjer je živel vse do smrti leta 1948. Gönczi je ob pedagoškem delu deloval tudi kot etnolog. V raznih strokovnih časopisih in revijah je objavil več znanstvenih del. Prvi etnografski članek je objavil leta 1887, še istega leta pa je v časopisu *Muraköz* objavil članek o Slovencih v Županiji Zala. Pozneje je objavil več publikacij, med njimi tudi daljšo študijo o Slovencih v Županiji Zala, ki so jo izdali leta 1914. Marx, »*Opeka za gradnjo*«: <https://en.calameo.com/read/002974134010b531b4587/> (dostop: oktober 2019).

⁴² Marx, »*Opeka za gradnjo*« str. 2. <https://en.calameo.com/read/002974134010b531b4587/> (dostop: oktober 2019).

Slika 4: Slovensko-madžarska jezikovna meja na podlagi popisa prebivalstva leta 1880.

da bodo kmalu postala popolnoma madžarska, k čemur največ prispevajo ljudske šole.«⁴³

Sodobnik, učitelj Gönczi, ki je služboval v bližini Kapce in Kota, je torej opazil pomen šolanja pri madžarizaciji omenjenih naselij.

POPIS PREBIVALSTVA LETA 1890

Osemdeseta leta 19. stoletja so začetek madžarizacije na Ogrskem,⁴⁴ na katero so med drugim vplivali tudi statistični podatki oz. dejstvo, da so leta 1880 v Kraljevini Ogrski (brez Hrvaške in Reke) popisali manj kot 50 odstotkov oseb z madžarskim maternim jezikom.⁴⁵ Država je madžarizacijo podprla z vsemi zakonsko dovoljenimi sredstvi, jo vsiljevala in po potrebi obšla ali kršila Zakon o enakopravnosti narodnosti iz leta 1868. Zakon LXIV iz leta 1868 o enakopravnosti narodnosti (1868. évi LXIV. törvény a nemzetiségi egyenjóság tárgyában), kot je to zapisal László Kontler, se je izoblikoval ob ideji, da

[...] vsi ogrski državljani sestavljajo nacijo v političnem smislu, eno in nedeljivo madžarsko nacijo«, to je na prividu madžarske nacionalne države po zahodnoevropskem zgledu. Zakon ni priznaval političnega obstoja in s tem tudi ne kolektivne pravice in politične ustanove narodnostnih skupin, ki so se morale zadovoljiti z izjavo, da »vsak državljan domovine ... uživa enake pravice, ne glede na narodnostno skupino, kateri pripada«. Hkrati pa je bil popolnoma liberalen v priznavanju pravic posameznika, v nekaterih podrobnostih je celo presegal zahteve narodnosti. Ponudil je vrsto možnosti za rabo narodnega jezika v upravi, na sodišču, v šolstvu in verskem življenju; pravica druženja je omogočala nastajanje kulturnih, znanstvenih umetniških ali gospodarskih združenj in šol, kjer so lahko govorili v katerem koli jeziku. Po tem zakonu je bila država celo dolžna zagotoviti osnovno in srednjo šolanje v materinem jeziku ter sodelovanje etničnih manjšin v javnih službah. Nasprotniki zakona so sprva kritizirali njegove pomankljivosti, pozneje pa so v glavnem pritoževali nad ogrskimi oblastmi, ker so zakon vse bolj zanemarjale.⁴⁶

⁴³ Gönczi, *Slovenci v Županiji Zala*, str. 14. <https://en.calameo.com/read/002974134de1a15c4d5b5/> (dostop: oktober 2019).

⁴⁴ Slovenski zgodovinarji, ki se ukvarjajo z zgodovino Prekmurja, opozarjajo, da se je madžarizacija začela z nastankom avstro-ogrske monarhije oz. po sprejetju Zakona o enakopravnosti narodnosti iz leta 1868, ki je določal, da so vsi prebivalci Ogrske ne glede na narodno oz. jezikovno pripadnost en sam politični narod. O madžarizaciji v Prekmurju podrobneje: Fujs, *Oblikovanje narodne identitete*, str. 212–213.

⁴⁵ Katus, *Nemzetiségi adatsorok*, str. 195.

⁴⁶ Kontler, *Madžarska zgodovina*, str. 226.

Največja pomankljivost zakona je bilo dejstvo, da ni vseboval nobenih jamstev in pravnih sredstev, da bi kršitelje zakona lahko kaznovali.⁴⁷

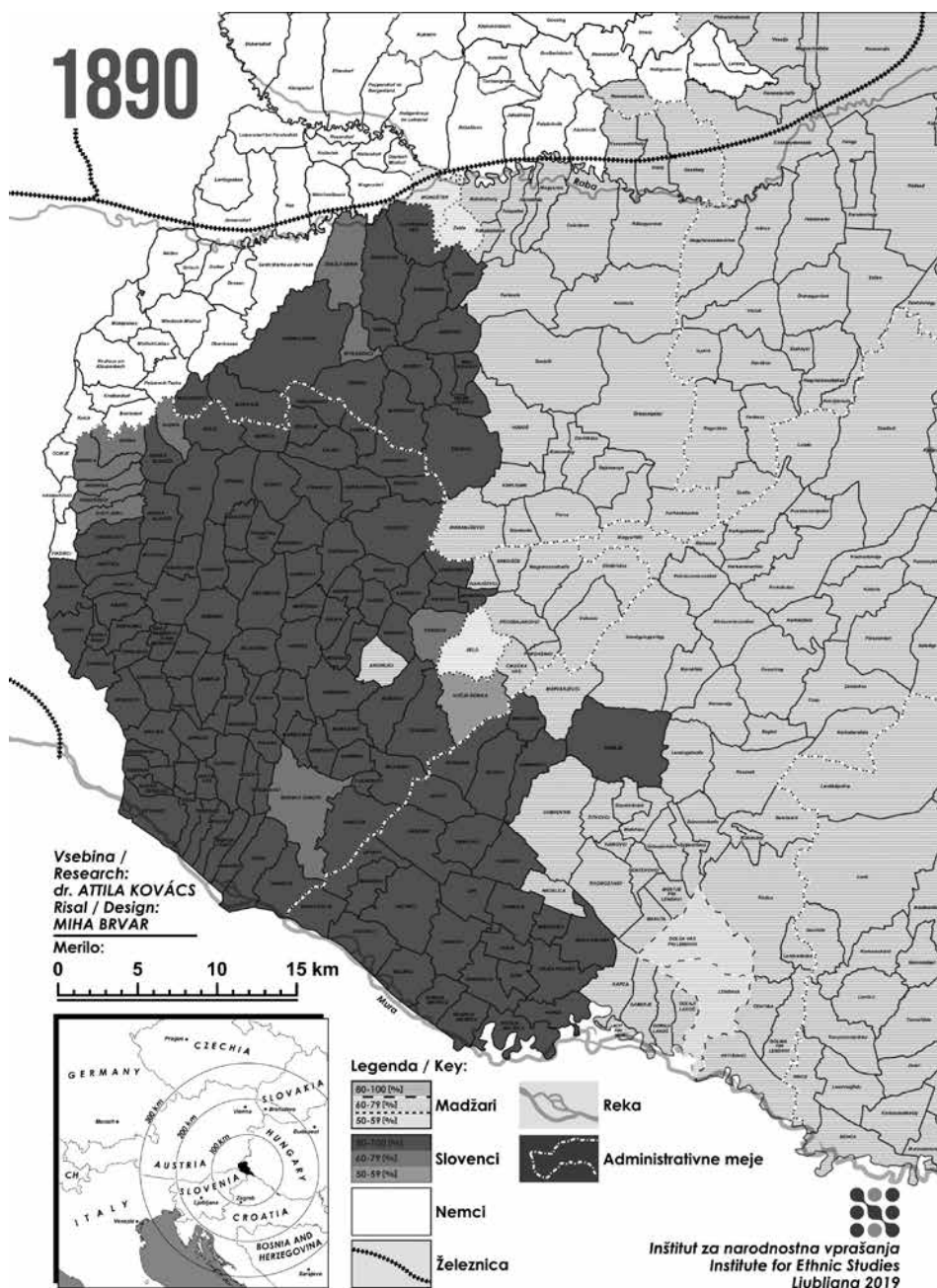
Popis prebivalstva leta 1890 je že potekal v obdobju pojava madžarizacije. Smernice za popis so se v glavnem ujemale s smernicami za popis leta 1880, uvedli pa so tudi nekaj novosti. Materni jezik otrok, ki še niso govorili, so po novem določili na podlagi materinščine matere. Pred tem, ob popisu leta 1880, so te otroke vodili pod posebno rubriko »ne zna govoriti«. Ob popisu leta 1890 so v zvezi z maternim jezikom uvedli še dve pomembni novosti. Leta 1880 so hrvaški in srbski jezik vodili pod isto skupino, leta 1890 pa so ju ločili. Druga novost je bila povezana s slovenskim maternim jezikom oz. z »vendskim jezikom«, kot so ga imenovali na Ogrskem. V rezultatih popisa prebivalstva so med maternimi jeziki namreč navedli tudi slovenski (vendski) jezik. Tako so poleg madžarskega, nemškega, slovaškega, romunskega, rutenskega (ukrajinskega), hrvaškega in srbskega jezika razpredelnice z rezultati vsebovale tudi slovenski jezik in skupino »ostali jeziki«.⁴⁸

Slovensko-madžarska jezikovna-etnična meja se je na podlagi statističnih podatkov začela na severu pri kraju Monošter. Od tod proti jugu je meja potekala po ločnici med naselji Slovenska ves, Otkovci, Andovci, Mali in Veliki Dolenci, Šalovci, Peskovci, Križevci, Lončarovci, Ivanjševci, Berkovci, Fokovci, Moravci, Tešanovci, Vučja Gomila, Bukovnica, Strehovci, Kobilje, Turnišče, Nedelica, Mala Polana, Velika Polana in Hotiza na slovenski strani jezikovne meje. Naselja na madžarski strani jezikovne meje pa so se vrstila po naslednjem vrstnem redu: Zsida, Rábakisfalud, Farkasfa, Szalafő, Hodoš, Krplivnik, Domanjševci, Središče, Prosenjakovci, Selo, Čikečka vas, Motvarjevci, Szentgyörgyvölgy, Márókföld, Nemesnép, Lendvajakabfa, Bödeháza, Szentistvánlak, Dobrovnik, Radmožanci, Banuta in Kapca (glej zemljevid 1890).

V primerjavi z zemljevidom, narisanim na podlagi podatkov popisa leta 1880, se zemljevid jezikovne meje iz leta 1890 razlikuje pri nekaterih naseljih na osrednjem delu jezikovne meje. Naselje Ivanjševci, ki je bilo leta 1880 popisano kot naselje z večinskim madžarskim prebivalstvom, je leta 1890 ponovno postalo slovensko naselje. Naselje Selo, ki je imelo pred 10 leti rahlo slovensko večino, je bilo leta 1890 popisano z rahlo madžarsko večino. Čeprav naselje Andrejci ni ležalo ob slovensko-madžarski jezikovni meji in je bilo pri prejšnjih popisih in statistikah opisano kot naselje s slovensko govorečim prebivalstvom, so ga popisovalci leta 1890 zavedli kot naselje s samo madžarskim prebivalstvom. Vasica Pordašinci, ki je bila »otok v madžarskem jezikovnem morju« in katere prebivalci so se ob popisu leta 1880 izjasnili v absolutni večini za slovenski materni jezik (nad 80 odstotkov), je bila ob popisu leta 1890 že naselje

⁴⁷ *Magyarország története a 19. században*, str. 364.

⁴⁸ *A Magyar Korona Országainak Helységnevtára*. Budapest, 1892.

Slika 5: Slovensko-madžarska jezikovna meja na podlagi popisa prebivalstva leta 1890.

z več kot 80-odstotno madžarsko večino.⁴⁹ Na jugu jezikovne meje, pri slovensko-madžarsko-hrvaški jezikovni tromeji so bile leta 1890 jezikovne razmere identične položaju izpred desetih let. Naselji Kapca in Kot, ki sta se v bistvu pred popisom leta 1880 pomadžarili, sta tudi po popisu leta 1890 ostali naselji z večinsko madžarsko govorečim prebivalstvom. Preroške besede Antona Trstenjaka, ki je v zadnji četrtini 19. stoletja napisal, da »Slovenci žive raztreseni po madžarskih župnijah, zlasti ob mejah, kakor n. pr. v Hodošu, Dobrovniku, Domokošfi, potem pri Dolenji Lendavi v vaseh Hotica, Kapca, Kot. Ob teh mejah bodo se teško ohranili«, so se v primeru vasi Kapce in Kot uresničile.

POPIS PREBIVALSTVA LETA 1900

Kritični datum popisa se ni spremenil, določen je bil točno na dan »preloma« 19. in 20. stoletja. Na podlagi vladne uredbe so morale lokalne oblasti o tem obvestiti prebivalstvo, kar so storile s pomočjo malih ritarjev,⁵⁰ časopisov, plakatov itd. Hkrati pa so morale lokalne oblasti »pomiriti« prebivalstvo in jim razložiti pomen popisa. Prebivalstvo so tudi leta 1900 popisali na t. i. 'popisnih listkih' (*számlálólap*), kot novost pa so uvedli denarno plačilo za popisovalce. V primerjavi s prejšnjimi popisi je bila pri popisu leta 1900 še ena novost, in sicer so popisali tudi vojake, ki so prebivali v vojašnicah.⁵¹ Ta sprememba ni vplivala na podatke o prebivalstvu v naseljih v Prekmurju in ob slovensko-madžarski jezikovni meji; v pokrajini ob Muri ni bilo stacioniranega vojaštva oz. je bilo njihovo število minimalno.

V primerjavi s popisom izpred desetih let pa se je pojavila še ena, za našo študijo bistvena razlika. Podatke o slovensko govorečem prebivalstvu so namreč leta 1890 objavili v rezultatih popisa, leta 1900 pa kljub temu, da so popisovalci zabeležili podatke o slovensko govorečih prebivalcih, med objavljenimi rezultati popisa slovensko govorečih niso navedli v posebni rubriki. Slovence oz. prebivalstvo s slovenskim maternim jezikom so navedli v rubriki 'ostali' (*egyéb*), s tem da so pri podatkih za murskosoboški, monoštrski in dolnjelendavski okraj v opombah navedli, da so popisane osebe v rubriki »ostali« pretežno Slovenci (*túlnyomóan vendek*).⁵²

⁴⁹ Anton Trstenjak je leta 1883 naselje Pordašinci in sosednja naselja označil kot slovenska naselja: »Tudi Križevci so zadnja straža slovenska. Proti mažarski meji so zadnje slovenske vasi: Brkevči (Berkovci, op. A. K.), Prdašenci (Pordašinci, op. A. K.), Selo in Fokovci. Kar je dalje, je vse mažarsko.« Trstenjak, *Slovenci na Ogrskim*, str. 64.

⁵⁰ 'Mali ritarji' ali po madžarsko *kisbírók* so morali po naseljih zbobnati oz. naznaniti prebivalstvu različne pravne predpise, ukrepe osrednjih in lokalnih oblasti itd.

⁵¹ *Az 1869–1980. évi népszámlálások*, str. 26–32.

⁵² Naselja s slovenskim prebivalstvom so se nahajali v navedenih treh okrajih.

Slovensko-madžarska jezikovno-etnična meja se je na podlagi statističnih podatkov popisa leta 1900 začela na severu pri kraju Monošter, podobno kot pri vseh prejšnjih popisih. Od tod proti jugu je meja potekala po ločnici med naselji Slovenska ves, Otkovci, Andovci, Mali in Veliki Dolenci, Šalovci, Peskovci, Križevci, Lončarovci, Ivanjševci, Berkovci, Ratkovci, Kančevci, Ivanovci, Moravci, Tešanovci, Vučja Gomila, Bukovnica, Strehovci, Turnišče, Nedelica, Mala Polana, Velika Polana in Hotiza na slovenski strani jezikovne meje. Naselja na madžarski strani jezikovne meje pa so se vrstila tako: Zsida, Rábakisfalud, Farkasfa, Szalafő, Hodoš, Krplivnik, Domanjševci, Središče, Prosenjakovci, Selo, Fokovci, Čikečka vas, Motvarjevci, Kobilje, Dobrovnik, Radmožanci, Banuta in Kapca (glej zemljevid 1900).

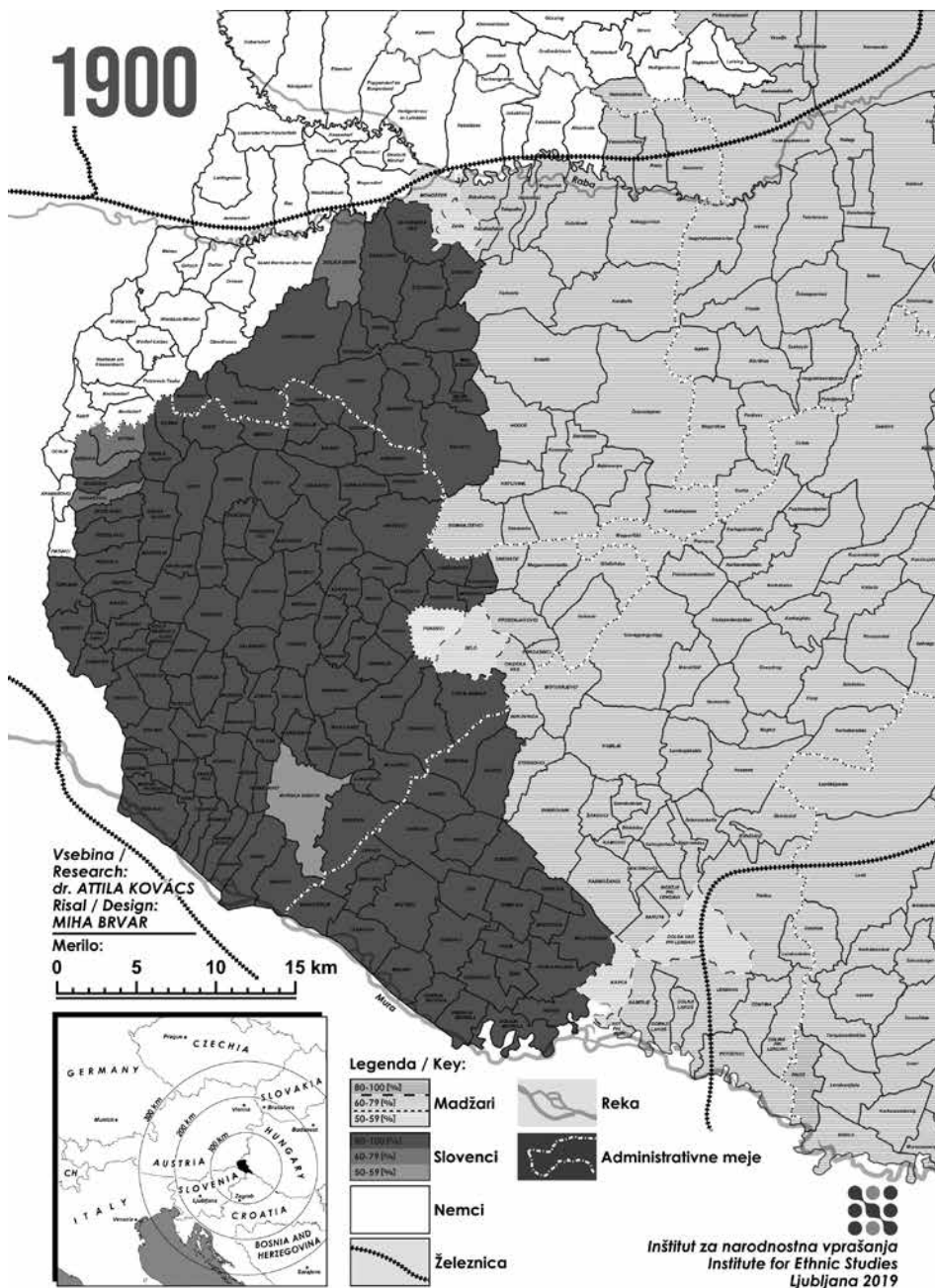
Primerjava jezikovno-etnične meje iz let 1890 in 1900 nam pokaže, da se je meja na srednjem odseku pri dveh naseljih spremenila v prid madžarsko govorečim. Večina prebivalcev vasi Fokovci (sicer ne absolutna večina) se je leta 1890 še izrekla za slovenski materni jezik, deset let pozneje pa so popisovalci kot materni jezik rahle večine prebivalcev popisali madžarski jezik. Bistveno večji zasuk se je zgodil pri Kobilju. Absolutna večina prebivalcev naselja Kobilje (nad 80 odstotkov) je leta 1890 za svoj materni jezik določila slovenščino. Ob prelomu stoletja je bilo Kobilje na podlagi popisa prebivalstva že večinsko madžarsko naselje. Že večkrat citirani Anton Trstenjak je v svojih narodopisnih črticah o kraju Kobilje in njegovih krajanah zapisal:

Vas Dobrovnik je pala! Jedna občina pa je še vendar v dobrovniški župniji, katera se brani potujčevanju. To je občina Kobilje, v kateri še živi 500 Slovencev. Kako dolgo pa bodo živeli, to vedi bog. Slovenci v Kobilju nimajo niti slovenskega duhovnika, ker je njih župnik v Dobrovniku Mažar. Pomagajo si, kakor si znajo in morejo: hodijo na izpoved v sosednje slovenske župnije. Kako dolgo bode to trpelo in kako dolgo se ne bodo naveličali tega žalostnega romanja, tudi to vedi Bog. Kapljica za kapljico prebije kamen, a Kobilje tudi ni toliko trdo, da ga ne bi dohitela ista usoda.⁵³

Kobilje je vse do leta 1839 spadalo k župniji Bogojina, v kateri so bila le slovenska naselja in kjer se je v cerkvi pridigalo v slovenskem jeziku. Omenjenega leta je bilo na podlagi določbe sombotelskega škofa⁵⁴ naselje Kobilje pripojeno dobrovniški župniji. Ker so bili prebivalci Kobilja Slovenci, so v dobrovniški farni cerkvi uvedli maše tudi v slovenskem jeziku. O tem pričajo

⁵³ Trstenjak, *Slovenci na Ogrskim*, str. 93.

⁵⁴ Marija Terezija je leta 1777 ustanovila sombotelsko škofijo; sestavljalo jo je okrožje Železne županije, ki je bilo izločeno iz škofije Győr, okrožje Zalaegerszega, ki je spadalo v veszprémszko škofijo, in območje zagrebške škofije tostran Mure.

Slika 6: Slovensko-madžarska jezikovna meja na podlagi popisa prebivalstva leta 1900.

cerkveni šematizmi iz let 1844, 1854 in 1874, ko se kot jezik pridige v dobrovniški župniji ob madžarskem omenja še slovenski jezik. Poznejši cerkveni popisi pa v dobrovniški župniji ne omenjajo več slovenščine, temveč le madžarščino.⁵⁵ Poleg v cerkvenem je bilo Kobilje tudi v politično-upravnem pogledu pripojeno Dobrovniku. Po uvedbi dualizma leta 1867 so preuredili tudi politično upravo in leta 1872 s sedežem v Dobrovniku ustanovili 'okrožni notariat' (*körjegyzőség*). K dobrovniškemu okrožnemu notariatu je spadalo sedem naselij z večinskim madžarskim prebivalstvom⁵⁶ in Kobilje kot edini kraj s slovenskim prebivalstvom.⁵⁷

POPIS PREBIVALSTVA LETA 1910

Zadnji popis prebivalstva v avstro-ogrski monarhiji so izvedli leta 1910. Izvedba popisa je potekala po smernicah, ki so bili v veljavi že pri prejšnjih popisih. Na podlagi izkušenj, pridobljenih pri prejšnjih popisih, je 3. člen Zakona o izvedbi popisa leta 1910 določil, da se morajo vsi moški učitelji osnovnih šol popisa udeležiti kot popisovalci. Podobno kot pri popisu leta 1900 so popisovalci popisali osebe s slovenskim maternim jezikom, vendar pa pri rezultatih slovensko govoreče prebivalstvo ni bilo predstavljeno v posebni rubriki, temveč so jih navedli v skupini »ostali«. Pri tem pa je treba opozoriti na to, da so rezultati popisa leta 1910 prebivalstvo po maternem jeziku v rubriki »ostali« v opombah v murskosoboškem, monoštrskem in dolnjelendavskem okraju razdelili v štiri skupine.⁵⁸ V prvi skupini so bila naselja, kjer so bili v rubriki »ostali« le Slovenci; teh je bilo sicer daleč največ. V drugo skupino so spadala naselja, kjer so bili v rubriki »ostali« pretežno Slovenci.⁵⁹ V tretji skupini so statistiki v rubriki »ostali« skupaj navedli Slovence in Rome.⁶⁰ V četrto skupino so spadala naselja, kjer so bili v rubriki »ostali« le Romi.⁶¹

⁵⁵ Varga, *A dobronaki plébánia történetéből*, str. 20.

⁵⁶ To so bili: Dobrovnik kot sedež okrožnega notariata, Žitkovci, Kamovci, Genterovci, Radmožanci, Gáborjánháza, Bödeháza in Jósecz.

⁵⁷ MNL ZML, IV. 433. Vegyes, egyedi iratok gyűjteménye: 410. sz.

⁵⁸ Naselja s slovenskim prebivalstvom so se nahajali v navedenih treh okrajih.

⁵⁹ To so bila naselja Bakovci, Rakičan, Gornji Slaveči, Gornja Lendava (Grad na Goričkem), Gerlinci, Ženavlje, Vanča vas, Krog, Kuzma, Lemerje, Mačkovci, Murska Sobota, Ropoča, Serdica, Sebeborci, Vadarci, Fokovci, Cankova, Dolič in Zenkovci v murskosoboškem okraju, naselja Dolnji Senik, Domonkosfa, Šalovci in Monošter v monoštrskem okraju, in naselja Dolnja Bistrica in Dolnja Lendava (Lendava) v dolnjelendavskem okraju.

⁶⁰ Naselja, pri katerih so pri maternem jeziku v rubriki »ostali« navedli Slovence in Rome skupaj, so bili Borejci, Gornji Črnci in Černelavci v murskosoboškem okraju in naselje Petišovci v dolnjelendavskem okraju.

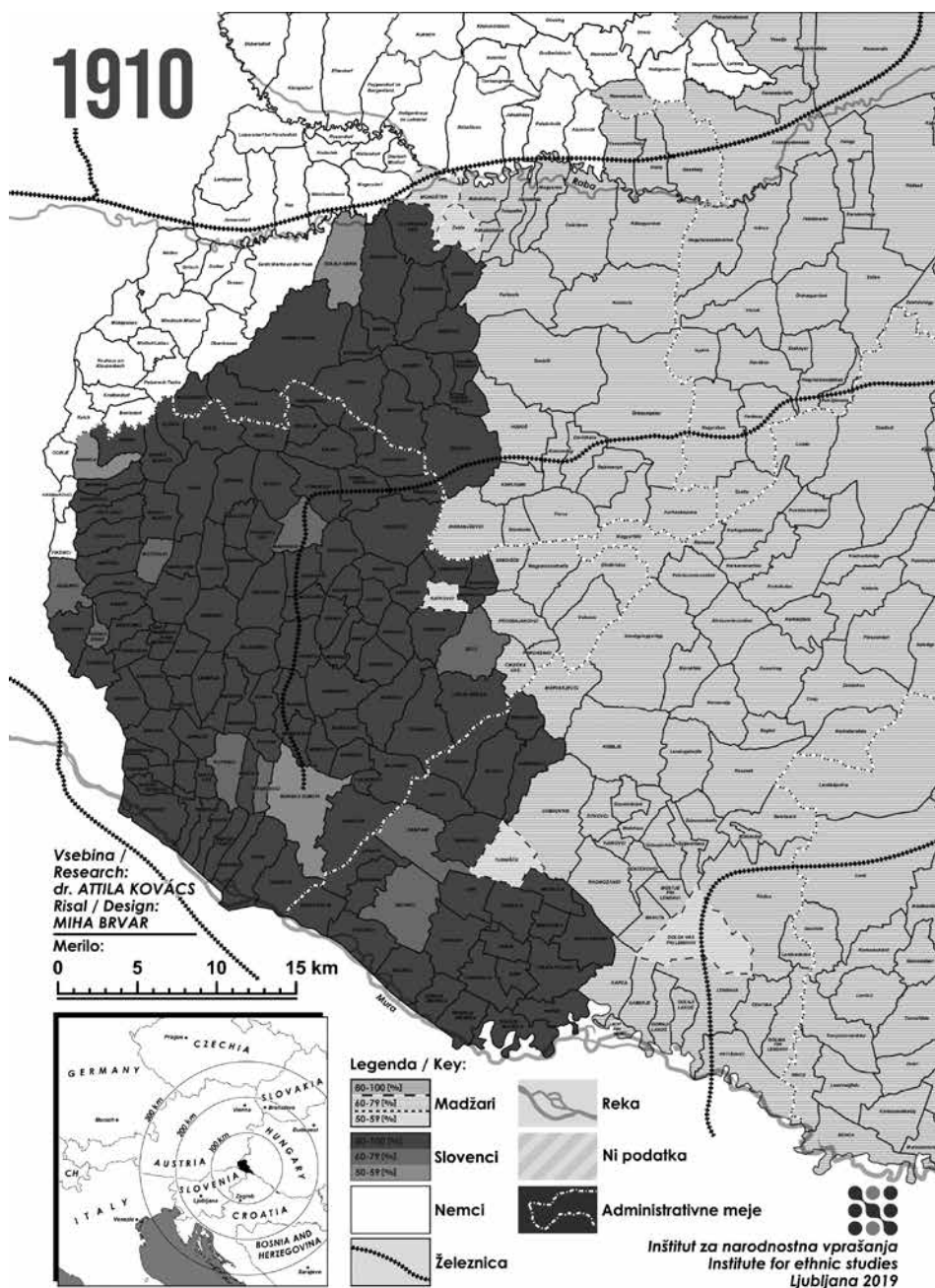
⁶¹ Naselja v rubriki »ostali« s samo romskim prebivalstvom (statistični vir jih navaja kot Cigani) so se nahajala le v monoštrskem okraju, pa še ti so bili zunaj slovenskega naseljitvenega območja.

Analiza podatkov o maternem jeziku popisa prebivalstva leta 1910 pokaže, da se je slovensko-madžarska jezikovna meja na severu začela pri reki Rabi pri Monoštru. Južno od okrajnega središča je jezikovna meja potekala po ločnici med naselji Slovenska ves, Otkovci, Andovci, Mali Dolenci, Veliki Dolenci, Šalovci, Peskovci, Križevci, Lončarovci, Ivanjševci, Berkovci, Selo, Vučja Gomila, Bukovnica, Strehovci, Renkovci, Lipa, Gomilica, Nedelica, Mala Polana, Velika Polana in Hotiza na slovenski strani jezikovne meje. Naselja na madžarski strani jezikovne meje pa so se vrstila tako: Zsida, Rábakisfalud, Farkasfa, Szalafő, Hodoš, Krplivnik, Domanjševci, Središče, Prosenjakovci, Čikečka vas, Motvarjevci, Kobilje, Dobrovnik, Turnišče, Radmožanci, Banuta in Kapca (glej zemljevid 1910).

Primerjava jezikovno-etnične meje med slovensko in madžarsko govorečim prebivalstvom v letih 1900 in 1910 pokaže, da se je meja spremenila na dveh odsekih. Na srednjem odseku jezikovne meje se je jezikovna meja pomaknila v prid slovensko govorečim. Naselji Fokovci in Selo, ki sta bili na podlagi rezultatov popisa leta 1900 naselji z večinskim madžarskim prebivalstvom, sta pri zadnjem popisu prebivalstva v monarhiji postali naselji z večinskim slovenskim prebivalstvom, Selo celo z absolutno večino. Poraja se vprašanje, kateri dejavniki so vplivali na to, da sta ti dve naselji ponovno pridobili slovensko večino, oz. da je velika večina prebivalcev za materinščino označila slovenski jezik. Za zdaj za odgovor na to vprašanje še ni dovolj podatkov. Anton Trstenjak, ki je na svoji poti po Prekmurju obiskal tudi te kraje, je zapisal, da je slovenstvo tod močno in da se v cerkvi pridiga le slovensko.⁶² Na južnem odseku slovensko-madžarske jezikovne meje je prišlo do spremembe pri naselju Turnišče. Rahla večina prebivalcev naselja Turnišče, ki je bilo župnijsko središče in obenem tudi sedež okrožnega notariata, je leta 1910 za materni jezik določila madžarski jezik. Konkretno vzroke, zakaj je večina prebivalcev naselja, ki je še pred desetimi leti imel absolutno slovensko večino, za materni jezik vpisala madžarščino, bo treba še raziskati. Nekaj smernic pa nam lahko da potopis že večkrat citiranega Antona Trstenjaka. Trstenjak je v začetku 20. stoletja, natančneje leta 1903, obiskal Turnišče in takole strnil svoje vtise:

Malo je tako lepih in snažnih trgov kakor je Turnišče. Ob obeh straneh ceste tišči se hiša hiše, dvorišča so snažna, za hišami pa se dvigajo sadna drevesa. Na koncu vasi stoji cerkev z župniščem, v katerem župnikuje Salaj, rodom Mažar. Ali Salaj zna dobro slovenski. Korakajoč proti župnišču, srečam duhovnika in se mu predstavim. Bil je to turniški kapelan, po imenu Kos, rodom is Sobote. V tem trenutku vrne se s polja

⁶² Trstenjak, *Slovinci na Ogrskim*, str. 67.

Slika 7: Slovensko-madžarska jezikovna meja na podlagi popisa prebivalstva leta 1910.

župnik Salaj. Kapelan me mu predstavi, ali župnik je govoril samo mažarski, postavil se je od mene, a kapelan me je prosil, da idemo v čardo (krčmo). In šli smo: kapelan, moj brat in jaz. Bilo je nekoliko pred poludnem. Krčmar je trd Mažar, prinesel nam je dobrega vina z Blatnega jezera. Skoro sta prišla še dva gosta in se nam pridružila: gospon notariuš in turniški trgovec Toth. Prvi je rodom Hrvat iz Ludbrega, drugi trd Mažar, ali zna tudi slovenski, ker drugače ne bi mogel kupčevati z ljudmi. Čudili so mi se vsi, da se mi ljubi potovati, ker Mažar ni turist, samo trgovec je mislil, da je pravo pogodil, ko je rekel, da ne potujem radi krajine, ampak radi deklet. Oporekati nisem hotel, občnemu smehu, ki je izbruhnil vsled trgovčeve šale, ker mi je bilo všeč, da me niso spoznali. Verovali so mi, da me »Štajerca« zanima ta stran Mure, katero tako rad gledam s svojih rojstnih ljutomerskih goric. In verovali so mi. Političnih uprašanj se nisem dotikal, saj sem vedel, da zajašejo politično kljuse sami moji družabniki. Motil se res nisem. Gosponu notariušu, kateri je zmeraj govoril hrvaški, zdelo se je vredno in potrebno opravičevati se pred menoj, da on z menoj samo radi mene govori hrvaški, ker je on sicer »rodjen Hrvat, a ipak je dober Mažar«. Molčali so moji znanci, a jaz sem imel najmanj povoda utikati se v te pogovore in še morda preobračati izgubljenega Hrvata.⁶³

POPISA PREBIVALSTVA V LETIH 1920 IN 1921

Zadnja popisa, ki sem ju vzel pod drobnogled, sta nastala že v popolnoma novem geopolitičnem okolju. Avstro-ogrška monarhija je namreč po štiriletnem vojskovanju leta 1918 razpadla in na pogorišču črno-žolte države je nastalo več novih držav. Tudi območje slovensko-madžarske kontaktne zone politične spremembe niso obšle. Avgusta 1919 je namreč Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS) dobila dovoljenje pariške mirovne konference za zasedbo Prekmurja, kar je nato leta 1920 podpis trianonske mirovne pogodbe tudi uradno potrdil. Pogodba, podpisana v dvorcu Trianon, je območje slovensko-madžarske jezikovno-etnične meje razdelila med Kraljevino Madžarsko in Kraljevino SHS. Madžarska je prvi popis prebivalstva po razpadu monarhije izvedla leta 1920, Kraljevina SHS pa leta 1921.

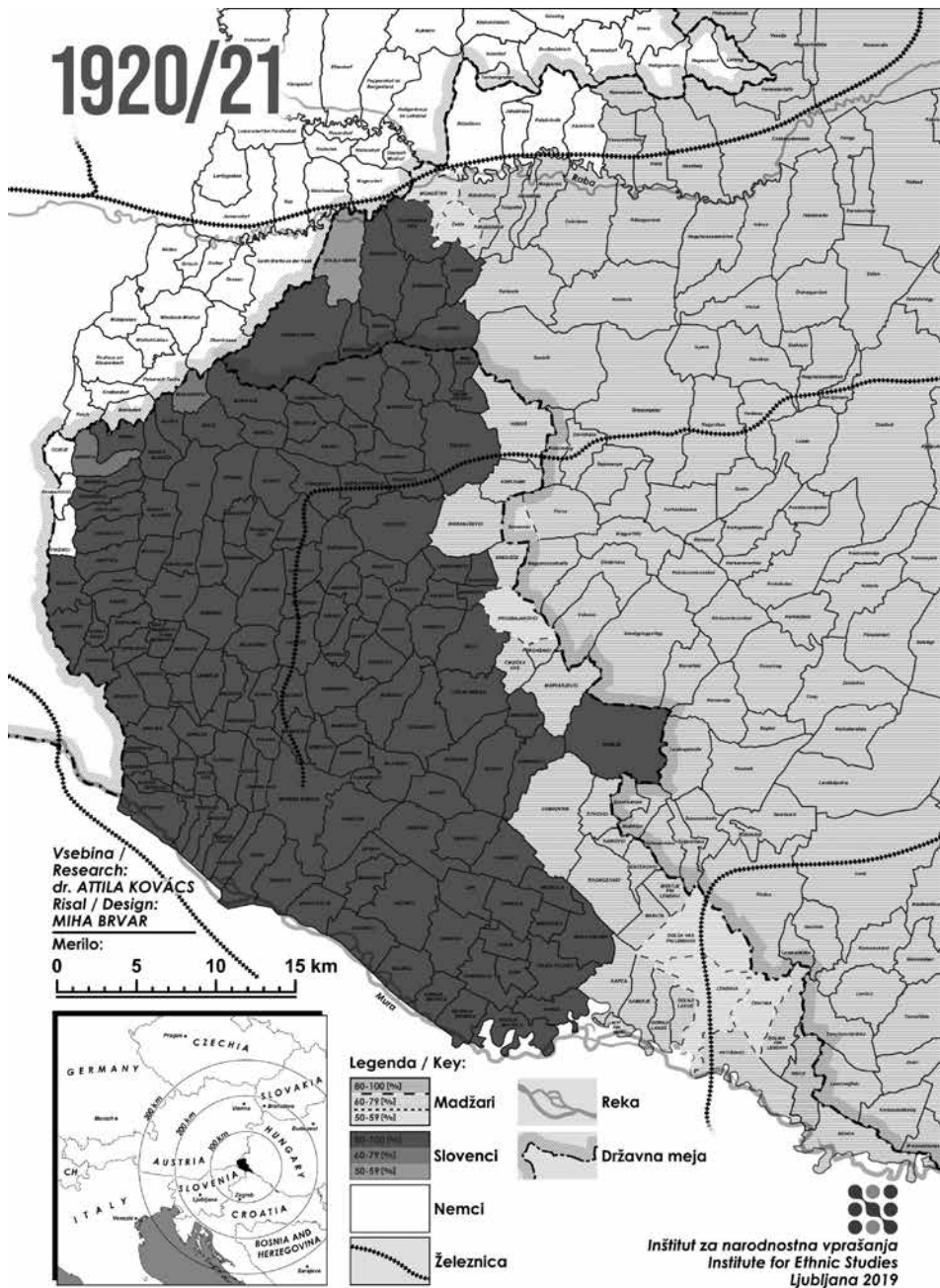
Kljub spremenjenim narodnostnim razmeram, trianonska mirovna pogodba je namreč iz Kraljevine Ogrske s približno polovico madžarskega in polovico nemadžarskega prebivalstva v narodnostnem pogledu naredila

⁶³ Trstenjak, *Slovenci na Ogrskim*, str. 67.

homogeno državo s približno 90 odstotki madžarsko govorečega prebivalstva, so popisni rezultati Slovence navedli v rubriki »ostali«. V primerjavi s prejšnjimi popisi prebivalstva pa so pri rezultatih popisa leta 1920 v opombah pri vsakem naselju posebej označili natančno število slovensko govorečega prebivalstva. Popis, ki ga je izvedla Kraljevina SHS v Prekmurju, je prav tako kot madžarski popis prebivalstvo spraševal po maternem jeziku. Pri rezultatih popisa so v rubriki materni jezik navedli vsega skupaj štiri skupine, in sicer slovenski, madžarski, nemški in drugi jeziki. Iz rezultatov madžarskega popisa leta 1920 in popisa Kraljevine SHS iz leta 1921 je nastal zemljevid, ki predstavlja slovensko-madžarsko jezikovno-etnično mejo takoj po koncu prve svetovne vojne.

Slovensko-madžarska jezikovno-etnična meja se je na severu začela pri kraju Monošter, ki je po novih političnih spremembah pristal na meji med Madžarsko in Avstrijo. Od tod je šla meja navzdol proti jugu po ločnici med naselji Slovenska ves, Otkovci in Andovci na slovenski strani jezikovne meje v Kraljevini Madžarski. Na madžarski strani jezikovne meje v Kraljevini Madžarski pa so se vrstila naselja Zsida, Rábakisfalud, Farkasfa in Szalafő. Pri naseljih Mali Dolenci in Veliki Dolenci je »jezikovna meja« stopila v Kraljevino SHS in se na slovenski strani jezikovne meje nadaljevala pri krajih Šalovci, Peskovci, Križevci, Lončarovci, Ivanjševci, Berkovci, Selo, Vučja Gomila, Bukovnica, Strehovci, Kobilje, Turnišče, Nedelica, Mala Polana, Velika Polana in Hotiza. Na madžarski strani jezikovne meje v Kraljevini SHS pa so se vrstila naselja Hodoš, Krplivnik, Domanjševci, Ivanjševci, Središče, Prosenjakovci, Čikečka vas in Motvarjevci. Pri Motvarjevcih se je jezikovna meja ujela s politično državno mejo, saj so bila naselja Szentgyörgyvölgy, Márokföld, Nemesnép, Lendvajakabfa, Bödeháza in Szentistvánlak hkrati jezikovna in državna meja. Pri naselju Žitkovci se je jezikovna meja ponovna vrnila v Kraljevino SHS in se nadaljevala pri Dobrovniku, Radmožancih, Banuti in Kapci na madžarski strani jezikovne meje (glej zemljevid 1920/1921).

Pogled na jezikovno-etnična zemljevida, narisana na podlagi popisa prebivalstva leta 1910 in 1920/1921 pokaže, da je na osrednjem delu jezikovne meje prišlo do sprememb pri dveh krajih. Vas Kobilje, ki je bila vse do leta 1890 slovensko naselje, pri popisu v letih 1900 in 1910 pa že naselje z večinskim madžarsko govorečim prebivalstvom, so leta 1921 popisovalci ponovno zabeležili kot slovensko vas z absolutno večino oseb s slovenskim maternim jezikom. Za vas Kobilje je že bilo omenjeno, da je bila v času Ogrske tako v cerkvenem kot politično-upravnem pogledu priključena dobrovniškima župniji in notariatu, kjer je bila med madžarskimi edina slovenska vas. Dejansko so bili prebivalci vasi Kobilje, ki so jo z vseh strani obkrožala naselja z madžarskim prebivalstvom, v začetku 20. stoletja v fazi spreminja-

Slika 8: Slovensko-madžarska jezikovna meja na podlagi madžarskega popisa prebivalstva leta 1920 in jugoslovanskega popisa prebivalstva leta 1921.

nja jezika. Prekmurski sodobnik, župnik Ivan Jerič,⁶⁴ je v svojih spominih o Kobiljčanih zapisal:

Kobilje je bilo nekdaj samostojna župnija. Ko je ta prenehala, je bilo Kobilje, ker je bilo slovensko, pridruženo bogojanski župniji. Ko pa je na Ogrskem bila uvedena pomadžarjevalna politika, so Kobilje priključili dobrovniški, madžarski župniji z namenom, da se Kobilje čim prej pomadžari. Ob času osvoboditve Prekmurja so Kobiljčani že vsi govorili gladko madžarsko in slovenščino zelo mešali z madžarskimi besedami. Moj oče je imel mlin na Muri. Kot šolar sem moral večkrat nesti večerjo k mlinu. Med potjo sem hodil mimo Duričeve hiše. Gospodinja in hči Manka sta bili gluhi. Ena je ležala na peči, druga na komeni⁶⁵ in se pogovarjali:

»Mati, ste res hodili na Kobilje na žuanijsko cesto gramoz razvažati?«

»Hodla sam, hodla.«

»Mati, kak pa na Kobilji gučijo?«

»Manka, ne tak pa ne ovak.«

»Kak pa te?« jo vpraša hčerka.

»Tak: Stric nem tudni, ka menykó v toronyba včesno?« (Stric ali ne veste, da je strela udarila v stolp.)⁶⁶

Do druge spremembe na jezikovni meji je prišlo pri naselju Turnišče. Absolutna večina prebivalcev »varaša«, kot se je drugače reklo župnijskemu in notarskemu središču Turnišče, se je ob popisu v novi državi izjasnila za slovenski materni jezik.

⁶⁴ Ivan Jerič (1891–1975) se je rodil v naselju Dokležovje v Prekmurju. Ljudsko šolo je končal v domačem kraju, nato pa pozneje, pri 19 letih še meščansko šolo v Lendavi in Monoštru. Po koncu vojne, kjer je služil kot vojak Avstro-Ogrske, je v Ljubljani končal še gimnazijo. Po maturi je vpisal bogoslovje v Mariboru in bil leta 1924 posvečen za duhovnika. Še istega leta je nastopil kaplansko službo v Ljutomeru. Dve leti pozneje je bil imenovan za kaplana v Murski Soboti, leta 1929 pa premeščen v Lendavo, kjer je od leta 1931 opravljal delo župnika in dekana. Vmes, v obdobju 1927–1929, je bil narodni poslanec na listi stranke SLS v parlamentu v Beogradu. Med letoma 1935 in 1953 je bil župnik v Turnišču. Po drugi svetovni vojni je bil štiri leta zaprt. Leta 1953 je bil imenovan za častnega konzistorialnega svetnika, leta 1961 pa še za častnega kanonika. Leta 1965 se je že kot upokojenec preselil v Bakovce, kjer je napisal svoje spomine. Ivan Jerič, ki je bil zelo zaveden Slovenec, se je leta 1919 prostovoljno pridružil prekmurski osvobodilni legiji, ki so jo na pobudo generala Maistra ustanovili v Ljutomeru. Jerič, ki je bil med voditelji legije, je bil v stiku tudi s Slavičem. Umrli je leta 1975 v Slovenj Gradcu, pokopan pa je v rojstni vasi v Dokležovju. Kuzmič, *Pokončni rodoljub Ivan Jerič*: <http://www.pomurski-muzej.si/izobrazevanje/gradiva-pomurja/gradivo/pokoncni-rodoljub-ivan-jeric/> (dostop: oktober 2019).

⁶⁵ Klop ob peči.

⁶⁶ Jerič, *Moji spomini*, str. 162–163.

SKLEPNE MISLI

Pregled in analiza opisne statistike in rezultatov popisa prebivalstva po kriteriju maternega jezika v obravnavanem obdobju nam pokažeta, da je bila slovensko-madžarska jezikovno-etnična meja dokaj stabilna in da je do trajnih sprememb glede jezikovne pripadnosti prišlo na dveh odsekih vsega skupaj treh naselij. Če primerjamo podatke popisa iz leta 1773 oz. opisne statistike Eleka Fényesa in Petra Kozlerja iz obdobja pred narodnim preporodom z rezultati popisov po razpadu avstro-ogrške monarhije (1920/1921), lahko ugotovimo, da se je jezikovna meja v prid madžarskemu jeziku pomaknila pri naselju Pordašinci na osrednjem delu jezikovne meje in pri naseljih Kapca in Kot na skrajnem jugu slovensko-madžarske jezikovne meje, ki je hkrati tudi slovensko-madžarsko-hrvaška jezikovna tromeja. Slednji naselji, torej Kapca in Kot, sta bili v prvi polovici 19. stoletja še naselji z večinskim slovenskim prebivalstvom. V drugi polovici 19. stoletja, natančneje od leta 1880, ko so izvedli prvi popis prebivalstva na Ogrskem, ki je popisal prebivalstvo tudi po materinem jeziku, pa sta bili že obe naselji madžarski. Iz napisanega izhaja, da je do zamenjave jezika pri prebivalcih naselja Kapca in Kot prišlo nekje v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja. Malo pozneje, v osemdesetih in devetdesetih letih 19. stoletja, je prišlo do zamenjave jezika pri prebivalcih naselja Pordašinci. Ob popisu prebivalstva leta 1880 je še absolutna večina prebivalcev za materni jezik določila slovenski jezik, deset let pozneje, ob popisu leta 1890 pa je absolutna večina prebivalcev za materni jezik določila madžarščino. Zamenjava materinščine se je izkazala za trajno, saj se kljub političnim spremembam in pripojitvi omenjenih treh naselij k novonastali državi Kraljevini SHS jezikovna pripadnost prebivalcev naselij ni spremenila.

László Katus, strokovnjak za narodnostna vprašanja v avstro-ogrski monarhiji, v eni od svojih publikacij takole povzema proces madžarizacije na območju Ogrske v obdobju dualizma:

Podrobnejša analiza madžarizacije kaže, da je bila ta najopaznejša pri narodnih skupinah, ki so bile najbolj izobražene in najmočnejše vključene v geografsko in družbeno mobilnost; k procesu madžarizacije je močno prispevalo daljše sobivanje z Madžari in to, da so pripadali istim skupnostim (rimskokatoliška, evangeličanska), razmeroma veliko število mešanih zakonov in seveda dvojezičnost. Madžarizacija je močno napredovala predvsem na jezikovnih otokih znotraj madžarskega jezikovnega območja, ob jezikovnih mejah in v mestih. [...]. Asimilacija je bila v osnovi in gledano v celoti spontan proces, v katerem so imele specifične ekonomsko-geografske razmere in naselja v Karpatskem bazenu enako

vlogo kakor demografski, gospodarski in družbeni dejavniki 19. stoletja. Ni dvoma, da si je madžarski vodilni politični sloj prizadeval prispevati k procesu madžarizacije in ga pospešiti. Za to je bilo v bistvu na voljo zgolj eno bolj ali manj učinkovito sredstvo, to je bila šola z obveznim poučevanjem madžarskega jezika in ustanavljanjem državnih šol z madžarskim učnim jezikom. [...]. Procesi »madžarizacije« pa so dosegli rezultate le tam, kjer so bili za to dani pogoji, kot so mešana naselja, trajno sobivanje in kontakti med Madžari in Nemadžari, oz. kjer so gospodarski, družbeni in demografski dejavniki, ki so spodbujali asimilacijo, ugodno učinkovali na madžarstvo, s čimer so pri nemadžarskih državljanih spodbujali »dovzetnost« za pomadžarjenje.⁶⁷

Navedeni podatki o pomadžarjenju so v pretežni meri vplivali tudi na naselja Kapca, Kot in Pordašinci. Vsa tri naselja so se nahajala ob slovensko-madžarski jezikovni meji, Pordašinci so bili celo »jezikovni otok«, saj so imele vse okoliške vasi madžarsko večino (Čikečka ves, Motvarjevci, Prosenjakovci). Izhajajoč iz tega so imeli pri pomadžarjenju prebivalcev vseh treh naselij veliko vlogo trajno sobivanje, kontakti z Madžari, mešani zakoni in dvojezičnost. Mešane zakone je spodbujala tudi pripadnost k isti verski skupnosti. Prebivalci naselij Kapca in Kot so bili katoličani, prav tako kot prebivalci sosednjega madžarskega naselja Gaberje. Poleg tega pa sta naselji pripadali dolnjelendavski župniji, kjer so bili v večini Madžari. Podobno je bilo v Pordašincih. Pretežna večina prebivalcev naselja Pordašinci, podobno kot v sosednjem naselju Prosenjakovci in delno Čikečki vasi, je bilo evangeličanov. Otroci iz Pordašincev so obiskovali madžarsko ljudsko šolo v sosednjih Motvarjevcih in Prosenjakovcih.⁶⁸ Vse to in tudi razmeroma skromno število prebivalcev Pordašincev (okoli 100 oseb ob prelomu stoletja) je prispevalo k temu, da je naselje ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja popolnoma zamenjalo svoj jezik in se pomadžarilo. Tudi pri pomadžarjenju naselij Kapca in Kot je pomembno vlogo odigrala šola, kot je omenjeno že v poglavju z naslovom Popis prebivalstva leta 1880.⁶⁹

Kljub dejstvu, da je po prvi svetovni vojni politična meja med Kraljevino SHS in Kraljevino Madžarsko na območju Prekmurja dokaj tesno sledila slovensko-madžarski jezikovno-etnični meji, je del slovenskega oz. madžarskega prebivalstva tudi na tem odseku prišel pod oblast druge države. Po trianonski mirovni pogodbi so Slovenci v okolici Monoštra, t. i. porabski ali rabski Slo-

⁶⁷ Katus, *A modern Magyarország születése*, str. 390–391.

⁶⁸ Kokolj, Horvat, *Prekmursko šolstvo*, str. 486.

⁶⁹ Gönczi, *Slovenci v Županiji Zala*, str. 14. <https://en.calameo.com/read/002974134de1a15c4dbb5/> (dostop: oktober 2019).

venci, še naprej ostali v okviru Madžarske. Vasi s slovenskim prebivalstvom, ki so še naprej ostale v okviru madžarske države, so bile naslednje: Gornji Senik, Dolnji Senik, Sakalovci, Slovenska ves, Otkovci, Andovci, Števanovci, Verica in Ritkarovci. V naštetih devetih vaseh v Porabju je na podlagi popisa prebivalstva leta 1920 živelo 4.166 oseb, ki so za materni jezik določile slovenščino. K temu je treba dodati še 97 Slovencev, ki jih je popis naštel v mestu Monošter.⁷⁰ Na podlagi mirovnega sporazuma, podpisanega v Trianonu, pa je del madžarskega prebivalstva iz okolice Dolnje Lendave (Županija Zala) in pokrajine Őrség (Železna županija) pripadel južnoslovanski državi. Vsega skupaj 26 naselij z madžarsko večino je pripadlo Kraljevini SHS; naselja si s severa proti jugu sledijo po tem vrstnem redu: Hodoš, Krplivnik, Domanjševci, Središče, Prosenjakovci, Čikečka ves, Pordašinci, Motvarjevci, Dobrovnik, Žitkovci, Kamovci, Genterovci, Radmožanci, Banuta, Mostje, Dolga vas, Dolnja Lendava, Čentiba, Dolina, Pince, Petišovci, Dolnji Lakoš, Gornji Lakoš, Gaberje, Kapca in Kot. V naštetih 26 naseljih so leta 1921 popisali 13.067 oseb z madžarskim maternim jezikom.⁷¹

Kot je razvidno zgoraj, je bila tudi ta politična meja krivična. Na eni strani je slovensko prebivalstvo v Porabju pustila v okviru madžarske države, po drugi strani pa madžarsko prebivalstvo, ki je živelo strnjeno v vaseh ob vzhodni meji, v Kraljevini SHS. Kljub temu pa je treba poudariti, da je bila »slovensko/jugoslovansko-madžarska« politična meja na območju Prekmurja v jezikovno-narodnostnem pogledu tako v slovenskem⁷² kot tudi madžarskem oziru še najbolj pravična.⁷³

⁷⁰ *Az 1920. évi népszámlálás.*

⁷¹ *Prekmurje. Seznam občin.*

⁷² Dovolj je le pogledati oz. primerjati politično in jezikovno mejo Slovencev z Italijani in Nemci (Avstrijci) ter število Slovencev, ki so po prvi svetovni vojni ostali v Italiji (okoli 300.000) in Avstriji (okoli 70.000).

⁷³ Po trianonskem mirovnem sporazumu je v Češkoslovaški živelo okoli milijon Madžarov, v Romuniji 1.670.000, v Kraljevini SHS okoli 460.000 (od tega 14.064 v Prekmurju) in v Avstriji okoli 26.000.

VIRI IN LITERATURA

KRATICA

MNL ZML – Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára

ARHIVSKI VIRI

MNL ZML, IV. 433. Zala Vármegye levéltárában elhelyezett letétek és vegyes egyedi iratok gyűjteménye, 1848–1944. 410. sz.

POPIS PREBIVALSTVA

Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása. Budapestini: Magyar Békeküldöttség, 1920.

A Magyar Korona Országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei megyék és községek szerint részletezve. II. kötet. Budapest: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1881.

A Magyar Korona Országainak Helységnévtára. Budapest: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1892.

A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása, első rész, a népesség általános leírása községenként. Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1902.

A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása, első rész, a népesség főbb adatai községenként. Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1912.

Az 1920. évi népszámlálás. Első. rész. A népesség főbb demográfiai adatai. Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1923.

Prekmurje. Seznam občin v abecednem redu, razvrščenih po sodnih okrajih z navedbo raznovrstnih podatkov. Murska Sobota: Okrajno glavarstvo Murska Sobota, 1921.

OBJAVLJENI VIRI

Bencze, Géza, Zala megye leírása a reformkorban. Zalai Gyűjtemény 23. Zalaegerszeg, 1986.

Fényes, Elek, *Magyarország, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben.* I. kötet. Pest, 1836.

Košič, Jožef, *Življenje Slovencev med Muro in Rabo. Izbor del.* Budimpešta, 1992.

Slavič, Matija, *Naše Prekmurje. Zbrane razprave in članki.* Murska Sobota: Pomurska Založba, 1999.

Statistični urad Republike Slovenije, *Popisi na Slovenskem 1948–1991 in Popis 2002*, Ljubljana, 2001.

Trstenjak, Anton, *Slovenci na Ogrskim. Narodopisna in književna črtica*. Viri 5. Maribor, Pokrajinski arhiv Maribor, 2006.

ČASOPISNI VIRI

Slovenija, 1849.

SPLETNI VIRI

Gönczi, Ferenc, *Slovenci v Županiji Zala*. Kaposvár, Tiskarna knjig Szabó Lipót, 1914. Slovenski prevod je nastal v okviru projekta E-kompetenca učiteljev v dvojezičnih šolah (Lendva-Lendava, 2013). <https://en.calameo.com/read/002974134de-1a15c4dbb5/> (dostop: oktober 2019).

Kozler, Peter, Slovenska biografija: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi297498/> (dostop: oktober 2019).

Kuzmič, Franc, »Pokončni rodoljub Ivan Jerič«, <http://www.pomurski-muzej.si/izobrazevanje/gradiva-pomurja/gradivo/pokoncni-rodoljub-ivan-jeric> (dostop: oktober 2019).

Marx, Mária, »Opeka za gradnjo madžarske etnografije.« Življenje in delo Ferenc Gönczija. Študija je nastala v okviru projekta E-kompetenca učiteljev v dvojezičnih šolah (Lendva-Lendava, 2013), <https://en.calameo.com/read/002974134010b531b4587> (dostop: oktober 2019).

Slavič, Matija, Slovenska biografija: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi582424/> (dostop: oktober 2019).

Trstenjak, Anton, Slovenska biografija: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi726644/> (dostop: oktober 2019).

LITERATURA

Ablonczy, Balázs, *A miniszterelnök élete és halála. Teleki Pál (1878–1941)*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2018.

Angyal, Endre, A vend kérdés. V: Lukács, István (ur.), *A vend kérdés. Válogatás eszmék és téveszmék bőséges tárházából*, Budapest, 1996, str. 71–104.

Fényes, Elek, *Magyarország, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*. I. kötet. Pest, 1836.

Fujs, Metka, Oblikovanje narodne identitete pri prekmurskih in porabskih Slovencih. V: Nečak, Dušan (ur.), *Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas*. Ljubljana, 1997, str. 204–218.

- Golec, Boris, *Nedokončana kroatizacija delov vzhodne Slovenije*. Ljubljana, ZRC SAZU, 2012.
- Göncz, László, *A muravidéki magyarság 1918–1941*. Lendva, Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 2001.
- Jerič, Ivan, *Moji spomini*. Murska Sobota: Zavod sv. Miklavža v Murski Soboti, 2000.
- Jesenšek, Marko, *Poglavja iz prekmurskega knjižnega jezika*. Bielsko-Biala, Budapest, Kansas, Maribor, Praha: Zora 90, 2013.
- Katus, László, Nemzetiségi adatsorok a dualizmus korában. V: Glatz, Ferenc, (ur.), *Magyarok a Kárpát medencében*, Budapest, 1988, str. 190–198.
- Katus, László, *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Pécs, Pécsi Történettudományi Kulturális Egyesület, 2009.
- Kokolj, Miroslav, Horvat, Bela, *Prekmursko šolstvo. Od začetka reformacije do zloma nacizma*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1977.
- Kontler, László, *Madžarska zgodovina. Tisočletje v Srednji Evropi*. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
- Kosi, Jernej in Stergar, Rok, Kdaj so nastali »Lubi Slovenci? O identitetah v prednacionalni dobi in njihovi domnevni vlogi pri nastanku slovenskega naroda, *Zgodovinski časopis*, 70 (2015), str. 458–488.
- Központi Statisztikai Hivatal, *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői. I. rész (1869–1910)*, Budapest, 1983.
- Lipušček, Uroš, *Prekmurje v vrtincu Pariške mirovne konference 1919*. Murska Sobota: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija, 2019.
- Gergely, András (ur.), *Magyarország története a 19. században*. Budapest: Osiris Kiadó, 2019.
- Munda Hirnök, Katalin, Ime Slovencev na Madžarskem nekoč in danes, *Etnologija Slovencev na Madžarskem / A magyarországi szlovének néprajza*, 3, (2001), str. 60–66.
- Necák Lük, Albina, Oris jezikovne politike in jezikovnega načrtovanja v panonskem prostoru ob dveh tromejeh. V: Klopčič, Vera in Anton Vratuša (ur.), *Panonski prostor in ljudje ob dveh mejah. Narodne manjšine 6. Živeti z mejo*. Ljubljana: SAZU, Inštitut za narodnostna vprašanja, 2008, str. 51–73.
- Pakot, Levente, Az 1880-as népszámlálás. A hivatalos nemzetiségi statisztika intézményesülésének kezdetei a dualizmus kori Magyarországon. V: Albert, Réka, Gábor Choch, in Péter Erdős (ur.), *Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon*, Budapest, 2010, str. 335–376.
- Szaszkóné dr. Sin, Aranka, Adalékok Fényes Elek pályájához, *Statisztikai szemle* 76, 1998/3, str. 253–265.
- Tóth, Gábor, Fényes Elek. V: Nagy, Ferenc (ur.), *Magyar tudóslexikon A-tól Zs-ig*, Budapest, 1997, str. 294–295.
- Varga, Sándor, *A dobronaki plébánia történetéből*, Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 1997.

SUMMARY

Attila Kovács

THE SLOVENIAN-HUNGARIAN LINGUISTIC-ETHNIC BORDER FROM THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY UNTIL THE DISINTEGRATION OF AUSTRIA-HUNGARY

By means of descriptive statistics and population censuses the paper presents the formation of the Slovenian-Hungarian ethnic and linguistic border from the second half of the 18th century to the beginning of the 20th century. Initially, the paper presents the Slovenian-Hungarian linguistic border, which was drawn on the basis of the 1773 census that was produced at the behest of the Hungarian Royal Chancellery. When recording settlements, the census takers identified, *inter alia*, “the prevailing language in the settlements at hand”. This is followed by a presentation of descriptive statistics from the first half of the 19th century produced by Elek Fényes in 1836 and Peter Kozler in 1849, both of which identify solely the predominant language of communication in each settlement.

The first reliable data on the linguistic and ethnic structure of the population were gathered in the second half of the 19th century. It was only since 1880 that people were asked to identify their mother tongue in the censuses organized by the independent Hungarian statistical office. After the 1880 census three other population censuses were carried out in the Hungarian part of the monarchy, namely in 1890, 1900, and 1910. The last population census, which is dealt with in this paper, is the 1921 Yugoslav population census, which was conducted after the Treaty of Trianon had been signed. It can be gathered from the data that in the period in question, *i.e.* from the second half of the 18th century to 1921, the Slovenian-Hungarian linguistic and ethnic border was shifted only slightly to the benefit of Hungarians. A permanent shift took place in the central part of the Slovenian-Hungarian linguistic border, where the bulk of the population of Pordašinci/Kisfalu replaced the Slovene language with Hungarian, as well as in the southern part of the linguistic border, where the settlements of Kot/Kót and Kapca were Hungarized.

Despite the fact that after World War I the political border between the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and the Kingdom of Hungary in Prekmurje followed rather closely the Slovenian-Hungarian linguistic and ethnic

border, a part of the Slovene and Hungarian population came under the authority of the other state.

According to the Treaty of Trianon, Slovenes in the surroundings of Szentgotthárd/Monošter remained in Hungary (Slovenes in the Rába region), while a part of the Hungarian population from the surroundings of Dolnja Lendava (Zala County) and the region of Őrség (Vas County) ended up living in the south-Slavic state.

László Göncz

ŽIVLJENJE OB NOVI DRŽAVNI MEJI PO PRIKLJUČITVI PREKMURJA KRALJEVINI SHS IN DELO RAZMEJITVENE KOMISIJE NA TEM ODSEKU¹

GÖNCZ, László, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za narodnostna vprašanja, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 26, laszlo.gonc@guest.arnes.si

Življenje ob novi državni meji po priključitvi Prekmurja Kraljevini SHS in delo Razmejitvene komisije na tem odseku

Začasna državna meja, določena na pariški mirovni konferenci, je v Prekmurju pustila okrog dvajset tisoč Madžarov, v Porabju pa nekaj tisoč Slovencev. Madžarska narodna skupnost je težko sprejela odločitev velesil, zato je prihajalo do ostrih protestov. S spremembo meje tudi Madžarska ni bila zadovoljna, zato je večkrat prišlo do poskusa nasilne vrnitve Prekmurja k nekdanji državi. Med obema stranema je potekala ostra propagandna »vojna«. O dokončni državni meji je jeseni 1921 odločala jugoslovansko-madžarska razmejitvena komisija, ki se je najdlje mudila prav pri določanju »prekmurskega« odseka meje. Njeno delo je potekalo v napetem vzdušju, ker so prebivalci obmejnih prekmurskih naselij ob podpori Madžarske na zborovanjih ter na druge načine izražali nestrinjanje z odločitvijo mirovne konference. Komisija je predlagala vrnitev sedemindvajsetih naselij Madžarski, česar pa Svet veleposlanikov Društva narodov ni podprl.

Ključne besede: Prekmurje, prekmurski Madžari, pariška mirovna konferenca, demarkacijska črta, razmejitvena komisija, Društvo narodov

GÖNCZ, László, PhD, Research Associate, Institute for Ethnic Studies, Erjavčeva 26, SI-1000 Ljubljana, laszlo.gonc@guest.arnes.si

Life along the New State Border after Prekmurje's Integration into the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and the Operation of the Delimitation Committee in Prekmurje

The temporary state border, which was defined at the Paris Peace Conference, left around 20,000 Hungarians in Prekmurje and a few thousand Slovenes in the Rába region. The Hungarian national community found it hard to accept the super powers' decision, which led to severe protests.

¹ Prispevek je nastal v okviru nacionalnega raziskovalnega programa Manjšinske in etnične študije ter slovensko narodno vprašanje (P5-0081), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

Hungary was dissatisfied with the changed border as well, wherefore repeated attempts were made to return Prekmurje to the former state by force. A severe propaganda “war” took place between both sides. In the autumn of 1921 the final state border was decided upon by the Yugoslav-Hungarian Delimitation Committee, which spent the longest time determining the “Prekmurje” section of the border. Its operation took place in a strained atmosphere, as inhabitants of Prekmurje’s border settlements, supported by Hungary, expressed their disagreement with the decision of the peace conference at assemblies and in other ways. The Committee put forward a proposal to return 27 settlements to Hungary; however, the League of Nations’ Council did not support this proposal.

Key words: Prekmurje, the Prekmurje Hungarians, the Paris Peace Conference, demarcation line, delimitation committee, League of Nations

UVOD

Glede razumevanja dogodkov in družbenih procesov v obdobju po prvi svetovni vojni na območju pokrajine ob Muri je smiselno prisluhniti pripovedovanju Judite Pavel, hčerke Avgusta Pavla, priznanega znanstvenika slovenskega rodu med obema svetovnjima vojnama. Ilustrativno je orisala prepletajoče se družbene procese v dokaj turbulentnih mesecih od konca leta 1918 do leta 1920 oz. še kakšno leto dlje. Rojena je bila sicer nekaj let pozneje, leta 1925, vendar je na podlagi spominov in pričevanj očeta, priznanega intelektualca, ter drugih družinskih članov poudarila, da so bili tisti časi s političnega in z družbenega stališča izredno nestabilni, nepredvidljivi in zapleteni, za tiste pa, ki jih niso neposredno doživeli, zelo težko razumljivi. Njena ugotovitev se je nanašala predvsem na obdobje med novembrom 1918 in »operativnim razmejevanjem«, ki ga je pristojna jugoslovansko-madžarska komisija izvajala na območju pokrajine ob Muri in Rabi. Med največjo negotovostjo glede državne pripadnosti, socialnih težav in družbene ureditve po mnenju Avgusta Pavla *ni bilo mogoče predvideti poteka dogodkov*, ki so bili odvisni od mednarodnih, regionalnih in notranjepolitičnih okoliščin ter marsikdaj tudi zelo specifičnih dogodkov na območju samega Prekmurja.²

ŽIVLJENJE OB NOVI DRŽAVNI MEJI PO PRIKLJUČITVI PREKMURJA KRALJEVINI SHS

V času odločanja glede državne pripadnosti Prekmurja je bilo precej napetosti in nejasnosti zaradi pojavljanja različnih informacij, ki so iz Pariza praviloma prihajale s posredovanjem jugoslovanske delegacije na mirovni konferenci. Informiranost prebivalstva celotnega madžarskega ozemlja, kamor je do 12. avgusta spadalo tudi Prekmurje, je bila slaba (madžarske delegacije takrat še ni bilo v Parizu), zato so bile tamkajšnje ustanove in prebivalci pomanjkljivo, marsikdaj napačno obveščeni, nemalokrat pa so ostali tudi brez informacij. Kljub z jugoslovanskega oz. s slovenskega stališča ugodnim odločitvam na Teritorialni komisiji mirovne konference maja 1919 glede pripadnosti Prekmurja, vprašanje zasedbe območja ni bilo enostavno tudi zaradi zapletov pri omejevanju aktivnosti madžarske Rdeče armade. Viri (tudi tisti iz beograjskega arhiva) v zvezi z zasedbo Prekmurja sicer pričajo o zelo aktivni dejavnosti jugoslovanske diplomacije, hkrati pa tudi o takratnih negotovostih. Malo pred dokončno odločitvijo Vrhovnega sveta o Prekmurju je administracija mirovne

² Göncz, *Emberek a pannon végeken*, str. 11–22.

konferenca 6. julija 1919 (kot odgovor na pismo jugoslovanskega zunanjega ministrstva z dne 3. julija 1919) v Beograd sporočila, da še ni mogoče posredovati konkretnega predloga dokončne meje glede Prekmurja, kajti o tem še ni bila sprejeta nedvoumna odločitev.³ Sklep Teritorialne komisije z dne 20. maja 1919 je očitno veljal le kot predlog. Ko je bila 9. julija sprejeta dokončna odločitev o pripadnosti Prekmurja Kraljevini SHS, je Vrhovni svet, da bi zatrli tamkajšnjo rdečo armado in t. i. državo sovjetov, šele po dveh dneh sklical posvet v zvezi z zasedbo celotne Madžarske.⁴ Naslednji dan je jugoslovanska delegacija prosila predsednika Clemenceauja, da jugoslovanski vojski omogoči zasedbo Prekmurja, kljub temu »da meja še ni do potankosti konkretizirana«.⁵ Do odločitve o vojaški zasedbi Prekmurja s strani Kraljevine SHS je prišlo 1. avgusta 1919. O poteku začasne meje na območju Prekmurja je mirovna konferenca Kraljevino SHS obvestila 2. avgusta 1919.⁶

Glede obveščanja madžarskih državnih organov o odločitvah na mirovni konferenci so se pojavljale težave, zato ni do potankosti jasno, kdaj je madžarska vlada dobila prvo uradno obvestilo o zasedbi Prekmurja. Sicer je jugoslovanska delegacija prosila predsednika mirovne konference za ukrepanje pri vladi v Budimpešti, naj ta jugoslovanske vojske pri zasedbi Prekmurja ne otežuje, vendar je 1. avgusta na Madžarskem prišlo do spremembe oblasti in padca komunističnega režima (na omenjenem pismu jugoslovanske delegacije je datum 12. avgust 1919, ko je bila zasedba praktično že realizirana).⁷

Jugoslovanska vojska je 12. avgusta 1919 v jutranjih urah zasedla Mursko Soboto. Po poročanju županijske oblasti v Sombotelu (ob 8.35) so prisotne madžarske vojaške enote imele uro časa, da zapustijo mesto, medtem ko je civilna oblast takrat še lahko ostala.⁸ Sama predaja oblasti je po celotnem Prekmurju potekala mirno. V nekaterih naseljih so jugoslovansko vojsko sprejeli z navdušenjem (Matija Slavič navaja Mursko Soboto, Beltince, Gornjo in Srednjo Bistrico ter Dolnjo Lendavo)⁹, vendar je bil sprejem v Dolnji Lendavi po pričevanjih nekaterih »očividcev« precej skromen. Poleg kopice pripadnikov slovenske narodnosti so se v omenjenem mestu dogodka veselili predvsem tisti posamezniki, ki so v jugoslovanski vojski »prepoznali« osvoboditelje izpod boljševiskega režima. Razumljivo je, da so se prebivalci Prekmurja na omenjeni dogodek odzvali z različnimi reakcijami in občutki. Slovenski časopisni viri in nekateri pričevalci govorijo o velikem navdušenju Slovencev. Nedvomno je

³ AJ, F 336, f-15. 5084. Dsc02788. N2663.

⁴ AJ, F 336, f-15. 5084. Dsc02788. N50.

⁵ AJ, F 336, f-15. 5084. Dsc02788. N2596.

⁶ AJ, F 336, f-15. 5084. Dsc02788. N2596 (63.).

⁷ AJ, F 336, f-15. 5084. Dsc02789. N3151.

⁸ MNL VaML, IV.405. a/34, 75.

⁹ Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 44–46.

v zadnji fazi odločanja o Prekmurju na mirovni konferenci vladalo evforično stanje, predvsem zaradi nepriljubljene komunistične oblasti na Madžarskem, kar je bilo med vernimi prekmurskimi Slovenci sprejeto še zlasti negativno. Praznovanje je doseglo vrhunec na proslavi priključitve ozemlja Kraljevini SHS v Beltincih 17. avgusta 1919. Lahko le ugibamo, kolikšen delež tedanje slovenske populacije v Prekmurju je z zadovoljstvom sprejel spremembo državne pripadnosti območja. Po sedmih oz. osmih mesecih negotovosti je verjetno večina (ali vsaj velik del) Slovencev simpatizirala s Kraljevino SHS, v zahodnem delu Prekmurja pa je bil odstotek zadovoljnih morda še nekoliko višji. Vendar je bilo med slovenskim življem tudi precej negotovih in neodločnih, ki so bili iz strahu pred neznanim ali drugih razlogov skeptični do nove države. Prav tako ni bilo malo dobro situiranih Slovencev (predvsem med obrtniki, trgovci, inteligenco in uradniki), ki so v času zasedbe ozemlja s strani jugoslovanske vojske še vedno prisegali na madžarsko državo. Teh je bilo največ v Murski Soboti in večjih naseljih pokrajine ter na vzhodnem Goričkem. Velika večina prebivalcev območja vzdolž nove začasne mejne črte, kjer so v absolutni večini živeli Madžari, vključno z Doljno Lendavo, je bila pristašev madžarske države.

Utrjevanje jugoslovanske oblasti in reakcije Madžarov

Z določitvijo začasne državne meje na pariški mirovni konferenci 9. julija 1919 (brez sodelovanja in prisotnosti predstavnikov madžarske države, ki kot poraženka v vojni na začetku ni bila povabljena na zasedanje, po nastanku t. i. Madžarske države sovjetov »Tanácsköztársaság« pa je bila izolirana od dogodkov v Parizu) je bilo na območju današnjega Prekmurja Kraljevini SHS »prisojeno« cca dvajset tisoč Madžarov, na madžarski strani, v Porabju, pa je ostalo nekaj tisoč Slovencev.¹⁰ Madžarska skupnost je v približno tridesetih naseljih neposredno ob novonastali meji zelo težko sprejela odločitve mirovne konference. V nekaterih naseljih so ostro protestirali. Oblikovali so peticije zoper odločitve in jih praviloma pošiljali organom matične države, v nekaterih primerih pa tudi pristojnim predstavnikom jugoslovanske države ali antantnih sil. Árpád Vizkelety, dolnjelendavski okrajni glavar, ki je bil prisiljen zapustiti Lendavo (začasni »urad« je premestil v naselje Zalabaksa na madžarski strani nove meje), je v imenu enaindvajsetih »okupiranih naselij« svojega nekdanjega okraja z absolutno madžarsko večino 1. novembra 1919 telegram naslovil kar na angleškega zunanjega ministra. Z njim je opozoril na »nepravičnost odločitve« ter na kruto ravnanje nove jugoslovanske oblasti z madžarskim življem.

¹⁰ Ob prvem popisu prebivalstva v Kraljevini SHS leta 1921 so na območju Prekmurja našli približno 14.500 pripadnikov madžarske narodnosti.

Poudaril je tudi, da se je na »okupiranem ozemlju zaustavilo življenje«, ker tamkajšnji Madžari novi oblasti ne zaupajo, zato je prosil zunanjega ministra Anglije za pomoč in posredovanje glede »odstranitve jugoslovanske oblasti«.¹¹

Tudi organi prizadetih madžarskih županij so čustveno in odklonilno, vendar taktično, reagirali glede z madžarskega zornega kota »tragične« odločitve. Po naročilu zalskega podžupana Béle Kolbenschlaga je 7. oktobra 1919 glavni tajnik županije notranjemu ministru poročal o stanju v županiji in ga seznanil z dejstvom, da so na območju Zalske županije štiri okraje zasedli Jugoslovani (lendavskega in beltinškega v Prekmurju ter čakovškega in preloškega v Medmurju), kar jim je povzročalo težave tudi v kadrovskega smislu. Podžupan je menil, da je »glede neupravičene okupacije omenjenih območij še vse odprto, ker se ne ve, v čigavo korist bo dokončna določba v mirovnem sporazumu«, zato je notranjemu ministru predlagal, da z nekaterimi imenovanji glede okrajnih glavarstev v županiji Zala počaka.¹² Reagirala so tudi tista naselja dolnjelendavskega okraja, ki so ostala na madžarski strani. V zadnjih dneh oktobra in v prvih dneh novembra 1919 so tamkajšnji vaški odbori, najbrž na pobudo vladnega zastopnika županije, na svojih sejah po vrsti potrjevali besedilo protestnega pisma, ki so ga naslovili na angleškega zunanjega ministra Geoga Clarka. V njem so protestirali zaradi okupiranih območij Madžarske s strani sosednjih držav ter poudarili, da Madžarska »tako okleščena« in gospodarsko osiromašena ne bo sposobna preživljati svojega prebivalstva, kar bo v širšem okolju povzročalo nemir in napetosti. Prosili so angleškega zunanjega ministra, da posreduje tudi glede podpore novi madžarski vladi, »da se prepreči vzpon socialistov, ki so bili glavni krivci za prodor komunizma«.¹³

Pritožbe pripadnikov madžarske narodne skupnosti in županijskih oblasti o »krutih ravnanjih« nove jugoslovanske oblasti niso bile brez podlage. Podobno kot marsikje drugje v tedanji Evropi, se je tudi v Prekmurju najbolj »pritisnilo« na madžarske intelektualce in uradnike. Večina jih je območje zapustila že v prvih dneh po zasedbi vojske Kraljevine SHS. Pravosodje je v slovensko oz. jugoslovansko upravljanje prešlo 9. in 10. septembra 1919, po izvajanju civilnega komisarja pa so na »zahtevo ljudstva kot madžarone in hujskače« odstranili vse notarje. Na drugem zborovanju prekmurskega sosveta (»parlamenta«), katerega člane je 2. oktobra 1919 imenoval prvi civilni komisar za Prekmurje, Srečko Lajšnic, so udeleženci soglašali s predlogom civilnega komisarja, da bo učitelje madžarske narodnosti, ki niso obvladali prekmurskega slovenskega narečja, višji šolski svet odpustil (pogovornega slovenskega jezika tedaj v Prekmurju ni obvladal še nihče). Približno sto učiteljev,

¹¹ MNL ZML, IV.401 – b, 1. škatla (1–60). 6/el.n.1919.

¹² MNL ZML, IV.401 – b, 1. škatla 16/1919. 25715./ni.1919.

¹³ MNL ZML, IV.401 – b, 1. škatla (1–60). 16/el.n.1919.

ki jih je iz tega razloga v Prekmurju primanjkovalo, so nadomestili z učitelji iz drugih predelov Slovenije.¹⁴

Že nekaj tednov po zasedbi Prekmurja so pristojne vojaške enote Kraljevine SHS novo mejno črto močno zastražile, zato prehod čeznjo ni bil mogoč. Po poročilih madžarskih vojaških organov Jugoslovani gibanja niso dovolili niti v bližini meje.¹⁵ To stanje je prizadelo predvsem pripadnike madžarske narodnosti, saj so se v hipu prekinili njihovi družinski, prijateljski in drugi stiki. Prav tako so težave nastale tudi v verskem življenju, med drugim v pokrajini »Hetés«, ki jo je nova meja prepолоvila. Dobrovniški župnik Pál Volper je konec decembra 1919 škofijskemu uradu v Sombotelu poročal o »nemogočih razmerah« v svoji župniji, kamor so spadale vasi omenjenega okoliša. Potožil je, da pismo lahko pošlje na madžarsko stran le tedaj, če kljub prepovedi komu uspe pobegniti čez mejo. Kot največjo težavo je navedel, da ni imel nikakršnega stika z verniki v vaseh, ki so ostale na madžarski strani. Do redkih prehodov meje je prihajalo le izjemoma, če je bil morda kakšen vojak, kot piše Volper, »bolj človeški« ali se je dal podkupiti.¹⁶ O zaprtosti meje in brezizhodnem položaju Prekmurcev je sombotelskemu škofu poročal tudi mursko-soboški dekan in župnik Janoš Szlepecz. V pismih je poudaril, da imajo velike težave z izvajanjem izobraževanja, ker so v šolah, ki jih je takrat v pretežni meri upravljala Cerkev, nastanjeni vojaki. Ker je do nastanitve vojakov v šolah prihajalo že v času trajanja vojne in prvi polovici leta 1919, ko je območje še spadalo pod Madžarsko, je pouk »miroval« skoraj dve leti, šolski inventar pa je bil po poročila Szlepcza v veliki meri uničen.¹⁷

Pripadniki madžarske narodne skupnosti so neposredno po zasedbi Prekmurja na vse mogoče načine protestirali proti takšni nesprejemljivi odločitvi. Nekaj društev je prenehalo delovati, ker je članstvo odklonilo sodelovanje. Tako je bilo tudi v primeru dolnjelendavskega gasilskega društva, ki v obdobju med letoma 1919 in 1925 sploh ni delovalo.¹⁸ Ivan Jerič, eden od največjih zagovornikov priključitve Prekmurja južnoslovanski državi, ki je o Madžarih praviloma pisal zelo kritično (večkrat tudi enostransko), je glede usode madžarskega izobraženstva in uradništva po avgustu 1919 ugotovil, da jih je zgolj peščica ostala na svojem mestu. Jerič navaja, da so takoj po prihodu jugoslovanske vojske praktično vsi dotedanji državni uradniki, uslužbenci finančnih ustanov in zaposleni v žandarmeriji ter policiji odšli iz Prekmurja. Od izobražencev, ki so bili rojeni zunaj Prekmurja, jih je ostalo zgolj nekaj, od učiteljev pa menda samo

¹⁴ Prekmurški parlament. *Novine*, 12. 10. 1919, str. 1–3.; Kokolj, *Prekmurški Slovenci*, str. 26–27.

¹⁵ MNL VaML, IV.402/b/1, 285.

¹⁶ SzEL, AC 783-4/920.

¹⁷ SzEL, AC 6130/920.

¹⁸ Varga, *Kronika lendavskega gasilstva*, str. 22–25.

trije. Le večina duhovščine je še nekaj let ostala v dotedanjih službah, kar je Jerič pripisal dejstvu, da je do leta 1923 Prekmurje formalno spadalo še pod sombotelsko škofijo. O dveh dekanih (Janošu Szlepeczu v Murski Soboti in Flóriánu Strauszu v Dolnji Lendavi), ki ju je sombotelski škof János Mikes pooblastil za opravljanje oz. izvajanje njegovih pooblastil (kajti on sam tega iz druge države ni mogel opravljati), Jerič ni imel dobrega mnenja. Menil je, da dekana sodita med glavne zagovornike Madžarske, kar je bilo v precejšnji meri tudi res.¹⁹

V obdobju po priključitvi Prekmurja Kraljevini SHS je območje zapustilo tudi veliko tistih prebivalcev, ki novih razmer niso bili pripravljene sprejeti. Žal njihovega točnega števila še nimamo, nedvomno pa jih je bilo največ med izobraženci. Nemalo odhajajočih je bilo tudi iz mlajše populacije, ki so se bodisi izobraževali v madžarskih mestih bodisi pa so bili že pred jugoslovansko »ero« vpeti v dejavnosti, ki so se izvajale v večjih središčih oz. na območju, ki je ostalo na Madžarskem. Zaradi tovrstnih migracijski procesov, ki jih je bilo v primeru drugih območij, ki so do konca prve svetovne vojne spadala k Madžarski, še bistveno več (v primeru Transilvanije, Vojvodine, Slovaške in tudi Gradiščanske), se je politično, gospodarsko in socialno izčrpana Madžarska znašla pred velikim izzivom, kako priseljence sprejeti in jih preživljati. Na ta problem je velikega župana Zalske županije decembra 1920 opozarjal zahodno-madžarski regionalni urad Državnega begunskega centra s sedežem v Sombotelu. Poudarili so, da so že do tedaj sprejeli veliko priseljencev oz. beguncev iz Prekmurja in z Gradiščanske, glede na konstantno pereče okoliščine pa jih pričakujejo še več. Namignili so tudi, naj se prihod na madžarsko ozemlje omogoči predvsem tistim, ki zaradi zatiranja ali pritiska iz narodnostnih razlogov ne morejo ostati v svoji rojstni pokrajini. Glavnega župana so prosili, da vsem, ki so prišli na njihov teritorij, omogočijo dostojne razmere.²⁰

Ko se je v Prekmurju začela izvajati agrarna reforma, je bila madžarska narodna skupnost ponovno diskriminirana. Po uredbi pristojnega jugoslovanskega ministra njeni pripadniki (podobno kot Nemci) – kljub temu da so v prvih »jugoslovanskih« mesecih dobili nekaj obdelovalne zemlje, ki jim je bila pozneje večinoma odvzeta – niso bili upravičeni najemati ali si pridobiti veleposestniško zemljo.²¹ V tem referatu se v to pomembno tematiko ne spuščamo, navajamo zgolj nekatere ugotovitve komisije, ki jo je za ugotavljanje uspešnosti izvajanja agrarne reforme imenovala Agrarna direkcija v Ljubljani.²² Njen namestnik direktorja, Mirko Vratović, ki je bil tudi vodja omenjene komisije,

¹⁹ Jerič, *Moji spomini*, str. 90–93.

²⁰ MNL ZML, IV. 401, 62. škatla. 1/el.921.

²¹ ARS, SI AS 44. IV, 50127 (2223.).

²² O agrarni reformi v Prekmurju glej podrobneje: Kovács, *Agrarna reforma in kolonizacija*, str. 68–98.

je marca 1921 v priporočilih zaupnega poročila med drugimi zapisal, »da je potrebno z ozemlja Prekmurja pregnati madžarske veleposestnike in njihove uradnike, če so madžarsko čuteči«. Zahteval je tudi premestitev duhovnikov, ki niso podpirali »jugoslovanske ideje«. Na območja, kjer so večinsko živeli Madžari, je predlagal naselitev »zavednih slovenskih skupin«, izvajanje izobraževanja v slovenskem vzdušju ter strogi nadzor trgovcev madžarske narodnosti in izgon vseh Madžarov, ki ne izvirajo iz Prekmurja.²³ Vodja okrožne Agrarne direkcije Mate Gregorovič je istega leta v drugi analizi, v kateri so iskali možnosti naselitve prebivalstva slovanskega porekla v Prekmurje, zapisal, »da je potrebno povezavo oz. kontinuiteto madžarskih naselij ob meji ter z Madžarsko zaradi poslovenitve območja, kjer živijo Madžari, prekiniti«, zato je predlagal ustanovitev dveh ali treh čistih slovenskih naselij. Dodal je še, »da bo le tako Dolnja Lendava, ta madžarska utrdba, čez dve ali tri generacije lahko postala naša.«²⁴

Tudi po priključitvi Prekmurja Kraljevini SHS se je nadaljeval t. i. propagandni boj med dvema stranema. Če je bila madžarska propaganda agresivnejša v zadnjih mesecih leta 1918 ter še v začetku leta 1919, se je po zasedbi Prekmurja položaj hitro obrnil. Jugoslovanska propaganda je glede omalovaževanja Madžarov kot naroda v nekaterih primerih presegla omenjeno prejšnjo »madžarsko« raven. V t. i. »Razglasu Slovencom med Rabov in Mürov«, ki se je širil takoj po zasedbi Prekmurja, je nova jugoslovanska oblast navajala negativne karakteristike Madžarov in pretirano grobe žalitve. Potrebovali so »očrnitve« Madžarov in Madžarske, verjetno z željo, da se čim hitreje dvigne narodna zavest slovenske skupnosti v Prekmurju ter njena podpora novonastali državi in slovenskemu narodu.²⁵ Madžarska propaganda je jeseni 1919 postala prijaznejša. S podpisom namestnika vladnega zastopnika za zahodno Madžarsko, Gusztáva Karnerja, so na nekem plakatu – med drugim – poudarili, da Prekmurja antantne sile nikoli niso obljubile Jugoslovanom, kar naj bi izjavil vodja misije antantnih sil na Madžarskem. V nadaljevanju so še zapisali, da bo Prekmurje brez novih pogajanj verjetno zelo hitro vrnjeno Madžarski. Če pa bi se zgodilo drugače in bodo antantne sile na teren poslale komisije, ki bodo ugotovljale željo prebivalstva glede državne pripadnosti, naj jim – tako piše na plakatu – hrabro povejo, da želijo spadati k Madžarski. V dokaj umirjenem tonu so argumentirali tudi stališče, da Prekmurci madžarsko državo poznajo, medtem ko je novonastala južnoslovanska država prava neznanka z zelo različnimi narodnimi, jezikovnimi in verskimi interesi. V nadaljevanju so navajali prednosti Madžarske in slabosti Kraljevine SHS.²⁶

²³ ARS, SI AS 44. IV, 1866.

²⁴ ARS, SI AS 44. IV, 827.

²⁵ PAM, SI_PAM/1691, Letak: Razglas Slovencom med Rabov in Mürov.

²⁶ PAM, SI_PAM/1691, Letak: »Szlovenszka Brátja« (I)-001-00026.

V najvišjih predstavniških organih županij so po izgubi teritorija konstantno razpravljali o tem dogodku. Skupščina županije Zala je na svoji seji 9. februarja 1920 javno protestirala zoper zasedbo Prekmurja in Medmurja s strani jugoslovanskih vojaških enot. Od antantnih sil so zahtevali plebiscit, s katerim bi se ugotovila dejanska želja prebivalstva. Med argumenti svojih zahtev so navedli tudi prisilno ravnanje jugoslovanske oblasti v Prekmurju, ki je po njihovem mnenju silila prebivalce zasedenega območja, da s podpisi izrazijo podporo pripadnosti Kraljevini SHS. Za pomoč najbolj prizadetim, predvsem tistim, ki so jih jugoslovanske oblasti internirale v Smederevo, ter verjetno tudi iz propagandnih razlogov, je županijska skupščina vse davčne zavezanke prosila, naj petindvajset odstotkov svojega davka, izračunanega na osnovi odmere iz leta 1917, prispevajo za izboljšanje življenjskih razmer najbolj prizadetih zaradi spremembe državne pripadnosti.²⁷

NEGOTOVOSTI IN KRŠITVE ZAČASNE MEJE V PRVIH MESECIH PO PRIKLJUČITVI OBMOČJA KRALJEVINI SHS

Jugoslovanske enote so v času zasedbe območja ponekod šle dlje, kot jim je to omogočal sklep Vrhovnega sveta mirovne konference. Prekoračitve so se dogajale že na samem začetku omenjenega vojaškega procesa. Županijski časopis *Zalai Közlöny* je 13. avgusta poročal, da je 12. avgusta 1919 popoldan županijsko vojaško poveljstvo poslalo svojega predstavnika, kapetana Andorja Kovácsa, k jugoslovanskemu poveljstvu. Vlak, s katerim se je omenjeni častnik peljal, je jugoslovanska patrulja zaustavila že pri Csömödér (naselje leži šest do sedem km vzhodno od Lentija), potnikom so sporočili, da je Doljno Lendavo zasedla jugoslovanska vojska, zato bo vlak peljal samo do Rédicisa. Kapetan Kovács je iz Rédicisa po telefonu poklical predstavnika jugoslovanske vojaške enote in se dogovoril, da bo njihova delegacija »takoj« prišla na pogovore, kar se je tudi zgodilo. Jugoslovanska vojaška delegacija pod vodstvom polkovnika, katerega ime ni navedeno, se je v Rédicis pripeljala z avtomobilom.

V vojaški delegaciji je bil tudi v zalskem oz. madžarskem okolju dobro znani podpolkovnik Perko, nekdanji poveljnik vojaške šole v Sopronu. Na vprašanje kapetana Kovácsa, za kakšen vojaški poseg gre s strani jugoslovanske vojske, je vodja delegacije odgovoril, da okupacijo izvršujejo na podlagi sklepa mirovne konference. Povedal je tudi, da okupirajo območje do linije Rédicis–Genterovci–Kerkaszentmiklós in severno do določene črte ob reki Krki do štajerske meje. Glede mesta Nagykanizsa, za katero se je v tistih dneh

²⁷ MNL ZML, Zapisnik seje županijske skupščine z dne 9. 2. 1920, 364/3692. ni. 1920. jkv. 3.

govorilo, da ga bodo zasedli Jugoslovani, se vodja delegacije ni izjasnil, pripomnil je le, da za to nima konkretnega ukaza.²⁸ Dan pozneje, 14. avgusta 1919, je drugi županijski dnevni časopis, *Zala*, na podlagi poročila najvišje državne vojaške oblasti poročal, da so jugoslovanske vojaške enote 12. avgusta 1919 zasedle Mursko Soboto, Beltince, Dolnjo Lendavo, Gornjo Lendavo (Grad), Felsőszemenye, Csömödér, Páka, Gutorfölde in Letenye. Ugotovimo lahko, da zasedba zadnjih petih naselij ni bilo v skladu s sklepom mirovne konference. Članek je še navajal, da je stalna antantna misija v Budimpešti ukrepala v Beogradu, da se okupacija Prekmurja ustavi, vendar naj bi bila – po navedbi v časopisu – njihova intervencija prepozna. Na podlagi informacij vrhovnega poveljnika madžarskih vojaških sil je članek navajal, da so madžarske vojaške enote dobile ukaz, da se v konflikte ne spuščajo, ker bi se po želji Madžarske zadeva lahko rešila v najkrajšem času.²⁹

Novine, tednik prekmurskih Slovencev, ki je začel ponovno izhajati pod uredništvom Jožefa Klekla starejšega, je v številki z dne 19. avgusta 1919 v več člankih pozdravil združitev Prekmurcev z drugimi Slovenci. Vsebine člankov so bile dokaj ostre, v zelo slabi luči so predstavili dotedanjo madžarsko oblast, kar je bilo po tako pomembnem dogodku za Slovence severovzhodno od reke Mure bržkone »zaželeno«. Zlasti preostro zveni »napotilo«, naj tisti, ki se z novimi razmerami ne strinjajo ali so v predhodnem obdobju veliko kolebali, zapustijo Prekmurje. Glede zasedbe območja s strani jugoslovanskih vojaških enot so navedli, da so Jugoslovani območje zasedli »le do črte, ki jo je določila mirovna pogodba«. O »prestopu« začasno določene mejne črte v omenjeni številki *Novin* ni informacij. Omenili so le, da so ostanki »Tkalčeve vojske«³⁰ povzročali nekaj težav (bilo je tudi nekaj žrtev), vendar so jih hitro razbili.³¹ V naslednji številki *Novin* (24. avgust 1919) je že zaslediti bolj spravljive vsebine. Omenjeni so bili tudi Madžari, predvsem tisti v okolici Dolnje Lendave, ki so po sklepu mirovne konference pristali v Kraljevini SHS. Zapisali so, da se Madžarom ne bo zgodilo nič slabega, predvsem naj jim ne kratijo pravic na način, kot je to prejšnja madžarska oblast počela s Slovenci.³²

²⁸ A szerbek okkupálták a Vendvidéket. *Zalai Közlöny*, 13-08. 191, str. 2.

²⁹ Jelentések az országból. Mindenütt rend és nyugalom. Alsólendvát és Letenyét megszállták a jugoszlávok. *Zala*, 14. 8. 1919, str. 1.

³⁰ Vilmoš Tkalec se je po »avanturi« v okviru Murske Republike skrival v Avstriji in na jugoslovanskem območju v času, ko Prekmurja še ni zasedla Kraljevina SHS. V prvih dneh avgusta, po propadu t. i. madžarske države svetov, se je z »belimi enotami« (tako so imenovali »protirevolucionarne« vojaške in druge enote, ki so razbile in preganjale »rdeče revolucionarne« komunistične skupine na Madžarskem) vrnil v Prekmurje. Po 12. avgustu so ga Jugoslovani zaprlji v Dolnji Lendavi, od koder je pozneje pobegnil na Madžarsko.

³¹ Zdravo Marija!, Prekmürskim Slovencom na znanje!, Kaj pomeni rešenje? Dužnost vaša, Naša slovenska krajina pripada k Jugoslaviji. *Novine*, 17. 8. 1919, str. 1–4.

³² Podlaga, *Novine*, 24. 8. 1919, str. 3.

Ob zasedbi Prekmurja so jugoslovanske vojaške enote na več mestih prekoračile začasno mejno črto, določeno na mirovni konferenci. Po poročanju Vojaškega poveljstva Zalske županije pristojnemu vladnemu zastopniku za začasno Madžarsko, 27. avgusta 1919, je prišlo do grobih ravnanj jugoslovanskih vojakov v širši okolici Lentija. Poročilo navaja, da so jugoslovanski vojaki izropali prebivalstvo, zgodilo pa se je tudi nekaj posilstev. Nekatere enote so prišle celo do naselja Nova (približno 20 km od t. i. trianonske meje), od koder so se 14. avgusta 1919 sicer umaknile, vendar naj bi se čez nekaj dni ponovno vrnile. Ko so prišli drugič, kot sledi iz poročila, so izvajali nasilje nad prebivalstvom, ropali, vdirali v vinske kleti in tudi tedaj naj bi se zgodilo nekaj posilstev. V poročilu so posebej poudarili, da so jugoslovanske enote odnesle semena za setev (kar je pomenilo izpad pridelka tudi za naslednje leto), ogromno količino oblačil in hrane ter posebej hudo ravnali »z mlado ženo gozdarja v Réedicsu, ki so jo osemkrat posilili.«³³ Jugoslovanske enote so prekoračile začasno mejno črto tudi v pokrajini »Hetés«, kjer naj bi – poleg tistih, ki jih je omenjena pogodba omogočala (Genterovci, Radmožanci, Kamovci) – začasno zasedli vsa naselja omejenega območja, torej tudi Szijártóháza, Gáborjánháza, Bödeháza in Jósecz oz. Szentistvánlak, od koder so se, z izjemo slednjega (Jósecza), izza t. i. trianonske meje pomaknile šele po 8. septembru 1919.³⁴ Zgodilo se je tudi, da je 2. oktobra 1919 opita skupina vojakov SHS brez konkretnega razloga obstreljevala vas Lendvaújfalu, ki je na madžarski strani dober kilometer od Pinc (danes spada pod Tornyiszentmiklós). Nato pa so še v naslednjih dveh, treh dneh vdrli v vse tamkajšnje vinske kleti tudi v okoliških naseljih, v Kerkaszentmiklósu (danes prav tako del Tornyiszentmiklósa) in Pincáh (ta je na jugoslovanski strani).³⁵

Podporniki Madžarske so poudarjali, da odločitev mirovne konference še ni dokončna, kar je burilo duhove med prebivalstvom, saj je večina življa komaj dojela, kaj se pravzaprav dogaja. Tako so menili tudi zato, ker je bila določena meja zgolj začasna ločitvena ali demarkacijska črta. Mirovna pogodba še ni bila podpisana, opravljena pa še ni bila niti konkretna katastrska razmejitev. Nova oblast je zagovarjala drugačno stališče. Jugoslovanska oz. slovenska stran je poudarjala, da sta sklep mirovne konference in zasedba območja s strani jugoslovanske vojske dokončna in da bo tako ostalo tudi v prihodnje. Dr. Srečko Lajnšic, prvi civilni komisar za Prekmurje, je v svojem t. i. naznanilu sporočil, da »je to za stalno večno jugoslovanska zemlja, del Slovenije.«³⁶

O precejšnji negotovosti v prvih dneh po priključitvi Prekmurja Kraljevini SHS pričajo tudi drugi viri. Vojaška misija SHS je 11. avgusta 1919 na

³³ MNL VaML, IV.402/b/1, 155–156.

³⁴ Tantalics, *Zalaszombatfa története*, str. 35–38.

³⁵ MNL VaML, IV.402/b/1, str. 742, 743.

³⁶ Kokolj, *Prekmurski Slovenci*, str. 19.

podlagi telegrama, ki so ga prejeli od vojaškega vrha, predsedniku jugoslovanske delegacije na mirovni konferenci poročala, da bo zasedba Prekmurja v nekaj dneh končana. Predlagali so, naj delegacija spodbudi pripravo obvestila za Budimpešto, da Madžari ne bi zavirali zasedbe s strani vojske SHS ter da se prepreči prelivanje krvi. Delegacijo so prosili za posredovanje pri predsedniku mirovne konference, naj s pomočjo »zavezniških generalov« vpliva na Budimpešto, da bo zasedba Prekmurja lahko nemoteno potekala.³⁷ Deset dni pozneje, 21. avgusta 1919, je Vrhovno poveljstvo jugoslovanske vojske Ministrstvu za zunanje zadeve posredovalo pismo št. 32347 (prepis pisma je bil dva dni pozneje posredovan delegaciji na mirovni konferenci), v katerem je predstavilo vsebino telegrama komandanta IV. Armadne oblasti z dne 20. avgusta 1919. Omenjena vsebina se je nanašala na informacijo poveljnika Dravskega korpusa, po kateri je neki madžarski oficir, odposlanec, komandantu vojaških enot v Prekmurju 19. avgusta 1919 predal pismo poveljnika madžarskih vojaških enot.

Iz omenjenega pisma je bilo razvidno, da je okupacija Prekmurja Madžarsko presenetila, zato so se pristojni po informacije obrnili na francosko misijo v Budimpešti. Dobili naj bi razlago, da Jugoslovani niso imeli pravice okupirati Prekmurja. Zato je poveljstvo madžarske vojske zahtevalo, naj se vojaške enote SHS takoj umaknejo za demarkacijsko črto, določeno pred enim letom. Jugoslovansko poveljstvo je sporočilo, da so sami naredili potrebne korake, da se madžarska vlada uradno seznanj z dejanskim stanjem. V pismu sta tudi kategorična izjava, da se jugoslovanske enote z okupiranega območja ne bodo umaknile, in predlog, naj madžarsko vlado o konkretni situaciji seznanj tudi mirovna konferenca.³⁸ Kljub temu je bil 29. oktobra 1919 jugoslovanski delegaciji v Pariz iz Beograda poslan šifriran telegram, da mirovna konferenca predstavnike vojaške misije zaveznikov v Budimpešti o legitimni zasedbi Prekmurja še vedno ni niti informirala niti seznanila o poteku nove državne meje na omenjenem območju. Ponovno so apelirali na delegacijo, da pri sekretariatu mirovne konference urgira glede informiranja o dejanskem stanju v Prekmurju.³⁹ Jugoslovansko zunanje ministrstvo je svoji delegaciji v Parizu poročalo o prvem zasedanju prekmurskega sosveta (»parlamenta«) pod vodstvom civilnega komisarja Lajšnica. Posebej so poudarili, da je bilo na seji opozorjeno na problem Monoštra z okoliškimi slovenskimi naselji. Delegacija v Parizu so pozvali k popestitvi aktivnosti, da bi tudi omenjeno območje pripadlo SHS.⁴⁰

³⁷ AJ, F 336, f-18. 3151. Dsc03167 (zaupno 512).

³⁸ AJ, F 336, f-18. 3418. Dsc03173 (zaupno 10423).

³⁹ AJ, F 336, f-18. 4307. Dsc03188, Dsc03189, Dsc03190.

⁴⁰ AJ, F 336, f-18. 3437. Dsc03179 (zaupno 10926).

Jugoslovansko zunanje ministrstvo je 12. novembra 1919 delegaciji na Mirovni konferenci posredovalo poročilo komandanta vojaških enot v Čakovcu, v katerem je bilo navedeno, da na Madžarskem »trdno vztraja« novica, da bodo Jugoslovani čez nekaj dni zapustili Prekmurje in se umaknili za »staro« demarkacijsko črto južno od reke Mure. Omenjeni poveljnik je menil, da so za razširjanje netočnih informacij odgovorni tudi madžarski uradni organi in da je zaradi tega postalo negotovo tudi prebivalstvo, kar je povzročilo, da je v tistih dneh več ljudi iz Prekmurja pobegnilo na madžarsko stran. Omenjal je tudi, da jih je neki madžarski oficir na demarkacijski črti spraševal, ali bodo Jugoslovani čez tri, štiri dni dejansko zapustili Prekmurje. V poročilu je bilo tudi navedeno, da v zahodnem delu Madžarske mobilizirajo prostovoljce. Zaradi omenjenega je komandant iz Čakovca prosil pristojne, da po diplomatski poti preprečijo širjenje neresničnih informacij madžarske vlade, ker te po njegovem mnenju poglobljajo težave pri obmejnih stikih. Omenjeno poročilo so na podlagi korespondence zunanjega ministrstva člani delegacije prebrali na zasedanju mirovne konference 20. novembra 1919 in z njegovo vsebino seznanili tudi predsednika Clemenceauja. Po tem naj bi člani mednarodne misije v Budimpešti dobili jasen napotek, naj pri madžarski vladi preprečijo tovrstne dezinformacije.⁴¹

Mnenje, da »še ne gre za dokončno rešitev glede določitve meje«, je vlivalo upanje podpornikom madžarske strani, tudi pripadnikom madžarske manjšine, da se stanje vsaj do določene mere še lahko spremeni. Po t. i. madžarskem boljševističnem obdobju vzpostavljene nove madžarske državne oblasti (in tudi županijske) so v javnosti stanje v Prekmurju interpretirale kot začasno. V prvih dneh po jugoslovanski zasedbi se je pojavil tudi močan hrvaški pritisk, da se t. i. spodnje Prekmurje, to je območje nekdanjega okrajnega glavarstva Dolnje Lendave, vključi v hrvaško upravljanje. V zvezi s tem konfliktom, ki ga je slovenska stran (Slavič) ocenila kot nevaren element tveganja glede dokončne odločitve o Prekmurju, je jugoslovanski notranji minister Pribičević na začetku septembra 1919 odločil, da bo do nove ustavne ureditve Prekmurje enotno območje pod upravljanjem in nadzorom civilnega komisarja, ki ga bo imenovala vlada v Ljubljani.

»Dolnjelendavski spopad«

Tudi zaradi v prejšnjem podpoglavju omenjenih nejasnosti in različnih interpretacij o začasni prekmurski meji so prebivalci naselij v njeni neposredni bližini, predvsem tisti, ki se z njo niso strinjali, iskali priložnost, da sami

⁴¹ AJ, F 336, f-18. 4547. Dsc03192, Dsc03193.

sodelujejo pri njenem morebitnem spreminjanju. To bi bil lahko razlog, da se je 29. novembra 1919 več prebivalcev naselja Dolga vas pridružilo skupini madžarskih vojakov, ki so iz Rédicisa napadli jugoslovanske vojake. O dogodku je vrhovno poveljstvo jugoslovanske vojske poročalo vladi in predstavnikom delegacije na mirovni konferenci, dejanje pa poimenovalo »provokacija Madžarov«. V telegramu so zapisali, da so Madžari 29. novembra 1919 zjutraj prestopili »demarkacijsko črto« pri Szabólakosu,⁴² pregnali jugoslovansko vojaško osebje in vkorakali v Dolnjo Lendavo. Madžarom se je pridružil del lokalnega prebivalstva. Dve četi 43. regrutskega polka, ki sta bili tedaj nastanjeni v mestu, sta pozneje Madžare pregnali iz Lendave, jugoslovanske enote pa so po omenjenem poročilu dopoldne do desete ure spet zasedle svoje položaje.

V času poročanja je bilo po gričih severno od Čentibe še vedno slišati pokanje pušk, v okolici pa se je pojavilo tudi madžarsko letalo. Naknadno so izvedeli, da so Madžari s seboj odpeljali kapetana Georgijevića in enajst žandarjev.⁴³ Naslednji dan so poročilo dopolnili in delno spremenili. Navedli so, da so bili omenjeni madžarski napadi zelo resni in da se jih je skupaj udeležilo blizu tisoč mož regularne madžarske vojske. Razpolagali so tudi s topovi. Največji napad je bil prav prej omenjeni, v katerem so madžarske enote zasedle naselje Dolga vas in del Dolnje Lendave. V tem poročilu so poleg kapetana Georgijevića navedli tudi sedem ujetih žandarjev, ki so jih Madžari začasno odpeljali. Navedli so tudi smeri jugoslovanskega protinapada in sporočili, da so omenjeni četi in ena topniška baterija prečkale demarkacijsko črto pri Szabólakosu in Madžarom sledili do Rédicisa.

V času poročanja preboja pri Rédicisu še ni bilo konec, Madžari pa so medtem napadli tudi pri Pincah. Tam naj bi bili na jugoslovanski strani štirje ranjeni, dva stražarja in en oficir pa ujeta. Nasprotna stran naj bi utrpela večjo izgubo, navajali so deset mrtvih, več ranjenih in nekaj ujetih Madžarov. Kot vzrok madžarskih napadov so navedli, da je šlo za agitacijo, vodeno z Dunaja in iz Gradca, ki je imela za cilj, da mirovna konferenca dobi vtis, da prebivalci Prekmurja ne želijo postati del Kraljevine SHS. Pristojne jugoslovanske oblasti so od svojih predstavnikov na mirovni konferenci zahtevale, da o omenjenih »incidentih« obvestijo Vrhovni svet konference in mu sporočijo, da bodo ob morebitnih novih tovrstnih primerih Jugoslovani prečkali demarkacijsko črto in se podali na ozemlje Madžarske. To so predlagali z namenom, da Vrhovni svet prepreči madžarske akcije, ki bi – po njihovem mnenju – lahko povzro-

⁴² »Szabólakos« je bila pristava na sami mejni črti med Rédicsem in Dolgo vasjo, približno tristo metrov jugovzhodno od poznejšega mednarodnega mejnega prehoda med omenjenima naseljema, ki ga danes ni več.

⁴³ AJ, F 336, f-16. 4705. Dsc03913.

čale večje izgube.⁴⁴ Drugega decembra 1919 je jugoslovansko zunanje ministrstvo kot dokaz intenzivne madžarske propagande v zvezi z omenjeno akcijo delegaciji na mirovni konferenci poslalo še eno pismo obrambnega ministrstva. V njem so na podlagi policijskih poročil zapisali, da je ena od madžarskih političnih strank v Prekmurju delila letake, katerih vsebina je bila usmerjena proti jugoslovanski oblasti in vladi. Na letakih je bilo na eni strani besedilo v madžarščini, na drugi pa v prekmurskem slovenskem narečju. Prebivalstvo je bilo »naslovljeno« z besedno zvezo »slovenski bratje«, podpisan pa je bil grof Antal Sigray, tedanji veliki župan Železne županije.⁴⁵

O istem dogodku, ki so ga nekateri viri imenovali »dolnjelendavski spopad«, je podžupanu Zalske županije 6. decembra 1919 podrobno poročal gozdarski inženir iz Dolnje Lendave, György Vermes; poročilo je bilo posredovano tudi madžarski vladi in vrhovnemu poveljstvu.⁴⁶ Ker gre za slabo raziskan dogodek in ker pismo omenjenega gozdarskega inženirja osvetli širši kontekst tedanjih dogodkov in okoliščin v okolici Dolnje Lendave, ga nekoliko bolj obširno predstavljamo. Vermes je uvodoma zapisal, da je poročilo sestavil na podlagi dejanskih dogodkov, »brez šovinističnih ali drugih prizvokov«, kar je v precejšnji meri tudi upošteval. Navedel je, da je skupina madžarskih vojakov v Doljno Lendavo prispela okrog sedme ure zjutraj, pot pa nadaljevala še približno 150 metrov dlje od Vermesove hiše.⁴⁷ Poleg omenjene skupine sta napadali še dve skupini, ena po travniku zahodno od Lendave, druga pa po vinogradih, torej po gričih nad mestom. Jugoslovanske vojaške enote je sprva zajela panika, »brezglavo« so se umikali, pa ne samo iz Lendave, temveč – po Vermesu – po celotni liniji od Kapce do Kerkaszentkirály.⁴⁸ Vermes je potrdil, da so se madžarskim vojakom pridružili tudi domačini. Napadalci so pretrgali telefonske linije, obmejne stražarje odstranili iz njihove postojanke v Dolgi vasi in kapetana Đorđevića iz t. i. Ivaničeve hiše ter jih odpeljali v zaledje. Poročilo navaja, da so takoj po prehodu madžarskih vojakov skozi Dolgo vas nekateri vaščani odtujili določene predmete odgnanih jugoslovanskih vojakov. Vermes ni točno vedel, na kolikšnem območju so Madžari napadli, vendar je po njegovih informacijah skupina madžarskih vojakov prodirala tudi iz naselja Dobri, pridružili pa so se jim tudi domačini iz Kerkaszentkirály in Lovászija.⁴⁹

⁴⁴ AJ, F 336, f-18. 4711. Dsc03915-Dsc03916.

⁴⁵ AJ, F 336, f-18. 4854. Dsc03197 (zaupno 14391).

⁴⁶ HL, VKF II, 1227/101-102-1919 (827).

⁴⁷ Točna lokacija stanovanja v pismu ni navedena, vendar je znano, da so bila stanovanja gozdarskih inženirjev in strokovnjakov Esterházyjevega posestva v stavbi na današnji Glavni ulici poleg nekdanjega športnega igrišča in objekta, današnjega Centra za zaščito in reševanje.

⁴⁸ Kerkaszentkirály je vas na Madžarskem, tri do štiri km vzhodno od Pinc.

⁴⁹ Vasi, ki na madžarski strani ležita dva oz. štiri km vzhodno od državne meje.

Poročilo navaja, da med jugoslovanskimi vojaškimi enotami presenečenje (»panika«) ni dolgo trajalo, dokaj hitro so se konsolidirali, organizirali protinapad in zaustavili napredovanje Madžarov. Boji med vojaškimi skupinami so potekali tudi na travniku v bližini Vermesove hiše, zato je sam videl ranjenega madžarskega vojaka Gábor Péterfi, ki je v znak predaje dvignil roko in se napotil proti jugoslovanski enoti. Kljub temu so ga po poročanju Vermesa ustrelili; bil je prvi ubiti vojak v tej vojaški akciji. Na madžarski strani je padel tudi gimnazijski dijak Antal Varga, ki je že v t. i. madžarskem boljsevističnem obdobju opravljal pomembno vojaško službo. Od »civilistov«, ki so se priključili madžarskim vojakom, sta padla še Ribes iz Dolgovaških goric in mlad moški iz Mostja. Na »madžarskem« predelu Lendavskih goric je bil naključno ubit moški, ki se je s kolegi ali sovaščani brez orožja vračal proti domu, ko so začeli nanje streljati Jugoslovani, še en moški pa je bil zelo hudo ranjen. Njega je Vermesov kočijaž odpeljal na železniško postajo, da so ga lahko z vlakom odpeljali v varaždinsko bolnico. O izgubah nasprotne strani Vermes ni imel konkretnih informacij, ubitih naj bi bilo od deset do dvanajst ljudi, kar pa niso zanesljivi podatki.⁵⁰

Komandant jugoslovanskih vojaških enot v Lendavi, podpolkovnik Perko (pred zasedbo Prekmurja komandant v Medmurju), je bil v času napada v Čakovcu. Skupaj s topniško enoto, ki je bila nekaj dni prej premeščena v Mursko Središče (opremljeni so bili s štirimi topovi), se je vrnil okoli desete ure. Ta skupina je začela popoldne obstreljevati naselje Réedics na madžarski strani meje. V Dolnji Lendavi so morali občani ostati v svojih domovih in po sedmi uri zvečer v svojih hišah in stanovanjih niso smeli prižgati luči. Naslednji dan, 30. novembra 1919, so v Lendavi odvzeli prostost štiridesetim uglednim meščanom in jih popoldne istega dne odpeljali v Beltince. Prvotno so prijeli tudi Nándorja Fussa, priznanega lekarnarja, med letoma 1910 in 1918 poslanca madžarskega državnega zbora; bil je edini, ki so ga takoj tudi izpustili. Inženirja Vermesa ni bilo med zaprtimi. Približno dvajset so jih kmalu izpustili, tako je v Beltincih v času poročanja ostalo še dvajset ljudi. Niso jih trpinčili, kar je Vermes razlagal s pozitivnim odnosom nekega narednika, ki naj bi bil pred tem tri leta vojaški ujetnik na Madžarskem. V poročilu je bilo tudi navedeno, da so 1. decembra iz medmurske Peklenice obstreljevali vas Pince ter naselja Lendvaújfalu, Kerkaszentkirály in Lovászi na madžarski strani meje. V omenjenih vaseh na madžarski strani takrat naj ne bi bilo madžarskih vojaških enot.⁵¹

Po teh dogodkih je jugoslovanska vojska oz. njeni neodgovorni posamezniki začela ropati na območju Lendave. V samem mestu so zabeležili dva-

⁵⁰ HL, VKF II, 1227/101-102-1919 (829).

⁵¹ HL, VKF II, 1227/101-102-1919 (829).

najst vlomov, v Dolgi vasi pa skoraj ni bilo hiše, kamor ne bi nasilno vdrl, o ropanjih pa so pogosto poročali tudi v Dolini in Pincah. Nasilneži so si prisvajali vse mogoče, od kokoši do oblek. Ko so se nekateri prebivalci Doline pritožili na policijski postaji, so jim odgovorili, da je v »omenjenih naseljih prosta (dovoljena) kraja«. Zaradi tega je inženir Vermes obiskal podpolkovnika Perka, ki mu je obljubil, da bo poskusil tovrstna dejanja ustaviti. Po mnenju Vermesa, vsaj do pisanja poročila, Perko glede tega ni bil najbolj uspešen. O podpolkovniku Perku inženir György Vermes sicer ni imel slabega mnenja, na kar je morda vplivalo tudi to, da naj Perko po omenjenem napadu na Lendavo ne bi takoj pristal na prisilno zapiranje lokalnega prebivalstva.⁵²

Vermes je poročal tudi o razglasu s podpisom civilnega komisarja za Prekmurje, Berbuča, ki je zamenjal oz. nasledil Lajnšica; z razglasom so po 22. novembru na plakatih obveščali prebivalstvo. Prekmurce so opozorili, da jugoslovanski vojski, v nasprotju z razglašanjem nasprotne (madžarske) strani, ni treba zapustiti zasedenega območja. V razglasu je bilo poudarjeno, da so vsa drugačna poročanja neresnična. Sporočili so, da je ta pokrajina po sklepu mirovne konference odslej slovenska oz. slovanska, zato bosta jugoslovanska oblast in vojska tam ostali. »Vsi tisti, ki širijo nasprotne informacije, so sovražniki naše države«, je bilo še zapisano na koncu razglasa. Vzdušje v Lendavi je bilo po omenjenem dogodku na podlagi Vermesovega poročila zelo nape-to. Jugoslovani so državno mejo zaprli in strogo zastražili. Otroci so se smeli zadrževati na ulici zgolj do šestnajste ure, odrasli pa uro dlje. Domačni so za odcepitev od Madžarske (tako Vermes) krivili dotlej vplivnega dolnjelendavskega odvetnika Alberta Kecskeméthyja, ki ga menda že več tednov ni bilo v Lendavo. V resničnost tovrstnih trditev Vermes ni bil prepričan, pripomnil pa je, da je imel Kecskeméthy že v času t. i. države Sovjetov »bolne ambicije«, ker naj bi želel postati »diktator lendavskega območja«, imel pa je tudi nekaj spodrslijajev. V poročilo je zapisal, da so si jugoslovanski oblastniki prizadevali za uničenje nekdanj cvetočih trgovin, sočasno pa so v prostorih Hotela Krona, kjer je prej deloval »casino«, odpirali trgovino, ki naj bi bila podružnica neke ljubljanske trgovske hiše. V omenjeni trgovini naj bi bilo mogoče kupiti vse artikle, preostali trgovci pa ne bi mogli nabaviti niti osnovnih življenjskih potrebščin in bi zato propadli. Vermes je pisal tudi o tem, da so jugoslovanske oblasti preoblikovale stari denar. Madžarski bankovci so dobili žig Kraljevine SHS, vrednost pa jim je precej padla. Sam postopek je bil zelo počasen, kajti dnevno so nekdanje krone »prevrednotili« le desetim občanom.⁵³

Dva dni pozneje, 8. decembra 1919, je gozdarski inženir Vermes podžupanu Zalske županije poslal še eno, dopolnjeno poročilo. V tem je ponovno

⁵² HL, VKF II, 1227/101-102-1919 (829).

⁵³ HL, VKF II, 1227/101-102-1919 (829).

poudaril, da so jugoslovanske oblasti po napadu madžarskih enot na Lendavo zbrale štirideset talcev, od katerih so jih devetnajst medtem že izpustile. Priložil je seznam tistih enainvajset Lendavčanov, ki so bili 8. decembra še zaprti v Beltincih.⁵⁴ Na seznamu so bila naslednja imena: Elek Hadrovics – notar, Kálmán Farkas – rimokatoliški kaplan, Gyula Vitéz – odvetnik, dr. Vilmos Némethy – odvetnik, István Horváth – pisar na notariatu, Ede Havel – sodni izterjevalec, Elek Balkányi – trgovski pomočnik, Sándor Török – čevljar, Miklós Varga – krojač, Sándor Hegedüs – mizar, Viktor Lenarics – gostilničar, Henrik Blau – trgovec, Jenő Schön – trgovec, Imre Tőke – dimnikarski mojster, Kálmán Melczer – brivec, Jenő Melczer, Sándor Stern – pisar ter Gyula Magyaródi, Gyula Vehovits, Géza Hunyady in Kálmán Hunyadi. S pomočjo policije so 7. decembra 1919 pozvali svojce, da zaprtim osebam prinesejo obleke in druge nujne potrebščine, ker jih bodo odpeljali v Beograd. Da bi to preprečili, je delegacija meščanov, v kateri so bili kanonik Strausz, zdravnik Józsa, dr. Brunner, Karabélyos, evangeličanski duhovnik Teke, upravnik posestva Esterházy, Raffensperger, in Gyula Vermes, odšla do namestnika civilnega komisarja dr. Kočarja in ga prosila, naj zaprte someščane ne odpeljejo v Beograd, temveč naj jih zaslišijo in preiskujejo doma. Kočar se je takoj povezal z Mursko Soboto, od koder je dobil informacijo, da je zadeva že predana notranjemu ministru, zato za preiskavo lokalna oblast ni pristojna.

Po neuspelem poskusu je delegacija poiskala še podpolkovnika Perka, komandanta vojaških enot, ki pa tudi ni dal nikakršnega zagotovila, da bi lahko v zvezi s prošnjo uspešno ukrepal. Sprejem pri Perku je po mnenju Vermesa potekal v prijaznem vzdušju. Pogovarjali so se tudi o samem madžarskem napadu na Lendavo pred nekaj dnevi. Perko naj bi bil mnenja, da omenjena madžarska vojaška akcija ni bila nepremišljena poteza kopice ljudi, ker je bila izvedena na širšem območju in so v njej sodelovali tudi vojaki iz precej oddaljenega naselja Zalalövő (cca 30 km severno od Lendave). Povedal je še, da morda ukaza niso izdale osrednje madžarske vojaške oblasti in da naj bi šlo zgolj za neodgovorno potezo posameznikov, vendar v njihovo spontanost in naključnost dogodkov ni verjel. V zvezi s prijjetjem štiridesetih Lendavčanov je podpolkovnik Perko povedal, da je prvotno dobil ukaz za zaprtje petdesetih oseb ter zelo rigorozno odredbo, naj, v kolikor se bodo ti napadi iz Madžarske ponavljali, zaprte osebe postrelijo. Perko je število zaprtih oseb znižal na štirideset, glede morebitnega streljanja pa je menil, da bi bila to zelo radikalna poteza, zato je priprte predal civilni oblasti, s čimer so bili po njegovem mnenju rešeni takojšnje ustrelitve. Podpolkovniku Perku naj bi poleg omenjenih sankcij ukazali tudi, naj da prijeti še dodatnih dvajset oseb iz Lendave in njene

⁵⁴ HL, VKF II, 1227/101-102-1919 (830).

okolice, jih nastani skupaj z vojaki in postreli ob prvem naslednjem napadu Madžarov. Vendar tega ni storil. Komandant je dobil tudi napotek, naj se ne spušča v pogovore s predstavniki ali z zastopniki drugih držav. Če bi kdo zahteval tovrstne pogovore, bi ga moral Perko napotiti izven t. i. demarkacijske črte, z navodilom, da se preko uradnih organov svoje države (veleposlaništva ali vlade) obrne neposredno na jugoslovansko vlado v Beogradu.⁵⁵

Na pogovoru »lendavske« delegacije s podpolkovnikom Perkom so njeni člani poudarili (še posebej dr. Brunner), da sami ne poznajo namer madžarske strani, zato jih zaradi tega ne morejo obsojati. Da bi se lahko neposredno pogovorili z madžarskimi obmejnimi vojaškimi predstavniki ter z vodstvom županije, so predlagali, naj jim omogočijo prečkanje demarkacijske črte oz. začasne meje, da bodo lahko pristojne na drugi strani meje neposredno opozorili na možne posledice tovrstnih dejanj. Perko temu ni nasprotoval, ker pa sam ni imel pristojnosti o tem odločati, je svetoval, naj vlogo predložijo pisno, kar so takoj tudi storili. Usoda omenjene vloge v času pisanja poročila še ni bila znana. Zato je inženir Vermes v svojem »osebnem« pismu dobronamereno prosil podžupana Kolbenschlaga, naslovnika svojih poročil, naj poskušajo preprečiti sleherno naglo in nepremišljeno potezo, s katero bi najbolj škodovali izpostavljenemu prebivalstvu na »s strani Jugoslovanov zasedenem ozemlju«. Proti koncu poročila je Vermes zapisal, da »smo lahko pripravljene na najbolj drastične scenarije oz. dogodke, kar lahko povzroči tudi neodgovorno početje kakšnega pijanega vojaka«. Dodal je še, da se je glede ropanja prebivalstva stanje nekoliko izboljšalo.⁵⁶

S to največjo »madžarsko akcijo« sta se intenzivno ukvarjali obe strani. Jugoslovansko ministrstvo za obrambo je na podlagi tajnih podatkov pristojnih vojaških enot in služb 8. decembra 1919 svoje stališče o tem posredovalo ministrstvu za zunanje zadeve, v katerem so navedli, da je stanje po »sanirani« sporni madžarski akciji umirjeno. Vojaško poveljstvo v Zagrebu je v zvezi s sporno zadevo zaslišalo dva madžarska oficirja (majorja Fuszeka in poročnika Forgácsa), ki ju je z uradnimi dokumenti tja napotilo madžarsko vojaško vodstvo iz Nagykanizse. Po omenjenem poročanju sta madžarska oficirja dobila tudi nalogo opravičevati dejanja z dne 29. novembra 1919. Povedala sta, da se je madžarski napad na Lendavo in njeno okolico, ki so ga tega dne izvedli vojaki in civilno prebivalstvo, zgodil brez vednosti vojaškega poveljstva. Omenila sta tudi, da bi morala madžarska vojska – z namenom umiritve prizadete prebivalstva – zasesti naselja Lendvaújfalu, Lovászi in Kerkasznetmiklós, ki so bila po mirovni pogodbi prisojena Madžarski. Poveljništvo v Zagrebu je omenjeni zadevi registriralo, dvočlansko delegacijo pa informiralo, naj v

⁵⁵ HL, VKF II, 1227/101-102-1919 (828).

⁵⁶ HL, VKF II, 1227/101-102-1919 (828).

prihodnje tovrstne naloge realizirajo po uradni diplomatski poti. Opozorili so jih, naj se v prihodnje izogibajo incidentom, kot so se zgodili 29. novembra. Oficirja sta se po tistem prek Gyékényesa napotila nazaj na Madžarsko.⁵⁷

Kar se tiče druge zadeve, ki sta jo omenjala major Fuszek in poročnik Forgács, je treba pojasniti, da je jugoslovanska vojska na podlagi sklepa mirovne konference 12. avgusta 1919 ob zasedbi Prekmurja v nekaterih točkah – kot smo že navedli – prekoračila začasno mejo oz. demarkacijsko črto. Med drugimi so zasedli tudi tri omenjene vasi, kar je pri tamkajšnjem prebivalstvu povzročilo veliko negotovanja. V zvezi s tovrstnimi prekoračitvami je Matija Slavič zapisal, da je omenjena naselja jugoslovanska vojska iz previdnosti zasedla »rajši malo več, kakor premalo«, ker po trianonski mirovni pogodbi niso bila prisojena Kraljevini SHS«. Od neupravičeno zasedenih naselij Kraljevini SHS niso bili prisojeni Somorovci in še dve vasi, ki sta pozneje pripadli Avstriji, Budišina (Bonisdorf) in Strgarjevo (Kalch), medtem ko vas Jošove oz. Jósec (tudi Szentisvánlak, danes spada k naselju Bödeháza) ni bila prisojena nobeni državi. Ker je bila bližje vasi Bödeháza kot Žitkovcem, jo je Razmejitvena komisija prisodila Madžarski.⁵⁸ Tovrstnih »previdnostnih« zasedb je bilo avgusta 1919 več, med drugimi tudi omenjenih vasi Lendvaújfalu, Lovászi in Kerkasznetmiklós.

Madžarska vojaška akcija z dne 29. novembra 1919 je precej odmevala, zato se je z njo ukvarjala tudi mednarodna vojaška preiskovalna komisija, ki so jo zavezniške sile imenovala, da ugotovi konkretne razloge in podrobnosti omenjenega dogodka. V njej je sodeloval tudi predstavnik oz. vodja vojaške misije Kraljevine SHS v Budimpešti, ki je s posredovanjem Ministrstva za pomorstvo in obrambo povzel »vsebinsko« preiskave, kar so 24. decembra 1919 posredovali tudi delegaciji na mirovni konferenci. Iz omenjenega zapisa je razvidno, da je imenovana komisija 18. in 19. decembra 1919 v Lendavi ugotavljala podrobnosti »madžarskega vdora« 29. novembra 1919. Glavna ugotovitev komisije je bila, da so Madžari v Dolnji Lendavi napadli tam locirani 3. pehotni polk. Uspeli so zaslišati le dva madžarska oficirja, polkovnika in poročnika, sicer vodilna predstavnika vojaških enot v Zalski županiji. Preostali, ki so jih še želeli zaslišati, naj bi bili v vmesnem času že premeščeni, v kar pa je jugoslovanski oficir dvomil.

Po njegovem mnenju so bile izjave omenjenih madžarskih oficirjev »smešne in protislovne«, vso odgovornost za vprašljivo madžarsko akcijo sta želela naprtiti kapetanu, ki naj bi bil po lastnih izjavah takrat s svojo enoto na vadbi in naj bi se za ta korak odločil na pritisk lokalnega prebivalstva. Takrat naj bi se na območju Lendave začele širiti govorice o odhodu jugoslovanskih vojakov iz

⁵⁷ AJ, F 336, f-16. 4970 (zaupno 14792).

⁵⁸ Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 269.

Prekmurja do 28. novembra 1919. Vojaška preiskovalna komisija je po poročanju jugoslovanskega člana ugotovila, da je napad 29. novembra 1919 izvedel t. i. žandarski polk, sestavljen iz štirih čet in lokalnega prebivalstva. Njihov nedvoumni cilj je bil zasesti Doljno Lendavo. Jugoslovanski član komisije je menil, da izvedbe vojaške akcije ni ukazala madžarska državna ali vojaška oblast, temveč naj bi to storila teritorialno poveljstvo Zalske županije in veliki župan. Menil je tudi, da je začasna ugotovitev komisije za jugoslovansko stran ugodna, celotno poročilo pa bo posredovano pristojni antantni misiji.⁵⁹

Po madžarskih vojaških virih (sklicevali so se tudi na beograjsko *Politiko*) se je jugoslovanski minister za obrambo Hadžić 12. decembra 1919 sestal z visokim angleškim oficirjem, ki je prišel v Beograd na prošnjo madžarske vlade, da bi posredoval glede madžarske sprave zaradi vdora Madžarov v Prekmurje. Madžarska vlada je predlagala, da bi šel madžarski minister za obrambo v Beograd, kjer bi se opravičil za omenjene dogodke, poleg tega pa je bila vlada pripravljena tudi na določeno odškodnino. Po omenjenih virih do dokončnega dogovora ni prišlo, o tem so se le pogovarjali. Madžarska bo plačala odškodnino ranjenim vojakom na jugoslovanski strani, tiste madžarske vojaške enote, ki so sodelovale pri vdoru v Prekmurje, pa se morajo pred jugoslovanskimi enotami sprehoditi z zastavo in pred njimi salutirati.⁶⁰

Kljub določenim dogovorom med obema stranema je bilo vzdušje v tistih dneh zelo napeto. Konec decembra 1919 je zunanje ministrstvo Kraljevine SHS na podlagi zaupnih informacij notranjega ministrstva delegaciji na mirovni konferenci v Parizu sporočilo, da so od ženske, ki so jo v Jugoslavijo napotili Madžari, izvedeli, naj bi se z madžarske strani pripravljala vojaška zasedba Prekmurja. V Zalski županiji naj bi vsi, vključno s podžupanom, o tem govorili in se na to pripravljali. Neimenovana oseba je povedala, naj bi akcijo izvedli do božiča 1919 in da so vojaške oblasti v enote vpoklicale vse moške med osemnajstim in tridesetim letom, po 23. decembru pa napovedali prepoved prestopanja meje za civilno prebivalstvo. Gibanje v bližini meje je bilo že prej pod strogim nadzorom.⁶¹ Verodostojnost omenjenih navedb pa je bila vprašljiva.

Do podobnih, sicer ne tako odmevnih incidentov, kot je bil 29. novembra, je prihajalo tudi drugje. Še pred lendavskimi dogodki je 23. in 24. novembra 1919 prišlo do vdora pri Kobilju in – kot je bilo že navedeno – 30. novembra pri Pincah, konec decembra 1919 pa pri Dobrovniku in Čentibi.⁶² Delegaciji na mirovni konferenci so pristojni jugoslovanski organi poročali, da

⁵⁹ AJ, F 336, f-16. 5928. PA_16_007.

⁶⁰ HL, VKF II, 1919. 1228/102-103.

⁶¹ AJ, F 336, f-16. 5122 Dsc 03924 (zaupno 15454).

⁶² Kokolj. *Prekmurski Slovenci*, str. 34–36.

so razmere v Prekmurju nestabilne tudi v prvih mesecih leta 1920. S šifriranim telegramom so 19. marca 1920 v Pariz sporočili, da so madžarski vojaki, nastanjeni v naselju Bödeháza na madžarski strani, 10. februarja 1920 prečkali »demarkacijsko črto« in ropali v vasi Radmožanci. Jugoslovanska patrolja, ki se je vračala z nadzora meje, je madžarske vojake zaustavila, vendar naj bi ti nanje začeli streljati. Patrolja je poskusila Madžare nagnati za demarkacijsko črto, vendar pri tem ni bila uspešna, ker naj bi se iz omenjenega madžarskega naselja skupini pridružilo še dvajset vojakov. V streljanju je padel desetar jugoslovanske patrolje Avgust Lelerd. Napad naj bi madžarski vojaki izvedli z vednostjo poveljnika voda, poročnika Cimmermana. Iz besedila telegrama lahko razberemo, da so ponovno apelirali na jugoslovansko delegacijo, naj na madžarsko vlado, da prepreči tovrstne konflikte, pritisne z diplomatskimi sredstvi.⁶³ Citiranemu arhivskemu viru je priloženo kratko Pašičevo⁶⁴ pismo z dne 21. marca 1920; v njem »naroča«, naj se vsebina telegrama kot argument uporabi takrat, ko bo to koristilo jugoslovanskim interesom. Glede varovanja novih meja pa je Pašić zapisal, naj pristojne službe to počnejo odločno, in sicer tako, da »se naj drugi pritožujejo zaradi strogosti naših obmejnih patrolj«.⁶⁵

DELO JUGOSLOVANSKO-MADŽARSKE RAZMEJITVENE KOMISIJE V PREKMURJU

Priprave, pričakovanja in načelna stališča zainteresiranih držav ter nekateri neljubi dogodki, ki so zaznamovali proces razmejevanja

Celovita dejavnost jugoslovansko-madžarske razmejivne komisije je bila zelo obsežna, vse od imenovanja, priprav, operativnih del, zasedanj, pa do zaključka opravil, kar je trajalo več kot tri leta. Omenjeno dejavnost so dopolnjevale tudi aktivnosti obeh vlad oz. državnih centrov za razmejevanje, ki jih je za to delo pooblastila vlada, in preostalih državnih in lokalnih organov. Ves postopek določanja državne meje je spremljal velik interes obmejnega prebivalstva in širše javnosti, zato so se aktivnosti na nekaterih odsekih (predvsem v primeru Prekmurja) precej bolj zavlekle, kot je bila to praksa drugih razmejivnih komisij. Celotno predlagano jugoslovansko-madžarsko državno mejo so z namenom lažje organizacije dela razdelili na šest delov (odsekov), ki so jih označili s črkami od A do F. V referatu se osredotočamo zgolj na pomembnejše poudarke »prekmurskega« odseka nekdanje jugoslovansko-madžarske

⁶³ AJ, F 336, f-16. 5928/2. PA_16_008.

⁶⁴ Pašić je bil tedaj na mirovni konferenci v funkciji vodje jugoslovanske delegacije.

⁶⁵ AJ, F 336, f-16. 5928/2. PA_16_009.

(danes slovensko-madžarske) državne meje. Gre za najbolj severozahodni del omenjene meje, ki je bil označen s črko »A«. Prav tako v referatu povzemamo ugotovitve nekaterih virov in strokovne literature, bolj podrobno analiziramo madžarske arhivske vire, ki so v slovenski strokovni literaturi manj znani, s poudarkom na poročilih madžarskega komisarja Vassela ter povzetkih eksperta jugoslovanske delegacije za Prekmurje, Matije Slaviča.

Za začetek procesa konkretne določitve novih državnih meja med Madžarsko in njenimi sosedami je bila pomembna nota Sveta veleposlanikov Društva narodov z dne 21. junija 1921, naslovljena na madžarskega zastopnika v Parizu. V njej so poudarili, naj se v najkrajšem možnem času pristopi k ustanovitvi razmejitvenih komisij, in sicer na podlagi splošnih navodil z dne 22. julija 1920 ter t. i. »dopolnjenih navodil«, ki so bila 3. junija 1921 sprejeta kot navodila o načinu delovanja razmejitvenih komisij za meje med Madžarsko in sosedami. Šlo je za štiri razmejitvene komisije, ki so konkretizirale nove državne meje Madžarske s sosednjimi državami, in sicer s Kraljevino SHS, Češkoslovaško, z Romunijo in Avstrijo. Madžarska vlada je, da bi razbremenila premierja, ustanovila t. i. državni Center za razmejitve, ki ga je vodil grof Imre Csáky, pred to funkcijo kratek čas zunanji minister v prvi vladi premierja Pála Telekija. Omenjeni ustanovi so bili podrejeni madžarski člani, strokovni in podporni sodelavci vseh štirih razmejitvenih komisij. Kljub temu je dokončna odločitev pri razmejevanju ostala v pristojnosti predsednika vlade, ki je vsako jutro prejel povzetek aktualnih dogodkov o delu razmejitvenih komisij.⁶⁶

Jugoslovansko-madžarska šestčlanska razmejitvena komisija se je 1. avgusta 1921 v Parizu sestala na ustanovitveni seji. Štiri člane komisije so imevale najvplivnejše zavezniške države (razen Združenih držav) ter dva člana zainteresiranih držav, Kraljevine SHS in Madžarske. Komisijo so sestavljali: podpolkovnik David Cree (Velika Britanija) – predsednik; polkovnik Maurice Marminia (Francija) – član; polkovnik Giovanni Valvassori (Italija) – član; podpolkovnik Heidsuke Yanagawa (Japonska) – član; polkovnik Vojin Čolak-Antić (Kraljevina SHS) – član; in polkovnik Károly Vassel (Madžarska) – član. Po ustanovitvi in prvotnih opravilih se je komisija iz Pariza preselila na svoj prvi sedež v Varaždin, od koder je izvajala aktivnosti glede določanja državne meje na območju Prekmurja.⁶⁷ Namestnik madžarskega komisarja je postal major Hadfy, v delegacijo pa so bili imenovani tudi diplomat Vest, stotnik Grivichich, Zelovich, Bobek, Elek Sinkovich (nekdanji murskosoboški

⁶⁶ Suba, *Egy határmegállapító bizottság anatómiája*: www.nogradhistoria.eu/data/files/186643984.pdf (dostop: junij 2019).

⁶⁷ Fogarassy, *A magyar-délszláv kapcsolatok*: <https://sites.google.com/site/hercegszantotoertenete/home/helytoerteneti-irasok-tanulmanyok/fogarassy-laszlo-a-magyar-delszlav-kapcsolatok-katonai-toertenete-1918-1921/> (dostop: junij 2019).

okrajni glavar) in gospodarski strokovnjak Pósfay. V strokovni skupini, ki je komisiji pomagala pri določanju »prekmurskega« odseka državne meje, je bil tudi profesor prekmurskega porekla Sándor Mikola (vladni zastopnik Železne županije Sigray ga je predlagal celo za člana komisije, torej za madžarskega komisarja, kar naj bi Mikola odklonil).⁶⁸ Mikola je bil zaradi zagovarjanja t. i. vendske teorije upravičeno v nemilosti slovenske javnosti, čeprav je bil sicer izjemen strokovnjak na področju fizike (in tudi matematike). Kraljevina SHS je kot eksperte za »slovenski« odsek meje imenovala Matijo Slaviča, Frana Vodopivca in Božidarja Severja, takratnega gerenta oz. župana Dolnje Lendave.⁶⁹

Med pripravami na razmejitve med državama je neformalna strokovna skupina madžarske vlade 23. in 24. junija 1921 obiskala območje ob začasni meji v Zalski in Železni županiji. Člani omenjene skupine so bili geograf Imre Csáky, univerzitetni profesor dr. Jenő Cholnoky in že omenjeni dr. Sándor Mikola. Člane komisije so predstavniki županije Zala seznanili z različnimi podatki, med drugim so jim sporočili, da je več kot osemsto oseb z »zasedenega območja« županije (iz Prekmurju in Medmurja) prebegnilo na madžarsko stran, da bi se izognili pozivu v jugoslovansko vojsko. Začasno so jih namestili na posestvu pri naselju Zalaszentgrót. Člani komisije so v Récicsu srečali ljudi, ki so jih jugoslovanski graničarji (oz. obmejni stražarji) preteпали, ko so z ustreznimi dokumenti prestopili mejo, ker so jih – po njihovih trditvah neupravičeno – označili za vohune. O pretepanju Madžarov v Prekmurju, do česar naj bi prihajalo zgolj zaradi izražanja lojalnosti madžarski državi, je komisiji poročal tudi nekdanji murskosoboški okrajni glavar Horváth,⁷⁰

Že po prvem sestanku jugoslovansko-madžarske razmejitvene komisije v Parizu je madžarski član komisije, polkovnik Vassel, 6. avgusta 1921 o svojih ugotovitvah, vtisih in predlogih obširno poročal madžarskemu notranjemu ministru, ki je te informacije pozneje posredoval tudi predsedniku vlade. Med drugim je Vassel zapisal: »Občutek imam, da so se ostali člani komisije že predhodno poenotili o tem, da madžarskega komisarja postavijo pred dejstva. Moja uvodna stališča in predlogi niso bili uslišani, ker med predstavniki oz. člani antantnih držav in srbskim članom obstaja soglasje. Glede naše države je bila najbolj pomembna izjava predsednika komisije, da Madžarska nima možnosti pričakovati, da se bo Društvo narodov odločilo za večje teritorialne spremembe v naš prid.« V nadaljevanju je Vassel navedel, da je predsednik Cree poudaril, da bi bilo v primeru manjših korekcij morda mogoče upoštevati določene smiselne korekcije. Opozoril je tudi, da v kolikor bo Madžarska predlagala večje spremembe državne meje, kot jih je v skladu s smernicami

⁶⁸ MNL VaML, IV. 402/a/3, 708.

⁶⁹ Kokolj, *Prekmurski Slovenci*. str. 120, Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 210.

⁷⁰ MNL VaML, IV. 423/A, 35/1921.56.

mirovne konference mogoče sprejeti, bo škodila sama sebi, kajti pozneje te možnosti ne bo imela. Jasen napotek mirovne konference je bil, da komisija lahko o konkretnem odseku odloča zgolj enkrat. Polkovnik Vassel je v citiranem pismu prosil madžarsko vlado, naj jasno določi, katere korekcije meje bo predlagala. Za omenjeni »A« odsek meje, ki je zajemal območje od avstrijske meje do pritoka Ledave v Muro (»prekmurska meja«), je razmejitvena komisija predloge morebitnih korekcij zainteresiranih držav pričakovala do 23. avgusta 1921. Ker se je omenjeni datum hitro bližal, je madžarski komisar predlagal, naj se v najkrajšem možnem času pripravi konkreten, tehnično in vsebinsko brezhibno izdelan predlog sprememb meje na omenjenem odseku. Da bi bili nalogi kos, je Vassel predlagal notranjemu ministru, naj zelo pozorno izberejo najožje sodelavce, večše kartografije in drugih za odločanje pomembnih vsebin. Madžarski komisar je pristojne seznanil tudi o drugih na prvi seji v Parizu sprejetih sklepih. Med drugim je bila sprejeta odločitev o tem, da bodo pristojne lokalne in vojaške oblasti obveščali o obiskih komisije na terenu. Tam bodo lokalno »zainteresirani« prebivalci lahko predstavili svoja mnenja in želje, komisija pa bo pred začetkom dela na terenu obiskala vodstvi obeh držav. Za prvi sedež komisije so določili mesto Varaždin, z namenom, da bodo lažje komunicirali z avstrijsko-madžarsko razmejitveno komisijo, ki je zasedala v Mariboru.⁷¹

V obeh županijah (Vas in Zala), kamor je spadalo Prekmurje, preden ga je zasedla Kraljevina SHS, so si zelo prizadevali, da bi bilo obmejno prebivalstvo dobro obveščeno o prihodu razmejitvene komisije na teren in nanjo pripravljeno. Podžupan Železne županije je 3. septembra 1921 madžarskemu Centru za razmejitve poročal, da so prebivalce na »zasedenem ozemlju« in madžarski strani meje na to dobro pripravili. Na srečanjih z njimi so se ljudje »impozantno in deklarativno zavzemali za pripadnost pokrajine k Madžarski«. Omenil je tudi, da so zaradi take drže in simpatije do Madžarske jugoslovanski organi ostro nastopili zoper prebivalstvo. Po poročilu podžupana so se dogajala tudi fizična maltretiranja, takrat pa naj bi se že začele aktivnosti za transport sedemsto oseb na prisilno delo v notranjost Srbije. Podžupan je prosil pristojni organ, da z vsemi razpoložljivimi sredstvi poskuša preprečiti nadaljnje ogrožanje in maltretiranje nič krivega prekmurskega ljudstva, ki po njegovem ni storilo nič drugega, kot zgolj obelodanilo svoje mnenje. V kolikor pritiskov nanje ne bodo mogli preprečiti, se po mnenju podžupana »ne more pričakovati od domoljubnega prebivalstva, da se izpostavlja za svojo domovino, če bodo zato pretepeni ali odpeljani na prisilno delo«. Upokojeni polkovnik Ede Pósfay, eden od madžarskih strokovnjakov v razmejitveni ko-

⁷¹ MNL OL, K-26, 1921-XXXVII-6541 (1258 cs.).

misiji, je 29. septembra 1919 v telegramu Imreju Csákyju, vodji madžarskega državnega Centra za razmejitve, sporočil, da »so Jugoslovani polovili in mučili posameznike v Prekmurju, ki so na množičnih demonstracijah med obiskom razmejitvene komisije izražali lojalnost do Madžarske«. Pósfay je omenjal sedemsto hudo trpinčenih oseb.

Podobne podatke, ki jih predstavljamo v nadaljevanju, je na naslov najvišjih predstavnikov Madžarske poslal tudi nekdanji murskosoboški okrajni glavar Pál Horváth (Horváth je kot pooblaščen okrajni glavar za svoj nekdanji okraj »začasno« deloval v prostorih monoštrskega okrajnega glavarstva). V zvezi z odgovorom nekdanjemu murskosoboškemu okrajnemu glavarju je bilo v dopisu zunanjega ministrstva zapisano, da so zaradi nasilnih dejanj jugoslovanskih oblasti v Prekmurju že 27. in 28. septembra predstavnikom zavezniških (antantnih) sil v Budimpešto posredovali protestno noto s prošnjo, naj v zvezi s tem njihove vlade nujno posredujejo v Beogradu. Protestno noto so na začetku oktobra 1921 še dvakrat dopolnili, v novih pismih pa so dodatno opozorili na posledice tovrstnih dejanj ter na to, da Jugoslovani zlorablajo svoj položaj. Glede maltretiranja prekmurskega prebivalstva se je stanje do novembra 1921 le nekoliko umirilo. Madžarski zunanji minister Miklós Bánffy je 21. novembra 1921 v pismu navedel, da so po madžarski pritožbi na seji veleposlanikov v okviru Društva narodov jugoslovanske oblasti zmanjšale pritisk na simpatizerje Madžarske ter izpustile večino zaprtih zaradi aktivnosti ob obisku razmejitvene komisije. Minister Bánffy je konkretno omenil dve tedaj še pripri osebi iz Motvarjevcev, Kálmána Nemesa in Emilja Dóro, ter Aladarja Mokrajia iz Otovcev, in od madžarskega predstavnika v Beogradu zahteval, naj posreduje za njihovo izpustitev iz zapora v Murski Soboti.⁷²

V prej omenjenem telegramu je Pál Horváth, nekdanji murskosoboški okrajni glavar, med drugim navedel, da so tiste Slovence, ki so se iz simpatije do Madžarske udeležili srečanja s predstavniki razmejitvene komisije, jugoslovanske oblasti prijela, jih »na srednjeveški način« preteple in odpeljale. Natančnih podatkov ni imel, so pa po njegovih navedbah odpeljali približno sedemsto oseb. Ker ni bilo točnega seznama, je Horváth navedel zgolj imena tistih, ki so jih odpeljali med zadnjimi. Med njimi je največ imen iz naselij na Goričkem. Ferenca Röslerja iz Hodoša so po Horváthovih informacijah ustrelili. V tistih dneh je čez mejo na Madžarsko bežalo veliko prekmurskih Slovencev. Zaradi svojega preganjanja so pričakovali pomoč madžarske vlade. Vsi omenjeni naj bi podpirali vrnitev Prekmurja Madžarski. Sándor Válog, mali posestnik iz Prosenjakovcev, se je zato pritoževal, da se prebivalci omenjene vasi 22. septembra 1921 niso mogli udeležiti shoda v Murski Soboti,

⁷² MNL OL, K-477, 1052.

kamor so nameravali oditi. V njihovo naselje razmejitvena komisija do tedaj še ni prišla, ker so jim to preprečili žandarji.

Po njegovih navedbah, ki jih je tri dni pozneje po telefonu posredoval vladnemu zastopniku v Sombotel, je sedemdeset v Prosenjakovce napotenih žandarjev zelo grobo ravnalo z vaščani. Ko so ti opazili druženje domačinov (čeprav zgolj samo treh), so jih pregnali. Povedal je tudi, da so skupino ljudi slekli do golega in jih take gnali do Murske Sobote, od tam pa odpeljali v Ljubljano. Konkretno je navedel nekaj imen, ki se jih je spomnil. Okrajni glavar monoštrskega okraja je več tednov pozneje, 2. novembra, madžarsko notranje ministrstvo obvestil, da so zaradi protestov ob prihodu razmejitvene komisije še 1. novembra v Hodošu želeli prijeti več ljudi. Od izbranih »talcev« jih je enajst hotelo pobegniti, vendar so jugoslovanski vojaki (ali orožniki) nanje začeli streljati. Ubili so Pétra Horvátha mlajšega in Józsefa Horvátha, Józsefa Gála in Jánosa Horvátha pa so hudo ranili ter ju prijeli, vendar sta kljub poškodbam uspela pobegniti na madžarsko stran.⁷³

V pričujočem podpoglavju – pred podrobnejšo predstavitev dela razmejitvene komisije – omenjamo pomembno polemiko, ki se je razvila predvsem med eksperti zainteresiranih držav po tem, ko je madžarski komisar Vassel 1. septembra 1921, skupaj z »uradnim« predlogom za vrnitev Prekmurja Madžarski, vložil tudi devet prilog, v katerih je vsebinsko utemeljeval upravičenost madžarske zahteve. Matija Slavič je v svojem delu *Pri mednarodni razmejitveni komisiji* podrobno povzel svoja tedanja stališča do madžarske »argumentacije«. Podobno kot pri madžarskih ekspertih so bile tudi njegove trditve subjektivne, v nekaterih primerih enostranske in pavšalne. To je bilo glede na njihovo poslanstvo tudi razumljivo, vsi eksperti so namreč zastopali interese države, ki jih je delegirala, kar je določalo kontekst in značaj njihovega argumentiranja. Za lažje razumevanje tedanjih razmer analiziramo nekatere »reakcije« Slaviča in madžarskih ekspertov. Slavič je pri ocenjevanju argumentov madžarskega komisarja Vassela (podobno kot že na sejah in pogovorih delovnih teles mirovne konference v Parizu leta 1919) posebej poudaril, da je madžarska oblast zaradi t. i. vendske teorije pri štetju prebivalstva leta 1910 želela »skriti« prekmurske Slovence, zato jih v kategoriji »maternih jezikov« ni posebej prikazala.

Ob prebiranju metodologije štetja prebivalstva v letih 1900 in 1910 te tendence ne moremo potrditi. Iz nje zgolj sledi, da so v poročilih popisa kot etnično skupino konkretno poimenovali govorce tistih manjšinskih jezikov, ki so jih pri predhodnem popisu »prešteli« najmanj sto tisoč. Zato Slovenci v osrednjih poročilih popisa leta 1910 niso bili konkretno navedeni kot manj-

⁷³ MNL OL, K26, 1921-XLI-9646 (1264 cs.)

šinska skupnost, temveč zajeti v rubriki »ostali«. Da so imeli možnost izreči se za svoj materni jezik, je razbrati iz opomb pri prikazu strukture prebivalcev naselij dolnjelendavskega, murskosoboškega in monoštrskega okraja. Drži pa, da na območjih, kjer je živelo več manjših jezikovnih ali narodnostnih skupnosti, kot je to bilo tudi v Prekmurju, točnega razmerja ni bilo vedno mogoče razbrati. V dveh županijah (Vas in Zala), kjer so živeli Slovenci, je bil v rubriki »ostali« prikazan dokaj visok odstotek tamkajšnjih prebivalcev, od katerih je bila vsekakor večina Slovencev.⁷⁴ Kar se tiče kritike na račun madžarske delegacije, ki je naselji Turnišče in Kobilje navajala med osemindvajsetimi »prekmurskimi madžarskimi naselji« (v prilogi št. 2), ima Slavič popolnoma prav. Pri pripravi svojih argumentov se madžarski eksperti niso potrudili preveriti dejanskih podatkov o narodni oz. jezikovni pripadnosti prebivalcev omenjenih naselij. Napačne podatke so povzeli iz popisa prebivalstva leta 1910, kar so lahko naredili tudi namenoma, ne glede na to, da so s tem interesom lastne (madžarske) države bolj škodovali kot koristili. Pri dveh omenjenih naseljih je ob popisu prebivalstva dejansko prišlo do grobe napake oz. zlorabe, kar bi bila lahko tudi posledica nerazumevanja oz. napačne interpretacije izvajalcev na terenu, vendar je bolj verjetno, da je šlo za neodgovorno ravnanje posameznika ali skupine.

Manj verjetna pa je Slavičeva hipoteza oz. namig o omenjenih dveh naseljih, da naj bi se to zgodilo s konkretnim namenom, da se pokrajina obdrži v okviru Madžarske. Slabih deset let pred odločilnimi dogodki glede pripadnosti Prekmurja si je tovrstne namere težko predstavljati. Ne glede na to je v primeru popisa v Turnišču in Kobilju leta 1910 gotovo šlo za »nagajanje« na narodni osnovi. Nedoslednosti, čeprav ne povsem identične, so se dogajale že ob prvem jugoslovanskem popisu leta 1921, tedaj na škodo madžarske skupnosti. Na to je opozorila madžarska delegacija v razmejitveni komisiji, kar je Matija Slavič v svojih povzetkih dogodkov komentiral nekoliko podcenjevalno. Oster nastop Matije Slaviča in preostalih jugoslovanskih ekspertov lahko kot upravičen opredelimo v primeru, ko so se uprli »vendski teoriji«, ki sta jo najbolj zagovarjala Mikola in Melich. Tendenciozno utemeljevati specifični izvor prekmurskih Slovencev (»Vendov«, kot so trdili Mikola in Melich ter njuni podporniki) brez pravih argumentov, ki naj ne bi imeli nič skupnega z drugimi Slovenci, je bilo zgrešeno, predvsem pa slepo dejanje. S tem se je škodilo prav tistim interesom, ki sta jih omenjena najbolj želela zastopati.

Slovenska skupnost oz. njeni pripadniki v t. i. Slovenski krajini severovzhodno od reke Mure, ki so kot lojalni državljani več stoletij živeli v večnacionalni madžarski državi, so nedvomno prehodili drugačno pot kot Sloven-

⁷⁴ O tem glej: Kovács, *Demografsko praznjenje obmejnega*, str. 100–118.

ci v »avstrijskem« delu habsburške monarhije. To pa ne pomeni, da niso bili slovanskega oz. slovenskega izvora, kar dokazuje predvsem ohranitev maternega jezika (čeprav v obliki narečja) in običajev. O narodni identiteti kot prepoznavnosti nekega naroda v današnjem pomenu besede lahko govorimo šele od konca 18. stoletja, in še to v zahodnem (bolj razvitem) delu Evrope. Na območju, kjer so »srednjeveški« turški vplivi in drugi zavirajoči družbeni procesi povzročili dokaj občuten demokratični in razvojni deficit z vsemi možnimi negativnimi elementi (delno tudi na območju habsburške monarhije), pa lahko o bolj konkretno izraženi narodni identiteti govorimo šele po revolucijah sredi 19. stoletja oz. še pozneje.

Od gospodarsko manj razvite, slabo organizirane in dokaj maloštevilne »prekmurske« slovenske skupnosti ni bilo mogoče pričakovati, da že pred prvo svetovno vojno jasno opredeli svoje narodne cilje.⁷⁵ Tudi zato je bilo za madžarsko politično vodstvo (ne glede na ideološke in politične razlike) skoraj samoumevno, da bo Prekmurje ostalo v njenih mejah. Na to, da se to ni zgodilo, je v obdobju med koncem leta 1918 in koncem delovanja jugoslovansko-madžarske razmejitvene komisije vplivalo več dejavnikov, do določene mere tudi omenjena »vendska teorija«, ki jo je Matija Slavič sicer ostro, vendar upravičeno obsodil. Vse do danes je še najbolj nejasno vprašanje, kako je prav Sándor (ali Aleksander) Mikola, rojen v G. Petrovcih, ki je bil odličen matematik in fizik, prepoznaven inovator, pozneje član Madžarske akademije znanosti in zelo spoštovan ravnatelj ene od najboljših budimpeštanskih gimnazij, profesor več Nobelovih nagrajencev madžarskega porekla, postal njen avtor in goreč zagovornik. Konkretnega odgovora verjetno nikoli ne bomo izvedeli, jasno pa je, da je zaradi tega v slovenskem prostoru postal *persona non grata*. V preostalem delu Slavičevih komentarjev devetih prilog, ki jih je madžarski komisar Vassel vložil skupaj s predlogom o vrnitvi Prekmurja Madžarski, je marsikatera pravilna in manj tendenciozna ugotovitev, vendar je nekaj tudi takšnih, ki so bile namenjene zgolj prepričevanju članov (in drugih predstavnikov) razmejitvene komisije. Podobno velja za nekatere trditve v omenjenih prilogah madžarskega komisarja, kjer je bil večkrat edini »argument« t. i. vendska teorija. Tovrstno, praviloma obojestransko tendenciozno argumentiranje sicer ni bilo nič posebnega, saj se je odločalo o pomembnem vprašanju pripadnosti območja, ki sta ga obe zainteresirani strani zahtevali zase. Ko je šlo za občutljive odločitve o pripadnosti teritorija, tudi drugi narodi oz. njihovi predstavniki (in strokovnjaki) praviloma niso izbirali sredstev!⁷⁶

⁷⁵ Kosi in Stergar, *Kdaj so nastali »lubi Slovenci«?* str. 458–488.

⁷⁶ Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 223–225., Göncz, *A muravidéki magyarság*, str. 103–105.

Zahtevno delo na odseku »A« – predlog za vrnitev Prekmurja Madžarski

Razmejitvena komisija je na podlagi besedila trianonske mirovne pogodbe najprej izdelala t. i. provizorično mejo, kar je bilo po oceni Matije Slaviča »zgolj tehnično delo«. To so opravili strokovnjaki pod vodstvom majorja dalmatinskega porekla Goldinija z jugoslovanske in kapetana Grivichicha z madžarske strani, kar sta nato dva »zainteresirana« komisarja brez zapletov verificirala.⁷⁷

Komisar Vassel je na podlagi »spremnega pisma« k mirovni pogodbi 26. avgusta 1921 izrazil interes za korekcijo začasne meje na območju odseka »A«, ki se je – poenostavljeno – nanašal na vrnitev celotnega Prekmurja Madžarski. Madžarski komisar je v zvezi s tem na omenjeni seji govoril o pozitivnem stališču dela prekmurskega slovenskega prebivalstva do vrnitve Madžarski, kar so posredovali tudi Vrhovnemu svetu. Kot razlago za podporo pripadnosti Prekmurja Madžarski so omenjeni prebivalci navedli, da je bilo območje po zasedbi jugoslovanske vojske odrezano od sveta (»na vzhodu ga omejuje nova mejna črta, na zahodu pa reka Mura«). Po njihovem mnenju je bilo območje gospodarsko bolj navezano na Madžarsko. V prilogi madžarskega komisarja k omenjenemu poročilu je bila posebej argumentirana tudi zahteva Madžarske glede naselij vzdolž predlagane začasne meje – omenjenih v prejšnjem podpoglavju – s pretežno madžarskim življenjem. Njihova priključitev Madžarski se je po mnenju madžarskega komisarja popolnoma skladala s pogoji 7. in 9. točke spreznega dopisa k mirovni pogodbi.⁷⁸ Kar se tiče najavljene vrnitve celotnega Prekmurja Madžarski, je polkovnik Vassel obrambnemu ministru sporočil, da bo razmejitvena komisija kljub nasprotovanju predstavnika SHS postopkovno pobudo preučila. Jugoslovanski komisar Čolak-Antić je o odklonilnem odnosu povedal, da Kraljevina SHS ne priznava spremne listine, zato ne more sodelovati na razpravah, kjer se govori o spremembi temeljnega besedila mirovne pogodbe.⁷⁹

Med razpravljanjem in odločanjem o odseku »A« je razmejitvena komisija – kot smo že omenili – delovala oz. imela sedež v Varaždinu. Madžarski član komisije, polkovnik Vassel, se je na začetku, kljub temu da je bila njegova pobuda sprejeta v postopek, v tamkajšnjem okolju počutil nelagodno, o čemer je 2. septembra 1921 poročal vodji madžarskega Centra za razmejitve, Imreju Csákyju. Zapisal je, da so uradnega madžarskega kurirja dan prej aretirale jugoslovanske oblasti, njemu pa so prepovedali pošiljanje in sprejemanje šifriranih telegramov. Madžarski komisar je povzel dotedanje delo in poudaril, da »komi-

⁷⁷ Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 222.

⁷⁸ HL, HK KMI, 1921 - 1122.

⁷⁹ HL, HK KMI, 1921 - 1183.

siji povzroča težave srbsko stališče,⁸⁰ ker jugoslovanska stran ni hotela upoštevati t. i. spremne listine francoskega predsednika Milleranda k mirovni pogodbi (Lettre d'Envoi); ker da tega dokumenta »niso podpisali«. Omenjeno pismo je vsebovalo določbo, da sme razmejitvena komisija predlagano mejo glede na besedilo mirovne pogodbe tudi popraviti, če bi za to pri ugotavljanju dejanske situacije na terenu našla tehtne narodopisne, gospodarske ali druge razloge.

Zaradi omenjene spremne listine so med jugoslovansko in madžarsko delegacijo nastale dodatne napetosti, sledile pa so tudi različne interpretacije. Podpolkovnik Cree, predsednik komisije, je določbo omenjenega dokumenta razlagal tako, da po njem lahko obe zainteresirani strani predlagata nove teritorialne zahteve. Matija Slavič je v svojih poznejših zapisih o določbi spremnega pisma pripomnil, da morebitni popravki »ne smejo biti tako veliki, da bi povzročili kakšne bistvene spremembe«. Vzdušje v komisiji je Slavič ilustriral s podatkom, da je madžarska delegacija »razvila živahno akcijo, da odtrga po razmejitveni komisiji Slovensko krajino od Jugoslavije«. Polkovnik Vassel je namreč na seji komisije 1. septembra 1921 konkretiziral predlog oz. zahtevo Madžarske za »trikotno območje severno od reke Mure« (torej za vrnitev Prekmurja). Madžarski komisar je v omenjenih devetih prilogah vložil obsežne dodatne obrazložitve, ki smo se jih delno dotaknili že v prejšnjem podglavju, kjer smo podali analizo Matije Slaviča o njihovi vsebini.

S konkretnim predlogom o vrnitvi Prekmurja Madžarski se je komisija postopkovno seznanila in se zavzela, da ga bo preučila. Jugoslovanskega komisarja je pozvala, da do točno določenega datuma (»naslednjega ponedeljka«) članom komisije posreduje stališče Kraljevine SHS do madžarske zahteve. Polkovnik Čolak-Antić je zaradi oblikovanja stališča na konzultacijo pozval Matijo Slaviča in še nekatere druge strokovnjake. Nevtralni člani komisije, ki naj ne bi podpirali vrnitve celotnega Prekmurja Madžarski, so se neformalno pogovarjali tudi o kompromisni rešitvi morebitne vrnitve zgolj manjšega dela pokrajine. Takšno alternativo naj bi predstavniki velesil, razen francoskega člana komisije, načelno podprli. Zaradi tega je Vassel v svoje poročilo, ki ga je poslal v Budimpešto, optimistično zapisal, da bo v primeru, če zahteva Madžarske po vrnitvi celotnega Prekmurja ne bo uspešna, »komisija morebiti določila državno mejo po sredini območja«. Komisar Vassel je nadrejene seznanil s svojim mnenjem, da v kolikor bi glede Prekmurja Madžarska s svojim predlogom v celoti ali vsaj delno uspela (»kar je realno pričakovati«, je trdil), bi morala glede preostalih odsekov državne meje, »kjer bodo srbske zahteve ostrejš«, zavzeti bolj pasivno stališče.

⁸⁰ Madžarske oblasti in uradniki ter tudi novinarji so Jugoslovane, ne glede na to, kateremu narodu so pripadali, pogosto imenovali kar »Srbi«, kar se je pozneje uveljavilo tudi v vsakdanji komunikaciji.

Po mnenju Vassela naj bi pri odločitvah o drugih spornih vprašanih madžarski predstavniki ne sodelovali, lahko so zgolj bili prisotni na seji. Prepričan je bil, da jugoslovanska stran želi sleherne madžarske argumente »z obilico laži« izničiti, za kar so bili po njegovem mnenju strokovnjaki SHS še zlasti izurjeni. Vassel je trdil, da je bilo komuniciranje z jugoslovanskim članom razmejitvene komisije še zlasti težko, ker naj bi se polkovnik Čolak-Antič konstantno izogibal neposrednemu pogovoru. Minimalni dialog med njima naj bi bil mogoč zgolj na uradnih sejah komisije. Madžarski komisar je opozoril tudi, da zapisniki sej marsikdaj ne izražajo dejanskega poteka dogodkov, francoski podoficir naj bi jih pripravljaj zelo površno, predsednik Cree pa naj ne bi bil pozoren na tovrstne pomanjkljivosti, pregledal je le najvažnejša stališča. Razmejitvena komisija je na seji 1. septembra 1921 razpravljala tudi o konkretni določitvi državne meje med SHS in Madžarsko na celotnem odseku. Polkovnik Vassel je svojemu predpostavljenu, predsedniku Centra za razmejitve, v zvezi s tem napisal, da so člani komisije ponovno poudarili, da Madžarska kot poraženka v vojni ne more pričakovati meje, ki bo ustrezala njenim gospodarskim in narodnostnim interesom.⁸¹

Dva svetovalca z madžarske strani, Antal Bobek in kapetan Gyula Griovic, ter dva pooblaščenca SHS so si 2. in 3. septembra 1921 kljub nekaterim odprtim vprašanjem na terenu ogledali severni del »prekmurske« meje od tro-meje oz. 380. točke do točke 313 na državni cesti med Andovci in Dolenci. Dogovorili so se o poteku začasne »trianonske« meje na omenjenem odseku. Sporazumeli so se glede stališča, da meja na nekaterih mestih, v nasprotju z določbo mirovne pogodbe, ne bo potekala po grebenu, kjer je formalno razvodje med Muro in Rabo, temveč z upoštevanjem katastrske meje določenega naselja. Omenjeni dogovor, kot je razvidno iz poročila madžarskega komisarja (9. septembra 1921), je bil potrjen na seji Razmejitvene komisije 5. septembra 1921.⁸²

V naslednjem pismu madžarskemu Centru za razmejitve je polkovnik Vassel 14. septembra 1921 zapisal, da dogodki v zahodnih županijah Madžarske, povezani s konfliktom med Madžarsko in Avstrijo zaradi pripadnosti Gradišćanske (ki je bila, podobno kot Prekmurje, do konca prve svetovne vojne sestavni del Kraljevine Madžarske), zelo negativno vplivajo na delo jugoslovansko-madžarske razmejitvene komisije. Celotno razmejitveno vprašanje se je pri nekaterih članih namreč interpretiralo kot madžarsko nagajanje. Delegacija Kraljevine SHS naj bi omenjene dogodke izkoristila sebi v prid in trdila, da Madžarska stalno ogroža mir v Evropi. Vassel je še sporočil, da je komisar Kraljevine SHS, ki se je pred tem vrnil iz Beograda, na seji komisije 13.

⁸¹ HL, HK KMI, 1921 - 1198., Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 222.

⁸² HL, HK KMI, 1921 - 1237.

septembra 1919 kategorično izjavil, da jugoslovanska vlada ne dovoli, da bi prihod komisije v Prekmurje po vaseh naznanjali s plakati, niti da bi se pred komisijo množično izrekli prebivalci, saj bi to razumeli kot izmikanje referendumu. Komisija je, ne glede na nasprotovanje madžarskega člana, sprejela sklep, naj štiričlanska delegacija (z županom na čelu) iz vsake vasi odgovori na vprašalnike, ki jih bodo dostavili uradni jugoslovanski organi.

Vassel je tak način na seji komisije označil za »smešno« in nepotrebno dejanje, po njegovem mnenju je namreč že vnaprej znano, kako bi v omejenih okoliščinah ravnal Beograd. Madžarski komisar je v citiranem pismu izrazil bojazen, da bo po vsem opisanem usoda predloga za vrnitev Prekmurja Madžarski, ki ga je vložil 1. septembra, negotova. Jugoslovanska stran glede tega namreč ni odgovorila, saj naj ne bi bilo pripravljeno strokovno mnenje jugoslovanskega centra za določanje državne meje. Bolj verjetno je, da jugoslovanska stran sploh ni imela namena odgovarjati niti na madžarske zahteve niti na argumente, ki jih je polkovnik Vassel v imenu Budimpešte vlagal med razmejitvenim procesom. Slednje je Matija Slavič argumentiral tako, da se je jugoslovanski delegaciji zdelo nepotrebno, da bi se spuščala v tovrstna vprašanja (ki so jo naslavljali tudi »vendski teoretiki«, pri čemer je mislil predvsem na Mikolo in Melicha), saj je menila, da razmejitvena komisija ni imela pravice oz. pristojnosti oporekanja pripadnosti Prekmurja ali njegovega dela Kraljevini SHS. Komisar Vassel je v pismu z dne 14. septembra 1921 svojim nadrejenim sporočil datume obiskov komisije v določenih naseljih (v Martinju in Gornjem Seniku 19. septembra, v Velikih Dolencih in Andovcih 20. septembra) ter točno lokacijo tromeje vzhodno od vasi Toka, kar naj bi po programu aktivnosti dva dni pozneje v Mariboru uskladili s člani jugoslovansko-avstrijske razmejitvene komisije.⁸³

Vassel je 16. septembra v Budimpešto poročal, da je po tem, ko je razmejitvena komisija prevzela oz. sprejela v postopek njegov predlog o priključitvi Prekmurja Madžarski in se zavzela za začasno določitev meje skladno z določbo mirovne pogodbe, postalo aktualno vprašanje določitve mejne točke na tromeji. Jugoslovansko stališče je bilo, da je glede določitve omenjene točke poleg trianonske mirovne pogodbe pomembna senžermenska pogodba (mirovna pogodba z Avstrijo). Po madžarskem predlogu bi se ta točka morala premakniti malo nižje od predlagane, nekoliko proti jugu, kar pa za jugoslovansko stran ni bilo sprejemljivo, ker se je spremno pismo nanašalo zgolj na »trianonsko« mejo. Vassel se s tako interpretacijo ni strinjal, menil je, da je ta izgovor zgolj zavlačevanje; verjetno je razmejitvena komisija zato zavrnila jugoslovansko stališče. Za začasno točko na tromeji so sprejeli z madžarskega

⁸³ HL, HK KMI, 1921- 1233., *Slavič, Naše Prekmurje*, str. 228.

stališča logičen predlog. Od skupne točke na tromeji je meja med Kraljevino SHS in Madžarsko proti vzhodu potekala ob pešpoti po razvodju potočka.

Madžarska je namreč zastopala stališče, da v kolikor bi se status Prekmurja ob poznejših pogajanjih oz. določitvah meje spreminjal, bi se lahko spremenila tudi izhodiščna točka na tromeji.⁸⁴ Slavič o omenjenih zadevah ni posebej pisal, ugotovil je le, da je »15. septembra 1921 razmejitvena komisija v miru postavila tromejo med Jugoslavijo, Avstrijo in Madžarsko«.⁸⁵ Medtem je polkovnik Vassel 17. septembra v Budimpešto poročal, da se je glede izhodiščne točke na tromeji naknadno le nekoliko zapletlo. Jugoslovansko-avstrijska razmejitvena komisija v Mariboru je jasno poudarila, da se ne morejo izrekati ali usklajevati o omenjeni točki, dokler Madžarska ne bo »izpraznila« območja Gradiščanske, kajti avstrijskemu članu komisije je bilo sodelovanje do tedaj prepovedano. Namestniki članov komisije so se, ne glede na omenjeno komplikacijo, med 14. in 17. septembrom na terenu konkretno usklajevali o začasni jugoslovansko-madžarski meji od Velikih Dolencev do ustja reke Ledave. Polkovnik Vassel je potarnal, da se je kljub njegovemu nasprotovanju jugoslovansko-madžarska razmejitvena komisija zadovoljila z načinom obveščanja prebivalcev obmejnih naselij o prihodu komisije na teren med 19. in 21. septembrom 1921. Ni pa se strinjal, da bi predstavniki naselij skupaj z obvestilom o prihodu komisije na teren prejeli tudi vprašalnike, na katere so vaščani oz. vaška vodstva, da bi olajšali delo komisije, morali že vnaprej odgovoriti. Vassel je protestiral, da jugoslovanski član komisije preostalim članom ni prej pokazal vsebine vprašalnikov. Sam je pridobil izvod vprašalnika in ga posredoval v Budimpešto. Od svojih nadrejenih je želel izvedeti, ali naj zaradi nekorektnega pristopa jugoslovanske strani prekine sodelovanje s komisijo in s tem začasno blokira njeno delo.⁸⁶

Madžarski komisar sodelovanja z razmejitveno komisijo ni prekinil. Sicer ni povsem jasno, kdo in kje je vprašalnike sestavil, najverjetneje jih je na pobudo jugoslovanske strani brez madžarskega komisarja sestavila in dokončno potrdila razmejitvena komisija. Slavič je zapisal, da je »razmejitvena komisija v francoskem jeziku sestavila okrog 20 vprašanj«. Nekatero med njimi je navedel: Ali poznate novo (trianonsko) mejo? Ali je občinsko posestvo s to mejo presekan? Kje imate opekarno, drva, pašnike, zdravnika, babico itd. Matija Slavič je poročal, da je moral omenjena vprašanja okrajni glavar Lipovšek natisniti v prekmurščini in madžarščini. Nato so jih vsem obmejnim jugoslovanskim in madžarskim občinam poslali z navodilom, naj izberejo šest oseb (»mož«), ki bodo na ta vprašanja odgovarjali pred komisijo. Čas od pošiljanja

⁸⁴ HL, HK KMI, 1921 - 1296.

⁸⁵ Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 226.

⁸⁶ HL, HK KMI, 1921 - 1296.

do prihoda razmejitvene komisije na teren so po Slaviču »ogrofilo to priložnost porabili, da so nahujskali svoje privržence za demonstracije proti Jugoslaviji, češ da se pri tem izpraševanju Prekmurje lahko zopet priklopi Ogrski«. Takrat naj bi iz Madžarske »na nepojasnen način« prinesli tudi veliko število letakov, ki so pozivali prebivalstvo, da se izreče za Madžarsko.⁸⁷

Demonstracije prebivalstva ob obisku jugoslovansko-madžarske razmejitvene komisije

Glede vprašanja madžarskega komisarja, ali naj zaradi nestrinjanja z določenimi principi in pristopi jugoslovanske strani prekine sodelovanje z razmejitveno komisijo, je iz pisma vodje Centra za razmejitve, Imreja Csákyja, madžarskemu ministru za obrambo z dne 23. septembra 1921 razvidno, da je prvotno sicer polkovnika Vassela napotil k ostremu protestu. Vendar pa je zaradi z madžarskega stališča zelo ugodnega razpleta dogodkov ob obisku razmejitvene komisije obmejnih naselij na jugoslovanski strani menil, da protesti oz. prekinitev sodelovanja s komisijo v tistem trenutku niso bili potrebni. Vassel, ki se je vmes za kratek čas vrnil v Budimpešto, je Centru za razmejitve poročal o izražanju velike podpore madžarskih prebivalcev Velikih Dolencev in okoliških naselij »kljub vsem prizadevanjem srbske oblasti«.⁸⁸

V priloženem pismu, ki je bilo 21. septembra 1921 napisano še v Varaždinu, je madžarski komisar o obisku nekaterih obmejnih krajev med drugimi zapisal: »Obisk komisije obmejnega območja dne 19. in 20. septembra je za nas izredno dobro uspel. Mednarodna komisija se je lahko neposredno seznanila o upravičenosti madžarskega stališča glede pripadnosti Slovenske krajine k naši državi. Prebivalstvo slovenske narodnosti je nedvoumno izrazilo svojo lojalnost do madžarske države, kljub predhodnemu terorističnemu pristopu Srbov. Po omenjenih dogodkih srbski član komisije 21. septembra popoldan ob treh ni bil prisoten na seji komisije, ob opravičilu, da so ga s telegramom napotili v Beograd. Zaradi tega so pogajanja in nadaljnji obiski obmejnega območja zastali. Sicer pa je srbski predstavnik predhodno predal odgovor glede madžarskega predloga o pripadnosti območja severno od reke Mure, poleg tega pa je priložil še predlog glede poteka začasne (trianonske) meje.«

V nadaljevanju poročila je polkovnik Károly Vassel omenjal zemljevid, ki naj bi ga jugoslovanski član komisije, polkovnik Čolak-Antić, priložil k omenjenemu predlogu in prosil jugoslovanski Center za razmejitve, da nekatere trditve madžarskega predloga glede pripadnosti Prekmurja ovrže s strokovnimi argumenti. Vassel je na seji komisije 21. septembra vložil svoj predlog o

⁸⁷ Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 226.

⁸⁸ HL, HK KMI, 1921 - 1297.

določitvi začasne meje od 295. višinske točke do ustja reke Ledave. Na koncu poročila je ugibal o morebitnih vzrokih nenapovedanega »nevljudnega« odhoda polkovnika Čolak-Antića v Beograd. Zapisal je, da je temu lahko botrovala preprečitev nadaljnjih obiskov obmejnih naselij, morda pa tudi interesi Beograda o t. i. zahodnomadžarskem vprašanju oz. Gradiščanskem.⁸⁹ V obširnejšem pismu je 23. septembra 1921 podrobno poročal o obisku delegacije na terenu.⁹⁰ Navedel je, da demonstracija prebivalstva 19. in 20. septembra v podporo pripadnosti območja Madžarski ni bila izraz življa le konkretno obiskanih naselij, ki so bili o dogodku neposredno obveščeni, temveč so se je udeležili tudi predstavniki drugih krajev v Slovenski krajini. Po poročanju polkovnika Vassela so predstavniki oddaljenih naselij z madžarskimi zastavami pred komisijo prišli z zahtevo, da poslušajo njihova stališča. V določenih trenutkih je bilo vzdušje tako napeto, da »so zgolj s posredovanjem članov madžarske delegacije preprečili prelivanje krvi«.

Vassel je navedel, da so protestniki zagrešili tudi nekaj nepotrebnih kaznivih dejanj, ko so pljuvali na slovenske žandarje, nekaterim so odvzeli celo orožje, v Markovcih pa tudi streljali. Razmejitveno komisijo je pričakala velika množica, ki je v obmejne vasi prišla kljub temu, da ni bilo železniške povezave. Madžarski komisar je posebej omenil, da jih je občinstvo, ki se je do takrat balo izraziti svoja čustva, ko je delegacija 20. septembra zvečer z avtomobili prečkala Dolnjo Lendavo, navdušeno pozdravljalo in demonstriralo v podporo Madžarski. Navdušeno pa naj bi jih pozdravljalo celo »hrvaško prebivalstvo« v Murskem Središču. Vassel je opisal tudi okoliščine vrnitve delegacije v Varaždin pozno zvečer 20. septembra. Jugoslovanski član delegacije Čolak-Antić naj bi se takoj srečal z nekaterimi predstavniki tamkajšnje oblasti, nato pa – baje po prejetju telegrama iz Beograda – nenapovedano zapustil mesto in razmejitveno komisijo. Naslednji dan naj bi mu sledil tudi Matija Slavič, ki je bil kot strokovnjak jugoslovanske delegacije prisoten ob obiskih obmejnih prekmurskih naselij.

Predsednik jugoslovansko-madžarske razmejitvene komisije, podpolkovnik Cree, je madžarskemu članu komisije povedal, da so demonstracije zelo presenetile jugoslovansko oblast. Kljub temu je beograjska vlada hitro in konkretno ukrepala. Že 22. septembra so bile dodatne vojaške in policijske enote preko Varaždina napotene v Čakovec in Mursko Soboto. Dogodke v Prekmurju naj bi namreč s simpatijami sprejemali tudi v Medmurju, predvsem v južnih predelih pokrajine. V Varaždinu naj bi nekateri kritizirali »srbsko politiko«, ker so menili, da je ta delno vzrok takšnega razpleta dogodkov v Prekmurju, kar tudi potrjuje že tedaj krhke hrvaško-srbske odnose, hkrati

⁸⁹ HL, HK KMI, 1921 - 1299.

⁹⁰ HL, HK KMI, 1921 - 1299. Poročilo št. 84.

pa nakazuje na intenzivno zanimanje Hrvatov za Prekmurje. Vassel je namreč zapisal, da je imel o omenjenih prekmurskih demonstracijah priložnost izmenjati si mnenje z varaždinskim nadžupanom, ki naj bi poudaril, da je v tem primeru šlo za »zlom slovenske uprave v Prekmurju«. Povedal naj bi še, da je tudi Srbom žal, da so upravljanje Prekmurja prepustili Slovencem in ne Hrvatom. Madžarski komisar je bil pozoren na to, da jugoslovanski časopisi o prekmurskih demonstracijah niso objektivno poročali, temveč so celotno zadevo prikazali kot separatistično početje pripadnikov madžarske narodnosti in madžaronov ter v zvezi s tem zahtevali ostro ukrepanje.

Glede poročanja o omenjenih dogodkih je treba poudariti, da so v tedniku *Novine* zapisali, da so komisarji in preostali člani delegacije v Mursko Soboto prispeli 19. septembra in se nastanili v hotelu »Krona« oz. Dobray. Poudarili so, da je imel le avtomobil madžarske delegacije madžarsko zastavo, predstavniki drugih držav pa ne. Menili so, da je bil »namen zastave ljudstvo hujskati«. *Novine* so povzele poročanje graškega časopisa *Tagblatt* in navedle, da so Madžari »nahujskali« približno dva tisoč ljudi, naj protestirajo proti Jugoslaviji. Njihova naloga naj bi bila, da se na demonstracijah pojavljajo z madžarskimi zastavami in kričijo parolo »Éljen Magyarország!«, kar pomeni »Živela Madžarska!« V *Novinah* so poročali o skupaj šest tisoč udeležencih na »manifestacijah«, pretežno protestantih. Ta trditev verjetno drži, vendar je kljub temu treba spomniti, da je *Novine* takrat urejal Jožef Klekl starejši, narodni poslanec in upokojeni rimskokatoliški duhovnik. V dolgem članku so zapisali, da so tudi med evangeličani, čeprav v manjšini, nekateri jugoslovanskega mišljenja. Večina njih je »napunjena z madžarskim duhom«, čeprav svojega porekla ne tajijo. O katoličanih pa, da je med njimi »mala menjšina izdajica judaška svoje slovenske krvi«. Poročali so, da so bile »manifestacije« v Murski Soboti, Dolencih in Trdkovi. V slednji se je zgodil neljub incident, da je neki kmet z madžarsko zastavo udaril jugoslovanskega orožnika, ko je ta želel umiriti razdraženo množico. Kot glavnega »hujskača« so v *Novinah* označili Sándorja Mikolo. Pri agitiranju naj bi bila zelo aktivna Lovrenc Horvat in neki Krampač, ki sta z letaki pridobivala podpornike, največ na Goričkem. Od tistih simpatizerjev in podpornikov, ki so jih po omenjenih dogodkih jugoslovanske oblasti zaprle, so v *Novinah* poimensko navedli tudi murskosoboške odvetnike Czifráka, Vályija in Pintérja, Gézo Horvátha, najemnika grofa Szapáryja iz Krajne, Sándorja Mátyása iz Bakovcev in dve hčerki kantorja Csiszárja.

Poleg omenjenih so aretirali in v Maribor odpeljali še približno trideset kmetov. Prvotno so pridržali precej več oseb, vendar so jih po poročanju *Novin* hitro izpustili. V članku so posebej poudarili, da je Sándor Mikola v omenjenih dneh zelo propagiral tudi plebiscit o Prekmurju, vendar – po mnenju pisca članka – Trianonska mirovna pogodba tega ni dovoljevala. Kot katoliško

naravnani časopis so posebej poudarili, da se ljudje iz pretežno katoliških župnij (Dolnja Lendava, Črenšovci, Beltinci, Bogojina itd.) protestov niso udeležili. Analizirali so vzroke izražene podpore Madžarski. Menili so, da »krivice, strašne krivice štere se tomi ljudstvu godijo, so je stirale v protidržavno manifestacijo«, predvsem tiste na Goričkem. Ugotovili so, da je bilo v severnem delu pokrajine največ siromašnih in lačnih, ker so jim zaprli mejo, ko so želeli na sezonsko delo, kjer bi lahko nekaj zaslužili. Prekinili so železniško povezavo kakor tudi možnost prodaje živine na nekdanje trge, prizadele so jih podražitve določenih artiklov in težave s pridobivanjem tobaka, vse to pa je močno vplivalo na nezadovoljstvo prebivalstva.⁹¹

Miroslav Kokolj je nekoliko drugače opisal obisk razmejitvene komisije v Prekmurju. Po njegovem mnenju je okrajni glavar Lipovšek že vnaprej vedel, da nameravajo madžarsko čuteči prebivalci demonstrirati, zato so bile že od štirih zjutraj zaprte vse ceste v Mursko Soboto. Kljub temu je bila Murska Sobota omenjenega dne »prenapolnjena« z demonstranti. Orožniške patrulje, okrepljene z vojaštvom, so pod poveljstvom majorja Sagadina neuspešno skušale odvesti množico iz mesta, »ker so prek travnikov prihajale nove gruče«. Ko je komisija ob osmih zjutraj prispela v mesto, jo je prebivalstvo sprejelo s klici »Éljen Magyarország (Naj živi Madžarska)!« V podobnem vzdušju, brez večjih neredov, so bili člani delegacije pričakani tudi pri Nemčavcih, v Puconcih in Trdkovi. Zelo pomembno je bilo, da ni bilo nasilja, kajti po Kokolju je bil položaj kritičen, »na nasprotni strani [so] bili zbrani madžarski vojaki, ki bi ob napadu na orožnike in financarje prišli napadalcem na pomoč«.

Drugače je bilo 20. septembra v Velikih Dolencih, kjer »ko je komisija opravila svoje delo, so prispeli prostovoljci in po odhodu komisije so napadli demonstrante, da jih niti orožniki niso mogli zadržati. Več demonstrantov je bilo laže poškodovanih, veliko jih je zbežalo na Madžarsko.« Miško Erjavec, eden od šestih »domačinov«, ki so tisti dan prišli v Velike Dolence iz Beltincev in Bratoncev, se je pozneje – na pobudo generala Maistra, naj udeleženci dogodkov v Prekmurju ilustrirajo tamkajšnje razmere po letu 1918 – v enem od poročil takole spominjal obiska razmejitvene komisije v Velikih Dolencih: »Ko je komisija odpravljala, je začelo ljudstvo peti madžarsko himno. Tega več nismo mogli trpeti, da bi na slovenski zemlji javno peli madžarsko himno. Ko so odpeli prvo kitico, smo udarili mednje in jih začeli biti, dokler nismo večti-sočglave množice popolnoma razgnali in jim pobrali vse madžarske zastave.«⁹²

Nekaj epizod omenjenih dogodkov v Velikih Dolencih je avtorju pričujočega referata ilustriral tudi Albert Ábrahám iz Hodoša, čigar starši in nekateri drugi družinski člani so se udeležili tamkajšnje »demonstracije«. Po trditvah

⁹¹ *Novine*, 2. oktober 1921, Protidržavna manifestacija pred razmejitvenov komisijov. str. 1–2.

⁹² Kokolj, *Prekmurški Slovenci*, str. 120–121.

njegovih staršev so bili med demonstranti, ki so izražali simpatije do Madžarske, Madžari in Slovenci. Njegovih staršev in drugih prisotnih iz Hodoša ni nihče silil k temu dejanju; »demonstrirali so spontano in iskreno«. Po pričevanju staršev se je tudi zgodilo, da je neki občan slovenskega porekla iz Šalovcev po obrazu udaril tamkajšnjega župnika Jožefa Klekla mlajšega (nečaka starejšega soimenjaka in v določenem obdobju, ko je bil stric precej bolan, tudi odgovornega urednika tednika *Novine*), ker med petjem madžarske himne ni z glave snel klobuka. Ábrahám je govoril tudi o precej hujših zadevah, saj so po omenjenem dogodku skupaj s sovaščani za nekaj dni zaprli njegovega očeta in teto. Kot zanimivost je še povedal, da sta pred tem uspela »rešiti« tisto veliko madžarsko zastavo, ki so jo v Velike Dolence odnesli udeleženci demonstracij iz Hodoša.⁹³

Dne 26. septembra 1921 je polkovnik Vassel poleg dnevnega poročila (št. 85) madžarskemu Centru za razmejitev posredoval še članek mariborskega časopisa *Marburger Zeitung*, ki je že 21. septembra poročal o demonstracijah v Prekmurju. Po poročanju omenjenega časopisa so oblasti v Prekmurju ostro nastopile zoper demonstrante. Vassel tedaj še ni razpolagal s točnimi informacijami, vendar naj bi žandarji po nekaterih drugih virih po odhodu razmejitvene komisije s terena pretepali demonstrante, veliko ljudi pa naj bi tudi aretirali. Madžarski komisar je poročal o pogovoru s predsednikom razmejitvene komisije o omenjenih dogodkih ter poudaril, da je pri njem protestiral zaradi reakcije jugoslovanske oblasti. Podpolkovnik Cree je reagiral umirjeno in je sprva Vessela opozoril, da tako tovrstne reakcije kakor tudi same demonstracije (ki so po njegovem presegle politične dimenzije) lahko zelo škodijo konkretni zadevi, to je procesu razmejitve, še zlasti pa madžarski zunanjepolitični situaciji. Polkovnik Vassel je izjavil, da storjene prekrške in grobe žalitve nekaterih demonstrantov obžaluje in da je tovrstno početje obsojanja vredno. Kot »opravičilo«, da je do tega prišlo, je madžarski komisar navedel »elementarno reakcijo brezupnega ljudstva«.

Predsednik komisije naj bi z zadovoljstvom sprejel mnenje madžarskega komisarja, po tistem pa je »ta sicer zelo vase zaprt, na videz indiferenten gospod« spregovoril v zelo čustvenem tonu. Med drugim je povedal, da je izražanje mnenja, kljub temu da je grobosti obsodil, temeljna pravica. Nesprejemljivo je, da se oblast, kljub temu da je prihajalo do določenih prekoračitev, maščuje nad ljudmi zaradi demonstracij. Cree je zaupal Vasselu, da je to stališče pripravljen javno predstaviti, pri čemer ga je podpiral tudi japonski komisar. Za druga dva predstavnika antantnih držav v razmejitveni komisiji pa tega ni trdil, ker bi Francoz in Italijan po mnenju Creeja verjetno zastopala nasprotno stališče.

⁹³ Göncz, *Emberek a pannon végeken*, str. 131–132.

Vasselu ni odsvetoval, da javno protestira, vendar mu je dal vedeti, da bi bilo morda bolj koristno, če bi on kot predsednik komisije neformalno posredoval. Cree se je tudi izjasnil, da je »srbska mentaliteta dokaj specifična in ni primerljiva z nemško ali poljsko«. Vassel je v citiranem pismu poročal tudi o srečanju z japonskim komisarjem, ki je – kot je napovedal že Cree – nedvoumno obsodil grobo ukrepanje jugoslovanske oblasti zoper demonstrante ter izjavil, da »vzdušja ljudi še nihče ni uspel spremeniti z bajoneti«.⁹⁴

Slavič je dokaj podrobno opisal dogodke ob obiskih razmejitvene komisije v nekaterih obmejnih prekmurskih naseljih. Poudaril je, da je pred delegacijo, ki se je 19. septembra 1921 pripeljala v Mursko Soboto, proti Jugoslaviji demonstrirala velika množica občanov, ki so bili zlasti evangeličanske veroizpovedi. Podobno je bilo tudi v Puconcih in Trdkovi. Slavič je poudaril izobešeno madžarsko zastavo na avtomobilu madžarskega komisarja, zato naj bi ga »madžaroni spoznali in v Puconcih okrasili njegov avto s cvetjem«. Komisije pri spraševanju prebivalstva te okoliščine niso posebej motile. Pogovor s predstavniki naselij je ilustriral z nekaterimi primeri, predvsem to, kako so odgovarjali v slovenskem in kako v madžarskem jeziku. Po Slavičevem mnenju se je pri tem pri prebivalstvu spontano pokazala slovenska narodna pripadnost. Posebej je poudaril, da so zastopniki Gornjega Senika, ki je bil kljub pretežno slovenskemu prebivalstvu z mirovno pogodbo prisojen madžarski strani, pred komisijo zahtevali pridigo v cerkvi in katekizem v slovenskem jeziku. Naslednji dan so jih v Velikih Dolencih pričakali demonstranti z madžarskimi zastavami. Vendar so jim zastave po odhodu razmejitvene komisije – po zapisu Slaviča – »dobrovoljci iztrgali, ki so se za drugi dan že pripravili, medtem ko so jih prvi dan demonstracije iznenadile«. Po demonstraciji v Velikih Dolencih so drugod spraševanja potekala v mirnih okoliščinah.⁹⁵

Jugoslovanski komisar, polkovnik Čolak-Antić, se je dolgo mudil v Beogradu, zato se je delo razmejitvene komisije za dober teden zavleklo. Madžarski komisar Vassel je v poročilu 28. septembra 1921 navajal, da se potrjuje njegova hipoteza v zvezi z odsotnostjo »srbskega kolega«, ki naj bi bila bolj kot ne povezana z interesi Kraljevine SHS glede dogodkov v zvezi z Gradiščansko ter s pripravami na razmejevanje na odseku Baranje. Polkovnik Čolak-Antić je bil pred imenovanjem za člana jugoslovansko-madžarske razmejitvene komisije komandant in vladni zastopnik Kraljevine SHS v zasedenem Pečuhu in Baranji. Glede na omenjene okoliščine je Vassel predstojniku madžarskega Centra za razmejitve predlagal, da preučijo politično in tudi finančno upravičenost morebitnega javnega protesta madžarske vlade zaradi zavlačevanja procesa

⁹⁴ HL, HK KMI, 1921 - 1300.

⁹⁵ Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 226–227.

razmejevanja, ki je bil zaradi jugoslovanskih potez že drugič prekinjen.⁹⁶ »Povezanost« Gradiščanske, ki je bila prisojena Avstriji, in Baranje s Pečuhom, ki ju je morala Kraljevina SHS zapustiti, je posredno vplivala na razmejevanje v Prekmurju, ker se je temu posvečala manjša pozornost. Jugoslovansko-madžarski konflikt se je dodatno poglobljajal, ker Madžarska ni želela izprazniti Gradiščanske, dokler Kraljevina SHS ne zapusti Baranje in Pečuha, odnose pa je zaostrovala tudi madžarska zahteva po »vrnitvi« Prekmurja. Društvo narodov je pritiskalo na Beograd, naj upošteva odločitve mirovne konference glede izpraznitve začasno zasedenega ozemlja, predvsem Baranje in Pečuha, kar je jugoslovanska vlada obljubljala. Načelno se pri razmejevanju ni distancirala niti od manjših korekcij meje, vendar pa so nedvoumno poudarjali, da korekcije v »dimenzijah Prekmurja« zanje niso sprejemljive.⁹⁷

Pređen je razmejitvena komisija odpotovala na teren, je polkovnik Vassel 6. oktobra 1921 preostalim članom predal zabeležko o aretacijah in drugih dejanjih, povezanih z demonstracijami med obiskom Prekmurja 19. in 20. septembra, ki so jih izvedle jugoslovanske oblasti, ter o ukrepih madžarske vlade v zvezi s tem (poročilo št. 121). Komisija je bila sicer 6. oktobra na obisku v Prosenjakovcih, popoldan pa na madžarski strani v naselju Magyarszombatfa, naslednji dan, 7. oktobra dopoldan je obiskala Kobilje, popoldan pa Nemesnép na madžarski strani meje. Na vseh omenjenih lokacijah so se člani komisije srečali s šestčlanskimi delegacijami naselij. Po navedbah Vassela so bili na jugoslovanski strani prisotni vojaki in žandarji, ki niso dovolili čustvenega ali simbolnega izražanja simpatij do Madžarske. Kljub temu naj bi se na pogovorih potrdila gospodarska navezanost omenjenih krajev na Madžarsko. Tako naj bi bilo tudi v Kobilju, kjer je tamkajšnja vaška delegacija poudarila, da v naselju živi samo štirideset Madžarov, preostalih tisoč prebivalcev pa je slovenskega porekla. Madžarski komisar je poročal o tem, da naj jugoslovanska vojska in oblast takoj izpraznita vas Somorovci, saj so jo »so neupravičeno okupirali« že med zasedbo Prekmurja avgusta 1919.

Predsednik Cree je njegovo zahtevo označil za upravičeno in pozval jugoslovanskega komisarja, naj glede tega ukrepa pri svoji vladi. Med septembrskimi demonstracijami in z njimi povezanimi jugoslovanskimi aretacijami so tudi iz Somorovcev aretirali več oseb in jih odpeljali v mariborski zapor. Podpolkovnik Cree je podprl predlog, da naj se zaprti iz omenjenega naselja takoj izpustijo, ker gre za madžarski teritorij.⁹⁸ Da so jugoslovanske enote prekoračile začasno mejno (demarkacijsko) črto, ki jo je določila mirovna konferenca, je priznal tudi Matija Slavič, ki je zapisal, da »je naša država pozneje izpraznila

⁹⁶ HL, HK KMI, 1921 - 1316.

⁹⁷ Hornyák, *Magyar-jugoszláv diplomáciai kapcsolatok*, str. 106–107.

⁹⁸ HL, HK KMI, 1921 - 1354.

štiri majhne vasi, ki jih je naše vojaštvo iz previdnosti, rajši malo več kakor premalo, zasedlo ... Vas Somorovci s 23 Slovenci in 180 Madžari smo dali Madžarski, ker je po trianonskem besedilu izrecno imenovana za madžarsko državo«. ⁹⁹

Omenjeno poročilo št. 121 madžarskega komisarja so po njegovem navodilu naknadno dopolnili 10. oktobra 1921 (podpisan je ataše madžarske delegacije pri razmejitveni komisiji, baron Fedor Vest). V dopolnitvi so poudarili, da je jugoslovanska oblast dvotedensko odsotnost komisarja Čolak-Antića do dobra izkoristila za izvajanje represivnih ukrepov. Dolnja Lendava naj bi bila v tistih dneh »oblegana«. Ko so potovali od Lendave do Prosenjakovcev, so se na nekaj sto metrov konstantno »sprehajale« dvočlanske žandarske patrulje, prisotna pa je bila tudi vojska. V naseljih, ki jih je razmejitvena komisija obiskala, so bili začasno položeni telefonski kabli. V Prosenjakovcih naj bi pred vsako hišo stal žandar z bajonetom, čeprav se samega naselja komisija »ni niti dotaknila, ker je prenočila in zasedala v razmajani lovski kuriji grofa Matzenauera«. V času, ko se je tam mudila razmejitvena komisija, je bil dvorec pod strogo vojaško kontrolo, sleherno druženje v njegovi bližini je bilo onemogočeno, po bližnji državni cesti v tistih urah niso dovolili nikakršnega prometa (niti po pešpoteh).

Pretirano »paradiranje« jugoslovanskih vojakov pred člani razmejitvene komisije, ki naj bi imeli o tem nekaj hudomušnih pripomb, so v »madžarskem« poročilu prikazali kot »groteskno podobo naivnih srbskih ukrepov«. Na pogovorih članov komisije s predstavniki povabljenih naselij se je, sodeč po poročilu, čutil grob pritisk jugoslovanske oblasti na obmejno prebivalstvo. Praviloma so govorili zgolj vaški »predsedniki« (rihtarji), v tonu, ki je ugajal jugoslovanskim oblastem. V spontanah pogovorih pa naj bi se razkrila resnica o mnenju prebivalcev glede državne pripadnosti. Zgodilo se je, da je o življenju vaščanov govorila oseba, ki so jo nekaj dni pred prihodom komisije z »vladno uredbo« imenovali za vodjo naselja, čeprav se je tja priselila šele pred nekaj meseci. To se je razkrilo po zvitih vprašanih predsednika razmejitvene komisije, ki je pozneje želel slišati tudi prejšnjega predsednika naselja, vendar se je izkazalo, da je bil ta s štirimi drugimi vplivnimi vaščani v zaporu.

V primeru neke druge vasi so osebo, ki je bila odgovorna za zbiranje izpolnjenih vprašalnikov, žandarji pri tem delu onemogočili, do tedaj pobrane listine pa uničili. V »delegaciji« Prosenjakovcev je bil tudi grof Matzenauer, ki je gostil razmejitveno komisijo. Iz poročila sledi, »da je na vsak način želel podpreti srbsko stališče, vendar so njegove besede imele nasprotni učinek; v manj razločni francoščini je poudaril, da je preživetje celotnega območja odvisno od (madžarske) železniške postaje v naselju Dávidháza. S tem je ned-

⁹⁹ Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 228.

vomno želel doseči, da bi se meja premaknila še bolj na madžarsko območje, vendar pa so člani komisije njegovo izvajanje razumeli prav nasprotno. Ko so preostali člani delegacije iz Prosenjakovcev potarnali, da je več vaščanov zaprtih zgolj zato, ker so želeli svoje mnenje o pripadnosti naselja predstaviti neposredno razmejitveni komisiji, je Matzenauer pripomnil, da so bile omenjene osebe verjetno obravnavane pred sodiščem zato, ker so sodelovale pri krajih drv v njegovih gozdovih«.

V Kobilju, kot je mogoče sklepati iz dopolnitve poročila, je bil položaj konfliktov. Glede narodne pripadnosti se je v pretežno slovenskem naselju dosti bolj izraženo pojavila simpatija do Jugoslavije (v poročilu so enostransko označili, da se je to dogajalo na »srbski« pritisk), čeprav pri opredeljevanju želje po državni pripadnosti takrat ni bilo tako malo podpornikov Madžarske. Madžarski člani delegacije so že pred prihodom v Kobilje slutili, da se je tam organizirala nasprotna, protimadžarska »demonstracija«. To se je potrdilo, saj so bile na nekaterih hišah izobešene »srbske«, verjetno slovenske ali jugoslovanske zastave (v poročilu navajajo zgolj dve hiši). Dve deklici sta recitirali in predali šopke predsedniku komisije ter francoskemu in jugoslovanskemu komisarju. Druge otroke, ki so se želeli približati konvoju razmejitvene komisije, naj bi žandarji zadržali, kar so v citiranem poročilu v ciničnem tonu komentirali, da »še niso bili dovolj domoljubni«. Kljub specifičnim dogodkom v Kobilju so v poročilu obiske razmejitvene komisije na slovenski strani z madžarskega zornega kota ocenili za uspešne.

Predsednik Cree je takoj po obiskih na seji opozoril jugoslovanskega člana komisije na neupravičeno grobo ravnanje oblasti, čeprav po njegovem mnenju izražanje simpatije do Madžarske na predhodnih manifestacijah ni preseglo kritične ravni. Ponovno je zahteval, naj jugoslovanska vojska in predstavniki »srbske« oblasti takoj izpraznijo Somorovce in izpustijo zaprte vaščane. Predsednika komisije sta na seji nedvoumno podprla italijanski in japonski član komisije. Polkovnik Čolak-Antić se je izgovarjal, da se je zasedba Somorovcev, pomembne strateške točke, zgodila iz vojaških razlogov. Povedal je, da se bo glede umika posvetoval s svojo vlado, glede zaprtih vaščanov iz omenjene vasi pa je menil, da so bili upravičeno zaprti, saj so nastopili zoper integriteto Kraljevine SHS. To stališče jugoslovanskega komisarja je predsednik Cree ostro zavrnil. Na koncu dopolnitve poročila št. 121 so »zaradi iskrenega poročanja« navedli, da se je nekaterim predstavnikom naselij, ki so ostala na madžarski strani (in so s tem otežili madžarske argumente) zareklo in so želeli izraziti podporo tistim, ki naj bi po novi meji pristali v drugi državi. Konkretno je omenjeno naselje Kercza, ker so njegovi predstavniki poudarjali navezanost na okrajno središče. Njihovo »dvoumno« izrekanje naj bi moral pozneje pred komisijo razložiti pristojni rimskokatoliški dekan. Na koncu poročila je zapi-

sano nekaj obremenilnih stavkov na račun grofa Matzenauerja, v čigar dvorcu v Prosenjakovcih je razmejitvena komisija prespala eno noč (s 6. na 7. oktober) in tam imela tudi sejo.¹⁰⁰

Razmejitvena komisija je 11. oktobra 1921 na obeh straneh končala načrtovane obiske obmejnih naselij. Tega dne je predsednik komisije, angleški podpolkovnik Cree, pozval madžarskega komisarja, polkovnika Vassela, da se o določitvi začasne državne meje, ki jo je bilo treba čim prej doreči, dogovori z jugoslovanskim članom komisije, polkovnikom Čolak-Antićem (ne glede na to, kakšna bo dokončna odločitev o pripadnosti Prekmurja oz. njegovega določenega dela). V zvezi s tem je bil pripravljen delovni predlog, ki ni bil v celoti identičen s tistim, ki ga je določila Trianonska mirovna pogodba. Med dolgim pogovorom dveh zainteresiranih komisarjev je Čolak-Antić rekel, da bi bila jugoslovanska delegacija pripravljena sprejeti predlagano začasno mejo, če bi v to privolila vlada Kraljevine SHS. Omenjena začasna meja naj bi potekala tako, da bi cesta med Monoštom in Hodošem, razen odseka preko Malih Dolencev, pripadla Madžarski. Namesto tega odseka bi bilo Madžarski tam zagotovljeno mesto za zgradnjo ceste istega ranga. Naselje Hodoš in del oz. polovica Krplivnika (in sicer Domafölde) bi pripadla Madžarski. Po tem predlogu bi celotno katastrsko območje naselij Velemér, Szentgyörgyvölgy, Jožec oz. Jošavci (Jósecz oz. Szentisvánlak) in Réedics pripadlo Madžarski, kar v mirovni pogodbi ni bilo tako precizno določeno.

Jugoslovanski komisar je »v zameno« zahteval celotno območje naselja Lendvaújfalu (vas na nasprotni strani naselja Pince, ob glavni cesti v Nagykanizso; danes del naselja Tornyiszentmiklós), katerega večji del, predvsem zaledje, je takrat – razen štiriindvajsetih hektarjev, kjer so bile hiše – zasedla vojska Kraljevine SHS. Madžarski komisar je menil (kar je razvidno iz njegovega poročila ministru za obrambo z dne 12. oktobra 1919), da v kolikor predloga jugoslovanske strani ne bi sprejeli, ne bodo dobili vasi Hodoš, vprašljiv bi bil status zaselka Domafölde ter manjši predeli, ki so spadali k Velemérju, Jošavcem in Réedicsu. Dvomil je v možnost pridobitve zaledja naselja Ledvaújfalu, ki je bilo zahodno od višinske točke 265, ker bi to bilo v nasprotju z določbo trianonske mirovne pogodbe. Vassel se je zavedal, da bi bila prepustitev celotnega naselja Lendvaújfalu težka odločitev za madžarsko vlado. Obrambnega ministra je prosil, naj prebivalce omenjenega kraja (ker je bilo zazidano območje pod nadzorom Madžarske) še enkrat vprašajo za mnenje, ali bodo želeli Madžarski pripadati tudi brez »gospodarskega zaledja«. Predstavniki omenjene vasi so poročali o neznosni situaciji, da po letu 1919 niso mogli uporabljati niti svojega gozda niti obdelovati svojih polj.¹⁰¹

¹⁰⁰ HL, HK KMI, 1921 - 1354 (dopolnilo k poročilu št. 121).

¹⁰¹ HL, HK KMI, 1921 - 1410.

Predlog priključitve sedemindvajsetih naselij Madžarski

Po seji jugoslovansko-madžarske razmejitvene komisije 12. oktobra 1921 je postalo jasno, da so se glede predloga madžarskega komisarja o vrnitvi celotnega Prekmurja Madžarski »nevtralni« člani komisije poenotili, da ga ne podprejo, ker bi s tem »porušili osnove doseženega miru«. Predsednik Cree je že nekaj tednov prej, meseca septembra, o podobni odločitvi uradno pisal srbskemu komisarju. Ne glede na to so se člani razmejitvene komisije na obiskih obmejnih naselij neposredno prepričali, da je skrajni vzhodni del območja v gospodarskem in etničnem pogledu dejansko vezan na Madžarsko. Dogovorili so se, da bodo na podlagi nadaljnjih pogovorov s predstavniki prebivalstva »notranjega« Prekmurja še preučevali najoptimalnejši pas od Velikih Dolencev do pritoka reke Ledave v Muro ter območja zahodno od Čepincev do zahodnega predela vasi Kapce, ki bi lahko bil predmet presoje morebitne vrnitve Madžarski. Menili so, da se t. i. Slovenska krajina ne more ločiti od železniške postaje v Dolnji Lendavi ter od mostov pri Murskem Središču. Zanimali so, da bi zaradi pomembnosti omenjenih mostov moralo Kraljevini SHS obvezno pripasti celotno območje severno od reke Mure.

Na vprašanje madžarskega komisarja Vassela, kako lahko tako stališče glede celotnega Prekmurja sprejmejo že vnaprej, še preden bi si pridobili mnenje predstavnikov preostalega prebivalstva območja, je predsednik Cree odgovoril, da so se med dvomesečnim skupnim delom člani komisije t. i. nevtralnih sil prepričali, da je možnost odcepitve celotnega območja od SHS treba zavreči, kajti to bi »ogrozilo doseženi mir«, Društvo narodov pa bi takšen predlog zavrnilo. Z vztrajanjem Madžarske pri prvotnem predlogu, pri vrnitvi celotnega ozemlja Prekmurja, bi po mnenju podpolkovnika Creeja propadlo tudi upanje, da bo vsaj glede določenega dela pokrajine možna korekcija začasne državne meje.¹⁰²

Kljub predstavljenim okoliščinam je madžarski komisar Vassel zaradi njegovega zavržnega predloga formalno protestiral, kar je jugoslovanskega komisarja Čolak-Antića baje tako razjezilo, da je omenjal celo svoj odhod iz komisije, če madžarskemu članu ne prepovejo tovrstnih dejanj. Iz poročila madžarskega komisarja z dne 16. oktobra 1921 je razvidno, da so dan prej (15. oktobra) razmejitveno komisijo v Varaždinu obiskale tričlanske delegacije petih slovenskih naselij iz »notranjosti« Prekmurja (iz Murske Sobote, Beltincev, Gornjih Petrovcev, Hotize in Križevcev). Člane delegacij naj bi izbrala dva »srbska« oficirja, pripeljali pa so jih z namenom, da na podlagi pogovora z njimi člani komisije preučijo gospodarski položaj pokrajine. Vassel je me-

¹⁰² HL, HK KMI, 1921 - 1384.

nil, da je šlo za zrežiran pogovor z delegacijami, zaključki niso bili ugodni za madžarsko stran, zato je zaradi celotnega postopka ponovno protestiral. Madžarski komisar je v ostrem tonu obsodil tudi t. i. »razglas« okrajnega glavarja Lipovška, saj je bilo po njegovem mnenju besedilo naperjeno »k ustrahovanju in teroriziranju prebivalstva«.¹⁰³

Pomurski okrajni glavar (pred reorganizacijo državne uprave civilni komisar) Lipovšek je namreč v sporočilu, ki je bilo po Prekmurju razposlano v slovenskem in madžarskem jeziku, »razložil«, da razmejitvena komisija nima pristojnosti presoјati o pripadnosti naselij ali večjih območij, ker je bilo to storjeno že z mirovno pogodbo. Menil je, da je bila komisija pristojna zgolj za morebitno spremembo »kakšne njive, studenca, šole ali gozdne parcele«. Pozval je prebivalstvo, naj se ne pusti preslepiti hujskačem, in zagrozil, da bodo lahko po novi odredbi kršitelje za »protidržavne aktivnosti« obsodili tudi na smrt ali jih kaznovali z dvajsetletno zaporno kaznijo.¹⁰⁴

Vodja madžarskega Centra za razmejitve, Imre Csáky, je 12. novembra 1921 obvestil madžarskega komisarja Vassela, da predsednik madžarske vlade ni soglašal z določitvijo začasne mejne črte, kakor je to pogojno omenil Vassel v pismu 12. oktobra 1921, ko je poročal o možni »zamenjavi« naselij Hodoš in Krplivnik (v okviru slednjega zaselka Domafölde) za vas Lendvaújfalu. Odločitev se je časovno precej zavlekla (za mesec dni), do česar je verjetno prišlo zaradi temeljite preučitve omenjenega predloga. Na koncu je predsednik vlade István Bethlen ocenil, da morebitna nova mejna črta, ki bi se oblikovala z zamenjavo omenjenih naselij, ne bi imela večje prednosti pred t. i. trianonsko mejo. Pridobitev Hodoša in Domafölde naj za madžarsko državo niti s strateškega stališča ne bi pomenila več kot pridobitev naselja Lendvaújfalu v celoti. Preostala naselja, ki so bila omenjena v oktobrskem pismu, pa so že po »trianonski meji« nedvoumno pripadala Madžarski (Velemér, Szentgyörgyvölgy itd.). Vodja Centra za razmejitve je Vasselu sporočil, da bi Madžarska pristala na postavitev mejnih kamnov na »trianonski meji«, če bi razmejitvena komisija priznala (tudi za poznejše obdobje) njen začasni status.¹⁰⁵

Kljub prizadevanjem razmejitvene komisije, naj se delo na t. i. »A« odseku jugoslovansko-madžarske meje čim prej v celoti konča, kar pa zaradi razhajajočih se interesov ni bilo izvedljivo, se je konkretno razmejevanje na terenu zapletalo. Ker se je bližala zima, je bilo terensko delo vedno bolj oteženo. Kot sledi iz poročil polkovnika Vassela z dne 9. in 11. novembra 1921, je Kraljevina SHS zavlačevala z izpraznitvijo oz. s predajo območij, ki jih je Razmejitvena komisija ob upoštevanju t. i. trianonske začasne meje prisodila

¹⁰³ HL, HK KMI, 1921 - 1411.

¹⁰⁴ Prebivalstvi Prekmurja! *Novine*, 16. 10. 1921, str. 2.

¹⁰⁵ HL, HK KMI, 1921 - 1490.

Madžarski. Jugoslovanska stran je predajo omenjenih območij pogojevala s postavitvijo mejnih kamnov. Kraljevini SHS je bilo ukazano, da v celoti preda območje Somorovcev in Jošavcev, zasedene dele naselij Magyarszombatfa, Velemér, Szentgyörgyvölgy, Réedics in Kerkaszentmiklós, skrajni severni del v katastrski občini Dolina ter zasedena območja vasi Lendvaújfalu, Kerkaszentkirály in Kiscsernec do potoka Adorvány. Madžarski komisar je navedel, da je jugoslovanska stran zelo zamerila komisiji, ko je ta sprejela sklep, po katerem bi morali izprazniti omenjena naselja oz. območja. Polkovnik Čolak-Antić je zaradi tega odklonil neposredne dvostranske pogovore o morebitnih »lažjih« rešitvah.

Polkovnik Vassel je verjetno iz taktičnih razlogov še enkrat predlagal jugoslovanskemu komisarju razmislek o zamenjavi Hodoša za katerega od omenjenih zasedenih območij, kakor tudi morebitno zamenjavo gozda v katastrski občini Réedics, južno od omenjenega naselja, vendar se Čolak-Antić ni bil pripravljen o ničemer pogovarjati. Glede na tovrstne okoliščine je komisar Vassel predvideval, da se bo o datumu izpraznitve prej omenjenih naselij oz. območij lahko odločalo 14. novembra na seji razmejitvene komisije. Upal je, da bo do takrat »antantnim silam uspelo premagati srbsko nasprotovanje«. Vassel je v zvezi z omenjeno sejo komisije napovedal še eno pomembnejšo zadevo. Razmejitvena komisija naj bi namreč sprejela sklep o predlogu »vrnitve določenega dela Prekmurja k Madžarski« in naj bi s tem takoj seznanila obe zainteresirani državi. Madžarski komisar je pripomnil, da v kolikor do takrat od svoje vlade ne bo prejel drugačnih navodil, ne bo imel pripomb glede predloga, niti ne bo vlagal pritožb, kljub temu da je prvotno v imenu svoje države zahteval priključitev celotnega Prekmurja Madžarski. Navedel je, da bi bilo glede na dotedanji potek dogodkov pri delu razmejitvene komisije njegovo negodovanje neproduktivno.¹⁰⁶

Kljub omenjenim težavam in interpretacijam je 9. novembra 1921 razmejitvena komisija trianonsko »črto« razglasila za provizorično mejo med državama, s tem je bil ta del njene dejavnosti na »A« odseku državne meje končan, kljub temu pa meja na terenu še ni bila označena. Po tej določbi je morala Kraljevina SHS izprazniti štiri vasi, ki jih je jugoslovanska vojska – kot smo že navedli – »iz previdnosti, rajši malo več kakor premalo« zasedla avgusta 1919. Dve od teh sta pripadli Avstriji (Budišina oz. Bonisdorf in Strgarjevo oz. Kalch), dve pa Madžarski. O slednjih je Slavič takole poročal: »Vas Somorovci s 23 Slovenci in 180 Madžari smo dali Madžarski, ker je po trianonskem besedilu izrecno imenovana za madžarsko državo. Vas Jožec oz. Jošavci (Jósecz) ni bila imenovana v trianonski pogodbi. Imeli smo jo mi zasedeno, ker bi bila tako

¹⁰⁶ HL, HK KMI, 1921 - 1508.

državna meja varnejša. Razmejitvena komisija je imela pravico o tem odločiti. Odločila je za madžarsko državo, ker ima v bližnjem sosedstvu madžarsko vas Bödeháza, medtem ko ima do jugoslovanskih Žitkovcev malo dalje.«¹⁰⁷ Vendar do dejanske izpraznitve omenjenih naselij ni prišlo takoj, temveč šele čez tri mesece. Komisar Vassel je 10. februarja 1922 sporočil madžarskemu Centru za razmejitve, da se je tega dne konkretna določitev trianonske meje na odseku »A« končala in da »so Jugoslovani brez težav in zapletov izpraznili območja do ugotovljene meje«, ki je bilo do tedaj pod njihovo zasedbo.¹⁰⁸

Na omenjeni seji razmejitvene komisije 9. novembra 1921 se je zgodilo, kar je polkovnik Vassel že prej napovedal. Štirje člani komisije, predstavniki velesil, so se – brez madžarskega in jugoslovanskega komisarja – poenotili o kompromisnem predlogu, da Svetu Društva narodov predlagajo spremembo trianonske meje tako, da se sedemindvajset prekmurskih naselij tik ob državni meji vrne Madžarski. Madžarska delegacija je pričakovala, da bodo po odločitvi razmejitvene komisije, da zavrne predlog o vrnitvi celotnega Prekmurja Madžarski, kot je to v svojem predlogu zahteval komisar Vassel, predlagali priključitev tistih naselij z izrazito večinskim madžarskim prebivalstvom, ki jih je v svojih argumentacijah že prej omenjal madžarski komisar. Vendar se ni zgodilo čisto tako! Člani štirih odločujočih držav so predlagali Madžarski vrniti naslednja naselja: Čepinci, Markovci, Budinci, Mali Dolenci, Veliki Dolenci, Šalovci, Hodoš, Krplivnik, Domanjševci, Središče, Prosenjakovci, Pordišinci, Čikečka vas, Motvarjevci, Kobilje, Žitkovci, Dobrovniki, Radmožanci, Kamovci, Genterovci, Mostje, Banuta, Dolga vas, Dolnja Lendava, Čentiba, Dolina pri Lendavi in Pince. Od predlaganih naselij so bile Čepinci, Markovci, Budinci, Mali Dolenci, Veliki Dolenci in Šalovci vasi iz nekdanjega monoštrskega okraja z absolutno slovenskim večinskim prebivalstvom, ki so glede gospodarskih povezav resda kazali večjo navezanost na dolino Rabe in mesto Monošter kot na okolico Murske Sobotne.

Kljub temu pa predlog njihove pripojitve Madžarski v danih okoliščinah ni bil »logičen« predvsem zato, ker naj bi nekaj vasi z absolutno večinskim madžarskim prebivalstvom v okolici Dolnje Lendave pustili v Kraljevini SHS. To so bili Dolnji Lakoš, Gornji Lakoš, Gaberje, Kapca, Kot, Trimlini in Petišovci, ki so izrazito gravitirali na Dolnjo Lendavo. Predlagali so, da se Madžarski priključi tudi Kobilje, pretežno slovensko vas iz dolnjelendavskega okraja. Osnovni namen komisije naj bi bil slediti narodnostnim kazalcem, kar so navedli tudi med glavnimi vzroki za oblikovanje predloga, zato so bile te nedoslednosti manj razumljive. Omenjeno območje s predlaganimi sedem-

¹⁰⁷ Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 228.

¹⁰⁸ Poročilo je v fondu HL, HK pod oznako I. 52. 1921–1922. 3. št. – ni oštevilčeno tako kot drugi citirani dokumenti.

indvajsetimi naselji je obsegalo približno 212 km² površine s sedemnajst tisoč prebivalci (cca deset tisoč Madžarov in sedem tisoč Slovencev na osnovi podatkov jugoslovanskega popisa prebivalstva iz leta 1921) in se je raztezalo neposredno ob državni meji v širini tri do štiri km. Če se poigramo s številkami in namesto omenjenih slovenskih naselij namestimo našete vasi z madžarsko večino, ki so ostale »zunaj« predloga, bi dobili območje, na katerem bi bilo razmerje dosti bolj ugodno, saj bi bilo skoraj devetdesetodstotno »madžarsko«. ¹⁰⁹

Predsednik razmejitvene komisije, podpolkovnik Cree, je na seji 14. novembra 1921, kjer so bili prisotni vsi komisarji, konkretno predlagal sklep, da se omenjenih sedemindvajset naselij izloči iz Kraljevine SHS in odstopi Madžarski. Madžarski član, polkovnik Vassel, je predlog sprejel, kljub temu da je omenjal njegovo pomanjkljivost, jugoslovanski komisar, polkovnik Čolak Antić pa ga je odklonil. Večina je bila v komisiji kljub temu zagotovljena, zato je predsednik Cree naslednji dan (15. novembra) o tem poslal poročilo Svetu Društva narodov, v katerem je opisal potek dogodkov in motive, ki so nevtralne člane komisije napotili k oblikovanju predloga spremembe trianonske meje.

Matija Slavič je o tem pomembnem dogodku v zvezi s t. i. prekmurskim odsekom meje zapisal, da jima je z dr. Vodopivcem komisar Čolak-Atić že isti večer, 14. novembra 1921 (sicer baje šele po večerji in igranju šaha), naročil, da preučita predlog ter pripravita protiargumente, kar sta zelo hitro naredila, »ker sta imela že vnaprej pripravljene vse mogoče reči«. Sklicevali so se na madžarizacijo, zlorabe pri popisih prebivalstva ter druge vzroke. Marsikateri njihov argument (ki jih v tem referatu podrobno ne analiziramo) je bil enostranski, vendar se je podobno dogajalo tudi na madžarski strani. V besedilu, ki so ga poslali vladi v Beograd, so povzeli, »da je sklep razmejitvene komisije nepravilen v formalnem in stvarnem oziru. Tako pomembni sklepi se ne bi smeli narediti v nenavzočnosti obeh komisarjev zainteresiranih držav«. Poudarili so, da je bilo predlagano ozemlje za pristojnosti razmejitvene komisije preveliko. Na podlagi pripravljenih protiargumentov je jugoslovanska vlada na konferenco veleposlanikov poslala ugovor zoper sklep jugoslovansko-madžarske razmejitvene komisije. To vprašanje je pozneje prišlo pred Svet Društva narodov, zato so o prekmurskih mejah nekajkrat razpravljali tudi naslednje poletje, julija 1922 v Londonu ter pozneje še v Ženevi. ¹¹⁰

Leta 1922 se jugoslovansko-madžarska razmejitvena komisija ni neposredno ukvarjala z odsekom »A« oz. s »prekmursko« mejo. Iz različnih zapisnikov in poročil polkovnika Vassela je razvidno, da pri odločanju o konkretni določitvi meje z narodnostnimi argumenti ni bilo mogoče veliko doseči. To

¹⁰⁹ Göncz, *A muravidéki magyarság*, str. 110–113.

¹¹⁰ Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 229–232.

je bilo možno predvideti že ob spoznanju pristojnosti razmejitvenih komisij, ne glede na večkrat omenjeno t. i. spremno pismo francoskega predsednika. Pri nekaterih manjših korekcijah »trianonske« meje praviloma tudi ni bil najpomembnejši narodnostni vidik. V zvezi s predlogom razmejitvene komisije o vrnitvi sedemindvajsetih naselij Madžarski, sprejetim 14. novembra 1921, je madžarski komisar v prvi polovici leta 1922 kljub temu še upal, da ga bo podprl Svet veleposlanikov. V pismu vodji madžarskega Centra za razmejitve je polkovnik Vassel 28. marca 1922 navedel, da je določitev meje na območju Subotice prišla v kritično fazo, zato so določena območja prisodili Kraljevini SHS, kar se je po njegovem mnenju »zgodilo na ukaz Pariza kot kompenzacija zaradi madžarskih uspehov v Prekmurju«. ¹¹¹ Konkretnih »uspehov« ni navedel, vendar je bil omenjeni predlog o priključitvi sedemindvajsetih naselij Madžarski edino dejanje, ki bi se lahko pomladi 1922 smatralo kot večji »madžarski uspeh« v delu razmejitvene komisije. Preostale manjše korekcije meje so bile ugotovljene oz. določene s smernicami trianonske mirovne pogodbe. Jeseni 1922 je bilo že tudi Vasselu jasno, da tako glede omenjenega predloga kakor tudi z vidika madžarskih interesov na celotnem predelu jugoslovansko-madžarske državne meje ni bilo mogoče kaj prida doseči. Po udeležbi na pogovorih v Društvu narodov v Ženevi avgusta 1922 je predsednik komisije Cree v pogovoru z madžarskim komisarjem še omenjal minimalno upanje, vendar je to bila po mnenju Vassela le vljudnostna gesta. Predsednik Cree je Vasselu čestital za madžarsko članstvo v Društvu narodov in omenjal še en poskus za morebitno kompenzacijo Prekmurja ali dela Prekmurja za neko območje v Baranji, vendar – kot je razvidno iz poročila madžarskega komisarja Centru za razmejitve – za tovrstne korekcije državne meje ni bilo niti objektivnih možnosti niti pripravljenosti velesil. ¹¹²

Svet veleposlanikov Društva narodov je na konferenci v Parizu 10. novembra 1922 zavrgel predlog jugoslovansko-madžarske razmejitvene komisije za spremembo t. i. trianonske meje na »prekmurskem odseku« ter sklenil, da dokončno velja »začrtana« državna meja, ki jo je določila razmejitvena komisija. Po tem dogodku so začeli na »novi« državni meji postavljati kamnite mejnike. To delo je precej dolgo trajalo, zato je komaj 8. julija 1924 vseh šest komisarjev jugoslovansko-madžarske razmejitvene komisije v Zagrebu podpisalo razmejitveni akt, kar je bilo simbolno sklepno dejanje tri leta trajajočega »procesa«. ¹¹³

¹¹¹ MNL OL, K 477, 1052.

¹¹² MNL OL, K 477, 4162.

¹¹³ Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 233.

VIRI IN LITERATURA

KRATICE

AJ – Arhiv Jugoslavije
ARS – Arhiv Republike Slovenije
HL – Hadtörténelmi Levéltár
MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár
MNL VaML – Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltár
MNL ZML – Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltár
PAM – Pokrajinski arhiv Maribor
SZEL – Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár

ARHIVSKI VIRI

- AJ, F 336. – Delegacija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na konferenciji mira u Parizu (Delegacija Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev na mirovni konferenci v Parizu)¹¹⁴
- AJ, F 336, f-15. 5084. Dsc02788. N2663.
 - AJ, F 336, f-15. 5084. Dsc02788. N50.
 - AJ, F 336, f-15. 5084. Dsc02788. N2596.
 - AJ, F 336, f-15. 5084. Dsc02788. N2663.
 - AJ, F 336, f-15. 5084. Dsc02789. N3151.
 - AJ, F 336, f-16. 4705. Dsc03913.
 - AJ, F 336, f-16. 4970 (zaupno 14792).
 - AJ, F 336, f-16. 5122 Dsc 03924 (zaupno 15454).
 - AJ, F 336, f-16. 5928. PA_16_007.
 - AJ, F 336, f-16. 5928/2. PA_16_008.
 - AJ, F 336, f-16. 5928/2. PA_16_009.
 - AJ, F 336, f-18. 3151. Dsc03167 (zaupno 512).
 - AJ, F 336, f-18. 3418. Dsc03173 (zaupno 10423).
 - AJ, F 336, f-18. 3437. Dsc03179 (zaupno 10926).
 - AJ, F 336, f-18. 4307. Dsc03188, Dsc03189, Dsc03190.
 - AJ, F 336, f-18. 4547. Dsc03192, Dsc03193.
 - AJ, F 336, f-18. 4711. Dsc03915-Dsc03916.

¹¹⁴ Vire iz Arhiva Jugoslavije, uporabljene v tem referatu, je v dogovoru z Madžarsko narodno samoupravno skupnostjo občine Lendava ter na podlagi njenega naročila pred nekaj leti prevedel in pripravil Árpád Papp, etnolog iz Vojvodine. Viri so bili zbrani za potrebe raziskovalne dejavnosti v Prekmurju in o Prekmurju.

- AJ, F 336, f-18. 4854. Dsc03197 (zaupno 14391).
- ARS, SI AS 44 – Esterházy. IV. Zakupodaja in kolonizacija.
 - ARS, SI AS 44. IV, 50127 (2223).
 - ARS, SI AS 44. IV, 1866.
 - ARS, SI AS 44. IV, 827.
- HL – Vezérkari főnök (VKF), II. csop. ált. 1227/101-102-1919 (827, 828, 829, 830).
 - HL, VKF II, 1227/101-102-1919 (827).
 - HL, VKF II, 1227/101-102-1919 (828).
 - HL, VKF II, 1227/101-102-1919 (829).
 - HL, VKF II, 1227/101-102-1919 (830).
 - HL, VKF II, 1919. 1228/102-103.
- HL – Határmegállapító Központ (HK). Katonai meghatalmazott iratai (KMI), 1921: 1122–1662; 1922: 109–595,1. űkatla.
 - HL, HK KMI, 1921 - 1122.
 - HL, HK KMI, 1921 - 1183.
 - HL, HK KMI, 1921 - 1198.
 - HL, HK KMI, 1921 - 1233.
 - HL, HK KMI, 1921 - 1237.
 - HL, HK KMI, 1921 - 1296.
 - HL, HK KMI, 1921 - 1297.
 - HL, HK KMI, 1921 - 1299.
 - HL, HK KMI, 1921 - 1300.
 - HL, HK KMI, 1921 - 1316.
 - HL, HK KMI, 1921 - 1354.
 - HL, HK KMI, 1921 - 1384.
 - HL, HK KMI, 1921 - 1410.
 - HL, HK KMI, 1921 - 1411.
 - HL, HK KMI, 1921 - 1490.
 - HL, HK KMI, 1921 - 1508.
- MNL OL, K-477 Miniszterelnöki iratok. Határmegállapító Központ. Rezervált iratok
 - MNL OL, K-477, 1052.
 - MNL OL, K-477, 4162.
- MNL OL. K-26 Miniszterelnöki iratok.
 - MNL OL, K-26, 1921-XXXVII-6541 (1258 cs.).
 - MNL OL, K-26, 1921-XLI-9646 (1264 cs.).
- MNL VaML, IV.405.a/34. – Vas vármegye alispánja elnöki iratai
 - MNL VaML, IV.405. a/34, 75.
- MNL VaML, IV. 423/a. – Muraszombati Járási Főszolgabíró. Elnöki iratok.
 - MNL VaML, IV. 423/A, 35/1921. 56.
- MNL VaML, IV. 402/a/3. – Nyugatmagyarországi Kormánybiztos iratai. Elnöki iratok.

- MNL VaML, IV.402/b/1, 285.
- MNL VaML, IV.402/b/1, str. 742, 743.
- MNL VaML, IV. 402/b/1. – Nyugatmagyarországi Kormánybiztos iratai. Általános iratok.
- MNL VaML, IV.402/b/1, 155–156.
- MNL VaML, IV. 402/a/3, 708.
- MNL ZML, IV. 401. Zala Vármegye Főispánjának iratai – b (bizalmas iratok).
- MNL ZML, IV.401 – b, 1. skatla (1-60). 6/el.1919.
- MNL ZML, IV.401 – b, 1. skatla 16/1919. 25715./ni.1919.
- MNL ZML, IV.401 – b, 1. skatla (1-60). 16/el.1919.
- MNL ZML, IV. 401 – 62. skatla. 1/el.921.
- MNL ZML, Zapisnik seje županijske skupščine z dne 9. 2. 1920, 364/3692. ni. 1920. jkv. 3.
- PAM, SI_PAM/1691 – Zbirka prevratni dogodki na slovenskem Štajerskem.
- PAM, SI_PAM/1691, Letak: Razglas Slovencom med Rabov in Mürov.
- PAM, SI_PAM/1691, Letak: »Szlovenszka Brátja« (I)-001-00026.
- SzEL, Acta cancellariae (AC).
- SzEL, AC 783-4/920.
- SzEL, AC 6130/920.

ČASOPISNI VIRI

- Novine*, 1919.
- Zala*, 1919.
- Zalai Közlöny*, 1919.

SPLETNI VIRI

- Fogarassy, László, *A magyar-délszláv kapcsolatok katonai története 1918–1921*. <https://sites.google.com/site/hercegszantotoertene/~/home/helytoertene/irasok-tanulmányok/fogarassy-laszlo-a-magyar-delszlav-kapcsolatok-katonai-toertene-1918-1921/> (dostop: oktober 2019).
- Suba, János, *Egy határmegállapító bizottság anatómiája: A magyar–csehszlovák határmegállapító bizottság szervezete 1921–1925*. www.nogradhistoria.eu/data/files/186643984.pdf / (dostop: junij 2019).

LITERATURA

- Göncz, László, *A muravidéki magyarság 1918–1941*. Lendva: Magyar Nemzeti Művelődési Intézet, 2001.

- Göncz, László, *Emberek a pannon végeken*. Szombathely: Magyar Nyugat Kiadó, 2019.
- Hornýák, Árpád, *Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927*. Újvidék – Novi Sad: Forum Könyvkiadó, 2004.
- Jerič, Ivan, *Moji spomini*. Murska Sobota: Zavod sv. Miklavža, 2000.
- Kokolj, Miroslav, *Prekmurski Slovenci 1919–1941*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1984.
- Kosi, Jernej; Stergar, Rok, *Kdaj so nastali »lubi Slovenci«? O identitetah v prednacionalni dobi in njihovi domnevni vlogi pri nastanku slovenskega naroda*. *Zgodovinski časopis*, 3–4 (2016), str. 458–488.
- Kovács, Attila, *Agrarna reforma in kolonizacija na območju Dolnje Lendave med obema vojnama*. *Razprave in gradivo*, 53–54 (2007), str. 68–98.
- Kovács, Attila, *Demografsko praznjenje obmejnega, narodnostno mešenege območja v Prekmurju v dvajsetem stoletju – primer dvojezičnih naselij v občini Moravske toplice*. V: Grafenauer, Danijel; Munda Hirnök, Katalin (ur.), *Raznolikost v raziskovanju etničnosti: Izbrani pogledi*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2016, str. 100–118.
- Slavič, Matija, *Naše Prekmurje. Zbrane razprave in članki*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1999.
- Tantalics, Béla, *Zalaszombatfa története*. Lenti: Zalaszombatfa Községi Önkormányzat Képviselő-testülete, 1997.
- Varga, Sándor, *Kronika lendavskega gasilstva – A lendvai tűzoltóság krónikája, 1873–1983*. Lendava: Gasilsko društvo, 1973.

SUMMARY

László Göncz

LIFE ALONG THE NEW STATE BORDER AFTER PREKMURJE'S INTEGRATION INTO THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES AND THE OPERATION OF THE DELIMITATION COMMITTEE IN PREKMURJE

Out of all areas of the Hungarian part of the Dual Monarchy that ended up being part of the newly established Yugoslav state the fate of Prekmurje was the last to be decided. The demarcation line between Hungary and the State of Slovenes, Croats and Serbs on the river Drava, which was agreed upon at the Belgrade Convention on 13 November 1918, was about two months later, in January 1919, as a result of direct talks between the aforementioned sides transferred to the river Mura, which was regarded as the delimitation line between Hungary and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes up to 12 August 1919. In the months leading up to the end of World War I and the Yugoslav army's occupation according to the decision made at the Paris Peace Conference in 1919, the population of Prekmurje – at the time still as Hungarian citizens – experienced a series of political, military, social and other unpleasant events, which were plentiful in this difficult and unstable period. The local population was greatly affected by this atmosphere regardless of their nationality, religion or ideology. This was reflected in subsequent events, such as the question of acceptance of the new border and, later on, the actual delimitation orchestrated by the Hungarian-Yugoslav Delimitation Committee.

The temporary state border, which was decided upon at the Paris Peace Conference on 9 July 1919 without the participation and presence of representatives of the Hungarian state (having been defeated in the war, it was not invited to the conference and was further ousted from it after the formation of the so-called the Hungarian Soviet Republic on 21 March 1919), saw approximately 20,000 Hungarians from the counties of Vas and Zala living in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and a few thousand Slovenes in the Rába region, on the Hungarian side of the border. Populating about 28 settlements located immediately next to the newly established demarcation line, the Hungarian national community – “a majority that became a minority” – could not come to terms with the decision of the Peace Conference, where its fate was decided upon “without it”. Consequently, protests were made in some

settlements, petitions were drawn up and, as a rule, sent to bodies of the parent state, in some instances also to representatives of the Yugoslav state. In the last months of 1919 the population of several settlements joined informally organized groups from Hungary that – not complying to the decisions of the Peace Conference, naively and without any chance of achieving changes – crossed the temporary border in order to “liberate the territory occupied by the Yugoslav authorities.” Based on data gathered in archives, in (local, regional, county, and state) periodicals, and, to a lesser extent, by means of testimonies provided by people involved in these events or their descendants, I will summarize the most known cases. Bodies of the affected Hungarian counties reacted emotionally, refusing to be involved in what is from the Hungarian point of view regarded as a tragic decision. This will also be briefly addressed in my paper.

Even though the organization of work, its activities, and the depiction of the Yugoslav-Hungarian Delimitation Committee, which was led by the Englishman Cree, is an extensive subject matter, I will attempt to summarize the main characteristics of the work conducted by the Delimitation Committee, which was extremely important for Yugoslavia and Hungary. Alongside the already mentioned President Cree, the Committee included also representatives of France, Italy, Japan, and “interested” states: Čolak Antić was the representative of Yugoslavia and Vassel of Hungary. I will focus mainly on activities and events associated with the concrete delimitation in Prekmurje.

The operation of the Delimitation Committee took place in a strained atmosphere, particularly on the Prekmurje or Yugoslav side, because – also due to agitation on both sides – representatives of settlements located on the border organized assemblies to express their disapproval and pain caused by what they believed was an unjust decision of the highest bodies of the Peace Conference. Locals expressed their disagreement also in other ways. A few incidents occurred and will be addressed in my paper.

I will also present a rather specific proposal of the aforementioned commission, which was – regardless of its fate – indicative of its members’ opinion concerning the principle of fairness on the part of the decision makers at the conference. The Delimitation Commission put forward a proposal with five votes for (only the Yugoslav member was against it, which is understandable with respect to his mission) to the League of Nations to revisit their decision regarding 26 settlements located immediately next to the Yugoslav-Hungarian border in Prekmurje and return them to Hungary. The proposal – which was due to opposition of the leadership of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and other prominent figures, e.g. the Czechoslovakian Minister of Foreign Affairs Beneš, not accepted at the meeting of ambassadors of members of the League of Nations – had one blemish; namely, they proposed that

3 to 4 settlements situated to the north-west of Hodoš, which were populated mostly by Slovenes, be “returned to Hungary.” On the other hand, they “overlooked” villages located to the right-hand side of the river Ledava, in the Dolnja Lendava district, which were populated mostly by Hungarians, because they proposed that the aforementioned river be the border in the area in question.

Janez Malačič

DEMOGRAFSKI RAZVOJ V PREKMURJU 1919–2019: UPADANJE PREBIVALSTVA TER MODERNIZACIJA RAZVOJA PREBIVALSTVA IN DRUŽBE

MALAČIČ, Janez, dr, zaslužni profesor, Ekonomska fakulteta Univerze v Ljubljani, SI-1000, Kardeljeva ploščad 17, janez.malacic@ef.uni-lj.si

Demografski razvoj v Prekmurju 1919–2019: upadanje prebivalstva ter modernizacija razvoja prebivalstva in družbe

Prebivalstvo Prekmurja se je v obdobju 1919–2019 zelo spremenilo in moderniziralo. V času med prvo in drugo svetovno vojno je bilo Prekmurje ekonomsko nerazvito, izrazito kmetijsko in agrarno prenaseljeno. Demografski procesi so bili pod vplivom demografskega prehoda, posledic prve svetovne vojne in močnega odseljavanja. Zlasti demografski prehod je z večjim naravnim prirastkom največ prispeval k temu, da je prebivalstvo Prekmurja do leta 1948 naraščalo. Demografski prehod se je končal na začetku šestdesetih let 20. stoletja, samo število prebivalstva pa se je po letu 1948 zmanjševalo. Moderni demografski režim je z nizkima rodnostjo in smrtnostjo ter z močnim odseljavanjem povzročil izrazito staranje prebivalstva. Negativni demografski procesi so izrazitejši na Goričkem, kjer je njihove posledice mogoče videti na prvi pogled. V resnici pa je prebivalstvo Prekmurja kot celota v zadnjih nekaj desetletjih v resni demografski krizi, ki bi jo bilo treba odpraviti z zavestno in načrtno prebivalstveno politiko.

Ključne besede: Prekmurje, demografski razvoj, staranje prebivalstva, odseljavanje, upadanje prebivalstva, nerazvitost

MALAČIČ, Janez, PhD, Professor Emeritus, University of Ljubljana, School of Economics and Business, SI-1000, Kardeljeva ploščad 17, janez.malacic@ef.uni-lj.si

Demographic Development of Prekmurje 1919–2019: Population Decline and Modernization of Population and Social Development

Prekmurje's population changed and modernized considerably in the period between 1919 and 2019. In the interwar period Prekmurje was economically underdeveloped and agriculturally overpopulated. Demographic processes were impacted by demographic transition, the aftermath of World War I, and intensive emigration. It was particularly owing to demographic transition with a higher natural increase rate that Prekmurje's population increased up until 1948. Demographic transition was completed in the early 1960s, and the population decreased after 1948. The modern

demographic regime with low fertility and mortality rates, along with intensive emigration, resulted in population ageing. Negative demographic processes are more prominently featured in Goričko, where their consequences are noticeable at first glance. Prekmurje's population as a whole has faced a severe demographic crisis in the recent decades, which should be tackled with a deliberate and planned population policy.

Key words: Prekmurje, demographic development, population ageing, emigration, population decline, underdevelopment

UVOD

S Slovenci poseljena pokrajina severovzhodno od reke Mure je bila v obdobju avstro-ogrske monarhije slabo povezana z drugimi pokrajinami, kjer so živeli Slovenci. To velja celo za Slovenske gorice in Prlekijo, saj v tem delu čez reko Muro ni bil zgrajen niti en sam most. V drugih slovenskih pokrajinah pa mnogi niti niso vedeli, da čez reko Muro na Ogrskem sploh živijo Slovenci. Prav tako čez Muro ni bilo nobene železniške povezave, čeprav je bilo ozemlje na Ogrskem, poseljeno s Slovenci, povezano z notranjostjo Ogrske s kar tremi železniškimi povezavami. Nacionalna zavest je bila med Slovenci slabo razvita. Slovenski jezik, ki so ga govorili ljudje v teh krajih, se je zelo razlikoval od jezika v osrednjih slovenskih pokrajinah. V šolah ni bilo nobenega pouka v slovenščini. Še največ so za ohranitev slovenščine naredili katoliški in protestantski pisci, večinoma z besedili, ki so jih uporabljali v cerkvenem življenju. V zadnjih desetletjih pred prvo svetovno vojno se je vse bolj krepila tudi načrtna madžarizacija, ki ni izbirala sredstev. Pomagala si je celo z vendsko teorijo, ki je zanikala obstoj Slovencev v ogrskem delu monarhije in utemeljevala, da gre za Vende, in ne za Slovence. Žal lahko še danes zapišemo, da se je v moderni Madžarski vendska teorija marsikje še zmeraj ohranila.

Del Ogrske, poseljen s Slovenci, ni imel niti enotnega imena. Nekateri so ga preprosto imenovali Slovenska krajina, čeprav to ime ni bilo niti uradno niti splošno uveljavljeno. Ekonomsko je bila ta pokrajina slabo razvita in obrobna celo za ogrske razmere. Velika večina ljudi je živela od kmetijstva. Prisotna je bila izrazita agrarna prenaseljenost, ki jo je še stopnjevalo ogrsko dedno pravo z drobljenjem kmečkih posesti. Industrializacija se še niti začela ni, trgovina pa je bila pretežno v rokah Judov, in to ne le v mestih, ampak tudi po vaseh. Kmečki ljudje so si lajšali preživetje s sezonskim delom na veleposestvih v notranjosti Ogrske. Po letu 1890, ko so se v klasične evropske čezoceanske migracije vključili tudi južna in vzhodna Evropa, pa tudi avstro-ogrski deli srednje Evrope, so se začeli ljudje iz te pokrajine vse bolj izseljevati v Ameriko.

V takšnih širših razmerah v pokrajini je Avstro-Ogrska leta 1914 začela prvo svetovno vojno in jo je leta 1918 tudi izgubila. Sledil je razpad monarhije. Mirovna konferenca po prvi svetovni vojni je dodelila večji del s Slovenci poseljenega ozemlja severovzhodno od reke Mure Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev, večina porabskih Slovencev je ostala na Madžarskem, nekaj slovenskih vasi pa je pripadlo tudi Avstriji. Hkrati pa je nekaj madžarskih vasi in Lendava pripadlo Kraljevini SHS. Razmejitvena komisija je opravila svoje delo korektno. O čem podobnem Slovenci na svojih zahodnih in severnih mejah niti sanjati nismo mogli. Na novo nastale razmere so oblikovale regijo, ki ima

danes splošno sprejeto ime Prekmurje in ki je osnovni predmet našega preučevanja v tem besedilu.

Prekmurska regija je geografsko dobro definirana. Leži med reko Muro, Madžarsko in Avstrijo. Kljub madžarski okupaciji med drugo svetovno vojno in dejstvu, da je bila regija v zadnjih sto letih vključena v tri različne države, jo lahko preučujemo v mejah, določenih pred enim stoletjem. Pri nekaterih drugih elementih, nujno potrebnih za dobro demografsko analizo, nimamo toliko sreče, kar še posebej velja za statistične in demografske podatke. S tega stališča sta zelo pomembna dva problema. Prvi je splošni razvoj demografskih in statističnih zbirk podatkov v zadnjem stoletju. Za obdobje med obema vojnama in za obdobje 5 do 10 let po drugi svetovni vojni imamo na voljo zelo skope demografske podatke, medtem ko za obdobje od 1941 do 1945 teh skoraj ni. Drugi problem so pogoste spremembe definicij osnovnih demografskih kategorij. Za primer vzemimo definicijo prebivalstva, ki se je v popisih, demografskih statistikah ter registru prebivalstva spremenila vsaj štirikrat v zadnjih stotih letih. Prisotno prebivalstvo iz popisa leta 1921 in 1931 je v drugi Jugoslaviji nadomestilo prebivalstvo s stalnim prebivališčem in v Sloveniji nato prebivalstvo z običajnim bivališčem. Zadnja kategorija je doživela dve spremembi, namreč leta 1995 in 2009. Posledično je od 2009 prebivalstvo Slovenije in Prekmurja definirano v skladu z mednarodno standardno definicijo. Omenjene spremembe pomembno vplivajo na primerljivost podatkov, analitično vrednost neobdelanih podatkov ter izračunane demografske kazalce. Poleg tega sta svetovni vojni imeli kompleksne in občasno zelo tragične posledice na demografske razmere v regiji, vsaj v prvi polovici stoletnega obdobja, obravnavanega v pričujoči analizi.

Popisi prebivalstva v času od Avstro-Ogrske do moderne in samostojne Slovenije ter register prebivalstva za zadnje obdobje nam kažejo podatke o prebivalstvu regije velikosti 947 km². Izbrali smo popise prebivalstva iz let 1910, 1921, 1948, 1991 in podatke iz registra prebivalstva za leto 2019. V omenjenih letih je v regiji živelo 90.513, 92.416, 94.914, 89.917 ter 77.091 prebivalcev in gostota prebivalstva na km² je v omenjenih letih znašala 95,6, 97,6, 100,2, 94,9 in 81,4. Upad prebivalstva je bil prevladujoč trend v regiji, z izjemo obdobja med popisoma prebivalstva leta 1931 in 1948. Povprečna letna stopnja upadanja pa je v obdobju od 1948 do 2019 znašala -0,29 %.

Stoletje v demografskem razvoju Prekmurja bomo v tem besedilu obravnavali v treh kronoloških obdobjih. Kronološki vidik je prevladal nad drugimi možnimi vidiki zaradi izredno velikih razlik v razpoložljivosti in kakovosti statističnih podatkov za posamezna kronološka obdobja. K takšni odločitvi je še dodatno prispevala velikost regije, saj število prebivalstva, njegove strukture in demografski procesi na konkretni regionalni ravni ne omogočajo upora-

be nekaterih standardnih demografskih modelov in ne zagotavljajo delovanja zakona velikih števil. Zato bomo v naslednji točki obravnavali prebivalstvo Prekmurja v času med prvo in drugo svetovno vojno s kratkim demografskim pogledom na trajanje slednje. Tretja točka bo obravnavala prebivalstvo regije v času druge ali tudi socialistične Jugoslavije. Četrta točka pa bo namenjena najnovejšemu obdobju in bo zajemala analizo prebivalstva Prekmurja v samostojni in moderni Sloveniji. Besedilo bomo sklenili s sklepom.

PREBIVALSTVO REGIJE V ČASU MED PRVO IN DRUGO SVETOVNO VOJNO S KRATKIM DEMOGRAFSKIM POGLEDOM NA TRAJANJE SLEDNJE

Prekmurje se je v današnjih mejah izoblikovalo v letih od avgusta 1919 do sredine leta 1921. Avgusta 1919 so oblasti novonastale Kraljevine SHS na osnovi sklepa mirovne konference v Parizu vojaško zasedle pokrajino in prevzele politično oblast. Sledil je podpis trianonske mirovne pogodbe z Madžarsko, 4. 6. 1920, ki je bila ratificirana v madžarskem parlamentu, 15. 11. 1920, in dokončno v francoskem zunanjem ministrstvu, 26. 7. 1921.¹ Tukaj ne moremo podrobneje obravnavati dela razmejitvene komisije in drugih vidikov urejanja odnosov med novonastalimi državami Kraljevino SHS, Madžarsko in Avstrijo. To za namene tega besedila ni potrebno, saj lahko privzamemo, da je pokrajina nastala z vojaško zasedbo in prevzemom civilne oblasti leta 1919. Takrat je začela nastajati nova regionalna, politična, gospodarska in kulturna identiteta pokrajine, ki sto let kasneje verjetno še ni sklenjena.

Pokrajina je bila ob koncu Avstro-Ogrske zaostala in agrarno prenaseljena. Po popisu leta 1910 je bilo v monarhiji le še 55 % prebivalstva zaposlenega v kmetijstvu, v Prekmurju pa kar 89 %.² Prva leta po prvi svetovni vojni so bila še posebej težka, saj so se še zmeraj čutile izgube v vojni in druge posledice vojne. Vojna je na tak ali drugačen način prizadela skoraj vsako prekmursko družino, če drugače ne, potem s pomanjkanjem v zadnjih letih vojne. Po okvirnih ocenah je bilo mobiliziranih do 25.000 prekmurskih mož, letnikov 1865–1900, kar je bilo več kot polovica vseh moških v pokrajini. 2.966 vpoklicanih je bodisi padlo ali so bili pogrešani.³ Še mnogo več je bilo ranjenih ter lažje ali težje invalidnih, vsi pa so bili travmatizirani za vse življenje. Po oceni avtorjev seznama padlih in pogrešanih vojakov je bil njihov delež v Prekmurju

¹ Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 76–77, str. 81.

² Mazohl-Wallnig, *Tisoč let Avstrije*, str. 86; Malačič, *Josip Benko*, str. 124.

³ Fujs, *Prišo je glas*, str. 6, 8.

višji kot v povprečju v avstrijskem in ogrskem delu monarhije.⁴ Ne glede na dejstvo, da število prebivalstva po popisu leta 1910 ni dobra osnova za izračunavanje relativnih izgub v vojni, lahko osnovni sklep avtorjev sprejmemo. Z demografskega vidika pa je veliko bolj kot to pomembno, da padli vojaki niso mogli oblikovati družin in imeti potomstva, kar bi v obdobju med obema svetovnjima vojnama in posredno še kasneje vplivalo na večje število rojenih in hitrejšo rast prebivalstva.

Velik izpad mlajših moških v reproduktivni dobi se je najbolj neposredno izrazil v upadu števila prebivalstva Prekmurja med popisoma leta 1921 in 1931. Popisano je bilo prisotno prebivalstvo konec januarja leta 1921 in konec marca 1931. Rezultati kažejo zmanjšanje od 92.295 na 90.717.⁵ Za to obdobje nimamo nobene statistike vitalnih dogodkov in migracij. Zato lahko le zelo grobo ocenimo demografska gibanja na osnovi zadnjih dveh popisov v Avstro-Ogrski in dveh jugoslovanskih popisov. Na osnovi Šifrerjevih podatkov zbranih iz popisov vidimo, da je živelo v Prekmurju leta 1900 87.877 in leta 1910 90.513 ljudi.⁶ Če predpostavimo, da se je do začetka prve svetovne vojne nadaljevala povprečna rast izmed popisnega obdobja 1900–1910, lahko ocenimo število prebivalstva Prekmurja ob izbruhu vojne na 91.700. Primerjava tega podatka s popisnim podatkom leta 1921 kaže, da se je kljub žrtvam vojakov med vojno skupno število prebivalstva povečalo za okrog 600. V naslednjem desetletju pa sledi padec števila, ki je posledica tega, da po vojni ni moglo nastati blizu 3.000 družin, ki bi imele otroke, ki bi nadalje imeli svoje družine in otroke in veriga bi se nadaljevala v naslednje rodove. Točnega števila družin, ki bi nastale, ne bomo nikoli poznali, saj imamo opravka s protidejstvenim delovanjem. Iz navedenih števil pa lahko razberemo še nekaj. V Prekmurju po prvi svetovni vojni ni prišlo do izrazitejšega kompenzacijskega povečanja rodnosti, ki bi nadomestilo izpadla rojstva v času vojne. Tudi to je verjetno posledica skoraj 3.000 padlih vojakov v vojni. Vsaj do neke mere pa so bile prisotne v tem času v pokrajini tudi neto migracije, ki so bile verjetno negativne in usmerjene v evropske države, saj so se v tem času čezoceanske poti zaprle.

Leta 1921 je Prekmurje spadalo v en sam okraj Murska Sobota, popisni podatki za leto 1931 pa so že razdeljeni na dva okraja, saj je bil oblikovan še okraj Lendava. To nekoliko znižuje naše analitične možnosti. Ne glede na to pa si bomo v nadaljevanju podrobneje ogledali podatke, ki sta jih zbrala popisa leta 1921 in 1931 za Prekmurje. Pri teh podatkih je najbolj presenetljivo to, da so izredno skromni in kažejo na zelo slabo razvito socialno ekonomsko statistiko v tistem času.

⁴ Fujs, *Prišo je glas*, str. 6.

⁵ *Popis stanovništva 1921*, str. 437; *Popis stanovništva 1931*, str. 17, 28.

⁶ Šifrer, *Prebivalstvo naselij, Knjiga 1 in 2*.

Gostota prebivalstva na km² se je med popisoma zmanjšala s 97,5 na 95,8, povprečno število oseb na gospodinjstvo pa je padlo s 5,0 na 4,8. Podatke o starostni strukturi imamo samo na osnovi popisa leta 1921. Ti kažejo, da je bil delež 0–14 let starih 31,1 %, delež 15–64 let starih 62,8 % in 65 in več starih 6,1 %.⁷ V tem času se je starostna struktura prebivalstva Prekmurja spreminjala iz mladega v zrelo prebivalstvo. Preostale osnovne strukture prebivalstva bomo navedli le po popisu leta 1931, saj so podatki podrobnejši, popis leta 1941 pa ni bil izpeljan, čeprav je bil vsebinsko in organizacijsko pripravljen, saj ga je preprečil izbruh druge svetovne vojne. Struktura prebivalstva po spolu kaže, da je bilo leta 1931 v Prekmurju 48,1 % moških in 51,9 % žensk. V teh podatkih se še zmeraj skriva vpliv presežne moške smrtnosti v času prve svetovne vojne. Še zmeraj je bila velika tudi nepismenost, posebej med starejšimi in ženskami. V okraju Murska Sobota je bila nepismenost med 7 let in več starimi kar 10,1%, v okraju Lendava pa 8,7%. V takratni Dravski banovini je bilo nepismenih le 5,6 % obravnavane starostne kategorije. Bistveno slabše razmere pa so bile v Prekmurju v starostnem razredu starejših od 60 let. V Lendavi je bilo v tem razredu med moškimi 26,1 in med ženskami 40,5 % nepismenih. V Murski Soboti pa so bili podatki za moške 24,3 in za ženske 40,1 %.⁸ V tridesetih letih 20. stoletja se je stanje v šolstvu izboljšalo, saj podatki o stanju v Dravski banovini za šolsko leto 1937/38 kažejo, da v okrajih Murska Sobota in Lendava le 1,0 % šoloobveznih otrok ni obiskoval šol, v obeh okrajih pa je bilo zaporedoma 49 in 37 šol.⁹

Delež aktivnega prebivalstva v Prekmurju, ki je delalo v kmetijstvu, je leta 1931 še zmeraj znašal 87,5 % in se je v primerjavi z letom 1910 znižal le za 1,5 odstotne točke. Podjetništvo in industrializacija sta bili v tem času v pokrajini v povojih. Industrija in tovarne so se začele razvijati na osnovi lokalnih obrti in so bile vezane na gostilne, mesarske in keramične delavnice, kovaštvo, kolarstvo in druge pretežno s kmetijstvom povezane dejavnosti. Omemba vredna je Tovarna mesnih izdelkov Josipa Benka v Murski Soboti, ki je leta 1940 zaposlovala 90 delavcev.¹⁰ Nekaj tekstilnih in dežnikarskih obratov v Murski Soboti in Lendavi je bilo še bolj v povojih, čeprav so bili kasneje osnova za nastanek pravih tovarn po drugi svetovni vojni. Trgovina je bila v tem času pretežno v rokah Judov, ki so imeli pomembno vlogo skupaj z redkimi lokalnimi podjetniki tudi v bančništvu in kreditni dejavnosti.

Omemba Judov nas privede do dejstva, da je bilo Prekmurje med obema vojnama nacionalno in konfesionalno mešano. Po maternem jeziku je bilo leta

⁷ *Popis stanovništva 1921*, str. 434–437.

⁸ *Popis stanovništva 1931*, str. 17, 21.

⁹ *Splošni pregled Dravske banovine*, str. 131, 158.

¹⁰ Malačič, *Gospodarstvo in podjetništvo*, str. 126, 133.

1921 80,4 % Slovencev, 15,2 % Madžarov, 2,8 % Nemcev in 0,7 % Judov, če judovski podatek povzamemo na osnovi konfesionalne pripadnosti, ker sicer ni posebej naveden po maternem jeziku. Istega leta je bilo med prebivalstvom 71,9 % katolikov, 26,7 % evangeličanov in 0,7 % Judov.¹¹ Podatki o konfesionalni pripadnosti za leto 1931 nam kažejo povečanje deleža katolikov na 74,0 % ter rahlo zmanjšanje evangeličanov na 25,3 % in Judov na 0,5 %. Kar 97,0 % evangeličanov je leta 1931 živelo v okraju Murska Sobota in le 3,0 % v okraju Lendava.¹²

Za demografski razvoj med obema svetovnima vojnama v Prekmurju in Dravski banovini, katere del je bilo Prekmurje takrat, je značilno, da je bilo to obdobje demografskega prehoda. V tem obdobju se splošne stopnje rodnosti in smrtnosti znižujejo od visokih na nizke ravni. Ker pa zniževanje rodnosti zaostaja za zniževanjem smrtnosti, nastaja večji naravni prirastek in s tem hitrejša rast prebivalstva. Žal je demografski prehod v pokrajinah, kjer živimo Slovenci, sovpadal z intenzivnim izseljevanjem in dvema svetovnima vojnama, kar je vodilo le do skromne rasti prebivalstva. To velja tako za Dravsko banovino kot še bolj za Prekmurje. Za medvojno obdobje imamo le nekaj ocen splošnih stopenj rodnosti, smrtnosti in naravnega prirastka. Sistematične vitalne statistike takrat ni bilo, še manj pa je bilo podatkov o migracijah. Na osnovi podatkov popisov leta 1921 in 1931 so statistiki ocenili splošne stopnje natalitete, smrtnosti in naravnega prirastka povprečno na leto za Dravsko banovino na 28,9, 18,0 in 10,9 ‰ zaporedoma. Ocene za okraj Murska Sobota so 26,1, 17,4 in 8,7 ‰ in za okraj Lendava 29,2, 17,7 in 11,5 ‰.¹³ Če te ocene držijo, bi morale biti na osnovi popisnih podatkov iz Prekmurja zelo visoke emigracije v tujino. Hkrati pa ti podatki potrjujejo, da je prebivalstvo s takšnimi demografskimi kazalci v procesu demografskega prehoda.

Ozrimo se na kratko še v leto 1941 in 1945, ko je divjala v naših krajih druga svetovna vojna. V tem času na ozemlju današnje Slovenije ni bilo verodostojne statistike, čeprav so okupatorji izpeljali nekaj (nepopolnih) popisov prebivalstva. S temi popisi se tukaj ne moremo ukvarjati, čeprav so madžarski okupatorji izpeljali popis tudi v Prekmurju. Statistični urad Slovenije je leta 1945 na osnovi ocenjenega povprečnega letnega naravnega prirastka iz obdobja 1934–1938 ocenil, da je bilo prebivalstvo Prekmurja 31. 3. 1941 95.357 in 31. 3. 1945 97.210. Po okrajih je bilo konec marca 1945 po tej oceni v Lendavi 42.337 in v okraju Murska Sobota 54.873 prebivalcev, povprečni letni naravni prirastek v letih 1934–1938 pa je bil višji v Lendavi s 301 kot v Murski

¹¹ *Popis stanovništva 1921*, str. 320–321, 324–325.

¹² *Popis stanovništva 1931*, str. 17, 28.

¹³ *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 12–13.

Soboti, kjer je bil le 163.¹⁴ Ta ocena je za Prekmurje zelo okvirna in jo moramo obravnavati z veliko rezervo. V teh številkah so zajeti tudi vsi pobiti Judje v nacističnih koncentracijskih taboriščih, kakor tudi padli prekmurški moški, ki so bili vpoklicani v okupatorsko madžarsko vojsko in vsi drugi Prekmurci, ki so umrli v grozotah druge svetovne vojne. Preživeli vojaki, da ne govorimo o preživelih taboriščnikih, so bili podobno kot njihovi predniki v prvi svetovni vojni zaznamovani z vojnimi grozotami. Razen tega pa so se tisti med njimi, ki so doživeli razpad blokavske delitve Evrope na koncu osemdesetih in začetku devetdesetih let 20. stoletja, morali soočiti še s ponudbo sramotno nizke madžarske odškodnine za služenje v madžarski vojski v letih 1941–1945.

PREBIVALSTVO PREKMURJA V ČASU DRUGE (SOCIALISTIČNE) JUGOSLAVIJE

Pri obravnavi razvoja prebivalstva v Prekmurju v prvih letih po drugi svetovni vojni se presenetljivo spopadamo z enakimi težavami s statističnimi podatki kot v obdobju med obema vojnama. Miniti bo morale kar 5–10 let, preden se bo socialno ekonomska statistika v pokrajini in širši državi organizirala in uveljavila na ravni, ki je značilna za razvite države v sredini 20. stoletja. Takšne razmere so bile posledica druge svetovne vojne, ki je bila v številnih pogledih še hujša od tiste pred njo. V Prekmurju ta vojna ni pustila za sabo razrušenih domov in drugih večjih objektov, saj je bila pokrajina daleč od glavnih bojev v Evropi. Ljudje so malo bolj neposredno spoznali vojno le čisto na koncu, ko se je čez Prekmurje premikala zmagovita sovjetska Rdeča armada. Vendar je vojna še takrat vzela marsikatero mlado življenje, saj so sovjetski vojaki rekrutirali mlade prekmurske fante za kopanje strelskih jarkov pri svojem napredovanju v Avstrijo.

V obdobju, ki ga obravnavamo v tej točki, je bilo v Jugoslaviji 6 popisov prebivalstva. Ti so bili v letih 1948, 1953 in od leta 1961 naprej vsako desetletje. Leta 1954 je bil v Sloveniji vpeljan register prebivalstva, ki je še posebej dragocen za letno vitalno in migracijsko statistiko. Ne glede na hiter razvoj statistike pa je začel letno izhajati Statistični letopis Slovenije šele od leta 1964 naprej. Velika prednost v tem obdobju pa je bila relativna stabilnost občin, ki so se uveljavile v Sloveniji večinoma v obdobju 1955–1965, hkrati pa so v številnih primerih pomenile nadaljevanje prejšnjih okrajev. Tak primer je bil tudi v Prekmurju, kjer imamo razdelitev na Lendavo in Mursko Soboto tako rekoč od leta 1931 naprej do sredine devetdesetih let, ko je v Prekmurju nasta-

¹⁴ *Prebivalstvo Slovenije 1931 in 1941*, str. 7–8.

lo veliko majhnih občin. Res pa je, da sta se prejšnji občini nadaljevali v obliki upravnih enot. Občini Lendava in Murska Sobota sta dobili svojo trajnejšo obliko 1. 4. 1963.¹⁵ Dodatna prednost trajnejših občin je tudi ta, da je državna statistična služba številne podatke preračunala in objavila za raven občin za nazaj vse do začetka petdesetih let 20. stoletja.

Izid druge svetovne vojne je povzročil revolucionarne spremembe v družbeno političnem in gospodarskem življenju v takratni Jugoslaviji in s tem tudi v Sloveniji in Prekmurju. Teh sprememb tukaj ni treba podrobneje obravnavati. Lahko pa navedemo, da so revolucionarni procesi v družbi in gospodarstvu trajali dalj časa. Zadnji pomembnejši revolucionarni zakoni so bili v državi sprejeti proti koncu petdesetih let. To pomeni, da je nova oblast potrebovala 15 let, da je postavila temelje socialistični ureditvi. V skoraj istem času se je v Sloveniji in Prekmurju končal demografski prehod. Stopnje natalitete in smrtnosti so se znižale z visokih ravni pred prehodom na nizke ravni. S tem se je uveljavil moderni demografski režim z nizko rodnostjo in nizko smrtnostjo, načrtovanje družine pa se je razširilo na vse sloje prebivalstva in je postalo način življenja. Od začetka šestdesetih let 20. stoletja naprej se je v Jugoslaviji in Sloveniji začelo postopno gospodarsko in družbeno odpiranje proti Zahodu, državna meja z Madžarsko v Prekmurju pa je ostala skoraj hermetično zaprta ter varovana s stražnimi stolpi in 8-metrskim oranim pasom na madžarski strani vse do konca osemdesetih let 20. stoletja in padca železne zavese v Evropi. Odpiranje proti Zahodu je pomenilo, da so precej obsežne ilegalne emigracije v obdobju 1945–1955 zamenjale legalne emigracije na Zahod od začetka šestdesetih let. Pri tem se je v Jugoslaviji poudarjala njihova začasna narava, v resnici pa so se v velikem obsegu spremenile v trajne emigracije, kar se je dogodilo tudi v Prekmurju.

Obravnavo demografskega razvoja Prekmurja po drugi svetovni vojni lahko začnemo z oceno števila prebivalstva v pokrajini 31. 3. 1945, s katero smo sklenili prejšnjo točko. Število prebivalstva 97.210 in gostota 102,7 na km² je maksimum v obdobju, ki ga obravnavamo v tem besedilu, saj je popis leta 1948 naštel 94.914 prebivalcev v pokrajini, kar je pomenilo gostoto 100,2 na km². Podatka za Lendavo in Mursko Soboto po tem popisu sta 29.643 in 65.271. Do leta 1991 je prebivalstvo Prekmurja padlo na 89.887 in gostota na 94,9 na km², v občinah Lendava in Murska Sobota pa na 26.143 in 63.744. Indeksi 1991/1948 za Prekmurje, Lendavo in Mursko Soboto so zaporedoma 94,7, 88,2 in 97,7.¹⁶ Gostota prebivalstva je bila ves čas višja v

¹⁵ *Statistični letopis 1975*, str. 427. <https://www.stat.si/StatWeb/sl/yearbooks/> (dostop: september 2019).

¹⁶ *Statistični letopis 1993*, str. 396. <https://www.stat.si/StatWeb/sl/yearbooks/> (dostop: september 2019).

Lendavi kot v Murski Soboti, vendar se je tudi število prebivalstva v Lendavi precej bolj zmanjšalo kot v Murski Soboti. Osnovni razlog je bilo predvsem odseljevanje.

Delež prebivalstva Prekmurja v prebivalstvu Slovenije se je v obdobju 1948–1991 ves čas zmanjševal in je padel od 6,6 % leta 1948 na 4,6 % leta 1991. V obdobju 1971–1991 je bilo prebivalstvo Prekmurja okrog 20-krat manjše od prebivalstva Slovenije. Način obnavljanja prebivalstva je bil v pokrajini in Sloveniji zelo podoben. Do konca petdesetih let je še potekal demografski prehod, od začetka šestdesetih pa je prevladal moderni demografski režim. Nasprotni trendi gibanja števila prebivalstva v Prekmurju in Sloveniji pa so bili predvsem posledica razlik v staranju prebivalstva in migracijah. Za Slovenijo so bile značilne pozitivne neto migracije, za pokrajino pa negativne, kar je vplivalo tudi na hitrejše staranje prebivalstva v Prekmurju. Takšna gibanja so bila posledica vztrajno nižje razvitosti pokrajine od slovenskega povprečja. Deagrarizacija je bila v pokrajini počasna. Leta 1991 je bilo v Prekmurju 21,5 % kmečkega prebivalstva, v Lendavi in Murski Soboti pa zaporedoma 18,9 in 24,7 %. Slovensko povprečje je bilo le 7,6 %.¹⁷ Klasična industrializacija je potekala počasi in je slonela preveč na tekstilni industriji in lokaciji v mestih. Ko pa se je začela širiti v večje vasi, pogojev za uspešno tekstilno industrijo v Prekmurju ni bilo več. Kmetijstvo je bilo v pokrajini preveč razdrobljeno zaradi dolgotrajnih učinkov ogrskega dednega prava. V socializmu pa se je temu pridružila še neustrezna politika agrarnega maksimuma, ki je za več desetletij zamrznila stanje in preprečila prilagajanje kmetijske proizvodnje modernim razmeram. Počasen je bil tudi razvoj komunalne in druge infrastrukture ter storitvenih dejavnosti. Orisane gospodarske in družbene razmere so povzročale zaprtost v lokalne okvire in oteževale nujno potrebno gospodarsko povezovanje v širši slovenski in mednarodni prostor.

Poglejmo si v nadaljevanju v okvirih, ki jih omogoča to besedilo, izbrane statistične podatke o demografskih procesih v Prekmurju za obdobje druge Jugoslavije. Vsaj do začetka šestdesetih let 20. stoletja so podatki o osnovnih demografskih procesih pomanjkljivi. Zato se bo to poznalo pri našem izboru in pri temeljitosti prikaza demografskih razmer v Prekmurju v tem obdobju.

¹⁷ Malačič, *Panonski prostor in ljudje*, str. 179.

Tabela 1: Stopnje natalitete (*n*), mortalitete (*m*), naravnega prirastka (*j*) in neto selitev (*ns*) v občinah Lendava in Murska Sobota v izbranih letih 1950–1991 (v ‰).

Leto	Lendava				Murska Sobota			
	<i>n</i>	<i>m</i>	<i>j</i>	<i>ns</i>	<i>n</i>	<i>m</i>	<i>j</i>	<i>ns</i>
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1950	22,4	10,3	12,1	–	24,1	13,5	10,6	–
1965	14,0	11,2	2,8	–4,1	16,3	10,7	5,6	–0,3
1974	12,2	10,5	1,6	–4,6	15,9	11,8	4,1	–1,0
1981	16,4	12,3	4,1	–1,1	13,7	12,9	0,2	0,3
1991	10,1	13,5	–3,4	1,9	9,3	13,0	–3,7	0,5

vir: Statistični letopis, 1953, 1965, 1974, 1981, 1991.

<https://www.stat.si/StatWeb/sl/yearbooks/> (dostop: september 2019).

Podatki v tabeli 1 prikazujejo osnovne demografske procese v Prekmurju v obdobju 1950–1991. Za petletno obdobje pred letom 1950 podatkov ni na voljo, kakor tudi ni podatkov o neto selitvah v letu 1950. Z metodološkega vidika je treba opozoriti, da kazalci v tabeli niso standardizirani in so zato le okvirno primerljivi med seboj. Narava teh kazalcev je taka, da so odvisni od starostne strukture prebivalstva, in če se starostne strukture znatneje razlikujejo, podatkov ne moremo med seboj primerjati. V primeru dveh prekmurskih enot to ni velik problem, ker se starostni strukturi med njima le malo razlikujeta. Težava pa je tudi v tem, da za standardizacijo nimamo ustreznih podatkov. Pa tudi če bi jih imeli, bi majhnost prebivalstev obeh enot in nedejlovanje zakona o velikih številih vplivala na analitično vrednost izračunov in primerljivost med njimi.

Na osnovi podatkov v tabeli 1 lahko sklenemo, da potrjujejo že navedene splošne značilnosti obnavljanja prebivalstva v Prekmurju v obravnavanem obdobju. Podatki za leto 1950 kažejo, da v tem času demografski prehod v pokrajini še ni bil končan. Padanje smrtnosti, ki je značilno za demografski prehod, se je v osnovi že končalo, stopnja natalitete, ki je bila tudi pod vplivom povojnega kompenzacijskega obdobja, pa še kaže v obeh enotah, da demografski prehod še traja. Vsi drugi vitalni podatki v tabeli pa potrjujejo, da je v Prekmurju prevladal moderni demografski režim z nizko rodnostjo in smrtnostjo in da se je demografski prehod končal. V modernem demografskem režimu je osrednji vitalni proces, ki določa naravo obnavljanja prebivalstva, rodnost. Za moderno rodnost pa je ne le v pokrajini, ampak tudi širše v Evropi, značilno, da prevladuje reproduktivna norma 1–2 otroka na družino, kar družine dosežejo s splošno razširjenim načrtovanjem rodnosti. Neto selitve so bile v Prekmurju v obravnavanem obdobju pretežno negativne ali le za malenkost

pozitivne. Pri tem pa je treba opozoriti na podcenjenost teh podatkov zaradi »začasnih« ekonomskih emigracij. Jugoslovanska statistika je tako imenovane zdomske emigracije oziroma zdomce vključevala med stalno prebivalstvo v državi, čeprav je veliko zdomcev za stalno emigriralo v tujino.

Tabela 2: *Struktura prebivalstva občin Lendava in Murska Sobota po starosti v obdobju 1971–1991 (v %).*

Leto	Lendava			Murska Sobota		
	0–14	15–64	65+	0–14	15–64	65+
1	2	3	4	5	6	7
1971	22,3	65,9	11,8	22,8	64,9	12,3
1981	21,6	64,2	14,1	21,7	64,5	13,7
1991	20,0	65,9	14,0	18,8	67,6	13,6

vir: *Popisi prebivalstva v letih 1971, 1981 in 1999*, Statistični urad Republike Slovenije: https://www.stat.si/publikacije/pub_popisne_prva.asp/ (dostop: september 2019).

Osnovna značilnost, ki jo vidimo v tabeli 2, je zmanjševanje deleža otrok in povečevanje deleža starih oseb v prebivalstvih takratnih občin Lendava in Murska Sobota. Ta značilnost prikazuje staranje prebivalstva. Vendar se je v opazovanem obdobju delež otrok zmanjševal hitreje, kot je naraščal delež starih 65 in več let. To je razumljivo, saj se je del tega procesa še skrnil znotraj zrelega obdobja življenja. Za neko obdobje staranja prebivalstva je namreč značilno, da se povečuje delež oseb v starostnem kontingentu 15–64 let. Staranje prebivalstva v tem obdobju povečuje delež tistih starostnih skupin, ki so običajno na voljo za delo. Temu pojavu pravimo v zadnjih letih v strokovni literaturi tudi demografska dividenda.¹⁸ Žal pa Prekmurje te dividende ni izkoristilo za hitrejši gospodarski razvoj in zmanjševanje zaostanka v razvitosti za drugimi deli Slovenije. V tem obdobju se je namreč velik del mlajšega in bolj izobraženega dela aktivnega prebivalstva odselil v druge dele Slovenije ali v tujino.

Struktura po spolu se v tem obdobju ni veliko spreminjala. Delež žensk je bil višji od deleža moških, in to kljub dejstvu, da se rodi več dečkov kot deklc. Razlogi so predvsem v višji smrtnosti moških in selektivnosti migracij po spolu. Če za ponazoritev navedemo podatke za popisa 1981 in 1991, vidimo, da je bilo v Lendavi po teh dveh popisih zaporedoma 51,9 in 52,2 % žensk, 48,1 in 47,8 % moških, v Murski Soboti pa 51,5 in 52,0 % žensk in 48,5 in 48,0 % moških.¹⁹ Sprememba strukture v korist žensk je bila predvsem posledica

¹⁸ Malačič, *Demografski procesi v Prekmurju*, str. 186.

¹⁹ *Statistični letopis 1985*, str. 595; *Statistični letopis 1993*, str. 402. <https://www.stat.si/StatWeb/sl/yearbooks/> (dostop: september 2019).

nekoliko večjega odseljavanja moških in nižje smrtnosti žensk, ki se kaže v višjem življenjskem pričakovanju.

Poglejmo si še nekoliko podrobneje smrtnost v Prekmurju konec sedemdesetih in osemdesetih let 20. stoletja. Statistični urad je za to obdobje objavil podatke o življenjskem pričakovanju tudi za občinsko raven. Pri problemu zakona o velikih številih si je pomagal tako, da je za občine izračunal petletna povprečja. Kljub temu pa je treba dodati, da so izračuni kljub vsemu za raven občin le okvirni.

Tabela 3: Življenjsko pričakovanje ob rojstvu za dečke in deklice ($e_{0,m}$ in $e_{0,f}$) za občini Lendava in Murska Sobota ter za Slovenijo v letih 1979–83 in 1989–93 ter indeks 89–93/79–83.

		1979–1983	1989–1993	$I_{89-93/79-83}$
1	2	3	4	5
Lendava	$e_{0,m}$	67,03	67,85	101,2
	$e_{0,f}$	74,54	75,44	101,2
Murska Sobota	$e_{0,m}$	65,92	67,37	102,2
	$e_{0,f}$	74,12	76,58	103,3
Slovenija*	$e_{0,m}$	67,52	69,42	102,8
	$e_{0,f}$	75,06	77,22	102,9

vir: Šircelj, *Tablice umrljivosti*, str. 90–110.

* Za Slovenijo so podatki za 1980–1982 in 1990–1992.

Smrtnost moških in žensk je bila v obravnavanem obdobju v Prekmurju višja kot v povprečju v Sloveniji. To se sklada s tem, da je smrtnost v vzhodni polovici Slovenije višja kot v zahodni polovici. V navedenem obdobju je bila razlika v povprečju okrog 3 leta življenjskega pričakovanja ob rojstvu. Kazalec življenjsko pričakovanje ob rojstvu pove, koliko let življenja lahko v povprečju pričakuje novorojeni deček oziroma deklica – pod predpostavko, da bodo druge razmere smrtnosti v prebivalstvu v njegovem oziroma njenem življenju nespremenjene in enake tistim, ki so bile po spolu in starosti vgrajene v tablice smrtnosti.²⁰ Višja smrtnost v Prekmurju je posledica nižje gospodarske razvitosti in življenjske ravni oziroma socialnih razlik v smrtnosti, ki so posledica nižje izobrazbe, nižjih plač in dohodkov nasploh, višje brezposelnosti, slabše razširjenosti zdravega življenjskega sloga, pa tudi porabe tobaka in alkohola. K temu pa bi lahko dodali tudi tradicionalni vpliv madžarske kuhinje, ki je pravo nasprotje mediteranskim prehranskim navadam z manj maščob in

²⁰ Malačič, *Demografija*, str. 119–133.

veliko zelenjave. Cela vrsta navedenih dejavnikov bolj prizadene moške kot ženske. Zato živijo ženske v povprečju okrog 10 % daljše življenje kot moški. Podrobnejše analize smrtnosti v Prekmurju po starosti in spolu tukaj ne moremo obravnavati. Lahko si pa ogleđamo primer prvega leta življenja. Ta primer najlepše kaže, kako velik napredek je Prekmurje doseglo pri znižanju zlasti otroške smrtnosti med letoma 1950 in 1991. Smrtnost dojenčkov, izražena z verjetnostnim kvocientom, je bila leta 1950 v Lendavi 100,1 in v Murski Soboti 98,3 ‰, leta 1991 pa v Lendavi 7,5 in v Murski Soboti 10,1 ‰.²¹ Če na osnovi teh podatkov izračunamo indeksa, ki kažeta relativno znižanje smrtnosti dojenčkov, dobimo za Lendavo vrednost 7,5 in za Mursko Soboto 10,3.

Tretji osnovni demografski proces so migracije, za katere je najtežje dobiti dobre podatke. V primeru Prekmurja in Slovenije pa imamo v obdobju od začetka šestdesetih let do konca osemdesetih let 20. stoletja še problem neustreznega obravnavanja začasnih oziroma zdomskih migracij, ki še dodatno zniža analitično vrednost slovenske migracijske statistike v tem obdobju. Ravno zaradi tega bomo v tabeli 4 prikazali le najbolj osnovne povprečne letne vrednosti števila priselitev (P) in odselitev (O) in neto selitev (v ‰) za petletna obdobja od 1965 do 1989.

Tabela 4: Povprečno število priselitev in odselitev ter stopnja neto selitev (v ‰) za občini Lendava in Murska Sobota v obdobju 1965–1989.

Obdobje	Lendava			Murska Sobota		
	P	O	ns	P	O	ns
1	2	3	4	5	6	7
1965–1969	292	381	–3,2	552	682	–2,0
1970–1974	218	292	–2,7	458	549	–1,4
1975–1979	233	293	–2,7	460	593	–1,2
1980–1984	206	253	–1,7	420	390	0,4
1985–1989	178	171	0,3	247	338	–1,4

vir: Statistični letopis, 1965–1989.

<https://www.stat.si/StatWeb/sl/yearbooks/> (dostop: september 2019).

Konkretnih števil iz tabele 4 ne bomo podrobneje obravnavali, zlasti zaradi vsega, kar smo povedali o začasnih ekonomskih emigracijah, ki so se izkazale za vse prej kot začasne. Lahko pa na osnovi tabele 4 sklenemo, da je bilo Prekmurje kot celota v obravnavanem obdobju izrazito emigracijska pokrajina. Pri tem pa je bila intenziteta odseljevanja večja v občini Lendava kot v občini Murska Sobota.

²¹ Malačič, *Demografski razvoj Prekmurja*, str. 238.

PREBIVALSTVO PREKMURJA V SAMOSTOJNI SLOVENIJI

Po hudi in vsaj desetletje trajajoči krizi je druga Jugoslavija na začetku devetdesetih let 20. stoletja razpadla. Po kratki desetdnevni vojni je nastala prvič v zgodovini samostojna in mednarodno priznana slovenska država, katere sestavni del je v nespremenjenih mejah tudi Prekmurje. Gospodarski in družbenoekonomski razvoj v pokrajini se v državi Sloveniji nadaljujeta na osnovi temeljev, ki so bili včasih ne najboljše postavljeni v prejšnji državi. Še bolj pa velja zapisano za demografski razvoj, ki ga obravnavamo v tem besedilu. Pri obravnavi demografskega razvoja Prekmurja v nekdanji Jugoslaviji in sedanji Sloveniji ne moremo mimo delnega prekrivanja vsebinske obravnave in statističnih podatkov na začetku devetdesetih let. Razlogov za to je več. Če se ne spuščamo v politične razloge in ostanemo pri strokovnih, lahko navedemo primer popisa prebivalstva iz leta 1991. Ta popis je bil vsebinsko pripravljen še v Jugoslaviji, zbrani podatki pa so bili obdelani že v samostojni Sloveniji.

Časovno gledano moramo začetek obravnave demografskega razvoja Prekmurja postaviti v leto 1991, čeprav takrat še niso bili končani vsi formalni postopki mednarodnega priznanja Slovenije. Tukaj se tudi ne moremo podrobneje spuščati v obravnavo vseh vrst tranzicijskih procesov, ki so potekali na gospodarskem področju in v družbi. Ti so za demografske procese in razvoj pomembni le posredno. S čisto tehničnega in metodološkega vidika pa moramo navesti, da so za našo analizo zelo pomembne spremembe na področju lokalne samouprave in upravne organiziranosti. Dve prekmurski občini, ki sta v šestdesetih letih 20. stoletja nastali iz prejšnjih okrajev, sta sredi devetdesetih let razpadli na večje število pretežno majhnih in razdrobljenih občin. Med njimi je celo nekaj primerov, ko občino sestavljata samo dve vasi ali celo samo ena sama. Drobljenje občin je bilo veliko že ob zakonski uvedbi nove lokalne samouprave, nadaljevalo pa se je tudi kasneje, dokler ni nastalo 19 občin, na katere je razdeljeno Prekmurje tudi še v letu 2019.²² Upravna ureditev iz nekdanje Jugoslavije pa se je na neki način nadaljevala v samostojno Slovenijo, s tem da sta postali nekdanji občini Lendava in Murska Sobota v novi državi upravni enoti. Takšna upravna in lokalno samoupravna ureditev nam sicer brez težav omogoča sestaviti nadaljevanje časovnih vrst statističnih podatkov za regionalno razdelitev Prekmurja na Lendavo in Mursko Soboto vse do leta 2019. Vendar pri konkretnem analitičnem delu zelo hitro ugotovimo nove težave. Slovenska statistika namreč vse bolj opušča uporabo upravnih enot in

²² Nekdanjo občino in sedanjo upravno enoto Lendavo sestavljajo občine Črenšovci, Dobrovnik, Kobilje, Lendava, Odranci, Turnišče in Velika Polana, občino in upravno enoto Murska Sobota pa občine Beltinci, Cankova, Gornji Petrovci, Grad, Hodoš, Kuzma, Moravske Toplice, mestna občina Murska Sobota, Puconci, Rogašovci, Šalovci in Tišina.

zanje objavlja vse manj statističnih podatkov. Hkrati pa se analitik srečuje tudi z veliko težavami, ki so povezane z majhnostjo razdrobljenih prekmurskih občin. Za številne demografske analize, kot smo videli tudi že v tem besedilu, je pomembno delovanje zakona velikih števil, ki pri velikosti prekmurskih občin ne deluje. V takšnih razmerah nam pri analizi demografskega razvoja Prekmurja ne pomaga veliko niti velikanski razvoj moderne statistike in internetni dostop do podatkov, ki so oddaljeni le za nekaj klikov z računalniško miško.

V tem besedilu ne moremo podrobneje analizirati socialno ekonomske strukture prebivalstva Prekmurja, čeprav je ta pogosto prisotna intuitivno, ker je povezana z gospodarsko in družbeno razvitostjo. Kljub temu pa bomo v samem izhodišču analize v tej točki navedli podatke o deležu kmečkega prebivalstva v občini Lendava in Murska Sobota po popisu prebivalstva leta 1991. Ta dva podatka sta zaporedoma 18,9 in 24,7 %.²³ Podatka kažeta, da je v Prekmurju ob nastanku samostojne Slovenije od kmetijstva živelo še zmeraj več kot petina prebivalstva. Lahko celo zapišemo, da je večina med njimi žive-la slabo, saj so prekmurske kmetije še danes v povprečju majhne, kmetijska zemljišča pa razdrobljena. Za kasnejša leta statistika ne nudi podatka o deležu kmečkega prebivalstva, spremembe socialno ekonomskih struktur prebivalstva pa so bile povezane z nadaljnjo deagrarizacijo, s težavnim industrijskim prestrukturiranjem, hitrejšim razvojem storitvenih dejavnosti, razvojem komunalne, energetske in prometne infrastrukture ipd. Vse to je prispevalo k modernizaciji gospodarstva in družbe v Prekmurju in s tem vplivalo na njen nadaljnji demografski razvoj. Najprej si v nadaljevanju oglejmo strukturi prebivalstva Prekmurja po upravnih enotah (UE) po spolu in starosti.

Tabela 5: *Struktura prebivalstva UE Lendava in Murska Sobota po starosti za obdobje 1991–2019 (v %).*

Leto	Lendava			Murska Sobota		
	0–14	15–64	65+	0–14	15–64	65+
1	2	3	4	5	6	7
1991	20,0	65,9	14,0	18,8	67,6	13,6
1998	16,1	68,9	15,0	15,9	68,9	15,1
2006	12,9	71,4	15,7	13,3	70,6	16,1
2011	12,8	70,1	17,1	13,0	69,4	17,6
2019	13,0	65,1	21,9	13,2	64,6	22,2

vir: Popis prebivalstva 1991: https://www.stat.si/publikacije/pub_popis_1991.asp/ (dostop: september 2019); *SiStat*: https://pxweb.stat.si/SiStatDb/pxweb/sl/10_Dem_soc/ (dostop: september 2019).

²³ *Statistični letopis 1993*, str. 405–406. <https://www.stat.si/StatWeb/sl/yearbooks/> (dostop: september 2019).

Osnovni demografski strukturi prebivalstva po spolu in starosti je v skoraj treh desetletjih samostojne Slovenije najbolj zaznamoval proces staranja prebivalstva. Struktura po spolu se ni bistveno spreminjala, delež moških je v glavnem med 48 in 49,5 %, delež žensk pa med 52 in 50,5 %, kar kaže trend izenačevanja deležev moških in žensk v prebivalstvu in je značilno za razvita evropska prebivalstva. Strukturo po starosti za upravni enoti (UE) Lendava in Murska Sobota pa prikazujemo malo bolj podrobno v tabeli 5.

Tabela 5 kaže hitro staranje prebivalstva v Prekmurju v zadnjih približno tridesetih letih. Proces staranja prebivalstva se kaže v zniževanju deleža otrok in naraščanju deleža starejših od 65 let v prebivalstvu. Hkrati pa nam tabela pokaže, da se je v prvem desetletju 21. stoletja začasno povečal delež 15–64 let starega prebivalstva, ki pa je v naslednjem desetletju ponovno padel. To kaže demografsko dividendo, ki se je za kratek čas pokazala v Prekmurju, vendar je tudi hitro izginila brez vidnejših rezultatov v gospodarskem razvoju. Osnovni dejavnik staranja prebivalstva je nizka rodnost, ki se v Prekmurju dopolnjuje še s selektivnim odseljivanjem mlajšega zrelega prebivalstva. Proces staranja prebivalstva v UE Lendava in Murska Sobota lahko prikažemo tudi z indeksom staranja, ki kaže število 65 in več let starih na 100 otrok v starosti 0–14 let. V Lendavi in Murski Soboti je bil ta kazalec v letih 2009, 2014 in 2019 zaporedoma 127,8, 141,7, 168,5 ter 130,2, 143,9 in 168,2.²⁴ Staranje prebivalstva v Prekmurju je bolj intenzivno na podeželju kot v mestih, v vzhodnem delu Goriškega še posebej ob meji z Madžarsko pa lahko že govorimo o pretiranem staranju prebivalstva. Zlasti slednje je zelo negativno za gospodarski razvoj.

Za podrobnejši prikaz rodnosti, smrtnosti in selitev v Prekmurju v obdobju samostojne Slovenije pa se srečujemo s tem večjimi težavami z objavljenimi statističnimi podatki, čim bolj se približujemo sedanjosti. Za najnovejše desetletje so v bazi SiStat med demografskimi podatki za upravne enote na voljo le podatki o prebivalstvu po spolu in večjih starostnih kontingentih ter podatki o deležu tujih državljanov. Osnovni teritorialni enoti, ki ju uporablja Statistični urad Republike Slovenije, sta skoraj izključno občina in regija. Za Prekmurje pa so pri obeh težave, saj je le to v pomursko statistično regijo vključeno skupaj z upravnima enotama Gornja Radgona in Ljutomer, prekmurske občine pa so večinoma premajhne in že po velikosti večinoma neprimerne za nujno potrebno standardizacijo demografskih podatkov. Zaradi vsega tega bomo v nadaljevanju obravnave uporabili nekaj ocen kazalcev rodnosti za raven upravnih enot, nekaj podatkov, zbranih za pomursko statistično regijo, in izbrane podatke za občine. Podatke bomo obravnavali za izbrana leta, saj bi

²⁴ SiStat: https://pxweb.stat.si/SiStatDb/pxweb/sl/10_Dem_soc/ (dostop: september 2019).

jih bilo sicer, tudi kadar so na voljo, zaradi dolžine obdobja in števila občin preprosto preveč. Osnovni namen pri izbiri konkretnih let in posameznih vrst demografskih kazalcev pa je prikazati osnovne demografske procese v Prekmurju, seveda ob upoštevanju razpoložljivosti podatkov.

Raven rodnosti v UE Lendava in Murska Sobota nam prikazujeta oceni stopnje totalne rodnosti za leto 1996 in 2005. Za Lendavo in Mursko Soboto je vrednost ocene tega kazalca za omenjeni leti zaporedoma 1,36 in 1,01 ter 1,23 in 1,13.²⁵ Kazalec kaže povprečno število otrok, ki jih rodi ena ženska pod predpostavko, da doživi 49. leto starosti, kaže pa tudi, da se rodnost znižuje. Pri smrtnosti si bomo pomagali s podatki za pomursko regijo, ki kar dobro prikažejo razmere v Prekmurju, saj je prekmurski del regije precej večji kot tisti na desnem bregu reke Mure. Navedli bomo podatke o življenjskem pričakovanju ob rojstvu za dečke in deklice za leta 2011, 2015 in 2018 za pomursko regijo in Slovenijo. To je najbolj sintetični kazalec smrtnosti, ki ga imamo na voljo. Za moške so bili podatki v regiji po letih zaporedoma 74,14, 76,35 in 76,18 leta, za ženske v regiji pa 80,72, 82,48 in 82,33 leta. Podatki za Slovenijo pa so bili v enakem zaporedju za moške 76,61, 77,59 in 78,32 leta, za ženske pa 82,90, 83,51 in 83,98 leta.²⁶ Vidimo, da se je smrtnost v splošnem zniževala, razen v regiji med zadnjima dvema letoma, in da je bila smrtnost v regiji še zmeraj višja kot v državi v povprečju.

V nadaljevanju pa se bomo ozrli tudi na izbrane demografske podatke za prekmurske občine v nekaj izbranih letih. Pri teh podatkih izvira največja analitična težava iz velikosti občin, hkrati pa je precej omejena tudi razpoložljivost podatkov. Večina občin je majhnih, kar se kaže v velikem vplivu slučajnih dejavnikov v posameznih letih in v velikem nihanju vrednosti kazalcev med posameznimi leti. To moramo imeti pred očmi, ko gledamo te podatke. Navedli pa smo že, da je naš osnovni namen osvetliti naravo procesov in vsaj okvirno prikazati prevladujoče trende.

V tabeli 6 prikazujemo stopnje naravnega prirastka in neto selitev za leta 2001, 2011 in 2018 ter povprečno število otrok na žensko za leti 2011 in 2018 za prekmurske občine, grupirane po dveh upravnih enotah v Prekmurju. Prostor nam ne dopušča, da bi navajali tudi podatke o stopnjah natalitete in mortalitete ter podrobnejše podatke o selitvah. Za prirastka pa smo se odločili tudi zaradi tega, ker posredno kažeta, kakšne so nataliteta, mortaliteta in selitve po občinah. Vsota naravnega in selitvenega prirastka pa nam da tudi celotni prirastek, ki ga tudi nismo posebej prikazali v tabeli. Za leti 2011 in 2018 so v bazi SiStat za občine na voljo tudi podatki o povprečnem številu otrok na žensko,

²⁵ Malačič, *Demografski razvoj Prekmurja*, str. 241; Malačič, *Demografski procesi v Prekmurju*, str. 183.

²⁶ SiStat: https://pxweb.stat.si/SiStatDb/pxweb/sl/10_Dem_soc/ (dostop: september 2019).

zato smo tudi te podatke vključili v tabelo. Ti podatki še dodatno osvetljujejo rodnost v prekmurskih občinah, čeprav je treba povedati, da to niso transverzalne stopnje totalne rodnosti, ki smo jih v tem besedilu že navedli za leti 1996 in 2005. V podrobnejšo metodološko problematiko teh stopenj pa se tukaj ne moremo spuščati.

Podatki v tabeli 6 kažejo, da je prisotna v prekmurskih občinah in s tem v Prekmurju kot celoti zelo resna demografska kriza. Pri obeh vrstah prirastka v tabeli 6 je prevladujoči znak minus. Minus je s samo šestimi izjemami med 57 podatki za naravni prirastek pravilo, ki kaže, kako izrazito se lahko zaostrijo demografske razmere, če se rodnost zniža daleč pod raven enostavnega obnavljanja prebivalstva, ki bi ga v primeru tabele 6 pokazalo povprečno število živorojenih otrok na žensko okrog 2,1 in če splošne stopnje mortalitete narastejo zaradi pretiranega staranja prebivalstva. Naravni prirastek pa ni negativen le v podeželskih občinah, ampak tudi v občini Lendava in mestni občini Murska Sobota. Nataliteta je nižja od mortalitete zaradi nizkih reproduktivnih norm, ki se kažejo v povprečnem številu živorojenih otrok na žensko. Slednje je še najvišje v izrazito katoliški občini Odranci, vendar bi tudi rodnost te občine ne mogla zagotavljati nemotenega obnavljanja prebivalstva v modelu. Zanimivo pa je tudi, da rodijo v povprečju najmanj otrok v obeh upravnih enotah ravno ženske v Lendavi in Murski Soboti. Regionalna centra očitno še nista dosegla ravni, ko bi višji dohodki ljudem omogočali rojevati večje število otrok. Splošna stopnja mortalitete pa je visoka zaradi velikega deleža starega prebivalstva v prekmurskih občinah, ki bolj umira kot mlado.

Tabela 6: Stopnja naravnega prirastka (*j*) in stopnja neto selitev (*ns*) v letih 2001, 2011 in 2018 v % ter povprečno število živorojenih otrok na žensko v letih 2011 in 2018 v občinah UE Lendava in Murska Sobota.

Leto	2001		2011			2018		
	<i>j</i>	<i>ns</i>	<i>j</i>	<i>ns</i>	Št. otrok	<i>j</i>	<i>ns</i>	Št. otrok
1	2	3	4	5	6	7	8	9
LENDAVA								
Črenšovci	-6,6	-1,1	-1,7	4,6	1,73	1,8	4,0	1,70
Dobrovnik	-7,9	-0,7	-2,2	2,2	1,58	5,4	-10,9	1,54
Kobilje	-6,5	3,2	0,0	6,4	1,57	-10,9	-20,0	1,66
Lendava	-5,1	-2,2	-6,1	4,0	1,47	-4,6	5,0	1,48
Odranci	-2,9	-0,6	-3,0	-13,1	1,83	-3,7	15,9	1,85
Turnišče	-2,2	-4,8	-0,9	-0,9	1,72	0,3	-4,4	1,74
V. Polana	-3,2	0,6	-19,5	18,2	1,69	-11,9	-3,5	1,64

Leto	2001		2011			2018		
	j	ns	j	ns	Št. otrok	j	ns	Št. otrok
1	2	3	4	5	6	7	8	9
MURSKA SOBOTA								
Beltinci	-3,5	1,3	-0,7	-0,1	1,70	-5,1	-4,7	1,66
Cankova	-7,7	-4,3	0,5	1,1	1,61	-7,4	-4,6	1,56
G. Petrovci	-15,0	-2,6	-6,0	-4,6	1,55	-7,1	-7,0	1,49
Grad	-6,6	-4,6	-7,1	-6,7	1,70	-4,3	-9,1	1,66
Hodoš	-2,7	-16,3	-12,5	209,4*	1,61	-16,7	-5,6	1,51
Kuzma	-6,6	5,4	-0,6	28,1	1,70	-15,3	26,2	1,72
M. Toplice	-7,2	7,5	-2,0	-1,8	1,58	0,0	-2,6	1,56
M. Sobota	-0,8	-1,6	-3,2	1,0	1,44	-3,4	3,1	1,44
Puonci	-5,9	4,7	-3,4	8,5	1,59	-2,4	-7,4	1,56
Rogašovci	-2,3	-1,7	-3,4	4,3	1,62	-3,3	-4,6	1,60
Šalovci	-13,7	1,1	-13,5	-6,4	1,64	-1,4	-11,4	1,57
Tišina	-1,6	0,2	-0,7	2,4	1,62	-1,8	-3,8	1,61

vir: *SiStat*: https://pxweb.stat.si/SiStatDb/pxweb/sl/10_Dem_soc/ (dostop: september 2019).

* V tem podatku se kaže vpliv doma za starejše osebe v občini.

Neto selitveni prirastek v tabeli 6 zajema notranje in zunanje selitve. Čeprav je v primeru tega prirastka več pozitivnih vrednosti, še posebej v obeh urbanih središčih, pa je več kot očitno, da pozitivne neto selitve le v redkih primerih presežejo negativni naravni prirastek. Zato v Prekmurju in v njegovih občinah v izbranih letih prevladuje zmanjševanje števila prebivalstva, ki smo ga v tem besedilu že dokumentirali tudi s podatki o gibanju števila prebivalstva. Razmer na področju selitev tukaj ne moremo podrobneje obravnavati, ker bi to presehalo namene tega besedila. Lahko pa navedemo še delež tujih državljanov v UE Lendava in Murska Sobota kot enega redkih podatkov, ki ga Statistični urad Republike Slovenije še objavlja po upravnih enotah in ki nakazuje, da se v Prekmurje postopoma priseljuje več tujcev. Po podatkih z začetka 2009., 2014. in 2019. leta je bilo v Lendavi 1,4 %, 2,1 % in 3,2 % ter v Murski Soboti 0,7 %, 1,0 % in 1,6 % tujih državljanov.²⁷ Porast je počasen in kaže, da Prekmurje s svojo gospodarsko močjo in razvitostjo še ne privlači dovolj tujih priseljencev, ki bi lahko vsaj deloma izboljšali splošne demografske razmere. K temu pa lahko dodamo še nekaj, kljub migracijski krizi v Evropi in kar 7,7 milijarde ljudi na našem planetu²⁸ demografsko ogrožena območja ne morejo računati na avtomatično priseljevanje, tudi če bi politika v državi in Evropski

²⁷ *SiStat*: https://pxweb.stat.si/SiStatDb/pxweb/sl/10_Dem_soc/ (dostop: september 2019).

²⁸ Pison, *The Population of the World*, str. 1.

uniji to omogočala. Ljudje se namreč selijo tja, kjer jim je boljše, saj so že stari Rimljani rekli »Ubi bene ibi patria«. ²⁹ Podobno pa nas uči tudi novejša zgodovina migracij. Države in regije v procesu gospodarskega razvoja postanejo imigrantske, ko priselitve presežejo odselitve, šele ko dosežejo neko dovolj visoko stopnjo gospodarskega razvoja v svojem širšem regionalnem okviru.

SKLEP

V stoletnem obravnavanem obdobju je Prekmurje doživelo velike demografske spremembe. Ob koncu prve svetovne vojne je bilo še globoko v demografskem prehodu, z vidika padanja rodnosti je bilo najbrž le na sredini prehoda. Demografski prehod se je končal podobno kot v Sloveniji kot celoti proti koncu petdesetih let 20. stoletja. Od začetka šestdesetih let prevladuje v pokrajini in državi moderni demografski režim z nizko smrtnostjo in rodnostjo. Prevladujoča demografska procesa sta zelo nizka rodnost, ki ne zagotavlja nemotenega obnavljanja prebivalstva, in posledično izrazito staranje prebivalstva. Slednje pa je še dodatno okrepljeno z odseljivanjem mlajšega zrelega prebivalstva.

Stoletni demografski razvoj Prekmurja je tesno povezan z gospodarsko nerazvitostjo. Območje današnjega Prekmurja je bilo slabše razvito od sosednjih ogrskih območij še v času Avstro-Ogrske. Tudi zaradi nenaklonjene politike ogrskih oblasti je bilo popolnoma nepovezano s slovenskimi pokrajini na desnem bregu reke Mure. Zato ne preseneča, da se je agrarna prenaseljenost nadaljevala še daleč v drugo polovico 20. stoletja. Število prebivalstva v Prekmurju je naraščalo vse do druge polovice štiridesetih let, vendar je bila ta rast posledica faze demografskega prehoda, v kateri je bila pokrajina, in ne izboljšanih ekonomskih razmer.

Od začetka petdesetih let 20. stoletja naprej se število prebivalstva v Prekmurju zmanjšuje. Rast prebivalstva je bila v tem obdobju v Sloveniji pozitivna, v Prekmurju pa negativna. Delež slednjega v prebivalstvu države se je do začetka leta 2019 zmanjšal na le 3,7 % in se bo gotovo še naprej zmanjševal. Ne glede na to pa je prišlo v pokrajini v zadnjih 70 letih do izrazite modernizacije na vseh področjih ekonomskega in družbenega življenja. To je prav gotovo omogočila tudi modernizacija demografskih razmer.

Modernizacija pa ni preprečila demografske krize. Ta je s prenizko rodnostjo, staranjem prebivalstva in odseljivanjem prisotna v urbanem in podeželskem delu Prekmurja. Vendar je na zunaj ni mogoče videti v urbanih

²⁹ Kjer je dobro, tam je domovina.

središčih in relativno bogatih vaseh Ravenskega in Dolinskega. V teh krajih jo pokažejo šele statistični podatki in demografska analiza. Povsem drugače pa je v slikovitih in odročnih goričkih vaseh. Tam se demografska kriza vidi na vsakem koraku. Bolj izrazita je v vzhodnem delu Goričkega ob meji z Madžarsko kot na zahodnem Goričkem, kjer razmere deloma blaži zaposlovanje in pogosto dnevna migracija v sosednjo Avstrijo. Vasi na Goričkem se hitro praznijo, kmetijsko zemljo pa zarašča gozd. Ne v Sloveniji ne v Prekmurju pa še ni prišlo do spoznanja, da je mogoče demografsko krizo odpraviti samo z zavestno in načrtno prebivalstveno politiko.

VIRI IN LITERATURA

POPIS PREBIVALSTVA

- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god.* Sarajevo: Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, 1932.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine. Knjiga I.* Beograd: Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, 1937.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine. Knjiga II.* Beograd: Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, 1938.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine. Knjiga III.* Beograd: Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, 1938.
- Prebivalstvo Slovenije 1931 in 1941: demografska statistika. Zvezek 1.* Ljubljana: Predsedstvo narodne vlade Slovenije, Statistični urad Slovenije, 1945.
- Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921. godine.* Beograd: Direkcija državne statistike, 1924.

SPLETNI VIRI

- Popisi prebivalstva 1948–2011*, Statistični urad Republike Slovenije: https://www.stat.si/publikacije/pub_popisne_prva.asp/ (dostop: september 2019).
- SiStat*, Demografsko in socialno področje, Statistični urad Republike Slovenije: https://pxweb.stat.si/SiStatDb/pxweb/sl/10_Dem_soc/ (dostop: september 2019).
- Statistični letopis Socialistične Republike Slovenije, 1953–1989*. Statistični urad Republike Slovenije: <https://www.stat.si/StatWeb/sl/yearbooks/> (dostop: september 2019).
- Statistični letopis Republike Slovenije, 1990–2013*. Statistični urad Republike Slovenije: <https://www.stat.si/StatWeb/sl/yearbooks/> (dostop: september 2019).

LITERATURA

- Fujs, Metka, *Prišo je glas – Prekmurci v vojni 1914–1918. Katalog razstave*. Murska Sobota: Pomurski muzej, 2015.
- Krajevni leksikon Dravske banovine*. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine v Ljubljani, 1937.
- Malachič, Janez, Demografski razvoj v Prekmurju v drugi polovici dvajsetega stoletja. V: Balažič, Janez; Fujs, Metka (ur.), *Prekmurje na obrobju ali v stičišču evropskih komunikacij. Zbornik soboškega muzeja z referati z znanstvene konference ob 80. obletnici priključitve Prekmurja k Sloveniji*. Murska Sobota: Pokrajinski muzej, 2000, str. 235–251.

- Malačič, Janez, *Demografija*, 6. izdaja. Ljubljana: Ekonomska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2006.
- Malačič, Janez, Gospodarstvo in podjetništvo v času Josipa Benka in v sedanjem času. V: Sočič, Ludvik; Kuhar, Štefan; Vugrinec, Jože (ur.), *Josip Benko. Zbornik z gradivom simpozija, Tešanovci, september 2005*. Moravske Toplice: Občina, 2006, str. 121–141.
- Malačič, Janez, Demografski procesi v Prekmurju. V: Klopčič, Vera; Vratuša, Anton (ur.), *Panonski prostor in ljudje ob dveh tromejajih*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2008, str. 174–189.
- Mazohl-Wallnig, Brigitte, *Tisoč let Avstrije*. Celovec: Mohorjeva založba, 1996.
- Pison, Gilles, The Population of the World. *Population and Societies*, No. 569, 2019, str. 1–8.
- Slavič, Matija, *Naše Prekmurje*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1999.
- Splošni pregled Dravske banovine. Glavni statistični podatki. Upravna, sodna in cerkvena razdelitev ter imenik krajev po stanju 1. julija 1939 z dvema zemljevidoma po stanju 1. julija 1939*. Ljubljana: Kraljeva banska uprava Dravske banovine, 1939.
- Šifrer, Živko, *Prebivalstvo naselij Slovenije 1868–1969, Knjiga 1 in 2*. Neobjavljeni rokopis. Ljubljana: Knjižnica oddelka za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1969.
- Šircelj, Milivoja, *Tablice umrljivosti prebivalstva Slovenije 1980–1982 – 1994–1995*. Ljubljana, Statistični urad Republike Slovenije, 1997.

SUMMARY

Janez Malačič

DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF PREKMURJE 1919–2019: POPULATION DECLINE AND MODERNIZATION OF POPULATION AND SOCIAL DEVELOPMENT

Slovenian Prekmurje region is geographically well defined in the period after the end of World War I and the demarcation between the First Yugoslavia, Hungary and Austria. In spite of the Hungarian occupation during World War II, as well as the fact that the region has belonged to three different states in the last hundred years, the region can be explored in the boundaries which were defined a century ago. Some other elements necessary for a good demographic analysis are less fortunate in the region. This is especially the case with statistical and demographic data. Two problems are very important from this perspective. The first is the overall development of the demographic and statistical data collections in the past century. We have very scarce demographic data for the period between the two World Wars, as well as for 5 to 10 years after World War II, not to mention complete lack of any reliable data for the period 1941–1945. Secondly, frequent changes in the definitions of the basic demographic categories, e.g., the definition of population, is problematic as well. It has been changed at least four times in population censuses and in population register in the past hundred years. The present population in the censuses 1921 and 1931 was replaced with permanent (fixed) residential population in the period of the Second Yugoslavia and usual residential population in modern-day Slovenia. The last category was also changed twice, namely in 1995 and 2009. Consequently, the population of Slovenia and that of the Prekmurje region has been defined according to international standard definition since 2009. All these changes have influenced the comparability of the data and have had significant consequences for the analytical value of the raw data and calculated analytical demographic indicators. Additionally, two World Wars had very complex and sometimes very tragic consequences for the demographic situation in the region, at least in the first half of the century long period covered in this analysis.

Select population censuses from Austria-Hungary to modern-day Slovenia combined with population register data for the most recent period show the number of population in the region, covering an area of 947 km². We have selected the population censuses taken in 1910, 1921, 1948, and 1991, as well

as the most recent available register data for mid-2018. In the years in question the region was populated by 90,513, 92,416, 94,914, 89,917 and 77,286 people, the population density per km² totalling 95.6, 97.6, 100.2, 94.9 and 81.6 respectively. The region was marked by population decline. The average rate per year for the period 1921–2018 was – 0.18%.

The population of Prekmurje had positive natural increase and negative net migrations in the period between the two World Wars. It was in course of demographic transition. However, the region was underdeveloped and dominated by agriculture. In 1931, 87.5% of all active persons worked in agriculture and forestry. Illiteracy rate was still high, particularly among the elderly and women. Illiteracy rate in the age group 7+ in the Murska Sobota and Dolnja Lendava districts totalled 10.1 and 8.7% respectively. In 1921 and 1931 a household consisted of 5.0 and 4.8 persons respectively.

The region's social and economic development and modernization have become much faster since the end of World War II. There are also much better statistical data for this period available in spite of the fact that some important demographic models (e.g. life table) cannot be used for small regional populations. The use of population register in Slovenia since 1954 has been especially welcome. It has provided detailed migration data on the regional level. Traditionally, the Prekmurje region faced an out-flow of people, wherefore, it is very important to have good migration statistics on regional, district and municipal levels.

The populations of Prekmurje and Slovenia have had diverged population trends ever since 1948. In 2018, the relative share of the region's population in the population of Slovenia was only 3.7%. However, general demographic characteristics and the demographic regime have been very similar in the region and the state. The demographic transition was finished in the second half of the 1950s in both populations. Therefore, both of them have seen an approximately 60-year-long period of prevailing of the modern demographic regime.

The modern demographic regime in the region implies low level of fertility and mortality, low reproductive norms, high level of life expectancy, as well as high population ageing. The population ageing has been accelerated by negative net migrations, especially in rural least developed municipalities in the region. Consequently, fertility has fallen at the level of the lowest-low fertility, i.e. below 1.3 children per woman on average. Recently, all components of the population growth in the region show that the declining population trend will continue in the future. Therefore, it can be concluded that the Prekmurje region has been in severe demographic crisis for quite some time. Additionally, neither in the region nor in Slovenia as a whole it is possible to see any serious population policy measures with explicit demographic goals.

Miran Komac

PREKMURSKI NARODNOMANJŠINSKI REBUS 1920–1941¹

KOMAC, Miran, dr., znanstveni svetnik, redni profesor, Inštitut za narodnostna vprašanja, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 26, miran.komac@inv.si

Prekmurški narodnomanjšinski rebus 1920–1941

Prispevek obravnava problematiko urejanja narodnomanjšinske problematike v Prekmurju. Opozarja na mednarodnopravne obveznosti Kraljevine SHS do varstva narodnih manjšin, ki jih je Slovenija v Prekmurju zelo površno uresničevala. Vključevanje Prekmurja v preostali del Slovenije je potekal preko obče slovenizacije, kar je pogosto trčilo ob pravice manjšin do uresničevanja njihovih pravic.

Ključne besede: Prekmurje, narodne manjšine, varstvo manjšin, mednarodne pogodbe, diskriminacija

KOMAC, Miran, PhD, Research Counsellor, Institute for Ethnic Studies, Erjavčeva 26, SI-1000 Ljubljana, miran.komac@inv.si

The Rebus of Ethnic Minorities in Prekmurje 1920–1941

The article addresses the issues of national minorities in Prekmurje. It draws attention to the international legal obligations of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in the protection of national minorities, which Slovenia fulfilled cursorily in Prekmurje. The integration of Prekmurje into the rest of Slovenia was conducted through general Slovenization, which often clashed with minorities' rights.

Key words: Prekmurje, national minorities, protection of minorities, international treaties, discrimination

¹ Prispevek je nastal v okviru nacionalnega raziskovalnega programa Manjšinske in etnične študije ter slovensko narodno vprašanje (P5-0081), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

UVOD

Obdobje po prvi svetovni vojni je vrelo od narodnih idej in hotenj narodnih političnih elit po oblikovanju nacionalnih držav. Na Slovenskem ni bilo nič drugače. V spletu okoliščin je nastala tudi Slovenija. Znotraj Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS). Površina slovenske države je ustrezala slovenski vojaški moči, sposobnosti in spretnosti slovenskih politikov in seveda kopici interesov zmagovitih držav. Te so določale ustroj Evrope po prvi svetovni vojni. Mnoge novonastale države so bile *zlepljene ob vsepovsod*. Tudi Slovenija. V luči ohranjanja novonastalih meja se je od teh držav pričakovalo in terjalo ustrezno varstvo narodnih manjšin. Zato, da bi se ohranila stabilnost, pa tudi zato, da bi se države iz orkestra zmagovalk lahko legalno vmešavale v zadeve novonastalih ali povečanih držav. Ohranjanje narodnih posebnosti narodnih manjšin je bilo vedno obravnavano v luči uresničevanja teh načel.

Prekmurje nam je v naročje padlo *po (ne)sreči*. Velikonarodni program *Zedinjene Slovenije* Prekmurja ni vključil v slovenski državni okvir. Slovenci v ogrski polovici habsburške monarhije so očitno bili *zunaj državniškega dometa* takratne slovenske politične elite. Ta *podatek* je viden še ob popisu prebivalstva Kraljevine SHS leta 1921, kjer se govori o *Sloveniji s Prekmurjem*. Prekmurje je bilo narodno pestro ozemlje. Skupaj s pripadniki večinskega slovenskega naroda so v Prekmurju živeli še Madžari, Nemci, Cigani² in Judi ter kopica drugih, številčno skromnih narodnih skupin. Omeniti velja še versko pestrost: katolike, protestante luterance in kalvine ter jude. Prekmurje je predstavljalo pravi *narodnomanjšinski in verski mini mundus*.

Prekmurje je bilo del ogrskega dela avstro-ogske monarhije, v upravnem pogledu je bilo razdeljeno med Županiji Vas in Zala (glej zemljevid št. 1).

Zakaj so nam naši pradedje nakopali *nesrečo* s priključitvijo strnjeno poseljenega prostora s pripadniki madžarskega in nemškega naroda? *Nesrečo* s priključitvijo prostora, ki nima nikakršnega strateškega značaja, ima le skromen surovinski in omejen gospodarski pomen.

Očitno je bila tudi ta *ekonomska skromnost* dovolj privlačna, da se je priključevanje Prekmurja *splačalo*. V poročilu poverjenika za socialno skrbstvo z dne 6. oktobra 1919 je zapisano:

Predvsem omenjam, da je za našo pokrajino Prekmurje v gospodarskem oziru velika akvizicija. Tamkajšnja rodovitna zemlja nam more

² V vseh dokumentih tistega časa se striktno uporablja pojem cigani z malo začetnico, zato ga v pričujočem besedilu uporabljam tudi sam.

služiti za pokrajinsko žitnico in odtehta zbog tega izgubo marsikatere slovenske vasi drugje. Že iz tega stališča, ne glede na etnografske razloge, je nam skrbeti, da na vsak način Prekmurje ohranimo in ga opravljamo, tako, da bomo čimnaprej mogli uživati in razpolagati z ondotnimi pridelki.³

Zarisana državna meja proti Avstriji in Madžarski je na novo obračala in postavljala gospodarske, politične in kulturne tokove. Prišlo je do zamenjave nosilcev suverenosti – Madžare so zamenjali Slovenci. Slovenci so pridobili politično moč, gospodarska moč pa je po večini ostala v rokah Madžarov, Nemcev in Judov. Tega so se zavedali tudi slovenski politični upravitelji. V dokumentu z naslovom *Razmejitev v Prekmurju, protidržavne demonstracije*, med drugim beremo:

Da se vprašanje bankerotnih madžarskih zavodov čimprejreši ter odstrani ta nepotrebna ovira in coklja v denarnem prometu in bančnem poslovanju, predlagam, naj se oddelku ministrstva za trgovino in industrijo v Ljubljani priporoči(lo) (s)premembro na mestu sekvestra madžarskih bančnih zavodov v Murski Soboti. Kakor hitro bodejo v Prekmurju madžarski denarni zavodi odpravljeni, bo uničena madžarska in madžaronska nadvlada v Dolnji Lendavi in Murski Soboti, bo prisiljena cela vrsta prononsiranih Madžarov in madžaronov zapustiti naše ozemlje ter se izseliti na Madžarsko.⁴

Nič kaj dobra popotnica za dobrohotno urejanje statusa in položaja narodnih manjšin.

Za odnos slovenskih oblasti do narodnih manjšin je pomemben še en proces, *nastajanje slovenskega naroda*. Šele po koncu prve svetovne vojne je bil vzpostavljen okvir (meje, prostor, državni aparat), ki je z avtoriteto moči države in različnimi mediji socializacije, v prvi vrsti s sistemom izobraževanja, *gnetel slovenski narod* iz množice regionalnih, lokalnih, kulturnih in jezikovnih različnosti v strukturirano celoto. V tem procesu je moralo *odpasti vse*, kar je štrlelo iz zaukazanega vzorca slovenskega naroda. Frazo, ki jo je Massimo D'Azeglio uporabil za Italijane ob združitvi Italije v 19. stoletju: »Abbiamo fatta l'Italia, ora dobbiamo fare gli Italiani«, bi lahko smiselno uporabili tudi v slovenskem primeru: *Ustvarili smo Slovenijo, sedaj moramo ustvariti še Slovence*. To je še posebej veljalo za Prekmurce. Situacijo je učitelj, priseljen iz Slovenije,

³ SI AS 60, Pokrajinska uprava za Slovenijo, Poročilo o potovanju v Prekmurje, TE Prekmurje IV.

⁴ SI AS 60, Pokrajinska uprava za Slovenijo, *Razmejitev v Prekmurju, protidržavne demonstracije*, TE Prekmurje IV.

opisal z besedami, da se »duša prekmurskega ljudstva še ni spojila z dušo domovine, da srce tamkajšnjega naroda še ne bije s srcem našim«.⁵

V procesu *stapljanja* slovenskega naroda so bili moteč element *tujerodci*, pripadniki narodnih manjšin. Ni jih bilo enostavno *pretopiti* v Slovence. Etnične tenzije in konflikti so bili položeni v zibelko slovenske države.

Temeljno vprašanje, temeljni problem slovenskih oblasti *ni zadeval varstva narodnih manjšin*, ampak proces priključevanja in integracije pridobljenega ozemlja k preostanku slovenskega teritorija. Proces, ki je pomenil vsestransko slovenizacijo, je pogosto trčil ob pravice narodnih manjšin, ki so jim jih zagotavljale mednarodne pogodbe.

Na koncu uvoda dolgujem še dve pomembni opombi. Tekst prispevka je umeščen v *metodološki okvir varstva narodnih manjšin* v obdobju med obema vojnama. Tej problematiki je v slovenskem strokovnem in znanstvenem razpravljanju posvečenega malo prostora in zanimanja. Posebej, ko na drugo stran tehtnice postavimo bibliografijo del, ki obravnavajo problematiko slovenske manjšine v Avstriji in v Italiji med obema vojnama. Razkorak je nerazumljiv, saj je bila Slovenija znotraj Kraljevine SHS varstvu manjšin zavezana s posebno mednarodno pogodbo.

In še *opomba o gradivu*, ki je bilo pregledano za pripravo prispevka. Pregledano je bilo gradivo Inštituta za narodnostna vprašanja, gradivo Pokrajinske vlade za Slovenijo, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije, ter gradivo Pokrajinske in študijske knjižnice v Murski Soboti. V soboški knjižnici je ohranjeno samo gradivo za srez Murska Sobota. Pa še to ni ohranjeno v celoti. Gradivo lendavskega sreza ni ohranjeno. Ni ga bilo mogoče najti ne v Sloveniji ne na Madžarskem.⁶ Prav gradivo lendavskega sreza bi bilo za analizo narodnomanjšinske problematike (Madžare, Jude, tudi za Rome) izjemnega pomena.

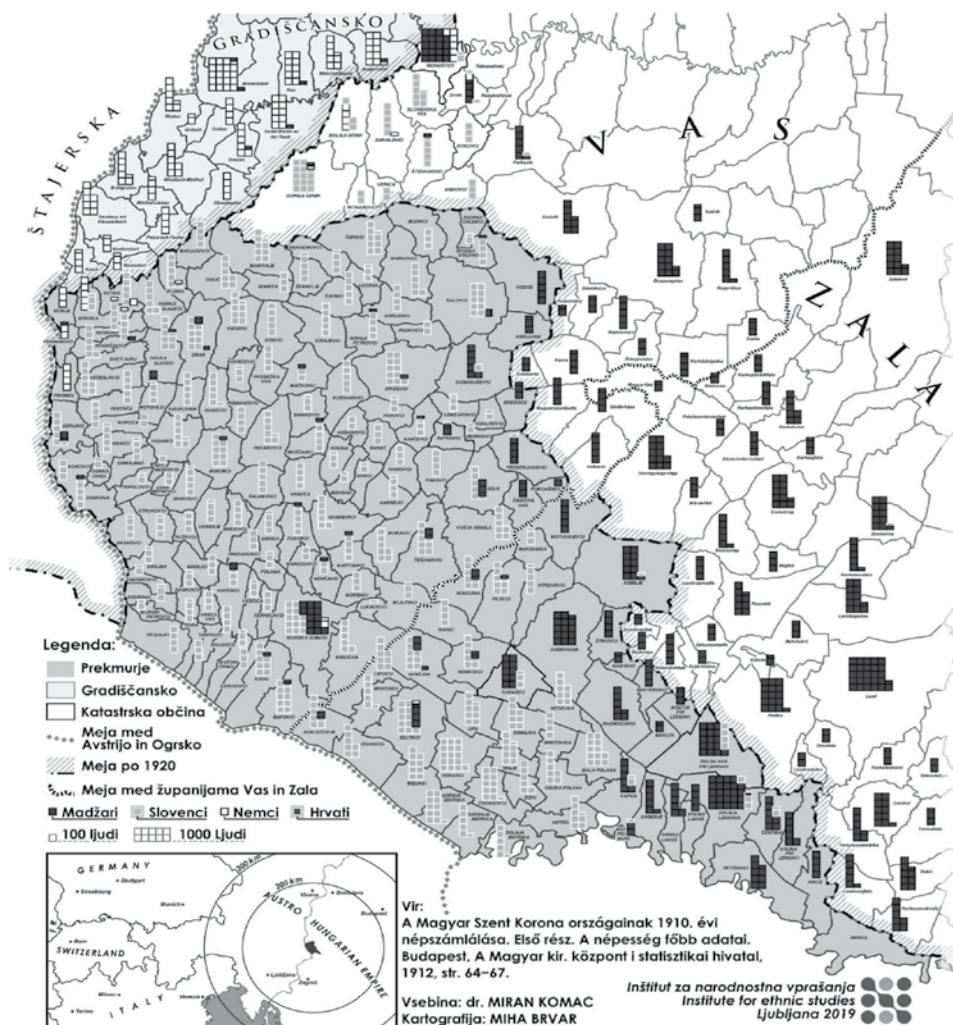
PRIKLJUČITEV PREKMURJA

Vrhovni svet mirovne konference v Parizu je 1. avgusta 1919 sklepal o Prekmurju; zavrnil je predlog jugoslovanske delegacije, ki je zahtevala mejo

⁵ Kokolj in Horvat, *Prekmursko šolstvo*, str. 307.

⁶ Pojasnilo Gordane Šovegeš Lipovšek, arhivske svetovalke iz Pokrajinskega arhiva Maribor (2. 12. 2019): Žal je ohranjenega gradiva za Prekmurje iz obdobja 1920–1941 zelo malo oz. skoraj nič. Gradivo sreza se nahaja v Murski Soboti, gradivo sreza oz. okraja Dolnja Lendava pa je uničeno. V mariborskem arhivu iz tega obdobja hranimo gradivo nekaterih prekmurskih občin, kakšne zapisnike občin. Tu bi morda našli kaj o Romih, Judih ..., vendar bi morali prebrati vse zapisnike, da bi videli, če so na občinskih odborih razpravljali o tej tematiki. Gradivo je ohranjeno za naslednje občine: Beltinci, Cankova, Črenšovci, Križevci (zapisnikov ni), Murska Sobota (zapisniki raznih odborov), Puconci, Rakičan, Turnišče.

Zemljevid 1: PREBIVALSTVO PREKMURJA PO NARODNI PRIPADNOSTI, POPIS 1910

na reki Rabi, pooblastil pa je Kraljevino SHS, da v sklopu antantnih intervencionističnih sil zasede Prekmurje do črte, ki so jo določili že 9. julija 1919, to je do razvodnice med Muro in Rabo.⁷ Odločeno je bilo, da pripade Prekmurje Kraljevini SHS, vključno z zajetnim številom Madžarov, Kraljevini Madžarski pa Porabje z vasmi Gornji Senik, Ritkarovci, Verice, Andovci, Števanovci,

⁷ O burnem dogajanju na območju Prekmurja v turbulentnih letih 1918–1919 glej: Lipušček, *Prekmurje v vrtincu*; Göncz, *A muravidéki magyarság 1918–1941*.

Otkovci, Dolnji Senik, Sakalovci, Slovenska ves (vasi z večinskimi slovenskim prebivalstvom) z okoli 4.800 prebivalci ter mesto Monošter s slovensko manjšino.

Meja v Prekmurju ni bila *narodnostna meja*, pa tudi kriteriju *etnično uravnoteženega ostanka* pripadnikov slovenskega oz. madžarskega naroda na tej oz. drugi strani meje ni ustrezala. V obeh primerih se tehtnica prevesi v slovensko korist, kar pa ni v ničemer vplivalo na gladko zavrnitev madžarskega predloga za revizijo že določene mejne črte s strani delegacije Kraljevine SHS. Zahteve lokalnega madžarskega in nemškega prebivalstva po drugačni mejni črti tudi v tem primeru niso kaj dosti pomagale.

Madžari in Nemci se z odločitvijo niso ne strinjali ne sprijaznili, tako da so se številni obmejni vpadi madžarskih vojakov nadaljevali vse do podpisa Trianonske pogodbe (4. junija 1920). Delo na podrobni določitvi meja pa se je vleklo vse do 8. julija 1924, ko je bil v Zagrebu podpisan končni razmejitveni akt. Prekmurje je kljub vsej nacionalni svečanosti ostalo periferna slovenska pokrajina, pogosto imenovana kar *slovenska Sibirija*. Juš Kozak zapiše:

Žalostno je poglavje o prišlekkih. Na človeka se obeša. Potem, ko se je Prekmurje združilo z materno zemljo, je postalo slovenska »Sibirija«. Tja so pošiljali slovenske ljudi v pregnanstvo. Učitelj, učiteljica, železniški uradnik, financar, davkar, vsi so s strahom izgovarjali to ime. Nad odvisnimi občani je strankarski bič vihtel poslednjo grožnjo: Prekmurje. Kesneje, ko so vsi, ki so službovali v Prekmurju, zahtevali zato še posebne doklade, je groza nastala.⁸

Ob priključitvi Prekmurja Sloveniji je bilo mogoče prečkati reko Muro med Gornjo Radgono in Veržejem, torej med severno in južno točko na novo priključenega ozemlja, le s čolnom. Borut Brumen zapiše: »Do odprtja veržejskega mostu čez reko Muro 23. aprila 1922 so ves promet čez Muro opravljali z brodi. Leta 1922 je čez Muro vozilo sedem brodov.«⁹ Prekmurje je bilo geografsko daleč. Daleč pa je bilo tudi v socialnem in kulturnem pomenu besede. Stoletno obdobje bivanja znotraj madžarskega okolja, je zgradilo *drugačno slovenstvo*.

Priključevanje Prekmurja Sloveniji so mnogi tamkajšnji prebivalci, tako Slovenci kot Madžari, spremljali z velikimi zadržki, celo odporom. To so ugovarjali tudi odposlanci osrednje oblasti, ki so prihajali iz Ljubljane. Poverjenik za socialno skrbstvo pri Predsedstvu deželne vlade za Slovenijo, Albin Prepeh, je v poročilu o obisku v Prekmurju 8. in 9. septembra 1919 zapisal da,

⁸ Kozak, *Za prekmurskimi kolniki*, str. 22.

⁹ Brumen, *Na robu zgodovine*, str. 112.

slovensko prebivalstvo v Prekmurju (...) nekako nezaupljivo gleda na nas in na našo upravo. Ljudje so vsled menjajočih se oblasti po prevratu v lanski jeseni – madžarska republika, boljševiki, bela garda in slednjič mi – politično desorientirani in ne verjamejo, da ostane naša oblast trajno tam. Ta dvom podkrepuje predvsem židovstvo in vsa druga mažaronsko misleča inteligenca v vsem Prekmurju. Naša uprava nima ni v učiteljstvu, ne v duhovništvu opore (...) ti krogi delajo skrivoma vsi zoper nas in podkrepujejo ljudi z navedenimi dvomi. Odpor proti nam je čutiti zlasti med našimi Slovenci protestantske vere, ker so njih pastorji vsi madžarsko navdahnjeni. Očitne in velike mržnje proti nam v spodnjem delu Prekmurja (Lendava), ki je popolnoma Madžarski in katera mržnja se zdi razumljiva in opravičljiva, niti ne omenjam.

Veliko preglavic nam bodo delali Židje, katerih je samo v Murski Soboti 500, kjer imajo tudi svojo sinagogo. V Dol. Lendavi so vsi trgovci Židje. Treba bo energičnih odredb, da se izkoriščanje teh ljudi kar močno omeji.

Kar se jezika tiče, je večina ljudstva zlasti protestanti v gorah, po številu 21.000, nahujskani po svojih, nam nenaklonjenih pastorjih, mnenja, da njih jezik ni slovenščina, temveč prekmurščina in da se ga mora tako ohraniti. Naše oblasti bodo morale pač to mentaliteto ondotnega ljudstva do gotove meje tolerirati in le polagoma, v šolah pa izključno, vpeljati pisno slovenščino.¹⁰

Leto pozneje položaj ni bil mnogo drugačen. V Situacijskem poročilu štev. 7003 z dne 30. julija 1920 pisec ugotavlja:

Položaj v Prekmurju je nespremenjen. Široka plast prebivalstva predvsem pa Madžari in Madžaroni so trdno prepričani, da prej li slej udarijo madžarske tolpe v Prekmurje in preženejo naše čete in oblastva. Kakor je našim vojaškimi oblastvom dobro znano, da se nahaja preko meje mnogo vojaštva, tako tudi nam neprijazno razpoloženim elementom ni ostalo tajno, da se na oni strani nekaj pripravlja. Ker je naša vojaška oblast podvzela vse mere, da se zabranijo vsakojaka presenečenja, je ljudstvo tembolj razburjeno, češ gotovo pride do spopada. Madžaroni so postali v zadnjem času silno predrzni. Ob vsaki priliki kažejo svojo samozavest, ker trdno pričakuje, da se čimprej povrne prejšnji režim.¹¹

¹⁰ SI AS 60, Pokrajinska uprava za Slovenijo, Poročilo o potovanju v Prekmurje, TE Prekmurje IV.

¹¹ IŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Situacijsko poročilo (30. 7. 1920), TE 26.

Meja med avstrijskim in ogrskim delom monarhije je zgradila globok prepad med Prekmurci in Slovenci v avstrijskem delu monarhije. Borut Brumen piše: »Vse do leta 1919 med Prekmurci ni bilo pravzaprav nobene pobude za navezovanje stikov s Slovenci na drugi strani reke Mure. Slovenci so Prekmurce imenovali »ogrski Slovenci«. Izraz »ogrski« pa je po Matiji Slaviču Slovincem izražal državljansko in ne nacionalno pripadnost (...).« Anton Trstenjak je na prelomu stoletja zapisal, da »Slovenci na Ogrskem vedo o nas toliko, kolikor mi o njih ... tako res ni čudno, da o nas ničesar ne vedo« (...). Najbolj odkrito pa je odnos Slovencev do Prekmurja opisal Juš Kozak, ko pravi, da je le malokdo poznal Prekmurce in »... njihovo zemljo in prišli so med nas, kakor da se je odnekod neko čudo vzelo«. ¹²

Zahteve po reviziji mirovne pogodbe so se pojavile, še preden se je posušilo črnilo na podpisih podpisnikov pogodbe. Posebej dejavna je bila Liga za revizijo.

Vodja sekcije za Prekmurje je bil dr. Sándor Mikola. Že 15. novembra 1920 je začel izhajati iredentistični mesečnik *Domovina*, katerega urednik je bil prav Mikola. Izhajal je v prekmurskem narečju in v madžarskem črkopisu in je deloval predvsem za ponovno priključitev *vendskega naroda* k Madžarski. Oblasti so list novembra 1922 prepovedale. To je le en primer delovanja iredente. Delovala je v mnogih oblikah in večplastno, z ozemlja Madžarske, med izseljenstvom in tudi v Prekmurju. Naj navedem samo primer, da so še celo 9. oktobra 1932 v Zalaegerszégu ustanovili iredentistično organizacijo učiteljstva, ki je med in pred vojno študiralo in delalo v Prekmurju in Medžimurju.

Omeniti je potrebno tudi delovanje pripadnikov nemške narodne manjšine. V začetku leta 1921 so Nemci iz Sotine, Kramarovcev in Ocinja agitirali za priključitev k Avstriji. Vodja je bil radgonski zdravnik Kamniker. Oblasti so pet agitatorjev zaprle, s tem pa tudi tovrstno delovanje stišale. ¹³

Tudi med Slovenci je bilo pomislekov o priključitvi Prekmurja k Sloveniji kar nekaj. Krog okrog Sándorja Mikole je bil aktiven tudi ob prihodu mednarodne komisije, ki naj bi v naravi začrtala mejo. Na letakih, ki so jih trosili ob tej priložnosti, so navajali razloge, zakaj bi bilo bolje ostati pod madžarsko oblastjo:

¹² Brumen, *Na robu zgodovine in spomina*, str. 59.

¹³ Ružič, *Družbeni tokovi v Občini Gornji Petrovci*: <http://aleksander-ruzic.si/druzbeni-tokovi-v-obcini-gornji-petrovci-po-prikljucitvi-prekmurja-h-kraljevini-shs/> (dostop: oktober 2019).

Bratje! Z szna sze prebūdimo, vōra, stero szmo zsé tak zsmetno csa-kali je prisla. Komisija stera de nase mejé mérila je zsé eti. Od nász viszi, ka scsémo; od nász viszi kama scsémo vu prisestnoszti drzsati; od nász viszi jeli scsémo kruh méti, ali pá glád trpszti; od nász viszi jeli scsémo nas sztári jezik steroga zo ocsáki nasi jezero lét gucsali méti, ali sze pá novoga vcsiti. Pred komosijov vszáki szlobodno lahko pové, ka nyemi na szrci lezsi, bantúvanya za toga volo nikomi nede. Csé bi komi bantúvanye bilo, té sze naj glászi pri vogrszkoju zavüparniki.¹⁴

Po Zasedbi Prekmurja leta 1919 je civilno upravo prevzel Civilni komisar za Prekmurje s sedežem v Murski Soboti in z Namestništvom civilnega komisarja v Lendavi. Dne 1. junija 1921 pa je bilo po avstrijskem upravnem sistemu ustanovljeno Okrajno glavarstvo Murska Sobota z izpostavo v Lendavi. Porušen je bil večstoletni ogrski upravni red, kar je povzročilo nemalo težav. Odšel je dovršen del uradništva.

Del uradništva je odšel »prostovoljno«, niso želeli podpisati izjave o lojalnosti novi državi. Drugi val odseljenih je predstavljal *dejansko izgnane*. Attila Kovács v prispevku z naslovom *Številčni razvoj prekmurskih Madžarov v 20. stoletju*, zapiše:

Na drugem mestu je treba navesti osebe, predvsem madžarskega porekla, ki so po priključitvi Prekmurja h Kraljevini SHS iz teh krajev odšli, oziroma so jih izgnali. To so bili večinoma orožniki, učitelji, odvetniki, železničarji itd., torej predvsem državni uradniki. Popolni izgon madžarskih uradnikov se je začel šele leta 1922.¹⁵

Usposobljenega kadra med slovenskim življem je bilo malo. *Pomanjkanje ustreznega upravljalvskega kadra* je močno oviralo učinkovito upravljanje z različnimi življenjskimi situacijami in položaji v Prekmurju. V luči povedanega ni neobičajna navedba sreskega poglavarja v Murski Soboti, da je bil začetek izredno težaven: »Prejšnji ogrski uradniki so odšli, semkaj poslani uradniki niso bili večji madžarskih zakonov. Gotovi elementi so skušali delati razdor celo na ta način, da so plašili ljudstvo, da bo uveden srbski ali hrvaški uradni jezik«.¹⁶

Zapisali smo, da je bilo gnetenje slovenskega naroda iz množice narodnih deželnih nastavkov naporno. Moteč element so bili tudi *tujerodci*, pripadniki narodnih manjšin. Ni jih bilo enostavno *pretopiti* v Slovence. Tega si gotovo

¹⁴ SI AS 60, Pokrajinska uprava za Slovenijo, Bratje, TE Prekmurje IV.

¹⁵ Kovács, *Številčni razvoj prekmurskih Madžarov*, str. 11.

¹⁶ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Uradna kronika sreskega poglavarja (Lipovška), TE 26.

tudi želeli niso, v položaj narodnih manjšin so bili postavljeni pripadniki do tedaj dominantnih narodov (Madžari, Nemci), tem so po novem vladali *slovenski pavri*¹⁷ in drugi *siromačeki*. Posest je bila v veliki meri v lasti Madžarov in Nemcev. Tudi o gospodarski in trgovski dejavnosti v Prekmurju je mogoče zaključiti podobno. K nosilcem gospodarskih aktivnosti je treba dodati še Jude.

Lastninski odnosi so se prenašali v vse sfere življenja prekmurskega življa in v medetnične odnose. Iz dopisa Zveze županov in občinskih predstojnikov Dolnjelendavskega okraja Civilnemu komisarju za Prekmurje iz decembra leta 1920, so ti odnosi lepo vidni:

Občina Čentiba pri Dolnji Lendavi je imela od nekdaj občinske spore, kateri so imeli svoje korenine v narodnem nasprotstvu. V vasi sami stanujejo kompaktno samo Madžari, dočim v Čentibskih goricah zopet sami Slovenci. Vsakih je skoraj enako veliko število. Pod prejšnjo upravo so bili seveda ti Slovenci popolnoma brezpravni, to še tem bolj, ker so Slovenci sami viničarji in mali vinogradniški posestniki, ki so morali hoditi delat bogatim madžarskim kmetom v vas. Razmerje v občinskem odboru je bilo toraj tako, da cele čentibske gorice niso imele nobenega zastopnika. Ker so pa sedaj Slovenci se začeli pritoževati, zakaj da se jih hoče tudi pri nas zapostavljati, kot se jih je preje pod madžarsko oblastjo, se je na predlog tukajšnje zveze od strani politične oblasti imenovalo drugega gerenta – Slovenca – po imenu Vincenc Mlinarič. Edina napaka, v očeh Madžarov katero ima ta človek je ta, da je Slovenec in revnejši obrtnik – mizar. V madžarskem delu občine je nastal naenkrat strašen trušč, kako pa pridemo mi kmetje do tega, da bi upravljal našo občino siromašni Slovenec, ker smo dosedaj bili mi vajeni gospodariti.¹⁸

Leto pozneje najdemo podoben zapis. V dokumentu z naslovom Razmere v Prekmurju iz leta 1921 avtor zapiše, da so Madžari

gospodovali tukajšnjemu avtohtonemu prebivalstvu nad 1000 let. Ne le, da so se sami smatrali rojenim za gospodo, je čut odvisnosti in nesamostojnosti slovenskemu prebivalstvu v teku 100 letij se tako ustalil v kri in mozeg, da le ti še danes vidijo v madžarskih krogih osebe, katerim sami baš radi slovenske narodnosti v nikakšnem pogledu niso dorasli. Samo posebej umevno jim je, da je Madžar gospod, Slovenec

¹⁷ V slovenski knjižni jezik je pojem »pavri« mogoče prevesti kot »kmetje«.

¹⁸ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Dopis Zveze županov in občinskih predstojnikov dolnjelendavskega okraja, TE 1.

domačin trpin, delavec. Je to pojav, katerega moremo opazovati pri vseh dolgo časa zaslužjenih narodih, zgodovina ga menda prvokrat omenja pri helotih.¹⁹

Odsev stoletne socializacije znotraj madžarskega kulturnega okolja se je zrcalil na mnogih področjih in pri različnih prekmurskih populacijah. Pri srednješolski mladini, na primer. Sreski poglavar poroča velikemu županu mari-borske oblasti 27. marca 1926 o tem,

da so dijaki na tukajšnji gimnaziji po vsakih počitnicah v narodnostnem oziru popolnoma apatični, da tudi sicer narodnostno zavedni učenci pokažejo nekako nacionalno mlačnost. Temu je kriv vpliv murskosobočkih dijakov, ki študirajo na Madžarskem ter prihajajo semkaj domov na počitnice. Vsi ti dijaki so popolnoma orijentirani v Madžarskem smislu, pouk na madžarskih šolah je prikrojen v smislu nekdanje neokrnjene Madžarske, v duhu, da so bili posamezni deli Madžarske tisti uropani, da mora vsak Madžar misliti na osebo in biti pripravljen na maščevanje.

Bilo bi priporočljivo, če bi ministrstvo prosvete prošnje za dovoljnejše študija na Madžarskem presojalo z največjo rigoroznostjo ter se pod nikakršnim pogojem ne oziralo na intervencije poslancev itd. Če se bo dovoljevanje študija na Madžarskem še naprej dovoljevalo v tako veliki množini, si bomo sami vzgojili najhujšo iredento.²⁰

NARODNOMANJŠINSKA PODOBA PREKMURJA

Prekmurje je bilo pravi *narodnomanjšinski mini mundus*. V Prekmurju so živeli, poleg Slovencev, še pripadniki mnogih narodov, kot nam kažejo predstavljeni podatki v popisnih tabelah. Pestri sta bili tako jezikovna kot verska podoba.

Popis prebivalstva leta 1921 je pokazal, da je na ozemlju Prekmurja živelo 92.295 oseb, od tega 74.199 Slovencev (80,4 odstotka prebivalstva) in kar pestra zbirka manjšinskih skupnosti, med katerimi sta bili najboljšežnejši madžarska manjšina (14.065 oseb, 15,2 odstotka prebivalstva Prekmurja) in nemška manjšina (2.540 oseb, 2,7 odstotka prebivalstva Prekmurja) (Tabela 1).

¹⁹ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Razmere v Prekmurju, TE 26.

²⁰ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Situacijsko poročilo (27. 3. 1926), TE 15.

Tabela 1: *Prebivalstvo Prekmurja po maternem jeziku leta 1921 in leta 1931.*

Materni jezik	leto 1921		leto 1931	
	število	%	število	%
Srbski ali hrvaški	791	
Srbohrvaški	...		712	
Slovenski	74.199		80.469	
Češkoslovaški	61		...	
Češki	...		37	
Slovaški	...		15	
Rusinski (Ruteni, Malorusi)	3		...	
Poljski	10			
Ruski	8		57	
Romski	...		276	
Madžarski	14.065		7.607	
Nemški	2.540		1.489	
Arnautski	28			
Turški	100		2	
Romunski-Cincarji	5		5	
Italijanski	25			
Francoski	1		...	
Angleški	
Drugi in neznano	459		48	
Skupaj	92.295	100,00	90.717	100,00

Vir: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januarja 1921 god.* Sarajevo: Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, 1932.; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine. Knjiga II.* Beograd: Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, 1938.

Nekateri poskušajo dilemo o narodnosti pripadnosti razrešiti z vpeljavo podatkov o veroizpovedi. Čeprav gre za sizifov posel, v katerem nikoli ne zmanjka nevarnih čeri in gradiva za različne špekulacije, navajamo tudi ta podatek.

Tabela 2: *Prebivalstvo Prekmurja po veroizpovedi leta 1921 in 1931.*

Materni jezik	leto 1921		leto 1931	
	število	%	število	%
pravoslavna	468		175	
rimokatoliška	66.365		67.114	
Grko-katoliška	11		9	
evangeličanska	24.678		22.924	
muslimanska	144		15	
židovska	624		467	
Drugi	/		13	
Brez konfesije in nepoznano	5		/	
Skupaj	92.295	100,00	90.717	100,00

Vir: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januarja 1921 god.* Sarajevo: Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, 1932.; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine.*

Knjiga II. Beograd: Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, 1938.; *Splošni pregled Dravske banovine.* Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Ljubljana, 1939.; *Splošni pregled Dravske banovine. Glavni statistični podatki. Upravna, sodna in cerkvena razdelitev ter imenik krajev po stanju 1. julija 1939 z dvema zemljevidoma po stanju 1. julija 1939.* Ljubljana: Kraljevska banska uprava Dravske banovine, 1939.

Raziskovalcem medetničnih odnosov bo v pomoč preglednica, ki prikazuje povezavo med jezikovno pripadnostjo in veroizpovedjo.

Tabela 3: *Prebivalstvo Prekmurja po maternem jeziku in veroizpovedi.*

Materni jezik	veroizpovedi									
	Pravoslavni	Rimokatoliki	Grkokatoliki	Evangeliki		Drugi kristjani	Muslimani	Judje	Drugi	SKUPAJ
				Augsb. Veroiz.	Reformisti					
Srbohrvaški	116	566	3				6	19		712
Slovenski	23	59.303	1	20.913	44	2		183		80.469
Češki		35		1			-	1		37
Slovaški		11		1		--	4	1	--	15
Ruski	34	11	2	4	1		4	1		57
Ukrajinski										
Madžarski		5.514		1.174	715	1		203		7.607
Nemški		1.359		67	1	1	1	60		1.489
Albanski										
Turški							2	--	--	2
Romunski	2		2	1	--	--	--	1	--	5
Judovski										
Romski		276								276
Drugi		39	1	1			2	5		48
Skupaj	175	67.114	9	22.163	761	4	15	467		90.717

Vir: *Die Gliederung der Bevölkerung des ehemaligen Jugoslawien nach Muttersprache und Konfessionen nach den unveröffentlichten Angaben von 1931, 1943.* Selbstverlag der Publikationsstelle, Wien, 13.

Primerjava popisnih podatkov za leti 1921 in 1931 razkrije strahovito velik statistični upad pripadnikov narodnih manjšin. Število deklariranih Madžarov je upadlo za dobro polovico, Nemcev za dobrih 41 odstotkov.

Za poglobljeno razpravo o velikem upadu števila pripadnikov narodnih manjšin nimamo na razpolago dovolj statističnih podatkov. Le sklepamo lahko. Manjše število pripadnikov manjšin, predvsem Madžarov, so nove oblasti izgnale, predvsem učitelje. Določeno število pripadnikov manjšin je optiralo za madžarsko ali avstrijsko državljanstvo, kar je pomenilo tudi spremembo domicila. Omeniti pa velja še brutalno agrarno reformo, v kateri so lahko sodelovali le pripadniki konstitutivnih narodov Kraljevine SHS. Če je pripadnik katerekoli narodne manjšine želel sodelovati v agrarni reformi, se je moral odreči lastni narodni pripadnosti oziroma jo zanikati in se opredeliti za pripa-

dnost večinskemu, dominantnemu narodu. Še več, pripadnikom madžarske manjšine so obljubili dodelitev zemlje, če se bodo opredelili kot Slovenci.²¹

Ureditev zaščite varstva narodnih manjšin med obema vojnoma ni poznala opredelitve pojma narodna manjšina. Katere populacije naj torej uvrstimo med narodne manjšine? Verjetno ne bomo storili nič napak, če na seznam narodnih manjšin uvrstimo Madžare, Nemce, Jude in Cigane, morda bi na spisek manjšin nekdo dodal še Hrvate. V tem zapisu Hrvatov ne bomo uvrstili med narodne manjšine. Bili so del enotnega *srbsko-hrvaško-slovenskega plemena*, torej vladajočega *naroda*, zato jim pravice iz naslova posebnih narodnomanjšinskih pravic niso pripadale. V arhivskem gradivu pa je mogoče najti podatek, da so med narodne manjšine uradno prištevali samo Nemce in Madžare.²²

MADŽARSKA NARODNA MANJŠINA

V slovenski državni okvir je bilo pripojeno tudi strnjeno poselitveno območje *madžarske narodne manjšine*.

Prizadevanja za priključitev osemindvajsetih vasi s pretežno madžarskim prebivalstvom k Madžarski so se vlekle v prva leta 20. let 20. stoletja. Kokolj in Horvat pišeta, da so Madžarsko čuteči Prekmurci

v dneh od 19. do 22. septembra 1921 priredili večje demonstracije, tako v Soboti, Puconcih, Trdkovi, Prosenjakovcih in Velikih Dolencih. Te politične demonstracije in tudi glasovi o istočasnih protestih prekmurskih izseljencih v St. Betlehemu in drugje v ZDA proti združitvi Prekmurja z Jugoslavijo, so povzročile v Prekmurcih določen nemir, ki ni bil v prid trdnosti jugoslovanske oblasti.²³

Te demonstracije so se vršile ob obisku razmejitvene komisije. Sreski poglavar zapiše:

Ogromna množica nahujskanega prebivalstva je pričakovala komisijo v Trdkovi. Uradovanje se je pričelo v šolskem poslopju. Koncentrirano orožništvo, ojačano s finančnimi stražniki, skupaj 17 mož, je držalo kordon preko glavne ceste in njive napram šoli. Tudi tukaj je zapeljana kmetska množica kričala »eljen« in »eljen Magyarorszag«.²⁴

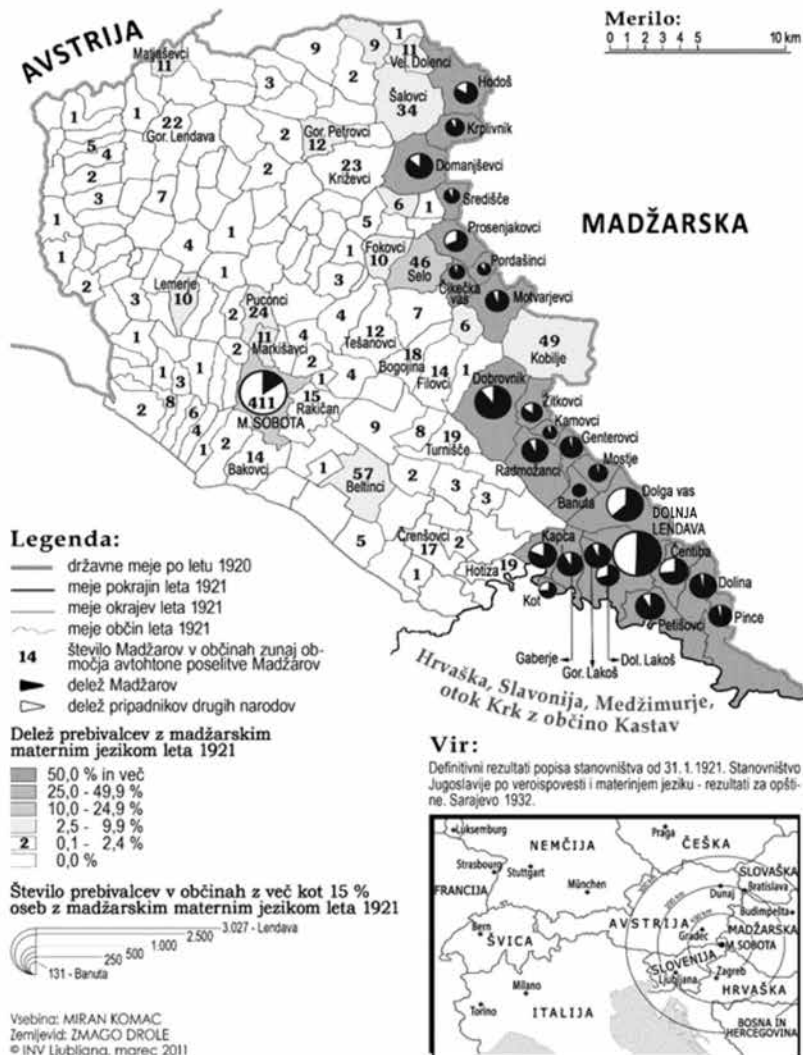
²¹ Kovács, *Številčni razvoj prekmurskih Madžarov*, str. 14–15.

²² PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Letno situacijsko poročilo za leto 1932, TE 26.

²³ Kokolj in Horvat, *Prekmursko šolstvo od začetka*, str. 310–311.

²⁴ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Uradna kronika sreskega poglavarja (Lipovška), TE 26.

Zemljevid 2: PREBIVALCI Z MADŽARSKIM MATERNIM JEZIKOM V PREKMURJU, POPIS 1921

V prispevku, objavljenem v časniku *Jugoslavija*, se pisec sprašuje,

kje tiči krivda, da se danes po dveh letih naše uprave v Prekmurju moglo zgoditi kaj tako sramotnega za nas Jugoslovane? Naša premehka roka je kriva! Slovenec, zapomni si, da si premehak, predober napram svojemu odkritemu neprijatelju! Da se še nisi naučil vladati z ono brezobzirnostjo kakršno ti dajo okusiti Madžari, Italijani in Nemci, ako padeš v nji-

hove roke! Veruj da so ti nevoščljivi vsi ti, da poseduješ svojo grudo, kjer si svoboden in ti ne more več planiti v obraz prokleti tujec. In to ga boli!²⁵

V poročilih Okrajnega glavarstva v Murski Soboti je mogoče najti zapis z dne 2. septembra 1921, v katerem pisec opisuje dogajanje v Prekmurju.

Človek ne bi verjel, da je med prekmursko domačo inteligenco toliko protidržavnih elementov, če ne bi tega na lastne oči opazoval. V tem so si vsi enaki, bodisi poštar, duhovnik ali učitelj. Ta protidržavna klika nas zavedne Jugoslovane zelo po strani gleda kot »tühince« in privandrovce iz Slovenije, ker nima več tako prostega polja za protidržavno hujskanje. Tukajšnji učitelj mi je npr. nekoč povedal, da je sicer prisegel, da bo v jugoslovanskem duhu poučeval, na pa da bo tudi tako mislil. Še veliko hujši pa je kaplan, ki kar ne more pozabiti »pobožne« dinastije Habsburžanov. Na tukajšnjem poštnem uradu je nastavljena zagrizena Madžaronka, seve tudi domačinka, vsled česar jo je to tudi poštna uprava nastanila, dasi zna komaj dobro pisati in brati. Kako vpliva taka inteligenca na preprosto, nerazodno ljudstvo, si lahko mislimo. In takšne ljudi si upa zagovarjati v parlamentu g. poslanec Klekl!²⁶

Odnos do pripadnikov madžarske narodne manjšine je bil, milo rečeno, narodno odbojen. Idejna zasnova odnosa slovenskih oblasti do pripadnikov madžarske narodne manjšine je nastala kmalu po vključitvi Prekmurja v slovenski državni okvir. Prvič jo najdemo v poročilu namestnika direktorja ljubljanske agrarne direkcije Mirka Vratovića, ki je nastalo leta 1921, v katerem med drugim piše:

1. Pregnati je treba zavedne madžarske veleposestnike in njihove uslužbenke, če so madžarski podaniki; ostale je potrebno onesposobiti.
2. Z območja je treba premestiti vse duhovnike, ki ne podpirajo jugoslovanske nacionalne ideje in jih nadomestiti z narodnozavednimi, izkušenimi duhovniki. Župnije je treba ločiti od škofije v Sombotelu.
3. Na to območje je treba naseliti zavedne jugoslovanske elemente, ki lahko tvorijo dele naselij oziroma samostojna naselja.
4. Potrebni so dobra šola in dobri učitelji, ki bodo postopoma uveljavljali slovenski jezik in na ta način ukinili vpliv madžarskega plemstva.

²⁵ Velike protidržavne demonstracije Madžaronov in nahujskanih tolp v M. Soboti. *Jugoslavi-ja*, 22. 9. 1921.

²⁶ SI AS 60, Pokrajinska uprava za Slovenijo, Poročilo Okrajnega glavarja v Murski Soboti, TE Prekmurje V.

5. Strogo je treba kontrolirati prekmurske trgovce, pregnati je treba Madžare, ki izvirajo iz drugih krajev.
6. Protežirati je treba zavedne jugoslovanske elemente.²⁷

Za oblikovanje madžarske manjšine je izjemno pomemben, če že ne ključen podatek, da je tako rekoč celotna inteligenca madžarske narodnosti zapustila Prekmurje

in se naselila na področju t. im. trianonske Madžarske. Nadalje, pri delitvi grofovske zemlje so madžarsko manjšino v celoti diskriminirali in ponižali s tem, da so njenim pripadnikom dodelili določen kos zemlje le takrat, ko so se izrekli za pripadnike večinskega naroda. Marsikateri pripadnik manjšine se je moral zaradi materialnih težav odreči svoji narodni identiteti.²⁸

Prekmurje je bilo ruralno območje. Veleposestva in sloj najemnih delavcev brez lastnine so bili pomembna značilnost Prekmurja. Za lendavsko območje, območje, ki so ga naseljevati predvsem pripadniki madžarske narodne manjšine, je bila »... značilna dvojnost: na eni strani obsežno Esterházyjevo veleposestvo, na drugi strani pa veliko število malih posestnikov, ki so razpolagali s posestmi, manjšini od 10 katastrskih oralov.«²⁹

Agrarna reforma je v Kraljevini SHS (po letu 1929 Kraljevini Jugoslaviji) potekala v več valovih, v celotnem življenjskem obdobju medvojne Jugoslavije. Kakšne beneficije so od agrarne reforme imeli pripadniki narodnih manjšin? Resnici na ljubo, zelo, zelo majhne: nedržavotvornim narodnim manjšinam so odrekli pravico do pridobitve zemlje, ki se je sprostila z agrarno reformo.

Pripadnike madžarske narodne manjšine iz okolice Lendave so iz agrarne reforme izključili

1. oktobra 1924 oziroma po preteku roka, določenega v odloku o štiriletnem zakupu veleposestniške zemlje. Sklep o tem je Okrožni agrarni urad v Mariboru sprejel že 4. oktobra 1923, ko je agrarno zemljo, ki so jo najele osebe slovenskega rodu, pustil v njihovi lasti. Agrarno zemljo, ki so jo imeli v zakupu Madžari ali druge osebe neslovenskega rodu, so odvzeli in jo dodelili upravičencem slovenske narodnosti oziroma jo namenili za potrebe kolonizacije. Za Madžare z lendavskega območja je bil odvzem pravice do zakupa agrarne zemlje velik udarec, saj so jim vzeli edini vir

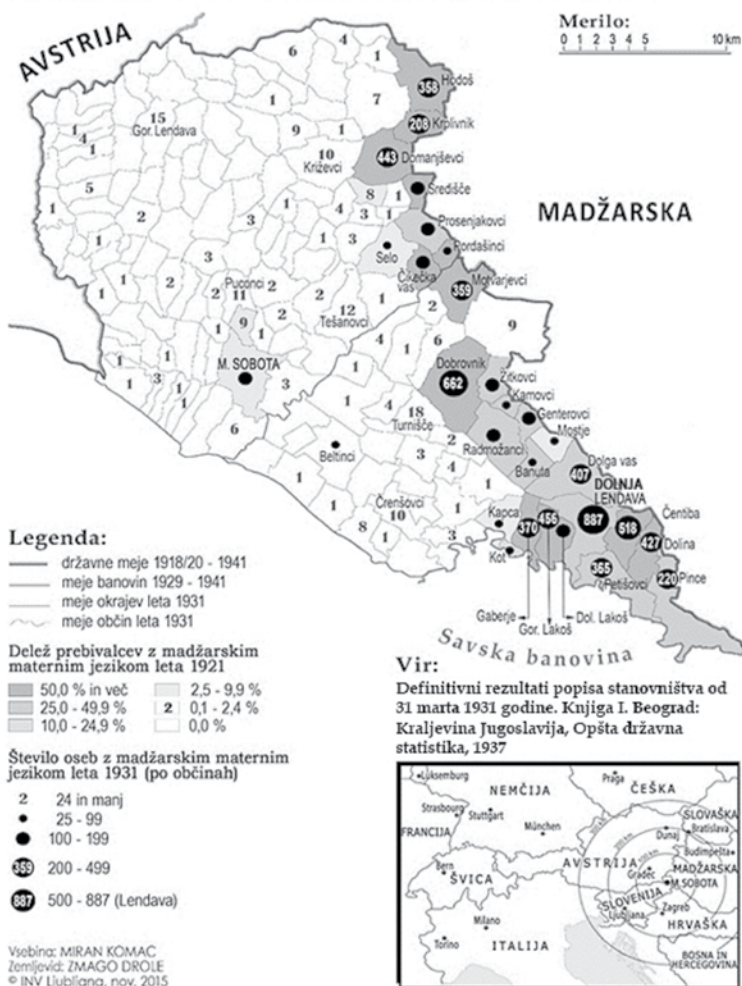
²⁷ Kovács, *Agrarna reforma in kolonizacija*, str. 75–76.

²⁸ Göncz, *Madžarska manjšina v Republiki Sloveniji*, str. 80.

²⁹ Kovács, *Földreform és kolonizáció*, str. 381.

preživetja. Proti sklepu so protestirale agrarne skupnosti 17 naselij z mađžarskim prebivalstvom. V svoji argumentaciji so se sklicevali na ustavo, ki je vsem državljanom zagotavljala enake pravice in dolžnosti. V pritožbi so se sklicevali tudi na gospodarska, socialna in politična dejstva. Kljub temu sta tako Agrarna direkcija v Ljubljani kot Ministrstvo za agrarno reformo zavrnila pritožbo mađžarskih naselij iz okolice Dolnje Lendave.³⁰

Zemljevid 3: PREBIVALCI Z MAĐŽARSKIM MATERNIM JEZIKOM V PREKMURJU, POPIS 1931

³⁰ Kovács, *Földreform és kolonizáció*, str. 386.

Izključitev pripadnikov madžarske narodne manjšine iz kroga upravičencev do pridobitve lastništva nad zemljo je mnoge pripadnike madžarske manjšine spodbudila k izselitvi.

Še en proces je treba omeniti: *naseljevanje slovenskega življa* na strnjeni poselitveni prostor madžarske narodnosti. Res je sicer, da je bilo to kolonizacijo možno *opravičevati* z razreševanjem usode (povečini) primorskega slovenstva, ki je bilo prisiljeno emigrirati pred agresivnim italijanskim fašizmom; vendar je prav tako res, da je načrtno naseljevanje neavtohtonega slovenskega življa pomenilo politiko etnične bonifikacije novo priključenih ozemelj. Gre za politiko, močno sorodno politiki, ki so jo avtoritarni režimi sosednjih držav implementirali na območjih strnjene slovenske poselitve in so jo v državi »matičnega naroda« (torej v Sloveniji) močno obsojali. Kako majhen je korak od žrtve do krvnika!

Etnična bonifikacija se je tedanjemu civilnemu komisarju za Prekmurje (dr. Srečku Lajščicu, op. M. K.) zdelo primerna oblika *slovenjenja* Prekmurja. V poročilu, ki ga je pripravil 12. aprila 1921, je zapisal:

Glede naselitve narodno-zavednega prebivalstva v Prekmurju pride zaradi goste naseljenosti tega ozemlja v poštev samo posestvo grofa Esterhazija v Dol. Lendavi, kateremu pa nasprotuje ravnokar imenovani župnik Klekl, ki ima med prebivalstvom precejšnji vpliv; vendar sem mnenja, da bi se dalo to naseljevanje, ako ministrstvo za agrarno reformo postopa s primerno energijo, vseeno doseči. Za naselitev bi priporočal naše begunce iz Primorskega, Gorice, Krasa in Istre, event. tudi koroške Slovence.³¹

Naselbine kolonistov so najprej nastale v Pincah, Benici, Petišovcih, Gamberju in Mostju. Pozneje so nastale še kolonije v Kamovcih in v Dogi vasi. Raziskovalci procesa kolonizacije ugotavljajo, da je bila

nenadžrtna in nepremišljena. Med kolonizacijo ni bilo pravega sodelovanja med organi, ki so jo izvajali, kolonisti in veleposestvom, kar je imelo za posledico veliko trenj in spopadov. Pri kolonizaciji obravnavanega območja so se upoštevali predvsem nacionalni razlogi. Država si je s kolonizacijo prizadevala izoblikovati zanesljiv slovenski sloj prebivalstva ob madžarsko-jugoslovanski meji na lendavskem območju, hkrati pa razrahljati tukajšnje strnjeno omrežje madžarskih naselij. Pri kolonizaciji niso upoštevali gospodarskih vidikov, kar je privedlo do tega, da

³¹ SI AS 60, Pokrajinska uprava za Slovenijo, Razmere v Prekmurju, Civilni Komisar za Prekmurje v Murski Soboti dne 12. 4. 1921, TE Prekmurje V.

je bila večina gospodarstev v kolonijah življenjsko nezmožnih. (...) 80% kolonistov zaradi slabega gospodarskega in premoženjskega stanja ne bi moglo preživeti brez izdatne državne pomoči.³²

Prekmurje je v bilo prvih desetletjih 20. stoletja zakladnica izseljevanja. Svoj delež so k številu izseljenih prispevali tudi prekmurški Madžari. Slab gospodarski položaj Prekmurja v obdobju med obema vojnama, diskriminatorno izvedena agrarna reforma, naseljevanje kolonistov ter pritiski slovenskih oblasti na madžarsko prebivalstvo so pospeševali izseljevanje madžarskega prebivalstva.

NEMŠKA NARODNA MANJŠINA V PREKMURJU³³

Ruralno nemško prebivalstvo je mogoče v Prekmurju najti ob slovensko-avstrijski meji, v občinah Serdica, Ocinje, Kramarovci in Fikšinci. Ni jim bilo po godu, da so bili priključeni Kraljevini SHS. »V prvih dneh 1921 so Nemci iz Sotine, Kramarovec in Ocinja agitirali za priključitev k Avstriji.«³⁴ Agitiranja je bilo kmalu konec. »Radi protidržavne agitacije v tem pravcu je bilo aretiranih pet oseb. Duša tej agitaciji je bil radgonski zdravnik dr. Kamniker.«³⁵

V arhivskih virih se Nemci pojavijo šele v začetku 30. let prejšnjega stoletja. V situacijskem poročilu za leto 1932 sreski načelnik ugotavlja, da je bilo v zadnjem času opaziti

med obmejnimi Nemci zopet živahnejše gibanje. V letošnjem letu so na iniciativo župnika Mauserja iz Fikšincev organizirali »Schwäbisch-deutscher Kulturbund«. Večkrat jih je obiskal tajnik omenjene zveze Dr. Štarkelj iz Ptuja. Pod okriljem te zveze je priredil letos božičnico za nemške otroke v Fikšincih in Kramarovcih. Prvotno so hoteli obdariti samo nekaj najrevnejših otrok s knjigami, malo pred prireditvijo pa je prišel z dr. Štarkljem neki dr. Kastanier iz Gradca ter se je sklenilo, da se vso deco obdari. Iz zadnjega sklepa je razvidno, da dobijo tukajšnji nemški otroci podporo iz inozemstva, kar na noben način na naši meji ni priporočljivo. Glede prireditve božičnice v Fikšincih in Kramarovcih se je tu uradno napravilo posebno vlogo na kraljevsko bansko upravo.³⁶

³² Kovács, *Földreform és kolonizáció*, str. 393.

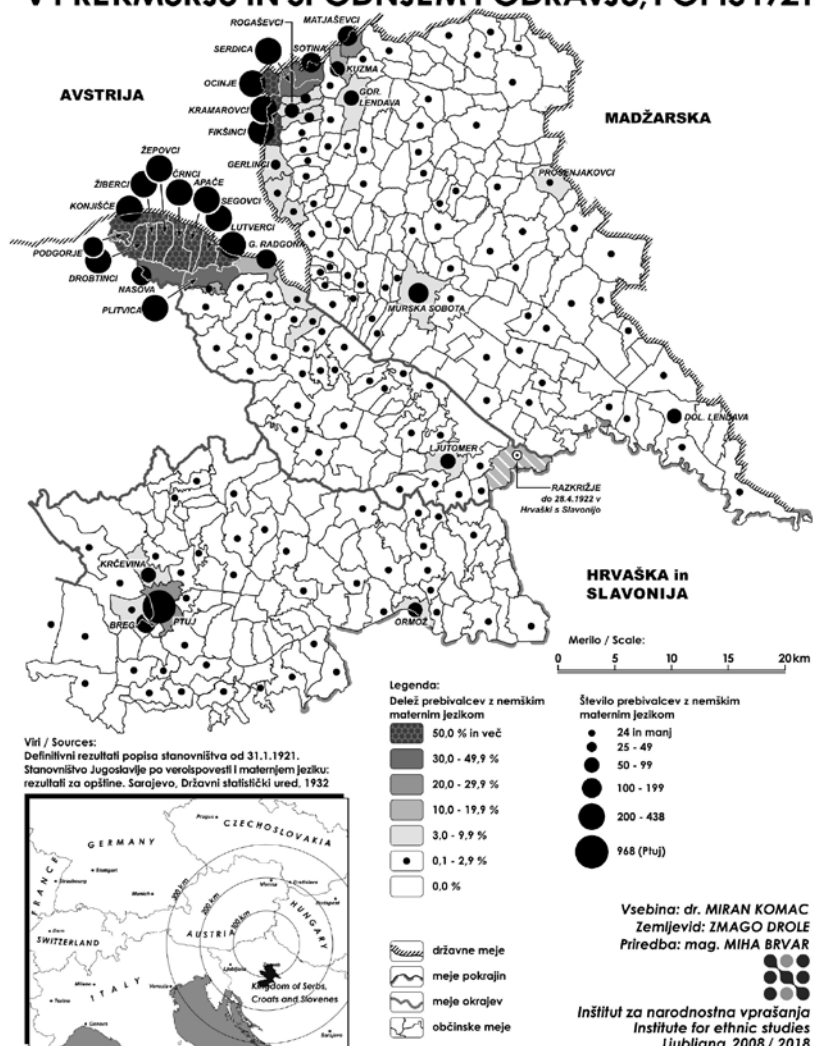
³³ Gradiva v Arhivu Slovenije in v Pokrajinski in študijski knjižnici v Murski Soboti je izjemno malo.

³⁴ Kokolj in Horvat, *Prekmursko šolstvo*, str. 311.

³⁵ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Uradna kronika sreskega poglavarja (Lipovška), TE 26.

³⁶ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Letno situacijsko poročilo za leto 1932, TE 26.

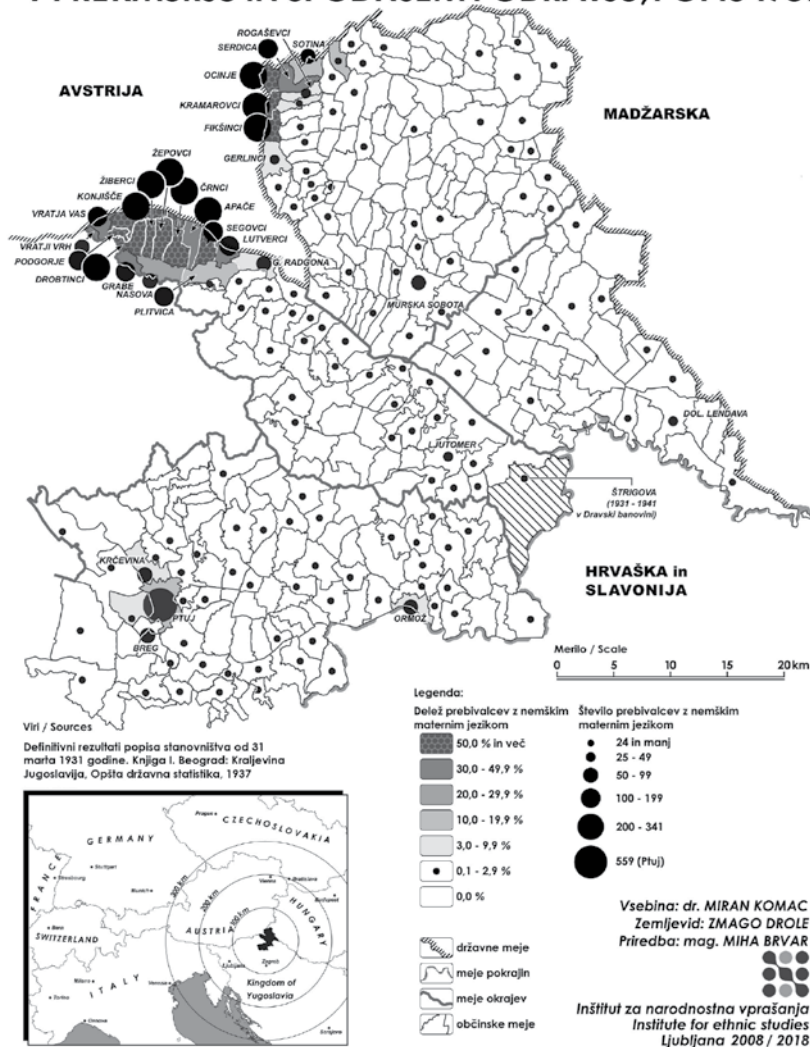
Zemljevid 4: PREBIVALCI Z NEMŠKIM MATERNIM JEZIKOM V PREKMURJU IN SPODNJEM PODRAVJU, POPIS 1921

V 30. letih prejšnjega stoletja se nacionalistično gibanje v Avstriji kaže tudi v dvigu in javnem izkazovanju nemške narodne identitete. Ta se je kazala v povečanem številu staršev, ki so za svoje otroke želeli pouk v nemškem jeziku. Zato je bila na šolah v Serdici in Sotini organizirana

nemška vzporednica. Skozi 1 leto so hodili njih otroci v slovensko šolo, a sedaj po 12 letih čutijo potrebo po nemški šoli, ko že skoraj vsi

Zemljevid 5: PREBIVALCI Z NEMŠKIM MATERNIM JEZIKOM V PREKMURJU IN SPODNJEM PODRAVJU, POPIS 1931

znajo slovenski. V Serdici razred faktično še ni odprt, ker še ni učne osebe, vendar se vidi, da so Nemci ob naši meji postali mnogo bolj podjetni. Ob severni meji je sedaj enorazredna manjšinska šola v Fikšincih, ena vzporednica v Kramarovcih in ena vzporednica v Serdici.³⁷

³⁷ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Letno situacijsko poročilo za leto 1932, TE 26.

Glede na izgubljeni status in dodeljeni položaj zgolj *narodne manjšine* ter slab ekonomski položaj Prekmurja itd. ni nič neobičajnega, da so plodna tla našle organizacije, ki so pozivale k spremembi razmer tudi s spreminjanjem meja. Kulturbund, na primer. V elaboratu o splošnem pregledu vojnih zločinov v Prekmurju beremo:

V Prekmurju je obstajal tudi Kulturbund z isto nalogo kot jo je Kulturbund opravljal na Spodnjem Štajerskem. Kulturbund je zbiral nemško – nacistično usmerjene Nemce in je razvil veliko propagando, da bi pridobil člane tudi med Slovenci. Centrala Kulturbunda je bila v Murski Soboti, njen vodja je bil drogerist Polak. Delovanje Kulturbunda je bilo usmerjeno v cilj, da se Prekmurje priključi nemškemu Reichu. Kulturbundu so v glavnem pripadali inteligenčni krogi, trgovci in obrtniki, in se je dalo ugotoviti v Prekmurju 1600 članov.³⁸

Bolj ko se je bližal začetek druge svetovne vojne, več je bilo med Nemci v obmejnih prekmurskih vaseh pojavov nemškega nacionalizma. V letnem poročilu za leto 1939 Načelstva sreza Murske Sobote je zapisano:

Sredi prve polovice leta se je občutila v obmejnih nemških vaseh nemška propaganda, ki se je javljala in dobivala izraza v raznih oblikah, kakor v pozdravljanju, vzklikanju na prireditvah, zažiganju kresov o priliki nemškega nacionalnega praznika, izobešanje nemških zastavic in slično. Do podvigov mase, kakor v sosednjem srezu pa ta propaganda v tuk. srezu ni dovedla.³⁹

Še zanimiv podatek v enem izmed dokumentov uprave sreza Murska Sobota. Omenja Nemce iz Vojvodine, ki želijo kupiti zemljišča ob slovensko-avstrijski meji.⁴⁰ Kako se je namera končala, v arhivskih virih ni podatka.

³⁸ SI AS 220, Komisija pri predsedstvu SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorja in njegovih pomagačev. Elaborat o splošnem pregledu vojnih zločinov v Prekmurju. šk.1. PE 1.

³⁹ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Letno poročilo za leto 1939, TE 28.

⁴⁰ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, ovoj 8/106, TE 8.

PREKMURSKI JUDI

V obdobju med obema vojnama »sta največji novoveški judovski skupnosti na Slovenskem živeli v Murski Soboti in Lendavi.«⁴¹ Judje so bili pomemben segment prekmurske družbe. V poročilu, ki ga je pripravil Franc Vojsk, avtor zapiše, da je v Prekmurju

Židov mnogo in imajo vso trgovino v rokah. Pred vojno so imeli v gospodarskem oziru vso oblast nad kmetom, med vojno se jih je otrešel. Seveda da židje pri ljudstvu niso priljubljeni, toda dočim jih sovražijo, se jih bojijo. Pa ne sam, da imajo ves kapital v rokah in da tvorijo tudi večino inteligence, so judje glavni predstavitelji madžarstva, za dobo boljše vizma pa istega. V Murski Soboti imajo svoj tempelj, krasna stavba, menda jedino njih svetišče v Sloveniji.⁴²

Lokalno prebivalstvo naj bi se z Judi dobro razumelo. »Pa je bilo med katoličani vseeno razširjeno mnenje, da so Judje goljufi in jim že zaradi tega, ker so izdali Kristusa, nismo nikoli preveč zaupali (...)»⁴³

Lokalno časopisje je gojilo podoben, imenujmo ga, zadržan odnos do Judov. Podoben odnos do judov, čeprav prikrit, se je skrival tudi v uredniški politiki katoliškega časopisa *Novine*.

Židov je samo v naši krajini več, ko v vsej ostali Sloveniji. Ni rečeno, da so židi nesreča za našo krajino, kakor se to često sliši o kakem kraju, imajo pa veliko trgovin v središčih in po vaseh v svojih rokah in radi njih pridnosti, vztrajnosti in tudi brezobzirnosti njim ne more konkurirati nihče. V trgovskem boju z židom navadno vsak nežid podleže.⁴⁴

Nedvomno so takšni in podobni zapisi o Judih samo poglobljali predsodke katoliških bralcev do Judov v mestu. Iz katoliške ideologije in socialnih razlik med Judi ter katoličani izvirajoče nezaupanje pa je bilo verjetno vzrok za to, da med njimi ni bilo veliko medsebojnih stikov in so bile tudi poroke med njimi prava redkost.⁴⁵

V literaturi se najdejo tudi zapisi o drugačnem, zelo pozitivnem odnosu judovskih trgovcev do lokalnega prebivalstva. Priseljeni kolonisti se Judov

⁴¹ Bedrač, *Sinagoga*, str. 20., Luthar, *Po robovih spomina*, Gašpar in Lazar, *Židje v Lendavi*.

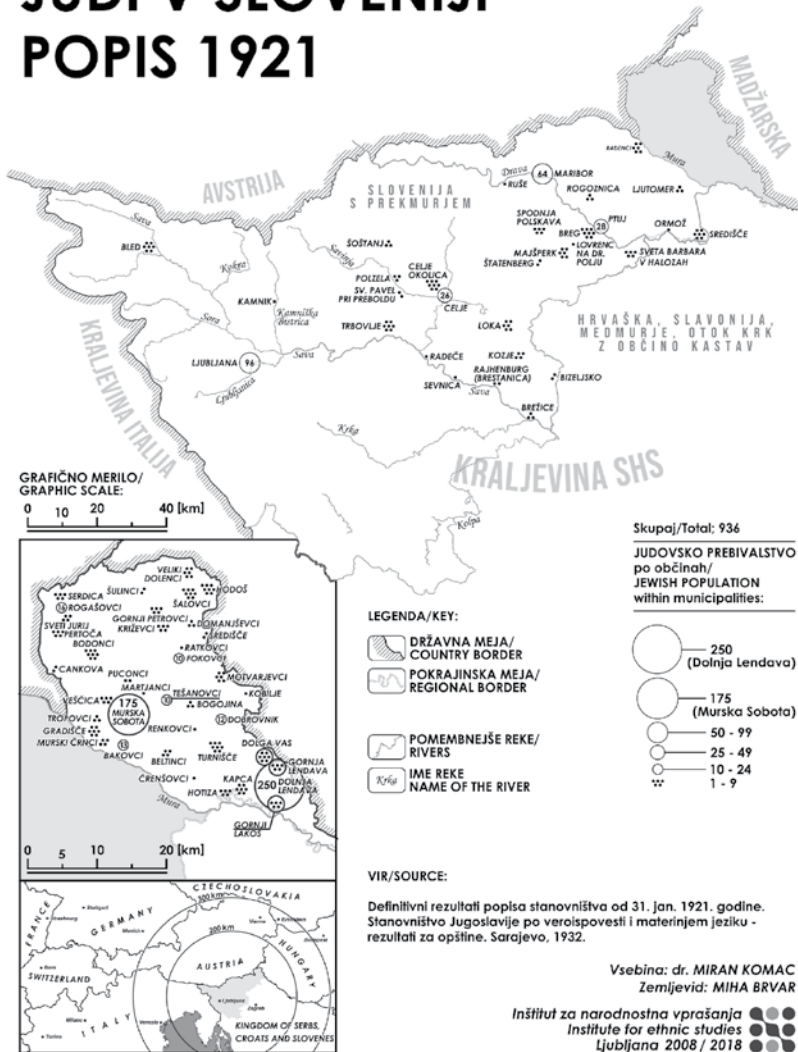
⁴² SI AS 60, Pokrajinska uprava za Slovenijo, Franc Vojsk, Prekmurje v gospodarskem in tudi drugem oziru, TE Prekmurje V.

⁴³ Brumen, *Na robu zgodovine*, str. 51.

⁴⁴ Bajlec, Fran, Naše posebne razmere. *Novine*, 18. 8. 1929, str. 2.

⁴⁵ Brumen, *Na robu zgodovine*, str. 51.

Zemljevid 6: JUDI V SLOVENIJI POPIS 1921

spominjajo kot poštenih trgovcev. Lojze Voščun, sin istrskih beguncev, opisuje odnos Judov do kolonistov takole:

Življenje med obema vojnama v koloniji Petišovci je bilo zelo težko. Potrebno je bilo zgraditi domove, nabaviti orodje in živino, obdelovati agrarno zemljo. Vračati je bilo potrebno kredite za hiše in zemljo. Služb ni bilo. Vse, kar smo pridelali, smo skušali tudi prodati. Srečo smo imeli,

da smo živeli blizu Murskega Središča. Vsak liter mleka in vsako jajce smo prodali. V Lendavo smo vozili žito in kasneje tudi živino; tamkajšnji Židje so odkupovali vse kmetijske viške. Tudi za kak odlog plačila za dvignjeno blago v njihovih trgovinah se je dalo dogovoriti. Poplačali smo ga ob žetvi z žitom. Za preživetje v tistem času so pomembno vlogo za nas odigrali prav lendavski Židje.⁴⁶

Kljub temu pa naj ne bi bilo posebnega pritiska na prekmurske Jude vse do nekaj let pred drugo svetovno vojno. Pogrom nad Judi v Kraljevini Jugoslaviji se je najavil relativno pozno, ob koncu leta 1940. Oktobra 1940

je tudi jugoslovanska vlada izdala dve antisemitski uredbi. Z eno so omejili vpis judovskih učencev na univerze, visoke šole z veljavnostjo univerz, višje, srednje, učiteljske in druge strokovne šole. Število judovskih učencev na teh šolah naj bi bilo v sorazmerju s številom judovskega prebivalstva v krajih, kjer so bile te šole nastanjene. Z drugo uredbo so Judom prepovedali odpirati živilska grosistična trgovska podjetja, judovskim lastnikom že obstoječih trgovskih obratov pa je bilo mogoče prepovedati nadaljnje obratovanje ali pa so jim postavili komisarje za vodenje poslov. Zlasti slednja uredba je prizadela kar nekaj judovskih trgovcev. Po drugi strani pa uvedba »*numerus clausus*« za judovske učence in študente praktično ni veljala dovolj dolgo, da bi lahko pokazala svojo pravo moč, ki bi jo imela predvsem v okoljih z večjo koncentracijo judovskega prebivalstva. Tako je moralo npr. kar nekaj judovskih dijakov zapustiti gimnazijo v Murski Soboti.⁴⁷

Glede na vzdušje, ki je vladalo do Judov v Prekmurju, ni nič nenavadnega, da se je Jude, politične begunce iz Nemčije in Avstrije, ki so ilegalno vstopali v Slovenijo (Jugoslavijo) na območju Prekmurja, »dosledno vračalo nazaj v smeri prihoda«.⁴⁸

PREKMURSKI CIGANI

Murskosoboški sreški poglavar je v poročilu velikemu županu mariborske oblasti sporočal, »da so se tukajšnji cigani pred mnogimi desetletji priklatili iz romunskega. V medsebojnem občevanju govorijo še romunski jezik. Odkar

⁴⁶ Bensa, *Od Soče do Mure*, str. 134.

⁴⁷ Pančur, *Judovska skupnost v Sloveniji*, str. 85.; Brumen, *Na robu zgodovine*, str. 54.

⁴⁸ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Letno poročilo za leto 1940, TE 26.

je Prekmurje okupirano ter sem kot nekdanji civilni komisar izdal tostvarne stroge odredbe, je nomadiziranje popolnoma prenehalo.«⁴⁹ Cigansko vprašanje je bilo obravnavano kot problematika *ne bodi ga treba ljudstvo*.

Natančnega števila Ciganov ne poznamo. V arhivu Pokrajinske in študijske knjižnice se nahaja popis Ciganov v Srezu Murska Sobota, ki ga navajamo v nadaljevanju. Žal arhiva Sreza Dolnja Lendava nimamo. Verjetno bi se v tem arhivu tudi našel podatek o Ciganih v Dolnji Lendavi in njeni okolici, ki bi zaokrožil število Ciganov v Prekmurju.

Tabela 4: Število Ciganov v Srezu Murska Sobota.

Tek. Št.	Občina	Število ciganov	Tek. Št.	Občina	Število ciganov
1.	Andrejci	11	17.	Murska Sobota	13
2.	Bakovci	13	18.	Murski Črnci	2
3.	Borejci	30	19.	Nemčevci	9
4.	Cankova	7	20.	Otovci	7
5.	Černelavci	158	21.	Pertoča	53
6.	Doliči	30	22.	Prosenjakovci	6
7.	Dolina	13	23.	Ropoča	10
8.	Domajinci	27	24.	Serdica	50
9.	Fokovci	6	25.	Sotina	14
10.	Gor. Črnci	38	26.	Središče	9
11.	Gor. Slaveča	3	27.	Šalovci	40
12.	Hodoš	21	28.	Vadarci	40
13.	Krašči	30	29.	Vanča vas	76
14.	Krplivnik	2	30.	Zenkovci	52
15.	Kušanovci	29	31.	Ženavlje	4
16.	Lemerje	15			

Vir: PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Seznam čez število bivajočih ciganov v srezu, ovoj 15/6, TE 15.

Pogosto se v arhivskih virih najde tudi pojem *ciganska nadloga*. V Spomenici in resoluciji o položaju kmetijstva v srezu Murska Sobota iz leta 1931 je med drugim zapisano:

Ciganska nadloga je v Prekmurju prav neznosna. Temu je treba od-pomoči. Ker ciganski otroci ne posečajo redno šol, smatramo v ta na-

⁴⁹ Brumen, *Na robu zgodovine*, str. 55–56.

men ko najprimernejši način ustanovitev internatnih šol z brezplačnim vzdrževanjem šoloobveznih otrok s strani države, oziroma banovine, za časa šolskega pouka. V isto izobraževalno svrhu naj bi oblast skrbela za nadaljni praktični pouk in zaposlitev doraščajoče ciganske mladine. Ker se cigani še vedno potepajo, naj se vsem ciganom ali dodeli zemljišče kot drugim agrarnim interesentom ali se jih na drug način primerno zaposli. Kontrola glede zaposlenosti in izvrševanju poklica naj se strogo in stalno izvaja. Za evidenco ciganov naj se uvede kataster ciganov.⁵⁰

Za opravljanje tradicionalnih poklicev, načinov preživljanja, potujočega orgljanja na primer, je bilo treba imeti posebno dovoljenje. Andrej Horvat je prošnjo za izdajo dovoljenja naslovil velikemu županu mariborske oblasti. Takole zapiše:

Popisani Andrej Horvat rojen leta 1866. v 25/XI in pristojem v občino Pertoča srez Murska Sobota, po poklicu cigan, vdano prosim naslov naj mi blagovoli izdati dovoljenje, da lahko prosim milodare po občinaj dotičnega okraja! Namreč imam en ročni gonilni harmonijov tako zvani podomače (verhln) iz katerm bi jas cviral in vmes prosil zasebe milodare po občinaj! Ter opiran svojo ponižno prošnjo na sledeče razloge: Kot je razvidno iz ubožnega potrdila občine Pertoča da sem brez vsakega premoženja in navadno polsko delo nemoren delati, ker sem sploh za delo ne sposoben ker dokazuje lahko tudi vojaška komisija vojnog okruha v Mariboru ker sem bil pregledan za radi mojega sina! Na daljo tudi teško vidin ker imam ker ima, kratki pogled! Podpisani upan da bo slavni naslov uvaževal te razloge ter mi dovolil prošeno dovoljenje.

Pertoča dne X/21. 1925.⁵¹

Skozi očala oblasti je bilo cigansko vprašanje najpogosteje obravnavano kot varnostni problem, kot vprašanje vzdrževanja javnega reda in miru. Letno situacijsko poročilo za leto 1937 pravi:

Največ skrbi za vzdrževanje javnega miru in reda v srezu povzročajo cigani, ki so v preteklem letu izvršili devet vlomnih tatvin, pet razbojništev, več tatvin malega obsega ter trideset kaznivih dejanj zoper javni red in mir. De se prepreči delovanje ciganov in roparje izslediti je bila izdana naredba o prepovedi prevažanja ciganov preko Mure. Nadalje so se začasno odvzeli ciganom bicikli radi preprečanja medsebojnega občevanja

⁵⁰ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Spomenica in rezolucija o položaju kmetijstva, TE 7.

⁵¹ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Velikemu županu mariborske oblasti, ovoj 15/3, TE 15.

in obveščanja. Od časa do časa so se izvršili nenadni pregledi ciganskih naselbin ter racije po vsem srezu. Bila je tudi izdana začasno naredba, da se morajo od nastopa večera pa do jutra držati svojih domovolišč in se ne smejo brez izdanega oblastvenega dovoljenja oddaljevati iz svojega kraja.⁵²

Ciganske tematike se dotakne Veterinarsko letno poročilo za leto 1930, v katerem je zapisano, da je v srezu Murska Sobota »število psov precej veliko, imajo ga skoro pri vsaki hiši za čuvaja pred cigani in tatovi«. ⁵³

Želja prekmurskih upraviteljev je tudi bila, da bi imeli cigane skupaj naseljene, govorili so o *komasaciji naselbin* s ciganskim prebivalstvom. Omenjali so občino Kupšinci. Komasacijo ciganskih naselij so predlagali zato,

(...) da ima ena občinska uprava posle stem neprijetnim silno naraščajočim svoje vrste ljutstvom, katero je vendar sreskemu načelstvu dobro znano. Neverjamemo, da bi katerakoli občina bila prevoljena prevzeti te ciganske naselbine, tudi ni v splošnem interesu, da jih bi rastresali na več občin kje bi mnogo manje bili pod nadzorstvom.⁵⁴

Politični upravitelji niso našli prijaznih besed za cigane. Dokument z naslovom Cigansko vprašanje pravi o ciganih tole:

Cigani so v tukajšnjem srezu precej raztreseni, nekoliko družin je v tej vasi, nekaj pa zopet v drugi. Ciganski otroci obiskujejo osnovno šolo v Murski Soboti iz Černelavcev, v Kupšincih iz Borejcev in Tišine, v Pertoči iz Ropoče, v Bodoncih iz Vadarcev, v Šalovcih iz Šalovcev, v Andrejcih iz Krncev. Obisk je zelo nereden; pozimi nimajo otroci obleke, v toplejšem času pa gredo na beračenje in potepuštvo od hiše do hiše, od vasi do vasi. V poletnem času je Murska Sobota polna ciganske druhali, ki postopa po ulicah, pobirajo čike, nadlegujejo s svojo vsiljivostjo občinstvo in berači kar napravi zlasti na tujca skrajno slab utis. Šolski obisk na omenjenih šolah radi ciganskih otrok trpi. Napredovanje cigančkov je slabo, redki so, ki pridejo v IV. razred osnovne šole. Kazen radi slabega šolskega obiska otrok ne učinkuje; kazni plačati cigan ne more. Če pa se ga zapre, pa mu je to celo ugodno, ker je preskrbljen nekaj časa s hrano in stanovanjem.⁵⁵

⁵² PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Letno situacijsko poročilo za leto 1937, TE 26.

⁵³ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Veterinarsko letno poročilo za leto 1930, TE 24.

⁵⁴ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Zapisnik pisan dne 18. jan. 1935 pri občinskem uradu v Kupšincih, TE 2.

⁵⁵ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Cigansko vprašanje, TE 15.

Kako so si upravitelji Prekmurja zamislili razrešiti *cigansko vprašanje*? S ciganskim vprašanjem so se v Prekmurju ukvarjali od same zasedbe ter

so se leto za letom osobito v prosvetnem referatu stavili predlogi za odpomoč tej nadlogi. Trebalo bi brezpogojno pričeti pri mladini, ki bi se jo naj vzgojilo v delavoljnosti in stalnosti. Sresko načelstvo v tem oziru ne more ničesar napraviti, ker je njegov delokrog preozek in nima za to primerne finančne moči. Da bi se prišlo ciganski nadlogi v okom, da bi odredbe imele uspeh, bi morala priskočiti na pomoč banovina ali celo država.⁵⁶

Dvig izobrazbene ravni pri ciganih je izhodišče urejanja ciganskega vprašanja.

Zgradilo bi se naj posebne ciganske šole, kjer bi bili doraščajoči ciganski otroci ves čas do dovršene šolske obveznosti. Nadzorstvo in pouk bi morali prevzeti mladi ljudje, dobri pedagogi, ki bi povsem posvetili samo vzgoji ciganskega naraščaja. Najugodnejša rešitev bi morda bila, ako bi se vzgojo ciganskega naraščaja poverilo kakšnim rodovnikom, na pr. salezijancem; saj je Don Bosco ustanovil ta red z namenom, da zbira potepuhe in ničvredneže ter jih vzgaja v dobre člane človeške družbe.⁵⁷

Za ciganske otroke, tako za fante in dekleta, naj bi se v prekmurskem srezu zgradil vsaj en internat. Internat bi moral imeti še večje zemljišče,

kjer bi se cigane učilo umno obdelovati polje, vrtove, navajati jih na živinorejo, izučilo obrti, i. t. d. Mnogi, ki bi po dovršenih šolah prišli iz take šole bi postali vredni in koristni člani človeštva ter bi se navadili na delo in na stalnost. Tudi po končani šolski obveznosti bi se naj cigansko mladino obdržalo še nekaj let v internatu, da bi obdelovali polje, se nadalje izučili obrti itd. Pozneje pa se jim preskrbelo ali košček zemlje, kjer bi iz njih postali kmetovalci, ali pa se jim bi sicer posredovala priložnost za kruh in zaslužek.⁵⁸

Pisci predloga ukrepov za rešitev prekmurskega ciganskega vprašanja so omenili tudi izobraževanje ciganskih deklet. Takole pravijo: »Še večje važnosti pa bi bilo vzgoja ženskega ciganskega naraščaja v sporednem ženskem uči-

⁵⁶ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Cigansko vprašanje, TE 15.

⁵⁷ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Cigansko vprašanje, TE 15.

⁵⁸ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Cigansko vprašanje, TE 15.

lišču, katerega bi morala prevzeti kakšna redovnica, ki bi vzgajala ciganke v dobre gospodinje.«⁵⁹

Razreševanje romske problematike, ki je temeljilo na viziji *enosmerne akulturacije*, še raje na hotenju po *asimilaciji ciganov*, če se jih že ni mogoče znebiti, je morala biti neuspešna. V veliki meri je takšna ostala vse do danes.

VARSTVO NARODNIH MANJŠIN

Kako je Slovenija pristopila k urejanju narodnomanjšinske problematike v Prekmurju? Urejanja narodnomanjšinske problematike v Prekmurju ni mogoče ločiti od urejanja narodnomanjšinske problematike drugod po Sloveniji – Nemci, Cigani in Judi so živeli tudi zunaj Prekmurja. Vedno pozabljamo še na *Srbe v Beli krajini* in na *naše kranjske Hrvate*, kot jih je poimenoval J. V. Valvazor.

Mednarodnopravne obveznosti je sprejela Kraljevina SHS, Slovenija kot del te države jih je bila dolžna le izvajati. Narodnomanjšinska zakonodaja Kraljevine SHS, pozneje Jugoslavije, je v veliki meri nastajala v Beogradu. Ne smemo tudi pozabiti, da je na odnos *slovenske države* do narodnih manjšin v Sloveniji vplival še odnos sosednjih držav do slovenskih manjšin, ki so živele na njihovem ozemlju, Slovencev na Madžarskem in Slovencev v Avstriji.

Država SHS je sodila v *kategorijo novonastalih ali povečanih držav*, ki so z združenimi silami *morale* sklenile posebne pogodbe »... s katerimi so se zavezale k spoštovanju manjšinskih pravic kot predpogoju za mednarodno priznanje (torej na podoben način, kot je deloval sistem varstva manjšin v obdobju po berlinskem kongresu leta 1878«.⁶⁰

Pogodba je temeljila na določilih 51. člena Senžermenske mirovne pogodbe (pogodba z Avstrijo) in 44. člena Trianonske mirovne pogodbe (pogodba z Madžarsko). Posebna pogodba je bila sklenjena 10. septembra 1919, v *Službenih novinah Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca* (133a/1920) je bila objavljena 19. junija 1920, v Sloveniji pa šele 29. septembra 1921.⁶¹

Država SHS, torej tudi Slovenija, je bila k varstvu manjšin zavezana z določbami v *treh mednarodnih sporazumih*. Država SHS je

⁵⁹ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Cigansko vprašanje, TE 15.

⁶⁰ Roter, *Narodne manjšine v mednarodnih odnosih*, str. 68.

⁶¹ Začasni zakon z dne 10. maja 1920 o pogodbi med glavnimi zavezniškimi in pridruženimi silami in državo Srbov, Hrvatov in Slovencev. Uradni list Pokrajinske uprave za Slovenijo, 118 (29. 9. 1921), str. 597–599, https://www.sistory.si/cdn/publikacije/1-1000/211/UL_1921.pdf / (dostop: oktober 2019).

tako morala spoštovati življenje in svobodo vseh svojih prebivalcev brez diskriminacije glede rojstva, narodnosti, jezika, rase ali vere. Vsem prebivalcem je morala zagotavljati javno ali zasebno izražanje prepričanja in veroizpovedi. Države so za svoje državljane razglasile vse prebivalce, ki so imele na dan, ko je začela veljati relevantna pogodba, pravico do državljanstva in niso bili državljani druge države. Vsi v posamezni državi rojeni ljudje so *ipso facto* postali državljani te države. Vsi državljani so bili enaki pred pravom in so imeli enake državljanske in politične pravice – ne glede na raso, jezik ali vero. V državah ni smelo biti omejitev pri uporabi jezikov – v zasebnem življenju, trgovanju, tisku, na javnih zborovanjih. Pripadnikom rasnih, verskih ali jezikovnih manjšin sta morala biti zagotovljena enaka obravnava in pravno varstvo kot pripadnikom večine. Prav tako so lahko manjšine na svoje stroške ustanovile, upravljale in nadzorovale dobrodelne, verske in socialne institucije, šole, izobraževalne ustanove; v teh institucijah so imele pravico uporabljati svoj jezik in opravljati božjo službo. Države so morale poskrbeti, da je pouk v osnovnih šolah na območjih z »znatnim številom«⁶² pripadnikov manjšin potekal v maternem jeziku manjšine (kar pa ni preprečevalo obveznega učenja dominantnega jezika). Rasne, verske in jezikovne manjšine z »znatnim številom«⁶³ pripadnikov so bile upravičene do določenega deleža denarja iz javnih skladov.⁶²

Opomba o poimenovanju *narodnih manjšin*: Senžermenska mirovna pogodba govori o avstrijskih državljanih, ki pripadajo rasnim, verskim ali jezikovnim manjšinam,⁶³ Trianonska mirovna pogodba govori o osebah, ki pripadajo rasnim, verskim ali jezikovnim manjšinam.⁶⁴ Posebna pogodba med glavnimi zavezniškimi in pridruženimi silami in Državo SHS govori o srbsko-hrvaško-slovenskih pripadnikih, ki tvorijo etnične, verske ali jezikovne manjšine.

V arhivskih virih sreza Murska Sobota se večkrat omenja verska kot narodna različnost. Pojma narodna manjšina se ne uporablja. Uporablja se, na primer, izraze *večinsko nemško prebivalstvo*, *domačini madžarske narodnosti*, *cigani*.

Uresničevanje mednarodnopravnih obveznosti iz naslova varstva narodnih manjšin je bilo v Prekmurju posebej težavno. V status manjšin so se tako rekoč čez noč prelevili pripadniki do tedaj vladajočih narodov. Že res, da so bili mnogi prav tako ubožni kot Slovenci, toda zavest o pripadnosti vladajočemu narodu je vsaj malo omilila realnost, nisem povsem na dnu!

⁶² Roter, *Narodne manjšine v mednarodnih odnosih*, str. 71.

⁶³ Austrian nationals who belong to racial, religious or linguistic minorities.

⁶⁴ Persons belonging to racial, religious or linguistic minorities.

Siromaštvo in vsesplošna zaostalost so bili vidni na mnogih prekmurskih koncih.

Siromašnemu stanju naroda odgovarjajo tudi neugodne zdravstvene in higijenske razmere. Le malo hiš je po vaseh zidanih. Prebivalstvo stanuje večinoma v hišah, ki so zgrajene iz zbite ilovice in zemlje, deloma tudi v lesenih hišah. Navadno je v hiši samo 1 soba in kuhinja. Soba je nizka, slabo razsvetljena in za mnogočlansko družino premajhna. Tudi pritikline nikakor ne odgovarjajo higijenskim predpisom: stranišča so navadno poleg hleva in gnojišča, zbita samo iz par desk in brez greznice. Gnojišča so neograjena in se nahajajo v mnogih slučajih preblizu vodnjaka s talno vodo.⁶⁵

Slikovito se je izrazil Juš Kozak: »Izmed hiš, v katerih prebivajo slovenski ljudje, so edino krste še bolj preproste.«⁶⁶

Sezonsko delo v tujino je bilo zaščitni znak Prekmurja. In navsezadnje, k težavnemu uresničevanju narodnomanjšinskih pravic je lonček pristavilo tudi doseljeno uradništvo.

Kaj so prinašali naši ljudje v Prekmurje? Nezadovoljstvo, mržnjo in zavist. Po strankarski opredeljenosti so nekateri tičali v farovžih, drugi so z enako gorečnostjo oznanjali nebulozne politične ideje, seveda gluhim, nevajenim ušesom. Šele kesno smo se zavedali, da ljudje žive tudi od kruha. Nihče ni opominjal, kako je tej zemlji potrebna posebna nega, v slovensko skupnost usmerjena briga.⁶⁷

DRŽAVLJANSTVO

Prvo vprašanje, s katerim se je novonastala država srečala, je bilo vprašanje državljanstva. Vprašanje *državljanstva pripadnikov etničnih manjšin* je bilo izjemno pomembno. Treba je bilo preprečiti, da bi novonastale države pravico do državljanstva odrekle pripadnikom manjšin, ki so v mnogih primerih pripadali dominantnim vodilnim narodom. V pogodbi z državo SHS je bila problematika državljanstva urejena v členih 3 in 4.

Mnogim sporazumom je bila dodana še *pravica do opcije*, ki je omogočala, da posamezniki, pripadniki manjšin, ohranijo državljanstvo države, ki so

⁶⁵ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Letno situacijsko poročilo za leto 1936, TE 26.

⁶⁶ Kozak, *Za prekmurskimi kolniki*, str. 44.

⁶⁷ Kozak, *Za prekmurskimi kolniki*, str. 24.

ji do tedaj pripadali. Ta pravica je bila v Pogodbi z državo SHS določena v 5. členu. Res pa je, da je uresničitev pravice do opcije pomenila, da se mora oseba *obvezno preseliti* v državo, za katero je optirala (3. odstavek 3. člena pogodbe z državo SHS). Za tiste prebivalce Prekmurja, ki so se odločili, da bodo optirali za madžarsko državljanstvo, je to pomenilo, da so se morali preseliti na ozemlje Madžarske.

ZAŠČITA PRED DISKRIMINACIJO

V pogodbi je bila posebna pozornost posvečena zagotavljanju *formalne enakopravnosti in zaščiti pred diskriminacijo* (zagotavljanje državljanskih in političnih pravic, nediskriminatorna obravnava pri sprejemanju v javne službe, opravljanju služb in poklicev). V ta sklop sodijo še pravica do zaščite življenja in svobode ter pravica do javnega izražanja vere (2. člen pogodbe z državo SHS). Pogodba je imela še določbo (10. člen), s katero se je država SHS zavezala, da bo ščitila pravice muslimanov.

Verjetno bi med diskriminatorne prakse lahko uvrstili izganjanje pripadnikov manjšin, posebej inteligence, učiteljev. Primer izgonskega ukaza, ki ga najdemo v arhivu PIŠK:

Civilni komisar za Prekmurje v Murski Soboti, dne 2. prosinca 1920:
Gospodična Eigner Marija, učiteljica, v Tišini

Ker je Vaša navzočnost za Prekmurje iz političnih ozirov nevarna, Vas pozivljam, da zapustite tekom osmih dni Prekmurje in se podate na Ogrsko. Ta dekret velja ob enem kot potno dovoljenje.

Civilni komisar za Prekmurje.⁶⁸

Diskriminacijo je bilo mogoče opaziti tudi pri zaposlovanju, kar je zmotilo celo domačine slovenske narodnosti. V posebni spomenici, ki so jo sprejeli na zboru zaupnikov in govori o agrarni reformi, piše:

Agrarna reforma je zaposlila v svojih uradih le uslužbenice, kateri so prišli iz ostalega dela Slovenije, dočim se je domačih ljudi le zelo malo vzelo v službo. Na drugi strani se je začelo odstavljati celo priznane strokovnjake in priljubljene osebe, katere gotovo niso vedoma ničesar podvzele proti obstoječim naredbam. Ako je eden ali drugi slučajno ogrske narodnosti, a tukajšnji domačin, ter je ljudstvo z njim zadovoljno, pač

⁶⁸ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Seznam čez osebe ogrske narodnosti in pristojnosti, TE 20.

gotovo tudi oblast nima interesa, ga odsloviti. Saj tak človek vendar lahko ravno v izvedbi agrarne reforme stori mnogo koristnega za celokupnost. Današnji zbor protestira najodločneje proti tem odstavljanjem ter naproša agrarnega direktorja, da z svojo avtoriteto stori konec tem, ljudstvo tako razburjajočim dejanjem.⁶⁹

V arhivskih virih je mogoče zaslediti še en diskriminatorni poskus. Odvzemanje zemlje Madžarom in dodeljevanje te zemlje prišlekom iz Bosne. V uradni kroniki sreskega poglavarja v Murski Soboti, Lipovška, piše:

V dolnjelendavskem okraju je začetkom aprila (leta 1924, op. p. M. K.) nastalo nemirno valovanje, ker so agrarne oblasti sklenile odvzeti Madžarom z agrarno reformo zemljo ter jo razdeliti med Bosanske dobrovoljce. (...) Ko so dobrovoljci semkaj prispeli, še dotična zemlja sploh ni bila razmerjena. Prišli so v silno stisko, iz katere jim je največ pomoglo vlastelinstvo Esterhazy.⁷⁰

Mogoče bi med diskriminatorno obnašanje sodilo tudi *sekvestriranje denarnih ustanov*, ki so bile v madžarski lasti. Oba denarna zavoda, hranilnico in poljedelski banko, so obtožili skrajno neprimerne obnašanja do slovenskih strank. Zavoda naj bi bila dober vir dohodkov raznim madžaronom. Ministrstvo trgovine in industrije, oddelek v Ljubljani, sporoča civilnemu komisarju za Prekmurje:

Ker takega postopanja ni mogoče trpeti, se Vam naroča, da v sporazumu s civilnim komisarjem za Prekmurje takoj odslovite vse one uslužbenice, katere zadene glavna krivda na takem postopanju, ter o ukrenitvi obvestite tukajšnji oddelek. Glede tujih državljanov pa, katere zadene manjša krivda zapostavljanju naših interesov, stavite obenem s primernim poročilom o njihovem delovanju in ponašanju primerne predloge radi njihove odpustitve.⁷¹

Za (ne)uresničevanjem narodnomanjšinskih pravic se je pogosto skrivala ekonomska računica. Tudi v primeru obeh finančnih zavodov v Prekmurju je bilo tako. V zgoraj navedenem dokumentu je tudi zapisano:

⁶⁹ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Spomenica v zadevi agrarne reforme v Prekmurju, TE 16.

⁷⁰ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Uradna kronika sreskega poglavarja (Lipovška), TE 26.

⁷¹ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Ministrstvo trgovine in industrije, oddelek v Ljubljani, TE 9.

Ukrenite nadalje vse potrebno radi nacionalizacije obeh podjetij, bodisi da se osnuje kaka nova družba domačinov ali pa na ta način, da kak jugoslovanski zavod prevzame podjetji in otvori tam svojo podružnico. V to svrho bi se bilo treba pogajati z dosedanjima lastnicama oziroma z direktorji. Ni misliti na to, da bi se na našem teritoriju morala dati koncesija tujim državljanom oziroma jim dovolilo poslovanje v škodo domačega prebivalstva.⁷²

Včasih so se med tako imenovane *posebne pravice štele tudi pravice narodnih manjšin, da na lastne stroške ustanavljajo in upravljajo dobrodelne, socialne in verske ustanove, šole in vzgojne ustanove*. Pa tudi, da svobodno rabijo jezik in prakticirajo verske obrede (8. člen pogodbe z državo SHS). V obeh primerih bi težko govorili o posebnih pravicah manjšin. Prej bi veljalo govoriti o *toleranci države gostiteljice, kar pa je le poseben vidik splošne enakopravnosti*.

Katere tako imenovane posebne manjšinske pravice je mogoče izluščiti iz pogodbe o varstvu manjšin z državo SHS? To bi bile tiste pravice, ki jih država ni dolžna samo dopuščati, tolerirati, *ampak jih mora z ustreznimi politikami tudi zagotavljati*. Zdi se, da je v omenjeni pogodbi mogoče najti samo tri tako imenovane posebne narodnomanjšinske pravice:

- a) pravica do rabe manjšinskih jezikov, v pisni ali ustni obliki pred sodišči (4. odstavek 7. člena);⁷³
- b) pravica do osnovnošolskega pouka v jeziku manjšin (9. člen)⁷⁴ in
- c) pravica do ustrezne udeležbe pri sredstvih iz javnih fondov (3. odstavek 9. člena).⁷⁵

⁷² PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Ministrstvo trgovine in industrije, oddelek v Ljubljani, TE 9.

⁷³ Člen 7, 4. odstavek: »Tudi navzlic določiti enega službenega jezika po vladi Srbov, Hrvatov in Slovencev se dajo primerne olajšave srbsko-hrvatsko-slovenskim pripadnikom drugih jezikov, a ne službenega, da smejo svoj jezik, ustno, bodisi pismeno, rabiti pred sodišči.«

⁷⁴ Člen 9, 1. odstavek: »Glede javnega pouka v mestih in okrajih (srezih, districts), v katerih stanujejo v znatni meri srbsko-hrvatsko-slovenski pripadniki drugih jezikov, a ne službenega, daje vlada Srbov, Hrvatov in Slovencev primerne olajšave, da se deci teh srbsko-hrvatsko-slovenskih pripadnikov zavaruje pouk na osnovnih šolah v njih lastnem jeziku.«; Člen 9, 2. odstavek: »To določilo ne ovira vlade Srbov, Hrvatov in Slovencev, da ne bi uvedla pouka službenega jezika kot obveznega na omenjenih šolah.«

⁷⁵ Člen 9, 3. odstavek: »V mestih in okrajih (srezih, districts), kjer prebivajo v znatni meri srbsko-hrvatsko-slovenski pripadniki, ki pripadajo manjšinam, etničnim, po veri ali jeziku, se tem manjšinam zagotavlja pravičen delež pri ukoriščanju in dodeljevanju onih vsot, ki bi mogle biti iz javnih fondov z državnim proračunom, občinskimi ali drugimi proračuni namenjene vzgojnim, verskim ali dobrodelnim svrham.«

PRAVICA DO RABE MATERNEGA JEZIKA, V PISNI ALI USTNI OBLIKI PRED SODIŠČI⁷⁶

Slovenske oblasti so stopile v prostor, ki je deloval po pravilih ogrske države. Uradna komunikacija je v vseh uradih in na vseh ravneh potekala v madžarskem jeziku. Tudi pred sodišči. Novo prispele slovenske oblasti so se primarno ukvarjale z uveljavljanjem ureditve, ki je že bila v rabi v preostalem delu Slovenije, torej z avstrijskim pravnim modelom. In z zagotavljanjem poslovanja uradov, ustanov in sodišč v slovenskem jeziku. Uveljavljanje tega modela je bilo v prvih letih slovenske oblasti v Prekmurju težavno, saj je primanjkovalo gradiv v slovenskem jeziku in ustrezno usposobljenega kadra, vključno s sodniki. Slovenizacija poslovanja sodišč bi pomenila diskriminacijo na narodni osnovi, če bi bila pripadnikom madžarske in nemške manjšine kratena pravica do rabe njihovega jezika.

Poskusimo pravico do rabe jezika postaviti v širši okvir narodnomanjšinskih *potreb*. Poleg rabe manjšinskega jezika pred sodišči je treba omeniti še rabo jezika v toponomastiki, medijih obveščanja in verskih obredih.

Omenili smo proces slovenizacije. To je najprej pomenilo, da se sloveni *toponomastika*. V Poročilu o obisku gospoda predsednika deželne vlade za Slovenijo v Prekmurju, je med drugim zapisano: »(...) V kolikor je bilo mogoče, so se javni napisi povsodi nadomestili z slovenskimi, če tudi deloma le provizorično, ker v nekaterih krajih ni na razpolago sobnih slikarjev, kateri bi prišli za dotična dela v poštev.«⁷⁷

Zanimiv pa je pripis o rabi jezikov na narodno mešanih območjih: »V jezikovno mešanih krajih je bilo prebivalstvu na prosto dano, da se nabavijo dvojezične napise, a po večini so se preskrbele tudi dotične občine samo slovenske napise.«⁷⁸ Na seznamu štampiljk občinskih uradov je dvojezični krajevni napis le na desetih.⁷⁹

Dvojezično poslovanje v smislu izdajanja uradnih dvojezičnih dokumentov (slovensko-madžarskih oziroma slovensko-nemških) je bilo prepovedano.⁸⁰

Juš Kozak je v svojem potopisu z naslovom *Za prekmurskimi kolniki* iz leta 1934 zapisal, da so

⁷⁶ Glej tudi: Nemeč, *Pravo v Prekmurju*, str. 54–64.

⁷⁷ SI AS 60, Pokrajinska uprava za Slovenijo, Poročilo o obisku gospoda predsednika deželne vlade za Slovenijo v Prekmurju, TE Prekmurje V.

⁷⁸ SI AS 60, Pokrajinska uprava za Slovenijo, Poročilo o obisku gospoda predsednika deželne vlade za Slovenijo v Prekmurju, TE Prekmurje V.

⁷⁹ SI AS 60, Pokrajinska uprava za Slovenijo, Poročilo o obisku gospoda predsednika deželne vlade za Slovenijo v Prekmurju, TE Prekmurje V.

⁸⁰ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Dopis Sreskega poglavarja v Murski Soboti z dne 19. aprila 1929, TE 9.

napisi na trgovinah in gostilnah, obrtniške označke slovenske, zapovedane seveda, ker pričajo imena njihovih lastnikov zgovorno, da prebivajo tod Madžari. Do Kapce, približno dobro uro hoje, je pritisnila madžarska kolonizacija. V Dolenjem in Gorenjem Lakošu, v Gaberju ne čuješ skoraj nikjer slovenske besede, (...).⁸¹

Zapise o izjemno pomanjkljivi rabi slovenskega jezika na napisih v trgovinah je v dokumentih mogoče najti celo leta 1937. Komandir žandarmerijske postaje v Puconcih poroča,

da imajo vsi trgovci v tukajšnjem reonu v trgovinah na posameznih predalih kjer držijo pojedine za prodajo namenjene predmete, napise ali v madžarskem ali pa v nemškem napisu. To so največ emajlirane napisne tablice nabavljene večinoma še pred vojno. Posamezni trgovci od podpisane opozorjeni da morajo tablice oziroma napise zamenjati z slovenskimi se izgovarjajo, da tudi v Mur. Soboti nima nobeden trgovec tablic v slovenskem oziroma v srbo-hrvaškem jeziku nego vsi madžarske ali pa nemške.⁸²

Slovenizacija toponomastike se je zavlekla v 30. leta, ko je izšel Zakon o imenih krajev in ulic in o oznamenovanju hiš s številkami.⁸³ Dvojezičnega imenovanja naselij ni bilo, kot kažeta zemljevida srezov Dolnja Lendava in Murska Sobota, objavljena leta 1937 v *Krajevnem leksikonu Dravske banovine*. Za potrebe pričujočega prispevka sta združena v zemljevidu št. 7.

Mnogo težav je slovenizacija prinašala na strokovnih področjih, pri zdravnikih na primer, ki niso obvladali slovenskega knjižnega jezika.

Pogosto je bila moteča tudi raba manjšinskega – madžarskega – jezika pri bogoslužju. Obtožbe proti duhovnikom so bile pogoste. Rabo madžarskega jezika so prikazovali kot izraz *madžarofilstva* in obliko *madžarske propagande*.⁸⁴

Dopušcanje rabe nemškega jezika pripadnikom nemške manjšine v odnosih z oblastmi se ni obravnavalo kot uresničevanje pravice do rabe materne jezika, ampak kot izraz šibkosti, pokornosti in servilnosti do Nemcev. V navodilih o uporabi službenega jezika, ki jih je uprava dravske banovine sprejela leta 1933, je povedano jasno zapisano:

⁸¹ Kozak, *Za prekmurškimi kolniki*, str. 12.

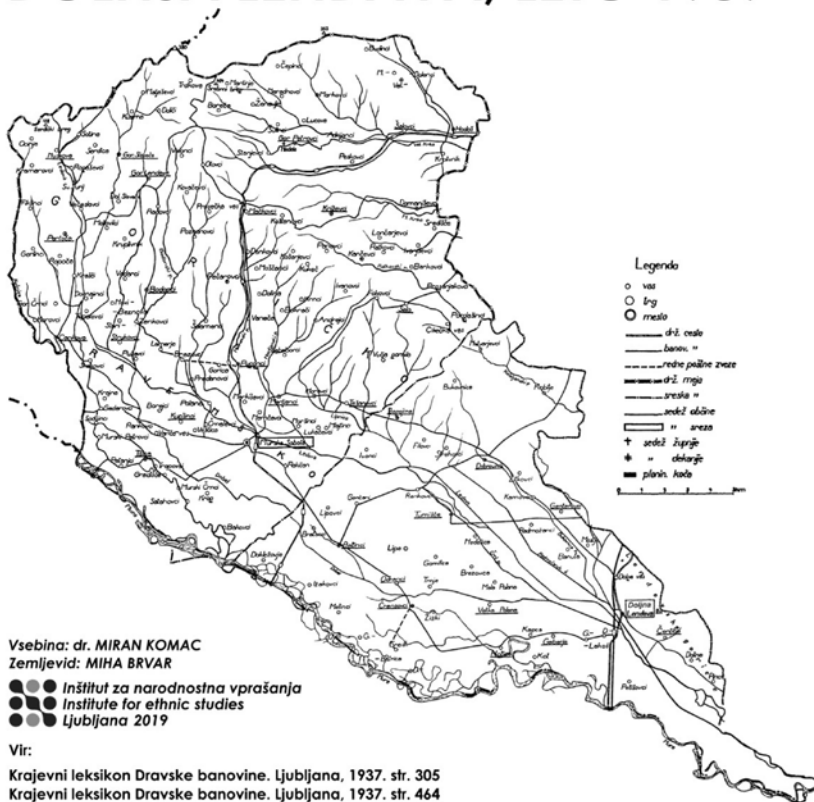
⁸² PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Napisi v trgovinah v tujih jezikih, Poročilo, TE 8.

⁸³ *Zakon o imenih krajev in ulic in o oznamenovanju hiš s številkami*. Uradni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine, 45. kos. (31. 3. 1930), str. 643–646: <https://www.sistory.si/cdn/publikacije/1-1000/182/1929-30.pdf> / (dostop: oktober 2019).

⁸⁴ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Preiskava zoper evangeličanskega duhovnika Hari Leopolda, ovoj 19/19, TE 19.

Zemljevid 7:

SREZ MURSKA SOBOTA IN SREZ DOLNJA LENDAVA, LETO 1937

V javnosti se često čujejo očitki, da postopajo državna in samoupravna oblastva v službenem občevanju z državljani nemške narodnosti v pogledu službenega jezika preveč popustljivo. Čezmerno uobičajena koncesija, da se nemške stranke v službenih razgovorih z državnimi in samoupravnimi funkcionarji poslužujejo nemškega jezika, se pri njih rado tolmači kot znak slabosti in nedovoljne samozavesti na naši strani, naša narodna javnost pa vidi v takem postopku pomanjkljivo pojmovanje državne suverenosti in nezadostno razumevanje poslanstva naše države. Da se ne bi v bodoče ponavljale pritožbe v tem pravcu, dajem naslovom naslednja navodila: Glasom čl. 3. Ustave je službeni jezik v naši kraljevini srbo-hrvatsko-slovenski. Tega jezika se morajo v uradnem občevanju posluževati načeloma vse stranke, ne oziraje se na njih narodnost.⁸⁵

⁸⁵ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Uporaba službenega jezika, navodila, TE 9.

Raba madžarskega jezika pri *bogoslužju* je bila dovoljena Madžarom evangeličanom madžarske narodnosti na Hodošu, v Domanjševcih, Križevcih (vas Pordašinci) in Murski Soboti. Madžarski jezik je bil pri Madžarih kalvin- cih v rabi tudi v Motvarjevcih. Rabo manjšinskih jezikov je dovoljeval Zakon o Evangeličansko krščanski cerkvi v Kraljevini Jugoslaviji, ki je v 26. členu določal, da je treba v cerkvenih občinah, kjer je najmanj ena tretjina članov govorcev drugega jezika, bogoslužje opravljati tudi v tem jeziku.

Velja se dotakniti še enega področja, *rabe jezika manjšin v sredstvih ob- veščanja*. V madžarskem jeziku je izhajal tednik *Szabadság* (Svoboda), ki ga je izdajal murskosoboški posestnik in trgovec Ferdinand Hartner. List je zbiral okrog sebe

Madžare in madžarone in se norčeval iz vsega, kar je bilo slovenske- ga, posebno se je zoperstavljal slovenstvu v Prekmurju ter se zavzemal za vrnitev Prekmurja nazaj k Madžarski. Oblasti so izdajatelja večkrat celo kaznovale. »Zavolo ostroga pisanja tej novin, v šteri je svoje vogrsko ogvūšanje tak batrivno glaslo, so ga dostakrat štrofali, celo pōrgarstvo so njemi ščeli odvzeti, naslednje pa prepovedali vōdavanje tej novin.«⁸⁶

Kritični prispevki do oblasti so leta 1925 vodili k prenehanju izhajanja ča- sopisa (5. julija 1925). Slovenska oblast se je tega dejanja veselila: »Vsa poštena in narodno zavedna javnost je vzela z zadovoljstvom na znanje prestanek lista, ki je s ščuvanjem in pretirano kritiko skušal vzdrževati nezaupanje do naše uprave in netil sovraštvo do vsega kar je prišlo prek Mure.«⁸⁷

V madžarskem jeziku je leta 1926 izhajal tudi tednik *Néplap* (Ljudski list). Izšlo je samo sedem števil.

Omeniti velja še tednik *Mōrszka krajina, gazdasági, politikai és kulturális hetilap: Vérsztveni, politicsni i kulturni tjédnik*, ki je izhajal med letoma 1922 in 1927. Izhajati je začel leta 1922 v dveh jezikih, pisanih vzporedno: prekmurski slovenščini in madžarščini. Tednik je urejal Stevan Kūhar, ki je tudi sam pisal članke. Od leta 1923 ima tednik podnaslov *Muravidék*. Od meseca maja 1927 je izhajal samo v madžarščini in z naslovom *Muravidék*.

Leta 1923 je začel izhajati list *Népujság*. Težko bi ga opredeliti kot glasilo pripadnikov madžarske manjšine. Ustanovili so ga Slovenci, podporniki kr- ščanke politike Slovenske ljudske stranke.

Na koncu velja omeniti še glasilo Narodne radikalne stranke za Madžare v »Prekmurju, tednik *Igazság – Istina* (Resnica). Tednik je začel izhajati v Len- davi leta 1923. Izdajal ga je József Király, posestnik v Gornjem Lakošu. Király

⁸⁶ Kuzmič, *Časopisje raznih strank v Prekmurju*, str. 80.

⁸⁷ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Situacijsko poročilo, ovoj 26/8, TE 26.

se je namreč hotel politično uveljaviti med Madžari na lendavskem območju, čeprav ni imel sposobnosti za politika.«⁸⁸

Časopisja v drugih jezikih ni bilo.

Mogoče bi k zapisanemu dodali še besedo, dve o kulturnem ustvarjanju v *narodnem jeziku*. In že naletimo na *zaplet*. Kulturo je izjemno težko opredeliti. Nič lažje ne bo govoriti o »nacionalni kulturi«. Ko s tem mislimo neko skupnost kulture v nacionalnem okviru, smo v zagati, ker je narod praviloma tudi kulturno segmentiran na razrednih delitvah in še po drugih družbenih šivih. Kot narodna zavest je bilo tudi tisto, kar je postajalo neka nacionalna kultura, dolgo deponirano v krogih vladajočih razredov: »navadno ljudstvo je imelo praviloma dokaj različne kulturne horizonte in domete. Pogosto nepismeno in neizobraženo je imelo lastno, naj ji tako rečemo, ljudsko kulturo, kar je bilo pogosto v velikem kontrastu s kulturo aristokracije in velike buržoazije.«⁸⁹ Te pa v Prekmurju ni bilo prav veliko, pa še ta je bila večinoma neslovenskega porekla.

PRAVICA DO OSNOVNOŠOLSKEGA POUKA⁹⁰

Višji šolski svet, ki je bil z odlokom Narodne vlade št. 10 452 ustanovljen 31. decembra 1918, je na svoji seji 30. oktobra 1919 sklenil,

naj bo na šolah v Prekmurju, kjer je bila večina otrok slovenske narodnosti, učni jezik slovenski. Če pa se prijavi vsaj 15 učencev, se uvede madžarščina kot neobvezen učni predmet, in to od 3. razreda dalje. V tistih prekmurskih krajih, kjer prebivajo Madžari ali Nemci in so v večini, naj bo učni jezik madžarščina ali nemščina. Na teh manjšinskih šolah je bila slovenščina obvezen učni predmet od 3. razreda dalje.⁹¹

Izjemno zanimive so odločitve, ki so jih še sprejeli na tej seji. Na tistih šolah, na katerih ni

mogoče poučevati v knjižni slovenščini (Prekmurje), se lahko poučuje v prekmurščini, a od 1. razreda dalje naj se učenci učijo tudi knjižne slovenščine v govoru, pisanju in branju. Glede učnih knjig so sklenili, naj

⁸⁸ Kuzmič, *Časopisje raznih strank v Prekmurju*, str. 81.

⁸⁹ Južnič, *Novejša zgodovina*, str. 148.

⁹⁰ Obsežno bibliografijo o šolstvu v Prekmurju je sestavil Franc Kuzmič. Dostopna je na: <http://www.pomurski-muzej.si/izobrazevanje/gradiva-pomurja/bibliografije/tematske-bibliografije/solstvo/> (dostop: oktober 2019).

⁹¹ Ostanek, *Manjšinske šole na slovenskem ozemlju*, str. 632. O manjšinskem šolstvu glej še: Ostanek, *Pregled razvoja manjšinskega šolstva*.

v madžarskih in nemških oddelkih uporabljajo začasno novim razmeram primerno stare učbenike. Tudi glede učnega jezika v obeh meščanskih šolah je bilo sklenjeno, da v Dolnji Lendavi ostane madžarščina učni jezik ter slovenščina obvezen učni predmet. V Murski Soboti pa je bila učni jezik slovenščina z neobveznim poukom nemščine ali madžarščine.⁹²

Zapisali smo že, da temeljni problem novih oblasti ni bilo varstvo narodnih manjšin, ampak slovenizacija Prekmurja. Tudi šolskega ustroja. Najprej je bilo na vrsti *čiščenje*.

Naj samo navedem, da je bilo l. 1919 v Prekmurju 92 šol, in sicer 34 eno-, 40 dvo-, 11 tro-, 6 štiri- in ena pet razredna. V službi je ostalo 64 učiteljev, odslovljenih je bilo 87, namestiti je bilo treba 104 učitelje in šele aprila 1920. je bilo prideljenih 40 učiteljskih moči iz Slovenije.⁹³

Šolski sistem je eden najpomembnejših medijev (narodne) socializacije. Tega so se slovenske oblasti dobro zavedale. Zato je bilo v odloku kraljeve banke uprave v Ljubljani št. IV. No. 5383/1 z dne 27. marca 1931 določeno, naj v

obmejnih srezih nastavljajo zanesljive v narodnem boju izkušene borce, ki naj bodo misijonarji narodnega in državnega edinstva. Skušalo se je nekatere učitelje domačine ob koncu šolskega leta premestiti v ostali del Dravske banovine, a se jih je na njih lastno prošnjo in na prošnjo lokalnih faktorjev do nadaljnega pustilo na svojih dosedanjih službenih mestih. Kot učitelji odgovarjajo popolnoma vsem zahtevam, manj kot vzgojitelji v državotvornem duhu, dasiravno se trudijo in kažejo najboljšo voljo, vendar pa še narod vidi v njih vedno njihove prejšnje voditelje, ki so ravno za časa Madžarske bili pospeševalci madžarizacije. Večinom so to že starejši možje, ki bodo šli kmalu v pokoj ter bi nam lahko s svojo premestitvijo po svoji vrnitvi več škodovali, nego bi pa njihova premestitev koristila.⁹⁴

Ta zamisel se ni skladala z idejo narodnomanjšinskih šol. V Prekmurju je bilo sredi 20. let 20. stoletja devetnajst osnovnih in meščanskih šol, v katerih je bil učni jezik madžarski ali nemški. Arhivsko gradivo pravi, da so bile leta 1923 te šole v naslednjih krajih:

⁹² Ostanek, *Manjšinske šole na slovenskem ozemlju*, str. 632.

⁹³ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Uradna kronika sreskega poglavarja (Lipovška), TE 26.

⁹⁴ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Letno situacijsko poročilo za leto 1931, TE 26.

1. Čentiba: 2 razreda, 1 vzporednica v madžarskem jeziku
2. Dobrovnik: 3 vzporednice madžarski jezik
3. Dolina pri Lendavi: 1 razred, madžarski jezik
4. Dolnja Lendava: 5 razredov, 5 vzporednic v madžarskem jeziku
5. Dolga vas: 4 razredi, dve vzporednici v madžarskem jeziku
6. Domanjševci: 2 razreda, evangeličanska, v madžarskem jeziku
7. Fikšinci: 1 razred, rimokatoliški, nemški jezik
8. Gaberje: 2 razreda, rimokatoliška, madžarski jezik
9. Genterovci: 1 razred, občinski, madžarski jezik
10. Gornji Lakoš: 2 razreda, rimokatoliška, madžarski jezik
11. Hodoš: 1 razred, evangeličanski, madžarski jezik
12. Kapca: 2 razreda, rimokatoliška, madžarski jezik
13. Kramarovci: 2 razreda, državna, nemški jezik
14. Motvarjevci: 1 razred, evangeličanski, madžarski jezik
15. Petišovci: 2 razreda, rimokatoliška, madžarski jezik
16. Prosenjakovci: 2 razreda, državna, madžarski jezik
17. Radmožanci: 2 razreda, rimokatoliška, madžarski jezik
18. Zamostje: 2 razreda, rimokatoliška, madžarski jezik
19. Ženavlje: 2 razreda, državna, madžarski jezik.⁹⁵

V poročilu višjega šolskega nadzornika Gabrška višjemu šolskemu svetu o razmerah v prekmurskih šolah je podatek, da je v okraju Dolnja Lendava delovala tudi *židovska enorazrednica*.

Za manjšinske šole je veljal enak učni načrt kakor za druge osnovne šole. Nastanek in obstoj manjšinske šole je bil odvisen od števila prijavljenih otrok, pripadnikov narodne manjšine. Zakon o narodnih šolah je določal, da je možno manjšinski oddelek odpreti tedaj, ko je prijavljenih vsaj trideset otrok. Učni jezik

je bila materinščina učencev. Slovenščina je bila obvezni učni predmet od 3. razreda dalje. V 46. členu (Zakona o narodnih šolah iz leta 1929, op. M. K.) pa je bilo povedano, da morajo učenci državnega tj. slovenskega ali srbohrvaškega materinega jezika obiskovati šole z državnim učnim jezikom, pač so lahko učenci drugih narodnosti, na željo staršev obiskovati oddelke z državnim učnim jezikom namesto v manjšinskih. V krajih, kjer ni bilo dovolj šoloobveznih otrok neke narodnostne manjšine, da bi odprli manjšinski oddelek, so morali ti otroci obiskovati pouk v šolah z državnim učnim jezikom.⁹⁶

⁹⁵ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Osnovne in meščanske šole v Prekmurju (1923), TE 20.

⁹⁶ Ostanek, *Manjšinske šole na slovenskem ozemlju*, str. 635.

Ostanek še zapiše,

da je bila nemška manjšina v primerjavi madžarsko favorizirana. Pripadniki madžarske manjšine v Sloveniji so zaradi predpisov pri vpisovanju v manjšinske oddelke često priglašali svoje otroke za vpis v slovenske oddelke, in kjer ni bilo dovolj učencev za nadaljnji obstoj, so bili madžarski manjšinski oddelki postopoma ukinjeni; leta 1940/41 so ostali le še oddelki v Hodošu, Genterovcih in Domanjševcih.⁹⁷

László Göncz zapiše, da je madžarska manjšina je le s težavo uspela organizirati kvalitetno omrežje šol z madžarskim učnim jezikom.

Prav zaradi pomanjkanja primerne učiteljskega kadra je bil nivo pouka izredno slab, nadalje, niti možnosti za poznejše nadaljevanje izobraževanja v madžarskem jeziku ni bilo, in vse to je v veliki meri pripomoglo k razvrednotenju madžarskih šol. Tudi sami madžarski starši so postali nezaupljivi do lastnega osnovnega šolstva. Plod tega je velik osip vpisa otrok v madžarske šole. Ta pojav je bil tako močan, da so v šolskem letu 1938–1939 ukinili madžarske šole. Verjetno ni treba posebej naglasiti, da je oblast naredila vse, da bi do tega dogodka čim prej prišlo in je zaprtje madžarskih šol z veseljem uredila.⁹⁸

PRAVICA DO USTREZNE UDELEŽBE PRI SREDSTVIH IZ JAVNIH FONDOV

Posebna pogodba je določala, da je treba narodnim manjšinam nameniti pravičen delež sredstev iz javnih fondov, državnih ali občinskih, ki so bili namenjeni vzgojnim, verskim ali dobrodelnim namenom. Vprašanje bi se lahko glasilo, kako je država skrbela za manjšinsko šolstvo? V pedagoško-andragoškem in materialnem pogledu. Aktivne politike države do ohranjanja in razvoja manjšinskega šolstva, kar bi danes opredelili kot *pozitivna diskriminacija*, ni bilo. Država se je postavila v *nevtralno* držo in mirno opazovala *naravni zaton* manjšinskega šolstva. Namen je bil verjetno očiten. Čim manj izobraženstva, bolj upogljiva manjšina! V arhivskih virih ni podatkov o tem, da bi slovenske oblasti namenjale posebna sredstva za razvoj vzgojnih, verskih ali karitativnih ustanov madžarske ali nemške narodne manjšine.

⁹⁷ Ostanek, *Manjšinske šole na slovenskem ozemlju*, str. 636–637.

⁹⁸ Göncz, *Madžarska manjšina v Republiki Sloveniji*, str. 81.

Država je namenjala določena sredstva za razvoj različnih gospodarskih aktivnosti. V situacijskem poročilu za leto 1931 na primer piše, da je sreski odbor sicer razpolagal s pičlimi sredstvi, so pa »denarni prispevki odbora omogočili za dvig kmetijstva mnogo ukrepov, ki bi sicer izostali«. ⁹⁹

Ni podatkov o narodni pripadnosti dobitnikov denarne pomoči. Ta ugotovitev velja tudi za druga področja, tako da odgovora na vprašanje o uresničevanju pravice do udeležbe pri pridobivanju sredstev iz javnih fondov nimamo. Morda bi se v arhivskem fondu sreza Dolnja Lendava našli drugačni podatki.

ZAKLJUČEK

Formalna priključitev Prekmurja je sprožila proces zapletenega preurejanja stoletja grajenih vezi med različnimi sloji prekmurskega življa. V preteklosti zgrajeni odnosi so bili pogosto v opreki z interesi in željami novih oblasti. Spreminjanje vloge in statusa. Bili so tudi v nasprotju z interesi narodnih manjšin; te so sodile med narode, ki so bili do leta 1919 solastniki suverenosti na prekmurski zemlji ter v veliki meri tudi lastniki materialnih dobrin. Zamenjava vlog je morala biti boleča in travmatična. Pripadnikom narodnih manjšin se je Slovenija zdela vse kaj drugega kot *nova domovina*. Morda tudi zato, ker so bili deležni le skromnega nabora *posebnih narodnomanjšinskih pravic*. Verjetno bi bilo *terjati kaj več* pri pripadnikih večinskega naroda obravnavano kot grob poskus ohranjanja starih privilegijev. Pregledovalcu arhivskih virov se zdi, da so pripadniki različnih narodnih skupin živeli bolj *eden poleg drugega* kot *skupaj*.

⁹⁹ PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota, Letno situacijsko poročilo za leto 1931, TE 26.

VIRI IN LITERATURA

KRATICE

ARS – Arhiv Republike Slovenije

PIŠK MS – Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota

ARHIVSKI VIRI

ARS, SI AS 60, Pokrajinska uprava za Slovenijo,

- Razmejitev v Prekmurju, protidržavne demonstracije, 6. 11. 1921, spis 982, TE Prekmurje IV.
- Poročilo o potovanju v Prekmurje, Spis 12943, TE Prekmurje IV.
- Bratje, TE Prekmurje IV.
- Razmere v Prekmurju. Civilni Komisar za Prekmurje v Murski Soboti, 12. 4. 1921, TE Prekmurje V.
- Franc Vojsk: Prekmurje v gospodarskem in tudi drugem oziru, TE Prekmurje V.
- Poročilo Okrajnega glavarja v Murski Soboti, 2. 9. 1921, TE Prekmurje V.
- Poročilo o obisku gospoda predsednika deželne vlade za Slovenijo v Prekmurju, spis 2013/1920, TE Prekmurje V.

ARS, SI AS 220, Komisija pri predsedstvu SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorja in njegovih pomagačev. Elaborat o splošnem pregledu vojnih zločinov v Prekmurju. Šk.1. PE 1.

PIŠK, Sresko načelstvo Murska Sobota

- Dopis Zveze županov in občinskih predstojnikov dolnjelendavskega okraja v Dolnji Lendavi (Prekmurje), ovoj 1/60, TE 1.
- Zapisnik pisan dne 18. januarja 1935 pri občinskem uradu v Kupšincih ob priliki občinske upravne seje, ovoj 2/50, TE 2.
- Spomenica in rezolucija o položaju kmetijstva v srezu Murska Sobota, ki jo je sprejel Sreski kmetijski odbor dne 13. novembra 1931, ovoj 7/42, TE 7.
- Napisi v trgovinah v tujih jezikih, Poročilo, ovoj 8/66, TE 8.
- Uporaba službenega jezika, navodila, Kraljevska banska uprava dravske banovine, ovoj 9/1, TE 9.
- Dopis Sreskega poglavarja v Murski Soboti z dne 19. aprila 1929, ovoj 9/73, TE 9.
- Ministrstvo trgovine in industrije, oddelek v Ljubljani, ovoj 9/110, TE 9.
- Cigansko vprašanje, ovoj 15/2, TE 15.
- Situacijsko poročilo, ovoj 15/13, TE 15.

- Seznam čez število bivajočih ciganov v srezu, ovoj 15/6, TE 15.
- Spomenica v zadevi agrarne reforme v Prekmurju, sprejeta na zboru zaupnikov za Prekmurje dne 18. januarja 1921 v Dolnji Lendavi in na velikem ljudskem zborovanju dne 19. januarja 1921, ovoj 16/1, TE 16.
- Osnovne in meščanske šole v Prekmurju (1923), ovoj 20/57, TE 20.
- Seznam čez osebe ogrske narodnosti in pristojnosti katere so za izgon potrebni, ovoj 20/59, TE 20.
- Veterinarsko letno poročilo za leto 1930, ovoj 24/65, TE 24.
- Situacijsko poročilo, 30. 7. 1920, ovoj 26/4, TE 26.
- Razmere v Prekmurju, ovoj 26/5, TE 26.
- Situacijsko poročilo, ovoj 26/8, TE 26.
- Letno situacijsko poročilo za 1931, ovoj 26/9, TE 26.
- Letno situacijsko poročilo za leto 1932, ovoj 26/10, TE 26.
- Letno situacijsko poročilo za leto 1936, Načelstvo sreza Murska Sobota, ovoj 26/14, TE 26.
- Letno situacijsko poročilo za leto 1937, Kraljevska banska uprava Dravske banovine, oddelek II., ovoj 26/15, TE 26.
- Letno poročilo za leto 1940, Načelstvo sreza Murska Sobota, ovoj 26/18, TE 26.
- Uradna kronika sreskega poglavarja v Murski Soboti (Lipovška), 30. 1. 1926, ovoj 26/20, TE 26.
- Letno poročilo za leto 1939, Načelstvo sreza Murska Sobota, ovoj 26/17, TE 28, ovoj 8/106, TE 8.
- Velikemu županu mariborske oblasti, ovoj 15/3, TE 15.
- Preiskava zoper evangeličanskega duhovnika Hari Leopolda, ovoj 19/19, TE 19.

POPISI PREBIVALSTVA

- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 januara 1921 god. Sarajevo: Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, 1932.*
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine. Knjiga I. Beograd: Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, 1937.*
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine. Knjiga II. Beograd: Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, 1938.*
- Die Gliederung der Bevölkerung des ehemaligen Jugoslawien nach Muttersprache und Konfessionen nach den unveröffentlichten Angaben von 1931. Dunaj: Selbstverlag der Publikationsstelle, 1943.*

SPLETNI VIRI

- Kuzmič, Franc, *Bibliografija šolstva v Prekmurju*: <http://www.pomurski-muzej.si/izobrazevanje/gradiva-pomurja/bibliografije/tematske-bibliografije/solstvo/> (Dostop: oktober 2019).
- Ružič, Aleksander, *Družbeni tokovi v Občini Gornji Petrovci po priključitvi Prekmurja h Kraljevini SHS*: <http://aleksander-ruzic.si/druzbeni-tokovi-v-obcini-gornji-petrovci-po-prikljucitvi-prekmurja-h-kraljevini-shs/> (dostop: oktober 2019).
- Začasni zakon z dne 10. maja 1920 o pogodbi med glavnimi zavezniškimi in pridruženimi silami in državo Srbov, Hrvatov in Slovencev. Uradni list Pokrajinske uprave za Slovenijo, 118 (29. 9. 1921), str. 597–599: https://www.sistory.si/cdn/publikacije/1-1000/211/UL_1921.pdf / (dostop: oktober 2019).
- Zakon o imenih krajev in ulic in o označevanju hiš s številkami. Uradni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine, 45. kos. (31. 3. 1930), str. 643–646: <https://www.sistory.si/cdn/publikacije/1-1000/182/1929-30.pdf> / (dostop: oktober 2019).
- Zakon o evangelijsko-krščanskih cerkvah in reformirani krščanski cerkvi Kraljevine Jugoslavije. Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine, 7. kos. (11. 6. 1930), str. 71–74: <https://www.sistory.si/cdn/publikacije/1-1000/183/1930.pdf> / (dostop: oktober 2019).

ČASOPISNI VIRI

- Jugoslavija*, 1921.
Novine, 1929.

LITERATURA

- Bedrač, Marjetka, *Sinagoga Maribor ob desetletnici delovanja*. Maribor: Sinagoga, 2011.
- Bensa, Stanko, *Od Soče do Mure. Pot istrskih in primorskih beguncev*. Lendava: Krajevna skupnost Pince Marof – Benica in društvo Primorci in Istrani v Prekmurju, 2011.
- Brumen, Borut, *Na robu zgodovine in spomina: Urbana kultura Murske Sobotne med letoma 1919 in 1941*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1995.
- Gašpar, Mirjana; Lazar, Beata, *Židje v Lendavi*. Lendava: Lindplast, 1997.
- Göncz, László, Madžarska manjšina v Republiki Sloveniji in nivo strpnosti slovenske večine do nje. V: Tišljar, Zlatko; Širec, Alojz (ur.), *Zbornik referatov mednarodnega znanstvenega simpozija Strpnost do manjšin*. Maribor: Pedagoška fakulteta, Inter-kulturo, 1997, str. 79–88.
- Göncz, László, *A muravidéki magyarság 1918–1941*. Lendava: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 2001.

- Južnič, Stane, *Novejša zgodovina*. Ljubljana, Univerzum, 1981.
- Kokolj, Miroslav; Horvat, Bela, *Prekmursko šolstvo*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1977.
- Kovács, Attila, *Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között*. Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 2004.
- Kovács, Attila, Številčni razvoj prekmurskih Madžarov v 20. stoletju. *Razprave in gradivo*, 48/49 (2006), str. 6–38.
- Kovács, Attila, Agrarna reforma in kolonizacija na območju Dolnje Lendave med obema vojnama. *Razprave in gradivo*, 53/54 (2007), str. 68–98.
- Kozak, Juš, *Za prekmurskimi kolniki*. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1934.
- Kristen, Samo, Nekatere značilnosti pravnega varstva manjšin v Državi SHS, Kraljevini SHS in Kraljevini Jugoslaviji (1918–1941). V: Grafenauer, Danijel; Munda Hirnök, Katalin (ur.), *Raznolikost v raziskovanju etničnosti: Izbrani pogledi*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2016, str. 120–141.
- Kuzmič, Franc, Časopisje raznih strank v Prekmurju. *Zbornik soboškega muzeja* 1 (1991), 1990, str. 75–88.
- Lipušček, Uroš, *Prekmurje v vrtincu Pariške mirovne konference 1919*. Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija, 2019.
- Luthar, Oto, *Po robovih spomina: Antisemitizem in uničenje prekmurske judovske skupnosti*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.
- Nečak Lük, Albina, Etnije Prekmurja v preteklosti in danes. V: Holcman, Borut; Ramšak, Franci (ur.), *Šiftarjev zbornik: Pravo – narod – kultura*. Maribor, Petanjci: Pravna fakulteta, Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija, 2001, str. 191–201.
- Nemec, Janez, Pravo v Prekmurju po 12. avgustu 1919. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 60 (1989), str. 54–64.
- Ostaneč, France, *Pregled razvoja manjšinskega šolstva na slovenskem ozemlju: Razstava v slovenskem šolskem muzeju v Ljubljani*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1966.
- Ostaneč, France, Manjšinske šole na slovenskem ozemlju. V: Schmidt, Vlado; Melik, Vasilij; Ostaneč, France (ur.), *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970, str. 629–640.
- Pančur, Andrej, *Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta*. Celje: Zgodovinsko društvo, 2011.
- Roter, Petra, *Narodne manjšine v mednarodnih odnosih*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2009.
- Splošni pregled Dravske banovine. Glavni statistični podatki. Upravna, sodna in cerkvena razdelitev ter imenik krajev po stanju 1. julija 1939 z dvema zemljevidoma po stanju 1. julija 1939*. Ljubljana: Kraljeva banska uprava Dravske banovine, 1939.
- Zorn, Tone, Iz splošne problematike v Prekmurju po priključitvi k Jugoslaviji v letih 1919–1922. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 55 (1984), str. 50–56.

SUMMARY

Miran Komac

THE REBUS OF ETHNIC MINORITIES IN PREKMURJE 1920–1941

On 4 August 1919 the delegation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was informed that they may occupy Prekmurje as far as the agreed border, the divide between the Mura and the Rába river basins. The Yugoslav troops occupied Prekmurje on 12 August 1919.

Prekmurje fell into our hands by a (happy) coincidence. The programme *Zedinjena Slovenija* (United Slovenia) did not include it in the Slovene state framework. This is evident also in the 1921 population census, which was taken by the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and contains a reference to *Slovenia with Prekmurje*. Prekmurje was an ethnically diverse territory. The majority of its population was Slovene; however, it was populated also by Hungarians, Germans, Romanians, Jews, and a number of other small ethnic groups. Its religious diversity is also worth mentioning, as the area was populated by Catholics, Protestants, and Calvinists. In terms of ethnic minorities and religion, Prekmurje represented a veritable *mini mundus*.

The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes belonged to the category of newly established or expanded states which had to conclude special agreements with the Allies, committing themselves to respect rights of the minorities.

The agreement signed by the major Allied Powers, the associated powers and the state of Serbs, Croats and Slovenes pertaining to the protection of ethnic minorities in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was based on the provisions stipulated in Article 51 of the Treaty of Saint Germain (with Austria) and Article 44 of the Treaty of Trianon (with Hungary). The treaty was signed on 10 September 1919; it was published in *Službene novine Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca* (133a/1920) on 19 June 1920, and in Slovenia not until 29 September 1921.

Writing about the protection of ethnic minorities on paper is a fairly simple undertaking. Implementing these rules in everyday life is a more difficult task. With the smell of gunpowder still lingering in the air, the newly drawn border with Austria and Hungary transformed and established economic, political, and cultural currents anew. Hungarians were replaced by Slovenes

as holders of sovereignty. Slovenes gained political power, while the economic power remained mostly at the hands of Hungarians, Germans, and Jews, which was not a promising prospect for a benevolent regulation of minorities' status and position.

In terms of the Slovene state's attitude towards ethnic minorities, another process, i.e. the Slovene nation building, is important. The framework (borders, area, state apparatus) that moulded the Slovene nation from a multitude of regional, local, cultural, and linguistic differences into a structured whole by means of the authority of power and different socialization media, primarily school system, was not established until the end of World War I. Everything standing out from the prescribed pattern of the Slovene nation had to fall away. The wording used by Massimo D'Azeglio when referring to Italians in the period of Italy's unification in the 19th century: "*Abbiamo fatta l'Italia, ora dobbiamo fare gli Italiani,*" could be applied also in the Slovene case: *We have created Slovenia, now we have to create Slovenes as well.* This holds particularly good for the Prekmurje Slovenes. A Slovene teacher who relocated to Prekmurje described the situation, saying that "*the soul of the Prekmurje people has not yet become one with the soul of the homeland, the heart of the local people has yet to beat with our heart*" (Kokolj, Horvat 1977, 307).

When amalgamating the Slovene nation, members of ethnic minorities represented a disruptive element; it was not easy to *melt* them into Slovenes. Ethnic tensions and conflicts were placed in the cradle of the Slovene state.

To members of ethnic minorities, the Slovene state signified a foreign country, and historical states that led to the emergence of minorities were considered to be unjust and should be done away with as soon as possible. To them, their status of a minority was a temporary one, a period which must be used for a thorough preparation of a re-regulation of state borders. Additionally, a specific state of mind that spread among members of ethnic minorities in Slovenia in the interwar period should be mentioned as well, namely their sense of frustration. Having formerly been members of ruling nations (Germans, Hungarians), they became a minority almost overnight, which could be alleviated solely by vitalizing the idea that the state and territorial solution defined by the Treaties of Saint Germain and Trianon was of a temporary nature.

Árpád Hornyák

MADŽARSKI REVIZIONIZEM IN MADŽARSKO-JUGOSLOVANSKI DIPLOMATSKI ODNOSI OD DRUGE POLOVICE TRIDESETIH LET 20. STOLETJA DO APRILSKE VOJNE¹

HORNYÁK, Árpád, dr., docent, Katedra za sodobno zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Pécsu (Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Modernkori Történeti Tanszék), H-7624 Pécs, Rókus utca 2, hornyak.arpad@pte.hu

Madžarski revizionizem in madžarsko-jugoslovanski diplomatski odnosi od druge polovice tridesetih let 20. stoletja do aprilske vojne

Odnosi Madžarske z Jugoslavijo med obema vojnama so bili opredeljeni z mednarodnim redom, vzpostavljenim po prvi svetovni vojni. Madžarsko je to močno oviralo, zato si je uradna Budimpešta ves čas odločno prizadevala za spremembo, kar pa ji na začetku ni prav uspevalo. Do preboja je prišlo v tridesetih letih 20. stoletja, ko je bilo mednarodno okolje, v povezavi s spremembami v Nemčiji, madžarskim zahtevam že nekoliko bolj naklonjeno. Kljub temu se moramo zavedati, da je bila med državami male antante Madžarska še najbolj strpna do svoje južne sosede in se je bila za priznavanje svoje dobronamernosti pripravljena odpovedati celo izgubljenim ozemljem.

Ključne besede: Madžarska, revizija, Jugoslavija, mednarodni odnosi, madžarska manjšina

HORNYÁK, Árpád, PhD, Associate Professor, University of Pécs, Faculty of Humanities, Department of Contemporary History (Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Modernkori Történeti Tanszék), H-7624, Rókus utca 2, hornyak.arpad@pte.hu

Hungarian Revisionism and the Hungarian-Yugoslav Diplomatic Relations from the Second Half of the 20th Century to the April War

Hungary's relations with Yugoslavia in the interwar period were defined by the international order, which was established after World War I. This was a severe hindrance to Hungary, wherefore official Budapest strove for a change, which did not quite work out initially. The breakthrough occurred in the 1930s, when the international milieu, in connection with the changes taking place in Germany, was somewhat more favourably disposed towards Hungarian demands. Nevertheless, we must be aware that Hungary was the most tolerant country among those in the Little Entente with regards to its southern neighbours and that it was even willing to give up lost territories to prove its good intentions.

Key words: Hungary, revision, Yugoslavia, international relations, the Hungarian minority

¹ Pripravljeno s podporo raziskovalne skupine MTA-Lendület Trianon 100 Kutatócsoport.

UVOD

Revizionizem na Madžarskem je star toliko kot trianonska mirovna pogodba. Pogoje, ki so jih postavili Madžarski, so vsi družbeni sloji, ne glede na politično pripadnost, ocenili za nepravilne, vsakokratne madžarske vlade pa so v skladu s tem za svoj najpomembnejši zunanjepolitični cilj izpostavile spremembo mirovne pogodbe. Uradna Budimpešta je bila nezadovoljna z vsemi svojimi mejami, zato je za nepravilno in nesprejemljivo ocenila tudi južne, za spremembo katerih si je, z večjo ali manjšo intenzivnostjo, v danem obdobju vseskozi vztrajno prizadevala. Vendar so bile njene revizionistične zahteve najskromnejše prav do Jugoslavije, saj je Beograd dobil najmanjši teritorij. Za razjasnitev stanja je treba omeniti, da je bila Madžarska v bistvu nezadovoljna z mejno črto, določeno vzhodno od Prekmurja, Medžimurja in Donave, ter so reko Dravo kot mejo oziroma odcepitev hrvaškega in slavonskega ozemlja pravzaprav sprejele vse madžarske vlade, od Károlyija do Bárdossyja. Ozemeljske zahteve Madžarske do njene južne sosede so se tako omejile le na trikotnik Bačka, Banat, Baranja ter na Medžimurje in Prekmurje.

REVIZIONISTIČNE ZAHTEVE DO JUGOSLAVIJE

Madžarske cilje glede Jugoslavije je najnatančneje povzel zunanji minister Miklós Bánffy v telegramu, ki ga je 1. januarja 1922 poslal Albertu Nemesu, madžarskemu veleposlaniku v Rimu. Na podlagi tega naj bi glavni cilj bil razdelitev Jugoslavije na dve državi: na Srbijo (pri tem je mislil na staro Srbijo vključno z Makedonijo, Sandžakom, Črno goro in Dalmacijo) oziroma na Hrvaško, skupaj s slovenskimi ozemlji. Posledično bi Madžarska na južni strani namesto z eno 13 milijonsko državo mejila s kar dvema manjšima, ki bi gospodarsko, vojaško in glede na število prebivalcev bili veliko šibkejši od Madžarske.² (Dogodki in spremembe, ki so se v devetdesetih letih 20. stoletja dogajale na ozemlju Jugoslavije so presegle celo najbolj ambiciozne sanje madžarskega zunanjega ministra). Tej, z madžarskega vidika optimalni ideji, se je kasneje pridružila še zamisel, ki se je z večjo ali manjšo intenzivnostjo nenehno pojavljala in ki je na južnoslovansko državo računala kot na najšibkejši člen male antante, s pomočjo katere bi lahko nekoliko sprostili državo oklepajoč obroč male antante. Madžarska zunanja politika je menila, da je Jugoslavija edina država naslednica, s katero bi obstajala možnost sklenitve posebnega sporazuma, ki bi državi omogočila svobodni (svobodnejši) pristop do politike drugih

² MNL OL, K64-1922-6-23. 510/res.

dveh držav male antante. To prepričanje je bilo še posebej izrazito od sredine tridesetih let 20. stoletja, ko se je zaradi hitre spremembe mednarodnih razmer in ravnovesja sil uspeh revizijske politike postopoma začel približevati.

O uradni revizijski politiki na državni ravni lahko v bistvu govorimo šele po letu 1927, ko so bili izpolnjeni nekateri temeljni pogoji, da glede mirovne pogodbe – poleg izražanja družbenega nezadovoljstva, ki je bilo prisotno že od vsega začetka – tudi na vladni ravni priznajo potrebo po spremembi trenutnega stanja. Ti pogoji so vključevali odpravo stalnega vojaškega nadzora v državi poleti 1927, ukinitve nadzora Društva narodov nad državnim proračunom in nenazadnje tudi sklenitev sporazuma o prijateljstvu z Italijo aprila 1927. Rezultat teh treh dejavnikov je bil, da je Madžarska povrnila svojo finančno in delno tudi vojaško suverenost ter pridobila podporo velesile, s čimer je nekoliko sprostila obroč male antante.

Madžarske vlade so si to priložnost sicer prizadevale izkoristiti, vendar je skrb, poleg številnih objektivnih ovir (pomanjkanje pripravljenosti vodilnih velesil, da bi sprejele revizijo in ostro nasprotovanje male antante, omejeni viri države) povzročalo tudi dejstvo, da ni bilo enotnega stališča glede območij, katerih povrnitev bi Madžarska naj zahtevala, ter načel, na katerih bi naj ta zahtevek temeljil. Zamisel o reviziji je v osnovi imela tri smernice. 1) Vrnitev odcepljenih območij na podlagi etničnega načela – oziroma vseh območij, kjer so živeli večinoma pripadniki madžarske narodnosti. 2) Integralnost – oziroma načelo »vse nazaj«, po katerem bi morali vsa območja, ki so bila znotraj meja zgodovinske Madžarske, vrniti pod pristojnost Budimpešte. 3) Optimalna revizija – privrženci tega načela so menili, da je treba pridobiti največ, kar je v danih okoliščinah mogoče.³ Slednje, to je pridobitev ozemlja korak za korakom, je bilo v bistvu usmerjeno v postopno uresničevanje integrirane revizije. Madžarske vlade niso imele pripravljenih minimalnih zahtev, s katerimi bi lahko stopile pred mednarodno javnost, kar je bila posledica dejstev, da revizijske zahteve teoretično niso bile izdelane ter praktično niso bile niti izvedljive. V ozadju tega pa je seveda obstajala tudi bojazen, da se bodo tistega, česar ne bo med njihovimi zahtevami, molče odpovedali. Odgovornosti za to pa si ni upala/želela prevzeti nobena madžarska vlada. Do omenjene zadeve je prišlo šele spomladi leta 1934, ko je Gömböseva vlada na Mussolinijevo prošnjo končno pripravila dokument, v katerem je razdelala, katera ozemlja želi dobiti nazaj. Za osnovo so vzeli strateške/obrambne vidike in gospodarske interese, zahtevali pa so približno polovico odcepljenega ozemlja. Načrt je temeljil na logiki, češ da je leta 1920 popustila Madžarska, zdaj pa je na vrsti druga stran. S tem bi se ozemlje države povečalo na približno 195 tisoč km²

³ Zeidler, A revíziós gondolat.

ter 15,4 milijoni prebivalcev. Na ta način bi Madžarska postala enakovredna državam male antante. Če bi se načrt uresničil, bi se občutno zmanjšala njena odvisnost od surovin, zato pa bi se delež manjšin povečal na 37 %.⁴

Z drugimi besedami, ta načrt etničnega načela v bistvu sploh ni upošteval, kar je zanimivo predvsem zato, ker je po določitvi trianonskih meja več kot pol milijona Madžarov pripadlo Jugoslaviji. Madžarska vlada je vseskozi poudarjala, da je ena od prednostnih nalog njene zunanje politike izboljšanje položaja Madžarov, ki živijo na odcepljenih ozemljih (med njimi tudi tistih, ki so živeli v Jugoslaviji). V resnici pa se je ta politika le redko uveljavila. Predvsem zato, ker je bilo vprašanje manjšin za madžarsko-jugoslovanske odnose v tem obdobju večinoma drugotnega pomena. Potreba po tem, da bi za manjšine v Jugoslaviji izbrili določene ugodnosti, je bila samo ena od elementov madžarske zunanje politike. Madžarska manjšina v Jugoslaviji je bila le orodje v rokah Budimpešte za uresničitev svojega najpomembnejšega zunanjepolitičnega cilja, to je revizije, in sicer z odstranitvijo največje ovire – male antante. Vprašanje položaja Madžarov v Jugoslaviji je bilo mogoče podrediti vprašanju zблиževanja z omenjeno državo, zato je bilo izboljševanje njihove usode namenjeno predvsem izboljšanju zunanjepolitičnega položaja Madžarske. Oziroma, da bi s pomočjo urejenih odnosov z Jugoslavijo razrahljali tudi obroč male antante, ki je oklepal državo.

To je lahko tudi vzrok, da so madžarske vlade reševanje manjšinskega vprašanja kot predpogoj za izboljšanje odnosov med državama trdno določile šele, ko je Madžarska opustila zamisel o političnem sporazumu z Jugoslavijo ali pa se ji je zaradi ugodnega zunanjepolitičnega položaja dvignil ugled v očeh južnoslovanske države in je obstajala realna možnost za uspeh, ne da bi ogrozila prvotni cilj, to je sporazum. Primer za prvo trditev je obdobje od Horthyjevega govora v Mohácsu leta 1926 do aprila 1927, ko je lahko Madžarska vprašanje manjšin dala v ospredje s prepričanjem, da po odločitvi, da bo sporazum namesto z Jugoslavijo sklenila z Italijo, nima ničesar izgubiti, in je tako za politično nagodbo z Beogradom obstajala zelo majhna verjetnost. Primer za slednjo pa je obdobje od pomladi 1938 (lahko rečemo, da celo od leta 1937), ko je bil razpad male antante že skoraj zanesljiv. Takrat si je lahko madžarski zunanji minister Kálmán Kánya, z veliko možnostjo za uspeh, privoščil »razkošje«, da je, preden bi okrepili svoje odnose, za madžarsko manjšino od Jugoslavije zahteval bistvene ugodnosti.

Vendar so bili tudi trenutki, ko se je bila Budimpešta pripravljena odreči pripadnikov svoje manjšine v Jugoslaviji in pravicam, ki jih je zahtevala do tamkajšnjih ozemelj. Najprej je ministrski predsednik Gyula Gömbös sep-

⁴ Prav tam, 153–154.

tembra 1935 v izjavi nemškemu zunanjemu ministru Neurathu dejal, da so se v interesu sprave z Jugoslavijo pripravljene odpovedati ozemlju, ki je pripadlo »Srbiji«, tako da lahko zaradi varnosti na jugu svoje energije preusmerijo v drugo smer.⁵ Dobri dve leti kasneje pa je István Csáky, vodja kabineta madžarskega zunanjega ministra, svojemu prav tako nemškemu sogovorniku izjavil, da Madžarska iz realnih političnih vzrokov pripravljena odreči vseh zahtev, ki se nanašajo na Madžare v Jugoslaviji oziroma področjem, na katerih živijo.⁶

Najpomembnejši dejavnik pri oblikovanju madžarsko-jugoslovanskih odnosov so (tudi) v drugi polovici tridesetih let 20. stoletja bili interes velesil ter vloga skupnih sovražnikov in prijateljev, vsaj z vidika navideznega ugodnega razvoja oziroma normalizacije odnosov. Kar pa ni bilo naključje, saj je bilo skozi celotno obdobje, razen določenega trenutka, izboljšanje odnosov predvsem interes Madžarske. Lahko bi rekli, da se je pri odnosih premik z mrtve točke zgodil zlasti zaradi madžarskega interesa in je Beograd lahko poskuse svoje severne sosede večinoma mirno opazoval. Ponovno zanimanje velesil za regijo – in sicer tistih, ki jih je regija že tradicionalno vedno zanimala, zlasti Nemčije – pa je pasivnost Beograda prekinilo in ga občasno spodbudilo k vzpostavljanju odnosov.

VELESILE IN MADŽARSKO-JUGOSLOVANSKI ODNOSI

V obdobju med obema vojnama je skoraj nenehno obstajala neka velesila, včasih celo več velesil, ki je v svoje zamisli vključila obe državi. Nekateri skupni »prijatelji« so si celo prizadevali za sporazum med državama. V krajšem obdobju sredi dvajsetih let 20. stoletja je Italija poskušala državi spodbuditi

⁵ V interesu napredovanja je bila Madžarska v številnih primerih pripravljena namesto dejanskih ugodnosti sprejeti določene ponujene poteze. Gyula Gömbös je 29. septembra 1935 nemškemu zunanjemu ministru Neurathu to tudi izrecno potrdil. Poudaril je, da je za njega kot predsednika vlade prioriteta vprašanja revizije pomembna predvsem iz notranjepolitičnih razlogov. Po drugi strani pa je prepričan, da Madžarska vseh svojih zahtev ne bo mogla naenkrat uveljaviti ali doseči. Ozemlja, ki so pripadla Srbiji, so bila najmanjša, zato je bilo njihovo izgubo tudi najlažje preboleti (oziroma v danem primeru se jim je bilo najlažje odpovedati, op. Á. H.). Zato bi sprava z Jugoslavijo odgovarjala tako njemu kot tudi vladajoči politični smeri. Ránki, Pamlényi, Tilkovszky in Juhász (ur.), *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, str. 109–110.

⁶ Januarja 1938, ko si je madžarska vlada prizadevala, da bi za madžarsko-jugoslovansko mejo dobila garancijo Nemčije in si s tem zagotovila tudi proste roke, je István Csáky, vodja kabineta ministra Kánye izjavil: madžarska manjšina v Jugoslaviji živi na zelo razpršenem območju in ni tako zelo pomembna. Poleg tega pa Madžarska za povrnitev tega ozemlja ne bo imela možnosti vsaj še desetletja, zato je pripravljena, da se tudi iz realnih političnih razlogov odpove vseh, nanje nanašajočih se zahtev. *Documents on German Foreign Policy, D/V*, str. 241.

k medsebojnemu sodelovanju, od druge polovice tridesetih let pa je potezo v smeri izboljšanja odnosov naredila Nemčija, seveda popolnoma v lastnem interesu. Kljub temu pa Madžarska in Jugoslavija nista imeli nobenega skupnega sovražnika, razen če mednje ne štejemo Sovjetske zveze, ki sta jo obe (vsaj v besedah) razglasili za svojo nasprotnico. Glede na to, da Sovjetska zveza nobeni strani ni predstavljala neposredne grožnje, za spodbuditev dejanskega sodelovanja med Budimpešto in Beogradom samo ideološko nasprotovanje Moskvi enostavno ni zadoščalo.

V nasprotju s tem pa so prizadevanja Berlina za zблиževanje obeh vlad, ki jih je izvajal zaradi doseganja lastnih zunanjepolitičnih ciljev, bila uspešna. Pri tem moramo poudariti, da so bila zunanja posredovanja za izboljšanje odnosov pomembna predvsem za Jugoslavijo, saj je bila Madžarska vseskozi bolj pripravljena za sporazum z Beogradom, kot obratno. Dejstvo, da nenadnega zanimanja jugoslovanskih političnih krogov za Madžarsko, ki se je pojavilo nekje od druge polovice tridesetih let prejšnjega stoletja, niso spodbudili notranji motivi, temveč so na to vplivali zunanji dejavniki, dokazuje podatek, da je Jugoslavija Madžarsko ves čas opozarjala, da politika zблиževanja korenitih sprememb v odnosih med državama ne more prinesiti kar čez noč.⁷

Od leta 1937 je bila Madžarska v razmeroma ugodnem zunanjepolitičnem položaju. Ta trditev drži kljub temu, da so se znanjci (in v določeni meri tudi sodobniki) zavedali vedno izrazitejše nevarnosti nemškega rajha. Nesporno je namreč, da si je Berlin, podobno kot Madžarska, prizadeval k uničenju male antante in je vsaj glede Češkoslovaške podpiral madžarsko revizijo. V zvezi z drugima dvema državama pa je Budimpešto spodbujal k medsebojnemu dogovoru, enako kot tudi Beograd in Bukarešto. Italijanska vlada je o »sosedski politiki« Madžarske imela podobno stališče kot nemška, s to razliko, da se je Mussoliniju sporazum med Bukarešto in Budimpešto zdel pomembnejši od sprave z Beogradom. Tudi Velika Britanija ni bila zanemarljiv dejavnik, ki je, ne da bi med državami male antante delala kakršne koli razlike, Madžarsko spodbujala, naj z vsemi tremi sosedami poskuša doseči dogovor in is prizadevati za prijateljske odnose. Enako je svetovala tudi državam male antante, dobronamernost Londona pa je bila izjemno pomembna za vse države. Glede na to, da je resne teritorialne zahteve imela predvsem Madžarska, četudi revizija in vrnitev ozemlja nista mogla biti predmet teh pogajanj, je bila Budimpešta v ugodnem in vsekakor boljšem položaju kot pred tem. Paziti je morala

⁷ V Beogradu so madžarskemu veleposlaniku zatrjevali, da se morajo odnosi med državama izrazito popraviti in se mora Madžarska na začetku zadovoljiti tudi s skromnejšimi rezultati. Poročilo madžarskega veleposlanika v Beogradu Altha Waldemarja z dne 22. avgusta 1936 o razgovoru med načelnikom političnega oddelka v zunanjem ministrstvu Ivom Andrićem in enim od uradnikov madžarskega veleposlaništva. MNL OL, K 63-141-1938-16/7 178/pol. 1936.

samo, da se ni prikazala v slabi luči, torej kot država, s katero sporazuma ni mogoče skleniti.

Medtem ko se je od druge polovice tridesetih let 20. stoletja položaj Madžarske krepil, so se zunanje politične pozicije Jugoslavije postopno slabšale. Organizacije in sodelovanja, ki so si prizadevala za ohranjanje statusa quo, kot sta bili na primer mala in balkanska antanta, so nenehno izgubljali svojo moč in do leta 1940 se je o njih lahko govorilo le še v pretekliku. Jugoslavija je morala zaradi spremenjenega mednarodnega položaja kot posledice izbruha druge svetovne vojne, razpada zavezniškega sistema in izgube podpore vele-sile, natančneje Francije, prevrednotiti svojo zunanjo politiko, hkrati pa se je v njenih očeh povečal pomen Madžarske. Želja po nevpletanju v vojno, vztrajanje pri nevtralnosti in krepitev pomena države je Beograd spodbudila, da se je odprl proti Madžarski. Jugoslavija je menila, da bo lahko s tesnejšimi stiki ublažila pritisk, ki ga je Nemčija izvajala z namenom pridružitve silam osi. Verjela je, da bo s pomočjo severne sosede ter z angleško, turško in morda sovjetsko podporo uspela ohraniti svojo neodvisnost in nevtralnost.

Prav tako je treba upoštevati, da se je zaradi teritorialne rasti pomen Madžarske v primerjavi z njenimi sosedomi postopoma spreminjala in tudi Jugoslavija se je zavedala, da bo naslednja »postaja« revizije najverjetneje južnoslovanska država.⁸ V Beogradu so poznali madžarske teritorialne zahteve (Bačka do kanala Franca Jožefa, baranjski trikotnik in Prekmurje), vendar so menili, vsaj po navedbah madžarskega veleposlanika, da je zadevo razmeroma enostavno mogoče rešiti.⁹ Pri tem je treba omeniti, da jugoslovanska vlada ni razmišljala o tem, da bi prepustila omenjena ozemlja, temveč predvsem o zamenjavi prebivalstva in je pol milijona jugoslovanskih Madžarov želela zamenjati za Jugoslovane, ki so živeli na madžarski strani in je njihovo število celo z velikim pretiravanjem komajda doseglo 180 tisoč. Beograd je razliko želel poravnati z Rusini, ki so s priključitvijo zakarpatskih ozemelj pripadli Madžarski.¹⁰

Pomembnosti zblíževanja in kasnejšega sporazuma z Jugoslavijo se je zavedala tudi Madžarska. S sodelovanjem svoje južne sosede si je želela zavarovati

⁸ Kot rezultat arbitraže med Hitlerjem in Mussolinijem je Madžarska s prvo dunajsko arbitražo (2. november 1938) dobila nazaj del južnega dela Slovaške, to je 12.012 km² ozemlja z 869.000 prebivalci (od tega 84 % Madžarov). Pol leta kasneje z razpadom Češkoslovaške je, prav tako s Hitlerjevo pomočjo, Madžarska dobila še del Podkarpattja (ali Zakarpattja) oziroma 12.800 km² ozemlja s približno 700.000 prebivalci, med katerimi pa je bilo le 10 % pripadnikov madžarske narodnosti. Z drugo dunajsko arbitražo je Madžarska 30. avgusta 1940 dobila še severni del Transilvanije v izmeri 43.104 km² in z 2,6 milijonov prebivalcev, od tega 52 % Madžarov.

⁹ Poročilo madžarskega veleposlanika o pogovoru z Milojem Smiljanićem, namestnikom jugoslovanskega zunanjega ministra. Juhász (ur.), *Diplomáciai iratok V.*, str. 648.

¹⁰ Prav tam, str. 648.

pridobljena ozemlja na območju današnje Slovaške in severnem delu Transilvanije v Romuniji; s tesnimi stiki, ki bi jih naj razvila z Jugoslavijo, je znotraj zveze sil osi (kateri se je pridružila 20. novembra 1940) želela pridobiti večji ugled oziroma ji je Jugoslavija predstavljala edino preostalo okno proti Zahodu.

Do začetka novega desetletja se je število »prijateljev«, ki so podpirali idejo o spodbujanju dobrih odnosov med državama, nenadoma zelo povečalo. Nuja po reševanju odnosov med državama je na srečo sovpadala z interesi veselih, zlasti Nemčije in Italije. Od druge polovice leta 1940 so v Berlinu pozornost namenjali predvsem načrtu za napad na Sovjetsko zvezo, za njegovo uresničitev pa je bilo nujno, da je na Balkanu vladal mir. Zaradi neuspelega napada Italije na Grčijo je bilo posredovanje Berlina na strani svojega zaveznika enostavno neizogibno, za uspešno pripravo vojaške operacije pa je bilo pomembno, da so bili odnosi z Jugoslavijo urejeni. V tem procesu je svojo vlogo dobila tudi Madžarska, saj je namen Berlina bil, da bi Jugoslavijo preko Budimpešte tesneje povezal s silami osi.

Prijateljevanje je z odobravanjem opazovala tudi Italija, saj je upala, da bo po izpadu Varšave s pomočjo oslABLJENE osi »Rim–Beograd–Budimpešta« svoj položaj v primerjavi s premočno zaveznicjo Nemčijo lahko okreplila. Razumevanje z načrtovanim sporazumom med Madžarsko in Jugoslavijo je izrazila celo Velika Britanija, seveda v upanju, da bo lahko tako okrepljena Jugoslavija uspešno nadaljevala svojo nevtralno politiko.

Kako pomemben je bil ta dogovor za Madžarsko, dokazuje tudi dejstvo, da na pogajanjih pred podpisom sporazuma o prijateljstvu izrecno niso bila nobena teritorialna vprašanja omenjena. Sporazum, v katerem sta obe strani zagotovili, da bo med državama nenehno vladal mir in večno prijateljstvo, sta 12. decembra 1940 v Beogradu podpisala István Csáky in Cincar-Marković, zunanja ministra Madžarske in Jugoslavije (slednji je bil 4 leta pred tem jugoslovanski veleposlanik v Berlinu). Med pogovori z jugoslovanskim zunanjim ministrom, ki je februarja 1941 odpoval v Budimpešto na izmenjavo ratificiranih dokumentov, je predsednik madžarske vlade Pál Teleki poudarjal pomen povezave med obema narodoma (v nasprotju z dotedanjo prakso, ki se je po njegovih besedah osredotočala bolj na ločevanje). O teritorialnih vprašanjih tudi nadalje ni bilo govora, namesto tega so se pogovarjali o regulaciji reke Donave, izboljšanju izobraževanja v maternem jeziku za pripadnike madžarske manjšine v Jugoslaviji in o izboljšanju položaja madžarske manjšine na splošno, o vzajemnem ustanavljanju znanstvenih/literarnih inštitucij ter o ustanovitvi mešane komisije, sestavljene iz zgodovinarjev, ki bi raziskovali zgodovino madžarsko-jugoslovanskih odnosov.¹¹

¹¹ Juhász (ur.), *Diplomáciai iratok V.*, str. 883–888.

URESNIČITEV REVIZIJE

Vse je relativno, še posebej v politiki. Natanko štiri mesece po razglasitvi večnega prijateljstva je madžarska vojska vkorakala v Jugoslavijo, natančneje na južno ozemlje nekdanje Ogrske. Za to dejanje je obstajal samo en razlog: 180-stopinjski preobrat v nemško-jugoslovanskih odnosih.

Ko je Berlin videl, da si Anglija prizadeva vzpostaviti protinemški blok in Jugoslavije ne spodbuja k nevtralnosti (na kar Beograda ni bilo treba posebej nagovarjati), temveč k oboroženi akciji proti silam osi, ni bil več zadovoljen s posrednim odnosom, ki ga je zagotavljal madžarsko-jugoslovanski sporazum o prijateljstvu. S pristopom k trojnemu paktu je skušal Beograd prepričati k neposrednemu sodelovanju.

Tako, kot je sovpadanje interesov pogodbenic in – med vojno nasprotujočih si – velesil pripomoglo k hitri sklenitvi madžarsko-jugoslovanskega sporazuma o prijateljstvu, so se medsebojno krepili tudi tisti, ki so bili iz zunanje in notranjepolitičnih razlogov nezadovoljni z jugoslovansko vlado, ki je 25. marca na Dunaju podpisala sporazum o pristopu k trojnemu paktu, kar je na koncu privedlo do padca jugoslovanske vlade. Komunistična partija Jugoslavije je prekinitev sporazuma zahtevala predvsem iz zunanjepolitičnih razlogov (predvidoma v dogovoru z Moskvo), zato so proti njej organizirali množične demonstracije. Srbski politični krogi, nezadovoljni z notranjo politiko vlade in sklenitvijo srbsko-hrvaškega sporazuma, so prav tako želeli razrešitev njenih članov, zato je skupina srbskih častnikov pod vodstvom Dušana Simovića, ki je bil povezan z angleško tajno službo, v noči s 26. na 27. marec izvedla državni udar in zrušila vlado. Nova, Simovićeva vlada je sicer zatrdila, da bo spoštovala vse sporazume, ki jih je sklenila prejšnja vlada, vendar to na Führerja ni naredilo posebnega vtisa. Dogodki v Beogradu so namreč ogrožali balkanski mir, potreben za nemški napad na Sovjetsko zvezo, zato je Hitler že na dan državnega udara izdal ukaz za napad na Jugoslavijo št. 25. Pri tem je računal tudi na udeležbo Madžarske. V zameno za prehod nemške vojske čez madžarsko ozemlje ter vojaško udeležbo Madžarske bi Tretji rajh priznal njene teritorialne zahteve do Jugoslavije, s čimer bi pridobila ne samo t. i. »južno ozemlje« v Vojvodini, temveč tudi hrvaška področja (z zagotovitvijo avtonomije Hrvaatom).¹² Na ponudbo, ki je bila izjemno privlačna, se je Horthy že naslednji dan pozitivno odzval, vendar je bila končna odločitev sprejeta šele 1. aprila na seji Vrhovnega obrambnega sveta. V skladu z odločitvijo madžarske vlade bi lahko njene čete v operacijah sodelovale pod naslednjimi pogoji: 1.) če Jugoslavija preneha obstajati (da bi olajšala odločitev, je madžarska vlada prepričevala

¹² Juhász (ur.), *Diplomáciai iratok V.*, str. 966–967.

Mačka, da bi le-ta ustanovitev Neodvisne države Hrvaške sprejela s popolnim razumevanjem oziroma, da jim glede madžarskih zahtev ni treba skrbeti), 2.) če bodo preganjali madžarsko manjšino, 3.) če se bo na območjih, ki jih zahtevajo, ustvaril oblastni vakuum. Dodatni pogoj je bil še, da se bo madžarska vojska vključila le nekaj dni po nemškem napadu, pa še to izključno pod madžarskim poveljstvom.¹³

Četudi bi kateri od pogojev bil izpolnjen, bi ta odločitev Madžarsko v očeh Velike Britanije spravila v zelo neprijeten položaj. Predsednik vlade Pál Teleki je zato menil, da bi bilo treba o njihovem težkem položaju ter razlogih, zaradi katerih je vlada sprejela zgoraj omenjeno odločitev, obvestiti britansko vlado, hkrati pa je želel izvedeti tudi stališče Londona. 2. aprila je v Budimpešto prispel telegram, v katerem je madžarski veleposlanik v Londonu premierja obvestil, da bo Velika Britanija v primeru napada nemških čet na Jugoslavijo z ozemlja Madžarske z madžarsko vlado prekinila vse diplomatske odnose. Če pa bi se Madžarska iz kakršnega koli vzroka napadu pridružila, pa lahko pričakuje, da ji bodo Velika Britanija in njene zaveznice (Turčija, kasneje še Sovjetska zveza in Združene države Amerike) slej ko prej napovedale vojno.¹⁴

S tem je postalo jasno, da je politike vojaške nevtralnosti konec. Pál Teleki, ki se je vsled zunanjepolitičnega neuspeha popolnoma zlomil ter storil samomor, je zaradi poteze madžarske vlade, ki je v nasprotju s sporazumom, sklenjenim štiri mesece prej, želela sodelovati v napadu na Jugoslavijo, v svojem poslovilnem pismu Madžare označil za hinavski in ogaben narod. Naivno je tisto pričakovanje, ki na osnovi poslovilnega pisma obupanega politika z zamegljenim umom ter obsodbe londonske vlade, ki je, razumljivo, sledila predvsem svojim interesom, madžarski vladi očita izpolnitev nemške zahteve.

Popolnoma nesmiselno bi bilo, da Madžarska, katere glavna zunanjepolitična prioriteta je že več kot dvajset let (razen določenih, že omenjenih obdobj, kot je bila jesen 1935 in začetek leta 1938, ko je opustitev zahtev obljubljala večje politične koristi) bila povrnitev ozemelj, na silo odvzetih na osnovi odločitve velesil (odvzema večine tega ozemlja na podlagi nobenega načela ni bilo mogoče šteti za pravično), ne bi izkoristila ponujene priložnosti in bi stopila na stran države, kateri je to ozemlje trenutno pripadalo. In sicer zaradi sklenjenega sporazuma o prijateljstvu. Pri tem se zanemarja dejstvo, da čeprav so mednarodni sporazumi izjemno pomembni pravni dokumenti in bistveni sestavni elementi mednarodne politike, so v resnici vedno rezultat določene politične situacije. V pisni obliki zabeležijo trenutno stanje ter podpisnikom in njihovi okolici praktično ustvarijo jasno sliko glede njihovih prizadevanj

¹³ Juhász, *Magyarország külpolitikája 1918–1945*. str. 251.

¹⁴ Prav tam, str. 251.

in ciljev v dani mednarodni situaciji. Toda takoj, ko se spremenijo okoliščine, zaradi katerih je bila za podpisnike njihova sklenitev koristna, postanejo zastareli in ni tiste vlade, ki da kaj nase in deluje v interesu svoje države ter naroda, ki bi v radikalno spremenjeni situaciji vztrajala pri upoštevanju zapisanega v »kupu nekih papirjev«.

Takšna situacija je nastopila konec marca, v začetku aprila 1941. Ko so nemške čete 10. aprila vkorakale v Zagreb in je Slavko Kvaternik v imenu vodje ustaškega gibanja Anteja Pavelića razglasil Neodvisno državo Hrvaško, je bil tudi izpolnjen eden od pogojev za ugoditev prošnji Nemčije glede sodelovanja v napadu: Jugoslavija je prenehala obstajati, ni bilo več države, s katero je Madžarska sklenila sporazum. Takrat je Horthy izdal svoj slavni vojni ukaz: »Naprej do tisočletne južne meje!« in kot je bilo deklarirano tudi na seji jugoslovanske begunske vlade 4. maja 1941, je bilo med državama razglašeno vojno stanje.¹⁵ S tem se je obdobje, zgrajeno na popolnoma novih temeljih 20. stoletja, ki je stoletno sobivanje in medsebojne odnose obeh držav in narodov korenito spremenilo, sicer končalo, a je njegov tragični zaključek sledil šele štiri leta kasneje.

¹⁵ Krizman, *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu*, str. 117.

VIRI IN LITERATURA

KRATICA

MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

ARHIVSKI VIRI

MNL OL, K 63 (Külügyminisztérium, Politikai iratok), 141–1938–16/7 178/pol.

MNL OL, K 64 (Külügyminisztérium, Politikai Osztály rezervált iratai), 1922-6-23.
510/res.

OBJAVLJENI VIRI

Ránki, Görgy; Pamlényi, Ervin; Tilkovszky, Loránt; Juhász, Gyula (ur.), *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* Budapest: Kossuth Kiadó, 1968.

Documents on German Foreign Policy, D/V. London: Her Majesty's Stationary Office, 1953.

Krizman, Bogdan (ur.), *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943.* Beograd, Zagreb: Arhiv Jugoslavije, Globus, 1981.

Juhász, Gyula (ur.), *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. V. kötet.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.

LITERATURA

Juhász, Gyula, *Magyarország külpolitikája 1918–1945.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1988.

Zeidler, Miklós, *A revíziós gondolat.* Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

SUMMARY

Árpád Hornyák

HUNGARIAN REVISIONISM AND THE HUNGARIAN-YUGOSLAV DIPLOMATIC RELATIONS FROM THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY TO THE APRIL WAR

The history of revisionism in Hungary goes back to the very first days of the peace. It was wholeheartedly supported in every layer of the Hungarian society and was the fundamental goal of the Hungarian foreign policy. However, despite of the general agreement in the society and politics it was not evident on what principle should the revisionism be based and which territories should be claimed. There were at least three different types of revisionism: ethnic, integral, and “optimal”. The “optimal” meant that Hungary should claim the most territories that the existing circumstances made available and step by step regain its lost territories, it was preferred in the official policy.

The revisionist claims towards Yugoslavia were the smallest among the successor states that can be justified simply by the fact that the southern neighbour gained the least territories after World War I. However, the matter is more complex. Budapest demanded from Yugoslavia Bačka and Banat, the Baranja triangle, the Mura region and Prekmurje while it gave up on the Croatian-Slavonian territories. In the Hungarian foreign political thought Yugoslavia was present as the only successor state that a separate agreement could be reached with and due to that agreement Budapest would get more freedom considering its policy (claims) against the other two Little Entente countries. This thought was especially present in the second half of the 1930s, when the rapidly changing international circumstances and the shift in the balance of power gradually brought revisionism towards the stage of possibility. The Hungarian-Yugoslav diplomatic relations in the late 1930s were determined by the international situation that had significant influence on the Yugoslav foreign policy with regard to Hungary. Namely, due to the more or less common intention of the Great Powers, Belgrade had to abandon its impassive policy towards Hungary and became ready to negotiate and possibly, to certain extent, heed the Hungarian wishes. It was possible all the more because these Hungarian claims against Yugoslavia actually became very moderate by 1940. Due to the endangered position of Hungary in the neighbourhood of the Third Reich, they did not contain territorial clauses any more, therefore the way towards a bilateral agreement with Yugoslavia was paved.

Katalin Munda Hirnök

PORABSKI SLOVENCİ 1919–1941¹

MUNDA HIRNÖK, Katalin, dr., znanstvena svetnica, Inštitut za narodnostna vprašanja, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 26, katalin.hirnok@inv.si

Porabski Slovenci 1919–1941

Po trianonski mirovni pogodbi leta 1920 je devet slovenskih naselij s pretežno slovenskim prebivalstvom v okolici Monoštra ostalo še naprej v okviru Madžarske, ostala naselja Slovenske krajine pa so bila priključena h Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev oz. k matičnemu slovenskemu narodu. S tem je bila enotnost Slovenske krajine razbita in se je začel ločen zgodovinski, kulturni in narodnostni razvoj Prekmurja in Porabja. V prispevku so prikazane družbenopolitične posledice novonastale meje, ki so spremenile življenje ljudem ob meji. Z razmejitvijo sta se preoblikovali javna in cerkvena uprava, zrahljali (ali celo pretrgali) so se gospodarski in sorodstveni stiki, slovenski jezik v Porabju pa se je osamil. Ugotovili smo, da so se z razmejitvijo vzpostavile razmere, ki so vplivale na asimilacijske procese med porabskimi Slovenci.

Ključne besede: trianonska mirovna pogodba, razmejitev, Slovenska krajina, Porabje, porabski Slovenci, Prekmurje

MUNDA HIRNÖK, Katalin, PhD, Research Counsellor, Institute for Ethnic Studies, Erjavčeva 26, SI-1000 Ljubljana, katalin.hirnok@inv.si

Slovenes in the Rába Region 1919–1941

According to the Treaty of Trianon in 1920 nine settlements around Szentgotthárd/Monošter that are populated mostly by Slovenes remained part of Hungary, while settlements in the Slovene March were integrated into the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes or in the parent nation. In doing so, the unity of the Slovene March was shattered and a separate historical, cultural and national development began in Prekmurje and in the Rába region. The article points to socio-political consequences of the newly established border that changed the lives of people living along the border. The delimitation transformed the public and ecclesiastical administration, economic and

¹ Prispevek je nastal v okviru nacionalnega raziskovalnega programa Manjšinske in etnične študije ter slovensko narodno vprašanje (P5-0081), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS). Del gradiva je bil zbran pri raziskovalnem projektu *Zavarovana območja ob slovensko-madžarski meji: Izzivi sodelovanja in trajnostnega razvoja* (J6-8254), ARRS, 2017–2020 in objavljen v članku Munda Hirnök in Slavec Gradišnik 2019.

familial ties were loosened or even broken, and the Slovenian language in the Rába region became isolated. The delimitation brought about conditions that impacted the assimilation processes among Slovenes in the Rába region.

Key words: the Treaty of Trianon, delimitation, the Slovene March, the Rába region, Slovenes in the Rába region, Prekmurje

UVOD

Prebivalci na območju današnjega Prekmurja in Porabja so delili skupno usodo v ogrskem delu avstro-ogrske monarhije vse do konca prve svetovne vojne.

Po trianonski mirovni pogodbi iz leta 1920 je devet slovenskih naselij s pretežno slovenskim prebivalstvom² v okolici Monoštra ostalo še naprej na Madžarskem, ostala naselja Slovenske krajine (Vendvidék) pa so bila priključena h Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (v nadaljevanju Kraljevina SHS). Osem vasi, ki zgodovinsko prav tako spadajo med večinsko slovenske, je bilo dodeljenih Avstriji.³

To je bila prva ločitev znotraj slovenskega jezikovnega območja v vzhodni Sloveniji oz. Prekmurju. Pred tem so, ne glede na različne upravne organiziranosti, tudi v tako imenovanem prevratnem obdobju,⁴ pristojne oblasti na tem območju vedno ohranjale jezikovno-etnično enovitost. Tudi v času tako imenovane Madžarske sovjetske republike (Tanácsköztársaság)⁵ so v okviru območja pod pristojnostjo Ljudskega zastopstva Slovenske krajine (Vendvidéki Népbiztosság) današnje porabske slovenske vasi v okolici Monoštra spadale v isto organizacijsko enoto. K temu območju so spadala slovenska naselja murskosoboškega in monoštrskega okraja ter takrat nastali Beltinški okraj.⁶

S trianonsko mirovno pogodbo med Madžarsko in antantnimi silami so določili današnjo mejno črto. Pri razmejitvi so upoštevali načelo razvodnice med Rabo in Muro na zgornjem Goričkem.⁷

Želja Slovencev v okolici Monoštra, da bi jih priključili h Kraljevini SHS, kljub prizadevanju jugoslovanske delegacije na pariški mirovni konferenci ni bila uslišana,⁸ o čemer je poročal Prekmurški glasnik leta 1921:

² To so: Dolnji Senik, Gornji Senik, Števanovci, Otkovci (od leta 1937 spadajo pod Števanovce), Sakalovci, Andovci, Verica, Ritkarovci in Slovenska ves.

³ Porabske vasi, dodeljene Avstriji, so bile: Modinci, Svetica, Ženavci, Stankovci, Sveti Martin, Dobra, Grič in Velika (Maučec in Novak, *Slovensko Porabje*, str. 11).

⁴ Leta 1919 – 9 dni trajajoča Murska republika.

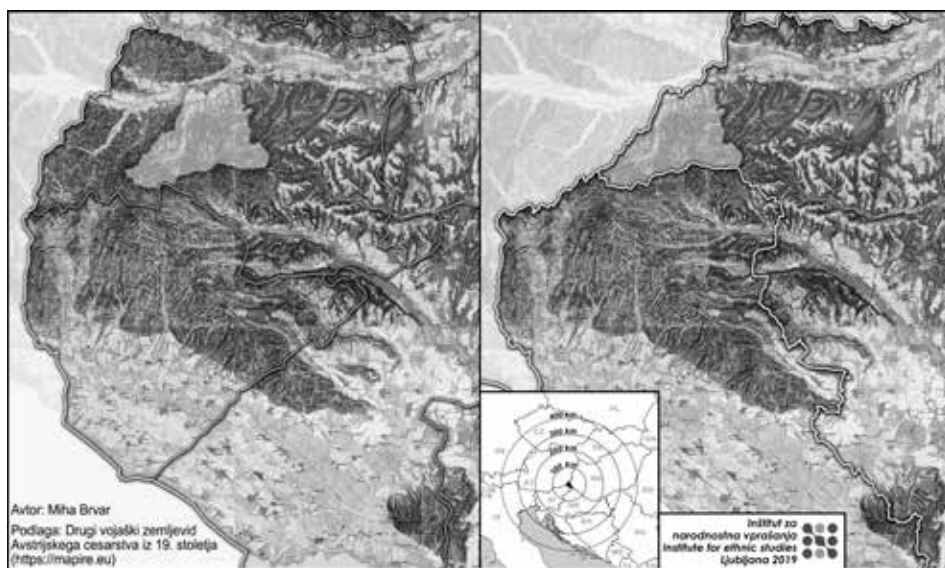
⁵ Leta 1919 – 133 dni trajajoča komunistična republika po sovjetskem vzorcu. Obsegala je 23 % ozemlja takratne Madžarske.

⁶ Kokolj in Horvat, *Prekmursko šolstvo*, str. 287.

⁷ Kot je znano, so imele odločilen vpliv na potek trianonske meje, ki je še danes enaka, ZDA. Geograf dr. Douglas W. Johnson, profesor na Univerzi Columbia, je bil v ameriški delegaciji vodilni za razmejitvena vprašanja in je na mirovni konferenci v Parizu deloval v več komisijah za rešitev mejnih vprašanj med Avstrijo, Madžarsko, Italijo in Kraljevino SHS (Živojinović, *Douglas Wilson Johnson*, str. 220).

General Johnson je deloval v ozemeljskem interesu Kraljevine SHS in se ni oziral na nacionalna vprašanja. Posledica tega stališča je tudi priključitev območja okoli Lendave – z večinskim madžarskim prebivalstvom – h Kraljevini SHS, ne pa tudi Monoštra s porabsko-prekmursko okolico (Josipovič, *Porabski Prekmurci*, str. 23).

⁸ Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 49–51.

Zemljevid 1: Porabje pred in po trianonski mirovni pogodbi.

Kak je ántántna komisija v pondeljek in torek na meji bila, poslüh-nola je túdi sosedne vési na Madžarskem zavolo njuve želje. Té vesnice, gde bivajo Slovenci, so povedale željo, ka šchéjo pripádnoti k Jugosláviji, ár so Slovenci in nešchéjo bivati v falirani Madžarski. Žao nam je za té dobre in poštene Slovence, liki garantiramo njim, ka de túdi njim ednok zasijalo sunce slobode v slobodni in demokratični Jugosláviji. Njih nigdár ne pozábimo!⁹

S trianonsko mirovno pogodbo je bila enotnost Slovenske krajine razbita in se je začel ločen gospodarski, politični, kulturni in narodnostni razvoj Prekmurja in Porabja.

Po razmejitvi so Slovence v okolici Monoštra v slovenskem tisku omenjali kot »rabske« Slovence, poimenovanji »porabski« Slovenci in »Porabje« pa sta nastali po drugi svetovni vojni.

DEMOGRAFSKI PODATKI

Slovenci med Muro in Rabo so sami sebe imenovali *Slóven*, *Slovénka*, *Slovénje*. V madžarskih virih in tudi pri nekaterih slovenskih piscih se pojav-

⁹ Slovenci na Madžarskem prosijo za sprejem v Jugoslávijo. *Prekmurski glasnik*, 25. september 1921, str. 2.

lajo različna (štiri) etnična poimenovanja: Tót (slov. Tot), vandalus (slov. Vandal), vendus-tót (slov. Vendski Tót), Vend in vend-szlovén (slov. Slovenec).¹⁰

Madžarski popisi so za ugotavljanje števila in strukture manjšin in etničnih skupin uporabljali različne popisne kriterije. Od leta 1880 so popisane osebe povpraševali po maternem jeziku. Za prebivalce porabskih vasi so v popisih do leta 1941 navajali vendski jezik oz. kot »ostalo« s pripisom Vend. Pri popisu prebivalstva leta 1941 je prišlo do nekaj sprememb. Poleg kriterija »materni jezik« so uvedli še kriterija »narodnostna pripadnost« osebe in »znanje jezika«. V popisu leta 1941 je bil za Slovence uporabljen izraz Vend-Slovenec (madž. »vend-szlovén«), za materni jezik pa vendsko-slovenski jezik (madž. »vend-szlovén«). Izraz »vend-szlovén« se je v madžarskih popisih uporabljal še do leta 1990, s tem da sta obe sestavini izraza označevali isto kategorijo, torej niso razlikovali med Slovenci in Vendi. Šele pri popisu prebivalstva leta 2001 izraz Vend ni bil več v rabi, nadomestil ga je izraz Slovenec (madž. »szlovén«).¹¹

Naselje	Preb. skupaj	Slov. mat. jezik	Preb. skupaj	Slov. mat. jezik	Preb. skupaj	Slov. mat. jezik	Preb. skupaj	Slov. mat. jezik	Preb. skupaj	Slov. mat. jezik
	1900		1910		1920		1930		1941	
Gornji Senik	1398	1340	1456	1343	1476	1407	1497	1417	1612	1359
Dolnji Senik	723	425	687	200	711	149	713	488	726	245
Sakalovci	680	652	558	506	579	489	579	485	642	511
Verica	221	216	186	186	176	176	174	172	183	182
Ritkarovci	210	199	213	213	224	224	216	215	202	202
Andovci	364	353	288	281	281	279	259	248	263	259
Otkovci	302	287	254	246	263	246	257	249	779	707
Števanovci	596	573	499	440	514	471	522	476	Odkovci dodani Slovenecem	
Slovenska ves	870	841	798	763	764	725	790	759	812	774
Skupaj	5364	4886	4939	4178	4988	4166	5077	4509	5219	4239
Skupaj (z Monoštrom)	7426	4952	7563	4263	8042	4263	8265	4592	8767	4313

VIRI: A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Vas Vármegye. Budapest, A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1902, str. 16–19.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai. Budapest, A Magyar kir. központi statisztikai hivatal, 1912, str. 64–67.

Az 1920. évi népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai a községek és népesebb posztak/telepek szerint. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1923, str. 48–49.

Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakóhelyek szerint. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1932, str. 120–123.

Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1947, str. 652–653.

Tabela: Spreminjanje števila Slovencev po maternem jeziku v Porabju iz madžarskih popisov 1900–1941.

Po popisih prebivalstva med vojnama in leta 1941 se je število izrečenih Slovencev po maternem jeziku od leta 1930 do začetka druge svetovne vojne v

¹⁰ Munda Hirnök, *Ime Slovencev*, str. 60.

¹¹ Tukaj je treba dodati, da je svet Železne županije leta 1981 izdal sklep o odpravi izraza »Vend« in se je zavzel za uradni naziv »Slovenec« (v madž. szlovén). Na pobudo Komisije za narodnosti pri izvršnem svetu Železne županije sta Ministrstvo za prosveto LR Madžarske in Inštitut za jezikoslovje pri Madžarski akademiji znanosti še istega leta sprejela sklep o odpravi imena Vend za Slovence v Porabju. Kljub temu sklepu so izraz Vend še uporabljali. Najti ga je na področju raziskovalnega dela, v sredstvih javnega obveščanja in pri sogovornikih tako na narodnostno mešanem območju kot zunaj njega, čeprav nima pejorativnega pomena (prav tam, str. 65).

Porabju zmanjšalo za 6,1 %. Ta podatek se sklada z ugotovitvami Josipoviča, ki navaja, da se je glede na materni jezik po letu 1920, med obema vojnama, odselilo iz Porabja 6,2 % Slovencev, iz Prekmurja pa 1,5 %. To priča o štirikrat večjem izseljevanju Slovencev iz Porabja kot iz Prekmurja v obravnavanem obdobju.¹²

Množično izseljevanje pred in po prvi svetovni vojni je močno zaznamovalo celoten prekmurski prostor. Podatki kažejo, da je iz Železne županije med letoma 1899 in 1913 odšlo približno 25.000 ljudi, največ iz monoštrskega okraja (6.000 oseb), kamor je spadalo devet porabskih slovenskih vasi. Na območju okraja je bilo izseljevanje najintenzivnejše leta 1901, ko se je približno 100 ljudi z Dolnjega Senika izselilo v Ameriko. Med letoma 1909 in 1914 so se iz devetih porabskih vasi v ZDA izselili 604 ljudje, medtem ko se je v druge države izselilo 100 ljudi.¹³ Prva svetovna vojna je ustavila izseljevanje preko morja, ki pa se je po letu 1920 nadaljevalo. Ameriški kongres je leta 1921 omejil število priseljencev,¹⁴ imigracijska kvota za Madžarsko je znašala 5.638 oseb. Prednost so imeli tisti, katerih sorodniki so bili že v Ameriki. Zaradi omenjenega ukrepa so se smeri izseljevanja spremenile. Ljudje so odhajali v Kanado in Južno Ameriko (Argentino, Urugvaj, Brazilijo).¹⁵

Vzroki za izseljevanje porabskih Slovencev so bili: agrarna prenaseljenost, majhne in razkosane kmetije¹⁶ ter skromne zaposlitvene možnosti v industriji. Ne glede na številne tovarne in manjše obrate v Monoštru, ki so se odpirali ob koncu devetdesetih let 19. stoletja (npr. tovarna igrač in tobačna tovarna leta 1894, tovarna ur leta 1896, opekarna leta 1896, tovarna svile leta 1899 in tovarna kos leta 1902)¹⁷ ter so prispevali h gospodarskemu in socialnemu razvoju mesta in njegove okolice, za porabske Slovence Monošter ni predstavljal močnega zaposlitvenega središča.

Podatki kažejo, da so bili ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja v industriji zaposleni zlasti prebivalci iz Slovenske vesi.¹⁸ Tukaj je treba dodati, da je Slovenska ves v primerjavi z drugimi porabskimi vasmi geografsko najbliže

¹² Josipovič, *Porabski Prekmurci*, str. 21.

¹³ Kozar - Mukič, *Arhivski podatki o izseljevanju*, str. 111.

¹⁴ O ukrepu je poročal tudi časopis *Novine*: »Amerikanski parlament je skleno zakon (törvény), šteri prepovedáva izseljavanje v Ameriko na dve leti. Do toga časa se püstijo v Ameriko samo starišje i druge rodbinske kotrige Amerikanski državljanov.« (V Ameriko iti je prepovedano. *Novine*, 16. januar 1921, str. 3.).

¹⁵ Kozar - Mukič, *Arhivski podatki o izseljevanju*, str. 111.

¹⁶ Po ogrskem dednem pravu je morala biti vsaj ena četrtina zemlje razdeljena med ostale otroke, ki niso bili glavni dediči. Za Porabje je bilo značilno, da je pol posesti dobil otrok, ki je ostal pri hiši, drugo polovico pa so si razdelili ostali otroci. Več o tem v Ravnik, *Družina in sorodstvo*, str. 337.

¹⁷ Po izgradnji železniške proge do Gradca (leta 1872) se je začel gospodarski razvoj Monoštra. Mesto se je hitro povežalo z razvitejšo štajersko pokrajino in Kisalföldom. Več o industrijskem razvoju Monoštra glej v Kiss, *Gazdasági-társadalmi és politikai viszonyok*, str. 241–249.

¹⁸ Kozar - Mukič, *Slovensko Porabje*, str. 45.

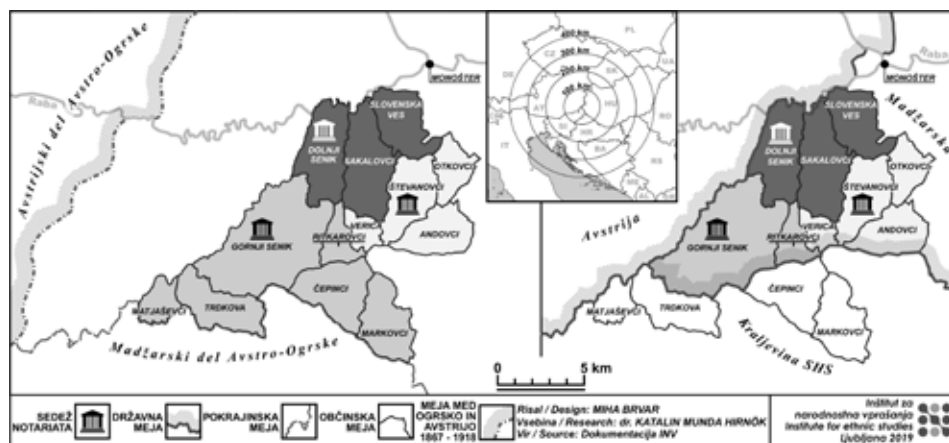
Monoštru, prevoznih sredstev, z izjemo kolesa, v tem obdobju ni bilo. Lokalni avtobusi so začeli voziti po letu 1950. O povečanju števila zaposlenih Slovencev v industriji lahko govorimo šele od šestdesetih let dvajsetega stoletja naprej.

Posebna oblika migracij je bilo sezonsko zaposlovanje, o čemer bomo razpravljali v poglavju Socialno-ekonomski položaj.

DRUŽBENOPOLITIČNE POSLEDICE RAZMEJITVE

Preoblikovanje javne uprave

Posledica novonastalega položaja po uveljavitvi trianonske meje je bilo preoblikovanje javne uprave na Madžarskem. Po letu 1920 je v nekdanjem monoštrskem okraju od prejšnjih osemdeset naselij ostalo v okviru Madžarske sedemintrideset vasi. K temu so priključili še tri,¹⁹ ki so pred mirovno pogodbo pripadale murskosoboškemu okraju, zato so leta 1924 okraj preimenovali v »Monoštrsko-murskosoboški okraj« (madž. Szentgotthárd-muraszombati járás). Zaradi priključitve nekaterih vasi h Kraljevini SHS in Avstriji so bili preoblikovani tudi notariati. Gornji Senik je ostal sedež notariata, ki so mu pripadali samo še Ritkarovci (Matjaševci, Trdkova, Čepinci in Markovci pa so pripadali h Kraljevini SHS), v števanovskem notariatu so ostali Andovci, Verica in Otkovci, Slovenska ves in Sakalovci pa sta že od leta 1905 pripadala k dolnjeseeniškemu notariatu.²⁰

Zemljevid 2: Javna uprava pred in po trianonski mirovni pogodbi.

¹⁹ To so Magyarszombatfa, Gödörháza in Velemér.

²⁰ Kozar - Mukič, *Slovensko Porabje*, str. 15.

Preoblikovanje cerkvene uprave

Prišlo je tudi do sprememb v cerkveni upravi. Gornjeseniška župnija je izgubila tri podružnice (Markovce, Trdkovo in Čepince), pridobila pa Ritkarovce, ki so pred letom 1920 pripadali k župniji v Velikih Dolencih. O posledicah reorganizacije priča tudi zapis v *Novinah* leta 1922: »Naši ljudje so hodili v svojo farno cerkev, na G. Sinik, šteri že na Madjarskom leži. Vogrska vojska je naše ljudi, farnike seničke dala zapreti i mogli so ešče štrof plačati. Kak se vidi, Vogri več ne marajo za nas, moremo zato biti vsi verni Jugoslovani.«²¹

Ljudem je pripadnost župniji veliko pomenila. V okviru župnije so ohranjali socialne stike, tam so opravljali sakralne obrede, prejeli zakramente in so v okviru župnijske skupnosti imeli svoj statusni položaj. S prihodom v drugo župnijo so postali »tujci, prišleki, neznanci« in so si morali zgraditi svoj novi družbeni položaj. To potrjujejo tudi podatki terenske raziskave iz leta 2018 o spominjanju in doživljanju spremembe meje med Madžarsko in Jugoslavijo. Intervjuvanca št. 10 iz Martinja²² sta med drugim povedala tudi:

Naša vas (Martinje, op. a.) pa Trdkova sta spadali v župnijo Gornji Senik. Zaradi meje so nas potem priključili k novi župniji. In eni ljudje niso hoteli oditi tja. Eni so še naprej na Gornji Senik hodili, tam so imeli svoje mesto, tam so nekaj pomenili. Zdaj so pa prišli v župnijo Gornji Petrovci, kamor spadamo tudi danes. Tu so bili novi, tu niso imeli svojega sedeža. To je takrat nekaj pomenilo, ker se je sedež plačeval [...] Pa ne samo zaradi denarja, tudi s statusnega vidika. Tistega časa, če je kdo bil malo večji kmet ali nek župan ali karkoli, je bolj spredaj sedel. So imeli svoje mesto.

Dolnjeseniška župnija je bila samostojna že od leta 1821, pred tem je bila podružnica Sv. Martina v Avstriji.²³

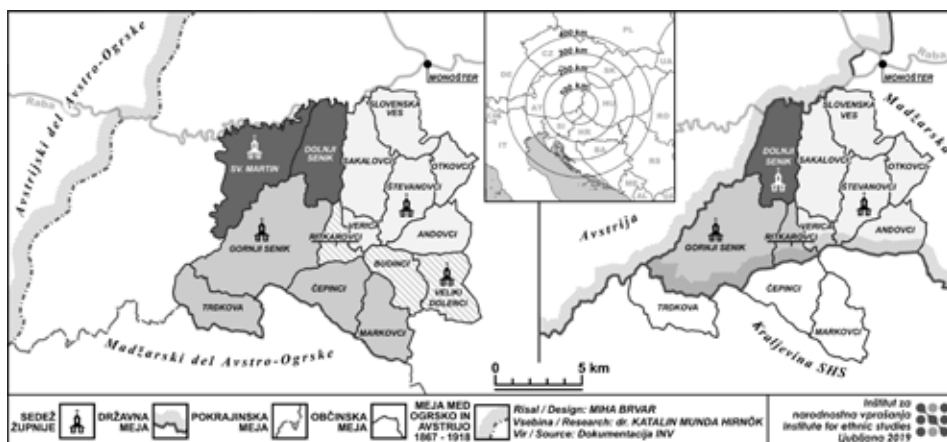
V Porabju je bila še števanovska župnija, h kateri so spadale vasi: Števanovci, Otkovci, Andovci, Verica, Slovenska ves in Sakalovci. Danes spada Slovenska ves pod monoštrsko župnijo, ostale porabske vasi pa pod gornjeseniško župnijo.²⁴

²¹ Trdkova. *Novine*, 29. oktober 1922, str. 2.

²² Intervju z intervjuvancema št. 10.

²³ Kozar - Mukič, *Slovensko Porabje*, str. 16–17.

²⁴ O organizaciji verskega življenja v Porabju in prisotnosti porabščine/slovenskega jezika glej Munda Hirnök in Medvešek, *Vloga Katoliške cerkve*, str. 721–726.

Zemljevid 3: Cerkvena uprava pred in po trianonski mirovni pogodbi.

O posledicah preoblikovanja cerkvene uprave je Kozar - Mukičeva zapisala, da »trianonska meja ni ločila samo žive, ampak tudi mrtve«, o čemer pričata pokopališči v Ritkarovcih in na Dolnjem Seniku, kjer so nagrobniki obrnjeni proti svetišču prvotne župnijske cerkve. Nagrobniki pokopališča v Ritkarovcih še danes gledajo proti Velikim Dolencem, nagrobniki dolnjeseškega pokopališča pa proti Sv. Martinu v Avstriji.²⁵

Socialno-ekonomski položaj

Uvedba trianonske meje je vplivala na socialno-ekonomski položaj prebivalcev Porabja. Trianonska meja je odrezala središčne kraje od njihovih gravitacijskih zaledij. Z novo razmejitvijo so se načele ali celo pretrgale že utrjene povezave s trgovskimi središči²⁶ v Prekmurju, družbenoekonomski položaj porabskih Slovencev se je prej slabšal kot izboljševal.

Gospodarsko in prometno je bilo Porabje že od nekdaj usmerjeno bolj na jug in zahod kot pa na sever in vzhod. Monošter je bil sicer sedež okraja in upravno središče, ki so ga po podatkih Kissa Slovenci v okolici Monoštra večkrat letno obiskovali zaradi urejanja uradnih zadev, prodaje svojih izdelkov, nakupa potrebnih industrijskih izdelkov in uporabe železnice.²⁷ Kljub navedenemu pa za slovensko prebivalstvo pred uvedbo trianonske meje Monošter ni predstavljal gospodarskega središča. Z madžarskim zaledjem niso

²⁵ Kozar - Mukič, *Vpliv trianonske meje*, str. 95.

²⁶ Porabje je bilo trgovsko vezano na Prekmurje in tudi na Avstrijo močneje kot na ostalo Madžarsko.

²⁷ Kiss, *Gazdasági-társadalmi és politikai viszonyok*, str. 236.

imeli posebnih gospodarskih stikov. Porabci so svojo živino gonili na sejme v Bogojino, Soboto, Turnišče, Beltince in druge prekmurske kraje, od koder je potem ta živina šla naprej v Ljutomer in Radgono. Živinski sejmi pa so bili tudi v Monoštru in tudi te so obiskovali porabski Slovenci. V Prekmurje so vozili svoje izdelke tudi porabski lončarji. Lončarji iz Prekmurja pa so hodili v Porabje po ilovico.²⁸ Ljudje iz Porabja so hodili na živinske sejme tudi v Ženavce (Jennersdorf), Modince (Mogersdorf), Gradec (Graz) in Sv. Martin (St. Martin) v Avstriji ter v Körmend, Szombathely in Zalaegerszeg na Madžarskem.²⁹

O tem, kako je nova meja ovirala gospodarske povezave Porabja s Prekmurjem, pričajo tudi dokumenti iz Arhiva Železne županije.

Okrajni glavar Monoštra je 15. marca 1921 poročal vélikemu županu o tem, da so na sicer mirno razpoloženje ljudi ob meji škodljivo vplivali predpisi v zvezi s prometom živali, ki so bili izdani pred nekaj meseci in so zaradi njih ljudje močno ovirani ne le pri kupoprodaji, temveč tudi na splošno pri prometu. V drugem pismu iz meseca aprila pa je monoštrski okrajni glavar poročal vélikemu županu o tem, da so nastali problemi pri izplačilu plač »slovenskim žanjcem«. V zvezi s tem je Sándor Mikola že ukrepal pri dotičnem ministrstvu, toda v času pošiljanja pisma omenjeni položaj še ni bil popolnoma razrešen. V pismu, ki je datirano 28. aprila, je prosil vélikega župana, naj to vprašanje pravočasno uredijo za tekoče leto, ker je to »pomemben agitacijski vidik«, kajti tudi s tem bi motivirali prebivalce, da bi simpatizirali z Madžarsko.³⁰ Ta primer je povezan s slovenskim prebivalstvom na obeh straneh meje.

Pomemben vir preživetja je predstavljalo tudi sezonsko zaposlovanje. Sezonski delavci iz Porabja so se v obravnavanem obdobju usmerjali zlasti na različna kmečka dela na posestva na zahodnem Madžarskem,³¹ v manjšem obsegu v tujino.

V letih 1936–1938 so se odprle možnosti sezonskega zaposlovanja v Nemčiji, toda ta nova oblika zaposlovanja ni bila enako dostopna vsem Slovencem. Da je lahko kdo prišel v Nemčijo, je potreboval protekcijo pri notarju ali pa je moral znati nemško.³² Ker v letu 1938 ni bilo novačenja poljedelskih delavcev za Nemčijo, so se lokalne oblasti zanimale za možnosti sezonske zaposlitve v Avstriji. Okrajni glavar okraja Monošter se je v pismu, ki je bilo datirano 7. marca 1938, pritoževal vélikemu županu Železne županije, da ga skrbi, da bo ostalo veliko ljudi brez zaslužka, ker to leto še ni bilo novačenja delavcev

²⁸ Maučec in Novak, *Slovensko Porabje*, str. 8.

²⁹ Kozar - Mukič, *Slovensko Porabje*, str. 27.

³⁰ MNL VaML, IV. 401/a/19, 1921 (6-180), 1922 (3-202) – Vas vármegye Főispáni Elnöki iratok. Arhivske vire nam je posredoval László Göncz, zgodovinar in raziskovalec na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani.

³¹ Munda Hirnök, *Sezonstvo med porabskimi Slovenci*, str. 123–124.

³² Kozar - Mukič, *Felsőszölnök–Gornji Senik*, str. 113.

za Nemčijo. Veliki župan Zalske županije je organiziral transport delavcev v Avstrijo, toda ljudje iz Železne županije niso smeli iti z njimi.³³ Iz tega lahko razberemo, da so bile zaposlitvene možnosti za Slovence v Nemčiji in Avstriji omejene.

Podatki za leto 1939 kažejo drugačno sliko. Iz poročila okrajnega glavarja monoštrskega okraja o opravljanju poljedelskih del izvemo, da je spomladi in poleti prišlo do pomanjkanja ženske delovne sile pri okopavanju poljščin. Moški so šli delat v Nemčijo bodisi legalno (s potnim listom) bodisi nelegalno. Namesto njih so bile ženske primorane doma same opravljati vsa potrebna dela, zato se niso mogle zaposliti kot sezonski delavci na posestvu opatije v Monoštru.³⁴

Kot vir preživetja je treba omeniti tudi tihotapljenje blaga med sosednjimi državami (Kraljevina SHS, Avstrija), ki je zaživel po vzpostavitvi trianonske meje. Po ugotovitvah Kozarjeve so se s to dejavnostjo v Porabju ukvarjali predvsem dvolastniki zemljišč³⁵ in brezposelni, peš ali z vozom, in to predvsem na Gornjem Seniku, ob tromeji. Največ blaga so pretihotapili iz Avstrije na Madžarsko (sladkor, sol, saharin, kremen, posodo, podplate, petrolej, obleke, modrotisk, predpasnike in razno orodje). Iz Madžarske so tihotapili v Avstrijo predvsem meso in vino ter v Jugoslavijo predvsem tobak, nazaj pa so prinašali tekstil in žganje.³⁶ Tudi Kiss omenja, da je v Železni županiji, zlasti v obmejnih naseljih, po letu 1920 »cvetelo« tihotapstvo. Med dvolastniki in sezonskimi delavci, ki so se zaposlovali v Avstriji in Nemčiji, se jih je veliko ukvarjalo z izvozom in uvozom blaga. Poleg njih so tudi drugi izkoristili to možnost. V okolici Monoštra se je izoblikoval sistem »skrivnih, črnih« poti. Po tej poti so iz države tihotapili mast, meso in številno drugo blago, v zameno pa so v državo pretihotapili zlasti industrijske izdelke.³⁷

Spomini prebivalcev na tihotapljenje oz. »švercanje« ob slovensko-madžarski meji« so še danes živi. To potrjujejo tudi terenski podatki.

Za ilustracijo navajamo odlomek iz intervjuja z intervjuvancema št. 10 iz Martinja³⁸:

Do Trianona je bil en prostor [...]. Potem, ko je nastala meja, je bila še prehodna in so nekateri ljudje hodili čez (tudi po stranpoteh, op. a.). To je bilo do druge svetovne vojne [...] Se pravi, meja je bila, je bil tudi

³³ Munda Hirnök, *Vzroki in razvoj poljedelskega sezonskega zaposlovanja*, str. 243.

³⁴ Kiss, *Gazdasági-társadalmi és politikai viszonyok*, str. 262.

³⁵ O izoblikovanju institucije dvolastništva na jugoslovansko-madžarski meji med obema vojnama glej Hornyák, *Találkozások-ütközések*, str. 61–73.

³⁶ Kozar - Mukič, *Vpliv trianonske meje*, str. 95–96.

³⁷ Kiss, *Gazdasági-társadalmi és politikai viszonyok*, str. 253.

³⁸ Intervju z intervjuvancema št. 10.

nek režim, ampak eni se tega niso držali, ker niso bili vajeni do takrat (do razmejitve, op. a.), da ne bi smeli čez, recimo v gozd ali v trgovino. Pa tudi [...] črni trg je cvetel, jajca so zbirali pa nosili, pa tobak, pa take stvari. [...] Finančna uprava je bila. Zdaj točno, kaj so bili, ne vem, ampak neka kontrola je bila, so pač pazili na mejo. Ampak ljudje so na vse načine probali (prečkati mejo, op. a.), pa vmes so imeli težave, so koga ujeli [...]

Še en primer s terena. Intervjuvanka št. 6 iz Monoštra³⁹ je povedala: »V tistem času je bilo eno obdobje, ko so mejo zaprli in niso smeli hoditi čez mejo. Moj dedek je živel od tega, da je tihotapil tobak.«

Nelegalni prehodi meje, ki jih prej ni bilo, so lahko bili tudi smrtno nevarni, kar potrjujejo tudi članki v *Novinah*.⁴⁰

Oteženo upravno in gospodarsko življenje obmejnih regij so nekoliko lajšali maloobmejno sporazumi, ki jih je Madžarska sklenila s sosednjimi državami v drugi polovici dvajsetih let 20. stoletja. Madžarsko-avstrijski sporazum so podpisali julija 1926 in se je nanašal na prestopne meje na območju madžarsko-avstrijsko-slovenske tromeje ter je urejal le prestopne oseb. Predpise so prilagodili lokalnim razmeram. Dovoljen je bil tudi manjši gospodarski promet ob meji (osebna prtljaga, izmenjava kmetijskih pridelkov in določena količina trgovskega blaga). Sporazum o trgovanju s Kraljevino SHS so prav tako podpisali leta 1926, uzakonili pa šele leta 1929. Ta sporazum uzakonja nekatere ugodnosti v obmejnem prometu.⁴¹

Številni članki iz *Novin*⁴² in *Vasvármegye* avtentično prikazujejo otežene razmere dvolastnikov in ostalega prebivalstva ob meji v tistem času. Kot na primer:

Več prehodov za dvolastnike kre madžarske meje. Pri nas je se te dneve müdila vküpná naša i madžarska obmejna komisija, šteroj je zavüpano, da vredi i določi, kde bodo smeli hoditi tisti, ki majo na oba kraja meje svoje imanje, kde tisti, ki majo kakše gospodarske opravke v bližini prek meje i na zadnje prehode, kde do smeli prestopiti mejo tüdi drügi, nego to samo s potnimi listi, ne pa z obmejnimi ali dvovlastniškimi svedočanstvi. Vreditev tej zadev je bila že krvavo potrebna. Neizmerno je bilo naopačno posebno za tiste, ki majo na oba kraja imanje. Morali so dostakrat cele vüre duge vanjke delati, či so šteli priti na svoje pole, štero je bilo par minut daleč, samo ka na ovkraj meje. Našiva gg. poslanca, k

³⁹ Intervju z intervjuvanko št. 6.

⁴⁰ Glej npr. Smrt pri tihotapstvi. *Novine*, 25. april, 1920, str. 2.

⁴¹ Gráfik, *Tromeja*, str. 14–15.

⁴² Na primer: Osebni promet blüzi demarkacijske črte. *Novine*, 3. oktober 1920, str. 3.; Vsem Prekmurcom na znanje! *Novine*, 31. julij 1921, str. 4.

šterima je dozdej prišlo dosta pritožb od prebivalcov kre meje med našov i madžarskov državov, sta te prilike ne zamüdila i sta posredüvala, da so žele lüdstva poslühnjene. Prehodov bo dosta več kak je dozdej bilo.⁴³

Sorodstvene vezi

Trianonska meja je razdelila tudi družine. Sorodniki, ki so prej živeli v isti državi, so bili sedaj razdeljeni med dve ali celo tri države. Dedki, babice, očetje, matere, tete, strici, bratranci in sestrične ter drugi sorodniki so naenkrat bili na drugi strani meje.⁴⁴ Spremenilo se je tudi izbiranje zakonskega para. Za Porabje je za izbiro zakonskega partnerja bila značilna teritorialna, narodnostna in verska endogamija znotraj notariata ali iste župnije. Pred letom 1924 se je na Gornji Senik priženilo 53 % nevest in 24 % ženinov iz vasi, ki so pripadale notariatu. Največ nevest je prišlo iz Ritkarovec in potem s Trdkove, največ ženinov pa s Trdkove. Po preoblikovanju notariata se je na Gornji Senik priženilo le še šest moških iz krajev, ki niso več spadali v ta notariat in so bili priključeni h Kraljevini SHS.⁴⁵ Iz ženitovanjskih šeg na Gornjem Seniku izvemo, da je nevesta po drugem oklicu lahko hodila po »dareh s staršico«. Preden sta se javna in cerkvena uprava preoblikovali, so gornjeseniške neveste obiskale vsako vas, ki je spadala k župniji, torej tudi tiste, ki so bile priključene h Kraljevini SHS, pozneje pa več ne.⁴⁶

O čezmejnih sorodstvenih vezeh priča odlomek iz intervjuja z intervjuvanko št. 6 iz Monoštra⁴⁷:

Moja babica in dedek sta se rodila na Goričkem, v Čepincih in v Markovcih. Moja babica je podedovala eno hišo v Andovcih. Tam je bil nek starejši moški [...] sam je živel. Pa so ji rekli, naj pride iz Čepincev v Andovce in naj skrbi za njega [...] In potem je moja babica ostala v Andovcih. [...]. Vmes je spoznala mojega dedka, ker je ona občasno hodila nazaj v domačo vas, ker takrat še ni bilo meje. Ljudje so lahko hodili sem in tja. Moja babica je ostala v Andovcih, vmes se je spoznala z dedkom iz Markovcev, potem sta se poročila in živela v Andovcih.

O stikih po vzpostavitvi trianonske meje pa sta intervjuvanca št. 10. iz Martinja govorila tako⁴⁸:

⁴³ Več prehodov za dvolastnike kre madžarske meje. *Novine*, 24. junij 1928, str. 3.

⁴⁴ Ravnik, *Družina in sorodstvo*, str. 334.

⁴⁵ Kozar - Mukič, *Vpliv trianonske meje*, str. 96.

⁴⁶ Gráfik, *Tromeja*, str. 15.

⁴⁷ Intervju z intervjuvanko št. 6.

⁴⁸ Intervju z intervjuvancema št. 10.

Pa tudi poročali so se še naprej čez, pa čez hodili. Stike so imeli pa sorodnike. To je bil en prostor in niso se mogli navaditi, da zdaj (po razmejitvi, op. a.) ne mora na Gornji Senik, ker je iz Martinja. Tudi če so šli na kakšen urad, so šli v Monošter ali v Jennersdorf (Ženavci, Avstrija). Recimo zdravnika so šli iskat tja, ne v Mursko Soboto, ker je Sobota daleč. Stike so pa imeli, samo ni pa bilo več tako, se je pa meja poznala [...]

Kot je razvidno tudi iz navedenih odlomkov, je trianonska meja posegla tudi v sorodstvene vezi porabskih Slovencev. Čeprav so se čez mejo še vedno poročali, se je obseg takšnih porok bistveno zmanjšal. Sorodstvene in tudi prijateljske stike pa so prebivalci ob meji ohranjali še naprej. Za obiskovanje sorodnikov se niso ozirali na mejo.

Jezikovni položaj

Po določitih trianonske mirovne pogodbe⁴⁹ je bila tudi Madžarska zavezana spoštovati določene manjšinske pravice (tudi jezikovne). Pogodba je določala, da Madžarska ne sme omejevatı uporabe maternega jezika manjšin, ne v govoru in ne v tisku, in da mora na območjih, kjer živijo narodnostne manjšine, zagotoviti javno osnovno šolstvo v jeziku manjšine. Ni pa bilo obvezno, da v njihovem jeziku poučujejo ostale predmete.

Z vidika narodnostnega izobraževanja je imela pomembno vlogo ministrska odredba iz leta 1923, ki je v primeru štiridesetih učencev zagotavljala izobraževanje v jeziku manjšine. Odredba je vpeljala tri tipe narodnostnih šol. Tip A je bila enojezična narodnostna šola, kjer je bil jezik manjšine učni jezik, madžarščina pa se je poučevala kot obvezni predmet. Tip B je predstavljal šole z mešanim učnim jezikom, kjer se je del predmetov poučeval v madžarščini, del v obeh jezikih in del v jeziku manjšine. Tip C je bil specifičen madžarski model dvojezične manjšinske šole. V tip C so se uvrščale šole z madžarskim učnim jezikom, jezik manjšine pa je bil obvezni učni predmet.⁵⁰

Podatki kažejo, da so v Porabju na primer v šolskem letu 1932/1933 obstajale tri narodnostne šole tipa B in ena tipa C. Poznavalci narodnostnega šolstva v Porabju so mnenja, da sta bila tipa B in C za razvijanje materinščine in dvojezičnosti najmanj ugodna.⁵¹

O delni izvedbi dvojezičnega pouka (tip B) med drugo svetovno vojno pričajo spomini Gornjeseničana: »Če sta učitelica ali učitel slovenskiva bila,

⁴⁹ Treaty of Peace Between The Allied and Associated Powers and Hungary, And Protocol and Declaration, Signed at Trianon June 4, 1920.: <http://www.hungarianhistory.com/lib/trianon/trianon.pdf/> (dostop: marec 2019).

⁵⁰ Perger, *Položaj in vloga slovenskega jezika*, str. 67.

⁵¹ Prav tam, str. 67.

te je sir tak bilau, ka so najprva slovenski pravli, pa te pá vogrski. Do drugoga klasa smo tak sir meli. Liki poton tistoga so že fse takši školnicke bili, ka so samo vogrski znali. Da pa te smo že razmeli [...]»⁵² Iz odlomka lahko tudi razberemo, da so v porabske šole začeli prihajati madžarski učitelji, ki niso znali slovensko, kar je nedvomno oviralo izvedbo dvojezičnega pouka.

Za pouk materinščine so v porabskih šolah uporabljali stare prekmurske čitanke in edini novi učbenik iz leta 1939: *Vend-szlovenszka kniga cstenyá za 1., 2. in 3. Zlôcs národne sôle*.⁵³

Slovenski jezik sta v porabskih vaseh ohranjali Cerkev in družina. V obravnavanem obdobju je cerkev predstavljala pomembno okolje rabe porabskega narečja, ki je bilo »domanji jezik« cerkvenega obredja. K širjenju in poznavanju slovenskega jezika je prispeval tisk iz Prekmurja. Mohorjeve knjige so od konca devetnajstega stoletja prihajale v porabske župnije. Mohorjeva družba je imela pred razmejitvijo med porabskimi Slovenci 291 naročnikov (iz gornjeseniške župnije 284 in iz dolnjeseniške župnije 7). Po njih so porabski Slovenci dobili 1.721 knjig v slovenščini.⁵⁴ Treba še omeniti katoliško publicistiko, katere začetnik je bil Franc Ivanocy. S sodelavci (Jožefom Kleklom ml., Ivanom Bašo in drugimi) je začel izdajati *Kalendár szrcá Jezusovega* (1904), verski mesečnik *Marijin list* (1904) in tednik *Novine* (1913).⁵⁵

Porabskim družinam so sorodniki, ki so emigrirali v Ameriko, pošiljali ameriške slovenske časopise (npr. *Amerikanszki Szlovecov glász*).

Porabski verniki so doma in pri bogoslužju uporabljali molitvenike v slovenskem jeziku, ki so jih izdali v prvi polovici 20. stoletja, na primer *Molitvena kniga* in *Mála molitvena kniga*. Z vidika ohranjanja slovenskega jezika je imelo pomembno vlogo tudi cerkveno petje, ki se je najbolj razvilo na Gornjem Seniku, kjer je leta 1938 učitelj in kantor Andraš Čabai, po rodu Hrvat, ustanovil cerkveni zbor, iz katerega se je kasneje razvil posvetni zbor in ga danes poznamo kot Mešani pevski zbor Avgust Pavel.⁵⁶

Jožef Klekl st. je v *Novinah* leta 1932⁵⁷ objavil krajši članek o porabskih Slovencih, v katerem je opisal tudi jezikovni položaj po razmejitvi: »[...] Šole májo kakpa vogrske, samo navuk vere je slovenski. Ne njim je dano tisto, ka je tüdi nam pod Vogrami ne bilo pa ka zdrava pamet žele: naj se deca v materinjoj reči včijo! [...] Naši rabski Slovenci tüdi nemajo nikšni slovenski novin, ka bi njim nüdile düševno hrano. Samo slovenske molitvene knjige ešče májo.«

⁵² Kozar - Mukič, *Felsőszölnök-Gornji Senik*, str. 90.

⁵³ Just, *Porabje*, str. 23.

⁵⁴ Kuzmič, *Slovenske knjige Mohorjeve družbe v Porabju*,: <http://www.pomurski-muzej.si/izobrazevanje/gradiva-pomurja/gradivo/slov.-knjige-mohorjeve-druzbe/> (dostop: april 2019).

⁵⁵ Munda Hirnök in Medvešek, *Vloga Katoliške cerkve*, str. 720.

⁵⁶ Székely, *Izobraževanje, kultura, prosveta*, str. 516–517.

⁵⁷ Rabski Slovenci. *Novine*, 24. april 1932, str. 1.

Iz navedenega lahko sklepamo, da slovenski tisk, ki je v času pred razmejitvijo povezoval porabske Slovence z ostalimi Slovenci, ni več prihajal (ali samo sporadično) med porabske Slovence.

Ne smemo prezreti raziskovalnih prizadevanj Vratuše v zvezi z jezikom v Prekmurju in Porabju pred drugo svetovno vojno. Objavil je svojo temeljno raziskavo o prekmurskem jeziku z naslovom *Jezikovne razmere v severnem Prekmurju in slovenskem Porabju*.⁵⁸ Položaj slovenskega jezika v Porabju je strnil takole:

Državna meja še ni pokazala kakšnega večjega vpliva: severni gorički govor se nadaljuje preko meje: le tujca ogovarjajo in pozdravljajo madžarski, kar pa je treba razumeti kot odraz razmer. Edino v Slovenski vesi in bližnjih Sakalovcih naletimo na pojave, ki jih sicer ne srečamo ob Rabi. To je pa povsem razumljivo: ti dve vasi sta geografsko ločeni od ostalih in najbolj odprti vplivom iz Rabske doline.

ZAKLJUČEK

S trianonsko mirovno pogodbo je bila enotnost Slovenske krajine razbita in se je začel ločen zgodovinski, kulturni in narodnostni razvoj Prekmurja in Porabja oz. »rabskih Slovencev«, kot so jih po razmejitvi imenovali v slovenskem tisku. Z razmejitvijo sta se preoblikovali javna in cerkvena uprava.

Novonastala meja je spremenila življenje in gospodarjenje ljudi ob meji. Ljudje so bili navajeni prostih prehodov do sejmov, sorodnikov, prijateljev in seveda do svoje zemlje. Na novo mejo so se odzivali različno. Nekateri je niso upoštevali in so raje občasno plačevali kazen, drugi so mejo izkoristili kot vir za preživetje (tihotapljenje). Tretji, ki so upoštevali nova pravila, pa so se začeli prilagajati in iskati nove priložnosti v novem okolju. Meja je vsekakor ljudem otežila življenje in je vplivala na njihov socialno-ekonomski položaj.

Slovenci v Porabju so se v tem času na gospodarskem področju prilagajali novonastalim razmeram. Povečalo se je izseljevanje iz ekonomskih razlogov. Po trianonski mirovni pogodbi se je med porabskimi Slovenci povečalo iskanje možnosti zaslužka znotraj Madžarske. Porast sezonskega dela v tridesetih letih 20. stoletja na Madžarskem je tudi ena izmed teh značilnosti.

Slovenskemu jeziku je bila v oporo Katoliška cerkev. Narodnostne šole tipov B in C v Porabju so bile najmanj ugodne za razvijanje materinščine in dvojezičnosti. Razmejitve še ni pokazala kakšnega večjega vpliva na jezik.

⁵⁸ Vratuša, *Jezikovne razmere*, str. 20.

VIRI IN LITERATURA

POPIS PREBIVALSTVA

MNL VaML – Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára

ARHIVSKI VIRI

MNL VaML, IV. 401.a. 19, 1921 (6-180), 1922 (3-202) – Vas vármegye Főispáni Elnöki iratok.

ČASOPISNI VIRI

Novine; 1920, 1921, 1922, 1928, 1932.

Prekmurski glasnik; 1921.

SPLETNI VIRI

Kuzmič, Franc, Slovenske knjige Mohorjeve družbe v Porabju, <http://www.pomurski-muzej.si/izobrazevanje/gradiva-pomurja/gradivo/slov.-knjige-mohorjeve-druzbe/> (dostop: april 2019).

Treaty of Peace Between The Allied and Associated Powers and Hungary, And Protocol and Declaration, Signed at Trianon June 4, 1920, <http://www.hungarianhistory.com/lib/trianon/trianon.pdf/> (dostop: marec 2019).

Živojinović, Dragoljub R., Douglas Wilson Johnson a forgotten member of the Royal Serbian Academy of Sciences, <http://www.balcanica.rs/balcanica/uploaded/balcanica/balcanica%2048/10%20d%20Zivojinovic.pdf/> (dostop: marec 2019).

INTERVJUJI

Intervju z intervjuvanko št. 6. je bil izveden 23. 5. 2018 v okviru raziskovalnega projekta *Zavarovana območja ob slovensko-madžarski meji: Izzivi sodelovanja in trajnostnega razvoja*. Vodja projekta: dr. Jurij Fikfak, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU. Financer: ARRS. Šifra projekta: J6-8254. Obdobje trajanja projekta: 1. junij 2017–31. maj 2020.

Intervju z intervjuvancema št. 10 je bil izveden 24. 5. 2018 v okviru raziskovalnega projekta *Zavarovana območja ob slovensko-madžarski meji: Izzivi sodelovanja in trajnostnega razvoja*. Vodja projekta: dr. Jurij Fikfak, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU. Financer: ARRS. Šifra projekta: J6-8254. Obdobje trajanja projekta: 1. junij 2017–31. maj 2020.

- Gráfik, Imre, Tromeja. Od srednjeevropske nacionalne travme do stičišča narodov. *Etnologija Slovencev na Madžarskem* 3, 2001, str. 9–32.
- Hornýák, Árpád, *Találkozások - ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar-szerb kapcsolatok történetéből*. Pécs: Bocz Nyomdaipari Kft, 2010.
- Josipovič, Damir, Porabski Prekmurci in meje Prekmurja. *Anali PAZU HD*, letnik 2, št. 1, 2016, str. 15–26.
- Just, Franci, *Porabje*. (Knjižna zbirka Vse o). Murska Sobota: Franc-Franc in Društvo Argo, 2009.
- Kiss, Mária, Gazdasági - társadalmi és politikai viszonyok 1918 és 1945 között. Kuntár, Lajos; Szabó, László (ur.), *Szentgotthárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok*. Szombathely: Szentgotthárd Nagyközség Tanácsa, 1981, str. 221–286.
- Kokolj, Miroslav in Horvat, Bela, *Prekmursko šolstvo*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1977.
- Kozar - Mukič, Marija, *Slovensko Porabje/Szlovénvidék. (Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletje)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Szombathely: Savaria Múzeum, 1984.
- Kozar - Mukič, Marija, *Felsőszölnök–Gornji Senik*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja, Szombathely: Savaria Múzeum, 1988.
- Kozar - Mukič, Marija, Vpliv trianonske meje na način življenja Slovencev v okolici Monoštra. Göncz, László (ur.), *Pokrajina ob Muri in trianonska mirovna pogodba. Lendavski zvezki, 17*. Lendava: Zavod za kulturo madžarske narodnosti, 2000, str. 95–96.
- Kozar - Mukič, Marija, Arhivski podatki o izseljevanju porabskih Slovencev po drugi svetovni vojni. Lukšič Hacin, Marina (ur.), *Sezonstvo in izseljenstvo v panonskem prostoru: Zbornik razširjenih razprav mednarodne konference. Radenci, Slovenija, 22.–25. oktober 2002*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU (Migracije; 4), 2003, str. 111–118.
- Maučec, Jože in Novak, Vilko, *Slovensko Porabje*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod OF, 1945.
- Munda Hirnök, Katarina, Vzroki in razvoj poljedelskega sezonskega zaposlovanja med porabskimi Slovenci. *Razprave in gradivo* 26/27, 1992, str. 238–248.
- Munda Hirnök, Katalin, Ime Slovencev na Madžarskem nekoč in danes. *Etnologija Slovencev na Madžarskem* 3, 2001, str. 60–66.
- Munda Hirnök, Katalin, Sezonstvo med porabskimi Slovenci v 19. in 20. stoletju. Lukšič Hacin, Marina, (ur.), *Sezonstvo in izseljenstvo v panonskem*

- prostoru: *Zbornik razširjenih razprav mednarodne konference. Radenci, Slovenija, 22.–25. oktober 2002*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU (Migracije; 4), 2003, str. 119–128.
- Munda Hirnök, Katalin in Medvešek, Mojca, Vloga Katoliške cerkve pri ohranjanju slovenskega jezika v Porabju v preteklosti in danes. *Bogoslovni vestnik* 77, št. 3/4, 2017, str. 717–728.
- Munda Hirnök, Katalin in Slavec Gradišnik, Ingrid, Meje in spomini nanje. *Traditiones*, 48, št. 1, str. 27–75.
- Perger, Valerija, *Položaj in vloga slovenskega jezika v narodnostni šoli v Porabju na Madžarskem: Sociolingvistična presoja porabskega modela manjšinskega izobraževanja* (Magistrsko delo). Maribor: Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, 2005.
- Ravnik, Mojca, Družina in sorodstvo v slovenskem Porabju, Prekmurju in slovenski Istri. *Traditiones*, 28, št. 1, str. 331–342.
- Slavič, Matija, *Naše Prekmurje. Zbrane razprave in članki* (ur. Viktor Vrbnjak, druga dopolnjena izdaja). Zbirka Monumenta Pannonica. Murska Sobota: Pomurska založba, 1999.
- Székely, András Bertalan, Izobraževanje, kultura, prosveta in množična občila Slovencev na Madžarskem. *Madžari in Slovenci: sodelovanje in sožitje ob jugoslovansko-madžarski meji*. Ljubljana: ČZDO Komunist, TOZD Komunist, Inštitut za narodnostna vprašanja, 1987, str. 501–537.
- Vratuša, Anton, Jezikovne razmere v severnem Prekmurju in slovenskem Porabju. *Panonski zbornik*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1966, str. 20–28.

SUMMARY

Katalin Munda Hirnök

SLOVENES IN THE RÁBA REGION 1919–1941

The Treaty of Trianon or the Paris Peace Conference separated Slovenes in the Rába region, who remained in the Hungarian state, by means of a border from the Prekmurje Slovenes, who were integrated into the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes or their parent nation. Nine Slovene settlements remained part of Hungary after the delimitation. Eight villages, which – historically speaking – also had a Slovene majority, were allocated to Austria. In doing so, the unity of the *Slovenska krajina* (Slovene March) was shattered and the Slovene part of the Rába region saw the beginning of a separate history.

After the delimitation Slovenes in the surroundings of Szentgotthárd/Monošter were referred to as the Rába Slovenes (*rabski Slovenci*) by the press; the terms *Porabje*, or the Rába region, and *porabski Slovenci*, the present expression for the Rába region Slovenes, emerged after World War II. The delimitation brought about the transformation of the public and ecclesiastical administration as well. The Szentgotthárd/Monošter district lost more than half of its villages and acquired three new ones. The Felsőszölnök/Gornji Senik notariate was also transformed. The Felsőszölnök/Gornji Senik parish lost three succursal churches, namely Markovci, Trdkova, and Čepinci, and obtained Kétvölgy/Ritkarovci, formerly part of the Veliki Dolenci parish. The sense of belonging to their parish was important to people; in the scope of their parish they maintained their social contacts and enjoyed their status in the parish community. Having become part of a new parish, they became newcomers and had to establish their social standing anew. The Trianon border was a traditional one, i.e. a hard border with border crossings controlled by the police and customs officers. The delimitation interfered with the already established connections with commercial centres. In terms of economy and traffic, the Rába region was historically oriented more towards the south and west than towards the north and east.

Due to overpopulation, poor soil fertility, small and fragmented farms, as well due to the fact that the area was industrially undeveloped, the Rába region Slovenes were forced to seek additional sources of income to facilitate their social and economic survival. Seasonal work represented an important source of income, as did emigration to the USA and elsewhere. After 1920, in

the interwar period, 6.2% of Slovenes left the Rába region; to draw a comparison, 1.5% of Slovenes emigrated from Prekmurje. Smuggling wares between the neighbouring Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and Austria spread among Slovenes in the Rába region, particularly in Gornji Senik. The bulk of wares were smuggled from Austria to Hungary.

Administrative and economic life was rendered difficult in the border areas; it was somewhat alleviated by agreements concluded by Hungary and its neighbouring countries in the second half of the 1920s. Signed also by Austria and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, these agreements regulated crossing the borders and trade in goods, first and foremost, in the tri-border area (Hungary, Austria, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes).

The Catholic Church played an important role in language preservation in the Rába region. Slovene clergy in the Rába region is credited with keeping liturgy and ecclesiastical literature in Slovene. Mohorjeva družba (Hermagoras Society) was very popular among the Rába region Slovenes; they ordered Slovene-language books from this publishing company. Slovene-language Catholic periodicals – the calendar *Kalendár szrcá Jezusovoga*, the monthly *Marijin list*, and the weekly *Novine* – were published in the Rába region. Slovene-language church singing was present mostly in Gornji Senik. Linguistic comparisons at the end of the 1930s indicate that the Trianon border did not have a significant impact on the Rába variant of the Prekmurje dialect. A minister's decree issued in 1923 played an important role in the realm of ethnic education after the Trianon delimitation. The decree introduced three types of ethnic schools, namely type A, with the language of the minority as the medium of instruction; type B, mixed-language schools, where children were taught in Hungarian and in the language spoken by the minority; and type C, with Hungarian as the language of educational instruction, and the minority language as a compulsory language of instruction. The bulk of schools in the Rába region belonged to type B.

The population of the Rába region (and Goričko) responded differently to the Trianon border. Some people refused to accept it and preferred paying fees or even going to prison, while others adjusted to the new conditions, seeking new opportunities in the new environment.

Although their lives did not change significantly in the period in question, Slovenes in the Rába region felt that the situation was different than in the past, when this was still a “single space”. Being separated from Prekmurje and their parent nation, the Rába region Slovenes were faced with conditions that allowed for subsequent assimilation processes and left a mark in their lives, culture, language, and national identity.

Aleksander Lorenčič

ORIS GOSPODARSKEGA RAZVOJA PREKMURJA OD PRIKLJUČITVE DO DANES

LORENČIČ, Aleksander, dr., Pokrajinski muzej Ptuj–Ormož, Muzejski trg 1, SI-2250 Ptuj, aleksander.lorencic@pmpo.si

Oris gospodarskega razvoja Prekmurja od priključitve do danes

Prispevek obravnava gospodarski razvoj Prekmurja od priključitve k matičnemu narodu leta 1919 do današnjih dni. Osvetli prizadevanja po skladnejšem regionalnem razvoju, zaostajanje pomurske regije, osrednje značilnosti na gospodarskem področju med vojnama, po drugi svetovni vojni ter v obdobju po osamosvojitvi Slovenije, ko je razvojni zaostanek te regije še vedno precej viden. Pomurje je še namreč danes po večini kazalnikov ekonomskega in socialnega razvoja na dnu med slovenskimi regijami. Dodana vrednost prispevka so različni statistični podatki, predstavitev obmejnega gospodarskega sodelovanja z Madžarsko in opis razvoja izbranih podjetij s tega področja.

Ključne besede: Prekmurje, Pomurje, gospodarstvo, kmetijstvo, industrija, podjetništvo

LORENČIČ, Aleksander, PhD, Regional Museum Ptuj–Ormož, Muzejski trg 1, SI-2250 Ptuj, aleksander.lorencic@pmpo.si

An Outline of Prekmurje's Economic Development from the Unification to the Present

The article deals with Prekmurje's economic development from the integration into the motherland in 1919 to the present. The article highlights the effort for a more balanced regional development, the Pomurje region's backlog, the main economic features in the interwar period, after World War II, and in the period after Slovenia's independence, when the region's deficient development is still noticeable. Namely, according to the majority of economic and social progress indicators, Pomurje is still one of Slovenia's least developed regions. Different statistical data, a demonstration of the economic collaboration with Hungary, and an illustration of the development of a few selected companies from this region are the paper's added value.

Key words: Prekmurje, the river Mura region, economy, agriculture, industry, entrepreneurship

NEUSPEŠNA PRIZADEVANJA PO SKLADNEJŠEM REGIONALNEM RAZVOJU IN ZAOSTAJANJE POMURSKE REGIJE¹

V Sloveniji so načrtnem oživljanju gospodarskega razvoja v manj razvitih delih republike začeli razmišljati že oktobra 1946, tako da so predvideli ustanovitev posebnega sklada za pospeševanje razvoja v nerazvitih okrajih. Ker pa je moral republiški izvršni svet že leta 1955 občutno zmanjšati investicijsko in drugo porabo, se je prvi resni poskus hitrejšega gospodarskega napredovanja nerazvitih okrajev končal »še preden se je dobro začel«. ² Na začetku sedemdesetih let je bil sprejet Zakon o ukrepih za pospeševanje razvoja manj razvitih območij. ³ Določil je občine, ki so veljale za manj razvite in za katere so bili predvideni posebni ukrepi. Takrat so manj razvita območja obsegala 18,9 odstotka površine in 18,2 odstotka prebivalstva Slovenije. Nato so se vsakih pet let (skladno s takratnim sistemom načrtovanja) spreminjali kriteriji, območja in ukrepi za pospeševanje regionalnega razvoja. Tako je med drugim decembra 1975 republiška skupščina sprejela zakon o pospeševanju skladnejšega regionalnega razvoja v SR Sloveniji. Predvidel je tako imenovano »samoupravno združevanje dela in sredstev oziroma tesnejše proizvodno in poslovno sodelovanje delovnih organizacij z razvitega in manj razvitega območja«. ⁴ Ta sistem je do leta 1980 prinesel določene rezultate, a sta gospodarski zastoj in vse večja gospodarska kriza že leta 1981 zahtevala preureditev razvojnih ciljev in omejitev vseh vrst porabe. ⁵

Konec leta 1990 je bil sprejet Zakon o spodbujanju razvoja demografsko ogroženih območij v Republiki Sloveniji. ⁶ Usmerjen je bil predvsem v reševanje demografskih problemov. Na osnovi dveh demografskih kriterijev – indeksa staranja in indeksa rasti prebivalstva – je opredelil strnjena demografsko ogrožena območja. Ob sprejetju zakona so demografsko ogrožena območja obsegala 61 odstotkov površine in 24,6 odstotka prebivalstva Slovenije, kar pomeni, da se je obseg območij, upravičenih do posebnih sredstev, močno

¹ Pomurje kot regionalna skupnost je nastalo po drugi svetovni vojni, ko se je Prekmurje upravno-politično združilo z delom Štajerske. Kot naravno izoblikovana pokrajina vključuje ravnine ob Muri, in sicer Ravensko in Dolinsko na levi ter Apaško in Mursko polje na desni strani. Obstajale so tudi težnje po povezavi Ljutomerskega in radgonskega dela na Maribor in Ptuj. Tako je bil v času od 1952 do 1955 k okraju Ljutomer priključen okraj Gornja Radgona, k okraju Murska Sobota pa Lendava. Leta 1964 so bili okraj ukinjeni, prav tako več majhnih občin. Po letu 1963 so ostale le občine v Murški Soboti, Gornji Radgoni, Lendavi in Ljutomeru, ki so se ohranile. Podrobneje o upravnem razvoju tega območja je mogoče prebrati v Korpič-Horvat, *Zaposlovanje ...*, str. 13–15.

² Prinčič in Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 399.

³ *Uradni list SRS*, št. 16, 1971.

⁴ Prinčič, *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti*, str. 225.

⁵ Prav tam, str. 225.

⁶ *Uradni list RS*, št. 48, 31. 12. 1990.

povečal. Leta 1999 je bil sprejet nov Zakon o spodbujanju skladnega regionalnega razvoja,⁷ ki je med drugim uvedel tudi kazalnike za določitev območij s posebnimi razvojnimi problemi. Na temelju zakona je bil leta 2000 sprejet podzakonski akt, ki je natančno določal vrednosti meril in občine, ki izpolnjujejo ta merila. V okviru območij s posebnimi razvojnimi problemi je zakon uvajal tri tipe teh območij: ekonomsko šibka območja, območja s strukturnimi problemi in visoko brezposelnostjo ter razvojno omejevana obmejna in območja z omejenimi dejavniki. Sprejem zakona leta 1999 in podzakonskih aktov je na področju regionalne politike leta 2000 postavil slovensko regionalno strukturno politiko na nove temelje. Leta 2001 je bila sprejeta Strategija regionalnega razvoja Slovenije, ki je postala osnovni strateški dokument države in je v skladu s Strategijo gospodarskega razvoja ter Prostorskim planom Slovenije opredeljevala cilje regionalnega razvoja in določala instrumente ter politiko za doseganje teh ciljev.⁸

Tabela 1: Gibanje družbenega proizvoda na prebivalca v slovenskih občinah 1975–1990 (v din).

Občina	1975	1980	1985	1990
Celje	64.044	180.902	1.245.488	115.100
Maribor	51.867	140.770	987.563	93.800
Ljubljana	83.850	216.081	1.522.637	138.480
Slovenija	53.375	101.666	957.227	82.600
Murska Sobota	21.755	74.070	544.189	59.400

(vir: Prinčič, *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti*, str. 226)

Leta 2011 je bil sprejet nov Zakon o spodbujanju skladnega regionalnega razvoja (ZSRR – 2), ki je v 10. členu med drugim določeval naloge Javnega sklada za regionalni razvoj in razvoj podeželja.⁹

S prehodom v tržno gospodarstvo so tudi industrijski kraji in regije, ki so se razvijali na temelju industrijskega razvoja, doživeli gospodarsko krizo. Ekonomska politika socialističnega sistema ni dopuščala pravočasnega prestrukturiranja klasične industrije v skladu z zahtevami tržnega gospodarstva, ki se je oblikovalo v evropskem prostoru. Regije so se novim razmeram v tržnem gospodarstvu različno prilagajale, kar je bilo odvisno predvsem od stopnje razvitosti in gospodarske strukture ob vstopu regij v proces tranzicije.

⁷ Uradni list RS, št. 60, 29. 7. 1999.

⁸ Pečar in Farič, *Regionalni vidiki ...*, str. 11–15.

⁹ Uradni list RS, št. 20, 18. 03. 2011.

Tabela 2: Zaposlenost doma in v tujini (manj razvite občine).

	Število doma zaposlenih 1970/na tisoč prebivalcev	Število zaposlenih v tujini 1971/na tisoč prebivalcev
Slovenija	323	29
Črnomelj	218	53
Ptuj	180	63
Trebnje	122	18
Lendava	134	108
Murska Sobota	158	78

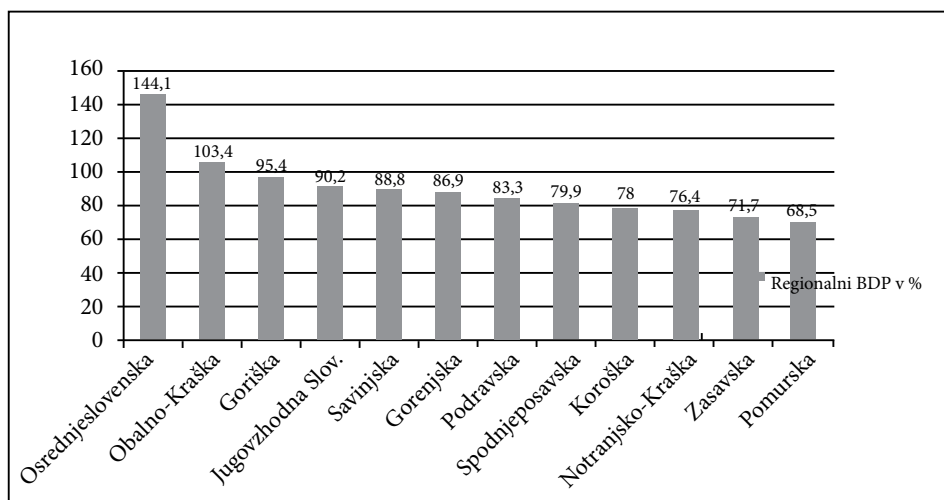
(vir: *Slovenija 1945–1975*, str. 184)

Različno prilagajanje novim razmeram se je pretežno odražalo v finančnih izidih poslovanja gospodarstva, izgubah, izvozu in v deležu brezposelnih v delovno sposobnem prebivalstvu. Finančni izidi so se v vseh regijah poslabšali v letih 1991 in 1992, medtem ko se je leta 1993 stanje izboljšalo. Regije, ki so težave prehodnega obdobja lažje reševale, so bile predvsem osrednjeslovenska, obalno-kraška in gorenjska. Zanje je bilo značilno, da so v proces tranzicije vstopile z boljšimi izhodiščnimi pogoji. Vse tri omenjene regije so imele dokaj pestro gospodarsko strukturo, predvsem obalno-kraška in osrednjeslovenska tudi nadpovprečen delež zaposlenih v terciarnih dejavnostih. K lažjemu premagovanju težav prehodnega obdobja jim je pomagala tudi boljša izobrazbena struktura prebivalcev in zaposlenih. Osrednjeslovenska in obalno-kraška regija sta imeli že v prvih letih tranzicije nadpovprečno bruto dodano vrednost na prebivalca. V nekoliko težjem položaju je bila gorenjska regija, ki je bila obremenjena s staro industrijsko strukturo, potrebno sanacije. V drugo skupino so spadale regije, ki so bile srednje razvite, imele pa so dokaj perspektivno gospodarsko strukturo in pretežno pozitivno ocenjene razvojne potenciale. To so bile savinjska, dolenjska in goriška regija. Med temi se je najtežje novim gospodarskim razmeram prilagajala savinjska regija, predvsem zaradi manj perspektivne in stare industrije, v kateri so prevladovala velika podjetja, ki so se težje usmerjala v iskanje novih trgov. Dolenjska regija je od vseh slovenskih regij bila vseskozi najbolj izvozno usmerjena, saj je na primer delež izvoza v celotnem prihodku leta 1993 znašal kar 41,1 odstotka.¹⁰ Slovensko povprečje je bilo dobrih 21 odstotkov. Goriška regija je izstopala po najnižjem deležu brezposelnih v delovno sposobnem prebivalstvu (leta 1993 6,9 odstotka brezposelnih, Slovenija 10,1 odstotka). Med slabše razvite regije, vendar s perspektivno gospodarsko strukturo, sta spadali pomurska in notranjsko-kraška regi-

¹⁰ *Gospodarska gibanja v Sloveniji v letu 1994 ...*, str. 22–24.

ja. Kljub slabi razvitosti regij je njuna gospodarska struktura, neobremenjena s starimi industrijskimi panogami, pripomogla k lažjemu prilagajanju v procesu tranzicije. Bruto dodana vrednost na prebivalca je bila sicer med najnižjimi v Sloveniji, vendar pa se je v obdobju 1990–1993 v pomurski regiji najhitreje povečevala. Obe regiji sta imeli tudi podpovprečno rast števila brezposelnih v obdobju 1990–1994. Podravska, koroška in spodnje posavska regija so spadale v srednje razvite regije s problematično gospodarsko strukturo in pozitivno ocenjenimi razvojnimi potenciali. To so bile regije, ki so se prve začele soočati z naraščajočo brezposelnostjo, imele pa so tudi nadpovprečen delež izgub v celotnem prihodku. Gospodarstva omenjenih regij so bila obremenjena s številnimi neperspektivnimi industrijskimi podjetji, posebej podravska regijo sta močno prizadeli še vojna v Iraku in izguba jugoslovanskega trga. So pa te regije imele perspektivo predvsem v razvijanju neindustrijskih dejavnosti. Pri tem jim je bila v pomoč tudi dokaj dobra izobrazbena struktura prebivalstva, ki pa je bila zaradi visokega deleža brezposelnih slabo izkoriščena. Na zadnje mesto tako po razvitosti kot tudi perspektivnosti lahko uvrstimo zasavsko regijo. To je bilo izrazito industrijsko območje s poudarjenim energetskim kompleksom, slabo razvitim terciarnim sektorjem, obenem pa s slabimi naravnimi možnostmi za razvoj kmetijstva. Regija je bila tudi ekološko zelo prizadeta. Zaradi vseh naštetih dejstev se je zelo težko prilagajala prehodu v tržno gospodarstvo, kar se je kazalo v slabih finančnih izidih gospodarstva, predvsem v visokem deležu izgub v celotnem prihodku in brezposelnih od leta 1990 dalje.¹¹

Tabela 3: Regionalni bruto domači proizvod (BDP) na prebivalca, 2003.

(vir: SURS)

¹¹ Prav tam, str. 22–24.

Glede na BDP na prebivalca je daleč pred vsemi regijami vodila osrednjeslovenska regija, na zadnjem pa je bila pomurska regija. BDP na prebivalca v osrednjeslovenski regiji je leta 2003 znašal 17.954 evrov, v pomurski pa le 8535. Razlika je bila torej ogromna in tudi po formalnem koncu tranzicije se ta slika ni spremenila. Leta 2003 je osrednjeslovenska regija ustvarila dobro tretjino (35,7 odstotka) celotnega slovenskega BDP-ja, kar je več kot v osmih regijah z najmanjšim BDP-jem skupaj (31 odstotkov) – skupaj s podravsko regijo pa je ustvarila skoraj polovico slovenskega BDP-ja (49 odstotkov).¹² Z grafa je razvidno, da so bile v Sloveniji precejšnje regionalne razlike tudi v novem tisočletju in da sama tranzicija nesorazmerij ni odpravila.¹³ Tudi po vstopu v EU so razlike med regijami ostale precejšnje. Vzhodna in zahodna Slovenija sta še danes po bruto domačem proizvodu na prebivalca pod povprečjem Evropske unije. V letu 2014 je zahodna Slovenija dosegla 98 odstotkov povprečja Evropske unije oziroma 113. mesto med 276 regijami, vzhodna Slovenija pa 68 odstotkov in je bila na 218. mestu.¹⁴

Tabela 4: Bruto domači proizvod (BDP) po statističnih in kohezijskih regijah, 2016.

	Mio. EUR	Struktura (%)	EUR	Indeks
	na prebivalca			
SLOVENIJA	40.418	100,0	19.576	100,0
Vzhodna Slovenija	17.653	43,7	16.169	82,6
Pomurska	1533	3,8	13.232	67,6
Podravska	5170	12,8	16.078	82,1
Koroška	1121	2,8	15.781	80,6
Savinjska	4589	11,4	18.006	92,0
Zasavska	600	1,5	10.443	53,3
Posavska	1227	3,0	16.202	82,8
Jugovzhodna Slovenija	2655	6,6	18.604	95,0
Primorsko-Notranjska	758	1,9	14.412	73,6
Zahodna Slovenija	22.765	56,3	23.401	119,5
Osrednjeslovenska	14.872	36,8	27.644	141,2
Gorenjska	3518	8,7	17.269	88,2
Goriška	2119	5,2	17.968	91,8
Obalno-Kraška	2256	5,6	19.928	101,8

(vir: SURS)

¹² Prva statistična objava.

¹³ O regionalnem razvoju med tranzicijo glej tudi v: Lorenčič, *Prelom s starim in začetek novega*, str. 341–345.

¹⁴ Statistični urad Republike Slovenije (SURS): <http://www.stat.si/StatWeb/News/Index/6400> (dostop: december 2017).

V letu 2016 je BDP na prebivalca v osrednjeslovenski regiji znašal 27.644 evrov, kar je bilo za več kot 40 odstotkov več od nacionalnega povprečja; to je bilo 19.576 evrov. Edina regija, katere BDP na prebivalca je bil tudi višji od slovenskega povprečja, je bila obalno-kraška. Med preostalimi regijami so dosegle nad 90 odstotkov slovenskega povprečja jugovzhodna Slovenija, savinjska in goriška regija, od 80 do 90 odstotkov slovenskega povprečja so dosegle gorenjska, posavska, podravska in koroška, manj kot 75 odstotkov slovenskega povprečja pa so primorsko-notranjska in pomurska regija ter zasavska. Regionalne razlike v BDP na prebivalca so se tako povečale, pomenljivo je, da je osrednjeslovenska regija v 2016 ustvarila 2,6-krat višji BDP na prebivalca od najmanj uspešne, zasavske regije.¹⁵

Z namenom krepitve razvojne politike v Pomurski regiji ter usklajenega nastopa države in regije pri reševanju razvojnih problemov v regiji je bil pripravljen Zakon o razvojni podpori Pomurski regiji, ki se je začel izvajati s 1. januarjem 2010. S sprejetjem Zakona je bil vzpostavljen institucionalni in finančni okvir za interventno ukrepanje na območju Pomurja (poleg statistične regije Pomurje so bile v okvir zakona zajete še 3 občine iz območje UE Ormož, skupaj območje 30 občin), saj med vsemi slovenskimi statističnimi regijami Pomurje že desetletja najbolj zaostaja v razvoju. Zakon je določil sledeče ukrepe razvojne podpore: Program spodbujanja konkurenčnosti Pomurske regije v obdobju 2010–2015, Spodbude za zaposlovanje, Davčna olajšava za investiranje in Prednostna obravnava programov in projektov iz Pomurske regije pri kandidiranju za sredstva iz nacionalnih programov, programov evropske kohezijske politike in politike razvoja podeželja na področjih (*vzpostavitev medpodjetniškega izobraževalnega centra, vzpostavitev regijskega gospodarskega središča, vlaganja v prestrukturiranje in dvig konkurenčnosti kmetijstva in gozdarstva ter živilsko-predelovalne industrije in diverzifikacija v nekmetske dejavnosti in vlaganja v infrastrukturo za oskrbo s pitno vodo*). Šesti odstavek 4. člena Zakona o razvojni podpori Pomurski regiji je določal, da mora biti predvideni program v celoti uresničen do leta 2015 v skupni vrednosti 33 milijonov evrov. Z namenom zagotovitve realizacije tega določila se je vlada odločila izvajanje zakona podaljšati. Konec leta 2014 so namreč nerealizirana sredstva za izvajanje Programa znašala dobrih 14 milijonov evrov.¹⁶ Za ustvarjanje razmer in spodbuditev razvoja v Pomurski regiji, je bil med drugim pripravljen Program spodbujanja konkurenčnosti Pomurske regije 2010–2019 (POMURJE 2019). Program POMURJE 2019 je bil priprav-

¹⁵ SURS; <http://www.stat.si/StatWeb/News/Index/7131> (dostop: april 2018).

¹⁶ Ministrstvo za gospodarski razvoj in tehnologijo: http://www.mgrt.gov.si/delovna_podrocja/regionalni_razvoj/regionalna_politika/pomurski_zakon/ (dostop: februar 2019).

ljen na podlagi Zakona o spremembah Zakona o razvojni podpori Pomurski regiji v obdobju 2010–2017, ki je bil sprejet maja leta 2017.¹⁷

PREKMURSKO GOSPODARSTVO PO PRIKLJUČITVI

Prekmurje, kot piše Jože Šorn, v »poprevratnih letih« po letu 1919 ni imelo veliko industrije. Kolikor je je bilo, je spadala v kategorijo lahke industrije ali celo v staro obliko manufakture. Največji problem so predstavljali denarni zavodi, ki jih je imel ta prostor veliko.¹⁸ Ko se je slovenska oblast v Prekmurju kolikor toliko učvrstila in se pričela konsolidirati, je prišlo na vrsto postavljanje državnega nadzorstva in sekvestracije denarnih zavodov. Vprašanje nacionalizacije denarnih zavodov v Prekmurju na splošno ni potekalo hitro. Razen na Hranilnico se je izvajal pritisk še na madžarsko Poljedelsko banko. V teku leta 1920 je v ta problem posegel tudi murskosoboški okrajni glavar. Od obeh zavodov je tedaj zahteval, da ali likvidirata ali se fuzionirata z določenim slovenskim denarnim zavodom ali pa se nacionalizirata.¹⁹ Stanje se je izboljšalo, ko je Slovenska banka d. d. v Ljubljani vzpostavila leta 1921 svojo podružnico v Dolnji Lendavi in ko so prešla v bolj zavedne slovenske roke vodstva več manjših denarnih zavodov; na primer: Dolnje lendavska hranilnica za mestno okolico d. d., Posojilnica v Murski Soboti, Hranilnica v Črenšovcih, Hranilnica v Beltincih, Hranilnica in posojilnica v Cirkovi - in še nekaj podobnih lokalnih denarnih zavodov, utemeljenih na združnih načelih.²⁰

Priključitev je sicer pospešila razvoj, a je bil slednji precej počasnejši kot v ostalih državnih predelih.²¹ Prekmurje ni imelo primerne energetske povezave, v času prve Jugoslavije so bile elektrificirane le Murska Sobota in Lendava. Rudi Čačinovič je v prispevku leta 1961 zapisal, »da bi se v Prekmurju lahko razvila le različna živilska ali sicer predelovalna industrija, pri kateri prevozní stroški ne bi igrali večje vloge, pač pa cenena in številna delovna sila.«²² Gospodarski položaj ni omogočal podjetniških projektov in akumulacije kapitala, najpomembnejše prekmursko podjetje po prvi svetovni vojni, tovarna mesnih

¹⁷ Spremenjeni program spodbujanja konkurenčnosti Pomurske regije v obdobju 2010–2019, Vlada RS, 14. 09. 2017: https://www.rcms.si/upload/files/Spremenjeni_program_spodbujanja_konkurenčnosti_Pomurske-regije_v_obdobju_2010–2019.pdf, (dostop: marec 2019).

¹⁸ Šorn, *Slovensko gospodarstvo ...*, str. 221.

¹⁹ Prav tam, str. 222–223. Omeniti gre vlogo judovske skupnosti v Prekmurju, leta 1889 je v Prekmurju na primer živelo več kot 1.100 Judov in tudi Judje so v pokrajino prinesli različne obrti, trgovino, bančništvo in druge z napredkom povezane tako gospodarske kot izobraževalne in znanstvene dejavnosti.

²⁰ Prav tam, 224.

²¹ Seveda so že pred letom obstajale določene prometne povezave, obrtni in industrijski obrati.

²² Čačinovič, *Politični in socialni razvoj ...*, str. 117–129.

izdelkov v Murski Soboti v lasti Josipa Benka, katerega razvoj je v nadaljevanju prispevka podrobneje predstavljen, je tako nastala na osnovi mesarske obrti Benkovega očeta.²³ Poleg Benkove tovarne, Petanjske slatine, nekaj mlinov in žag, se je v Lendavi iz majhne pletilnice razvila industrija za različne pletenine, ki je zaposlovala do 170 delavcev. V Soboti je ob ceneni delovni sili in razviti krojaški ter šiviljski obrti nastala Cvetičeva konfekcija perila (kasnejša tovarna Mura), ki se je razširila v tridesetih letih in je imela približno 150 zaposlenih, leta 1932 je trgovec Šiftar ustanovil obrat s 40 zaposlenimi, ki je do začetka vojne zaposloval 150 ljudi. Pri Lendavi je imela družba Našička žago in malo tovarno tanina. To so pa v bistvu bila najpomembnejša podjetja do druge svetovne vojne.²⁴ Zelo pomembne za razvoj so bile tudi prometne povezave, kar se je v Prekmurju zgodilo precej pozneje kot drugod. Murska Sobota je dobila železniško povezavo z Ljutomerom leta 1924, cestni most preko Mure pri Petanjcih leta 1940 (leto zatem že porušen), železniško povezavo z Goričkim pa so leta 1963 ukinili.²⁵

Kot piše Borut Brumen, se je tudi Murska Sobota zaradi povojne gospodarske krize začela pospešeno razvijati po letu 1922, ko je bil zgrajen prvi most čez reko Muro, in po letu 1924, ko so elektrificirali mesto ter ga z železnico povezali s Slovenijo. Z vrnitvijo arhitekta Ferija Novaka v tridesetih letih minulega stoletja je mesto napredovalo, kar zadeva komunalno urejenost, izgradnjo meščanski vil, prav tako je dobilo javno kopališče in športni stadion.²⁶ Med vojnama velja poleg omenjenih podjetnikov izpostaviti še bankirja Gezo Hartnerja.²⁷ Leta 1922 je bilo sicer v obrtni register vpisanih 283 obrtnikov iz Murske Sobote, na primer leta 1931 pa se je v Murski Soboti 31,3 odstotka prebivalstva ukvarjalo s kmetijstvom, »vendar so njihovo večino predstavljali kajzarji, v Murski Soboti imenovani <železarji>, in najemniki, imenovani <arendaši>, ki so tvorili najnižji socialni sloj.«²⁸

V času med obema svetovnjima vojnama je bilo slovensko ozemlje na poti od kmečke k industrijski družbi. Industrija je bila v času med obema svetovnjima vojnama skoncentrirana v posameznih mestih in krajih, ki so imeli za to najugodnejše naravne pogoje, ustrezno historično podlago, predvsem pa ugodno prometno lego. Najbolj agrarni so bili okraji na skrajnem vzhodu in jugovzhodu Banovine, vključno z Mursko Soboto in Dolnjo Lendavo. Najizraziteje agraren del banovine je bilo ravno Prekmurje. V kar 121 od 170 prekmurskih občin je bilo po podatkih iz popisa prebivalcev leta 1931 več kot 90 odstot-

²³ Škaper, *Ekonomska zgodovina Pomurja ...*, str. 29–30.

²⁴ Prav tam, str. 30.

²⁵ Prav tam, str. 32.

²⁶ Brumen, *Murska Sobota in Sobočani ...*, str. 240.

²⁷ Prav tam, str. 241.

²⁸ Prav tam, str. 242.

kov kmečkega prebivalstva, v 55 od njih pa je bil ta odstotek celo večji od 95. Vse preostale prekmurske občine so se nahajale v kategoriji 70–90 odstotkov kmečkega prebivalstva.²⁹

Tabela 5: *Murska Sobota v tridesetih letih 20. stoletja (določeni kazalniki).*

66 osebnih, 64 motornih in 27 tovornih avtomobilov,
58 lastnikov telefona (l. 1931),
11 gostiln,
3 restavracije,
3 hoteli,
1 pivnica in zajtrkovalnica,
3 brezalkoholne restavracije,
2 gledališki skupini in 2 kinodvora (konec tridesetih), ducat
različnih časopisov.³⁰

V obeh prekmurskih okrajih se je leta 1931 s kmetijstvom, gozdarstvom ali ribolovom preživljalo 87 (v Murski Soboti) oziroma 88 (v Dolnji Lendavi) odstotkov prebivalcev.³¹ Pri prekmurskih okrajih pa marsikaj pojasni podatek, da je bilo med sezonskimi delavci s tega dela banovine kar 41 odstotkov žensk in tudi generalno gledano je bilo s tega dela veliko sezonskih delavcev.³²

Podobno je medvojne razmere v Prekmurju leta 1940 opisal Franc (Franjo) Gumilar. Prekmurje je bilo izrazito poljedelska pokrajina in večina Prekmurcev se je ukvarjala s poljedelstvom in živinorejo. Prebivalstvo je v večji meri živelo v težkih razmerah, po Gumilarjevi oceni je bilo v tem času 65 odstotkov prekmurskega kmečkega prebivalstva »bajtarjev«, se pravi takšnih, ki niso imeli toliko zemlje in virov, da bi preskrbeli svoje družine.³³ Prekmurci so sicer veliko pričakovali od agrarne reforme, ki pa ni prinesla zelenih rezultatov. Zemlja se je bila podeljena v času najslabših gospodarskih razmer in za veliko ceno. Kot piše Gumilar, so resda revni kmetje postali lastniki manjših kmetij, kar pa ni zadoščalo za normalno preživetje. Ker se je s prejemom agrarne reforme zavlačevalo in se je zamudilo ugodnejše gospodarske razmere, ko bi kmetje lahko lažje odplačevali dobljeno zemljo, tako pa so jo dobili v času slabših razmer in so zemljo zelo težko odplačevali in posledično so se zadolževali ali so celo morali dobljeno posest vrniti. Zadolževali so se tudi

²⁹ Sedlaček, *Regionalni razvoj na Slovenskem*, str. 116–123.

³⁰ Brumen, *Murska Sobota in Sobočani ...*, str. 242–243.

³¹ Prav tam, str. 242.

³² Sedlaček, *Regionalne razlike ...*, str. 87.

³³ Gumilar, *Gospodarske razmere v Prekmurju*, str. 335.

zaradi nakupa živine, orodja, gradnje ipd.³⁴ Kar zadeva agrarno reformo, je primarno veljalo, da zemljo dobi tisti, ki jo obdeluje, veleposestnik pa odškodnino, leta 1925 se je zgodila revizija reforme, med drugim je bilo sprejeto, da se je lahko zemlja vključena v reformo, lahko prodajala. Odvzeta zemlja v Prekmurju je pripadala 11 veleposestvom, agrarni interesenti v Prekmurju pa niso postali lastniki zemlje, ampak posestniki, ki so morali zemljo odplačevati še 20 let, v primeru neplačevanja, kot že omenjeno, pa se jim je zemlja odvzela. Ker niso dobili niti opreme, je zaradi prezadolženosti, mnogo kmetij pred vojno propadlo.³⁵ Industrije je bilo med vojnama izjemno malo, zaposlovala je nekaj sto delavcev, ukrepi na kmetijskem področju pa želenih rezultatov niso prinesli. Tako je Prekmurje razvojno precej zaostajalo, k temu so pripomogli tudi nekateri državni ukrepi, med drugim tudi ponovna agrarna reforma po drugi svetovni vojni, o kateri več v nadaljevanju.³⁶

V Pomurju je bilo še na začetku 90. let minulega stoletja 18,5 odstotka kmečkega prebivalstva, največ na Slovenskem.³⁷ Industrije vse obdobje od priključitve ni bilo veliko, od domačih obrti velja izpostaviti lončarsko. Mali obrtniki so v večji meri svoje obrti opuščali in se začeli preživljati s sezonskim delom, kot številni Prekmurci.³⁸ Pred začetkom industrializacije je vse do šestdesetih let hodilo iz Prekmurja na razna sezonska dela med 12.000 in 14.000 ljudi, s pričetkom industrializacije in upadanjem naravne rasti prebivalstva v sedemdesetih letih pa naj bi bilo na sezonskem delu še okrog 4.000 ljudi.³⁹

Prebivalstva v Prekmurju je bilo pri popisu leta 1931. manj kot pri popisu leta 1921., čeprav se je rodilo 8825 otrok več, kot je umrlo oseb. Prebivalstvo bi zraslo po naravnem prirastku za 9,56 odstotka od prvega do drugega popisa, vendar se je zmanjšalo za 1 in pol odstotka. Tudi po drugi svetovni vojni se je izseljevanje v Prekmurju nadaljevalo.⁴⁰

³⁴ Prav tam, str. 336.

³⁵ Škaper, *Ekonomska zgodovina Pomurja*, str. 33–34. Leta 1929 sta bila oba bregova Pomurja združena v Dravsko banovino in razdeljena na 3 okraje: štajerski del na ljutomerski okraj, ki je obsegal kraje današnje občine Ljutomer in Gornja Radgona, in prekmurski del, ki se je delil na dolnjelendavski in murskosoboški okraj, vsi okraji pa so bili kmetijski in manj razviti. Zanimiv je podatek, da je bila na radgonskem območju najboljša zemlja v posesti Nemcev, ki so leta 1939 posedovali 48 odstotkov vse zemlje. Druga svetovna vojna je že tako slabo stanje in zaostalost Prekmurja še poslabšala in slednje je bilo kot posledica madžarske okupacije še enkrat več ločeno od ostale Slovenije.

³⁶ Ritlop, *Politično, gospodarsko in kulturno vključevanje Prekmurja*, str. 287. Med državnimi ukrepi gre omeniti še leta 1953 uveden 10 hektarski maksimum, prepoved zemlje do leta 1954, od leta 1948 več ali manj prisilno združevanje v kmečke zadruge in prepoved nabave kmetijske mehanizacije. Težišče razvoja je tedanja država videla v industriji, zato je tudi manj vlagala v kmetijsko dejavnost, kar pa je vnovič vplivalo na razvoj Prekmurja.

³⁷ Sever in Ternar, *Pomurje – Ž*, str. 106.

³⁸ Gumilar, *Gospodarske razmere v Prekmurju*, str. 336–337.

³⁹ Klemenčič, *Prekmurje kot nerazvito obmejno območje v Sloveniji*, str. 110.

⁴⁰ Sedlaček, *Regionalni razvoj na Slovenskem*, str. 60 in 202.

Tudi po drugi svetovni vojni so se v pomurski pokrajini sprejemali predvsem ukrepi, ki so zadevali kmetijstvo. Prvi takšen ukrep je bil razlastitev veleposestniške zemlje, povojna agrarna reforma pa je imela predvsem dvojni namen in sicer nadaljevanje nedokončane agrarne reforme po prvi vojni in spreminjanje socialne strukture.⁴¹ Kot piše Korpič - Horvatova pa je bil njen namen tudi doseči cilje jugoslovanske agrarne politike – preskrba prebivalstva s hrano in industrije s kmetijskimi surovinami ter usmerjanje presežkov v izvoz, razvoj socialističnih proizvodnih odnosov na vasi in v kmetijstvu v obliki ustanavljanja državnih posestev in kolektivizacije ter onemogočanje privatne lastnine nad večjimi zemljiškimi površinami.⁴² V letih 1945 in 1946 izvedena reforma pa ni uspela spremeniti odnosov v kmetijstvu, celotnega zemljiškega sklada agrarne reforme je bilo premalo, agrarnih interesentov pa preveč. Odvzeta so bila posestva v lasti banovin, podjetij, verskih ustanov, zemljišča veleposestnikov, ki so presegala 45 hektarjev ali 25 do 35 hektarjev rodovitne zemlje itd. Kljub zakonu, ki bi naj odpravil prezadolženost kmetov (zakon o likvidaciji kmečkih dolgov), so bile dobljene površine majhne (v povprečju so kmetje dobili 2,2 hektarja obdelovalne zemlje), zemlja »izčrpana«, prejemniki zemlje niso imeli ne infrastrukture ne živine za njeno obdelavo. Tako se je tudi ta agrarna reforma končala brez zelenih učinkov, saj ni uspela zagotoviti ekonomske in socialne varnosti kmečkega prebivalstva. Leta 1953 je sicer 70,8 odstotka prebivalstva Pomurja živelo od kmetijstva (drugod v Sloveniji 48 odstotkov, v Jugoslaviji 60 odstotkov in v Evropi pa 33 odstotkov), povprečna velikost kmetije pa je bila 5 hektarjev.⁴³ Po drugi svetovni vojni se je v Pomurju sicer razvilo več državnih posestev, prav tako se je razvijalo kmetijsko zadružništvo. V občini Murska Sobota je bilo na primer leta 1946 približno 110 kmetijskih zadrug, to število se je nato z združevanjem precej zmanjšalo na 35, leta 1951 je bilo ustanovljeno združeno podjetje Agromerkur, ki se je leta 1962 povezal s Kmetijsko-industrijskim kombinatom (KIK) Pomurka,⁴⁴ po dodatnih združevanjih pa se je Agromerkur leta 1969 usmeril povsem v perutninsko proizvodnjo.⁴⁵

Vladimir Klemenčič je v prispevku Prekmurje kot nerazvito obmejno območje v Sloveniji med drugim prikazal, kako se je delež kmečkega prebivalstva v letih 1961–1981 zmanjševal, sicer ne povsod enako, pa vendarle, in kako se je od sedemdesetih let minulega stoletja zahvaljujoč tudi zakonodaji, pričel intenzivnejši proces industrializacije. Po drugi svetovni vojni je Prekmurje vse

⁴¹ Korpič-Horvat, *Zaposlovanje in deagrarizacija pomurskega prebivalstva*, str. 22–24.

⁴² Prav tam, str. 22.

⁴³ Prav tam, str. 24.

⁴⁴ KIK Pomurka se je npr. leta 1978 povezala tudi s Kmetijsko gozdnim gospodarstvom.

⁴⁵ Korpič-Horvat, *Zaposlovanje in deagrarizacija pomurskega prebivalstva*, str. 24–32.

do sedemdesetih let minulega stoletja ostalo skoraj izven procesa industrializacije in urbanizacije, ki je takrat v večji ali manjši meri zajel že skoraj vsa območja Slovenije.⁴⁶ Klemenčičevo tezo dokazujejo tudi podatki Krajevnega leksikona Slovenije iz leta 1980, kjer najdemo splošni pregled za občini Lendava in Murska Sobota. V občini Lendava se je delež kmečkega prebivalstva med leti 1961 in 1971 znižal od 67,3 na 58,8 odstotka. Tik pred drugo svetovno vojno je ta delež znašal še 90 odstotkov.⁴⁷ Pomenljiv je tudi podatek, da je v občini Murska Sobota delež zaposlenih v industriji in rudarstvu v obdobju 1961–1971 zrasel iz 5,5 na 10,9 odstotka. Delež zaposlenih v kmetijstvu se je sicer zmanjšal za 12,1 odstotka, vendar je še vedno prevladoval. Kmetijstvo je sicer leta 1975 ustvarilo 11,5 odstotka družbenega proizvoda občine, družbeni sektor 4,2 odstotka in zasebni sektor 7,3 odstotka. Istega leta je bilo v zasebni lasti 93,5 odstotka kmetijskih površin, v družbenem sektorju pa 6,5 odstotka.⁴⁸

»S policentričnim razvojem Slovenije,« ki je slonel na osnovi Zakona o pospeševanju gospodarskega razvoja manj razvitih območij Slovenije iz leta 1971, se je postopna industrializacija Prekmurja nadaljevala. Tako so bila na podlagi tega zakona deležna gospodarskega pospeševanja vsa tista območja, kjer je bil narodni dohodek nižji kot 5.000 din na prebivalca in ki so imela leta 1971 več kot 40 odstotkov kmečkega prebivalstva ter manj kot 20 odstotkov aktivnega prebivalstva zaposlenega izven kmetijstva. Po tem zakonu naj bi bilo hitrejšega gospodarskega razvoja deležno celotno Prekmurje, vendar pa so kljub temu ostala obsežna hribovska, še zlasti pa obmejna območja Goričkega, še naprej nerazvita. Zato je bil ob koncu leta 1990 sprejet še Zakon o spodbujanju razvoja demografsko ogroženih območij, ki se je nanašal na vse tiste krajevne skupnosti, kjer rast prebivalstva leta 1981 ni presegala 25 odstotkov povprečne rasti prebivalstva in ki so imela indeks staranja za najmanj 25 indeksnih točk manj ugoden, kakor je znašalo republiško povprečje. Po tem zakonu, ki je dajal v razvoju prednost obmejnim in narodnostno mešanim območjem, pa je bil v spodbujanje razvoja vključen celoten hribovit svet Goričkega, saj so se na večini teh območij kazale tendence razkroja demografske strukture prebivalstva. Medtem, ko je bilo v Prekmurju pred sprejemom Zakona o gospodarskem pospeševanju nerazvitih območij le nekaj krajev z industrijo, ki so bili v glavnem le na ravninskem svetu, pa so do leta 1990 nastali kraji z industrijo na celotnem ozemlju Prekmurja. Na ožjem obmejnem

⁴⁶ Klemenčič, *Prekmurje kot nerazvito obmejno območje v Sloveniji*, str. 112–114.

⁴⁷ *Krajevni leksikon Slovenije*, IV. knjiga, Podravje in Pomurje str. 98. Kar zadeva tedanjo občino Lendava, še opomba, da je imelo tedaj veliko zdomcev in deloma tudi drugih delavcev posestva, ki so jih obdelovali člani družine in tako je bilo težko »potegniti mejo med delavcem in kmetom.« Poseben socialni problem je predstavljalo tudi 53 romskih družin.

⁴⁸ *Krajevni leksikon Slovenije*, IV. knjiga, Podravje in Pomurje, str. 275–276.

območju so kraji z industrijo nastali le ob madžarski meji na območju Lendave, ki je že dobivala značaj mlade industrijske regije, ob avstrijski meji pa razen nekaj manjših industrijskih obratov, še kraji niso dobili pomembnejše industrije.⁴⁹

Tabela 6: Kmetijske površine po občinah leta 1991.

Zemljišče v ha	Gornja Radgona	Lendava	Ljutomer	MS	Pomurje
Njive in vrtovi	7669	10696	7116	27816	53297
Sadovnjaki	1060	472	1057	2396	4958
Vinogradi	879	614	616	497	2606
Travniki/pašniki	4709	5512	3550	12248	26019
Ribniki	26	177	28	114	345
Skupaj	14343	17471	12367	43071	87252

(vir: Sever in Ternar, *Pomurje A-Ž*, str. 106)

Po drugi svetovni vojni je sicer začelo z delovanjem kar nekaj prepoznanih blagovnih znamk. Leta 1945 je nastala Mura z nacionalizacijo tovarn Janeza Cvetiča (1925) in Ludvika Šiftarja (1932). 21. decembra 1945 je v okviru zagrebškega Kombinata za nafto in plin z imenom „Izvori nafte – Dolnja Lendava“ uradno začela svoje delovanje Nafta Lendava. Leta 1955 je uradno nastal Pomurski tisk nastal, ko sta se združili podjetji Naš tisk (1953), ki se je ukvarjal s časopisno, založniško in knjigotrško dejavnostjo, in Pomurska tiskarna (1954). Leta 1962 je bil ustanovljen Kmetijski kombinat Pomurka, pozneje ABC Pomurka. Od šestdesetih let 20. stoletja do leta 1991 je bila Po-

⁴⁹ Klemenčič, Prekmurje kot nerazvito obmejno območje v Sloveniji, str. 112–114. Kar zadeva arhivske in ostale vire, ki sem jih pregledal, naslednja informacija; Gradivo sreza Murska Sobota hrani Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota. Gradivo sreza Lendava ni ohranjeno, po nekaterih pričevanjih je bilo načrtno uničeno. Murskosoboški srez je bil skoraj enkrat večji od lendavskega. Podrobnejša opisa in splošen pregled srezov najdemo tudi v: *Krajevni leksikon Dravske banovine*. Pokrajinski arhiv Maribor hrani naslednje gradivo: SI_PAM/1799/005/002 Dokumenti, ki se nanašajo na gospodarstvo (Odprtje Enote za Prekmurje v Lendavi 1994), 1872–1965 (Podserija); SI_PAM/0932 Agrarna zadruga za Prekmurje Črenšovci, 1926–1945 (Fond/[zbirka]); SI_PAM/1799/005/003/00002 Odločba o neugoditvi prošnje za brisanje kmečkega dolga (Odprtje Enote za Prekmurje v Lendavi 1994), 1946 (Združeni dokumenti (zadeva, spis)); SI_PAM/0645/002/00128 Kmetijsko društvo za Prekmurje v Murski Soboti, registrirana zadruga z omejenim poroštvom : spis združnega registra Okrožnega sodišča Maribor, 1923–1936 (Združeni dokumenti (zadeva, spis)). V navedenih dokumentih je mogoče najti zgolj različne pristopnice, zaključne račune, dopise, podatke o članstvu, sezname najemnikov vinogradov, opis inventarja, ipd. O pomanjkanju osnovnih dobrin, soli, tobaka, sladkorja ipd., tihotapstvu, je določene informacije v prvih letih po prehodu mogoče najti tudi v Arhivu republike Slovenije: SI AS 60, Pokrajinska uprava za Slovenijo, 2 škatli se nanašata na Prekmurje v obdobju 1919–1921.

murka eno največjih slovenskih podjetij kmetijske, živilskopredelovalne in gozdarske proizvodnje.⁵⁰

RAZVOJNO-STRUKTURNI ZAOSTANKI ŠE DANES

Pomurje se še danes po večini kazalnikov ekonomskega in socialnega razvoja uvršča na dno med slovenskimi regijami. Kot je zapisala Metka Fujs, je tudi na prelomu tisočletja gospodarsko in socialno podobo Prekmurja oblikovala najbolj številna proletarsko-agrarna struktura prebivalstva, mnogo slednjega si je kruh služilo v Avstriji in Nemčiji. K temu so botrovala predvsem maloštevilna delovna mesta in v povprečju 20 odstotkov nižje plače od slovenskih.⁵¹ Na večjo brezposelnost in sploh problematiko na področju zaposlovanja, je v Pomurju vplivala tudi struktura brezposelnih, sredi devetdesetih let minulega stoletja je bilo kar 60,9 odstotka brezposelnih nezobraženih ali z nižjo izobrazbo.⁵² Geograf Jani Kozina v zanimivem članku o delavskih in bivanjskih značilnostih prebivalcev Pomurja navaja, da je od leta 2000 do leta 2011 število delovno aktivnih prebivalcev po kraju bivanja v Pomurju⁵³ upadlo za 7,5 odstotka, medtem ko se je njihovo število na ravni države povečalo za 1,9 odstotka. Konec leta 2011 je v Pomurju živelo dobrih 43.000 delovno aktivnih prebivalcev, kar je 5,3 odstotka celotne delovne sile pri nas. Stopnja registrirane brezposelnosti je bila tedaj 18,1 odstotka, kar je visoko nad državnim povprečjem (12,1 odstotka) in največ med vsemi slovenskimi regijami. Po kriteriju obsega delovno aktivnega prebivalstva je Pomurje torej naša najmanjša regija, s tem da je brezposelnost v njej tako kot že vrsto let najvišja v državi. Najbolj izstopajoče je visoko preseganje državnega povprečja v koncentraciji kmetijskih poklicev, zato upravičeno to območje zaradi rodovitnosti prsti imenujemo tudi »žitnica Slovenije«. Prav tako sta za to območje značilna nizka skoncentriranost prebivalstva s proizvodnim poklicem in podpovprečna koncentracija ustvarjalnih poklicev. Pomurje še danes z velikimi razvojno-strukturinimi zaostanki koraka za ostalimi deli Slovenije.⁵⁴

⁵⁰ Podrobneje v nadaljevanju prispevka in v: Lorenčič in Princič, *Slovenska industrija od nastanka do danes*.

⁵¹ Fujs, *Na prelomih tisočletij*, str. 88.

⁵² Škaper, *Ekonomska zgodovina Pomurja*, str. 56.

⁵³ Pomurska regija oziroma Pomurje predstavlja skrajni severovzhodni del Slovenije. Gre za dve pokrajini na obeh straneh Mure – Prekmurje in Prlekija, geografi pa so ga, kot navaja geograf Kozina, regionalizaciji razdelili na štiri pokrajine – Goričko, Mursko ravan, Lendavske gorice in Slovenske gorice.

⁵⁴ Kozina, *Delavske in bivanjske značilnosti prebivalcev Pomurja*, str. 155–169.

Izpostavi AJPES-a v Murski Soboti je statistične podatke iz letnih poročil za leto 2014 predložilo 1.822 družb (v Sloveniji 63.590 družb), 3.116 samostojnih podjetnikov (v Sloveniji 67.500) ter 34 zadrug (v Sloveniji 332), za leto 2017 pa 1.875 družb (v Sloveniji 66.470 družb), 2.690 samostojnih podjetnikov (v Sloveniji 56.148) ter 37 zadrug (v Sloveniji 420). V letu 2014 so družbe v Pomurju kot celota beležile neto čisti dobiček v višini 20 milijonov in 950 tisoč evrov, samostojni podjetniki pa so kot celota beležili neto podjetnikov dohodek pred obdavčitvijo v višini 15 milijonov in 882 tisoč evrov. V letu 2017 je bil neto čisti dobiček v višini 57 milijonov in 875 tisoč evrov, samostojni podjetniki pa so kot celota beležili neto podjetnikov dohodek pred obdavčitvijo v višini 17 milijonov in 676 tisoč evrov.⁵⁵

V pomurski statistični regiji je v 2015 živel 6 odstotkov prebivalcev Slovenije. Regija je med drugim izstopala po najnižjem naravnem prirastu (-3,0 na 1.000 prebivalcev) Ta regija že več let izstopa tudi po najvišji stopnji brezposelnosti. V 2015 je ta bila 12,5-odstotna, še višja je bila samo med ženskami, 13,9-odstotna. Povprečna mesečna neto plača v 2015 je bila v tej regiji tretja najnižja v Sloveniji (923 EUR). 8 odstotkov gospodinjstev v tej regiji je prejelo materialno ali denarno pomoč dobrodelnih organizacij (več gospodinjstev je prejelo materialno ali denarno pomoč le še v koroški regiji, in sicer 9 odstotkov). V pomurski statistični regiji je bilo ustvarjenega 3,8 odstotka nacionalnega BDP-ja. BDP na prebivalca je tukaj znašal 12.437 EUR na prebivalca; slovensko povprečje je bilo 18.693 EUR. V regiji je delovalo blizu 8.000 podjetij, v njih pa so delale povprečno po 3,9 osebe. Tukaj je bilo 411 stanovanj na 1.000 prebivalcev; povprečna uporabna površina stanovanj je bila največja med vsemi regijami (86,5 m²). Regija izstopa tudi po številu traktorjev, v 2015 jih je bilo 12 na 100 prebivalcev (povprečje za Slovenijo je bilo 5 traktorjev na 100 prebivalcev). V pomurski statistični regiji je bilo v 2015 na voljo nekaj več kot 7.000 turističnih ležišč. V tukajšnjih turističnih nastanitvenih objektih je bilo ustvarjenih skoraj 921.000 turističnih prenočitev, od tega je bilo 60 odstotkov prenočitev domačih turistov.⁵⁶

Glede na zaposlovanje so danes glavne panoge v regiji predelovalna in kovinskopredelovalna industrija (Arcont, TKO, Elrad International, ...), gradbeništvo in gradbeni izdelki (SGP Pomgrad, Varis Lendava, Gradbeni inženiring Gomboc ...) ter kmetijstvo in prehrana (Radenska,⁵⁷ Skupina Panvita,

⁵⁵ *Regijski kazalniki gospodarjenja, Pomurje 2014*. Pomurska gospodarska zbornica: https://www.pgz.si/upload/dokumenti/32/regijskikazalniki_2014.pdf (dostop: februar 2019); *Regijski kazalniki gospodarjenja, Pomurje 2017*, Pomurska gospodarska zbornica: https://www.pgz.si/upload/File/2018/pgz_regijski_kazalniki_gospodarjenja-pomurje_2017.pdf (dostop: februar 2019).

⁵⁶ SURS, Pomurska regija: <https://www.stat.si/obcine/sl/2015/Region/Index/1> (dostop: januar 2018).

⁵⁷ Lastnica Radenske je sicer češka Kofola.

Pomurske mlekarne, ...).⁵⁸ V Prekmurju je v zadnjih letih vse bolj prisoten tudi madžarski kapital. Madžarska v zadnjih letih denarno precej pomaga svoji manjšini tudi v Sloveniji. V razpisih je tako iz madžarskega proračuna prišlo za več milijonov evrov pomoči za madžarske kmete in podjetnike v slovenskih dvojezičnih občinah. Zanimanje je bilo tudi za projekte drugod v Sloveniji, tako se je na primer banka OTP zanimala za projekt Emonika, zanimanje je bilo za investicijo v drugi tir, zelo pa je odmeval primer madžarskega sklada Comitatus Alapítvány, ki je Savi Turizmu za odkup Terme Lendava po znanih podatkih ponudil precej višjo vsoto od drugega najboljšega ponudnika. Madžarski kapital se sicer vlaga tudi v šport (npr. NK Nafta iz Lendave) ipd. Navedeno vzbuja pomisleke, nekateri svarijo celo pred projektom velike Madžarske.⁵⁹ Prvi korak, ki je nakazoval večjo prisotnost madžarskega kapitala v pomurski regiji, je bil narejen leta 2016, ko so v Lendavi odprli generalni konzulat, ki bi naj v prvi vrsti skrbel za gospodarski razvoj regije.⁶⁰

Sicer pa je bila vrednost slovenske blagovne menjave z Madžarko vseskozi majhna. Leta 1957 sta Jugoslavija in Madžarska sporazum o maloobmejnem blagovnem prometu, ki je veljal za obmejne kraje na slovenski strani ter Železno županijo in županijo Zala na madžarski strani. Šlo je predvsem za dogovor o uravnavanju v obmejni blagovni menjavi med obema državama (plačevanje je teklo preko posebnega računa v obračunskih dolarjih). V Sloveniji so bila v ta sporazum vključena podjetja KIK Pomurka Murska Sobota, Potrošnik Lendava in Univerzal Lendava. Leta 1965 je bil podpisan nov sporazum o obmejni blagovni menjavi, ki je začel veljati z letom 1977. Leta 1978 so bili v okviru tega sporazuma kot aneks priključeni blagovni listi, vezani na blagovno menjavo prek veleblagovnice v Szombathelyu. Podjetje Konsumex iz Budimpešte in konzorcij slovenskih podjetij, ki jih je zastopala ABC Pomurka, sta sklenila sporazum o oskrbovanju blagovnice Börostyanko v Szombathelyu, ki jo je zgradilo slovensko gradbeno podjetje. Na začetku osemdesetih let minulega stoletja je preko tega sporazuma teklo kar 60 odstotkov vse slovenske obmejne menjave z Madžarsko.⁶¹ Zanimivo je, da so sicer madžarska podjetja izražala interes za sodelovanje pri gradnji avtocest, proizvodnji zabožnikov, avtoprevozništvu ipd., vendar so po mnenju slovenskih podjetij postavljala previsoke pogoje glede skupnih naložb in proizvodnega sodelovanja. Poleg počasnega dogovarjanja med podjetji, je težavo predstavljalo tudi dolgotrajno pridobivanje soglasij. Do sredine osemdesetih let lahko tako govorimo le o treh po-

⁵⁸ Pomurska gospodarska zbornica: <http://www.pgz.si/> (dostop: marec 2020).

⁵⁹ Strah je bil predvsem posledica politike madžarskega predsednika vlade Viktorja Orbana.

⁶⁰ Med Slovenijo in Madžarsko sicer velja prost pretok delovne sile. Kot velja, da Slovenci odhajajo na delo v sosednjo Madžarsko, imamo tudi primere, ko prihajajo Madžari na delo k nam.

⁶¹ Prinčič in Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 432, 433.

godbah, ki so predstavljale višjo obliko gospodarskega sodelovanja in sicer že omenjena pogodba o oskrbovanju veleblagovnice v Szombathelyu, pogodba o dolgoročni proizvodni kooperaciji med delovno organizacijo Planika Kranj in tovarno obutve Savaria iz Szombathelya ter pogodba med obrtnim podjetjem Sobota iz Murske Sobote in obrtno zadrugo iz Körmeda.⁶² Kot zanimivost gre spomniti tudi na množične obiske in nakupovanje Slovencev na tržnici v madžarskem Lentiju, kar je bilo zlasti aktualno kakšni dve desetletji nazaj.

MURA MURSKA SOBOTA

Mura je nastala leta 1945 z nacionalizacijo tovarn Janeza Cvetiča (ustanovljena l. 1925) in Ludvika Šiftarja (1932); leta 1941 je bilo v njih zaposlenih ok. 500 delavcev. Sprva je izdelovala moško perilo. Leta 1961 je bila zgrajena tovarna za izdelavo moških oblačil in razširjen obrat perila; to leto je začela Mura izvažati. V naslednjih letih sta zrasla še specializirana obrata za proizvodnjo moških hlač, za perilo in ženske plašče ter tovarna za proizvodnjo ženskih oblačil. V sedemdesetih letih ji je s premišljeno finančno politiko uspelo zagotoviti dobršen del sredstev za nakup strojne opreme za nov obrat ženske konfekcije in za prenos dela proizvodnje v Ljutomer in v Gornje Petrovce na Goričkem. Poslovno se je povezala z domačimi tekstilnimi tovarnami in trgovskimi hišami po vsej državi. Povečala je izvoz na zahodni trg, zlasti v ZRN, kjer je ustanovila mešano družbo. Začela je prodirati tudi na vzhodni trg, predvsem na Poljsko in v Sovjetsko zvezo. Do leta 1975 je imela pretežno dodelavne posle s tujino, kamor je izvozila 46 odstotkov proizvodnje. Nato pa je povečala delež izvoza lastnih ženskih in moških oblačil. Poslabšanje razmer na domačih in tujih trgih na začetku osemdesetih let zanjo ni bilo tako usodno kot za velik del slovenskih podjetij. Obrestovala se ji je dolgoletna razvojna strategija, ki je temeljila na izvozu, razvijanju lastnih blagovnih znamk in posodabljanju tehnološkega procesa. Leta 1981 je z odprtjem obrata v Gornji Radgoni začela z novim investicijskim ciklom. V naslednjih dveh letih je posodobila tehnologijo v obratu za ženska oblačila, dogradila obrat za perilo ter začela iskati nove trge v državah tretjega sveta. V drugi polovici osemdesetih je Mura razvila blagovno znamko moških oblačil Gallus in poslala na trg še več drugih ekskluzivnih kolekcij. Povečala je izvoz na konvertibilni trg in začela prodajati znanje. Prevezela je projektiranje in uvajanje proizvodnje dveh velikih tovarn, ki so ju začeli graditi v Kafr el Davarju v bližini Aleksandrije v Egiptu. Leta 1989 je Mura z izvozom 70 odstotkov proizvodnje veljala za ju-

⁶² Prav tam, str. 435.

goslovanskega velikana konfekcijske industrije. V osmih proizvodnih enotah je leta 1992 zaposlovala povprečno 6.130 delavcev in predelala 11,4 milijona metrov tkanin v konfekcijske izdelke. Jeseni 2008 se je kot posledica globalne finančne in gospodarske krize začel propad podjetja.

Družba Mura in hčerinske družbe Mura – Moška oblačila, Mura, Ženska oblačila in Muralist – so 31. avgusta 2009 razglasile insolventnost in predlagale začetek stečajnih postopkov. Pri preostalih petih hčerinskih družbah, Mura – EHM, M – Energetika, Mura in partnerji, Mura – Unikat in M-AIKS insolventnosti niso ugotovili. Zaradi stečaja je brez dela ostalo 2.635 delavcev. Predvideno je bilo, da bi delo nadaljevali v štirih hčerinskih podjetjih, v katerih je ostalo 650 delavcev. Osrednjo pozornost v podjetju so namenjali nemški družbi Hugo Boss, edini, s katero so še sodelovali. Stečajni upravitelj je predvideval, da bo stečaj končan šele konec leta 2017. Postopek se je močno zavlekel zaradi tožb delavcev, ki so bile na koncu zavrnjene, in zato, ker v najbolj kriznih letih skoraj ni bilo mogoče prodati Murinega nepremičnega premoženja. Ko je kazalo, da se bodo Murini stroji za vedno ustavili, je družba Arum začela šivati oblačila po meri in odprla prvo lastno prodajalno. Družba Arum iz stečaja AHA Mure najema proizvodne zmogljivosti in zaposluje približno 300 šivilj. Stečajni upravitelj AHA Mure je spomladi 2017 objavil vabilo za dajanje zavezujočih ponudb za prodajo v celoti z izhodiščno ceno 1,6 milijona evrov, vendar neuspešno.⁶³

NAFTA LENDAVALA

Za Prekmurje je imela izgradnja elektrifikacijskega omrežja in to, da je podjetje Nafta iz Lendave dobilo status državnega pomena, pomenilo veliko. Posledično je to pomenilo državne investicije, zaposlitev večjega števila ljudi, gradnjo stanovanj, infrastrukture ipd.⁶⁴

Po podatkih se je izkoriščanje nafte v Sloveniji pričelo leta 1940, ko so pri Petišovcih pri Lendavi odkrili zaloge nafte. Tudi edino doslej odkrito nahajališče zemeljskega plina v Sloveniji se nahaja pri Lendavi. Lendavsko naftno podjetje je uradno začelo svoje delovanje 21. decembra 1945 v okviru zagrebškega Kombinata za nafto in plin z imenom „Izvori nafte – Dolnja Lendava“. Postavljena je prva rafinerija v vasi Dolina (parna destilacija) za potrebe Rdeče armade. Pomembno prelomnico predstavlja leto 1981. 11. februarja leta 1981 je namreč po jugoslovanskem naftovodu „JUNA“ v lendavsko rafinerijo pri-

⁶³ Lorenčič in Prinčič, *Slovenska industrija od nastanka do danes*, str. 337–339.

⁶⁴ Ritlop, *Politično, gospodarsko in kulturno vključevanje Prekmurja*, str. 288, 289.

tekla prva nafta Dubay. Kljub temu je zaradi spremenjenega stališča takratnega političnega vodstva SR Slovenije izgradnja že nabavljene nove rafinerije bila 20. 3. 1981 ustavljena. Do takrat uspešno podjetje Nafta Lendava se je čez noč znašlo v težki situaciji, ker je moralo samo odplačati 45 milijonov ameriški dolarjev vredno že popolnoma dobavljeno rafinerijsko opremo, prav tako pa je moralo pričeti odplačevati rezervirano kapaciteto naftovoda po pogodbeni klavzuli „prazno za polno“. Decembra leta 1985 je Smelt prodal novo lendavsko rafinerijo kitajski firmi GPW, v Lendavi pa so se pričele priprave za prevoz opreme na Kitajsko. Izguba zaradi prodaje nove rafinerije Kitajcem je znašala 26 milijonov ameriških dolarjev. Če pa k temu po prodaji rafinerije dodamo še obresti, stroške pre-projektiranja in dokupa opreme ter ostale stroške, je izguba zaradi prodaje znašala približno 36 milijonov ameriških dolarjev.⁶⁵ Kljub temu je Nafta Lendava uspelo z majhno, zastarelo rafinerijo do sredine devetdesetih let 20. stoletja sami odplačati novo prodano rafinerijsko opremo in neizkoriščene kapacitete naftovoda. Vendar je odplačevanje tako velikih obveznosti podjetje finančno izčrpalo in mu povzročilo najmanj 20 let zaostanka v razvoju.⁶⁶ Predelava surove nafte v Nafti Lendava je bila večja v prvih devetih mesecih leta 1990 za 12 odstotkov, proizvodnja bencinov za 24 odstotkov, od tega super bencina za 41 odstotkov, proizvodnja kurilnega olja za gospodinjstva za 25 odstotkov in dizelskega goriva za 5 odstotkov. Le proizvodnja srednje-težkega kurilnega olja se je zmanjšala za 39 odstotkov v primerjavi s prvimi devetimi meseci leta 1989. Celotna prodaja naftnih derivatov je bila v prvih devetih mesecih leta 1990 za 0,7 odstotka večja kot leto poprej.⁶⁷ Leta 1994 je bila Nafta Lendava z odločbo Ministrstva za gospodarske dejavnosti podržavljena. Petrol in Republika Slovenija sta z namenom sanacije Nafta Lendava novembra 1994 sklenila družbeno pogodbo o ustanovitvi družbe Nafta Lendava, d. o. o., po kateri je Petrol postal 55-odstotni, država pa 45-odstotna lastnica Nafta Lendava, d. o. o. Enovito družbo so odtlej sestavljali štirje sektorji: RPNP, Rafinerija, Petrokemija in Strojegradnja in Uprava družbe. V začetku leta 2000 je Uprava družbe podrobneje predstavila dopolnilne ekološko naravnane dobičkonosne razvojne programe, in predlog, kako sanirati Nafto Lendava. Zaradi neizvedene celovite sanacije Nafta Lendava, za katero sta se v preteklosti dogovorila lastnika, in zaradi tehnološke enostavnosti in zastarelosti rafinerije je 14. oktobra leta 2000 prišlo do zaustavitve edine slovenske rafinerije.⁶⁸ 17. maja leta 2002 sta lastnika družbe, Vlada Republike

⁶⁵ Družba Nafta Lendava, d. o. o.: <http://www.nafta-lendava.si/sl/o-podjetju/zgodovina> (dostop: januar 2013).

⁶⁶ Lorenčič in Prinčič, *Slovenska industrija od nastanka do danes*, str. 145–147.

⁶⁷ *Ocena gospodarskega stanja v Republiki Sloveniji v letu 1990*, str. 26.

⁶⁸ Prav tam.

Slovenije in Petrol, d. d., podpisala Sporazum o zagotavljanju osnovnih pogojev za sanacijo družbe, katerega namen je bil finančno, statusno in poslovno preoblikovanje družbe. Sklenjeni sporazum je bil tudi podlaga za prodajo Petrolovega poslovnega deleža Vladi Republike Slovenije. Na podlagi tega je Republika Slovenija postala edini družbenik Nafta Lendava. Prav tako je bila leta 2002 ustanovljena družba Geoenergo z dejavnostjo raziskovanja in pridobivanja nafte ter zemeljskega plina, katere lastnika sta postala Nafta Lendava in Petrol, d. d., vsak s 50-odstotnim deležem. Iz proizvodnih sektorjev je Nafta Lendava v avgustu leta 2002 ustanovila naslednje hčerinske družbe: EKO Nafta, d. o. o., Nafta Geoterm, d. o. o., Nafta Petrochem, d. o. o., in Nafta Strojna, d. o. o., V naslednjih letih je nastalo še nekaj hčerinskih družb. Omenimo še dva pomembnejša dogodka. Leta 2004 je bila zaključena prisilna poravnava. Okrožno sodišče v Murski Soboti je namreč na predlog družbe Nafta Lendava 23. julija leta 2004 pričelo postopek prisilne poravnave, ki je bil končan 26. novembra istega leta. V postopku prisilne poravnave je Janaf kot upnik prijavil svojo terjatev, ki je bila v velikem delu priznana, delno pa prerekana. Zoper sklep Okrožnega sodišča v Murski Soboti je Janaf vložil pritožbo, ki pa je bila s sklepom Višjega sodišča v Mariboru, z dne 20. januarja 2005 zavrnjena kot neutemeljena. Sklep o potrditvi prisilne poravnave je s tem postal pravnomočen in prisilna poravnava je bila zaključena. Omenimo še odprtje prvega lastnega bencinskega servisa Nafta marca leta 2010. Kot je bilo moč prebrati na spletni strani družbe v začetku leta 2013, je bila družba Nafta Lendava, d. o. o., v stoddstotni lasti Republike Slovenije in je delovala kot matična družba, ki je imela v lasti sedem hčerinskih družb in se je ukvarjala s strateškim vodenjem poslovne skupine, načrtovanjem in razvojem, pridobivanjem finančnih virov, strateškim marketingom in kadrovskimi storitvami.⁶⁹ Zatem so na dan začeli prihajati sumi o izčrpanju podjetij v skupini Nafta Lendava, zoper odgovorne so bile vložene tudi kazenske ovadbe. Skupino Nafta Lendava sestavljajo povezane družbe in sicer: Nafta Lendava d.o.o., Eko-Nafta d.o.o. ter Nafta Varovanje in požarna varnost d.o.o.⁷⁰ Slovenija je torej imela do leta 2000 rafinerijo v Lendavi, ki pa je predvsem zaradi tehnološke zastarelosti in okolju neprijazne proizvodnje prenehala s proizvodnjo, proizvodne naprave pa so bile odstranjene.⁷¹

⁶⁹ Družba Nafta Lendava, d. o. o.: <http://www.nafta-lendava.si/sl/o-podjetju/zgodovina> (dostop: januar 2013).

⁷⁰ Nafta Lendava: <https://www.eko-nafta.si/nafta-lendava/> (dostopno: marec 2019).

⁷¹ Lorenčič, *Razvoj naftno-plinskega gospodarstva v Sloveniji*, str. 275–288.

POMURKA MURSKA SOBOTA

Smiselno se je vrnitvi v čas med vojnama in predstaviti neke vrste predzgodbo tega uspešnega podjetja. Največje in tudi med najsodobnejšimi in poslovno najuspešnejšimi podjetji mesnopredelovalne industrije med vojnama je bilo Benko Josip, tvornica za klobase in prekajeno meso, izvoz živine, telet, svinj in mesa, Murska Sobota. Domači podjetnik Josip Benko je leta 1921 v Murski Soboto zgradil nove proizvodne prostore in jih sodobno opremil. V naslednjih letih je povečeval in sproti posodabljal proizvodne zmogljivosti, sklepal posle s poslovnimi partnerji iz tujine in postal pomemben izvoznik živine, mesa in mesnih izdelkov. Leta 1934 je prvič izvozil bekone v Anglijo, kjer so sloveli kot iskana specialiteta. Leta 1936 je odprl obrat za proizvodnjo mesnih konzerv. Tik pred drugo svetovno vojno so v tovarni proizvajali klobase, meso in prekajeno meso, konzerve, svinjsko mast in umetni led ter na veliko izvažali govedo, teleta in svinje v zahodnoevropske države. Okoli 90 delavcev je ob 70-odstotni izkoriščenosti zmogljivosti tedensko zaklalo 500 svinj, 200 telet in 80 govedi. Leta 1927 je tovarna zagotovila okoli 200 vagonov zaklane živine za izvoz, 1.000 ton prekajenega mesa za izvoz in 100 ton različnih klobas. Leta 1938 je domačim in tujim porabnikom poslalo (v tonah): 141 bacon svinjskega mesa, 21 soljene svinjine, 171 svinjske masti, 280 mesnih izdelkov in 25 mesnih polizdelkov. Podjetje je imelo svoje podružnice v Mariboru, Celju in Gornji Radgoni.⁷²

Leta 1962 je bil ustanovljen Kmetijski kombinat Pomurka, pozneje ABC Pomurka. Od šestdesetih let 20. stoletja do leta 1991 je bila Pomurka eno največjih slovenskih podjetij kmetijske, živilskopredelovalne in gozdarske proizvodnje. Leta 1992 je imelo podjetje sedem d. o. o. v Sloveniji, štiri na Hrvaškem, eno v Makedoniji. Prav tako so imeli dva profitna centra v Bosni in Hercegovini. Izguba jugoslovanskega trga in pitališč v drugih republikah ter sankcije Evropske skupnosti, ZDA in Kanade so pripeljale do visokega dolga. Pomurka Mesna industrija, ki je nastala na osnovi predvojnega modernega podjetja Benko Josip, tovarna mesnih izdelkov in izvozna klavnica, Murska Sobota, je bila leta 1993 matica (klavnica in predelava) s petimi družbami trženja ter družbama Družbena prehrana in Transport. Aprila tega leta je upravni odbor sklenil, da se prodajo tiste družbe, ki niso neposredno povezane z mesnopredelovalno industrijo, in da se reprogramirajo obveznosti do upnikov. Težave z izgubo so se vlekle vse od ustanovitve tega velikega živilskopredelovalnega kompleksa, ki je bil prikazan kot donosno podjetje in naložba za jugoslovanski trg. Njegove zmogljivosti so bile takšne, da je bilo vsakemu go-

⁷² Lorenčič in Prinčič, *Slovenska industrija od nastanka do danes*, str. 385.

spodarstveniku jasno, da ne bodo nikoli izrabljene. Z izgubo jugoslovanskega trga in surovin je bila njegova zmogljivost le še 30-odstotna. Leta 1995 se je obseg klanja živine in prodaje mesa ter mesnih izdelkov iz meseca v mesec zmanjševal. Junija je prišlo do prisilne poravnave, podjetje pa je vse vitalne funkcije preneslo na hčerinsko podjetje Kalatrans. Zaradi nezmožnosti poravnavanja dospelih obveznosti iz poslovanja in blokiranega žiroračuna je podjetje 23. junija 1995 podalo pri Okrožnem sodišču v Murski Soboti predlog za začetek postopka prisilne poravnave. Isto sodišče je leta 2009 oklicalo začetek stečajnega postopka. Delo je izgubilo 270 ljudi. Razlogov za stečaj je bilo več. Stečajna upraviteljica je razloge videla tudi v fiktivnih transakcijah, s čimer se je umetno prikazovalo pozitivno finančno poslovanje Pomurke. V letih 2006–2008 je Pomurka, mesna industrija, hčerinski družbi Mip Pomurka Reja (MPR) prodala polovico vseh zemljišč Pomurkinega tovarniškega kompleksa v Murski Soboti. Knjigovodsko je tako Pomurka ob koncu leta lahko prikazala izredne prihodke in pozitivno poslovanje, čeprav od družbe MPR zemljišč nikoli ni dobila plačanih. Podobno se je zgodilo z blagovnima znamkama Pomurka in Kekec Pašteta: obe je Pomurka prodala hčerinski družbi imperija družine Volk, ljubljanskemu podjetju DML, ki obveznosti iz nakupa prav tako ni plačalo, Pomurka pa jih je vendarle knjižila kot izredni prihodek in tako kreditodajalcem, kupcem in upnikom znova lahko prikazala pozitivno poslovanje. Neuspešna je bila tudi pogodba o prenosu klanja z Mipa na Pomurko, za kar bi Pomurka morala plačati Mipu, ki pa je prej šel v stečaj.⁷³

POMURSKI TISK

V Murski Soboti je delovala tiskarna že od leta 1884, tiskarstvo kot panoga pa se je ohranila do sodobnih časov, bolj znana podjetja so Pomurska založba, Tiskarna Klar, Atelje za črko in sliko itd.

Pomurski tisk je sicer nastal leta 1955, ko sta se združili podjetji Naš tisk (ustanovljen leta 1953), ki se je ukvarjal s časopisno, založniško in knjigotrško dejavnostjo, in Pomurska tiskarna (ustanovljena leta 1954). K novemu časopi-sno-tiskarskemu podjetju se je isto leto pripojilo še trgovsko podjetje Panonija iz Ljutomera. Od leta 1957 se je podjetje predvsem zaradi potreb tovarne Mura iz Murske Sobote usmerilo v izdelovanje kartonažnih izdelkov in se prostorsko in tehnično močno razvilo. V letih 1962–67 je bila pripojena še radijska postaja Murska Sobota, ki je izdajala tudi časopisa. Večje organizacijske spremembe je podjetje doživelo konec leta 1972 – delovne enote so se preoblikovale v tri

⁷³ Lorenčič in Prinčič, *Slovenska industrija od nastanka do danes*, str. 414–416.

tozde, leta 1990 pa v tri samostojna podjetja: Grafično podjetje Pomurski tisk, grafično in embalažno podjetje Kartonaža in Pomursko založbo. Ob ustanovitvi je podjetje zaposlovalo 46 delavcev, leta 1987 največ – 646, leta 1993 pa 166 delavcev. Tiskarska dejavnost je leta 1955 predelala 50 ton, leta 1965 220 ton, l. 1975 600 ton in leta 1993 1.100 ton materiala. Podjetje Pomurski tisk, d. d., je končalo v stečaju. Na soboškem sodišču so oktobra 2010 na javni dražbi prodajali njegovo premoženje. Sicer pa sedaj v prostorih Pomurskega tiska del proizvodnje teče, ker je prostore najelo podjetje Eurotrade print iz Ljubljane. Enaka usoda je doletela tudi ostali podjetji. V podjetju GEP Kartonaža se je stečajni postopek začel novembra 2004. V sindikatu Pergam so bili prepričani, da je šlo v ozadju propada Kartonaže za načrtno izčrpavanje podjetja in zmanjšanje njegove vrednosti. Decembra 2004 je prenehalo delovno razmerje še preostalim 109 delavcem. Stečajni postopek v Pomurski založbi se je začel marca 2014. Pred tem je bila njen lastnik družba Piramida, na katero so padali očitki o siromašenju in izčrpavanju.⁷⁴

⁷⁴ Lorenčič in Prinčič, *Slovenska industrija od nastanka do danes*, str. 498–499.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota

Srez Murska Sobota (gradivo)

Pokrajinski arhiv Maribor

SI_PAM/0645/002/00128

SI_PAM/0932

SI_PAM/1799/005/003/00002

SI_PAM/1799/005/002

TISKANI VIRI

Gospodarska gibanja v Sloveniji v letu 1994 s projekcijami razvoja do leta 1998 (pomladansko poročilo), št. 6, 1994. UMAR: Delovni zvezek.

Ocena gospodarskega stanja v Republiki Sloveniji leta 1990. Jesenska analiza 1990. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za družbeno planiranje, 1990.

Pečar, Janja in Metka Farič, *Regionalni vidiki razvoja Slovenije s poudarkom na finančnih rezultatih poslovanja gospodarskih družb v letu 1999*, št. 8, 2000. UMAR: Delovni zvezki.

Prva statistična objava, št. 76, 30. 3. 2006, SURS.

Uradni list RS, 1990, 1999, 2011.

Uradni list SRS, 1971.

ELEKTRONSKI VIRI

Družba Nafta Lendava, d. o. o.: <http://www.nafta-lendava.si/sl/o-podjetju/zgodovina>, (dostop: januar 2013).

http://www.mgrt.gov.si/delovna_podrocja/regionalni_razvoj/regionalna_politika/pomurski_zakon/ (dostop: februar 2019).

https://www.rcms.si/upload/files/Spremenjeni_program_spodbujanja_konkurenčnosti_Pomurske-regije_v_obdobju_2010-2019.pdf (dostop: marec 2019).

Ministrstvo za gospodarski razvoj in tehnologijo:

Nafta Lendava: <https://www.eko-nafta.si/nafta-lendava/> (dostop: marec 2019).

Pomurska gospodarska zbornica: <http://www.pgz.si/> (dostop: marec 2020)

Regijski kazalniki gospodarjenja, Pomurje 2014, Pomurska gospodarska zbornica: https://www.pgz.si/upload/dokumenti/32/regijskikazalniki_2014.pdf (dostop: februar 2019)

- Regijski kazalniki gospodarjenja, Pomurje 2017, Pomurska gospodarska zbornica: https://www.pgz.si/upload/File/2018/pgz_regijski_kazalniki_gospodarjenja-pomurje_2017.pdf (dostop: februar 2019).
- Spremenjeni program spodbujanja konkurenčnosti Pomurske regije v obdobju 2010–2019, Vlada RS, 14. 09. 2017:
- Statistični urad Republike Slovenije (SURS): <http://www.stat.si/StatWeb/News/Index/6400> (dostop: december 2017).
- Statistični urad Republike Slovenije (SURS): <http://www.stat.si/StatWeb/News/Index/7131> (dostop: april 2018).
- Statistični urad Slovenije (SURS), Pomurska regija: <https://www.stat.si/obcine/sl/2015/Region/Index/1> (dostop: januar 2018).

LITERATURA

- Brumen, Borut, Murska Sobota in Sobočani 1919–1941. V: Balažič, Janez in Branko Kerman (ur.), *Pokrajinski muzej Murska Sobota, katalog stalne razstave*, Murska Sobota, 1997, str. 239–248.
- Čačinovič, Rudi, Politični in socialni razvoj Prekmurja med obema vojnama. V: Grafenauer, Bogo (ur.), *Prekmurški Slovenci v zgodovini. Zbornik razprav o posebnih potezah zgodovinskega razvoja Prekmurja*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1961, str. 117–129.
- Fujs, Metka, *Na prelomih tisočletij: Katalog razstave (zbornik)*. Murska Sobota: Pokrajinski muzej, 2002.
- Gumilar, Franc, Gospodarske razmere v Prekmurju, *Vertec*, letnik 70, številka 9, 1940, str. 335–337.
- Klemenčič, Vladimir, Prekmurje kot nerazvito obmejno območje v Sloveniji, *Dela – Oddelek za geografijo Filozofske fakultete v Ljubljani*, številka 8, 1991, str. 108–124.
- Korpič-Horvat, Etelka, *Zaposlovanje in deagrarizacija pomurskega prebivalstva*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1992.
- Kozina, Jani, Delavske in bivanjske značilnosti prebivalcev Pomurja. V: Godina Golija, Maja (ur.), *Prekmurje. Podoba panonske pokrajine*. Ljubljana: Založba ZRC, 2014, str. 155–169.
- Krajevni leksikon Dravske banovine*, Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona dravske banovine, 1937.
- Krajevni leksikon Slovenije. Repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in turističnimi podatki vseh krajev Slovenije. IV. knjiga, Podravje in Pomurje*. Ljubljana: DZS, 1980.
- Lorenčič, Aleksander in Jože Prinčič, *Slovenska industrija od nastanka do danes*. Ljubljana: INZ (Razpoznavanja), 2018.

- Lorenčič, Aleksander, *Prelom s starim in začetek novega. Tranzicija slovenskega gospodarstva 1990–2004*. Ljubljana : INZ (Razpoznavanja), 2012.
- Lorenčič, Aleksander, Razvoj naftno-plinskega gospodarstva v Sloveniji. V: Lorenčič, Aleksander in Žarko Lazarevič, *Strategije in prakse energetske oskrbe v Sloveniji*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015, str. 275–288.
- Prinčič, Jože in Neven Borak, *Iz reforme v reformo. Slovensko gospodarstvo 1970–1991*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2006.
- Prinčič, Jože, *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013.
- Ritlop, Jasmina, *Politično, gospodarsko in kulturno vključevanje Prekmurja v slovenski nacionalni prostor*. Magistrska naloga, Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2004.
- Sedlaček, Janja, *Regionalni razvoj na Slovenskem v 20. stoletju*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta 2015.
- Sever, Bela in Jože Ternar (ur.), *Pomurje A – Ž. Priročnik za popotnika in poslovnega človeka*, 2. izdaja. Murska Sobota: Pomurska založba, 1993.
- Škaper, Aljoša, *Ekonomska zgodovina Pomurja in perspektive pomurskega gospodarstva*. Magistrska naloga, Ljubljana: Ekonomska fakulteta, 2016.
- Šorn, Jože, *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919–1924*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997.

SUMMARY

Aleksander Lorenčič

AN OUTLINE OF PREKMURJE'S ECONOMIC DEVELOPMENT FROM THE UNIFICATION TO THE PRESENT

The article deals with Prekmurje's economic development from the unification with the parent nation in 1919 to the present, highlighting the effort for a more balanced regional development, the Pomurje region's lagging behind, the main economic features in the interwar period, after World War II, and in the period after Slovenia's independence. Its added value is enhanced by different statistical data, a demonstration of the economic collaboration with Hungary, and an illustration of the development of select local companies (Nafta Lendava, Mura, Pomurski tisk, Pomurka Murska Sobota).

A fund for promoting development in undeveloped districts was planned shortly after World War II; however, it was never realized. The early 1970s saw, alongside other measures and acts, the introduction of the Act Regulating Measures Related to the Promotion of Development of Less Developed Areas. In December 1975 the Socialist Republic of Slovenia adopted the Balanced Regional Development Act. The Promotion of Demographically Endangered Areas Act was adopted by the Republic of Slovenia at the end of 1990. The new Promotion of Balanced Regional Development Act was introduced in 1999, and the Regional Development Strategy was adopted in 2001. All these measures and acts strove for a more balanced development; however, the intended objective was not materialized, which holds particularly true for the Pomurje region. In order to strengthen the Pomurje region's development policy and allow for a coordinated action of the state and the region when addressing the region's development problems, the Development Support of the Pomurje Region Act was implemented on 1 January 2010. The adoption of this act established an institutional and financial framework for an intervention in Pomurje because its development had lagged behind all other Slovene statistical regions for decades. To ensure its realization, the government decided to prolong its implementation. Namely, at the end of 2014 a good 14 million EUR remained unrealized. To establish conditions and promote development in the Pomurje region, the Programme for Supporting the Competitiveness of the Pomurje Region 2010–2019 (POMURJE 2019) was introduced; it was based on the Amending the Promotion

of Balanced Regional Development Act in the Pomurje region in the period 2010–2017.

The unification with the parent nation expedited Prekmurje's development; nevertheless, it was still considerably slower than in other parts of the state. Prekmurje lacked suitable energetic connections; only Murska Sobota and Lendava were connected to the electricity grid in the period of the First Yugoslavia. The economic situation did not allow for entrepreneurial projects and capital accumulation. Consequently, Josip Benko's meat processing factory in Murska Sobota, Prekmurje's most important company after World War I, originated in his father's butchery trade. Industry was not plentiful in Prekmurje after 1919 and many financial institutions represented a problem, particularly in terms of nationalization. A knitwear industry employing up to 170 people had its origins in a small knitwear factory in Lendava. Cvetič's clothing manufacturing company (the future Mura) emerged in Sobota. In 1932 the merchant Šiftar established a factory with 40 employees; up to the beginning of the war their number grew to 150. Našička company had a sawmill near Lendava and a small tannin factory. The banker Geza Hartner is worth mentioning as well. Traffic connections were also very important as regards the region's development; however, in Prekmurje they were established considerably later than elsewhere. Murska Sobota obtained a railway connection with Ljutomer in 1924, the road bridge across Mura near Petanjci in 1940 (demolished a year later), and the railway connection with Goričko was discontinued in 1963. In the interwar period, the transformation of the Slovene territory from a rural to an industrial society was under way, while Prekmurje remained the *banovina's* most agrarian part. According to the 1931 population census, in 121 out of a total of 170 municipalities the rural population totalled more than 90%, and in 55 municipalities even more than 95%. In terms of development, Prekmurje lagged behind also due to some state measures, including the agrarian reforms after World War I and II, which did not achieve the intended results. Between 12,000 and 14,000 people from Prekmurje did seasonal work up to the 1960s, another 4,000 people are believed to have followed suit in the 1970s. After World War II, up to the 1970s, Prekmurje was almost unaffected by industrialization and urbanization, which were present in various degrees more or less throughout Slovenia. A more intense process of industrialization began in the 1970s; the portion of the rural population decreased from 67.3% to 58.8% between 1961 and 1971. The fact that the percentage of people working in industry and mining industry increased from 5.5% to 10.9% in the municipality of Murska Sobota in the period from 1961 to 1971 is significant as well. The percentage of people working in agriculture decreased by 12.1%; however, it was still overwhelming. A few well-known brands were introduced

after World War II. By nationalizing factories owned by Janez Cvetič (1925) and Ludvik Šiftar (1932), Mura came into being in 1945. Named Izvori nafte – Dolnja Lendava, Nafta Lendava's official operation began on 21 December 1945 in the scope of the Zagreb-based combine Kombinat za nafto i plin. Pomurski tisk was established in 1955 as a result of the merger of Naš tisk (1953), a publishing and bookselling company, and Pomurska tiskarna (1954). The agricultural combine Kmetijski kombinat Pomurka, the future ABC Pomurka, was founded in 1962; from the 1960s to 1991 Pomurka was one of Slovenia's largest agroindustry, food industry, and forestry companies.

The region's unequal adjustment to transition-related circumstances was very much reflected in the companies' cash flow statements, losses, export, and in the unemployment rate of the working-age population. Pomurje was one of the least developed regions; however, it had a promising economic structure. Unaffected by old industries, its economic structure allowed for an easier adjustment to the transition process. It is interesting to note that the region's gross value added per capita constituted one of the lowest GVA rates in Slovenia; nevertheless, in the period 1990–1993 Pomurje was the region with the fastest GVA growth, and, at the same time, the unemployment growth rate was below average in the period from 1990 to 1994. The region's deficient development is noticeable at the present as well; according to the majority of economic and social progress indicators, Pomurje is still one of Slovenia's least developed regions. The turn of the millennium was marked by the population's proletarian and agrarian structure, few jobs, and an average gross salary that is 20% below the Slovene average. This was aggravated by the fact that as many as 60.9% of the unemployed had no qualifications or low vocational education in the mid-1990s. The fact that in 2003 GDP per capita totalled 17,954 EUR in Central Slovenia and only 8,535 EUR in the Pomurje region is significant as well; in 2016 the region's GDP totalled less than 75% of the Slovene average. The region is also marked by the highest unemployment rate. Namely, in 2015 it was 12.5%; it was even higher in the female population, totalling 13.9%. In 2015 the average net salary in the region was the third lowest among Slovenia's regions, totalling 923 EUR, and 8% of region's households received practical or financial assistance. Nowadays, the bulk of the population found employment in user industry, in metalworking, in construction, and in companies manufacturing construction products, in agriculture, and in food industry. The presence of Hungarian capital is increasing in Prekmurje, although trade with goods between Slovenia and Hungary remains low.

Darja Kerec

KULTURNA INTEGRACIJA PREKMURJA V JUGOSLOVANSKO DRŽAVO

KEREC, Darja, dr., docentka za novejšo in sodobno zgodovino, Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, Kardeljeva ploščad 16, SI-1000 Ljubljana, Darja.Kerec@pef.uni-lj.si

Kulturna integracija Prekmurja v jugoslovansko državo

V prispevku so predstavljeni odzivi na združitev Prekmurja z matico v kulturnih in prosvetnih krogih. V prvih mesecih in letih so politiki in kulturniki največ energije usmerili v povzemanje skupne zgodovine in kulture prebivalcev na obeh bregovih Mure. Začetnemu navdušenju nad Prekmurjem so sledili manj obetavni poskusi kulturne integracije. Težave v razumevanju slovenskega knjižnega jezika na eni in narečja na drugi strani so skušali premostiti s tiskovinami, z novimi učitelji – prišleki in gostujočimi gledališkimi predstavami.

Ključne besede: Prekmurje, jezik, kultura, šolstvo, gledališče

KEREC, Darja, PhD, Assistant Professor, Faculty of Education, University of Ljubljana, Kardeljeva ploščad 16, SI-1000 Ljubljana; Darja.Kerec@pef.uni-lj.si

Prekmurje's Cultural Integration into the Yugoslav State

The article demonstrates responses of cultural and educational circles to Prekmurje's integration into the motherland. In the first months and years politicians and cultural workers devoted the bulk of their energy to pointing out the shared history and culture of the population on either side of the river Mura. Initial enthusiasm about Prekmurje was followed by less promising attempts of cultural integration. Attempts were made to overcome difficulties related to understanding the Slovene standard language on the one hand and the Prekmurje dialect on the other with new teachers, i.e. newcomers, and visiting theatre performances.

Key words: Prekmurje, language, culture, education, theatre

Po združitvi Prekmurja z matico je bilo za jugoslovansko oblast, lokalne politike in prosvetne delavce med težjimi izzivi zadostiti vsem potrebam v šolstvu kot gradniku identitete Prekmurcev. Poznavalci, redki politiki in številni cerkveni predstavniki na Štajerskem in Kranjskem so že pred koncem vojne poudarjali, da sta jezikovna in kulturna identiteta pri Prekmurcih nedvomno slovenski oz. jugoslovanski. Zato ni bilo vprašanje, ali je kulturna integracija Prekmurja v jugoslovansko državo mogoča, ampak predvsem, kdaj in na kakšen način. Novembra 1917, mesec dni po smrti Janeza Evangelista Kreka, so v ljubljanskem tedniku *Jugoslovan* objavili spominski zapis in v njem izpostavili t. i. *suženjstvo*, ki so mu bili dolga stoletja podvrženi Slovenci in na kar je s svojim delom opozarjal tudi pokojni. Zapisali so: »Proč s sužnji – svoboden bodi rod od Mure do Adrije ...«¹ Tednik se je zavzemal za povezanost južnih Slovanov pod enotnim imenom Jugoslavija.²

ODZIVI NA JUGOSLOVANSKO ZASEDBO PREKMURJA

Le v določenem segmentu sicer številčnega slovenskega časopisja so se desetletja pred združitvijo jasno poudarjali ozemeljska enovitost in jezikovno-kulturna nedeljivost Slovencev, torej od Panonske nižine pa vse do Jadranskega morja. Pri *kulturni integraciji*, ki je zelo širok pojem, je prva asociacija *jezik in z njim povezano šolstvo*. Če se danes ta besedna zveza pojmuje predvsem kot ključna pri vključenosti posameznikov ali skupin druge narodnosti v novo okolje, pa v obdobju po prvi vojni pomeni tudi platformo za politične programe oz. zahteve po institucionalizirani ureditvi, na primer s šolstvom. Beneška Slovenija, od leta 1866 pod Italijo, je bila prvo ozemlje še pred koroškim plebiscitom, ki je bilo za Slovence za vedno izgubljeno. Zanimive vzporednice so se v letih vojne, na primer leta 1917, na Kranjskem izpostavljale prav med Benečijo in Prekmurjem. Prva pokrajina je bila izgubljena, druga pa formalno še ne slovenska oziroma del Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev.

Mariborska *Straža* je v posebni številki konec marca 1918 objavila celostranski zapis z naslovom *Mi vstajamo ...* in v njem ponovno aktualizirala združitvev beneških in prekmurskih Slovencev ter Kozlerjev zemljevid, objavljen pred dobrega pol stoletja:

Peter Kozler je zahteval, naj se tudi beneški in ogrski Slovenci združijo z ostalimi rojaki, kar sta zagovarjala i Matija Majar in Oroslav Caf.

¹ Kreku na grob ..., *Jugoslovan*, 10. november 1917, str. 2.

² O tedniku *Jugoslovan*: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-GWNME1ZW> (dostop: oktober 2019).

Kozler je izdelal celo zemljevid Zedinjene Slovenije ter izbral z Antonom Globočnikom na podlagi kranjskega deželnega grba kot slovenski znak barve: belo-modro-rdečo.³

Dr. Vinko Šarabon (1880–1946), geograf in pisec, je oktobra 1918 v *Koledarju Družbe Sv. Mohorja* objavil daljši članek o jugoslovanskih deželah, katerih združitve se je zahtevala v Majniški deklaraciji in »ki ja bi«, kot je zapisal, »imele vse možnosti in ugodnosti za samostojnost, da bodo važen in močan člen v verigi kulturnih držav.« Jugoslovansko ozemlje je bilo v tistem času izmerjeno od 135.000 do 170.000 km². Razliko med prvo in slednjo izračunano in ne dokončno izmerjeno površino so predstavljali Banat, Bačka, Medžimurje in Prekmurje oz. po njegovem *Prekomurje*. Navedeno površino je ovrednotil kot dovolj veliko, da bi imela država vse pogoje obstoja. Ob tem je kot primer navedel tedanji Italijo z 287.000 km² in Belgijo z ,1e“ 29.000 km².⁴

Sredi avgusta 1919, nekaj dni po vzpostavitvi civilne oblasti v Prekmurju, so se v bolj katoliško usmerjenem *Domoljubu* nadejali, da »Bog daj, da Prekmurci najdejo v Jugoslaviji boljšo mater, kot so jo imeli v madžarski državi«. ⁵ O Ogrski, Budimpešti ter nižini med Donavo in Tiso pa so v ljubljanskem tedniku *Domovina* novembra 1918 zapisali, da »... tu prebivajo Madžari, ki so se preselili na Ogrsko, kot divji narod brez izobrazbe in kulture pred tisoč leti.«⁶ Takšni posmehljivi zapisi so postali stalnica in niso bili omejeni le na jugoslovanski prostor. Nedvomno so imeli podobna stališča in občutenja do Ogrske tudi drugi slovanski narodi pa tudi Romuni. Pred prislovičnimi »tisoč leti« so bili številni narodi in naselitvene skupine v precejšnjem delu Evrope v kronikah in gestah še opisani kot divji in brez kulture – dokler ni bil proces pokristjanjevanja in fevdalizacije vpeljan do stanja, ko je stara celina kulturno in gospodarsko napredovala in v naslednjih stoletjih bogato prosperirala tudi na račun številčno manjših narodov. Tudi zato so v tistih mesecih tako na terenu kot v slovenskih časopisih izpostavljali slab gmotni položaj, v katerem je stoletja živelo večinsko slovensko govoreče prebivalstvo Prekmurja, mnogi pa so zdaj to pokrajino svojim bralcem predstavljali tudi kot kulturno ter versko središče Panonske nižine in panonskih Slovencev. V *Sokolihu*, ljubljanskem mladinskem glasilu telovadnega društva Sokol, so v drugi polovici leta 1919 objavili daljše, skoraj pretirano navdušenje nad Prekmurjem: »Tako je naša hrabra armada v par mesecih osvobodila našo Koroško – prvotno središče

³ Mi vstajamo ..., *Straža*, 29. marec 1918, str. 1.

⁴ Jugoslovanske dežele, *Koledar Družbe sv. Mohorja v Celovcu za navadno leto 1919*, oktober 1918, str. 143.

⁵ Prekmurje, *Domoljub*, 21. avgust 1919, str. 355.

⁶ Prebivalstvo dosedanje Ogrske, *Domovina*, 15. november 1918, str. 1.

starih koroških Slovencev in Prekmurje – prvo kulturno središče – panonskih Slovencev. Tako se osvobaja kos za kosom naše zemlje in Jugoslavija raste.«⁷ Mlade bralce so podučili, da je »tam še slovenska zemlja, toda hoditi tja s slovenskimi narodnimi nameni je bilo nevarno in skoraj nemogoče«, slovensko časopisje in knjige je madžarska oblast smatrala za »panslavistično propagando«, je pa vsaj Jožef Klekl st. izdajal *Novine*.⁸

V prvih medijskih odzivih na vključenost Prekmurja v nov državni okvir so vse od Radgone do Trsta kar tekmovali, kateri časnik bo objavil bolj zanimiv uvodnik, dopis ali podlistek o geografskih danostih pa tudi o zgodovini, kulturi, jeziku in verski pripadnosti tamkajšnjih prebivalcev. Nekatere od teh objav so bili mestoma srce parajoči izrazi objokovanja nad usodo »pozabljenih ljudi ob Muri«. Radgonska *Murska straža* je 16. avgusta 1919 objavila: »Solnce svobode je obsinilo prekmurske griče, Rabo in Lendavo, solnce davnih dedov, veselje Pribina in Kocelja. Pod tem solncem naj bi tisočem naših osvobojenih bratov vzkliči lepši dnevi, kot so jih imeli doslej. Prekmurski Slovenci, pozdravljeni v Jugoslaviji!«⁹ Spet drugi pisci člankov so se hudovali nad *Ogri*, Židi in vsemi, ki so zapostavljali njihove brate čez Muro. V zadnjem letu vojne so marca v *Slovincu* objavili dele besedila iz knjige o Madžarih (*Samoodređenje naroda i Mađari*), ki jo je malo prej v Zagrebu anonimno, pod psevdonimom »Jugoslovan iz Ugarske«, izdal Medžimurec Ivan Novak. Eno od opažanj o položaju slovanskih narodov na Ogrskem je bilo povezano s prislovično bogatimi Judi, ki da »... v vseh narodnih ustanovah, na vseh prizoriščih javnega življenja zavzemajo najuglednejša mesta. Ne samo najodličnejši mažarski književniki, umetniki, učenjaki, vseučiliški profesorji itd. se rekrutirajo iz vrst Židov, marveč so le-ti vzeli takorekoč v zakup vse svobodne, neodvisne in v gmotnem oziru ugodne poklice ...«¹⁰ Iz madžarskih Judov, njihovega političnega orientirja in naklonjenosti do Sovjetov v času Madžarske sovjetske republike (21. marec – 6. avgust 1919) so se aprila 1919 ponorčevali v rubriki *Tedenska kronika* v ljubljanskem *Kurentu*. Avtorji v tem humorističnem listu niso imeli zadržkov pri objavljanju porogljivih zapisov o vidnih posameznikih, političnih dogodkih, družbenih pojavih in določenih skupinah prebivalcev doma in čez mejo: »Pri Ogrih tudi je prevrat in vladajo sovjeti, zdaj grofi in baroni tam ne smejo več živeti. A Židje so ostali tam, tem treba ni bežati, saj z Ljeninom so »baratom«, zato žive med »brati«.¹¹

⁷ Naše Prekmurje, *Sokolich*, 1919, št. 5-6, str. 70.

⁸ Prav tam, str. 71.

⁹ Prekmurje zasedeno, *Murska straža*, 16. avgust 1919, str. 1.

¹⁰ Mažarska kultura in židje, *Slovenec*, 5. marec 1918, str. 3.

¹¹ *Tedenska kronika*, *Kurent*, 15. april 1919, str. 74.

ŠOLSTVO

Prav poklic učitelja se je v mesecih in letih po združitvi z matico v Prekmurju izkazal za enega težjih in manj priljubljenih med Slovenkami in Slovenci. Oktobra 1919 so pristojni ugotovili, da bi bilo le 10 % prekmurskih učiteljev zmožnih in sposobnih začeti poučevati 1. novembra 1919. Manjkajočih 90 % učiteljev bi moralo priti z druge strani Mure ... Splošne razmere kulturni integraciji Prekmurja niso bile naklonjene, svoje nezadovoljstvo z »novo« kulturo (in jezikom) pa so glasno izražali tudi nekateri protestantski pastori, ki so zahtevali, da se v protestantskih šolah zaposlijo slovenski učitelji evangeličanske veroizpovedi.¹² Kakšen bo »izplen« zmagovalk ali poraženek prve svetovne vojne, so špekulirali vsi: politiki, gospodarstveniki, izobraženci in časopisni uredniki. Konec leta 1917 so v *Jugoslovanu* objavili del novice konkurenčnega *Slovenca* o šolstvu v beneški Sloveniji in potrebi po uvedbi maternega jezika za slovenske učence, češ da »... bi to bil najlepši udarec ententi, ki bi morala sramu gledati, kako ob njenih praznih besedah pri zatiranju malih narodov, je beneški Slovence šele pod Avstrijo dobil sovje narodne pravice.« Dodali so tudi hudomušno repliko, da je to zelo lepo in da podpišejo z obema rokama in pričakujejo, da se res zgodi ... In da naj se to prej izvede na Koroškem. V zaključku pa so še zapisali: »Tudi med ogrske Slovence bi bilo potrebno pogledati, kjer v tem oziru ni za las bolje kot na Beneškem. Torej lepo po vrsti: najprej na Koroškem, potem na Madžarskem in potem na Beneškem, in – besede o zatiranju malih narodov bodo postale prazne!«¹³ Po vojni so nekdanje nemške šole preuredili v slovenske, za nemške učence so ustanovili nemške paralelke, v Prekmurju pa so se spremembe začele odvijati dober mesec po združitvi z matico,¹⁴ ob čemer pa je prihajalo do težav vseh, kjer je lahko. Slaba infrastruktura, pomanjkanje pedagoškega osebja, strah pred naznanim in vsem znanim nalezljivim trahomom posebej pri učiteljih prišlekih, tudi s Koroške po letu 1920, so razmere v šolstvu v tem delu Slovenije zaznamovale za kar nekaj desetletij. Zdravje Prekmurcev je bilo v preteklosti ogroženo predvsem zaradi dveh nalezljivih bolezni, tuberkuloze in očesne bakterijske bolezni, imenovane trahom.¹⁵ V skrbi za šolajoče pa je bil med učitelji na prvem mestu cilj dvigniti njihovo

¹² Zborovanje prekmurskega sosveta, *Murska straža*, 11. oktober 1919, str. 1.

¹³ Drobtine. Lepo po vrsti!, *Jugoslovan*, 10. november 1917, str. 3.

¹⁴ Dolenc, *Med kulturo in politiko*, str. 47.

¹⁵ Trahom (*Chlamydia trachomatis*) se prenaša z dotikom, nekaterimi muhami ali okuženimi predmeti (posteljnina, brisače, robčki) ter največkrat tam, kjer ni dostopa do čiste pitne vode in urejenih sanitarij. Gre za bakterijsko kronično vnetje očesne veznice in roženice, ki se ga zdravi z antibiotiki. Nezdravljenje vodi v slepoto. Razsežnost trahoma lahko razdelimo v dve obdobji, v čas pred združitvijo Prekmurja z matico (do leta 1919–1920) ter v obdobje med svetovnim vojnama oziroma do druge svetovne vojne. O trahomu: <https://sl.wikipedia.org/wiki/Trahom> (dostop: april 2020).

narodno zavest. Za bralno kulturo med mladimi Prekmurci so se zavzeli tudi pri *Sokoliču*. Z njim so spodbujali predvsem mlade k pisanju. Namenjen je bil vzgoji, izobraževanju in objavam leposlovnih del.¹⁶ Septembra 1919 so v eni od številčk prav zgodovini Prekmurja namenili pet strani dolg članek, v katerem so udarno zaključili: »Po svojem narečju je Prekmurje slovenska zemlja in bo prideljena našemu ozemlju. Naši Sokoliči bodo poleteli vanjo, da vzgoje v nji nov jugoslovanski zarod.«¹⁷

Drugače so, povsem razumljivo, na »vzgojo novega jugoslovanskega življa« gledali Madžari in mnogi na Madžarskem živeči Prekmurci. Izdajatelj in urednik časopisa *Domovina* (mesečno je izhajal od novembra 1920 do oktobra 1922) Mikola Šandor ni skoparil s kritikami na račun Jugoslavije. Med drugim je bil zagovornik vendske teorije in je Madžarsko zastopal tudi na pariški mirovni konferenci. Januarja 1922 je dele objave o položaju Madžarov v *Domovini* povzel tudi slovenski anonimnež. V članku, ki ga je objavil *Učiteljski tovariš*, lahko preberemo:

Našel sem te-le cvetke v omenjenem listu: ... Na naš stan (prekmurški) se ta molitev tüdi gliha s tem razločkom, kaj mi ne od Taljanov, nego od Kranjcov trpimo i želemo se osloboditi. Pri nas tüdi s petami klačijo vse, ka je nam drago i sveto. Naš lepi jezik so stirali s šol, naši(h) i prisiljavajo nas svoj, pred nami nerazmeti jezik gučati. Vkray so nam zeli šole, pregnali čestnike (uradnike) naše i že se vtičejo v cerkvena dugovanja v vučenje s. vere naše navuk. Ta so zbrisali pravice – navade – spomenke naše – oskrunili zastave – kratijo nam naše narodno razveseljavanje, spevanje naše i prisiljavajo na nas priteziti svoj kranjski rešetarski obraz.¹⁸

Za boljše razumevanje povzemimo, da so v *Domovini* opozorili na položaj Madžarov v Prekmurju, odkar je to tudi uradno pripadlo Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Madžarski jezik in govorica sta izginila iz šol in uradov, prav tako so zaznali spremembe pri bogoslužju in verouku, omejevanju javne besede pri praznovanjih ter v odnosu do zastave in obeležij. Najbolj nazorno pa nove razmere za Madžare opišejo besede o *trpljenju pod Kranjci oz. Slovenci ter njihovem rešetarskem obrazu*, kar koli že je bilo mišljeno s tem ... Anonimnež je bil učitelj, saj v prosvetnem glasilu sicer ne bi ob koncu kritike članka iz *Domovine* zapisal:

¹⁶ O Sokoliču: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-PTLCZT00> (dostop: september 2019).

¹⁷ Naše Prekmurje, *Sokolič*, 1919, št. 5–6, str. 71.

¹⁸ Prekmurški miljé, *Učiteljski tovariš*, 12. januar 1922, str. 2–3.

V Prekmurje spada prvovrstno, vestno in narodnozanesljivo učiteljstvo, kar velja tudi za drugo uradništvo. Ako se nas v resnici za take tudi smatra, potem se nam vrnejo dnevnicke; ako pa se nas upošteva le kot manj vredno blago, potem pa smo za to krajino nesposobni; v tem slučaju pa proč z nami od tu v notranjščino Slovenije, magari »iz službenih razlogov«. Upam, da ne bo protestiral niti eden izmed onih, ki smo prišli od onstran Mure semkaj »s trebuhom za kruhom«, kakor pravi lepo Klekl v svojih Novinah.¹⁹

Dvanajst let kasneje so se zaradi okrnjenega šolstva zganili že izšolani Prekmurci. 17. novembra 1934 so slovensko javnost in vlado nagovorili v novo ustanovljenem Klubu prekmurskih akademikov. Zahtevali so, da se v državnem proračunu za leto 1935/1936 vnese postavka za otvoritev 5. razreda na gimnaziji v Murski Soboti, ki se naj v štirih letih izpopolni v državno osemrazrednico. Opozorili so, da gre za »zgodovinsko dolžnost in misijo«. Zapisali so tudi, da »gre za ustanovo, ki bistveno vpliva na bodoče kulturne in nacionalne razmere v Slovenski krajini.«²⁰ Poudarili so, da »popolna gimnazija ni zgolj prekmursko vprašanje, ampak je in mora biti slovensko.«²¹ Gimnazija Murska Sobota je bila ustanovljena leta 1919. V prvem šolskem letu (1919/1920) je vpisala 33 dijakov, prvi maturanti soboške gimnazije pa so zrelostni izpit opravili šele junija 1929. Leta 1958 je bila vpeljana štirirazredna gimnazija.²²

KULTURNA PONUDBA V PREKMURJU PO ZDRUŽITVI Z MATICO

V javnem prostoru se je slovenska beseda in z njo povezane kulturne dejavnosti okrepila. Preden je Prekmurje pripadlo Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev, so gledališča in (takrat improvizirane) kinodvorane v kulturnem programu pretežno meščanskemu občinstvu ponujala umetniške stvaritve v madžarskem in tudi nemškem jeziku. Zato ne presenečajo besede pisatelja,

¹⁹ Prav tam.

²⁰ Slovenska krajina (tudi Krajina) ali Slovenska okroglina: del Prekmurja s slovensko govorečim prebivalstvom v Zalski in Železni županiji do leta 1920. Izraz se je vse do začetka druge svetovne vojne uporabljal v nagovorih in številnih tiskovinah, posebej v časopisju. V 30. letih so si mnenja o »pravilnem« poimenovanju Prekmurja v dnevnem časopisju izmenjevali številni izobraženci (glej: K »Vprašanju Slovenske Krajine«, *Slovenija*, 24. november 1933, str. 2–3; Prekmurje in Slovenska Krajina?, *Slovenija*, 21. september 1934, str. 2.

²¹ OPAZOVALEC. Slovenskemu izobraženstvu, *Slovenija*, 23. november 1934, str. 4.

²² Gimnazija M. Sobota: <https://www.gim-mstr.si/zgodovina-sole/> (dostop: oktober 2019).

publicista in gledališkega zgodovinarja Antona Trstenjaka (1853–1917), ki je ob obisku med popotovanjem po Prekmurju v začetku 90. let 19. stoletja župniku Siniču v Bodoncih govoril tudi o slovenskem gledališču: »Čudil se je Sinič, in čudili so se mnogi drugi, ko sem jim pripovedoval, da imajo v Ljubljani slovensko gledališče. Slišali niso nikdar o njem in si mislijo, da je vnas vse tako nemški, kakor je na Ogrskem madžarski. Verovati niso mogli, da imajo drame in igrokaze.«²³

V 20. letih 20. stoletja so v Mursko Soboto začela prihajati gostujoča gledališča, tako tudi ljubljanska Drama, ki je v kinu Dittrich izvedla tri nastope od 30. junija do 2. julija 1928. Med drugim so izvedli predstavi z literarnimi odlomki iz Župančičeve *Veronike Deseniške* in Vojnovičevo *Smrt majke Jugovića*.²⁴ Do konca 30. let stoletja je imela Murska Sobotna dva gledališki skupini (Sokolsko gledališče in Prosvetno društvo)²⁵, gostovala pa so tudi gledališča iz Ljubljane, Maribora in s Ptuja. To je obdobje, ko so v Dravski banovini delovala poklicna oz. državna gledališča (Maribor in Ljubljana), še več je bilo dramatičnih društev po manjših krajih, kot sta Ptuj ali Celje.²⁶

Ljubiteljski igralci so bili zelo dejavni. Lokalna skupnost je njihovo samoiniciativnost sprejemala z naklonjenostjo, posebej nastope Podmladka Rdečega križa, ki so za dober namen sodelovali s Sokolskim društvom, največkrat v adventnem mesecu. Tako je bilo tudi decembra 1936, ko je bil izkupiček od prodaje vstopnic namenjen šolski kuhinji. V napovedniku je o premieri pisalo:

Mladinska igra s petjem in orkestrom – izvajanje Podmladka R. K. v M. Soboti. Iz peresa gospoda Ferjan Milana, učitelja v Murski Soboti, je izšla, danes še v rokopisu, mladinska igra ‚Slavček‘. Krstna predstava bo dne 19. t. m. ob 8. uri v Sokolskem domu in 20. ob 3 uri popoldne v režiji pisatelja samega. Pisatelj je našel snov za to 4-dejanko v rudniškem revirju, kjer vlada največje pomanjkanje.²⁷

Nabor gledaliških predstav v letu 1939 sovпада z dvajsetletnico združitve Prekmurja z matico. Ob tej obletnici so v Murski Soboti pripravili poletno prireditev Prekmurski teden (17. – 26. junij), s katero so prireditelji predstavili delovanje in razvoj v gospodarstvu, kulturi, prometu in športu v zadnjih dveh desetletjih. V ciljih Prekmurskega tedna je soboški župan Ferdinand Hartner

²³ Kerec, *Od Talije do ...*, str. 803.

²⁴ Prav tam, str. 804.

²⁵ Brumen, *Murska Sobotna*, str. 243.

²⁶ Kerec, *Od Talije do ...*, str. 804.

²⁷ Mladinska igra s petjem in orkestrom – izvajanje Podmladka R. K. v M. Soboti, *Murska krajina*, 6. december 1936, str. 2.

izpostavil, da se »gospodarsko in kulturno hotenje spodbudi k še večjim naporom za vsesplošni razvoj ...«. ²⁸ Prireditelj je slovesno odprl ban Marko Natlačen, zaključil pa s klicem: »Naj živi močna in velika Jugoslavija! Naj živi naš kraljevi dom Karadjordjevičev! Naj živi naš kralj Peter II. in kraljevi namestnik Pavle!« ²⁹ Pozdravne brzojavke, ki jih je zbranemu občinstvu prebral župan Hartner, so poslali tudi dr. Anton Korošec, Slovenska akademija znanosti in umetnosti ter mnoga druga društva in ustanove. ³⁰

20. junija 1939 ob 21. uri je bila na gledališkem deskah uprizorjena priljubljena Župančičeva *Veronika Deseniška* v režiji profesorja Jožeta Potokarja, ki je angažiral člane različnih igralskih skupin več soboških društev, tudi prosvetnega. Ker je bilo poletje, je bila predstava kar na odprtem, na dvorišču murskosoboškega gradu, tudi zato, da so lahko vključili nastop na konjih. ³¹

Pogled na gledališko sceno v Murski Soboti v 30. letih se razkriva v *Kritičnem dopisu*, objavljenem v *Mladem Prekmurcu*. List, v katerem je objavljala tudi Miško Kranjec, je izhajal med šolskim letom, izdajalo ga je Sokolsko društvo Murska Sobota. Anonimnež Ml. Sobočan je zapisal:

Nadalje naj omenim dramske in druge prosvetne prireditve, odnosno predstave. Teh bi moralo biti vsaj nekaj več, kot prej omenjenih veselčnih, toda ni pomoči – padle so na sramoten minimum. /.../ tako, da v Soboti tekom zimske sezone nisi videl niti eno resno delo slovenskih, jugoslovanskih popularnih dramatikov. To je skoraj neverjetno, toda, kar je res, je res. ³²

Očitki o premalo »domoljubnem« repertoarju so bili v javnosti pogosti. Ljubitelji umetnosti in kulture so upravičeno pogršali izvedena dela najbolj uveljavljenih in cenjenih slovenskih in drugih jugoslovanskih ustvarjalcev. Drugod po Sloveniji to ni bila običajna praksa, če že, se je kritika morda nanašala na slab umetniški izraz. Razlog za to je povsem zgodovinski: v slovenskih deželah so bila do leta 1918 oz. 1919 literarna dela slovenskih oz. slovanskih avtorjev redno objavljena v časopisih in samostojno ter prirejena tudi za gledališke predstave. V Prekmurju pa dotlej o »nekih« Prešernu, Cankarju ali Župančiču niti slišali niso – niti v šolah niti ob kulturno-umetniških prireditvah ali obisku gledaliških predstav.

²⁸ Govor župana in predsednika PT g. Ferdinanda Hartnerja, *Murska krajina*, 25. junij 1939, str. 1.

²⁹ Prav tam.

³⁰ Prav tam.

³¹ Kerec, *Od Talije do ...*, str. 807–808.

³² Prav tam, str. 807.

Konec 30. let je bila kulturna integracija Prekmurja v jugoslovansko državo bolj uspešna v kinodvoranah. Marca 1941 so v Murski Soboti organizirali filmsko matinejo Jugoslovanskega Turing kluba. Predvajali so več kulturno-propagandnih filmov v sodelovanju z upravo Dravske banovine: filmski žurnal *Trgatev na Dolenjskem*, *Durmitor*, *Iz življenja kozorogov*, *Bloke – zibeljka slovenskega smučarstva*, *Zimski časi očaka Triglava*, skakalne tekme v Planici 1936. Kot zadnji je bil predvajan prvi del velikega Badjurovega *Pohorskega filma*, ki je bil posnet preteklo jesen po nalogu Kraljevske banske uprave Dravske banovine. Filmske projekcije so odprli z uvodnim predavanjem o pomenu filma in stanju produkcije kulturno-propagandnih filmov Slovenije, v poročilu o matineji pa so zapisali, »da nameravajo v najkrajšem času predvajati ostale domače turistične filme, predvsem iz primorskega, srbskega in bosanskega področja.«³³ Bogato kulturno-umetniško ponudbo v obdobju kraljevine, ko je bila slovenska oz. jugoslovanska ustvarjalna produkcija v Prekmurju vedno dobrodošla in dobro sprejeta, je prekinila druga svetovna vojna.

³³ Prav tam, str. 817.

VIRI IN LITERATURA

ČASOPISNI VIRI

- Domoljub*, 1919.
Domovina (Ljubljana), 1918, 1919.
Jugoslovan, 1917.
Koledar Družbe sv. Mohorja v Celovcu za navadno leto 1919, 1918.
Kurent, 1919.
Murska krajina, 1936, 1939.
Murska straža. Glasilo obmejnih Slovencev (Radgona), 1919.
Slovenec, 1918.
Slovenija (Ljubljana), 1933, 1934.
Sokolich. List za sokolski naraščaj, 1919.
Straža (Maribor), 1918.
Učiteljski tovariš, 1922.

ELEKTRONSKI VIRI

- Gimnazija Murska Sobota: <https://www.gim-ms.si/zgodovina-sole/>. (dostop: oktober 2019).
Jugoslovan: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-GWNME1ZW> (dostop: oktober 2019).
Sokolich: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-PTLCZT0O> (dostop: september 2019).
Trahom: <https://sl.wikipedia.org/wiki/Trahom> (dostop: april 2020).

LITERATURA

- Brumen, Borut. *Murska Sobota in Sobočani 1919–1941. Katalog stalne razstave*. Murska Sobota: Pokrajinski muzej, 1997, str. 239–248.
Dolenc, Ervin. *Med kulturo in politiko: kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnima vojnama*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010.
Kerec, Darja. *Od Talije do gospodične predsednice: gledališka in kino ponudba v Murski Soboti med obema vojnama. Nečakov zbornik: procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018, str. 801–824.

SUMMARY

Darja Kerec

PREKMURJE'S CULTURAL INTEGRATION INTO THE YUGOSLAV STATE

In mid-August 1919, a few days after the introduction of the civil authority in Prekmurje, the Ljubljana-based periodical *Domoljub* hoped that “people of Prekmurje would find a better mother in Yugoslavia than the one they had in the Hungarian state”. The centuries-long bad economic situation of the Slovene-speaking population in Prekmurje was pointed out in the press and elsewhere in those months, while many others presented Prekmurje as a cultural and religious centre of the Pannonian Plain and of the Pannonian Slovenes. A lengthy text on Prekmurje was published in *Sokolíč*, journal of the Sokol society, in the second half of 1919; penned in an exaggerated enthusiasm, the article read: “*In the span of a few months our brave army liberated our Carinthia, the original centre of the ancient Carinthian Slovenes, and Prekmurje, the cultural centre of the Pannonian Slovenes. Our land is being liberated piece by piece and Yugoslavia is growing.*” One of the most difficult challenges the Yugoslav authorities, the local politicians, and teachers were faced with was meeting all school-related requirements, as education was regarded as a vital component of the Prekmurje population’s identity. Experts, a few politicians, and many religious leaders in Styria and Carniola maintained even before the end of the war that, in terms of their linguistic and cultural identity, the people of Prekmurje are undoubtedly Slovenes or Yugoslavs. Thus the question was not whether Prekmurje’s integration into the Yugoslav state was possible, it was, first and foremost, when and how it would take place. In the first responses to the territorial acquisition of Prekmurje, which emerged in periodicals published in an area extending from Radgona to Trieste, the periodicals competed with one another, presenting interesting editorials, articles or sections about Prekmurje’s geographical conditions, history, culture, language, and its population’s religion. Some of these articles included heart-wrenching depictions of the fate of “the forgotten people along the river Mura”. Published in Radgona, *Murska straža* ran an article on 16 August 1919, which read: “*The sun of freedom, the sun of the ancient grandfathers, joy of Pribina and Kocel, shone on the Prekmurje hillocks, on Rába and Lendava. Better days that they have seen thus far shall come for thousands of*

our liberated brothers under this sun. Welcome to Yugoslavia, the Prekmurje Slovenes!” Other writers were cross with Hungarians, Jews, and everybody else who neglected their brothers across the river Mura. In the final year of the war *Slovenec* published excerpts from a book about Hungarians entitled *Samoodređenje naroda i Mađari*, which was published anonymously under the pseudonym of a Yugoslav from Hungary by Ivan Novak, a native of Međimurje, in Zagreb in 1918. One of observations regarding the position of Slavic nations in Hungary was associated with the proverbially well-off Jews, who “ [...] *occupy the most prominent positions in all national institutions and realms of public life. Not only are the most distinguished Hungarian authors, artists, scholars, university professors, etc. recruited from the ranks of Jews, they occupy so-to-speak almost all free, independent and well-paid professions [...].*” In the months and years after Prekmurje’s integration in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, teaching turned out to be one of the most difficult and least preferred occupations among Slovenes. In October 1919 the authorities inferred that a mere 10% of teachers in Prekmurje were capable and fit for teaching on 1 November 1919; the other 90% should come from areas located across the river Mura. In terms of Prekmurje’s cultural integration, the situation was not promising; Protestant pastors voiced their dissatisfaction with the “new” culture (and language), demanding that Slovene-speaking Evangelicals be appointed as teachers in Protestant schools.

Dušan Nečak

USODA NEMŠKE NARODNE MANJŠINE V PREKMURJU PO LETU 1945

NEČAK, Dušan, dr., zasl. prof., Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, dusan.necak@ff.uni-lj.si

Usoda nemške narodne manjšine v Prekmurju po letu 1945

Prispevek govori o usodi nemške narodne manjšine v Prekmurju po letu 1945. Predvsem v vaseh Serdica/ Saldinhof, Ocinje/Guitzenhof, Fikšinci/Füchseldorf in Kramarovci/Sinnersdorf, je živelo kakih 1500 pripadnikov te narodne manjšine. Številke so različne, njihova usoda pa zelo podobna usodi drugih pripadnikov nemške narodne manjšine na Slovenskem. Ob koncu vojne so jih najprej odvedli v taborišče Hrastovec na njihove slovenske domove pa naselili slovenske koloniste. Kmalu so jih izpustili iz taborišča, a jih nato odgnali največ na Madžarsko preko prehodov Hodoš in Kotoriba. Danes v Prekmurju ne moremo več govoriti o strnjeno naseljeni nemški narodni manjšini.

Ključne besede: Prekmurje, usoda nemške narodne manjšine, statistika

NEČAK, Dušan, PhD, Professor Emeritus, Faculty of Arts, University of Ljubljana, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, dusan.necak@ff.uni-lj.si

The Fate of the German Minority in Prekmurje after 1945

The article addresses the fate of the German minority in Prekmurje after 1945. The villages of Serdica, Ocinje, Fikšinci, and Kramarovci were populated by about 1,500 members of this national minority. Their numbers vary, but their fate is very similar to that of other members of the German minority in Slovenian ethnic territory. At the end of the war they were initially taken to the camp in Hrastovec and their homes inhabited by Slovene colonists. They were soon released from the camp and most of them were expelled to Hungary via the Hodoš or Kotoriba border crossings. At present we can no longer speak about a clustered German minority living in Prekmurje.

Key words: Prekmurje, the fate of the German minority, statistics

Poleg materialne škode, številnih žrtev, ranjenih in invalidov ter psiholoških in socialno-demografskih posledic, imajo vojaške akcije mnogokrat še vsaj eno pomembno posledico: narodnostno, socialno, spolno, starostno in najbrž še kakšno prestrukturacijo prebivalstva, ki ga je prizadela vojna. V našem primeru bomo govorili o spremembi narodnostne strukture prebivalstva povzročene z načrtnim izseljevanjem drugo rodnega prebivalstva v Sloveniji ali točneje v Prekmurju po drugi svetovni vojni. Čeprav gre za značilnost, ki jo najdemo v vseh zgodovinskih časih, pa je vendar do največjega izraza prišla v 20. stoletju, ki ga radi imenujemo tudi stoletje vojn. V ekstremnih primerih govorimo o tako imenovanem »etničnem čiščenju« ozemlja. Sintagma poznamo v modernem času v zvezi z dogajanjem v zadnjih vojnah na Balkanu. Izseljevanja »nezaželenega« dela prebivalstva praviloma sodijo v nevojaške, toda kljub temu navadno nasilne, ukrepe vojskujočih/zmagovitih sil. Največkrat so bila to posledica ideoloških dogem, v vladajočih ideologijah, ki so se uresničile v političnih odločitvah. Na drugi strani pa, zlasti v največjih vojaških spopadih dvajsetega stoletja, so bila izseljevanja pogojena z vojaškimi potrebami demografskega izpraznjenja neposredne okolice frontnih linij (npr.: prva svetovna vojna, Soška fronta) ali takšnih političnih sklepov zmagovalcev (npr.: druga svetovna vojna, Potsdamski sporazum, Beneševi dekreti, sklep(a) predsedstva AVNOJ). Značilnost, o kateri je govor ima torej planetarne razsežnosti.

O ŠTEVILU PRIPADNIKOV NEMŠKE NARODNE MANJŠINE NA SLOVENSKEM

Številke so tvarina, s katero se tudi v znanosti najpogosteje in najlažje manipulira: »Mala laž, velika laž, statistika«. Tudi v našem primeru ni drugače, čeprav narodno-manjšinska doktrina pa tudi mednarodni kriteriji število pripadnikov narodne manjšine upoštevajo kot pomemben kriterij za njihovo varstvo.

Število pripadnikov narodne manjšine, skupaj z njihovo koncentracijo na določeno ozemlje, pomeni namreč kritično maso, ki omogoča artikulacijo manjšinske skupnosti. Če narodna manjšina ni artikulirana, t. j. na določenem ozemlju nima zadosti članov, da bi lahko ustanovili denimo društvo, pevski zbor, osnovali šolski razred, oblikovali vrtec ali celo ustanovili lastno politično stranko, potem moremo govoriti le o zbiru posameznikov ali o raztresenih ostankih.

V času med obema vojnama smo imeli na Slovenskem relativno močno nemško narodno manjšino. Gre za tiste nemško govoreče prebivalce v Sloveniji, ki so po razpadu Avstro-Ogrske ostali v novonastali Kraljevini Srbov,

Hrvatov in Slovencev (SHS) in s tem tudi na Slovenskem. Nekateri izmed teh prebivalcev, npr. Kočevski Nemci, so tu prebivali že stoletja, drugi, spodnještajerski Nemci, Nemci v Prekmurju, na Kranjskem in Koroškem (Mežiška dolina) pa so tu bili doma krajši čas, vendar dovolj dolgo, da jih vse lahko imamo za t. i. avtohtono narodnostno skupnost.¹ Bili so sestavni del velike, po številčnosti druge za albansko, nemške narodnostne skupnosti v Jugoslaviji, ki je po različnih statistikah štela med 500 do preko 600 tisoč ljudi.

Na Slovenskem oz. v Dravski banovini so različne statistike naštele različno število Nemcev – med 20 in več kot 50 tisoč –, kot že zapisano, odvisno od namena, ki ga je imel izvajalec popisa. Za osvežitev spomina nekaj temeljnih števil iz tega časa.² Uradno jugoslovansko ljudsko štetje je leta 1921 po maternem jeziku naštel v takratni Dravski banovini 40.920³ Nemcev, ki so predstavljali 3,9% prebivalstva v banovini oz. 8,1% vsega nemškega prebivalstva v Jugoslaviji. Drugo jugoslovansko uradno ljudsko štetje je deset let kasneje, leta 1931, po kriteriju maternega jezika, naštel v istem prostoru 28.998 Nemcev, kar je pomenilo 2,5% banovinskega prebivalstva ali 5,8% od vseh Nemcev v državi. Na slovenskem Štajerskem so leta 1921 naštel 21.786 Nemcev, na Koroškem 2170, v *Prekmurju* 2081, leta 1931 pa v istem zaporedju: 11.046, 1311, 1489 prebivalcev z nemškim maternim jezikom. Le zaradi primerjave povejmo še, da je popis prebivalstva 1931 naštel na Kočevskem 11.734 nemško govorečih prebivalcev, v Ljubljani pa 1729. V nekaterih drugih mestih na Kranjskem je leta 1931 živel zaokroženo takole število Nemcev: Novo mesto okoli 1800, Črnomelj, okoli 600, Kranj, Radovljica, Kamnik po 300 do 400 itd. Za Kočevsko je bilo leta 1930 izvedeno tudi zasebno štetje, ki ga je iniciiral prof. Hugo Grothe, po župnijah pa ga je izvedel župnik Erker iz Mozlja (Mösel). To štetje je zabeležilo zaokroženo 14.500 pripadnikov nemškega jezikovnega otoka in te rezultate je uporabljala tudi uradna statistika v Nemčiji.⁴

Zasebna statistika, ki so jo leta 1928 izvedli »Nemci« sami, je na slovenskem Štajerskem naštel nekaj večje število sonarodnjakov kot uradno štetje: 32.578. Po tem štetju naj bi v avtonomnih mestih živel 12.400, v Apaški kotlini 4800, v občinah v okolici Maribora 4600, na »narodnostno mešanem ozemlju sodnih okrajev Maribor in Radlje ob Dravi (Marenberg) 5.300, preostali pa v večjih mestih in raztreseno.«⁵ Statistična obdelava nemškega Zvezne-

¹ Več o tem glej: Nečak, *Nekaj ...*, str. 439–451.

² O demografskem razvoju »Nemcev« na Slovenskem v času med vojnama glej članek: Cvirn, *Nemci ...* O statističnih podatkih o »Nemcih« v Sloveniji v istem času pa, poleg del citiranih v nadaljevanju, še: Klemenčič, *Nemci ...*, str. 465–470.

³ V elaboratu *Popis prebivalstva v LR Sloveniji ...*, str. 5, je mogoče najti tudi številko 41.514.

⁴ *Die deutschen Vertreibungsverluste ...*, str. 424, 429, 430 in op. št. 27.

⁵ Prav tam, str. 423.

ga statističnega urada iz leta 1958 je z metodo, za katere temelj je sicer vzela uradno jugoslovansko statistiko, ki pa jo je dopolnjevala z zasebnimi nemškimi štetji, brez internega štetja nemškega Kulturbunda v Sloveniji iz leta 1941 ter ocenjenim naravnim prirastkom nemškega prebivalstva, toda brez upoštevanja izgub v vojni, prišla do zaključka, da je tik pred vojno, leta 1939 in ob koncu vojne, konec leta 1944 na Slovenskem živelo naslednje število nemškega prebivalstva:

- slovenska Štajerska, 11.400 oz. 11.700,
- Prekmurje, 1500 oz. 1500,
- Kranjska (brez Kočevja), 5.900 oz. 6000,
- Kočevje, 15.000 oz. 15.400.

Skupaj so torej naštel 33.800 oz. 34.600 Nemcev, kar sicer opazno pre-sega rezultate uradne statistike, v katero bolj ali manj trdno verjamejo sloven-ski (jugoslovanski) avtorji, vendar je še vedno v mejah ugotovitev, o katerih je mogoče argumentirano razpravljati.⁶ Sumarni rezultati uradne statistike iz leta 1931 (28.998) pa se mnogo bolje, kot z uradno povojno nemško statistiko ujemajo z internim štetjem, ki ga je za potrebe 3. Gaustatistische Tagung v Ma-riboru (19. 1. 1941) izvedel statistični urad Švabsko-nemškega Kulturbunda v Sloveniji. Kulturbund je z osnovnim namenom, slediti krivulji rasti članov te organizacije med slovenskimi »Nemci«, brez podatkov o nekaterih krajih, npr. Gornje Radgone, brez Prekmurja, zgolj z ocenami za nekatere večinsko nem-ške kraje (npr. Apače) in z nepopolnimi podatki za ptujsko okrožje, na Sloven-skem naštel 28.075 »Nemcev«.⁷ Med vojno so nemški avtorji število »Nemcev« dvignili visoko, v povsem nerealne višine. V nemški publicistiki je tako najti tudi trditve, da je bilo »Nemcev« v Sloveniji med 50.000 in 70.000.⁸ Leta 1955 pa so za potrebe nemškega zunanjega ministrstva pripravili obsežno študijo z naslovom »Vorläufige erste Zusammenstellung über die Verluste der Volksdeut-schen in Jugoslawien.«⁹ Ta študija je očitno uporabila vire iz nacističnih časov, saj govori kar o 59.000 Nemcih na Slovenskem v letu 1941. Od tega naj bi jih bilo 34.000 na slovenskem Štajerskem, 22.000 na Kočevskem in Kranjskem ter 3000 v Prekmurju. V študiji se sklicujejo na interna štetja, ki naj bi jih izvedli Nemci sami. Vsekakor se obe nemški študiji, tista iz leta 1958 in ta iz leta 1955,

⁶ Prav tam, str. 430. Med slovenskimi avtorji primerjaj še: Biber, *Nacizem in Nemci* ..., str. 15–23; Žnidarič, *Manjšino je zajel nacionalsocializem*, Večer, 25. 4. 1992, str. 24; Kristen, *Nemci* ..., str. 276–287; prim. tudi razpravi Ferenc, »Nemci« na Slovenskem ..., str. 317–364 in Cvirn, *Nemci* ...

⁷ Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor (AMNOM), Holzer, Rudolf. "Die Statistische Stelle" des SDKB Draubannschaft (Samt Beilagen), priloga št. 29.

⁸ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 15–23.

⁹ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (PAAA), Bonn, Abteilung III., fasc. 297, Band 34, 11. 1. 1955.

bistveno razlikujeta. Glede na uporabljeno metodo, je študija Zveznega statističnega urada iz leta 1958 zagotovo verodostojnejša.¹⁰⁻

Bolj enotne pa so številke, ki jih navajajo posamezni viri, ko gre za število tistih Nemcev, ki so preživeli čas ob koncu vojne. Jugoslovanski (slovenski) avtorji¹¹ so prevzeli številko, ki jo je bilo v rubriki Nemci mogoče najti v uradni objavi rezultatov ljudskega štetja iz leta 1948, t. j. 1824.¹² Študija z naslovom »*Die Lage der Deutschen Minderheit in Jugoslawien*,« ki so jo v nemškem zunanjem ministrstvu pripravili leta 1952¹³, prevzema prej omenjeno številko, ki jo je moč najti v objavi dokončnih rezultatov ljudskega štetja iz leta 1948. Tudi v že citirani statistični publikaciji nemškega Zveznega statističnega urada z leta 1958 najdemo to številko,¹⁴ ki pa jo že na naslednji strani pravilno korigira na 2406.¹⁵ Napaka izhaja iz očitno netočne interpretacije ali objave v uradni publikaciji jugoslovanskega statističnega zavoda o končnih rezultatih ljudskega štetja 1948.

NEMŠKA NARODNA MANJŠINA V PREKMURJU

Za število pripadnikov nemške narodne manjšine v Prekmurju so nam za sedaj na voljo kolikor mogoče verodostojno, le podatki ljudskega štetja v Kraljevini Jugoslaviji 31. marca 1931. leta.¹⁶ Tam naj bi takrat živelo 1489 oseb z nemškim maternim jezikom. Večina njih (1202) je živela v dveh takratnih občinah Rogaševci in Pertoča, katerih deli oziroma kraji/vasi Fikšinci/Füchselfeldorf, Kramarovci/Sinnersdorf, Ocinje/Guitzenhof in Serdica/Saldinhof,¹⁷ so bili po razmejitvi po prvi svetovni vojni, tako kot celo Prekmurje, dodeljeni kraljevini SHS. Potok Kučnica je ostal, kot v času dvojne monarhije, razmejitvena črta med novo nastalima državama nemško Avstrijo (prvo avstrijsko republiko) in kraljevino SHS. Ti kraji so izgubili neposredni stik z nemško

¹⁰ Tako trditev dovoljuje tudi podrobnost iz dokumenta, ki mi ga je ljubeznivo posredoval kolega Mitja Ferenc. Gre za dokument: »*Seznam nemških družin v Prekmurju*«. Okrajni NOO Murska Sobota, Odsek za socialno skrbstvo je poleti 1945 izdelal »*seznam nemških družin, ki so se vrnile iz taborišča in seznam slovenskih družin, ki so naseljene v nemških krajih Serdica, Ocinje, Kramarovci in Fikšinci*.« Iz njega izhaja, da se je v imenovane vasi vrnilo 507 Nemcev ter da je bilo naseljenih 444 Slovencev. Skupaj torej 951 ljudi. Slovenci so se očitno naselili tja, kjer so bili prej Nemci. Če računamo, da so Nemci v Prekmurju živeli tudi izven tega ozemlja in da se nekateri niso vrnili iz taborišča, je številka zelo blizu ugotovljeni v nemški študiji. Arhiv republike Slovenije (ARS), Mk, fasc. 6.

¹¹ Npr. Laušič, *Iz povijesti folksdojčera ...*, str. 184; Kristen, *Nemci ...*, str. 277; Nečak, *Nekaj ...*, str. 441; Nečak, *Über das Schicksal ...*, str. 160.

¹² *Konačni rezultati popisa ...*, str. XIV.

¹³ PAAA Bonn, Abteilung IIIb, fasc. 134/1, 12. 5. 1952, str. 18.

¹⁴ *Die deutschen Vertreibungsverluste ...*, str. 439.

¹⁵ Prav tam, str. 440.

¹⁶ *Splošni pregled dravske banovine ...*, str. 160–161.

¹⁷ V nadaljevanju uporabljam samo slovensko poimenovanje teh krajev.

govorečim prebivalstvom v sosednji Avstriji, saj so ostali v drugi državi. Le manjši del prekmurskih Nemcev je živel v notranjosti pokrajine, predvsem v Murski Soboti. Tone Ferenc ugotavlja, da so

podobno kot nekateri drugi Nemci v Sloveniji bili tudi prekmurski Nemci sredi aprila 1941, ko se je nemška vojska umaknila iz Prekmurja, razočarani nad »tujo okupacijo«. Pričakovali so namreč, da bo severni del Prekmurja priključen k Štajerski, saj so nacisti to v svojih člankih, razpravah in spomenicah tudi zahtevali, pripravili tudi organe civilne uprave za okraja Murska Sobota in Dolnja Lendava ter tudi že vse za ustanovitev Štajerske domovinske zveze (celo žige). Zato so tudi prekmurski Nemci svoje želje in zahteve po nemški okupaciji Prekmurja izražali na zelo demonstrativen način (demonstracije v Murski Soboti, zbiranje podpisov, spomenice), pri čemer se je zelo zaposlilo tamkajšnje okrožno vodstvo Švabsko-nemške kulturne zveze.¹⁸

Napisal sem že, da je bilo omenjeno območje naseljeno z nemško narodno manjšino ob potoku Kučnica po prvi svetovni vojni priključeno h kraljevini SHS. Zato ga je Hitler sklenil dodeliti Štajerski. Oboroženi oddelki nemške civilne uprave (orožništvo, policija in tudi SA) iz Zgornje Štajerske so na Hitlerjev rojstni dan 20. aprila 1941 zasedli to območje in šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko ga je junija 1941 kot nemško zasedbeno območje podredil upravnim organom sosednjih zgornještajerskih okrožij.¹⁹ Kakšen je bil položaj tistih Nemcev, ki so še ostali pod madžarsko okupacijo, ne vemo, ker nimamo na voljo ustreznih virov.²⁰

V madžarskih arhivih pa se je vendarle ohranil drobec arhivskega gradiva, pismo, ki vsaj do neke mere opredeljuje tudi drugačno hotenje dela lokalnega nemškega prebivalstva od večine prekmurskih Nemcev. Iz arhivskega drobca je namreč mogoče razbrat, da je del prebivalstva vasi Serdica ob Kučnici zahtevalo priključitev k Madžarski in ne k Štajerski oziroma nemškemu rajhu. Gre namreč za pismo, ki ga je v imenu prebivalcev Serdice, predela Rottenberg (Rdeči breg)²¹ napisal Karel Buček (Bücssek Karoly, po imenu sodeč bi lah-

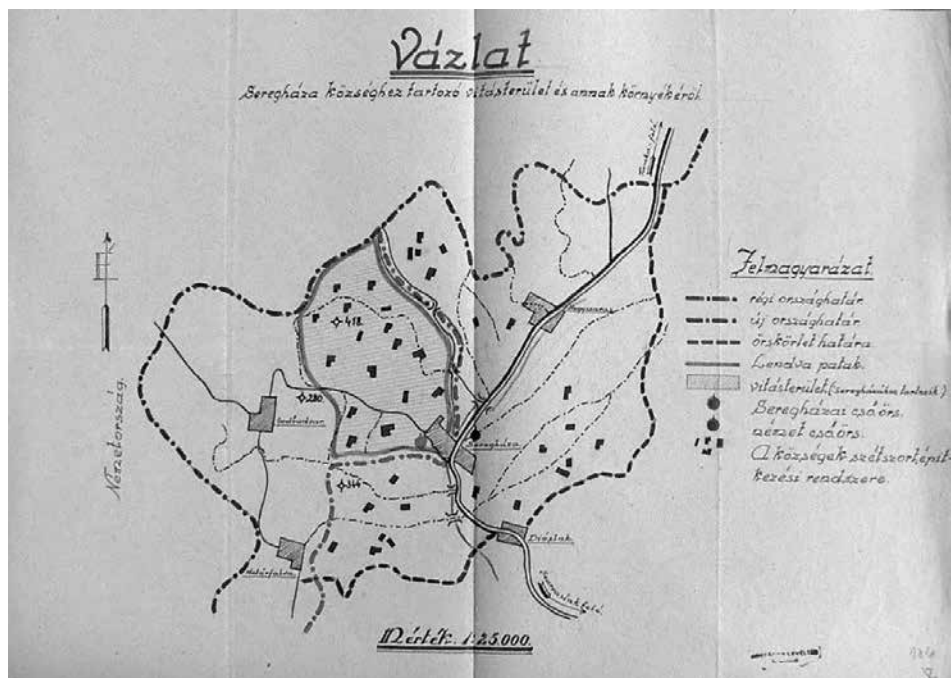
¹⁸ Ferenc T., *Nemci ...*, str. 156.

¹⁹ VAUst.(Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark) I-1941, št. 22, 14. 6. 1941, Verordnung über die Verwaltung der Gemeinden Fuexelsdorf, Sinnersdorf, Guizenhof und Rotenberg 13. 6. 1941.

²⁰ Ferenc T., *Nemci ...*, str. 156.

²¹ Vas sestavljajo številni zaselki kot so: Ljubljana (Cigansko naselje), Benkove Grabe, Turzova Graba, Glošnjak, Žimanov Vrh, Kovačev Breg, Ves, Črešnjeva Gasa, Kozičeva Graba, Brunarov Breg (Murec), Serdiški Breg in Rdeči Breg. V vasi se nahaja tudi drugi največji vrh v Prekmurju, to je Serdiški breg ali Rdeči breg z 416 m n. v. <https://sl.wikipedia.org/wiki/Serdica> (dostop: november 2019).

ko bil slovenskega rodu) dne 18. decembra 1941. Pismo je bilo naslovljeno Kormanyzó Úrnak, torej samemu državnemu poglavarju Miklòsu Horthyju. K pismu je uradnik v uradu Hòrthyja dodal še skico, v kateri ponazarja oz. predlaga delitev vasi Serdica in priključitev zaselka Rdeči breg k Madžarski kar je zahteval Karel Buček. Ne samo ime avtorja pisma temveč tudi njegova vsebina morda dopušča podmeno, da je Buček napisal pismo tudi v imenu slovenskega, po njegovo, vendskega, prebivalstva vasi.

Slika 1: Skica vasi Serdica iz pisma Karla Bučka (vir: MNLOL).

V uvodnem delu pisma Karel Buček razlaga, da je bilo naselje Serdica leta 1919 priključeno Jugoslaviji, in da so se 6. aprila 1941 osvobodili. Veselje pa je trajalo le do 11. junija 1941, ko je polovico naselja Serdica (madžarsko Seregháza), ki se nemško imenuje Rottember (sic. Rottenberg, tudi Rotterberg), zasedli nemški žandarji. Nato avtor razlaga, da so kljub temu odcepili ta del vasi, da se vse kulturne ustanove nahajajo na madžarski strani meje (šola, cerkev, pokopališče, državna cesta, krajevni uradi), da so gospodarsko povezani z madžarskim delom naselja, da proti Štajerski, kamor sedaj spadajo, nimajo nobene prometne povezave, ker proti Štajerski so samo bregovi in doline ter grmičevje. Le nekaj gozdnih cest obstaja, ki povezujejo vas s Štajersko. Poleg

tega dolina naselja je odprta proti Madžarski. Nato avtor razlaga, da se je nemška okupacija zgodila kljub temu, da so bili proti in da so delovali tudi v smeri, da se ta okupacija sploh ne bi zgodila. Nemška okupacija se je bo besedah Karla Bučka zgodila zato, ker si jo je želelo nekaj nemških družin, katerih starši ali stari starši so se naselili na Madžarskem ne zaradi tega, da bi bili v korist države, temveč zaradi preživetja. »Sedaj pa Ti ljudje želijo naše premoženje in želijo nas izseliti iz naših domov.« Večina prebivalcev je madžarskega in vendskega porekla in večina je v glavnem madžarskega srca (simpatizirajo z Madžari). Zaradi vsega tega prebivalci Serdice prosijo Horthyja, naj stori vse, da jih čim prej osvobodi in priključi Madžarski. »Vse napisano lahko pod prisego dokažem«, je Buček zaključil pismo.²² Pismo Karla Bučka ni rodilo nobenega sadu in Serdica/Rdeči breg je ostala pri Štajerski.

O navdušenju za priključitev k rajhu in o nezanemarljivem pozitivnem odnosu do nacizma vsaj dela tamkajšnjega prebivalstva kažejo tudi spodnje fotografije povork iz Sotine in Ocinja ter zborovanja pod cerkvijo Sv. Jurija, posnete v soboto 12. aprila 1941. Gre za manifestativni pohod »Auf Marsch« k župni cerkvi sv. Jurija v kraju Sv. Jurij.²³ Koloni iz Sotine in Ocinja sta se združili v Nuskovi in od tam nadaljevali pot k cerkvi Sv. Jurija. Domnevno so na zborovanju zahtevali priključitev zahodnega dela Goriškega ali vsaj treh nemških naselij k rajhu. Govorilo se je tudi, da bi lahko bil med njimi tudi kakšen Prekmurec slovenskega rodu in celo Madžar, vendar za to nimamo nobenega dokaza.²⁴

Usoda Prekmurskih Nemcev po letu 1945 je bila domala enaka kot drugih Nemcev na Slovenskem. Ti sicer niso v večjem številu odšli z okupatorsko vojsko, so pa bili skoraj v celoti odgnani v taborišče oz. izgnani v tujino. S transporti so jih čez mejo večinoma poslali 1., 2., 6. in 31. januarja ter 3. februarja 1946 preko mejnih prehodov Hodoš, 7. in 11. januarja 1946 pa preko Kotoribe na Madžarsko.²⁵

²² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Državni arhiv Madžarskega nacionalnega arhiva – MNLOL), K-64 - 1942 - 41.(96. cs.) Kolega dr. Attila Kovács mi je prijazno odstopil najdeni dokument in tudi iz madžarskega jezika prevedel povzetek napisanega.

²³ Sveti Jurij je župnija in kraj, naseljen s slovenskim prebivalstvom, zgrajen okoli cerkve Sv. Jurija. Je središče občine Rogaševci. V tej občini so med drugimi tudi kraji, kjer so bili naseljeni Nemci: Kramarovci, Fikšinci, Ocinje, Serdica in Sotina. V cerkvi sv. Jurija je so imeli pred drugo svetovno vojno bogoslužje v slovenskem in nemškem jeziku. Sv. Jurij je zaščitnik občine Rogaševci in seveda župnije Sv. Jurija. Več na: *Cerkev sv. Jurija*, Občina Rogaševci: <https://www.obcina-rogasovci.si/turizem/cerkev-svetega-jurija/> (dostop: april 2020); *Sveti Jurij, Rogaševci*: https://sl.wikipedia.org/wiki/Sveti_Jurij,_Roga%C5%A1ovci (dostop: april 2020).

²⁴ Fotografije in informacije o njih sta mi prijazno posredovala kolega dr. Attila Kovács in Marko Krenn za kar se jima najlepše zahvaljujem. Fotografije so iz zbirke, ki jo hrani Marko Krenn iz Murske Sobote.

²⁵ Več o tem glej v razpravi Ferenc T., *Nemci ...* str. 176.

Slika 2: Nacistična povorka »Auf Marsch« iz Ocinja. Na čelu je krajevni nacistični vodja Franz Hebenstreit,²⁶ 12. april 1941 (vir: zbirka Marka Krenna).

Pokojni kolega prof. Tone Ferenc se je z njemu lastno natančnostjo lotil proučevanja njihove usode. O njej pa sta pisala v zborniku »Nemci« na Slovenskem (1941–1955) tudi kolega Božo Repe in Mitja Ferenc. Zato se v nadaljevanju svojega prispevka naslanjam v prvi vrsti na njihove ugotovitve.

ODGON PRIPADNIKOV NEMŠKE NARODNE MANJŠINE IZ PREKMURJA V TABORIŠČE IN IZGNANSTVO

Prve aretacije Nemcev so se začele takoj po osvoboditvi, v Prekmurju že v aprilu. To nalogo je v celoti prevzel Oddelek za zaščito naroda (OZNA) in o svojem delu ni hotela obveščati niti političnih funkcionarjev, zadolženih za posamezna področja. Njihova usoda pa je bila zapečaten v začetku leta 1946, ko so prekmurske Nemce, kot sem že zapisal, v januarskih transportih izgnali preko meje, tudi na Madžarsko. Uradne številke govorijo, da je bilo iz okraja

²⁶ Franza Hebenstreita naj bi vojaki Rdeče armade leta 1945 usmrtili. Krenn, Marko, *izjava avtorju*, 19. april 2020.

Sliki 3 in 4: Začetek in potek povorke »Auf Marsch« iz Sotine, 12. april 1941.
Na čelu kolone je Janez Jud iz Sotine (vir: zbirka Marka Krenna).

Murska Sobota (brez mesta Murska Sobota) izgnanih 151 družin, ki jim je bila zaplenjena tudi imovina, in sicer: iz Serdice 14, iz Sotine 8, Ocinja 43, Kramarovcev 39, Fikšincev 31, iz Gederovcev 1, iz Sv. Jurija 3, iz Sela 1, iz Kuzme 1, iz Murskih Črncev 1, iz Rakičana 1, in iz Ropoče 1 družina. Z nemško vojsko je pobegnilo 7 družin.²⁷

Odgnali so jih v taborišče Hrastovec pri Sv. Lenartu v Slovenskih goricah. To se je moralo zgoditi še pred 10. julijem 1945, ko je okrajni komite Murska Sobota na svojem širšem sestanku poslušal poročilo okrajnega referenta za socialno skrbstvo »o stanju in ukrepih v 4 nemških izpraznjenih vaseh.«²⁸ Na njihova mesta je omenjeni odsek od 20. do 25. julija 1945 naselil slovenske koloniste. Že kmalu pa so Nemce vrnili iz taborišča v njihove vasi.

Pregled/Poročilo, ki ga je napravil odsek za socialno skrbstvo okrajnega narodnoosvobodilnega odbora Murska Sobota 28. septembra 1945, o tem do-gajanju navaja naslednje podatke:

Kraj	Nemci	vrnjeni iz taborišča	Naseljeni	Slovenci
	štev. družin	oseb	štev. družin	oseb
Serdica	23	87	13	45
Ocinje	30	153	33	158
Kramarovci	32	131	28	143
Fikšinci	38	136	22	98
Skupaj	123	507	96	444

Ko poročilo navede skupno število iz taborišča vrnjenih nemških družin in oseb ter število naseljenih slovenskih družin in oseb, dodaja: »Slovenske družine so imele sledeče stroške nad preseljevanjem. Prevozne stroške ter prehranjevanje za dobo 14 dni s hrano, katero so pripeljali s seboj iz prejšnjega mesta bivanja.«²⁹ Vendar ne zvemo, od kod so bili kolonisti, morda so bili le sezonski delavci z družinami, da bi pospravili žetev, saj jih tam ob končnem izgonu Nemcev iz omenjenih vasi, razen dveh mladenk ni bilo več. Okrajni komite Komunistične partije Slovenije (KPS) je o vrnitvi Nemcev iz Hrastovca razpravljal na svoji seji 7. septembra 1945 in sklenil:

²⁷ AMNZ (Arhiv ministrstva za notranje zadeve Slovenije), gradivo o Nemcih na Slovenskem. Poročila okrajnih pooblaščenecv UDV Celje 2. 12. 1952, Kranj 21. 11. 1952, Jesenice 27. 11. 1952, Maribor 24. 11. 1952, Kočevje 15. 11. 1952, Ljubljana okolica 6. 1. 1953, Murska Sobota 19. 11. 1952.

²⁸ ARS, I, CK KPS, Zapisnik širšega sestanka okrajnega komiteja KPS Murska Sobota 10. 7. 1945.

²⁹ ARS, Ministrstvo za kmetijstvo, 1945, fasc. 6, okrajni NOO Murska Sobota, odsek za soc. skrbstvo 28. 9. 1945. Seznam nemških družin, ki so se vrnile iz taborišča in seznam slovenskih družin, ki so naseljene v nemških krajih Serdica, Ocinje, Kramarovci in Fikšinci. Ta dokument je našel kolega Mitja Ferenc.

Sliki 5 in 6: Nacistično zborovanje pred cerkvijo Sv. Jurija, 12. april 1941
(vir: zbirka Marka Krenna).

Treba je rešiti vprašanje glede izseljencev iz obmejnih vasi: Fikšinci, Kramarovci, Ocinje. Vsi ti izseljenci so se namreč vrnili iz Hrastovca. Čakati je treba glede tega vprašanja dekret iz okrožja. Kolonistom, ki so bili v te vasi naseljeni, je treba povrnitev Nemcev razjasniti in jih pomiriti.³⁰

Ko je isti organ nato na svoji seji 16. oktobra 1945 obravnaval gospodarska vprašanja, je omenil sestanek pri podpredsedniku narodne vlade Slovenije dr. Marijanu Breclju, ki je baje glede Nemcev ob avstrijski meji dejal, »da naj ostanejo Slovenci naseljeni in tudi Nemci naj ostanejo, če pa bodo rovarili, pa imamo KNOJ in N(arodno) M(ilico).«³¹

Največje število Nemcev v taboriščih je bilo iz treh okrajev Maribor (1692), Murska Sobota (572) in Gornja Radgona (478), kar tudi ustreza največjim skupinam Nemcev na omenjenem območju.³²

V navedenem poročilu najdemo tudi podatke o obsodbah vodilnih članov Švabsko-nemške kulturne zveze, ki so bili razglašeni za vojne zločince. Sodišča so 14 navzočih in 14 odsotnih, obsodila na smrt, 141 na zaporne kazni od 4 do 20 let in na zaplembo premoženja, od katerih jih je 75 na begu, 19 neznanega bivališča in 42 v zaporih.³³ Konkretnemu ravnanju z Nemci po osvoboditvi lahko sledimo zgolj fragmentarno, saj je dokumentacija slovenskega oz. jugoslovanskega izvora ohranjena le deloma, na nemške pa se ni mogoče povsem zanesti. Zaradi tega je tudi številčna razmerja med različnimi kategorijami Nemcev: pobeglimi, izseljenimi, zaprtimi in obsojenimi, justificiranimi in drugimi umrlimi zaradi različnih razlogov, moč določiti le približno ali pa sploh ne.

Arhiv Ministrstva za notranje zadeve in Arhiv Sove hranita »Poročilo o selitvah Volksdeutscherjev iz Ljudske republike Slovenije (LRS) v letih 1945–1946,« v katerem je skupno registriranih 9.474 izseljenih oseb: 7.470 po posameznih slovenskih okrajih in 2004 takih, za katere kraj bivanja oz. izselitve ni znan (gre za osebe, rojene bodisi v Avstriji, bodisi v drugih krajih po Jugoslaviji).³⁴ Tako Poročilo kot priložena »Statistika iz LR Slovenije izseljenih

³⁰ ARS-I, CK KPS, zapisnik seje okrajnega komiteja KPS Murska Sobota 7. 9. 1945.

³¹ ARS-I, CK KPS, zapisnik seje okrajnega komiteja KPS Murska Sobota 16. 10. 1945.

³² Ferenc, T., *Nemci ...*

³³ AMNZ (Arhiv ministrstva za notranje zadeve Slovenije), gradivo o Nemcih na Slovenskem. Poročila okrajnih pooblaščenecv UDV Celje 2. 12. 1952, Kranj 21. 11. 1952, Jesenice 27. 11. 1952, Maribor 24. 11. 1952, Kočevje 15. 11. 1952, Ljubljana okolica 6. 1. 1953, Murska Sobota 19. 11. 1952.

³⁴ Po okrajih je slika izseljenih naslednja: Ljubljana-okolica 89, Ljubljana-mesto 447, Kranj 499, Kamnik 124, Jesenice 350, Trbovlje 83, Celje-mesto in Celje-okolica 509, Mozirje 125, Krško 1129, Novo mesto 10, Črnomelj 3, Kočevje 35, Gorica 3, Maribor-mesto 1662, Maribor-okolica 791, Poljčane 154, Ptuj 151, Ljutomer 59, Dravograd 531, Radgona 1344, Murska Sobota 481 (skupaj 7470). AMNZ, Zvonko Debevc: Poročilo o selitvah Volksdeutscherjev iz LRS v letih 1945 – 1946, 26.11. 1951.

Volksdeutscherjev« ne zajemata zgolj pripadnikov nemške narodne manjšine, saj so npr. pri okraju Murska Sobota všteti tudi Slovenci, ki so med okupacijo sodelovali ali simpatizirali z Madžari in so bili zato izseljeni, podoben problem pa se pojavlja tudi v drugih krajih, kjer so Slovence enostavno prišteli k nemški narodni manjšini. V Statistiki se navaja precej nižja številka: 3204 članov nemške narodne manjšine, plus 2004, to je skupaj 5.208 (dodatno je prištetih 424 ljudi iz Prekmurja).«³⁵

Tudi številke, koliko je bilo ob koncu vojne Nemcev v Sloveniji in koliko jih je bilo izseljenih, kot sem že zapisal, se razlikujejo. Iz navedenega je torej jasno razvidno, da se številke o odpeljanih, razseljenih, vrnjenih, tam živečih ... pripadnikov nemške narodne manjšine ne ujemajo. Točnejših in usklajenih podatkov nisem našel ne v arhivskem gradivu in ne v literaturi. Zato puščam odgovor na to vprašanje odprt.

Ne glede na številke/ statistiko pa je mogoče zatrditi, da je vojna, ki ji je sledil po vojni čas euforije (nad zmago v vojni), paranoje (v iskanju notranjih, zunanjih, narodnih in razrednih sovražnikov) ter shizofrenije (razdvojenosti med maščevanjem in pravičnostjo) povzročila, da danes v Prekmurju ne moremo več govoriti o strnjeno naseljeni nemški narodni manjšini. Toda, kot sem že velikokrat zapisal in dejal, tudi če bi na Slovenskem po vojni ostal le en sam pripadnik nemške narodne manjšine, je država dolžna varovati njegovo narodno, kulturno in jezikovno, samobitnost.

³⁵ V »Statistiki iz LR Slovenije izseljenih Volksdeutscherjev« je naštetih 3204 izseljenih: Ljubljana-mesto 262, Ljubljana-okolica 89, Kranj 63, Kamnik 46, Jesenice 72, Trbovlje 54, Celje-mesto 54, Celje-okolica 65, Mozirje 118, Krško 1129, Novo mesto 10, Črnomelj 3, Kočevje 35, Gorica 3, Postojna 5, Maribor-mesto 261, Maribor-okolica 189, Poljčane 44, Ptuj 151, Ljutomer 59, Dravograd 90, Radgona 345, *Murska Sobota* 57), kar je po seštevku v dokumentu 3204. K temu je (tako kot v Poročilu) prištetih že omenjenih 2004, to je skupaj 5208 (*plus 424 Prekmurcev*). K temu izračunu pa so nato s svinčnikom pripisane še dodatne številke (Ljubljana-mesto 439 plus 8), Ljubljana-okolica 47, Kranj 290, Kamnik 120, Jesenice 350, Celje 814, Maribor-mesto 1849 - z opombo »predlaganih«, Radgona 1344). Če vse številke iz statistike seštejemo, dobimo (vključno z 2004 plus 424) številko 8889, ki je za 585 oseb nižja od tiste v Poročilu. Vendar končni seštevki v Statistiki s svinčnikom pripisanih števil ne upošteva in pravi, da »znaša število iz LR Slovenije izseljenih »Volksdeutscherjev« skupaj 5208 + 424« (skupaj torej 5632).

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Arhiv ministrstva za notranje zadeve Slovenije (AMNZ), Ljubljana
Arhiv republike Slovenije (ARS), Ljubljana
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNLOL), Budimpešta
Osební arhiv Marka Krenna, Murska Sobota
Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (PAAA), Bonn

OBJAVLJENI VIRI

Die deutschen Vertreibungsverluste, Bevölkerungsbilanzen für die deutschen Vertreibungsgebiete 1939/1950, Stuttgart: Hrsg.: Statistisches Bundesamt - Wiesbaden, W. Kohlhammer GmbH, Verlag, 1958.

Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948 godine. Knj. 9, Stanovništvo po narodnosti. Beograd: Savezni zavod za statistiku i evidenciju, 1955.

Popis prebivalstva v LR Sloveniji, z dne 15. marca 1948, (Definitivni rezultati), V. del: Narodnost, državljanstvo in rojstni kraj. Ljubljana: Statistični urad ljudske republike Slovenije, 1951.

Splošni pregled dravske banovine: glavni statistični podatki, upravna, sodna in cerkvena razdelitev ter imenik krajev po stanju 1. julija 1939 z dvema zemljevidoma. Ljubljana: Kraljeva banska uprava dravske banovine, 1939.

Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark (VAUst)

ČASOPISNI VIRI

Večer

ELEKTRONSKI VIRI

Cerkev sv. Jurija, Občina Rogoševci: <https://www.obcina-rogasovci.si/turizem/cerkev-svetega-jurija/> (dostop: april 2020);
Sveti Jurij, Rogoševci: https://sl.wikipedia.org/wiki/Sveti_Jurij,_Roga%C5%A1ovci (dostop: april 2020).

LITERATURA

- Biber, Dušan. *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, 1933–1941*, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1966.
- Cvirn, Janez, Nemci na Slovenskem (1848–1941), Nećak, Dušan (ur.), »Nemci« na Slovenskem 1941–1945, Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002, str. 99–144.
- Ferenc, Mitja. »Nemci« na Slovenskem v popisih prebivalstva po drugi svetovni vojni, Nećak, Dušan (ur.), »Nemci« na Slovenskem 1941–1945, Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002, 317–364.
- Ferenc, Tone. Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno, Nećak, Dušan (ur.), »Nemci« na Slovenskem 1941–1945, Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002, str. 145–191.
- Klemenćić, Vladimir. Nemci v statistiki v jugoslovanski Sloveniji med obema vojnama, *Zgodovinski časopis*, 40, 1986, str. 465–470.
- Kristen, Samo. Nemci v Sloveniji po letu 1945 (Statistični oris), *Razprave in gradivo*, 26–27(1992), str. 276–287
- Laušić, Ante. Iz povijesti folksdojćera i njihova eksodusa na tlu Jugoslavije, *Migracijske teme*, 2, 1991, str. 183–192.
- Nećak, Dušan. Nekaj osnovnih podatkov o usodi nemške narodnostne skupnosti v Sloveniji po letu 1945. *Zgodovinski časopis* 47, 1993, str. 439–456.
- Nećak, Dušan. Über das Schicksal der „Deutschen“ in Slowenien, Vergeltung und Vertreibung nach 1945, *WAS: Zeitschrift für Kultur und Politik*, 88 Leykam, Mürrzuschlag (1997), str. 157–171.

SUMMARY

Dušan Nečak

AN OUTLOOK ON THE PREKMURJE GERMANS' FATE AFTER 1945

The paper addresses the tragic fate that befell the majority of members of the German minority, the so-called *Volksdeutsche*, after World War II in Europe, in Slovenia, and particularly in Prekmurje. Their expulsion was the result of their Nazification and the hardship that was caused by Nazism during the war. Wars are the worst violator of human rights and this particular war was neither planned nor initiated or led by Slovenes.

Basic data about the German minorities' fate in Europe and in Slovenia are presented in the first part. It touches upon the victors' starting points, which served as a basis for settling the score with Germans, and provides statistical data about the Prekmurje Germans. The process of settling the score with them in the period when Slovenia experienced "euphoria (for having won the war), paranoia (searching for internal, external, national, and class enemies), and schizophrenia (being torn between retaliation and justice)" is highlighted in the second part.

According to the 1931 Yugoslav population census, there were 1,489 people who identified German as their mother tongue living in Prekmurje. The majority of them (1,202 people) lived in the then municipalities of Rogoševci and Pertoča, parts of which (the settlements of Fikšinci/Füxelsdorf, Kramarovci/Sinnersdorf, Ocinje/Guizenhof, Serdica/Rotenberg) were – similarly to the Apače/Abstall Basin – still part of the former German territory, which was cut off from Austria by the stream Kučnica after the delimitation following World War I. Only a small portion of the Prekmurje Germans lived in the region's interior, mostly in Murska Sobota. Even though Nazi Germany left Prekmurje to the Hungarian occupiers in 1941, the area along the stream Kučnica, which was populated by the Prekmurje Germans, was later integrated into Styria. Armed sections of the German civil administration (gendarmarie, police, and the SA) from Upper Austria occupied this area on Hitler's birthday and head of the civil administration for Lower Styria placed it under the authority of administrative bodies in the neighbouring Upper Styrian districts as a German-occupied area in June 1941.

Retaliation took place after the end of the war. According to some data, the first arrests of members of the German minority in Prekmurje and first questionings were carried out immediately after the liberation of settlements that they populated. In Prekmurje this was as early as in April 1945. The Prekmurje Germans were in large numbers taken to camps in June 1945. German families from the border villages located along the stream Kučnica were taken to the camp Hrastovec near Sveti Lenart in the Slovenke gorice hills. This must have taken place before 10 July 1945, when the Murska Sobota District Committee heard a district official's report on "the state of affairs and measures taken in four emptied German villages." Between 20 and 25 July 1945 these villages were settled by Slovene colonists.

The Prekmurje Germans' fate was sealed in January 1946, when they were expelled from the country, also to Hungary. According to the official numbers, 151 families, whose property was confiscated, were from the Murska Sobota district (excluding the city itself): 14 families were from Serdica, 8 from Sotina, 43 from Ocinje, 39 from Kramarovci, 31 from Fikšinci, 1 from Gederovci, 3 from Sv. Jurij, 1 from Selo, 1 from Kuzma, 1 from Murski črnici, 1 from Rakičan, and 1 family from Ropoča. Seven families fled with the German army and their property was also confiscated.

Nowadays, we can no longer speak about a clustered German minority in Prekmurje due to the World War II.

Marko Jesenšek

PREKMURSKI KNJIŽNI JEZIK IN NAREČJE

JESENŠEK, Marko, dr., red. prof., izr. član SAZU, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, SI-2000 Maribor, marko@jesensek.si

Prekmurski knjižni jezik in narečje

V razpravi predstavljam nastanek, prostorske okvire, razvoj in zaton prekmurskega knjižnega jezika ter njegov prehod v narečne okvire, in sicer pri katoliških piscih sredi 19. stoletja v pomladi narodov, pri protestantskih piscih pa najkasneje do konca prve svetovne, ko je bil velik del Prekmurja (brez Porabja) združen s slovenskim matičnim prostorom. Gre za pogled na razvoj slovenskega jezika, ki izhaja iz dvojničnega razvoja slovenskega jezika v osrednje- in vzhodnoslovenskem jezikovnem prostoru – do oblikovanja »novoslovenščine« sta se vzporedno razvijali knjižna kranjščina in prekmurščina.

Ključne besede: zgodovina slovenskega jezika, prekmurski jezik, prekmursko narečje, jezikovna politika

JESENŠEK, Marko, PhD, Full Professor, University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, SI-2000 Maribor, marko@jesensek.si

The Prekmurje Standard Language and Dialect

In the treatise the author illustrates the origin, the spatial scope, development, and decline of the standard Prekmurje language, as well as its transition to dialectal frameworks among Catholic authors in the mid-19th century, during the Spring of Nations, and among the Protestant authors up to the end of World War I, when a large part of Prekmurje (excluding the Rába region) was united with the Slovenian motherland. This is an outlook on the development of the Slovenian language, which is based on its dual development in the central-Slovene linguistic space and in the eastern-Slovene linguistic space. The standard Carniolan language and the Prekmurje language developed side by side up to the formation of the “new Slovene language”.

Key words: history of the Slovenian language, the Prekmurje language, the Prekmurje dialect, the linguistic policy

PANONSKI PROSTOR IN (PRED)ZGODOVINA PREKMURJA

Langobardi so v začetku 6. stoletja prestopili Donavo in se okoli leta 548 naselili v rimski provinci Panoniji: »Po Hunov z-Panonie preminejnji so se vnohoféle národje sem prignáli; náj imenitnejši so bíli Longobárdi, ki v-Italiánsko odidouči Panonio so v-rouke pústili svojim priátelom Avarcom.«¹ Pavel Diakon, langobardski benediktinec iz samostana Montecassina, poroča,² da se je preseljevanje Langobardov začelo po velikonočnem skupinskem krstu³ aprila 568. »Langobardi v' Italii dobíjo, kaj so želeli, ino si tam stalno kralestvo vravnajo«,⁴ izpraznjen panonski prostor pa so naselili slovansko-avarski nasledniki. Slovani so se v pokrajini ob Muri, ki je bila redko naseljena in močno opustošena, spopadali s Kelti, Iliri in ostanki rimskega ljudstva. V drugi polovici 6. stoletja so naselili zahodnopanonske province⁵ in od zaslužjenih staroselcev prevzeli veliko zemljepisnih lastnih imen,⁶ med drugim tudi imena rek Drave, ki je v panonskem prostoru ločevala Zgornjo in Spodnjo Panonijo, dokler niso bavarski in frankovski zapisi v 9. stoletju to pomešali in so panonski prostor med Dravo in Rabo preimenovali v Spodnjo Panonijo, prostor severno od Rabe do Donave pa v Zgornjo Panonijo,⁷ in panonskih rek Mure in Rabe, ki danes določata južno in severno mejo Prekmurja s Porabjem. S prihodom Slovanov v današnji slovenski alpski in panonski prostor se »za naše kraje neha antika, začenja pa se [...] srednji vek«,⁸ Raba pa je postala mejna reka med obema Panonijama: »Vsza zemla, po steroj je zdáj vogerszko Králesztvo razpresztranyeno, v-sztároj dóbije v-Pannonio bila omejana. — Po csaszih v-Pannnonio teliko národov razbijajouc pride i odide kak jih je escse nej vidla, niti jih nebode vecs vidla, ki szo jo szporobili, opúsztili, szcéczali tak, daje 'se nej znála csidna je?«⁹ Slovansko-avarskemu obdobju – avarska nadoblast se je zaključila v tridesetih letih 7. stoletja, to pa je tako pomemben dogodek, da ga je Milko Kos imenoval za »prvo poglavje politične zgodovine Slovencev«¹⁰ – je do 9. stoletja sledilo slovansko razširjanje v vzhodni panonski prostor med Dravo in Rabo. Povezano je bilo z novim načrtnim slovanskim in bavarskim

¹ Košič, *Zgodbe*, str. 120.

² Štih, *Pavel Diakon*, str. 623.

³ Langobardi so bili arijanci, del njih pa še pogani, »toti so kozjo glavo z pesmami, plesom ino naklanjanjom slavili«. Krempl, *Dogodivšine*, str. 68.

⁴ Krempl, *Dogodivšine*, str. 58.

⁵ Štih in Simoniti, *Na stičišču svetov*, str. 27.

⁶ Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 43.

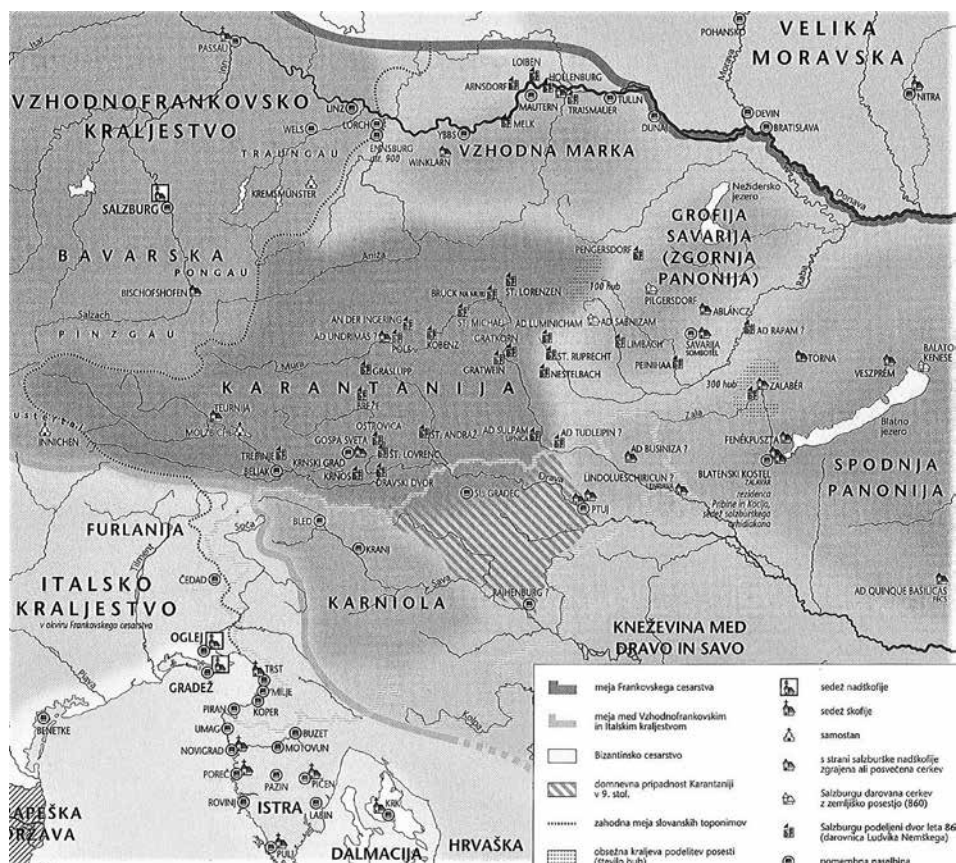
⁷ Štih in Simoniti, *Na stičišču svetov*, str. 65.

⁸ Kos, *Zgodovina Slovencev*, str. 27.

⁹ Košič, *Zgodbe*, str. 119.

¹⁰ Kos, *Zgodovina Slovencev*, str. 32.

naseljevanjem na narodnostno tujem območju izpraznjenega avarskega kaganata. Slovenski panonski naselitveni tok se je ustavil pri Rabi na severu in Labnici na zahodnem obrobju stare Panonije.¹¹

Slika 1: Politična razdelitev slovenskega ozemlja v 9. stoletju (vir: Slovenski zgodovinski atlas, Ljubljana 2011, str. 52).

Bavarci in panonskimi Slovani so se sprva dobro razumeli, med letoma 819 in 822 pa je panonski knez Ljudevit Posavski začel ogrožati frankovsko državo. Njegova vstaja je porušila slovansko-bavarsko navezo, ki se je oblikovala med spopadi z Avari, ponovno pa jo je obnovil Pribinor po letu 830 in njegova spreobrnitev ter krst v salzburški cerkvi (Traismauer). Po sporu s prefektom bavarske Vzhodne krajine Ratbodom se je zatekel k Ratimirju, zbežal od njega k Bolgarom in se končno ustalil

¹¹ Prav tam, str. 33, 45–46.

v Panoniji, kjer je dobil od Ludvika Nemškega v fevd ozemlje ob porečju Zale in Blatnem jezeru. Takrat je bil politično močno frankovsko usmerjen, zato mu je Ludvik Nemški leta 847 podelil ozemlje v trajno last in ga imenoval za spodnjepanonskega mejnega grofa znotraj bavarske Vzhodne krajine. Pribinovi Slovani so bili vključeni v vzhodnofrankovsko kraljestvo, njegova in Kocljeva kneževina pa je začela stapljeti številne narode in vzpostavljati slovansko istovetnost, iz katere se je v tem prostoru na izhodiščih jezikovno-misijonskega dela Cirila in Metoda začel oblikovati poseben način mišljenja, ravnanja in doživljanja, ki je bil najkasneje v času Brižinskih spomenikov prepoznan za slovenskega. Kocljevi slovenski nasledniki med Dravo, Muro in Rabo pa so izgubili samostojnost in so do leta 1918 morali upoštevati nemško in madžarsko voljo ter oblast. Mura je postala ostra geografska in politična meja, ki je razdvajala Slovence na levi in desni strani reke, na Rabi je bila določena cerkvena meja med (nad)škofijama Salzburg in Passau, Drava pa je določala najbolj južno mejo bavarske cerkvene pokrajine.¹²

SLOVANSKO BOGOSLUŽJE CIRILA IN METODA

V Panoniji se je ponudila priložnost, da bi se oblikovala močna slovanska država, ki bi, če bi obstala, narekovala drugačno (tudi slovensko) prihodnost. Začetnika take nikoli uresničene slovenske zgodovine sta bila Ciril in Metod, ki sta s slovanskim misijonom v Panoniji odpravljala biblijsko trijezičje in uveljavljala slovanski jezik v cerkvi. To je bilo skladno s Svetim pismom, ki ne zaukazuje takega jezikovnega imperializma: »Ár je píszano: 'živém jasz, právi Goszpoud; kaj sze meni naklekne vszáko koleno, i vszáki jezik bode vadlüvao Bougi.«¹³ Slomšek¹⁴ je to razložil v znameniti pridigi o jeziku Dolžnost svoj jezik spoštovati (binkoštni ponedeljek 1838): »In sv. Duh je vse jezike posvetil, da bi v njih božji nauk oznanoval ino Bogu spodobna hvala pela, da bi vsi jeziki spoznali, da je Kristus veličeščen Sin svojega nebeškega Očeta.«¹⁵ Slovanščino kot bogoslužni jezik v Panoniji sta potrdila tudi papeža Hadrijan II. in Janez VIII., ki sta zagovarjala dvojezičnost, in sicer branje berila in evangelija najprej v latinščini in nato lahko še v slovanščini: »Pismenke, ki jih je iznašel filozof Konstantin, da se tudi v tem jeziku glasi Bogu hvala, po-

¹² Štih in Simoniti, *Na stičišču svetov*, str. 65.

¹³ Küzmič, *Nouvi Zákon*, str. 480, Rim 14,11.

¹⁴ Slomšek, *Dolžnost*, str. 4. Tudi na: <http://nl.ijs.si/e-zrc/slomsek/html/slomsek-sl3.html#sl3k> (dostop: januar 2020).

¹⁵ Prim.: »I vszáki jezik vadlüje, kaj je Goszpou Jezus, Krisztus na diko Bogá Ocsé.« Küzmič, *Nouvi Zákon*, str. 594, Flp 2,11.

polnoma odobravam in zapovedujem, da se v tem jeziku oznanjuje evangelij in razglašajo gospodova dela. Saj na sveto pismo poziva, naj Vsemogočnega ne hvalimo le v treh jezikih, marveč v vseh jeziki. [...] Saj je tisti bog, ki je ustvaril tri glavne jezike: hebrejskega, grškega, latinskega v svojo čast, ustvaril tudi vse druge.«¹⁶

Sveta brata je v Panoniji sprejel Pribinov sin Kocelj, ki je bil krščen na Bavarskem – njegova mati je bila iz bavarske grofovske družine Wilhelmilcev, zato je bil pred uvajanjem slovanskega bogoslužja v Panoniji zvest Ludviku Nemškemu.¹⁷ Neodvisna panonskoslovanska cerkev je rušila frankovski vodilni položaj in vpliv ter dajala veliko moč Koclju in prvemu slovanskemu nadškofu Metodu, nasledniku nekoč mogočne škofije Ilirik s središčem v Sremski Mitrovici (Sirmium). Bavarcem to ni bilo všeč in slovanskega nadškofa niso priznali: »Rihbald je bil od solnograškega nadškofa Adalvina posvečen v arhipresbiterja (nadduhovnika) za Kocljevo deželo. Ostal je tam, dokler ni prišel nek Grk, Metod po imenu, [...], ki je zdavnaj obstoječe pogodbe pokopal s filozofično zvijačo¹⁸ in je bil vzrok, da se je latinska božja služba ljudstvu zamrzela. Ker Rihbald teh razmer ni mogel pretrpeti, se je vrnil v Solnograd.«¹⁹ V Konverziji je Metod, enako kot v Žitju Metoda in v Žitju Konstantina, imenovan za grškega učitelja naroda v Panoniji,²⁰ kar dokazuje, da sta bila slovanska oznanjevalca krščanstva v zgodnjem srednjem veku poznana od Soluna do Aachna, Metodu pa je povsem zaupal tudi papež.²¹ Kljub temu pa ga ta ugled ni obvaroval pred obsodbo, da je »z na novo iznajdenimi slovanskimi črkami izrinil latinski jezik, rimski nauk in latinske črke ter na ta način zmanjšal ugled maše, evangelijev in cerkvene službe (missas et evangelia ecclesiasticumque officium) na latinskem jeziku.«²² Konverzija s prezirom²³ piše o Metodu kot »nekem Grku in filozofu«, Bavarci pa so Metoda razglasili za vsiljivca in ga zaprli (870 do 873), Koclju pa so zaradi veleizdaje odvzeli lastništvo, položaj in plemiške pravice – zadnjič je omenjen leta 874 in ko je bil Metod leta 873 na zahtevo papeža Janeza VIII. izpuščen iz bavarske ječe, se je moral kmalu umakniti iz Kocljeve kneževine na Moravsko.²⁴

¹⁶ Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 86.

¹⁷ Štih in Simoniti, *Na stičišču kultur*, str. 65.

¹⁸ »Kar je Metod po pričevanju Konverzije v Panoniji 1. 869 s svojimi novotarijami na zvit način napeljeval, na to je v bistvu papež Ivan VIII. 1. 880 pristal: et veteris testamenti bene translatas et inferpretatas legere aut alia horarum officia omnia psallere.« Kos, *Conversio*, str. 95.

¹⁹ Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 84.

²⁰ Kos, *Conversio*, str. 93.

²¹ Prav tam, str. 104.

²² Prav tam, str. 94.

²³ Gre za »isti ton poln poniževanja, zapostavljanja in žalitev za Metoda, kot ga dobro poznamo iz postopanja bavarskih škofov proti panonskemu nadškofu.« Prav tam, str. 103.

²⁴ Štih in Simoniti, *Na stičišču svetov*, str. 70

Kocelj je bil v Panoniji med letoma 867 in 874 predhodnik slovenske zgodbe, ki se jezikovno-razvojno potrjuje tudi v povezavi med starocerkvenoslovanskim Sinajskim evhologijem Cirila in Metoda ter Brižinskimi spomeniki, najstarejšim ohranjenim slovenskim besedilom, ki je nastalo ob istem času kot verjetno najstarejše slovansko kazensko pravno besedilo Законъ соудьныи людьмъ (Zakón Súdnyi Ljúdem) – šlo je za skoraj dobesedni prevod bizantinskega pravnega priročnika Ecloga (verjetno iz leta 740).

Najpomembnejša dogodka, ki sta posredno vplivala na nastanek in razvoj prekmurskega (knjižnega) jezika, sta bila gotovo prihod Cirila in Metoda v Kocljevo kneževino in ustanovitev panonske nadškofije²⁵ – rezultate take dejavnosti je bilo slovansko bogoslužje v Spodnji Panoniji in stara cerkvena slovanščina kot prvi živi jezik krščanske cerkve. Kako se je začela ta veličastna zgodba?²⁶

Velikomoravski knez Rastislav je leta 862 prosil bizantinskega cesarja Mihaela, naj mu pomaga pri širjenju krščanske vere v slovanskem jeziku. V mislih je imel tudi koristi, ki bi mu jih prineslo povezovanje z Bizancem v sporu z Nemci. V zaprosilnem pismu je izpostavil, da se njegovi ljudje želijo pokristjaniti, vendar nimajo za to niti pravih učiteljev niti pravih knjig, napisanih v razumljivem slovanskem jeziku: »Naše ljudstvo se je poganstvu odreklo in se krščanske vere drži, a nimamo učitelja takega, ki bi nam v našem jeziku pravo krščansko vero razložil, da bi tudi druge dežele to videle in nas posnemale. Torej pošlji nama, gospodar, takega učitelja.«²⁷ Mihael je Rastislavu prisluhnil in mu je poslal Cirila, da se bodo tudi Slovani pridružili narodom, »ki slave Boga v svojem jeziku«.²⁸ Rastislav je v misijonskem delu Konstanina in Metoda, z njima so na Moravsko prišli tudi Angelarij, Naum, Sava, Lazar in Kliment, sicer videl nastanek velikomoravske cerkve, a je to povezoval predvsem s političnimi cilji, ki bi jih tako dosegel, tj. »osvoboditev od nemškega političnega in cerkvenega varuštva«.²⁹ Rastislavov zaveznik je postal tudi panonski mejni grof Kocelj, ki se je tako navdušil nad slovanstvom ter verskim in književnim delom obeh bratov, da je v Panoniji postal »pokrovitelj slovanskih blagovestnikov« ter »knez svetovno-zgodovinskega pomena«.³⁰ Ciril in Metod sta med njegovimi panonskimi Slovani s pomočjo bogoslužja uspešno razširjala slovanski jezik in pisavo. Slovansko bogoslužje je »velika izvirna ideja sv. Cirila«,³¹ ki je »po božjem navdihu sestavil slovanske črke in začel prevajati evangelije«.³² Pisca

²⁵ Jesenšek, *Poglavja iz zgodovine prekmurskega*, str. 53.

²⁶ Prim. Jesenšek, *Poglavja iz zgodovine vzhodnoštajerskega*, str. 27–35.

²⁷ Grivec, *Žitja*, str. 14.

²⁸ Grivec, *Slovanska blagovestnika*, str. 54. To je informacija o izjemni slovanski liturgiji v 9. stoletju.

²⁹ Kos, *Zgodovina Slovencev*, str. 77.

³⁰ Grivec, *Slovenski knez*, str. 35.

³¹ Grivec, *Ob viru*, str. 84.

³² Grivec, *Slovenski knez*, str. 38.

Konverzije je skrbelo, da bo jezik starocerkvenoslovanskih prevodov cerkvenih besedil nadomestil tudi bogoslužje v latinščini: »/T/o se je nemara postopoma res dogajalo in prejkone počasi via facti tudi uvajalo. Zato prepoved iz Rima leta 875, naj Metod ne poje maše na slovanskem jeziku, zato ponovitev prepovedi leta 879, dokler se s papeževim odlokom leta 880 ni položaj spremenil.«³³

S papeževim dovoljenjem in potrditvijo slovanskega bogoslužja se je med panonskimi Slovani »pela maša v slovanskem jeziku«. »Mi pa smo s trojno radostjo napolnjeni, po premisleku sklenili Metodija, sina našega, ko smo ga z učenci posvetili, da bi vas učil, kakor ste prosili; on je prevedel svete knjige na vaš jezik, popolnoma vse cerkvene bogoslužne knjige, in s sveto mašo, to je službo in krstom, kakor je začel filozof Konstantin, po božji milosti in po priprošnji svetega Klimenta. Isto tako pa, če more, kdo drug dostojno in pravoverno prevajati, naj bo sveto in blagoslovljeno od Boga in od nas in od vse katoliške in apostolske cerkve, da bi se lahko zapovedi božjih naučili.«³⁴ Stara cerkvena slovanščina je ob hebrejščini, grščini in latinščini postala četrtri uradno potrjeni bogoslužni jezik zahodne Cerkve. Čeprav je šlo za »nezaslišan primer«, ki za Kocljevo Panonijo ni naveden v Žitju Konstantina (le za Veliko Moravsko), pa Grivec upravičeno domneva, da sta imela Ciril in Metod mašo in vsa cerkvena opravila v Kocljevi državi v slovanskem jeziku že pred odhodom v Rim.³⁵ Sveta brata sta pisala v glagolici, pisavi, ki jo je Konstantin prilagodil slovanskim glasoslovnim značilnostim, potrebam svojega bogoslužja in nastajajoče starocerkvenoslovanske književnosti. V takrat enoten južnoslovanski jezik so bile prevedene vse potrebne cerkvene knjige, s tem pa so Kocljevi panonski Slovani dobili literaturo v razumljivem domačem jeziku – to je bilo veličastno in izjemno delo, ki ga na Slovenskem naslednjih sedemsto let vse do Trubarja nihče ni mogel ponoviti.

Žal pa se je velika zgodba zaključila, še preden je prav zaživela. Kocelj je leta 874 izgubil suverenost v slovenskem panonskem prostoru, to pa je pomenilo tudi konec komaj vzpostavljene slovanske nadškofije v Spodnji Panoniji (omejiti se je morala zgolj na Svetopolkovo Moravsko), cerkvene in politične neodvisnosti, slovanskega bogoslužja in razvoja južnoslovanskega jezika in književnosti v tem prostoru.³⁶ Spodnja Panonija, ki je bila v Kocljevem času središče slovenskega jezikovnega, književnega in političnega gibanja in je obsegala ozemlje od Donave na vzhodu do Rabe na severu in Drave na jugu, je bila po izgubi samostojnosti germanizirana in madžarizirana, izgubile pa so se tako rekoč vse kulturno-politične pridobitve, ki jih je v ta prostor prineslo

³³ Kos, *Conversio*, str. 95–96.

³⁴ Grivec, *Slovenski knez Kocelj*, str. 89.

³⁵ Prav tam, str. 101.

³⁶ Kos, *Zgodovina Slovencev*, str. 74–81.

misijonsko delo Cirila in Metoda: »Ko je Kocelj izginil, je propadla zadnja od tuje nadvlade neodvisna kneževina med Slovenci. Z njo pa začetki cerkve, ki je opravljala službo božjo v narodovem jeziku. Z njo tudi možnost razvoja posebne književnosti v jeziku, ki je bil po izvoru govor makedonskih Slovanov, toda ni mogel pri takrat še slabo razviti diferenciaciji jezika Južnih Slovanov delati panonskim Slovencem nikakršnih težav. Mnogo obetajoče začetke duhovnega in književnega edinstva Južnih Slovanov so zatrle politične intrige in prilike.«³⁷

Razmere za apostolsko delo Cirila in Metoda so bile v Kocljevi Panoniji v cerkveno-političnem in jezikovnem pogledu veliko ugodnejše kot na Moravskem, saj je bila npr. slovanska krščanska terminologija že splošno sprejeta po nemški in latinski predlogi.³⁸ Gre za misel, povzeto po Dobrovškem in Kopitarju, prav slednji pa je bil slovensko vzneseno prepričan, da se je slovansko bogoslužje začelo prav v »narečju panonskih Slovanov, ki niso bili povsem na novo kristjani rimske Cerkve, saj so že uporabljali njen koledar. [. . .] In ti panonski Slovani so tako s krščanskimi staroselci kot sosedi sklenili številne mirovne pogodbe in prvi izmed vseh Slovanov postali kristjani. S to dobroto Usode so dosegli nesmrtno slavo: najprej so v svojem narečju poimenovali skrivnosti krščanske vere s povsem istimi besedami in jih najprej posredovali Hrvatom, potem pa tudi vsem drugim Slovanom.«³⁹ Kopitar je v iskanju slovenskih korenin šel celo tako daleč, da je Cirilovo in Metodovo staro cerkveno slovanščino imenoval za »domorodni jezik« Slovanov iz Panonije in Karantanije.⁴⁰ Podobno je razmišljal tudi Miklošič,⁴¹ ki je Brižinske spomenike povezoval s pokristjanjevanjem v Panoniji in misijonskim delom Cirila in Metoda v 9. stoletju. Njegovo od Valjavca, Oblaka in Jagiča zavrnjeno teorijo o panonskem izvoru stare cerkvene slovanščine pa je sprejel Trstenjak. Bila mu je všeč misel, da so »prekmurski Slovenci potomci panonski Slovincov«.⁴² Čeprav je v staro-cerkvenoslovanskih prevodih veliko panonizmov, pa je osnovo za najstarejši ohranjeni zapisani slovanski jezik potrebno iskati v okolici Soluna, tj. v jeziku, ki je z moravskimi in panonskimi dopolnitvami dobil splošnoslovansko podobo, tj. knjižno normativnost, sprejemljivo in razumljivo za vse Južne Slované.⁴³

Stara cerkvena slovanščina je bila v 9. stoletju enotni knjižni jezik Južnih Slovanov, pisana, govornjena in razumljena od Ohrida do Kocljeve Panonije. O tem priča tudi misijonsko in jezikovno delo Klimenta Ohridskega, ki je med

³⁷ Prav tam, str. 80.

³⁸ Brückner, *Die Wahrheit*, str. 49.

³⁹ Kopitar, *Jerneja Kopitarja Glagolita*, str. XXXI.

⁴⁰ Prav tam, str. LXXX.

⁴¹ Miklošič, *Die christliche Terminologie*, str. 1–58.

⁴² Trstenjak, *Ogrski Slovenci*, str. 173–174.

⁴³ Bratulić, *Žitja Konstantina Ćirila*, str. 14.

Metodovim bivanjem v Rimu tri leta širil krščansko vero v Kocljevi kneževini v skupnem jeziku.⁴⁴ V slovenskem panonskem prostoru je nastalo tudi njegovo Poučenje v čast apostolu ali mučencu,⁴⁵ ki je zelo podobno pridigi o grehu in pokori v II. Brižinskem spomeniku, v katerem so prepoznavni tudi starocerkvenoslovanski jezikovni vplivi. Kliment Ohridski je poznal besedilo II. Brižinskega spomenika in ga je uporabil pri sestavljanju svojega govora.⁴⁶ Za primerjavo navajam od Grivca v sodobno slovenščino prevedena odlomka, ki sta nastala v Cirilovi panonski jezikovni šoli:

Kliment: Če bi jo bil spolnil, bi mu bilo večno življenje brez skrbi in smrti; starost bi se ga ne prijela in solznega telesa bi ne imel. Toda po hudičevi zavisti je bil ločen od božje slave, ker se ni zdržal; odtlej so na človeški rod prišle skrbi, bolečine in smrt, premenjajoč človeško življenje.⁴⁷

BS II: Če bi naš ded ne grešil, bi mu na veke bilo živeti, starosti ne prijeti, nikoli skrbi ne imeti, ne solznega teles, temuč na veke bi mu bilo živeti. Ker je bil z zavistjo Neprijaznega izgnan od slave božje, po tem so na človeški rod bolečine in skrbi prišle, in bolezn, in po tem redu smrt.⁴⁸

Miklošič je v uvodu v *Die christliche Terminologie* »logično poudarjal«,⁴⁹ da je že pred prihodom Cirila in Metoda v slovenskem panonskem prostoru obstajala starejša slovanska/slovenska terminologija, ki so jo ustvarili bavarski razširjevalci krščanstva, verjetno tudi s pomočjo prevajalcev, med pokristjanjevanjem panonskih Slovanov/Slovencev. Vero so lahko širili le v ljudem razumljivem jeziku.

SLOVENSKI JEZIK V ALPSKEM IN PANONSKEM PROSTORU

Ciril in Metod sta jezikovno tradicijo nadaljevala in posredno vplivala na razvoj vzhodnoslovenskega knjižnega jezika, tj. na normo in predpis prekmurskega in vzhodnoštajerskega knjižnega jezika, ki sta se dolga stoletja razvijala ločeno od osredneslovenskega – v panonskem jezikovnem prostoru se je v cerkvi vse do 18. stoletja kot nadomestni knjižni jezik uporabljala kajkavščina, tj. tretji knjižni in po stari cerkveni slovanščini hkrati najstarejši

⁴⁴ Grivec, *Slovanska blagovestnika*, str. 180.

⁴⁵ Miklošiču je bilo jasno, da je izviral iz Panonije (vpliv slovenskega jezika Brižinskih spomenikov), od koder je prišla v Bolgarijo. Orožen, *Poglavja iz zgodovine*, str. 43.

⁴⁶ Stanislav, *Starosloviensky jazyk*, str. 207.

⁴⁷ Grivec, *Slovanska blagovestnika*, str. 189.

⁴⁸ BS II/1-14.

⁴⁹ Orožen, *Poglavja iz zgodovine*, str. 45–46, 63.

jezik v panonskem jezikovnem prostoru. Odlomki iz slovenskega prekmurskega in kranjskega prevoda kažejo na razlike med osrednje- (kranjščina) in vzhodnoslovensko (prekmurščina) knjižno normo, ki izhajajo iz alpskega in panonskega govornega območja. Razlikovalnost se lepo vidi v primerjavi odlomkov iz osredneslovenskega (kranjskega) Japljevega in vzhodnoslovenskega (prekmurskega) Küzmičevega prevoda Nove zaveze v zadnji tretjini 18. stoletja:

Inu kadar je bilú tih petdefset dny (po Velikinozhi) dopólnenu, fo bily vfi vkupej na enim mefti. (Japelj, Nova zaveza, Apostolska dela, 1784)

I vu fzpunyávanyi Rifzáofzkoga dnéva, bili fzo vfzi edne pámeti na ednom mefzti vküp. (Küzmič, Nouvi Zákon, 1771)

Inu na naglim je en fhum is Neba vftal, kakor eniga prideózhiga viharja, inu je vfo hífho napolnil, ker fo ony fedeli. (Japelj, Nova zaveza, Apostolska dela, 1784)

I vcsinyeno je na nágli znebéfz sümlejnye, liki mocsnoga vótra idejnye: i napüno je czejlo hí'zo, gde fzo bili fzedécsi. (Küzmič, Nouvi Zákon, 1771)

Inu njim fo fe perkasali rasdejleni jesiki, kakor eniga ognja, inu on je na njih vfakiga fedél; (Japelj, Nova zaveza, Apostolska dela, 1784)

I vidili fzo fze nyem razdeljeni jeziczke, liki ogyen: i fzeo je na ednoga vfákoga nyih. (Küzmič, Nouvi Zákon, 1771)

Inu vfi fo bily s'Svetiin Duhám napólneni, inu fo sazheli s'vmnogetrimi jesiki govoriti, kakór je njim dal Sveti Duh isgovóriti. (Japelj, Nova zaveza, Apostolska dela, 1784)

I napünyeni fzo vfzi z-Dühom fzvétim: i zácsali fzo gucsati zdrúgimi jeziki; liki je Sz. Düjh dáo nyim gucsati. (Küzmič, Nouvi Zákon, 1771)

So pak prebivali v' Jerusálemi Judje, bogaboježhi moshje, is vfakiga naróda pod Nębam. (Japelj, Nova zaveza, Apostolska dela, 1784)

Bili fzo pa vu Jeru'zálemi prebívajoucsi ,Zidovje, mo'zjé pobo'zni zevfákoga národa: kí fzo pod Nébov. (Küzmič, Nouvi Zákon, 1771)

Kadar fe je pak letó rásglafilu, je mnóshiza vkup prífhlá, inu je bilá smótena, ker jih je vfakiteri flifhal po fvojem jesiki govoriti. (Japelj, Nova zaveza, Apostolska dela, 1784)

Gda bi fze záto ete gláfz zgoudo: vkúp je fzprisla ta vno'zina i zmejfalala fze je. Ár je je csüo vfzáki po fzvojem lafztivnom jeziki gucsécse. (Küzmič, Nouvi Zákon, 1771)

Vfi pak 'o oftrmeli, inu fo fc zhudili, rekózh: Pole, ali nifo vfi lety, kateri govore, Galilejzi? (Japelj, Nova zaveza, Apostolska dela, 1784)

Sztrfznoz í fzo fze pa vfzi i csüdivali fzo fze govorécsi edendrügomi: ovo, nej fzo vfzi eti, kí gucsíjo, Galileánczi? (Küzmič, Nouvi Zákon, 1771)

Inu kakú fmo tédaj my fli'ali vfakiteri fvój jesik, v' katerim fmo my rojeni? (Japelj, Nova zaveza, Apostolska dela, 1784)

I kakda je tou: ka je mí csűjemo vfzáki po lafztivnom nafem jeziki, vsterom fzmo fze poroudili, gucsati? (Küzmič, Nouvi Zákon, 1771)

V dvesto letih po Dalmatinu (1584) se je osrednjeslovenski knjižni jezik močno spremenil. Dalmatinov jezikovni kompromis med Trubarjevim in Kreljevim jezikovnim konceptom, ki je slovenski kranjski tip jezika določil kot nadnarečno tvorbo dolenjščine, gorenjščine in središčnega ljubljanskega govora, ni več zadoščal. Nekdaj prevladujoče dolenske elemente so slovenski pridigarji⁵⁰ začeli dopolnjevati z zahodnoslovenskimi (npr. Svetokriški), v drugi polovici 18. stoletja pa je prišlo še do močnega vdora in tudi prevlade gorenjskih glasoslovno-oblikoslovnih vzorcev (Paglovec, Basar, Baraga...), ki so skupaj s sodobno skladijsko podobo preoblikovali knjižni jezik, tako da je bilo potrebno razmisliti o novem prevodu Biblije.⁵¹ Pričakovalo se je, da bo delo zaupano jezikovno najbolj aktivnemu razsvetljencu na Kranjskem, Marku Pohlinu, ki je v drugi polovici 18. stoletja napisal slovnico (1768), slovar (1781), za pričakovani projekt pa je že prevedel in izdal posamezna poglavja iz Svetega pisma. Razhajanja med njim, ki je bil glede novih jezikovnih reform vedno bolj osamljen, in dobro organiziranimi zoisovci so bila tako močna, da je ljubljanski škof Herberstein prevajanje zaupal skupini, zbrani okoli Zoisa. Projekt je prevzel Japelj, ki je s Kumerdejem k delu pritegnil še skupino sodelavcev (Debevc, Rihar, Škrinjar, Šraj, Traven, Vodnik) in leta 1784 je izšla Nova zaveza. Kasneje je v skupini prišlo do razhajanj, Japlju so očitali preveč jezikovnih nedoslednosti in leta 1802 je Stara zaveza izšla brez njegovega imena. Prevajali so po vulgati, nemški predlogi (Rosolino) in tako, da so dvesto let po Dalmatinu v osrednjeslovenskem prostoru pravzaprav le »prenovili«⁵² njegov

⁵⁰ Orožen, *Kulturološki pogled*, str. 153–239.

⁵¹ Orožen *Poglavja iz zgodovine*, str. 253.

jezik⁵² in nadaljevali t. i. alpsko smer v razvoju slovenskega jezika. Žal niso poznali prevoda Nouvega Zákona, ki ga je nekaj let pred njimi prevedel Števan Küzmič (1771) – šlo je za prvi prevod Svetega pisma iz originalnega (grščina) jezika v slovenščino, in sicer v prekmursko knjižno različico, ki se je razvijala v panonskem jezikovnem prostoru med Muro in Rabo. Prekmurski arhaični »stari slovenski jezik«, izhajajoč iz tradicije, ki sta jo v tistem prostoru začela Ciril in Metod, sta pozneje, ko je prevod v 19. stoletju postal znan tudi Slovencem v osredju, pohvalila Kopitar in Čop ter priporočala jezik panonskih Slovencev kot primer »čistejšega« in »pravilnejšega« od osrednjeslovenskega. S tem se je začelo polstoletno soočanje dveh tipov slovenskega knjižnega jezika, prepletanje osrednjeslovenskih alpskih in vzhodnoslovenskih panonskih jezikovnih značilnosti, to pa je sredi 19. stoletja omogočilo nastanek enotnega slovenskega knjižnega jezika.

Ciril in Metod sta med južnimi Slovani širila krščanstvo, »stranski produkt« misijonarstva pa je bilo kulturno poslanstvo in oblikovanje enotnega južnoslovenskega knjižnega jezika v bogoslužnih knjigah, napisanih v slovanski pisavi glagolici. Na podoben način je v 16. stoletju v času protestantizma nastal kranjski knjižni jezik Trubarja in somišljenikov, enako tudi prekmurski knjižni jezik, ki ga je v slovenskem panonskem jezikovnem prostoru s prevodom Nouvega Zákona normiral Števan Küzmič.

ZEMLJEPISNO LASTNO IME PREKMURJE

Leta 862 so bili Madžari⁵³ prvič omenjeni v frankovskih virih, saj so se približali tudi Dunaju.⁵⁴ Prihod Madžarov v panonski prostor je sovpadel s padcem Velikomoravske države⁵⁵ in preoblikovanjem Vzhodnofrankovske države v Cesarstvo, iz katerega je bilo v 10. stoletju izločeno Prekmurje in okoli

⁵² Prav tam, str. 253.

⁵³ Hunovskega roda Vogrinjce so svojo prvo domovino v-Ázii meli, gde so že glasovitni i strahovitni bili od jahanja ino strelanja. Košič, *Zgodbe*, str. 121.

⁵⁴ Štih in Simoniti, *Na stičišču svetov*, str. 73.

⁵⁵ »Od tistec so pozváni od Arnulf Casara na pomouč prouti Svatopluki Moravskom Králi. Zdáj so Vougri cesto nájšli v-Panonio, ino se nedájo več etc. – Panoske dobroute so pri etoj priliki ovóhali, žnjih železo i lejpolične ženske polúbili, na štere so si sledkar zmirom zobé brüslí. Tečas, ka so daleč odišli na Svatopluka, pogüblenjë: njihove domače so njihovi srdnicke, Bulgarc z-Pacinaciantcmi spajdášeni, nekja spomourili, nekaj pa pretirali. Vu Vogrinaj nad etov prigodbov razdréselnih se je zdaj občínsko želejnje pobúdílo v tistoj Panonii, z-šterov so po guči negda Hunovje i Avarci njihovi pokolenci ládali, domá biti! – Zvolili so si tak Álmoša kakti náj več vrejdnoga domorodca, za prejdnega Vojvoda, komi so priségnohi po poganskoj šegi z-rouke svoje vsáki malo krvi vu edno sklejco püstéc: ka ga vsepovséd kamkoli de njé pelao nsledúvali, ino si vsigdář žnjegovoga roda Poglávára zbirali bodejo.« Košič, *Zgodbe*, str. 121.

leta 1090, v času madžarskega kralja svetega Ladislava,⁵⁶ vključeno v ogrsko/madžarsko kraljestvo – pod madžarsko cerkveno in posvetno upravno-politično oblastjo je ostalo do leta 1919 oz. do podpisa trianonske pogodbe (4. junij 1920). Večina Slovencev je živela v severni Železni (županija Vas s sedežem v Vasváru/Ferrum Castrum) in južni Zalski županiji (županija Zala s sedežem v Zalavaru/Blatograd), meja med obema administrativnima področjema pa je od leta 1176 določala tudi ozemlje gjurske (ustanovljena leta 998) in zagrebške škofije (ok. leta 1094).⁵⁷

Zemljepisno lastno ime Prekmurje je bilo po doslej znanih podatkih v latinski obliki 'Districtus ex altera parte Murae' ('okraj/na drugi strani Mure')⁵⁸ prvič zapisano v začetku 14. stoletja – zagrebški škof Avguštin Gazzota je tako imenoval najbolj severni del svoje škofije (dolnji del Prekmurja,⁵⁹ dolinsko), kasneje pa se je v vizitacijskih zapisih pojavilo še več latinskih pisnih različic, npr. leta 1688 'parochiae in Arhidiaconatus Bexin district Trans Murano/Ultra Muram', leta 1774 v zagrebškem cerkvenem letopisu *Conscriptiones Parochiarum cis, transque Muranarum in Archidiaconatu Bexin Diocesis Zagrebiensis* [...] Anni 1774 besedni zvezi 'Parochiae Transmurane' in 'Districtus Transmuranus',⁶⁰ leta 1914 tudi v madžarskem cerkvenem šematizmu soboške škofije 'Districtus Transmuranus' (Prekmurski distrikt/okraj),⁶¹ vendar vedno pogosteje s pomensko razširitvijo na celotno pokrajino med Muro in Rabo: »Dolnje Prekmurje, ki ga je združeval tako imenovani beksinski arhidiakonot, je ostalo v mejah zagrebške škofije; škofijska uprava je za razliko od pretežnega dela dieceze to območje imenovala »districtus transmuranus«, distrikt onkraj Mure, označba, ki se je za pogled s štajerske strani pozneje razširila na celotno Prekmurje.«⁶²

Najbolj južni del gjurske škofije se je imenoval 'Districtus Totthásgiensis'⁶³ (distrikt/okraj Tótság), ki ga je Mikloš Küzmič poslovenil v 'Okrogolino

⁵⁶ »Poulek svedočanstva nihik pripovednikov je s. Ladislav Kráó v-svojem vrejmeni te náj vékši človék bio vu Orsagi. – Med svétce bože je zapisani vu leti 1183.« Prav tam, str. 128.

⁵⁷ Kuzmič, *Cerkvena uprava*, str. 89.

⁵⁸ Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 273.

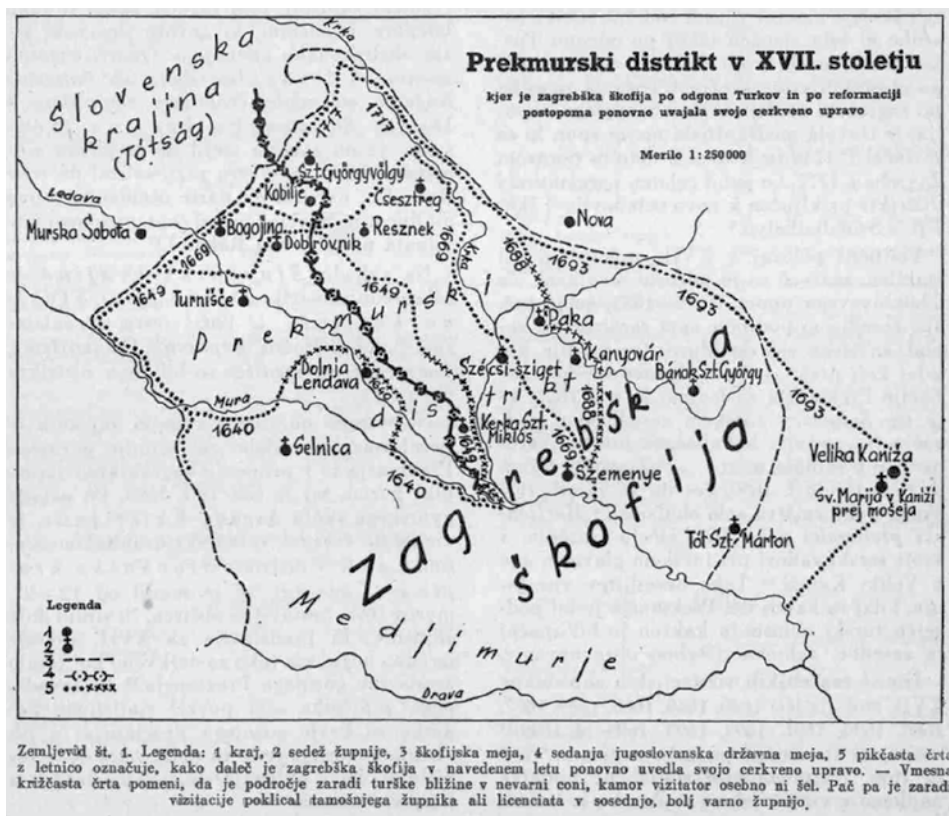
⁵⁹ »Dolnji del Prekmurja je spadal v cerkveno-upravnem oziru pod zagrebško škofijo. Bil je v sklopu beksinskega arhidiakonata (archidiaconatus Bexin) kot nižje cerkveno-upravne enote ter v prekmurskem distriktu (districtus Transmuranus).« Zelko, *Statistika*, str. 85.

⁶⁰ Vizitacijski zapis zagrebške škofije leta 1688 ima 'Prek Mure', leta 1774 se pojavi še zapis 'prekmurske župnije'.

⁶¹ Slavič, *Prekmurske meje*, str. 88.

⁶² Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 94.

⁶³ »Prebivalstvo župnij na treh od teh posestev (Dobra, Gornja Lendava, Belmura) je bilo nekdaj povsem slovensko, zato je škofija tu oblikovala poseben distrikt, imenovan Tótság (Slovenska krajina, »Slovenska okroglina«). Ta se je ohranil še globoko v 19. stoletje, dasiravno so se medtem nekatere župnije na obrobju ponemčile (Dobra/Neuhaus, Sv. Martin ob Rabi/St. Martin a. d. Raab; oboje danes na Gradiščanskem) ali pomadžarile (Velemér; tudi onstran današnje državne meje).« Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 94.

Slika 2: Prekmurski okraj v 16. stoletju (vir: Zelko, Statistika, str. 85).

slovensko' oz. 'Slovensko okrogolino'.⁶⁴ »To pokrajino imenuje Madžar Tótság (Prekmurje).«⁶⁵ Knieza »i/zrecno trdi, da so Madžari z izrazom Tót imeno-

⁶⁴ Na naslovnici Svetih evangelijev se je podpisal kot župnik pri Svetem Benediktu in dekan (vicearhidiakon/vice *öspörös*) 'Slovenske okrogline': Szvéti evangyeliomi pouleg kalendárioma, i réda rimfzkoga na vfze nedelne, i szvétesnye dni z-obcsinfzkoga fsvétoga pízfma po zapouvidi njih gosposztva, i naj víffe postúvanoga goszpodina Szily Jánosa z-Gornyega Szopora, prvoga szombotelfzkoga púspeka, na sztéri szlovenfzki jezik, po postúvanom gofzpoudi Küzmics Miklósi, Szvétoga Bendeka fare dúhovniki, ino Okrogline szlovenfzke vice öspöröfša obrnyeni, i fztrofkom onoga nyih gofzpozftva púspeka vö zoftampani. V-Soproni po Siefs Jósefi vu Leti. 1780.

Leta 1781 pa je v iz madžarščine prevedenem molitveniku za bolnike tvoril besedno zvezo z levim ujemalnim prilastkom 'Slovenske okrogline dekan' (v. *öspörös*): Pomoucs betéfnih, i mirajoucsh: tou je: nike molitvi, z-sterimi Redovnik betéfnoga, ali mirajoucsega, i na fzmrt ofzodjenoga grejsnika more pomágati, po p. Küzmics Miklósi Sz. Benedeka Fare Dúhovniki, i Szlovenfzke okrogline v. öfpöröfši z-Vogrsfzkoga na Szlovenszki jezik obrnyene, i z-pobošnim fztroskom Naj Víffe Postúvanoga Gofzpodina Boros Stevana, szombotelfzke Sztolne Czérkvi Kanonika, i kántora vö zoftampane. V-Soproni po Sies János Jósefi. M.DCC.LXXXI.

⁶⁵ Košič, O Slovencih, str. 18.

krajevna in ledinska imena) dokazuje slovanski izvor naselbinskih in nenaselbinskih imen, torej prvotno slovanskost (slovenskost, prekmurskost) pred prihodom Madžarov v panonski prostor; imenotvorni postopek dokazuje slovanski (slovenski, prekmurski) izvor naselja.⁶⁷ Zemljepisno lastno ime Slovenska okroglina/krajina (in madžarska različica 'Tótság') se je v 19. stoletju postopoma začelo uporabljati z razširjenostno oznako za celotno Prekmurje.⁶⁸

Ozemeljsko »združeno« katoliško Prekmurje se prvič omenja leta 1777, ko je Marija Terezija zarisala nove škofijske meje, Jožef II. jih je nato usoglasil še z deželnimi, in je bila ustanovljena sombotelska škofija,⁶⁹ pred tem pa je bilo Prekmurje že razmeroma enoten geografsko-narečni prostor.⁷⁰ Izraz 'Prekmurje' (sprevržni pridevnik 'Prekmursko') je verjetno prvi uradno uporabil Božidar Raič v časopisu *Naprej*,⁷¹ v katerem je leta 1863 začel objavljati Črtice o Prekmurcih in o njihovem govoru: »Drdraje se 1860. leta s svojim tovaršem L. iz Cmureka na onem kraji Mure proti Radgoni na Prekmursko, domislil sem se bil, da je ta okolica nekdanja bila slovanska, ker na deščicah ob cestah bereš imena: Goschdorf, Unterrakitsch, Unterpurkla itd.«⁷² Enako še: »Gnada izvira iz nemškega 'gönnen', od koder je tudi 'gunst', kar se pomenu sevsema prilega. Prava naša beseda za to je 'milošča' kar se govori povsod na Prekmurskem in okrog Ljutomera, ali pa 'milost'.«⁷³ In: »Te besedice zadevajo tudi nas, ker naši očetje so krvavo se tudi borili na Koroškem, Kranjskem, Stirskem in na Prekmurskem z divjimi Turki, da bi odrinili krvoločnega sovražnika.«⁷⁴

Dokončno se je tako poimenovanje za slovensko geografsko in zgodovinsko pokrajino med Muro in Rabo uveljavilo na pariški mirovni konferenci leta 1919 med prizadevanji za ponovno združitev Prekmurja z matično Slovenijo – zasluge za to imata Matija Slavič in Fran Kovačič. Zdi se, da je po pariški konferenci nastala tudi pomenska razlika med pokrajinskima lastnima imenoma 'Prekmurje' in 'Slovenska krajina' – Prekmurje je postalo uradna oznaka za pokrajino, ki je bila priključena Sloveniji oz. Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev, Slovenska krajina (madžarsko *Vendvidék*⁷⁵) pa je postalo t. i. narodopisno ime za Prekmurje s Porabjem, tj. za geografski prostor med Muro in Rabo, v katerem prebivajo Slovenci (v Sloveniji) in porabski Slovenci (na Ma-

⁶⁷ Zelko, *Ime Tótság*, str. 95.

⁶⁸ Sedar, *Prekmurje*, str. 15.

⁶⁹ Orožen, *Poglavja iz zgodovine*, str. 81.

⁷⁰ Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 105.

⁷¹ *Naprej* 66, 1863, str. 69–77.

⁷² Raič, *Črtice*, str. 53.

⁷³ Prav tam, str. 57.

⁷⁴ Prav tam, str. 61.

⁷⁵ Prvi sombotelski škof János Szily je leta 1777 osnoval *Distrikt Vendvidék*, ki so ga prekmurški Slovenci poimenovali Slovenska krajina.

džarskem): »Po štiriletni svetovni vojni (1914–1918) in štiri leta po premirju (1918–1922) je dobilo tudi Prekmurje svoje definitivne meje. Kakor pri drugih mejah tako tudi pri prekmurskih mejah nismo vsega dobili, kar bi nam šlo.«⁷⁶ Svetozar Ilešič tako natančne pomenske razločitve ni sprejel, saj sta mu bili Prekmurje in Slovenska krajina geografski sopomenki za pokrajino na desni strani Mure v mejah Slovenije (»jugoslovanski državni teritorij«), oba izraza pa podpomenka za slovensko Pomurje.⁷⁷ Slovenska krajina/Prekmurje mu je do neke mere vendar tudi narodnostni in ne le geografski pojem, saj je zanj značilno, da je to prostor, v katerem (večinsko) prebivajo »Slovenci nekdanje madžarske državne polovice«⁷⁸ – ni pa čisto jasno, *ali* so v tako »poimenovalno celoto« vključeni tudi »rabski Slovenci« na Madžarskem. Tudi France Stele ne razume Slovenske krajine kot kulturno-geografsko enotnega ozemlja,⁷⁹ zato pa je Slovenska krajina za Vilka Novaka zgodovinsko in kulturno nedvomno slovenski prostor med Muro in Rabo. Slovstveno delo pisateljev Slovenske krajine je literarno-zgodovinsko utemeljen del slovenske književnosti, jasno pomensko določitev pa moti dodatna Novakova misel, da je Slovenska krajina po letu 1919 prišla »na vseh področjih v območje slovenskega knjižnega jezika«⁸⁰ – gre za Novakovo nedoslednost, ki tudi dopušča sopomenskost Prekmurja in Slovenske krajine kot dvojnice za označevanje samoslovenskega ozemlja brez porabskih Slovencev, saj slovenski knjižni jezik v Porabju tudi po trianonu ni nadomestil javnega in zasebnega sporazumevanja v narečju.⁸¹

Zaradi takih pomenskih razlikovanj je potrebno natančneje oznakovno pojasniti pokrajinsko lastno ime Prekmurje – danes zaznamuje (1) največji južni del t. i. Slovenske krajine v Sloveniji, tj. skrajni severovzhodni del ozemlja Republike Slovenije severno od reke Mure/leva stran Mure, ki ga omejujejo tri državne meje: na zahodu avstrijska, na severu madžarska in na vzhodu hrvaška; (2) manjši severni del t. i. Slovenske krajine na Madžarskem, tj. slovensko Porabje, kjer živi slovenska manjšina na ozemlju severno od slovensko-madžarske meje na Goričkem od Tromejnika do Budincev, na vzhodu od Budincev do Monoštra, na severu reka Raba in na zahodu madžarsko-avstrijska meja; (3) najmanjši zahodni del Slovenske krajine v Avstriji, tj. Radgonski kot. Slovenska krajina, ki je označevala geografski prostor med rekama Muro (na jugu) in Rabo (na severu) ter Kučnico (na zahodu) in Veliko Krko (na zahodu), je bila po trianonu razdeljena na »slovensko Prekmurje« (Prekmur-

⁷⁶ Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 275.

⁷⁷ Ilešič, *Geografski pregled*, str. 5–7.

⁷⁸ Prav tam, str. 10.

⁷⁹ Stele, *Umetnost*, str. 21.

⁸⁰ Novak, *Slovstveno delo*, str. 34.

⁸¹ Jesenšek, *Prekmurski jezik*, str. 47.

je), »madžarsko Prekmurje« (Porabje) in »avstrijsko Prekmurje« (Radgonski kot).⁸² V interesni govorici strokovne zvrsti se danes v osrednjeslovenskem prostoru uporablja žargonska besedna zveza 'tam prek', ki se jo nedvoumno da razumeti kot (neuradno) sopomenko za Prekmurje v mejah Republike Slovenije. Prekmurci pa so še nekaj časa po združitvi z matičnim slovenskim narodom govorili, da so Slovenci z desnega brega Mure prihajali k njim iz Preka. Šlo je za prevedbo predloga 'prek' v samostalnik moškega spola 'prek -a', iz občnoimenskega sprevrženega samostalnika pa se je oblikovalo zemljepisno lastno ime, s katerim so Prekmurci označevali središnji slovenski prostor na desni strani Mure.

Prvotno je bilo Prekmurje sopomenka za Slovensko krajino/Slovensko okrogolino, tj. poimenovanje za geografski prostor med Muro in Rabo, na katerem so živeli Slovenci. Novotvorba je verjetno nastala na Štajerskem⁸³ kot narodopisni izraz za slovensko pokrajino na nekdanji ogrski strani Mure, tj. onkraj Mure.⁸⁴ »Prekmurci sami tega izraza niso potrebovali; kajti za nje njihova domovina ni bila prek (preko) Mure.«⁸⁵ Besedna zveza 'prek Mure/čez Muro' je bila podstava za novo občnoimensko tvorjenko ,prekmurje', ki se je sprevrgla v lastnoimensko obliko ,Prekmurje', tj. v individualno oznako zemljepisne pokrajine na levi/drugi strani Mure. Besedotvorno gre za izpeljavo iz predložne rodilniške zveze, tako da je ena sestavina govorne podstave ostala predložna, druga pa se je poobrazilila (,prostor/kraj prek Mure/čez Muro' > 'Prekmurje'). Besedotvorna podstava je: to, kar je prek Mure > prek-mur-je ,področje čez Muro, na drugi strani Mure'. Občnoimensko 'zagorje' je ,kraj onkraj gora, za gorami',⁸⁶ po naliki je občnoimensko 'prekmurje' ,kraj onkraj Mure, za Muro', lastnoimensko 'Prekmurje' je ,pokrajina onkraj Mure, za Muro, čez Muro'. Predlog z roditeljskim 'onkraj' prav tako izraža položaj na drugi strani česa ali premikanje v tak položaj: ljudje z onkraj meje/z onkraj Mure. Pleteršnik ima za tvorbeno soroden tip občni imeni 'prekmorje' ,das überseeische Land' in 'prekmorec' ,der Bewohner einer überseeischen Gegend'.⁸⁷

Slovenski pravopis⁸⁸ predpisuje za zemljepisno lastno ime Prekmurje dolgonaglašeni cirkumflektirani -ú (Prekmúrje -a s, zem. i. (û)), enako tudi za vse izpeljanke (prekmúrski -a -o (û), Prekmúrec -ca m s -em preb. i. (û), Prekmúr-

⁸² Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 275.

⁸³ Slavič, *Prekmurje*, str. 81.

⁸⁴ Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 273.

⁸⁵ Slavič, *Prekmurje*, str. 81.

⁸⁶ Snoj, *Etimološki slovar*, str. 474.

⁸⁷ Za lastnoimensko tvorjenko prim. npr. Ob-sotel-je pri Toporišiču, *Slovenska slovnica*, str. 157. Prim. tudi pisati prek roba = pisati na drugi strani roba/čez rob. Odití prek reke = oditi na drugo stran reke (izraža gibanje ali smer na drugo stran).

⁸⁸ *Slovenski pravopis*, www.fran.si (dostop: januar 2020).

ka -e ž, preb. i. (û), Prekmúrčev -a -o (û)). Predponsko obrazilo ni naglašeno (Prekmúrje -a s, zem. i. (û)), kar naj bi pomenilo, da se uporabnik ne zaveda več pomenske podstave besede (izpredložna izpeljanka), ali da je normodajalec sledil prevladujočim občnoimenskimi rešitvam, ki imajo praviloma naglas na neprvem zlogu. Zavedanje o izpredložni izpeljavi je v primeru 'Prekmurje' dovolj močno prisotno, posplošitev naglasnega mesta iz (praviloma) sprejemljivega občebednega ('prekmúrje') na lastnoimensko ('Prekmúrje') pa ni potrebna, saj (zemljepisna) lastnoimenskost ni odvisna od take naličke. Izpredložna zemljepisna lastna imena nimajo stalnega naglasnega mesta, niti niso praviloma naglašena na drugem zlogu, prim. npr. *Zagórje* (ob Savi) : *Zágorje* (blizu Šmarja pri Jelšah). Verjetno gre za razmerje osrednjeslovensko naglasno mesto : vzhodnoslovensko naglasno mesto. Priporočam naglas na predponi ('Prékmurje'), saj pri zemljepisnih lastnih imenih ne moremo govoriti o taki sistemski ustalitvi, ki je (praviloma) značilna za občnoimenskost; upoštevati pa je potrebno ustaljeno rabo v prekmurskem govornem območju, ki ni le ozko lokalna, ampak je vezana na celotno pokrajino, le-ta pa je razvojno-jezikovno imela nekoč svojo različico slovenskega knjižnega jezika.⁸⁹

OSEBNO LASTNO IME PREKMUREC

Posamezniško lastno ime prebivalcev pokrajine med Muro in Rabo je danes 'Prekmurec -a', feminativ 'Prekmurka -e', narečno ed.: 'Prekmürec/Prekmörec', mn.: 'Prekmürge, Prekmörge'; v preteklosti so bili zaradi upravno-politične odvisnosti od Budima (bili so del Kraljevine Ogrske, od 19. stoletja ogrskega dela monarhije) imenovani 'ogrski Slovenci' (razlikovalno od 'avstrijskih Slovencev', ki so bili v Avstro-Ogrski monarhiji pod dunajsko jurisdikcijo), »neki jim tudi pravijo Bolehneci, [...] sami pa si rekajo Slovene«⁹⁰ – to ime je zapisal že Števan Küzmič: »Sto de tak kráto nasim med Mürom í Rábom prebívajoucsim szlovenom të sz. Bo'ze knige na szvoj jezik, po sterom szamom li vu szvoji Prorokov i Apostolov píszmaj gucsécsega Bogá razmijo, obracsati?«.⁹¹ Peter Kozler jih je leta 1849 imenoval na Ogrskem živeči Slovenci/ogrski Slovenci in opozoril, da se sami imenujejo Slovenci, vendar pa »/t/e Slovence ogerske vradne pisma po zmoti Vandale, ali Vandali in po madžarsko Vandaluzok imenujejo in njih jezik je v diecezanskim imeniku Kiseške škofije (Stein am Anger, Sabaria) ko Vendo-slavica lingua zaznamovan«.⁹² Raič je 15. janu-

⁸⁹ Jesenšek, *Poglavja iz zgodovine prekmurskega*, str. 37–39.

⁹⁰ Raič, *Črtice*, str. 54.

⁹¹ Küzmič, *Predgovor*, §14.

⁹² Kozler, *Slovenci na Ogrskim*, str. 220. *Slovenija*, let. 2, št. 55, 10. julij 1849.

arja 1962 v Novicah to zмотo popravil – v slavilni pesmi o Slomšku je Slovence na levi strani Mure imenoval Prekmurci, tako da je pesniško izrazil njihovo povezanost z matičnim slovenskim narodom: »V slavni beli gradič, veličastni prestol Antonov:/Hrupne Mure sopot, ki veže Prekmurce z nami;«⁹³ Zmotno ime Vandali so v prekmurskem prostoru po madžarskih in nemških predlogah sprejeli nekateri slovenski pisci, med njimi tudi Košič v krajšem razmišljanju, ali živijo na Madžarskem Vandali.⁹⁴ Po Schützovi splošni svetovni zgodovini⁹⁵ je navedel različne lastnoimenske izpeljanke 'Vandali', 'Vindusi', 'Vendusi', 'Vindilusi', 'Vinilusi' za imenovanje »panonskih Slovakov«, »ilirskih Slavoncev« in prekmurskih Slovencev, tj. po Košiču »Vandalov«. Vandali naj bi bili na madžarska sopomenka za nemški izraz 'Windisch', zato je Košič, izhajajoč iz sodobnega madžarskega pedagoga in topografa Kunitsa,⁹⁶ napačno sklepal, da so Vandali na Madžarskem zelo star narod, potomci (1) ljudstva, ki ga je cesar Konstantin Veliki v 4. stoletju naseli v Panoniji ali pa (2) afriških Vandalov. Zanimivo je, da je Košič za napačno teorijo naštel več »zgodovinskih dokazov«, med drugimi npr. delo madžarskega kardinala in zgodovinarja Josepha Innocenta Desericija (1702–1765),⁹⁷ v katerem je zapisano, da ob madžarsko-spodnještajerski meji živijo Vandali. Sklicuje se tudi na Karla Gottliba von Windischa (1725–1793), bratislavskega senatorja in župana, madžarsko-nemškega pisca, ki je leta 1780 prav tako mislil, da v Slovenski krajini (tractus Totság) prevladujejo Vandali.⁹⁸ Kot zanimivost pa dodaja še svoje opažanje, da sombotelski profesorji imenujejo učence iz Slovenske krajine (Tótság) za Vandaluse.⁹⁹

Košič je mislil, da so Vandali zelo star narod, ki je v Panoniji prebival še pred prihodom Madžarov. Ker so Madžari ob prihodu v panonski prostor v bojih premagali in pobili vse Moravane, ki »so obračali v ustih besedice to-to« (od tod naj bi Madžari imenovali Slovane Tót), so se Vandali zbal, da jih bo doletela enaka usoda, zato so sebe začeli imenovati 'cslovik', s tem pa so omilili pomen 'szlovin', ki je »motil« Madžare. Košič je pripisoval besedama 'slovin' in 'človik' precej podoben pomen, »ime Slavi-Vindi pa so Slovincem vzdeli nekje drugje«. Za popolni sopomenki je imel besedi 'Vandali' in 'Vind', vendar pa je bila ta zмотa posledica njegovega slabšega poznavanja zgodovine¹⁰⁰ in nejasnosti med splošnim in ožjim poimenovanjem 'Slovin' in 'Vandalus'.

⁹³ Raič, *Slava*, str. 17.

⁹⁴ Košič, *Vannak-e Magyar*, str. 71–79.

⁹⁵ Schütz, *Allgemeine Weltgeschichte*, str. 92, 237, 287.

⁹⁶ Kunits, *Topographische Beschreibung*, str. 48.

⁹⁷ Desericus, *De initiis*. Pestini, 1760.

⁹⁸ Windisch, *Geographie I*, str. 329.

⁹⁹ Novak, *Jozef Košič*, str. 12–13.

¹⁰⁰ Fried, *O življenjski poti*, str. 76.

Madžarih so imeli o Tóti, torej o Slovanih nasploh, ustaljeno slabo mnenje, ki se je kazalo tudi v reku Tót nem ember (Slovan ni človek).¹⁰¹ Od kod prihaja madžarsko poimenovanje »ogrskih Slovencev« za Vandale, ni čisto jasno, dejstvo pa je, »da že sredi osmega stoletja stari kronisti z imenom Vandali zaznamujejo prebivalce stare Panonije: Obre in Slovane.«¹⁰² Poimenovalna zmeda se je pri Slovencih pojavila že v prvi slovenski slovnici (1584), ko je Bohorič ljubiteljsko etimologiziral ime naroda Slovani/Slavi ('Slavorum') kot izpeljanko iz samostalnika 'slava', tj. po slavni delih, torej slavni narod, in je nekritično prevzel starejše nemške in latinske pisce,¹⁰³ tako da je za isto ljudstvo imel Hene, Venete/Venede, Vinde, Vandale in Slovane. Prekmurskih Slovencev ob Štajercih, Koroščih in Kranjcih sicer ni omenjal, jih je pa z oznako 'Bezjaki' nesluteno umestil med kajkavce in Spodnještajerce. To nedoslednost je popravil Števan Küzmič v Predgovoru k *Nouvému Zákonu* (1771), ki ga je »nasim med Mürom i Rábom prebívajoucsim szlovenom« prevedel »z grcskoga na sztári szlovenszki jezik«, tj. v »nasi Vogrszki szlovenov jezik«. Za en narod je prepoznal Kranjce, »zdolny/e/ Stajercz/e/« in »naš/e/ Vogrszk/e/ vu 'Zeleznoj, Szala i Somoczkoj sztolici bodoucs/e/ szloven/e/«. Danes v šomodski županiji ni več Slovencev, ki jih je Küzmič poznal v 18. stoletju in se je še okoli sto trideset let kasneje z njimi srečal Trstenjak ter zapisal, da je v slovenski vasi Taranj po podatkih ljudskega štetja leta 1900 živelo še 1.597 Slovencev. Trstenjak je na terenu ugotovil, da »se ti ljudje ne zavedajo svoje narodnosti v našem smislu besede«, vendar pa ohranjajo slovensko prekmursko tradicijo svoje »prejšnje domovine«, čeprav nimajo stikov z rojaki in »občujejo največ z Madžari«, ki močno vplivajo na njih.¹⁰⁴ Poročal je o »peščici Slovencev«, ki so se v protireformacijskem času umikali prek Rabe proti Veliki Kaniži, kjer so ustanovili slovensko cerkveno občino. Šurd je za nekaj časa postal narodno središče šomodskih Slovencev, o katerih »vemo to gotovo, da v tisti dobi, ko so ostavili svojo staro domovino, niso znali nič madžarski in da so se novega jezika učili v novi domovini.«¹⁰⁵ Košič o njih ni poročal in verjetno tudi ni vedel, da v vasi Taranj v šomodski županiji še leta 1824 živijo Slovenci; navedel pa je, da na Madžarskem prebiva 40.800 Slovencev,¹⁰⁶ in sicer 28.668 v Železni žu-

¹⁰¹ Slavič, *Prekmurske meje*, str. 92.

¹⁰² Gruden, *Zgodovina*, str. 545–546.

¹⁰³ »Quotguot autem haetenus historias conscripserunt [...].« Bohorič, *Articae horule*, str. 18/Praefatio.

¹⁰⁴ Trstenjak, *Slovenci*, 22. februar 1905.

¹⁰⁵ Trstenjak, *Slovenci*, 9. marec 1905.

¹⁰⁶ Številka je nenavadno nizka, saj je Trstenjak na začetku 20. stoletja sklepal, da v tem prostoru živi skoraj dvakrat več Slovencev: »Na tej zapadni strani Ogrskega torej, v železni, zaladski in šomodski stolici, živi danes okoli 70.000 Slovencev. Odrngani od ostalih Slovencev, zemljepisno ločeni, od svojih gospodarjev pa tlačeni in narodno zatirani, životarijo samo in se opirajo samo na svojo pomoč. Trstenjak, *Ogrski Slovenci*, str. 173.

paniji in 12.132 v Zalski županiji.¹⁰⁷ Prav tako se ni skliceval na prekmurskega protestanta Števana Küzmiča in na njegov prekmurski prevod nove zaveze, v katerem je Küzmič napačno dodal, da so Slovenci »osztánki ovi Vandalusov«, ki so v sorodu z Vlahi, germanskimi in »afriškimi« Vandali. Pri tem je šlo za nekritično povzemanje iz tuje literature, ki ali ni dovolj natančno poznala in predstavljala slovenskih kulturno-zgodovinskih razmer v Prekmurju (literatura v latinskem in nemškem jeziku), ali pa je bila orodje v rokah madžarske asimilacijske politike. Madžari in Nemci so to znali izkoristiti v obdobju dualizma, ko so si izmislili vendsko in vindišarsko teorijo in z njima »dokazovali«, da prekmurski in koroški Slovenci niso del matičnega slovenskega naroda.¹⁰⁸

Latinsko-nemška lastnoimenskost, ki je označevala prvotne prebivalce in pokrajino med Muro in Rabo, se je različila zaradi glasovnih zamenjav, saj so tuji zapisovalci domačili slovanske/slovenske glasove s svojimi (naj)bližjimi. Tako so »nastala« in se pomešala lastna imena Veneti/Venedi, Heneti, Vendi/Vindi, Wendi/Windi in Vandali, vendski teoretiki pa so hoteli Vende (prekmurske Slovence so imenovali 'Vendek') pomadžariti, ker naj bi bili zgodovinsko gledano potomci Keltov ali celo poslovenjeni Madžari. Košič je v madžarsko pisani razpravi o Slovencih na Ogrskem¹⁰⁹ svoje rojake leta 1824 imenoval 'vendski Toti', v slovnici pa je že zapisal dvojnico Sloven/Vandaluš: »– escse i szvojo krv, ali 'sitek gorialdúvati', je kak plemenita naszládnoszt, tak i vrejdnoszt za ednoga právoga Szlovena (Vandalusa)«,¹¹⁰ čeprav je na naslovnici le stara pridevniška izpeljanka 'Vandalszka Vuszta' (Krátki návuk vogrskoga jezika za zacsetníke. Na Vandalszka Vuszta preneszeni). Stanka Vraza je madžarska slovnica za Slovence v Prekmurju tako vznemirila, da je Košiča dal »na pranger rodoljubja«¹¹¹ in mu je v sonetu z ostro primero očital raznarodod-

¹⁰⁷ Košič, *O Slovencih*, str. 17.

¹⁰⁸ Slavič, *Prekmurske meje*, str. 91–92, 95.

¹⁰⁹ Madžarski naslov Košičevega rokopisa (objavil ga je Čaplovič najprej leta 1824, nato ponovno 1829, v nemščini pa še 1829) je A Magyar Országí Vendus-Tótokról. Vilko Novak ga je prevedel v O venduških Totih na Madžarskem (Novak, *Jožef Košič*, str. 9), nato še kot O vendskih Tóti (Slovanih) na Madžarskem (Novak, *Izbor*, str. 75), kar kaže na določeno poimenovalno zadrego, Marija Bajzek (Košič, *O Slovencih*, str. 17) pa se je leta 1992, ko je besedilo prevedla v slovenščino, odločila za posodobljeno izrazoslovje O Slovencih na Ogrskem: Vendus-Tóto = Slovenci; sledila je Košiču, ki je lastno ime Vandalus nadomestil z besedno zvezo Vendus-Tóto (vendski Slovani/Toti), ki označuje prekmurske Slovence (vendski Slovani = prekmurski Slovenci), tj. Slovence na Ogrskem: »To ljudstvo imenujejo Madžari tudi Vandalus, toda napačno, saj je bolj primeren naziv *Vendus-Tótok* ali pa *Slovenci*, kakor se sami imenujejo. Del njih se imenuje tudi Bőmhéci, toda ne celoten narod, kakor je to gospod profesor Bitnitz na 62. strani 3. zvezka Tudományos Gyűjteménya iz leta 1829 napačno trdil.« Košič, *O Slovencih*, str. 17.

¹¹⁰ Košič, *Krátki návuk*, str. VII. Prim. tudi: »Orszag , v-sterom mi Szlovenye prebivamo, sze imenuje Vogrski od po Vogrskom gucsecsih Vougrov, steri szo z-Asie szem prišli.« Košič, *Krátki návuk*, str. VIII.

¹¹¹ Just, *Veršúši*, str. 46

valne namene («Prej vranin krik do včili se slaviči,/Slovenč kak z madjarino bo se davil!) ter ga obtožil, da z nezdgovinskim lastnim imenom ‘Vandal’ jemlje prekmurskim Slovencev narodno zavest in narodnost («Hoj, Košič, Košič, zvrženi Vandala! [...] kaj gnusno madjarino bi učila/Slovenka sina, strup mu zizat dala?»).¹¹² To je bila preostra obsodba, saj Košič napačne rabe lastnoimenskosti in madžarske slovnice ni povezoval z madžarizacijo prekmurskih Slovencev, ampak je le nekritično prevzel od tujcev zapisane izraze, ki so bili v ogrskem prostoru splošno sprejeti. Tako je že npr. v 8. stoletju v letopisu *Annales Alamannici*, ki so ga kasneje pogosto prepisovali, zahodna Panonija imenovana Vandalija, njeni prebivalci pa Vandali: »Et Pipinus rex Langobardorum cum ipsis Langobardis et Bauguariis perrexit in regionem Wandalorum, et ipsi Wandali venerum obviam illi [...]«¹¹³ Košičevo pripočilo, da je za ogrske Slovence ob materni slovenščini potrebno in koristno tudi dobro znanje državnega jezika, tj. madžarščine, ni bilo tuljenje v rog »orsakih očakov«, ampak je šlo za sprejemanje objektivne stvarnosti in upoštevane razmer, da prekmurski Slovenci za sporazumevanje v madžarskem upravno-političnem okolju potrebujejo tudi znanje madžarskega jezika. Košič s prevodom madžarske slovnice Imreta Szalaya ni želel jezikovno asimilirati Prekmurcev in slovenskega jezika zamenjati z madžarskim, ampak je delo opravil s poštenim namenom, da bi slovnica v slovenskem jeziku neposredno koristila njegovim rojakom pri (jezikovnem) vzgajanju: »Ob takratnem povsem praktičnem pomenu prevoda Košičeve madžarske slovnice moramo opozoriti tudi na njegov velik pomen za slovensko jezikoslovje.«¹¹⁴ Šlo je za oblikovanje prve prekmurske slovniciške terminologije primerjalno ob že uveljavljenem latinskem in tudi deloma madžarskem izrazju. To je bilo pionirsko delo¹¹⁵ na področju prekmurskega slovničarstva in madžarsko-slovenskega slovaropisja – celoto strokovnih izrazov¹¹⁶ je zbral v abecedno urejenem dvojezičnem slo-

¹¹² »Hoj, Košič, Košič, zvrženi Vandala!/Na kečemečkih pašah te kobila -/Slovenka ne v Slovenskem te rodila,/al te noseč se v magarca v gledala.// Pa kaka nora misel ti nastala/v možganih gnilih, ki se kdaj splodila,/kaj gnusno madjarino bi učila/Slovenka sina, strup mu zizat dala?// Zastonj ti trud ves. Se smeje ti čedni;/bičjejo pa te satirni biči,/z rešetkom vodo grabiš in boš grabil.// Na priklad ti posluhni in pogledni:/Prej vranin krik do včili se slaviči,/Slovenč kak z madjarino bo se davil!« *Vraz, Slovenska djela I*, str. 149.

¹¹³ Kos, *Gradivo I*, str. 336.

¹¹⁴ Bajzek-Lukač, *Krátki Návuk*, str. 188.

¹¹⁵ Košič je v delu *O Slovincih na Madžarskem (A' Magyar Országí Vednus-Tótokról)* sicer omenil, da naj bi evangeličanski duhovnik Mihal Barla »pripravil vendsko slovnico, vendar tudi ta leži v rokopisu«. Vprašanje je, ali se je terminološko zgledoval po njej, saj je danes izgubljena. Košičevo prekmursko slovniško izrazje se razlikuje od osrednjeslovenskega, kar kaže, da se ni zgledoval po npr. Vodniku (Bajzek-Lukač, *Krátki Návuk*, str. 189) ali Pohlínu, tudi ne po štajerskih slovničarjih Zagajšku, Šmigocu ali Dajnku.

¹¹⁶ Marija Bajzek Lukač je izpisala po abecednem redu 189 prekmurskih slovničnih izrazov iz Košičevega slovarčka, ki obsega približno 1.500 gesel (Bajzek-Lukač, *Krátki Návuk*, str. 191–193).

varčku (Roucsna Kniga níkih korenástih i penjástih Vogrskih Rejsih) na koncu slovnice in tako pokazal, kako lahko prekmurske zbirke besed prehajajo v urejen slovarski sestav. Prvo tako (skromno) zbirko je leta 1790 sestavil Mikloš Küzmič v abecedniku ABC kni'sicza na národní soul haszek – v njej je opazen vpliv madžarskega besedja, ki pa je prilagojeno glasoslovni in oblikoslovni podobi prekmurskega jezika.¹¹⁷ Košičev slovar nadaljuje tradicijo takega besedja in kaže, da je bila prekmurščina prevzemalni jezik v razmerju do madžarščine na tistih področjih, ki jih je določala politično-gospodarska odvisnost od Madžarov in iz tega izhajajoča kulturno-jezikovna stičnost.

Košič je v gornjeseniški cerkvi maševal slovensko in si je prizadeval za napredek slovenskega naroda, literature in kulture ter razširjanje slovenske zavesti, tako da je »ljubosumno varoval svoje slovensko ljudstvo« pred izgubo slovenskega jezika in vere: »To se kaže tudi v tem, da je ob 75-letnici svojega življenja zaprosil za kaplana, čigar materni jezik mora biti slovenski.«¹¹⁸ Raič ga je zato postavil za vzgled vsem drugim duhovnikom v Prekmurju: »On bi naj bil ogledalo mnogim našim dušnim pastirjem, ki imajo menje let, pa se malo ali ničesar ne trudijo za napredek našega naroda in slovstva, nego živarijo, kakor zelišče ali drevo, ne marajo za vse drugo, kar se godi okoli njih, kar se godi z našim zapuščenim in ubogim narodom, čegar likarji bi naj bili duhovniki.«¹¹⁹ Konec tridesetih ali najkasneje v štiridesetih letih 19. stoletja je Košič opustil nezagodovinski lastnoimenski obliki 'Vandalus' in 'Vend' ter ju nadomestil s 'Sloven' (tudi v naslovu), najprej v rokopisu Sztarine 'seleznih ino Szalaszkih Szlovenov, nato tudi v nedeljskem učbeniku ok. leta 1845 Zobriszani Szloven i Szlovenka med Mürov i Rabov.

Bleiweis je 4. septembra 1844 v Novicah objavil pesem Koseskega Slovenja presvitlimu, premilusltljivimu gospodu in cesarju Ferdinandu prvemu, v kateri se je v osredneslovenskem prostoru prvič pojavilo zapisano lastno ime 'Slovenja'. Opozarjam na Košičevo novotvorbo, tj. feminativ 'Slovenka', v času ko se je v osredju uporabljala le moška slovnična oblika, ki je bila nezaznamovana tudi za ženski spol. Koseski ni imel niti nadomestnega parnega poimenovanja ženskega spola k moškemu, npr. le 'sini slovenski', Košič pa je že zapisoval moška in ženska imena: »Naši Szlovenje in Szlovenke pa szo szpomenek toga negda radi romali k csüdapunoj Marii Materi bošoj, sze dendenes vszako leto na Malo Mešo ali na den narodjenja blažene Divice Marie vnogo lüdih vküp szpride na Tissini, kder sze radi szpovedo [...].«¹²⁰

¹¹⁷ Jesenšek, *Poglavja iz zgodovine prekmurskega*, str. 208–217.

¹¹⁸ Smej, *Življenje in pomen*, str. 58.

¹¹⁹ Raič, *Črtice*, str. 62.

¹²⁰ Košič in Gruden, *Starine*, str. 17.

OBCNOIMENSKOST

Podobno kot pri lastnoimenskosti se je zatikalo tudi pri občnoimenskosti. Knjižni jezik so prekmurski Slovenci dobili v 18. stoletju, pred tem pa so v cerkvi uporabljali kajkavske knjige in jim je bila kajkavščina nadomestni knjižni jezik, ne pa tudi jezik cerkve – bogoslužje je bilo ves čas slovensko, cerkev in prekmurska duhovščina pa sta bila stebra slovenstva v pokrajini med Muro in Rabo tudi, ko je del prekmurskega katolištva cerkveno-upravno usmerjala zagrebška škofija. Kajkavski duhovnik in cerkveni pisec Nikola Krajačević (1581–1653) je leta 1651 prevedel Szvete evangeliome, ki so bili vse do 18. stoletja prekmurskim duhovnikom predloga za cerkvena berila. Za tisk je pripravil tudi Molitveno knjižico (druga izdaja 1640, ponatis 1657) in Katekizmus detcsiyi (1651), ki pa med prekmurskimi Slovenci nista bili tako razširjeni kot lekcionar iz leta 1651, kar kaže, da so sprejeli le najnujnejše tuje knjige (svojih še niso imeli) za opravljanje božje službe – panonska kajkavščina jim je bila bližja kot osredneslovenska kranjščina. Kajkavci so svoj jezik takrat imenovali slovenski, enako tudi škofijo – Krajačević je na naslovnici svojega lektionarja¹²¹ s pridevnikom 'slovenski' imenoval zagrebško škofijo (szveta Czirkva Zagrebecska Szlovenzka) in črkopis (szlovenzem szlovom), pred tem pa že leta 1640 v drugi izdaji (prva je izgubljena) Molitvenih knjižic¹²² tako tudi kajkavski jezik (szlovenzkoga jezika). Slovenski jezik je bilo uradno ime za kajkavski knjižni jezik (szlouenzki iezik), ki ga je normiral Vramec v Kroniki leta 1578 (Kronika vezda znovich zpravljena kratka szlouenzkim iezikom po d. Antolu pope Vramcze) in Postili leta 1686 (Postilla na vzse leto po nedelne dni vezda znouich szpraulena szlouenzskim iezikom. Po Antolu Vramcze); enako je bil npr. Zrinski slovenski ban, tj. slavonski in hrvaški.¹²³ Prekmurci so zato svoj knjižni jezik, ki so ga normirali v 18. stoletju, imenovali 'stari slovenski'¹²⁴ jezik, in sicer razločevalno od (kajkavskega) slovenskega jezika.

Küzmič se je v Predgovoru k Nouvemu Zákonu razveselil, da imajo sedaj »med Muro in Rabo prebivajoči Sloveni«¹²⁴ prevedeno sveto pismo v materinščino, tj. v »svoj jezik«, ki ga je ponosno imenoval »naš vogrskih Slovenov

¹²¹ Szveti evangeliomi koteremi szveta Czirkva Zagrebecska Szlovenzka okolu godiscsa po nedelye i szvetke sive, z-iednem kratkem catechismusem za nevmetelne lyudi hasznovitem, szvetloga ... gozpodina Petra Petreticsa, biskupa Zagrebecskoga oblaztjum i ztroskom i szlovenzkem szlovom na szvetlo vun dani i stampani. Vu Nemskom Gradcze pri Ferencze Widmanstadiuse stampare, na jezero ssezt ztopetdeszet i pervo leto.

¹²² Molitvene knyisicze vszem Christusevem vernem szlovenzkoga jezika priztoyne i ha'znovite. Z-Dopuscsenjem Gornyeh, drugocs obilneh pizane i stampane Vu Posone 1640, (S. l.) 1657.

¹²³ Jesenšek, *Poglavja iz zgodovine prekmurskega*, str. 55.

¹²⁴ Nouvi zákon ali Testamentom goszpodna nasega Jezusa Krisztusa zdaj oprvics z grcskoga na sztári szlovenszki jezik obrnyeni po Stevan Küzmicsi Surdánzskom F.

jezik« in pozval svoje rojake, naj razumejo, »ki ete Nouvoga Zákona sz. Szlovenszke knige v tvojem maternom jeziki stés, ali je steo bodes: szkak veliko hválo-dávanyem tvojega Boga dobrouto cziilou nezracsúnano mores zvisávati i csesztiti.«¹²⁵ Gre za prvič zapisano misel o dvojničnem razvoju slovenskega jezika in soobstajanju kranjske ter prekmurske jezikovne različice.¹²⁶ V prvi prekmurski tiskani knjigi je Temlin še iskal pravi izraz za prekmurski knjižni jezik, tako da je (kajkavsko) besedno zvezo 'slovenski jezik' razširil s svojilnim zaimkom 'naš' (vu nassem szlovenszkom jeziki) in tako že opozoril na razlikovalnost.¹²⁷ To je še poudaril s poimenovalno dvojnico 'čisti slovenski jezik', ko je v predgovoru zapisal, da je »katechismus vkristussi pocsivajécsega D. M. L. ksteromi szejje vecs nikeliko hasznoviti, naime pak máloi Deczi potreibni redóv priverglo, sztáksov pászkov, zkákov szem naibole mogau, na csízti szlovenszki jezik preloso«.¹²⁸

Pred zelo težko poimenovalno odločitvijo se je v 19. stoletju znašel protestantski pisec Janoš Kardoš. Odločil se je, da bo izpolnjeval državljanske obveznosti do Ogrske monarhije, saj je verjel, da se bo protestantizem med prekmurskimi Slovenci obdržal le pod Madžari, ki so financirali tiskanje vseh njegovih knjig. Slovenskega jezikovnega vprašanja ni želel zaostrovati, zato je iskal srednjo pot, tako da se je sicer izogibal oznaki 'vendski' jezik in 'vend slovenske' knjige, pridevnik 'slovenski' pa je uporabljal zelo previdno, npr. v naslovu Szlovenszke nove knige cstenya (1872) v zelo širokem pomenskem polju, ob odnosnicah 'narod', 'ljudstvo', 'dežela' pa je raje uporabljal svojilne zaimke 'moj', 'naš', 'svoj' ali narodnostno nezaznamovane pridevnike 'ljubljeni', 'krščanski', 'izbrani'.¹²⁹ Taka previdnost pa se mu je posmrtno maščevala. Mikola in Melich sta mu leta 1919 na pogajanjih o (ne)priključitvi Prekmurja h Kraljevini Jugoslaviji podtaknila idejo o nedeljivem madžarskem narodu in sta z njegovim jezikom¹³⁰ – Kardoš je vztrajal pri stari knjižni prekmurščini tudi po pomladi narodov, ko se je slovenski knjižni jezik poenotil¹³¹ – poskušala zanimati dvojnični razvoj slovenskega knjižnega jezika ter tako uveljaviti vendsko teorijo ter »dokazati« neslovenskost prekmurskega jezika. Madžarska potujčevalna politika je še tik pred razpadom Avstro-Ogrske razširjala neznanstveno vendsko teorijo, po kateri prekmurskih/ogrskih Slovencev na Ogrskem ni, ampak med Muro in Rabo živi le nekaj vendsko govorečih Ogrov, ki niso slo-

¹²⁵ Küzmič, Predgovor, *Nouvi Zákon*, §16.

¹²⁶ Jesenšek, *Poglavja iz zgodovine prekmurskega*, str. 85.

¹²⁷ Prav tam, str. 93.

¹²⁸ Temlin, *Mali katechismus*, str. 9.

¹²⁹ Jesenšek, *Poglavja iz zgodovine prekmurskega*, str. 104–106.

¹³⁰ Jesenšek, *Prekmurski jezik*, str. 86–91; Jesenšek, *Poglavja iz zgodovine prekmurskega*, str. 102–110.

¹³¹ Jesenšek, *Poglavja iz zgodovine prekmurskega*, str. 39–40.

venske ampak vendske narodnosti in govorijo vendski jezik.¹³² Vendski jezik je sicer podoben slovenskemu, vendar med »obema jezikoma je razlika skoro tako velika kakor med francoščino in italijanščino«. ¹³³

Neznanstveno razmišljanje o prekmurskem jeziku je bilo značilno tudi za Košiča, ki je pomešal Slovence in Vende in tako ni mogle »dokončno določiti«, kateri jezik govorijo njegovi prekmurški rojaki. Prekmurščina se mu je zdela svojevrsten jezik, ki se je razvil iz »prvotnega slovanskega (tót) jezika«, vendar je razlikovalna do slovaščine in hrvaščine. Slovenci, tako je imenoval ljudi, ki prebivajo med Muro in Rabo, govorijo slovenski jezik, vendar ne tak kot na Spodnjem Štajerskem, Koroškem ali Kranjskem. Jasen pogled na enoten jezik na levi in desni strani Mure mu je oteževala tudi okoliščina, da se prebivalci na desni strani Mure še niso imenovali Slovenci (tudi svojega jezika še niso imenovali slovenščina), ampak so še vztrajali pri deželnih lastnoimenskih poimenovanjih. Kljub temu pa je Košič tako rekoč sočasno kot osrednjeslovenski pisci začel uporabljati izraz 'slovenšina', ki ga je zapisal v Starinah po letu 1845, najverjetneje po Kremplovem vzoru: »Zdaj je obcsinszka veszela miszeo nasztala, pokedob je Szlovensina lutheransztva resena, zdaj vsi Szlovenje pred 131 lejtmi razcepani z szilov, znouva v edno dühovno rodbinsztvo vdrüseni, ednoga szercza ino edne miszli bodejo.«¹³⁴

Košič je ločeval prekmurske govore, ni pa še zaznal prekmurske in drugih slovenskih narečnih skupin, čeprav je opozarjal na jezikovno vnašanje v stičnem štajersko-prekmurskem prostoru, kjer Slovenci (tj. Prekmurci) »više ob Muri proti Radgoni štajercijo« svoj slovenski jezik, ki še ni dovolj omikan, in se razumejo z Vindi (tj. Štajerci, Korošci in Kranjci).¹³⁵ Podobnost med štajersko in prekmursko jezikovno različico so poznali tudi štajerski pisci, zato je Peter Kozler leta 1853 na Zemljovid slovenske dežele in pokrajin vrisal celotno Prekmurje s slovensko zapisanimi imeni vasi od Mure do Rabe, npr. Belatinci, Bogojnjina, Kobilje, Bodinci, Sutinci; Gornji in Dolnji Senik, Slovenska ves in Števanoci vse do Monoštra (S. Gothard): »Jezik ogerskih Slovencev je jeziku bližnjih štajerskih Slovencev nar bolj enak. Tode se tudi v več narečij razdeli; in vsaki kraj jo drugači zavija, kakor bolj se Madžarom, Nemcem ali Hervatom približuje. Nar bolj se loči od drugih narečje prebivavcev v doljnim Sineku in v Štefanovcih, kjer besede zlo potegujejo.«¹³⁶

¹³² Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 436.

¹³³ Prav tam, str. 355.

¹³⁴ Košič, Gruden, *Starine*, str. 58.

¹³⁵ Košič, *O Slovencih*, str. 32.

¹³⁶ Kozler, *Slovinci*, str. 232.

JEZIK PREKMURSKIH KATOLIČANOV IN PROTESTANTOV

Prekmurski jezik je bil deloma razlikovalen tudi med slovenskimi katoličani in protestanti. Protestanti niso brali knjig iz slovenskega osredja in so v cerkvi ohranjali »najbolj pristno prekmurščino«. ¹³⁷ Jezik prekmurskih protestantov je ostajal bolj arhaičen, katoličani pa so jezik v cerkvi soočili z osrednjeslovenskim. Poznali so kranjske in štajerske molitvenike, po letu 1851 pa so stiki postali še bolj neposredni z branjem mohorjank in predvsem Koledarja Mohorjeve družbe, ki je začel izhajati leta 1858. Mohorjeve knjige je v Prekmurju začel uradno razširjati kaplan iz Beltincev Štefan Žemlič leta 1868; leta 1874 so jih lahko brali že na Dolnjem Seniku in leta 1875 tudi na Gornjem Seniku. Do prve svetovne vojne je prišlo v pokrajino med Muro in Rabo do 50.000 knjig; leta 1871 je imelo današnje Porabje 27 konec 19. stoletja že 78 naročnikov, ¹³⁸ pred svetovno vojno pa je bilo v Prekmurju okoli 200 Mohorjevih družbenikov. ¹³⁹ Ti so torej čitali pismeno slovenščino. « Mohorjeva družba je bila za Prekmurce zelo pomembna, saj jih je začela združevati z matičnimi Slovenci – duhovno povezovanje s knjigo in besedo (de facto) je napovedovalo tudi kasnejšo upravno-politično in geografsko združitev (de iure) v eni državi. Slovenska mohorjeva knjiga je prvič po prihodu Madžarov v panonski prostor dejansko združila Slovence na levi in desni strani Mure, trianonska pogodba pa je to tudi uradno potrdila. Prvi zunanji znak te združitve je bil enotni slovenski knjižni jezik, t. i. novoslovenščina, ki so se je Slovenci v ogrskem delu monarhije naučili »skoro edinole s čitanjem knjig Družbe sv. Mohorja in slovenskih molitvenikov«. ¹⁴⁰ Velikega pomena Mohorjeve družbe se je zavedal tudi Štefan Kühar, ki je leta 1913 pisal glavnemu tajniku Mohorjeve družbe: »Ar ka je moja želja? Ka bi naši Slovenci bole polübilni vaše knjige. Ar vij ste močni, vij telko date na edno leto, ka dojde na celo leto za četeti, ka mi siromaki nemremo včiniti. [...] Moj cio je: naj naše lüstvo dobre knjige ma domá. Vogrskih či de mejlo i razmilo, mene de to tüdi veselilo. [...] Pri našem lüstvi v to formo i vsigdar največ lahko včini slovenski jezik, slovenskoga jezika knjige, vaše knjige.« ¹⁴¹

Prekmurski jezik, predvsem njegova knjižna oblika, se je ohranjal v prekmurski cerkvi, v začetku 20. stoletja pa tudi v Kleklovih Novinah, ki so spodbujale slovensko narodno zavest, priporočale branje in naročanje slovenskih

¹³⁷ Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 465.

¹³⁸ Kuzmič, *Slovenske knjige*, <http://www.pomurski-muzej.si/izobrazevanje/gradiva-pomurja/gradivo/slov.-knjige-mohorjeve-druzbe> (dostop: januar 2020).

¹³⁹ Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 354.

¹⁴⁰ Prav tam.

¹⁴¹ Kuzmič, *Slovenske knjige*, <http://www.pomurski-muzej.si/izobrazevanje/gradiva-pomurja/gradivo/slov.-knjige-mohorjeve-druzbe> (dostop: januar 2020)

knjig ter nasprotovale madžarski raznarodovalni politiki.¹⁴² Iz verskega in kulturnega lista so se oblikovale v prvi pomemben politični časopis prekmurskih Slovencev.

Podobno narodnozavedni so bili ves čas tudi protestantski duhovniki, ki so skrbeli za duhovno rast in izobrazbo prekmurskih evangeličanov z bogoslužjem v starem prekmurskem jeziku, prirejanjem, prevajanjem in tiskanjem cerkvenih verskih ter šolskih knjig v materinščini. Prekmurska slovenska knjiga in slovenski jezik v cerkvi sta bila tudi njihovo najmočnejše orožje v boju proti nasilni madžarizaciji in pri ohranjanju slovenstva med Muro in Rabo. Govorjeni pridižni jezik je stoletja ohranjal prekmursko (nad)narečje in je bil v 18. stoletju tudi dovolj trdna osnova za oblikovanje prekmurskega (starega slovenskega) knjižnega jezika, ki je rasel od Temlinovega katekizma (1715), anonimnega abecednika, lahko da ga je sestavil Mihael Kerčmar (1725), Severjevega Reda zveličanstva, tj. pietističnega učbenika z vprašanji in odgovori (1747), do prvega slovenskega prevoda svetega pisma iz originalnega jezika, tj. Küzmičevega Nouvega Zákona (1771), v katerem je bila normirana prekmurska različica slovenskega knjižnega jezika. Aleksander Terplan, puconski protestantski duhovnik, je npr. izrazil ljubezen in skrb za duhovno rast prekmurskih Slovencev ter blaginjo slovenskega naroda v Molitvi pred oltarom (1836): »Vera, lübézen, vüpanye/Naj eti má sztánek szvoj;/Mír, radoszt, iszkú vtisanye/Naj tü nájde národ tvoj:/Tü sze naj pozdigne sz-práha/Dü nas na sztan díke tráha./Na szvét nemrtelnosztí«. ¹⁴³

POENOTENJE SLOVENSKE KNJIŽNE NORME

Prekmurski katoliški in protestantski pisci so do sredine 19. stoletja pisali knjige v starem slovenskem jeziku, tj. v prekmurski različici slovenskega knjižnega jezika,¹⁴⁴ v osrednjeslovenskem jezikovnem prostoru pa se je v 16. stoletju oblikoval kranjski tip knjižne slovenščine. Dvojnični razvoj slovenskega knjižnega jezika¹⁴⁵ je v alpskem in panonske jezikovnem prostoru do pomladi narodov ohranjal dve »razlikovalni strukturi jezikovnih ravnin slovenskega jezika«. ¹⁴⁶ Osrednje- in vzhodnoslovenski jezik sta imela opazno razlikovalno glasovnost govorjene besede – slušna podoba jezika je na vseh ravninah jezikovne zgradbe ustvarjala občutek drugačnosti kranjščine, prekmurščine,

¹⁴² Jesenšek, *Poglavja iz zgodovine prekmurskega*, str. 237.

¹⁴³ Terplan, *Peszmi i réd*, str. 8.

¹⁴⁴ Jesenšek, *Poglavja iz zgodovine prekmurskega*, str. 51–71.

¹⁴⁵ Prav tam, str. 32.

¹⁴⁶ Orožen, *Poglavja iz zgodovine*, str. 357.

koroščine in vzhodnoštajersčine. Deželni jeziki so se bolj kot po ustnem jeziku (globinsko) razlikovali po pisnem (knjižnem) jeziku – kranjsko-prekmursko jezikovno drugačnost sta na prvem mestu določala besedje in skladenjska povezanost. Delitev je bilo potrebno preseči, saj je bilo slovensko jezikovno načrtovanje naklonjeno združevalni jezikovni zamisli že od 16. stoletja naprej,¹⁴⁷ obdobje romantike pa je v slovenski jezik, literaturo in kulturno politiko prineslo misel o zedinjeni Sloveniji. Romantična enačba: jezik = narod je bila pogoj za slovensko državotvornost,¹⁴⁸ ki se je začela z jezikovnopolitično odločitvijo, da je glavna ovira na tej poti ločevanje slovenskega knjižnega jezika na deželne in ožje še na pokrajinske različice. Odpraviti je bilo potrebno prekmursko-kranjsko knjižno dvojnost in poenotiti slovenski knjižni jezik ter tako zadostiti romantičnemu pojmu naroda, s tem pa Dunaju in Budimu dokazati, da Slovenci niso »nezgodovinski« narod. Medsebojno približevanje, primerjanje in dopolnjevanje kranjskega in prekmurskega knjižnega jezika je z veliko energijo in miselno zbranostjo potekalo prvo polovico 19. stoletja od Kopitarjevega »odkritja« prekmurskega knjižnega jezika v Küzmičevem prevodu *Nouvega Zákona*¹⁴⁹ do Svetčevih novih oblik leta 1850,¹⁵⁰ ki so bile zunanji znak novoslovenščine, tj. enotnega slovenskega knjižnega jezika. Miklošič jih je uvedel že novembra 1849 v prevodu *Občedržavljanskega zakona* (prva številka *Zakonika in vladnega lista*), dokončno pa so se uveljavile leta 1854 in 1863 v dveh izdajah Janežičeve slovnice enotnega slovenskega knjižnega jezika. Prekmurski katoliški krog je spoznal prelomni zgodovinski trenutek in pomen, ki ga je imela novoslovenščina za slovenstvo, zato so sprejeli poenoten knjižni jezik, protestantski pisci na čelu s Kardošem pa so jezikovno enotnost razumeli kot predstopnjo slovenske verske enotnosti, tj. vsesplošno katolizacijo in izrinjanje protestantske vere iz Prekmurja.¹⁵¹ Za Slovence med Muro in Rabo je imela na prvi pogled razumljiva odločitev dolgoročno zelo hude posledice,¹⁵² saj so jo v ogrskem delu monarhije izkoristili za širjenje vendske teorije,¹⁵³ madžarski pogajalci na pariški mirovni konferenci po prvi svetovni vojni pa so uspeli obdržati Porabje in tako onemogočiti združitev vseh prekmurskih Slovencev z matičnim slovenskim narodom.¹⁵⁴ Prekmurje je bilo po prvi svetovi vojni nenaravno geografsko in jezikovno-kulturno razdeljeno, saj je Porabje ostalo geografsko in jezikovno odrezano od Prekmurja. Prekmurski

¹⁴⁷ Prav tam, str. 358.

¹⁴⁸ Jesenšek, *Poglavja iz zgodovine prekmurskega*, str. 30.

¹⁴⁹ Orožen, *Poglavja iz zgodovine*, str. 111.

¹⁵⁰ Svetec, *Nove oblike*, str. 8, 12, 16.

¹⁵¹ Jesenšek, *Prekmurski jezik*, str. 86–87.

¹⁵² Jesenšek, *Poglavja iz zgodovine prekmurskega*, str. 103–104.

¹⁵³ Just, *Veršušī*, str. 50.

¹⁵⁴ Lipušček, *Prekmurje v vrtincu*, str. 120–121.

Slovinci združeni v matični Sloveniji so »zelo spontano, lahko rečemo vzorno nekonfliktno«¹⁵⁵ usvojili enotni slovenski knjižni jezik in ohranili prekmursko narečje, porabski Slovenci pa so s trianonsko mirovno pogodbo ostali na Madžarskem, kjer se je porabščina začela omejevati na govorjeni jezik in razvijati drugače kot prekmurščina.¹⁵⁶ Jezik v cerkvi je začel izgubljati vpliv, ki ga je nekoč imel za ohranjanje slovenske samobitnosti,¹⁵⁷ saj v slovenskih porabskih vaseh danes ni več rednega bogoslužja v slovenskem jeziku, prav tako pa so dvojezične šole le še gimnazija v Monoštru ter osnovni šoli na Gornjem Seniku in v Števanovcih, kjer je (knjižni) slovenščini namenjenih skromnih pet ur na teden ali celo manj, saj zaradi sporazumevanja v narečju¹⁵⁸ porabska slovenščina prevzema tudi »določene vloge slovenskega knjižnega jezika«. Razlika med arhaično govorjeno in pisano besedo v Porabju in Prekmurju je vse večja in se kaže v dihotomiji med slovenskim besedjem in »porabskim purizmom« – slovensko knjižno besedje otežuje razumevanje porabskim bralcem, narečno porabsko besedje pa prekmurskim bralcem.¹⁵⁹ Razlikovalnost v besedišču sodobnega slovenskega knjižnega jezika in arhaične porabske slovenščine je lepo razvidna tudi v zbirki porabskih pripovedk Pripovedno izročilo porabskih Slovencev, v kateri so objavljeni narečni in knjižni prepisi zvočnih posnetkov slovenskih ljudskih pripovedk, ki jih je v Porabju zbiral in posnel na magnetofonski trak Milko Matičetov.

PREKMURSKO NAREČJE

Prekmurščina je danes obrobno narečje slovenskega jezikovnega ozemlja in eno izmed štirih narečij panonske narečne skupine.¹⁶⁰ Narečna podoba Prekmurja je tridelna – izhajajoč iz geografske razdelitve pokrajine med Muro in Rabo na severno Goričko, osrednjo Ravensko in južno Dolinsko¹⁶¹ se deli na tri podnarečja:¹⁶² goričko, ravensko in dolinsko. Meja med dolinskim in ravenskim podnarečjem poteka po nekdanji razmejitveni črti med gjursko in zagrebško škofijo.

¹⁵⁵ Tivadar, *Protestantska knjižna tradicija*, str. 306.

¹⁵⁶ Jesenšek, *Združitev Prekmurja*, str. 387.

¹⁵⁷ Mukič, Kozar-Mukič, *Slovensko Porabje*, str. 88.

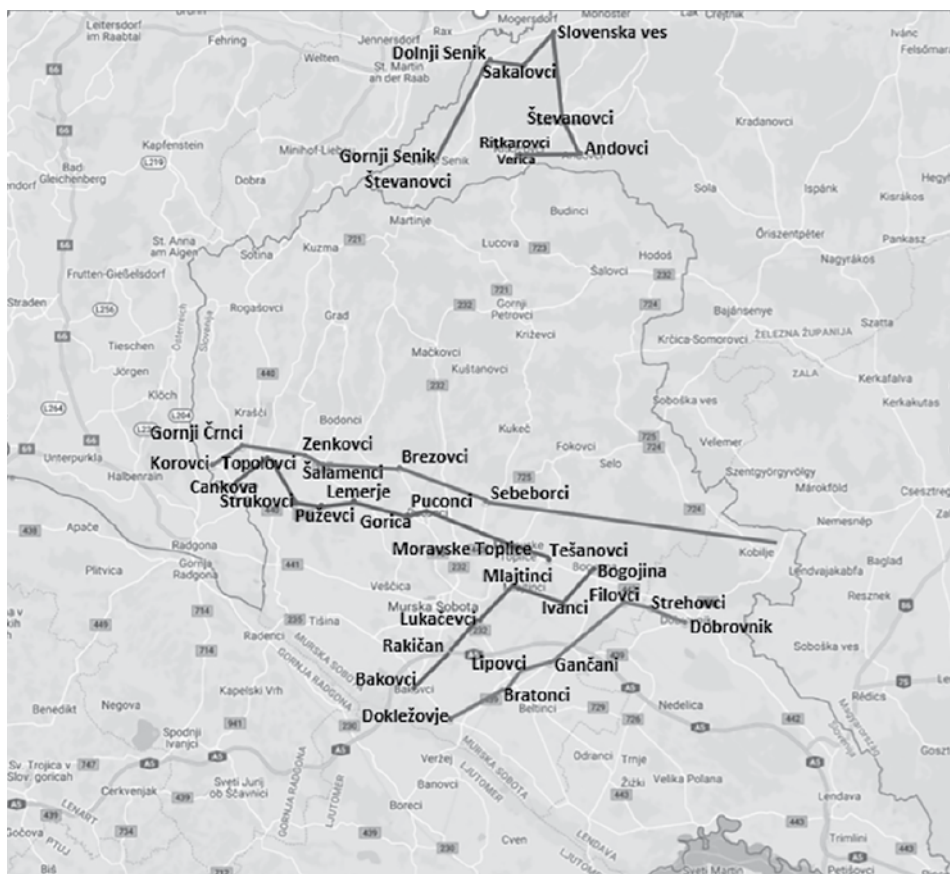
¹⁵⁸ Jesenšek, *Prekmurski jezik*, str. 41.

¹⁵⁹ Mukič, *Porabski Slovenci*, str. 13.

¹⁶⁰ Zorko, *Narečjeslovne razprave*, str. 315

¹⁶¹ Koletnik, *Panonsko lončarsko [...] izrazje*, str. 10.

¹⁶² Zorko, *Narečjeslovne razprave*, str. 272.

Slika 4: Tridelna narečna podoba Prekmurja – natančna narečna meja po vaseh.

(1) Dolinsko podnarečje se govori na ozemlju, ki ga na zahodu določajo nekdanje najzahodnejše vasi zagrebške škofije med Muro na jugu do današnje madžarske meje na severu: Dokležovje, Bratonce, Lipovci, Gančani, Filovci, Serehovci, Dobrovnik. Pavel je to narečje, ki se govori na ravnici od Beltinec do Lendave in Mure, imenoval tudi spodnje ali južno narečje, govorce pa Dolence, tj. prebivalce spodnjih predelov, in tudi Marke, ker ima veliko prebivalcev osebno lastno ime Marko.¹⁶³ (2) Ravensko podnarečje na zahodu omejujejo nekdanje »gjurske« vasi med Muro na jugu in hribovitim Goričkim na severu: Bakovci, Rakičan, Lukačevci, Mlajtinci, Ivanci, Bogojina; severno ravensko mejo pa določajo nekoč najjužnejše »gjurske« vasi od današnje avstrijske meje proti vzhodu do dolinskega narečja: Cankova, Topolovci, Strukovci, Puževci, Lemerje, Gorica, Puconci, Moravske Toplice, Tešanovci. Po Pavlu je to osred-

¹⁶³ Pavel, *Prekmurska slovenska slovnica*, str. 19.

Slika 5: Tridelna narečna podoba Prekmurja – shema podnarečij.

nje narečje, ki se govori v okolici Pertoče, Cankove, Tišine in Murske Sobote, prebivalci se imenujejo Ravenci, tj. prebivalci ravnine, narečje pa ima v neposredni okolici Radgone več nemških vnašanj zaradi slovensko-nemške obmejne stičnosti.¹⁶⁴ (3) Mejo goriškega narečja določajo na jugu vasi ob vznožju goriškega gričevja od današnje avstrijske meje na zahodu do madžarske meje na vzhodu: Korovci, Gornji Črnci, Beznovci, Zenkovci, Šalamenci, Brezovci in Sebeborci ter naprej po ravni črti mimo Vučje Gomile do madžarske meje; na severu pa goričko narečje obsega celotno Porabje na Madžarskem.¹⁶⁵ Pavel je to narečje imenoval zgornje ali osrednje, govori pa se v dolini Rabe in okolici Gornje Lendave; je najbolj arhaično prekmursko narečje, za katero je navedel dve lastni imeni prebivalcev: Bomecje živijo na severu, Bakarje pa na

¹⁶⁴ Prav tam.

¹⁶⁵ Koletnik, *Panonsko lončarsko [...] izrazje*, str. 11.

jugu.¹⁶⁶ Porabski govor ima dve različici, in sicer gornjeseniško, ki se govori na Gornjem in Dolnjem Seniku in Ritkarovcih, ter štefanovsko, ki se govori v Števanovcih, Andovcih, Verici, Sakalovcih in Slovenski vesi.¹⁶⁷

V Prekmurju danes ne moremo več govoriti o samostojnem knjižnem jeziku ali oživljanju stare knjižne prekmurščine v literarnem ustvarjanju sodobnih prekmurskih pesnikov in pisateljev, ki pišejo v narečju. Funkcijsko-zvrstnostno gre za ohranjanje posebne podobe in statusa prekmurščine v leposlovju, za kakovostno prekmursko narečno slovstveno ustvarjalnost¹⁶⁸ in literarno ustvarjanje v samostojni Sloveniji,¹⁶⁹ ki pa je kljub temu le socialno nadzvrstni različek slovenskega neknjižnega jezika v ozko narečnih ali širših pokrajinskih okvirih.

¹⁶⁶ Pavel, *Prekmurska slovenska slovnica*, str. 19–20.

¹⁶⁷ Bajzek, *Slovar*, str. 9.

¹⁶⁸ Vugrinec (ur.), *Prekmurska [...] ustvarjalnost*, str. 216–316.

¹⁶⁹ Just, *Veršusi*, str. 15.

VIRI IN LITERATURA

ELEKTRONSKI VIRI

- Kuzmič, Franc, *Slovenske knjige Mohorjeve družbe v Porabju*: <http://www.pomurski-muzej.si/izobrazevanje/gradiva-pomurja/gradivo/slov.-knjige-mohorjeve-druzbe> (dosegljivo: januar 2020)
- Slomšek, Anton, Martin, Dolžnost svoj jezik spoštovati. *Drobtinice za Novo leto 1849. Učitelam ino učencam, starišam ino otrokam v podučenje ino kratek čas*. Na svetlo dal Matija Vodušek, apat v Celi. 1849. <http://nl.ijs.si/e-zrc/slomsek/html/slomsek-sl3.html#sl3k> (dostop: januar 2020)
- Slovenski pravopis, www.fran.si (dostop: januar 2020).

LITERATURA

- Bajzek-Lukač, Marija, Krátki Návuk Vogrskoga Jezika za Začetníke – nastanek in izrazje. *Košič in njegov čas* (ur. Zinka Zorko, Marija Bajzek, Stjepan Lukač). Budimpešta: Košičev sklad, 1994, str. 187–193.
- Bajzek Lukač, Marija, *Slovar Gornjega Senika A-L*. V Mariboru: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, 2009.
- Bohorič, Adam, *Arcticae horulae succisivae/Zimske urice proste*. (1584) Prevedel in spremno študijo napisal Jože Toporišič. Uvodni del prevedel Anton Sovrè, posodobil Kajetan Gantar. Maribor: Obzorja 1987.
- Bratulić, Josip, *Žitja Konstantina Ćirila i Metodija*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1992.
- Brückner, Aleksander, *Die Wahrheit uber die Slavenapostel*. Tübingen 1913.
- Desericius, Josephus Innocentius, *De initiis ac majoribus Hungarorum commentaria Quibus accedit circa finem Libri Secundi insigno ac perantiquum Manuscriptum ex Vaticana Bibliotheca depromptum, hactenus desideratum*. Bvdæ in Hungaria: Typis Veronicae Nottensteinin, Viduae, 1748.
- Fried, István, K življenjskemu delu Jožefa Košiča. *Košič in njegov čas* (ur. Zinka Zorko, Marija Bajzek, Stjepan Lukač). Budimpešta: Košičev sklad, 1994, str. 73–77.
- Golec, Boris, *Nedokončana kroatizacija delov vzhodne Slovenije med 16. in 19. stoletjem. Po sledih hrvaškega lingvonima in etnonima v Beli krajini, Kostelu, Prekmurju in Prlekiji*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.
- Grivec, Fran, Ob viru slovenske književnosti, *Dom in svet*, let. 35, št. 2 (1922), str. 80–87.
- Grivec, Fran, *Slovenski knez Kocelj*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1938.
- Grivec, Fran, Frisingensia. *Slavistična revija*, let. 3, št. 1–2 (1950), str. 107–124.

- Grivec, Fran, Frisingensia. V. Prinizse ogni petsachy, *Slavistična revija*, let. 3, št. 3–4 (1950), str. 419–420.
- Grivec, Fran, Žitja Konstantina in Metodija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 1951.
- Grivec, Fran, Frisingensia. VI. Po lesu vešahu, *Slavistična revija*, let. 4, št. 1-2 (1951), str. 71–76.
- Grivec, France, Frisingensia. VII. O vzhodnih in zahodnih prvinah. *Slavistična revija*, let. 8, št. 3-4 (1955), str. 169–182.
- Grivec, Fran, *Slovanska blagovestnika sv. Ciril in Metod*. Celje: Mohorjeva družba, 1963.
- Gruden, Josip, *Zgodovina slovenskega naroda*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1912–1941.
- Höfler, Janez, *O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem. Prolegomena k historični topografiji predjožefinskih župnij*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1986.
- Ilešič, Svetozar, Geografski pregled Slovenske krajine. V: Novak, Vilko (ur.), *Slovenska krajina. Zbornik ob petnajstletnici osvobojenja*. Beltinci: Konzorcij, 1935, str. 5–12.
- Jesenšek, Marko, *Poglavja iz zgodovine prekmurskega knjižnega jezika*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, 2013.
- Jesenšek, Marko, *Poglavja iz zgodovine vzhodnoštajerskega jezika*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, 2015.
- Jesenšek, Marko, *Prekmurski jezik med knjižno normo in narečjem*. Maribor: Univerzitetna založba Univerze, 2018.
- Jesenšek, Marko, Zdržitev Prekmurja in poenotenje slovenskega knjižnega jezika. V: Tivadar, Hotimir (ur.), *Slovenski javni govor in jezikovno-kulturna (samo)zavest*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2019.
- Just, Franci, *Veršuši, pripovedávke in zménje. Pogled na literarno ustvarjanje v prekmurskem jeziku do 1919*. Murska Sobota: Franc-Franc, 2015.
- Knieszsa, István, *Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei*. Debrecen: Magyar Népryelvkuató Intézet, 1943.
- Koletnik, Mihaela, *Panonsko lončarsko in kmetijsko izrazje ter druge dialektološke razprave*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, 2008.
- Kopitar, Jernej, *Jerneja Kopitarja Glagolita Clozianus – Cločev glagolit*. Ur. Jože Toporišič. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1995.
- Kos, Franc, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Prva knjiga*. Zbral Franc Kos. Knj. 1: (l. 501–800). V Ljubljani: Leonova družba, 1902.
- Kos, Milko, *Zgodovina Slovencev. Od naselitve do reformacije*. Ljubljana: Jugoslovanska tiskarna, 1933.

- Kos, Milko, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Razprave znanstvenega društva v Ljubljani 11, Historični odsek. Ljubljana: Znanstveno društvo, 1936.
- Košič, Jožef, Vannak -e Magyar országbán Vandalusok?/Ali so na Madžarskem Vandali? *Tudományos Gyűjtemény, let. 11, št. IV (1827)*, str. 71–79.
- Košič, Jožef, O Slovencih na Ogrskem/A Magyar Országú Vendus-Tótokról (prevod Marija Bajzek). V: Bajzek, Marija (ur.): *Življenje Slovencev med Muro in Rabo*. Izbor del. Budimpešta: Sklad za narodne in etične manjšine na Madžarskem, 1992, str. 17–50.
- Košič, Jožef, *Krátki Návuk Vogrskoga Jezika za Začetníke*. V Gradci, 1833.
- Košič, Jožef, Zgodbe Vogerskoga Králestva. V: Bajzek, Marija (ur.), *Življenje Slovencev med Muro in Rabo*. Izbor del. Budimpešta: Sklad za narodne in etične manjšine na Madžarskem, 1992, str. 118–146.
- Košič, Jožef, Staríne Železnih ino salaskih Slovenov. V: Bajzek, Marija (ur.), *Življenje Slovencev med Muro in Rabo*. Izbor del. Budimpešta: Sklad za narodne in etične manjšine na Madžarskem, 1992, str. 149–176.
- Košič, Jožef in Josip Gruden, *Starine železnih in salajskih Slovenov. Fragment iz zgodovine ogrskih Slovencev. Objavil in opombe pridejal dr. Josip Gruden*, 1914, str. 1–64.
- Kozler, Peter, Slovenci na Ogrskim. *Slovenija, let. 2, št. 55–58 (1849)*, str. 220, 224, 228, 232.
- Krempl, Anton, *Dogodivšine štajerske zemle: s posebnim pogledom na Slovence*. V Gradci, Franc Ferstl, 1845.
- Kunits, von Michael, *Topographische Beschreibung des Königreichs Ungarn und seiner einverleibten Provinzen mit einem topographischen Prán*. 8. Pesth, 1824.
- Kuzmič, Franc, Cerkevna uprava Zagrebške škofije v Prekmurju in njen vpliv na Prekmurje. *Podravina, št. 3/5 (2004)*, str. 89–97.
- Küzmič, Števan, *Nouvi zákon ali Testamentom goszpodna nasega Jezusa Krisztusa / zdaj oprvics z grcskoga na sztári szlovenszki jezik obrnyeni po Stevan Küzmiczi Surdánszkom F*. V Halli Saxonskoj, 1771.
- Küzmič, Števan, Predgovor. *Nouvi zákon ali Testamentom goszpodna nasega Jezusa Krisztusa / zdaj oprvics z grcskoga na sztári szlovenszki jezik obrnyeni po Stevan Küzmiczi Surdánszkom F*. V Halli Saxonskoj, 1771.
- Krempl, Anton, *Dogodivšine štajerske zemle: s posebnim pogledom na Slovence*. V Gradci: Franc Ferstl, 1845.
- Lipušček, Uroš, *Prekmurje v vrtnicu Pariške mirovne konference 1919*. Vloga ZDA in kartografa Douglasa W. Johnsona pri določanju slovenskih (prekmurskih) mej. Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija, 2019.
- Miklošič, Franc, *Die christliche Terminologie der slavischen Sprachen. Eine sprachgeschichtliche Untersuchung*. Wien: In Commission bei Carl Gerold's Sohn, 1875.

- Mukič, Dušan, Porabski Slovenci in njihov jezik. V: Kozar Mukič, Marija, Dušan Mukič in Monika Kropej Telban (ur.), *Pripovedno izročilo Slovencev v Porabju*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2017, str. 12–15.
- Mukič, Francec in Marija Kozar-Mukič, *Slovensko Porabje*. Celje: Mohorjeva družba, 1982.
- Novak, Vilko, Slovstveno delo Slovenske krajine. V: Novak, Vilko (ur.), *Slovenska krajina. Zbornik ob petnajstletnici osvobojenja*. Beltinci: Konzorcij, 1935, str. 34–39.
- Novak, Vilko, *Izbor prekmurskega slovstva*. Ljubljana: Zadruga katoliških duhovnikov, 1976.
- Novak, Vilko, Jožef Košič, prekmurski pisatelj. V: Zorko, Zinka, Marija Bajzek, Stjepan Lukač (ur.), *Košič in njegov čas*. Budimpešta: Košičev sklad, 1994, str. 6–52.
- Orožen, Martina, *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1996.
- Orožen, Martina, *Kulturološki pogled na slovenski jezik*. Maribor: Filozofska fakulteta, 2010.
- Pavel, Avgust, *Prekmurska slovenska slovnica. Vend nyelvtan*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, 2013.
- Raič, Božidar, Slava Antonu Martinu Slomšku. *Kmetijske in rokodelske novice*, let. 20, št.3 (1862), str. 17.
- Raič, Božidar, Črtice o Prekmurcih in o njihovem govoru. *Narodni koledar in Letopis Matice Slovenske za leto 1868*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1867, str. 53–78.
- Schütz, Joseph Baptist, *Allgemeine Weltgeschichte für denkende und gebildete Leute*. Wien 1805.
- Sedar, Klaudija, *Prekmurje ob zgodovinski prelomnici 1919. Zbornik izbranih dokumentov ob 100. obletnici priključitve Prekmurja in združitve prekmurskih Slovencev z natičnim narodom*. Murska Sobota: Pokrajinska in študijska knjižnica, 2019.
- Slavič, Matija, Prekmurske meje v diplomaciji. V: Novak, Vilko (ur.), *Slovenska krajina. Zbornik ob petnajstletnici osvobojenja*. Beltinci: Konzorcij, 1935, str. 83–107.
- Slavič, Matija, *Naše Prekmurje. Zbrane razprave in članki*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1999.
- Slavič, Matija, Slavič, *Naše Prekmurje. Mladika*, let. 4, št. 7–12 (1923), str. 233–235, 273–275, 314–315, 395–396, 435–438, 465–467.
- Smej, Jožef, Življenje in pomen Jožefa Košiča. V: Zorko, Zinka, Marija Bajzek in Stjepan Lukač (ur.), *Košič in njegov čas*. Budimpešta: Košičev sklad, 1994, str. 53–59.
- Snoj, Marko, *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*. Ljubljana: Modrijan, Založba ZRC, 2009.
- Stanislav, Jan, *Starosloviensky jazyk*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1978.
- France Stele, Umetnost v Slovenski krajini. V: Novak, Vilko (ur.), *Slovenska krajina. Zbornik ob petnajstletnici osvobojenja*. Beltinci: Konzorcij, 1935, str. 21–33.

- Sveteč, Luka, Nove oblike. *Slovenija*, let. 3, št. 2–4 (1950), str. 8, 12, 16.
- Štih, Peter, Pavel Diakon (Paulus Diaconus), Zgodovina Langobardov (*Historia Langobardorum*), [prevedli Fran Bradač, Bogo Grafenauer, Kajetan Gantar; opombe napisala Bogo Grafenauer, Kajetan Gantar; spremna besedila Bogo Grafenauer], Maribor: Obzorja, 1988. 422 strani. V: *Zgodovinski časopis*, let. 43, št. 4, 1989, str. 621–627.
- Štih, Peter in Vasko Simoniti, *Na stičišču svetov*. Ljubljana: Modrijan, 2009.
- Windisch, von Karl Gottlib, *Geographie des Königreichs Ungarn. Mit Kupfern und 2 illuminirten Karten*. 1. volume. Pressburg, 1780.
- Tivadar, Hotimir, Protestantska knjižna tradicija in normiranje slovenskega (govorjenega) jezika. *Slavia Centralis*, let. 9, št. 1 (2019), str. 299–311.
- Temlin, Franc, *Mali katechismus, touje tou krátki návuk yöre kerschánszke*. Stámpano v Saxonii vmeszti Halla po Zeitler Andrasi, 1715.
- Terplan, Aleksander, *Peszmi i réd pri poszvecsüvanyi ponovlene evangelicsanszke czérkvi püczonszke oktobra 12. dnéva 1856*. V Grácz: vu Násztavi Kienreich Jos. A., 1856.
- Toporišič, Jože, *Slovenska slovnica*. Maribor: Založba Obzorja, 2000.
- Trstenjak, Anton, Ogrski Slovenci. *Ljubljanski Zvon*, let. 21, št. 3–5 (1901), str. 173–178, 240–243, 313–316.
- Trstenjak, Anton, Slovenci v Šomodski županiji na Ogrskem. *Slovenski narod*, št. 38/41 (1905), 45, 47–48, 50, 53–54, 56, 59–63, 65–67.
- Vraz, Stanko, *Slovenska djela*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1952.
- Vugrinec, Jože (ur.), *Prekmurska narečna slovstvena ustvarjalnost. Zbornik mednarodnega znanstvenega srečanja*. Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija, 2005.
- Zelko, Ivan, Statistika prebivalstva v Prekmurju l. 1698. *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, let. 6, št. 2 (1958), str. 85–93.
- Zelko, Ivan, Ime Tótság in sedež belmurskega arhidiakonata. *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, let. 11, št. 2 (1963), str. 95–101.
- Zorko, Zinka, *Narečjeslovne razprave o koroških, štajerskih in panonskih govorih*. Maribor: Filozofska fakulteta, Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, 2009.

SUMMARY

Marko Jesenšek

THE PREKMURJE STANDARD LANGUAGE AND DIALECT

I differentiate between the (former) standard Prekmurje language and (modern-day) Prekmurje dialect in the area between the rivers Mura and Drava. The origin, spatial extent, development, and decline of the standard Prekmurje language, as well as its transition to dialect are presented; in the case of Catholic authors this occurred in the Spring of Nations in mid-19th century and with Protestant authors by the end of World War I, at the latest, when a large part of Prekmurje was integrated into the Slovene territory. This is an outlook on the development of the Slovene language, which is based on its dual development in the central-Slovene linguistic space and in the eastern-Slovene linguistic space. The standard Carniolan language and the Prekmurje language developed side by side up to the formation of the “new Slovene language”. Particular attention has been paid to findings from the Slovene linguistics, which allow for the Prekmurje language being understood as a standard variety (in the past) or a dialect (at the present), including contemplations on (1) the Slovene March, i.e. the area between the rivers Mura and Rába, as well as thoughts on the Slovene language and the period when Slovenes there read books or periodicals, prayed and learned in the standard Prekmurje language; (2) on the use of the Prekmurje language in the Catholic and Evangelical Church; (3) on the harmonization of the Slovene standard norm and the transition of the Prekmurje language to a dialect — the standard language in Prekmurje and in the Rába region from the beginning to the end and beyond; (4) on the role and significance of “national awakeners”, ranging from Števan and Mikloš Küzmič to Košič, from Kardoš and Borovnjak to Klekl, Ivanocy, Kühar and Jerič, from the periodicals *Prijatelj* and *Porabje*, from Temlin to Mukič and Lainšček; (5) on the year 1919, the watershed moment for the Prekmurje Slovenes, and the unification of (the majority of) the Prekmurje Slovenes (barring those in the Rába region) with their parent nation; (6) on the language spoken in Prekmurje nowadays — creative writing in dialect or striving for something more?

By listing and describing different linguistic forms occurring in the Pannonian space, I present the linguistic and literary tradition which was key for the development of the eastern-Slovene standard language. I have provided the

answer to the questions of why the norm of the standard Prekmurje language developed separately from the central-Slovene norms and how the intertwining of the central-Slovene Alpine and eastern-Slovene Pannonian linguistic features in the mid-19th century enabled the formation of a uniform standard Slovene language. I have addressed the identification of watershed moments and spatial scope of the formation of the Prekmurje standard language. What is nowadays regarded as cultivated standard Prekmurje language and to what extent is this sociolect, with its linguistic and systematic features, still rooted in the awareness as an eastern-Slovene variety of the standard Slovene language?

Alongside the Haloze dialect, the Prlekija dialect, and the Slovenske Gorice dialect, the Prekmurje dialect is part of the Pannonian dialect group, which encompasses the Dolinsko subdialect, the Ravensko subdialect, and the Goričko subdialect, but also many others spoken in the area between the rivers Mura and Rába in Prekmurje, and in the Rába region in Hungary (Vas County). A desire to keep the dialect in use in liturgy is demonstrated in the Rába region, while the art, the radio (the Slovene-language radio station Monošter), and the periodical *Porabje* feature a variant of the Rába region Slovene language which aims to find a balance between the standard norm and the dialect. In liturgy, art, and journalism the Rába region Slovene language has emerged anew as a supra-dialect, by means of which Slovenes in the Rába region maintain their linguistic tradition and historicity of this former standard language. The linguistic situation in Prekmurje and in the Rába region indicates that the discrepancy between the standard language and the dialect is substantial on the fringes of the Slovene linguistic area; occurring alongside Hungarian, the global English and the regional German language, Slovene is slowly losing ground in the Rába region, retreating to the realm of rusticity, and is thus at risk from language death.

Hotimir Tivadar

BRATJE PO JEZIKU: JEZIKOSLOVNO-ZGODOVINSKI POGLED
NA PRIKLJUČITEV OZIROMA ZDRUŽITEV
PREKMURSKIH SLOVENCEV

TIVADAR, Hotimir, dr., red. prof., Oddelek za slovenistiko, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, hotimir.tivadar@ff.uni-lj.si

Bratje po jeziku: jezikoslovno-zgodovinski pogled na priključitev oziroma združitev prekmurskih Slovencev

Prekmurščina je od nekdanje precej oddaljena od »kranjskega« slovenskega jezika, zelo velika je tudi prekmurska navezanost na svoj jezik in pokrajino, kar je značilno tudi za druge slovenske regije. Toda Prekmurje je bilo izpostavljeno tudi teorijam neslovenskosti prekmurskega jezika in prebivalcev Prekmurja. V tem članku želim predstaviti nekaj novih dejstev o prekmurščini in Prekmurju ter reinterpretacijo nekaterih pozabljenih monografij in člankov, predvsem pa drugačen pogled na Prekmurje in pogosto idealizirano prekmurščino, še posebej v luči prelomnega leta 1919 v primerjavi s sedanostjo tako na slovenski kot madžarski strani meje.

Ključne besede: prekmurščina, prekmurski knjižni jezik, slovenski knjižni jezik, slovenska kultura, priključitev Prekmurja, leto 1919

TIVADAR, Hotimir, PhD, Full Professor, Department of Slovenian Studies, Faculty of Arts, University of Ljubljana, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, hotimir.tivadar@ff.uni-lj.si

Brothers in Language: A Linguistic and Historical Outlook on the Integration or Unification of the Prekmurje Slovenes

The Prekmurje tongue has always been quite distant from the "Carniolan" Slovenian language and Prekmurje's attachment to its language and region is considerable, which is typical of other Slovenian regions as well. However, Prekmurje was also made subject of theories about the non-Slovenian character of its language and inhabitants. This article aims to present new facts about Prekmurje and its language, as well as a reinterpretation of a few forgotten monographs and articles, and, most of all, a different outlook of Prekmurje and its tongue, which was often idealized, particularly in light of the watershed year 1919, comparing it to the present on both the Slovenian and Hungarian side of the border.

Key words: the Prekmurje tongue, the standard Prekmurje language, the standard Slovenian language, Slovenian culture, the integration of Prekmurje, the year 1919

UVOD¹

Prekmurščina kot arhaizirano in izrazito drugačno slovensko narečje je že od nekdaj precej oddaljeno od »kranjskega« slovenskega jezika, zato je razumljiva prekmurska navezanost na svoj jezik in pokrajino; to je značilno tudi za druge slovenske regije. Osnovni problem prekmurskega jezika in kulturnega prostora med Muro in Rabo je primerna umestitev prekmurskega v sodobno slovensko zavest. Napačna jezikovna politika v Prekmurju, še posebej pa v Porabju je otežila sprejemanje slovenskega jezika – po nepotrebnem se je vzpostavljala konflikt med knjižnim in narečnim, tj. slovenskim in porabskim/prekmurskim, kar je bilo voda na mlin madžarski vendski teoriji, ki je vsaj v porabskem delu bila uspešna.² Prekmurski jezik kot del nekranjskega slovenskega knjižnega razvoja je v strokovni jezikoslovni javnosti že dolgo časa znan (raziskovalci Martina Orožen, Zinka Zorko, Mihaela Koletnik, Marko Jesenšek). Nepoznavanje različnosti prekmurščine kot tudi drugih narečij lahko privede do tega, da narečje v družini zamre,³ s tem tudi splošna jezikovna zavest, torej tudi odnos do knjižnega jezika. Za slovensko skupnost, kjer je jezik konstitutivni kulturni in tudi državni element, je zato odločilno vprašanje rabe jezika in razvoja slovenske kulture. Predvsem pri zamejskih jezikovnopoličnih odnosih je še toliko pomembnejše razmerje med vseslovenskostjo in državno vlogo knjižnega (oz. standardnega) jezika ter narečnim (oz. regionalnim) jezikovnim kodom, ki je tisti primarni jezikovni kod še posebej v slovenščini kot eden izmed najbolj narečno razslojenih jezikov. V članku želim umestiti prekmurščino kot identifikacijski element Porabja in Pomurja, izpostaviti nekaj posebnosti slovanske prekmurske krajine glede na osrednjo Slovenijo, predvsem v luči priključevanja leta 1919 in izločevanja od madžarske krone, s pogledom v sodobni položaj prekmurskega in porabskega narečja.

METODE IN CILJI

Osnovna raziskovalna metoda v članku je kontrastivna diskurzivna analiza preteklih in sodobnih znanstvenih, strokovnih in tudi medijskih besedil ter virov – predvsem malo pozabljenih Frana Kovačiča (1926), Vaneka Šiftarja (1989) in Vilka Novaka (2004) ter še premalo odkritega Ivana Jeriča (2019).

¹ Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa »Slovenski jezik – bazične, kontrastivne in aplikativne raziskave« (P6-0215), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

² Jesenšek, *Združitev Prekmurja*, str. 387.

³ Smole, *Ko narečje zamre*, str. 18–26.

Preko pregleda znanstveno-strokovne literature, zgodovinskih virov in različnih medijskih odzivov sem izpostavili novo sintezo razvoja prekmurske zgodovine in kulture, predvsem pa sodobnejše vidike gledanja na »eksotično« in pogosto v strokovni javnosti »mitološko« obarvano prekmursko kulturo z jezikom kot njenim nosilcem. Česar pa brez upoštevanja zgodovinskih okoliščin in zgodovinskih praks (nacionalistično-asimilacijska gibanja, v prekmurskem primeru vendska teorija), ki imajo odmeve še v sedanosti, ne moremo narediti. Pomen jezika in tudi avtohtone kulture sta se vsaj v porabskem delu Prekmurja v zadnjih dveh desetletjih spremenila, saj je prekmurski oz. porabski jezik z odprtostjo meja in zmanjšanjem kritične mase (števila) govorcev postal neobvezen identifikacijski element narodne skupnosti.⁴

NUJNOST NEIDEOLOŠKEGA POGLEDA NA VLOGO ZGODOVINSKIH OSEBNOSTI

Sodobna, tudi znanstvena javnost pogosto v želji po prepoznavnosti pretirano izpostavlja določen vidik in dejstva, osebnosti, kar pogosto – hote ali nehote – pomeni zanikanje oz. vsaj zmanjševanje zaslug drugih. Takšen primer sta kartograf Douglas W. Johnson in Matija Slavič, ki sta nedvomno med najbolj zaslužnimi, da je Prekmurje pripadlo Kraljevini SHS.

Oba sta vsak v svoji funkciji pripomogla k priključitvi Prekmurja, pri čemer pa je zaradi različnih okoliščin Porabje ostalo izven slovenske prekmurske krajine.

O vlogi Slaviča in Johnsona najlepše govorijo besede Vilka Novaka, zapisane v Vestniku, 25. septembra 1997: »Namesto sovjetskih vojakov pa postavimo v soboškem parku dostojen spomenik Matiji Slaviču in newyorškemu profesorju Johnsonu, ki je predlagal današnjo mejo z Madžarsko in k čemur nas je pozval dr. Slavič že leta 1935.«⁵

Prekmursko priključitev in določene meje, ki so dokončne, pa moramo obravnavati brez občutka zmagoslavja in poraza, zato si moramo prizadevati za ohranitev kulture na obeh straneh meje. V prekmurskem primeru lahko govorimo, da sta obe strani »srečna poraženca«, pri čemer je na eni strani ostal Monošter, na drugi pa Lendava. Večkulturnost in narodni manjšini v obeh državah pa sta tista kulturna prednost pokrajine med Muro in Rabo.

⁴ Upošteval sem tudi podatke iz izvedenih anket in intervjujev od leta 2003 do 2019, ki kažejo sedanje stanje jezika v Prekmurju in Porabju ter želje oz. odnos njegovih uporabnikov.

⁵ Novak, *Zgodovina iz spomina*, str. 106.

PRIKLJUČITEV PREKMURJA IN VLOGA AMERIŠKEGA KARTOGRAFA JOHNSONA TER SLOVENSKEGA BIBLICISTA SLAVIČA PRI »IZGUBI PORABJA«

O kartografu Johnsonu, ki je bil pomemben člen pariške Mirovne konference, je bilo ob jubilejnem prekmurskem letu dosti napisanega.⁶ V uvodniku v Lipuščkovo monografijo urednica Klaudija Sedar izpostavi, da je bil prav Johnson eden tistih, »ki so se zavzeli za slovenski živelj v Prekmurju /.../, katerega vlogo in zasluge dr. Uroš Lipušček predstavi nadvse nazorno, poglobljeno in temeljito.«⁷

V Lipuščkovi knjigi najdemo v uvodnem delu celovit popis ameriške sprva nevtralne oz. celo avstrofilske vloge v 1. svetovni vojni:

Wilson je od izrazitega avstrofilskega stališča začel postopoma odstopati šele potem, ko je koncem 1917. leta italijanska vojska pri Kobaridu doživela silovit poraz in je obstajala resna nevarnost, da bo italijanska vojska izločena iz vojne. /.../ Problem je bil v tem, da ZDA formalno niso bile v vojni z Avstro-Ogrsko /... in/ da je za pomoč Italiji Avstro-Ogrski potrebno napovedati vojno. 7. decembra 1917 je kongres potrdil Wilsonov sklep o vojni napovedi.⁸

V letu 1918 so potem ZDA tudi dejansko podpirale ustanovitev slovenskih držav (Češkoslovaške in Jugoslavije), s čimer so zadali »smrtno obsodbo avstro-ogrskemu cesarstvu«.⁹

Ameriško povezanost z italijansko stranjo, ki je po londonskem sporazumu (1915) dobila precejšen del slovenskega ozemlja, kar je bilo v nasprotju z velikokrat omenjano Wilsonovo samoodločbo narodov, saj je bilo prebivalstvo od Postojne do Trsta pretežno slovensko, pa je občutilo tudi Prekmurje. Jezikovno, kulturno in tudi gospodarsko gledano je namreč Prekmurje prostor med Muro in Rabo, ki je vsaj do sredine 20. stoletja vključeval poleg Prekmurja še Porabje. Določanje meje na severovzhodu je potekalo skupaj z določanjem štajerskih meja, kar je sicer oteževalo boj za priključitev oddaljenejših vasi ob reki Rabi:

Vrhovni svet je teritorialni komisiji 28. februarja naročil, naj do 10. marca izdela predlog mej med Kraljevino SHS in nemško Avstrijo. Dr. Žolger je 3. marca predstavil slovenske zahteve, naslednji dan pa je pred-

⁶ Lipušček, *V vrtincu mirovne konference*; Lažeta, *Povsod pokažimo*.

⁷ Lipušček, *V vrtincu mirovne konference*, str. 12.

⁸ Prav tam, str. 24–25.

⁹ Prav tam, str. 29.

sedniku teritorialne komisije Tardieuju predstavil obsežen memorandum *Frontiere entre la royaume des Serbes, Croates et Slovenes et L'Autriche allemande*, ki sta ga pripravila dr. Franc /pravilno: Fran/ Kovačič in dr. Mitja /pravilno: Matija/ Slavič.¹⁰

Meje Prekmurja in Porabja so se namreč določale skupaj s štajerskimi mejami, kar opisuje in tudi s samim naslovom monografije (tudi svojih pričevanj z mirovne konference in ostalega dogajanja v prelomnih letih 1918–1920) prikaže Fran Kovačič (1926). Kovačič je imel tudi kritično mnenje o Johnsonu, kar v svojih spominih izrazi na več mestih, tudi v naslednjih besedah: »Jugoslovanske delegacije o tem nihče več ni vprašal, noben gospodov vrhovnega sveta ni pogledal na karto, kak nestvor nastane s tem, nihče ni upošteval besed Slovencem malo prijaznega, a takrat že odsotnega Johnsona, da Radgona »evidentno« spada k Jugoslaviji s Prekmurjem vred.«¹¹

Slovenska delegacija si je namreč zelo intenzivno prizadevala za priključitev porabskega vsaj dela do reke Rabe:

Dejansko prebivajo Slovenci tudi onstran Rabe, a ker je bil t. i. »koridor« med Donavo in Rabo načelno odklonjen, je bila vsaka zahteva po prekorabskih Slovencih zastoj. Ker še stvar ni bila končno rešena, si je naša delegacija veliko prizadevala, da bi rešila vsaj slovenske kraje na desnem bregu Rabe, toda vsi poskusi so se odbili ob ameriški in italijanski trmi. /.../ Toda ameriški izvedenec Johnson, držeč se krčevito madžarske statistike in podpiran od Italijanov, se nikakor ni dal pregovoriti, da bi se državna meja potegnila ob etnografski meji, ki jo dela Raba in gre od Monoštra ob Rabi in izvirov reke Zale po dolini rečice Krke do njene izliva v Lendavo /danes Ledava/ in obeh v Muro, temveč je samolastno potegnil mejo 10–15 km južno od Rabe po neznatnih višinah, ki tvorijo razvodje med Krko in Muro.¹²

Edina logična naravna meja bi glede na etnografsko sestavo torej bili Raba in Mura, kar pa Johnson in drugi delegati na Pariški mirovni konferenci niso odobrili, kot so tudi nerazumljivo dodelili poraženki Avstriji Radgona.¹³

¹⁰ Lipušček, *V vrtincu mirovne konference*, str. 109, po Jenuš, Štajersko vprašanje, 677.

¹¹ Kovačič, *Štajerska in Prekmurje*, str. 407–408.

¹² Prav tam, str. 409.

¹³ Lipušček še pravi, da sta bili dve vasi (Dobra in Rabski S. Martin) z avstrijsko mirovno pogodbo že priključeni Avstriji, zato je bilo porabske vasi težje priključiti Prekmurju, na kar je, po pričevanju Slaviča, Johnson odgovoril, da »imamo nekaj Madžarov ob madžarski meji kot odškodnino za rabsko ozemlje.« (Lipušček, *V vrtincu mirovne konference*, str. 72, po Slavič, *Prekmurske meje v diplomaciji*, str. 87.)

Vsekakor je treba pri vsem tem upoštevati dejstvo, da je kakršno koli zavzemanje ameriške strani za slovenske ozemeljske in narodne interese bilo nepričakovano in nekaj izjemnega, in to navkljub močnemu vplivu tako italijanske, avstrijske kot tudi madžarske strani. In teh objektivnih okoliščin in svetovne nepomembnosti Prekmurja za ameriško stran sta se Slavič (in tudi Kovačič) zavedala: »Zato si ta ameriški profesor zasluži, da dobi v tej naši Slovenski krajini dostojen spomenik.«¹⁴ Lipušček v opombi 176 še zapiše, da je bil Johnson »izredno pronicljiv vojaški analitik«.¹⁵ Poveličevanje Johnsona na račun Slaviča in obratno je popolnoma nepotrebno povzročanje konfliktov in neznanstveno. Tisti čas je bil namreč zelo zmeden, kot večina pojovnih obdobj, še posebej na kulturno-jezikovno mešanih območjih:

Glede Prekmurja je vladala v jugoslovanskih in celo slovenskih krogih ob prevratu velika zmedenost; hrvatski in celo slovenski listi so na lahko roko pisali o meji ob Dravi, drugi so zamenjevali Prekmurje s hrvatskim Medjimurjem. /.../ Ni čuda, da so nastale velike težave radi Prekmurja tudi v Parizu. Edina zaslomba, na kateri je jugoslovanska delegacija mogla opirati svojo zahtevo po Prekmurju, je bil etnografski element, slovenska narodnost prekmurskega prebivalstva.¹⁶

Po zadnji madžarski uradni statistiki sicer Slovenci niso bili zabeleženi in so bili skriti pod rubriko »drugi«. Kovačič poleg tega še pravi: »Vrh tega so Madjari zadnja leta pomadjarili vsa krajevna imena in izbrisali vsak sled slovenske narodnosti.«¹⁷ Slavič je zato posebej za pariško Mirovno konferenco pripravil utemeljitev za priključitev Prekmurja z zemljevidom, kjer je posebej opredelil Slovence oz. Jugoslovane.¹⁸ Znanje diplomatskega francoskega jezika in moč argumentov Matije Slaviča, ki je skupaj s Kovačičem idr. moral delegate prepričati, da v pokrajini ob Muri živijo predvsem Slovenci in ne samo Madžari, tudi v okolici Lendave, je potem vplivalo na pomaknitev (sedanje) državne meje z Mure na razvodje med Rabo in Muro.

¹⁴ Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 130.

¹⁵ Lipušček, *V vrtincu mirovne konference*, str. 130.

¹⁶ Kovačič, *Štajerska in Prekmurje*, str. 408.

¹⁷ Prav tam, str. 408.

¹⁸ Slavič, *Naše Prekmurje*, str. 50.

POMEN DOGAJANJA NA TERENU V LETIH 1918 IN 1920

Poleg konference v Parizu ne smemo zanemariti vloge ljudi v Prekmurju in Pomurju, ki so se samoorganizirali kljub dejstvu, da v Prekmurju v tistih prelomnih časih ob koncu 1. svetovne vojne »ni smel seveda nihče črhniti o jugoslovanski ideji, vkljub temu se je ideja širila, zanesli so jo med ljudstvo vojaki z bojišč«.¹⁹ Opazovalci so prišli na teren preverit realno stanje (obisk grofa Begouëna, profesor in pisec v uglednem francoskem dnevniku *Journal de Debats*, v Ljutomeru, decembra 1918). Jerič se je s še petimi predstavniki iz Lipovcev, Bratoncev in Dokležovja z Begouënom srečal v Ljutomerskem župnišču. Poleg poudarjanja, da so Prekmurci z ostalimi Slovenci »isti narod«, je pomembna Jeričeva utemeljitev, da

Pomurje na obeh bregovih Mure tvori sklenjeno gospodarsko enoto, zato prosimo, da v svojem listu objavlja naše težnje po zedinjenju in vpliva, da se Prekmurje osvobodi in priključi Jugoslaviji. Sprejel nas je zelo prijateljsko in obljubil, da bo o tem obvestil francosko javnost in zlasti še odposlance držav na mirovni konferenci /.../ Z uspehom smo bili dokaj zadovoljni.²⁰

Zaradi delovanja prekmurskih ljudi na terenu je bil dodan še zadnji kamenček v mozaiku dokazovanja slovenskosti pokrajine med Muro in Rabo, kar je bila osnova za mejo višje od reke Mure, kar nikakor ni bilo samoumevno. Madžarska stran je namreč še 25. novembra 1918 bila prepričana v mejo na Muri, kar ilustrira Jeričev zapis o mnenju sombathelyskega škofa Janosa Mikesa, kar je pisal promadžarskemu dekanu Slepцу: »V Budimpešti sem ujel upanje, da Vendsko pokrajino najbrž ne bodo odcepili od nas. Blagovolite to sporočiti tudi duhovščini.« Jerič potem v nadaljevanju pravi: »Pri madžarskih politikih in diplomatih je takrat /konec 1918/ bila še močna zavest njihove superiornosti. Imeli so dobre zveze in poznanstva z angleškimi politikami in diplomati in v to so polagali veliko upanja. Ravno zato je bil vodja madžarske delegacije na mirovni konferenci grof Albert Apponyi, ki je imel dobre zveze z Angleži.«²¹

¹⁹ Kovačič, *Štajerska in Prekmurje*, str. 397.

²⁰ Jerič, *Moji spomini*, str. 52–53.

²¹ Prav tam, str. 53.

PRIKLJUČEVANJE IN/ALI ZDRUŽEVANJE PREKMURCEV S PREOSTALIM DELOM SLOVENIJE DANES

Na kratko se prav zaradi različnih interpretacij vloge posameznih akterjev ustavimo še pri vlogi nacionalnega prekmurskega vprašanja. O tem se pred stoletnico ni razpravljalo, saj je bilo Prekmurje do nedavnega, tudi zaradi slabih cestnih povezav, precej odmaknjeno od ostalega dela Slovenije. Pri tem so (bili) Prekmurci oz. Pomurci pogosto upravičeno užaljeni, saj je to še vedno ena najbolj nerazvitih pokrajin, ki je imela celo svoj zakon za Prekmurje oz. Pomurje.²² S tem zakonom naj bi se zmanjšala nerazvitost Pomurja, vendar ta zakon zaradi najrazličnejših interesov ni dosegel ustreznega učinka in je v medijih sprožil dosti polemik in celo kazenskih ovadb.²³ Zato je ob splošni nerazvitosti in tudi demografskem nazadovanju Prekmurja, kar se odraža tako v kulturnem kot izobraževalnem smislu (upad vpisa na murskosoboško gimnazijo v zadnjih dvajsetih letih za polovico in odhajanje otrok v Avstrijo in Ljutomer), razumljiva občutljivost Prekmurcev na različne negativne podatke in ocene. Zato se je v prekmurski javnosti pojavila nikoli izrečena ocena o intelektualnem zaostanku Prekmurja akad. prof. dr. Petra Štiha na akademijemskem Simpoziju o Prekmurju *Mi vsi živeti živeti ščemo* (30. maj 2019), ki je bila seveda negativno interpretirana več mesecev po tistem, ko naj bi bila izrečena. Ta neizrečena izjava je bila v prekmurski javnosti zelo negativno sprejeta. S tem se je prekmursko po nepotrebnem spet postavljalo v neproduktiven konflikt s slovenskim, čeprav je Prekmurje tudi formalno del Slovenije že celo stoletje, kulturno pa je bilo stoletja dejansko prevladujoče slovensko multikulturno območje. Očitno je stoletje prekratko obdobje, da bi se Prekmurje kulturno povsem vključilo v slovenski prostor – k temu v veliki meri prispeva tudi gospodarska nerazvitost in prepogosti konfliktni princip poročanja v slovenskih, seveda tudi prekmurskih medijih. Pri tem pa moramo izpostaviti citat s spletne strani istega časopisa Vestnik, ki o tej oceni ne poroča: »Podpredsednik za humanistične, družboslovne in umetnostne vede na SAZU dr. Peter Štih je uvodoma poudaril, da je bilo Prekmurje zgodovinsko zmeraj potisnjeno ob rob in da je letos lepa dobra priložnost, da se podrobneje spozna prekmursko zgodovino in da to ni le praznik za Prekmurje, temveč za celo Slovenijo.«²⁴ V časopisnem intervjuju (Vestnik, 1.

²² Prim. Zakon o razvojni podpori Pomurski regiji v obdobju 2010–2019 (ZRPPR1015), sprejet 22. oktobra 2009.

²³ Pomurski zakon: Udeleženi v aferi grozi zapor, *Sobotainfo*, 18. november 2013: <https://sobotainfo.com/novica/politika-gospodarstvo/pomurski-zakon-udelezeni-v-aferi-grozi-zapor/33313> (dostop: maj 2020).

²⁴ Rodež, Simpozij o Prekmurju »Mi vsi živeti živeti ščemo«, *Vestnik*, 30. maj 2019: <https://vestnik.si/clanek/aktualno/simpozij-o-prekmurju-quotmi-vsi-ziveti-scemoquotnbsp-723851> (dostop: maj 2020).

avgust 2020) pa novinarka Vida Toš in zgodovinar Miran Puconja izpostavita to oceno, pri čemer Puconja pravi:

/Da/ Prekmurje mentalno ne zaostaja, s tem se nikakor ne morem strinjati. Če pogledamo le proučevanja Andreja Hozjana, Vilka Novaka, Franca Kuzmiča ... Prizadevanja Pomurskega muzeja iz Murske Sobote ... Da ne govorim o arheologih. Recimo odkritja Branka Kermana segajo v evropski vrh. Če to ni žalitev za Prekmurce, jo čutim kot žalitev jaz kot njihov najbližji sosed. Čudi me, da se Prekmurci niso oglasili. Kakor koli je že to mislil, je v vsakem pogledu enosmerno in ne zdrži kritike.²⁵

Puconja sicer navede le nekaj imen znanstvenikov zgodovinarjev. V nadaljevanju novinarka nato navaja še naslednje Puconjeve misli:

Na Prekmurje in celotno Ogrsko je vplivalo tako imenovano dunajsko kulturno žarišče kot oaza, iz katere je črpal celoten evropski jugovzhod. Tudi v šolskem pogledu: prekmurski katoličani so študirali v Györu in Veszpremu, protestanti pa so hodili na srednješolske liceje v Bratislavi, študirali pa v Wittenbergu in Bratislavi. Tako da ne moremo govoriti o neki zaprtosti ali ignoranci znanja. Štihova izjava je tako strokovna napaka.«²⁶

Toda intervju se potem zaključuje z razlago provokativne misli Slavojja Žižka, da bilo najbolje Prekmurje vrniti Madžarom. Ta izjava nedvomno ni zgodovinsko-politična izjava, če upoštevamo Žižkovo javno nastopanje in filozofsko razmišljanje – Žižek ima glede na priimek tudi prekmurske korenine:

Očitno je imel /Žižek/ pred sabo etnične razlike Prekmurcev v primerjavi z osrednjimi Slovenci. Sklepati je, da je predpostavljal njihovo madžarsko akulturacijo, torej kulturno prilagoditev Madžarom. Takoj moramo reči, da se Prekmurci nikoli niso vključili v madžarsko akulturacijo. Kot brezzemljaši in beroši – to je služinčad na madžarskih grofovskih posestvih – so v kulturnem pogledu živeli znotraj svojih rodovnih ognjišč in ohranjali prvobitnost rodu. Zato so Prekmurci med vsemi Slovenci še najbolj slovanski.«²⁷

²⁵ Toš, Vida, »Srbi so pripomogli, da je danes Prekmurje del Slovenije« (intervju z Miranom Puconja). *Vestnik*, 1. avgust 2019, str. 17.

²⁶ Prav tam.

²⁷ Prav tam.

S temi mislimi Puconja sam izpostavi, da je Prekmurje imelo intelektualni primanjkljaj, ki ga glede na velik vpis v srednje šole v Avstrijo in zmanjšanje vpisa v splošno gimnazijo v Murski Soboti ter slabše gospodarske stanje v Prekmurju v zadnjih letih očitno ne nadomešča.²⁸ S to trditvijo v samem bistvu poudarja, da je Prekmurje bilo del zaostale Ogrske. Puconja na koncu intervjuja v Vestniku sicer zelo smiselno poudari slovanskost Prekmurja, kar je prekmursko slovenstvo ohranilo. Obenem pa že naslov »Srbi so pripomogli, da je danes Prekmurje del Slovenije« in podnaslovni del *Hrvati še zdaj obžalujejo, da niso dobili Prekmurja*²⁹ vnaša konflikt s sedaj fizično najbližjim slovanskim narodom in kulturo, ki je bila in še vedno je del večkulturne prekmurske identitete, ki pa je predvsem slovenska. Če k temu dodamo še članek Akoša Dončeca na isti strani v Vestniku poleg Puconja-Tošinega članka, kjer je govora predvsem o izgubi oz. pridobitvi ozemlja, moramo izpostaviti, da je 17. avgust 1919 in praznovanje vzpostavitve oblasti nad ozemljem, ki je bilo pred tem pod madžarsko upravo, s stališča absolutnosti in zmage nad nekom v 3. tisočletju povsem nepotrebno. Leta 1919 je bila realnost vzpostavitev novih držav, tudi madžarske nemonarhične države po propadu ogrskega kraljestva, zato je razpravljanje o tem, kdo je pridobil oz. izgubil brezpredmetno.

PROBLEM IZLOČEVANJA PREKMURSKEGA DELA OD SLOVENSKE »MATICE«

Ta problem bomo opredelili v nadaljevanju članka (pri oživljanju vendske teorije in reakciji Vilka Novaka 1997), vsekakor pa bomo temu morali v smislu razvoja prekmurske krajine in obrobnih delov Slovenije še nameniti tako jezikoslovno kot socio-kulturološko pozornost. Problem ločevanja Prekmurja od ostalega dela Slovenije in vzpostavljanje konflikta med kranjskim in prekmurskim.³⁰ Za prekmursko domače okolje značilno, da v jezikovnem smislu uporabniki govorimo o prekmurskem (narečnem, primarnem) in slovenskem (knjižnem, standardnem in šolskem) jeziku, kar je glede na veliko jezikovno razliko in tudi tradicijo povsem razumljivo. Tudi »nepremostljiva« Mura je bila pogosto argument dokazovanja madžarskosti oz. neslovenskosti obmurskih Slovencev. Pomembnejše dejstvo je skupno slovansko poreklo in kulturna povezanost tudi z osrednjeslovenskim delom, ki je izpričana že od

²⁸ Tivadar, *Prekmurščina med knjižnostjo in narečnostjo*, str. 147–148.

²⁹ Toš, Vida, »Srbi so pripomogli, da je danes Prekmurje del Slovenije« (intervju z Miranom Puconja). *Vestnik*, 1. avgust 2019, str. 16–17.

³⁰ Prim. Jesenšek, *Prekmurski jezik*.

začetka prekmurske slovstvene ustvarjalnosti, kar je poudarjal Novak.³¹ Pretirano poudarjanje neslovenskosti in upora proti središču pa spodbuja izseljevanje in zaposlovanje preko meja, kar je v Prekmurju prisotno že v srednješolskem izobraževanju, ko mladi odhajajo v Avstrijo, Maribor in Ljutomer.³² Z manjšim razvojem srednjega in tudi višjega šolstva ter negospodarskem razvoju Prekmurja se zelo spreminja oz. počasi izginja prekmurska identiteta, še posebej z izgubljanjem maternega, prekmurskega jezika. Če se je v 90-ih letih prekmurski jezik ponovno pojavil v zapisani obliki in je z razvojem interneta ter s tem forumov in družbenih omrežij doživel svoj razcvet tudi v popularni glasbi, je/bo zaprtje prekmurskih podjetij in zmanjšanje zaposlovanja ter tudi izobraževanja v Prekmurju zmanjšalo življenjski prostor jezika in njegove govorne položaje. Jezikoslovci bomo morali zato natančno spremljati razvoj Prekmurja kot državne (slovenske) in lokalne (prekmurske) entitete. Toda to potenciranje različnosti do osrednje Slovenije ne bo in ni produktivno in je zelo problematično predvsem v odnosu do učenja jezika kot tudi vključevanja v celotno (slovensko) državno dogajanje. Ob 100-letnici priključitve je bilo dosti strokovnih in popularnih prireditvev, ki so osvetljevali dogodke v letu 1919 in prekmursko zgodovino, njeno posebnost, pa tudi sorodnost s slovenskim prostorom, tako da je prekmurski prostor danes prepoznan in priznanj s strani drugega dela Slovenije. Vprašanje pretirane eksotičnosti, kar se je izpostavljalo tudi na sami državi proslavi ob stoletnici, ki pa je minila skorajda brez prekmurskega jezika, in celodnevem javljanju iz Prekmurja 16. avgusta 2019³³ pa ostaja vprašanje za nadaljnje sociološko-jezikoslovne razprave.

PREKMURJE IN NJEGOV JEZIK – POMEMBEN ELEMENT PRIKLJUČEVANJA PRVI JUGOSLOVANSKI DRŽAVI 1919

Poudarjanje prekmurske eksotičnosti, neslovenskosti in pozivi h kodifikaciji prekmurskega jezika pa so prav gotovo neproduktivni in ne pripomorejo k večjemu razvoju prekmurske kulture in družbe nasploh, ki je bila vedno večkulturna in zaradi prevladujoče kmetijske panoge usmerjena v naravo. Prekmurski jezik je kot pomemben identifikacijski element vzhodnih, kasneje poimenovanih ogrskih Slovencev obstajal že iz časov panonskih kneževin, ko je bilo Prekmurje preko Velike Moravske in Cirila in Metoda tesno povezano s češko-slovaškim slovanskim svetom. Prekmursko jezikovno samobitnost so dokončno utrdile prekmurske knjige, še posebej evangeličanski katekizmi,

³¹ Novak v Škafar, *Bibliografija prekmurskih tiskov*, str. 7–13.

³² Tivadar, *Prekmurščina med knjižnostjo in narečnostjo*, str. 148–149.

³³ TV Slovenija 1, 16. avgust 2019.

prevodi svetega pisma in druga verska besedila (najpomembnejši avtorji Temlin, Števan Kūzmič, Bakoš idr.). Kot poudarja Vilko Novak,³⁴ je bil prekmurski del ves čas kulturno in tudi dejansko povezan z ostalim delom Slovenije tudi v Trubarjevih časih. Pomembno je ob tem poudariti, kako so tako Martjanska pesmarica kot tudi knjižna dela v 18. in 19. stoletju nastajala v obeh največjih krščanskih skupnostih – katoliški in evangeličanski. Ob prelomnem letu 1919 in v letih, ki so sledila, se je sicer pojavljal prepad med evangeličani, ki so zagovarjali prekmursko samostojnost znotraj madžarske krone vse do leta 1941 (in še med drugo svetovno vojno),³⁵ zato so poudarjali razliko med slovenskim in prekmurskim knjižnim jezikom. Katoliška stran pa se je po letu 1919 jasneje postavila na stran združenega slovenstva in Jugoslavije. Vendar sta npr. tudi katoliška duhovnika soboški župnik (in dekan) Janez (Janos) Slepec in lendavski župnik (in dekan) Flórián Strauss (Strausz) bila madžarsko čuteča in na strani do leta 1964 tudi prekmurskim katoličanom nadrejene madžarske sombotelske škofije. Od leta 1923 je bila potem Katoliška cerkev v Prekmurju upravljana s strani (administratorja) mariborskega škofa, ki leta 1964 postane tudi prekmurski krajevni škof.³⁶ Na prvi pogled velik razkol med prekmurskimi intelektualci (evangeličani in katoličani) glede povezanosti s prekmurskim jezikom na eni strani ter slovenskim knjižnim jezikom na drugi, predvsem pa povezovanja z ostalim delom Slovenije, je dejansko ideološki in politični pogled, ki jemlje kot izhodiščno točko le drugo polovico 19. stoletja in prelomno leto 1919. Jezikovno so bili vsi prekmurski pisci zavezani prekmurskemu, »szlovenszkemu« jeziku, kar je navedeno že od prvih protestantskih tiskov.³⁷

V času Pariške mirovne konference pa se je tako z nemške (avstrijske) kot tudi madžarske strani ob podpori italijanskega predstavnika ministra Tommasina Tittonija intenzivno širila teza o Vendih oz. Windischarjih, ki naj bi bili »čisto kaj drugega kakor Slovenci na Kranjskem.«³⁸ Ob podpori Mihajla Pupina in Edvarda Beneša in po neposrednem prepričevanju slovenskih delegatov pod vodstvom Matije Slaviča (zaslišanje pred glavno komisijo pariške mirovne konference pod vodstvom Andréja Tardieuja 20. maja 1919 je vodil dr. Ivan Žolger) in aktivnosti na terenu (npr. večtisočglavi beltinski shod 17. januarja in kančevski shod 19. januarja v podporo Jugoslaviji), ki se v zadnjem času malo bolj izpostavljajo tako v strokovni kot splošni javnosti,³⁹ je bilo na koncu »Prekmurje po mednarodnem pravu /.../ po dolgih stoletjih ločeno od mad-

³⁴ Novak, *Zgodovina iz spomina*, str. 36.

³⁵ Lažeta, *Povsod pokažimo*, str. 82.

³⁶ Prav tam, str. 82–83.

³⁷ Škafar, *Bibliografija prekmurskih tiskov*, str. 9.

³⁸ Kovačič, *Štajerska in Prekmurje*, str. 406.

³⁹ Jerič, *Moji spomini*, str. 89, Tivadar, *Beltinski shod*, str. 113.

jarske države in je postalo sestavni del države SHS«. ⁴⁰ Kovačič v svoji monografiji izpostavi prav »ločenost« od madžarske nadoblasti. V sodobnem smislu bi lahko v tem dejanju in izrazu videli razdiralno, separatistično delovanje, kar so nenazadnje obtoževali tudi Slovenijo v času osamosvajanja od Jugoslavije leta 1990. Toda ob upoštevanju takratnega nacional(istič)no obarvanega časa in močne madžarske nacionalistične misli in delovanja konec 19. in začetek 20. stoletja, v končni fazi pa asimilacija ⁴¹ nekoč slovenskega Porabja (leta 1930 z uradno statistiko dokazano še povsem slovenskih vasi pod Rabo) ⁴² osmišlja pomen Kovačičevega zavzemanja za ločitev.

Pri uspešnem izločevanju izpod madžarske državne oblasti moramo izpostaviti naklonjenost slovanskih politikov na pariški mirovni konferenci do prekmurske krajine in ljudstva, ki govori njim zelo podoben slovanski jezik. Na kranjski strani neke samoumevne naklonjenosti in razumevanja prekmurske situacije ni bilo, kar je gotovo tudi posledica vojaške in politične šibkosti takratne ljubljanske politike.

Ivan Jerič v svojih spominih o dogodkih decembra 1918 pravi:

Ko sva mu /predsedniku deželne narodne vlade J. Pogačniku/ povedala, da sva prišla prosit naj deželna vlada posreduje pri pristojni vojaški oblasti, da jugoslovanska vojska zasede Prekmurje, se je zamislil in vprašal: »Kje se nahaja ta pokrajina?« Ko sva mu razložila, naju je zoper vprašal: »Pa tam živite Slovenci?« ⁴³

Na podobno nezaupanje, da v Prekmurju prebivajo Slovani, sta Jerič in beltinski župnik Mihael Kūhar naletela pri poveljniku Savske divizije polkovniku Švabiću, ki pa je ob njunem pogovarjanju v prekmurskem jeziku rekel ves vzhičen: »Bogami, da vaju više razumijem nego ove Kranjce!« Pomoči pa nama ni obljubil z izgovorom, da mu še za zasedbo Koroške zelo manjka vojakov. V Ljubljani sva se nato udeležila še pogreba pisatelja Ivana Cankarja in se brez vsakega uspeha vrnila žalostna domov. ⁴⁴

Kot je iz teh besed razvidno, je bil jezik tista stična točka, ki je povezovala Prekmurce z nemadžarskimi diplomati in državnimi tvorbami, ki so nastajale po koncu prve svetovne vojne. Slovanski vidik je bil pomemben, saj so mnogi slovanski politiki (predvsem Pupin, Beneš in srbske oblasti) tudi zaradi jezi-

⁴⁰ Kovačič, *Štajerska in Prekmurje*, str. 409. Te besede so izpostavljene: napisane razprto in v posebnem odstavku.

⁴¹ Tivadar, *Slovanskost med Muro in Rabo*, str. 136–142.

⁴² Mukič-Kozar Mukič, *Slovensko Porabje*, str. 73.

⁴³ Jerič, *Moji spomini*, str. 52.

⁴⁴ Prav tam.

kovno-kulturne bližine lažje zagovarjali slovenskost, tj. slovanskost Prekmurja in Štajerske. Pri tem ne smemo pozabiti tudi možnosti, da bi Prekmurje pripadlo hrvaškemu delu Kraljevine in je bila zato uradna zasedba Prekmurja s strani državne jugoslovanske, tj. srbske vojske, zelo pomembna. Neuspešnost poizkusa zasedbe Prekmurja pod vodstvom hrvaškega stotnika Erminija Jurišiča (december 1918) je v zgodovinskem smislu verjetno celo pozitivna za priključitev Prekmurja preostalemu delu Slovenije, čeprav je imel takrat za Prekmurce hude posledice (kot piše Kovačič, »jako slabe nasledke«).⁴⁵ Kovačič poudarja, da je bilo po tem neuspelem poizkusu več ljudi postreljenih, nekateri prekmurski katoliški duhovniki pa so se potem zavzemali za avtonomijo znotraj Madžarske, Klekla so obsodili. Kovačič je kot duhovnik seveda kritičen do boljševiske vlade (marec 1919) in pravi, da se je po tem neuspešnem zavzetju »za Prekmurce začela prava šola trpljenja«.⁴⁶

VENDSKA TEORIJA NEKOČ IN DANES

T. i. vendsko vprašanje, ki se je v Prekmurju pojavilo v drugi polovici 19. stoletja, je bilo izrazito ideološko in politično vprašanje spodbujeno s takratnim madžarskim nacionalističnim programom. O veliki drugačnosti Prekmurcev od kranjskih Slovencev so pisali tudi že evangeličanski duhovnik Janoš Bakoš (1801–1873). Evangeličani so se bali, da bi se v Jugoslaviji izgubili znotraj katolištva.⁴⁷ Pri tem ne smemo pozabiti pred letom 1919 in tudi v začetku 1919⁴⁸ naklonjenosti avtonomnosti Prekmurja in prekmurščine tudi katoliških duhovnikov, tudi Jožefa Klekla in Franca Ivanocija. Šiftar navaja nekatere citate, med drugim prevod Ivanocijevega sestavka *Iz naše davnine* v (Kleklovih) Novinah, 1937:

da se je zgodovina slovenskega ljudstva stopila z vogrsko zgodovino. Zato je ne potrebno i nemogoče pisati posebno zgodovino tega slovenskega ljudstva, liki trbe obravnavati krajevne dogodke in razmere kot dopolnitve domače zgodovine.⁴⁹

Vendar je treba poudariti, da so se katoliški duhovniki dekan Klekl, zgodovinar dr. Kovačič in bibličist dr. Slavič leta 1919 v nasprotju s takratno cerk-

⁴⁵ Kovačič, *Štajerska in Prekmurje*, str. 401–402.

⁴⁶ Prav tam.

⁴⁷ Novak, *Zgodovina iz spomina*, str. 8–10.

⁴⁸ Jerič, *Moji spomini*, str. 60–72.

⁴⁹ Šiftar, *Prekmurje 1918–1920*, str. 35.

veno upravno ureditvijo Prekmurja odločili za priključitev južnoslovanski državi in proti Madžarski. O Ivanociju in katoliških duhovnikih (po Novaku nespoštljivo) govori tudi Tibor Zsiga (1996), ki imenuje Ivanocija kot nosilca »nekega nedoločnega ‚slovanskega čutenja‘«, katerega glavni zastopnik je bil pozneje Jožef Klekl st.⁵⁰ Slovenska kultura, utemeljena z jezikom, pa je med prekmurskimi katoliškimi duhovniki prevladala nad pokornostjo cerkveni instituciji.

Vendska teorija je sicer tesno povezana z evangeličanskim intelektualcem Aleksandrom (Sandorjem) Mikulo, rojenim v Gornjih Petrovcih. Vilko Novak izpostavi Mikulovo kritiko Slaviča, ko je v časopisu Domovina 22. septembra 1921 zapisal, da je Slavič »spletkaril proti »vendstvu« /.../ in je imel zaslugo, da je Prekmurje prišlo pod kranjsko samodržstvo.«⁵¹ Glede Aleksandra Mikule moramo poudariti, da je sicer bil ravnatelj evangeličanske gimnazije v Budimpešti, vendar je študiral na katoliški univerzi v Budimpešti. O Mikuli Novak cinično pravi, da je Mikula postal akademik zaradi »zaslug«, »ko je ustvaril nov narod ‚Vendov‘, kar pa Madžarski ni koristilo, čeprav nekateri to ‚teorijo‘ še danes pogrevajo.«⁵² Politična ideologija, ki je resnične podatke potvarjala oz. zlorabljala pod pretvezo zgodovinske znanosti, se je vrnila v prekmurski prostor leta 1996 s knjigo Tiborja Zsige, na katero se je predvsem zaradi potvarjanja dejstev in žalitev pokojnih prekmurskih intelektualcev in njihovih sorodnikov odzval Vilko Novak (npr. Jerič in Kūhar sta bila razglašena za roparja in razbijača, čemur Novak oporeka).⁵³ Novak je v svojem odzivu oster, vendar poudarja, da samo protestira proti izmišljotinam, kot je npr. izločevanje prekmurščine iz slovenskega jezika, s katerim naj prekmurščina ne bi imela stika:

Zsigova izmišljotina, da se prekmurščina (ali prekmurski jezik, po njegovem kar ‚a Vendvidék ... nyelve‘) v ‚bistvenih vprašanjih razlikuje od slovenščine ...‘. Kaj, če bi kdo zapisal, da se lendavska vogrščina ali madžarščina bistveno razlikuje od ‚magyar nyelv-a‘ ali madžarščine ali peštanske ali hortobágyseke ali vsake druge madžarščine? Bi se le prijazno nasmehnil? In če bi še kdo napisal, da so se prekmurski Madžari imenovali še (!)v 19. stoletju ‚Vógrok‘ ali kar – hunok?! Ali magyeri, ungeri? Bi smeli danes na Madžarskem kaj takega tiskati brez protesta, pa recimo bi kaj takega izdala Zveza Slovencev na Madžarskem?!⁵⁴

⁵⁰ Novak, *Zgodovinski časopis*, str. 429.

⁵¹ Novak, *Zgodovina iz spomina*, str. 108.

⁵² Prav tam, str. 112.

⁵³ Prav tam, str. 64.

⁵⁴ Prav tam, str. 92.

Novak potem nadaljuje z utemeljevanjem, da je prekmurščina slovenščina in so jo takó poimenovali že Števan in Miklós Küzmič, Mihael Sever, Jožef Košič idr. pa tudi Sandor Mikula v svojem sicer vendsko usmerjenem časopisu *Domovina*. Novak potem odgovori na očitek, da je grob v svojem izražanju, ker njegova materinščina prekmurščina je slovenščina: »Če kdo reče, da se moja materinščina razlikuje od slovenščine, je zame grob in vse podobno.«⁵⁵ Novak v celotni polemiki zelo ostro zavrača vendsko teorijo, kar je povezano z njegovo izkušnjo, ko so ga med 2. svetovno vojno zaradi njegove znanstvene knjige preganjali:

Tudi mi najbrž nimamo prav, če vemo in trdimo, da Ivan Jerič in Mihael Kühar nista ropala in razbijala – ne, prav so imeli v letih 1941 do 1945 preljudi okupatorji, ki so sestavljali lažne obtožnice, iz katerih prepisuje današnji zgodovinar (Tibor Zsiga) in ne pove tega v opombah, ki ne navajajo naslova spisa, iz katerega zajemajo – tak očitek je njim ‚smešen‘ in vsa naša občutljivost ‚nedostojno grob ton‘, Glavni tajnik madžarske akademije znanosti, univ. prof. dr. János Melich,⁵⁶ mi je dejal v oktobru 1942, ko so me pregnali iz Sobote: ‚Novak, le ostanite dober Slovenec.‘ In je napisal nekaj del o Slovanih in Madžarih in je znal nekaj jezikov.⁵⁷

Oster in mestoma zelo čustven ton, tudi z zelo ekspresivnimi besedami, ločili, je posledica te Novakove osebne izkušnje, ko so ga madžarski okupatorji ob zasedbi 1941 zaradi njegovih člankov izgnali iz Prekmurja:

Na vse izmišljotine nepoznavalcev jezika, zgodovine, življenja ljudstva, njegovega prepričanja lepo ponižno molči, ne bodi nekulturen, kot da živiš pred tridesetimi ali štiridesetimi leti; ne bodi balkanski, poslušaj modrost iz Lendave, ki še danes kljub vsemu trdi: ‚... sam se nagibam k temu, da (tu živeči Slovenci, kot pravi prej, V. N.) jih imam za neke vrste prehod med zahodnim in južnim slovanstvom ...‘. Glej ga, učenjaka – kje je pa študiral slavistiko in zgodovino – v Pešti pri Melichu ali Kniezsi ali celo pri pokojnem lendavskem rojaku Hadrovicsu, ki bi se že dobro obregnil ob vse te ‚modrijaše‘? Sam za prehod nas ima in nika kor za prave Slovence. G. Kozma – in koliko vas je še? Joj, nam! Knjige so sicer napisane in razprave z opombami – te pa niso pomembne, pravijo v Népújságu – ampak resnice zanje ni ...⁵⁸

⁵⁵ Prav tam, str. 92.

⁵⁶ Melicha, ki ga sicer kot znanstvenika in bibliografa ceni, Novak uvršča med zagovornike venske teorije. Glej Škafar, *Bibliografija prekmurskih tiskov*, str. 10.

⁵⁷ Novak, *Zgodovina iz spomina*, str. 94.

⁵⁸ Prav tam.

Novakova polemika proti vendski teoriji je izrazito samoobrambna, kar je bilo v povojnih in medvojnih časih potrebno. Vseeno pa je zavezan resnici, predvsem pa skrbi za obstoj prekmurske kulture, z mislijo tudi na Porabje in porabske Slovence. Po demokratičnih spremembah 1989 se je na Madžarskem ponovno začel obujati madžarski nacionalizem:

Po demokratičnih spremembah l. 1989 se na Madžarskem v javnosti vedno bolj pogosto uporablja spet izraz ‚Vend‘. Ne samo v publicistiki, ampak tudi v ‚znanstvenih‘ razpravah, knjigah. Zaradi tega je leta 1991 Vilko Novak napisal nekaj prispevkov v prve številke monoštrskega časopisa Porabje.⁵⁹

Zato je leta 1997 Novak tako ostro reagiral na knjigo *Muravidéktől Trianonig/ Od Murske krajine do Trianona* Tiborja Zsige (1996), ki sicer v slovenski javnosti ni doživela velikega odmeva, tudi zaradi neznanja madžarskega jezika slovenskih poznavalcev prekmurskega jezika; na samo pozitivne (madžarske) ocene (in zato po njegovem osamljenih protestih Novaka in Kozarjeve) se sklicuje tudi Zsiga v tem svojem odgovoru v Porabju 1997.⁶⁰ Novak je napisal tudi oceno v *Zgodovinskem časopisu*.⁶¹

V odzivu Tiborja Zsige, ki ne zna slovensko in zato ni mogel hitro odgovoriti na pisanje Vilka Novaka in Marije Kozar, saj je čakal na prevod, zasledimo, da polemizira predvsem o »odcepitvi Medžimurja in Pomurja (Prekmurja/ Muravidék) od Madžarske«, katere del sta bila do prve svetovne vojne.⁶² Zsiga se nato zelo posveti očitku o poimenovanju pokrajin, mest, na Novakov članek pa vsebinsko ne želi odgovarjati, saj da je bil žaljiv, grob in piše neresnice.⁶³ Odgovarja predvsem Mariji Kozar, pri čemer pa tudi ni posebej spoštljiv, saj ne upošteva interdisciplinarnosti znanosti in popolnoma zavrača argumente (etnološko-jezikoslovne) stroke, ki ji pripadata Vilko Novak in Marija Kozar: »Torej spoštovana Marija Kozar. Tematika moje knjige z naslovom *Od Pomurja do Trianona* nista ne etnografija ne jezikoslovje, kot menite Vi, temveč zgodovina.«⁶⁴

Zsiga in njegovi zagovorniki ne odgovorijo na pripombe Kozarjeve (in Novaka, 1997) o skopo in napačno izbranih virih:

⁵⁹ Marija Kozar v Vilko Novak, *Zgodovina iz spomina*, str. 10.

⁶⁰ Prav tam, str. 222.

⁶¹ Novak, *Zgodovinski časopis*, str. 428–430. Pri tem je zanimivo, da Novak v uvodu te ocene piše, da Delo njegove ocene Zsigove knjige ni hotelo objaviti in jo je objavilo šele »z zamudo« v Književnih listih.

⁶² Zsiga v Novak, *Zgodovina iz spomina*, str. 224.

⁶³ Novak, *Zgodovina iz spomina*, str. 220–226.

⁶⁴ Zsiga v Novak, *Zgodovina iz spomina*, str. 220.

Dr. Zsiga je strnil izsledke madžarskih in slovenskih raziskovalcev (predvsem na podlagi knjig: Kóvágó László, *A magyarországi délszlávok 1918–1919-ben*. Bp., 1964., Vanek Šiftar, *Prekmurje (1918–1920)*, CZN 1/1989, Mikola Sándor: *A vendség múltja és jelene. b. l.*) ter jih dopolnil z nekaterimi rokopisnimi (predvsem: Strausz Antal-Strausz Flórián, *Alsólendva története*. Sombotelški škofijski arhiv, Matija Slavič, *Slovenska krajina*. In: Klekl iratok. Arhiv Železne županije) in arhivskimi podatki (Arhiv Železne županije, Državni arhiv v Budimpešti, Vojaški arhiv v Budimpešti).⁶⁵

Izmed slovenskih virov je upošteval Šiftarjevo razpravo, kjer je izpostavljena zasedba (okupacija) in je opozorjeno na ekstremne vojaško-politične razmere, ki so vladale v Prekmurju med 1918 in 1920. Pri tem moramo opozoriti, da je Ogrska leta 1918 razpadla in je vladalo na Madžarskem anarhično stanje, nekaj časa tudi neuspela boljševistična revolucija, kar je tudi povzročilo razpad velike Ogrske.

Najbolje pa nezmožnost neideološke razprave ponazori zaključni del Zsigovega odgovora:

Marija Kozar mi očita tudi to, da odseva iz knjige neka trianonska nostalgija. Tako čuti ona, ne jaz. Med Madžari je tako imenovana Trianonska mirovna pogodba, ki so jo Madžarski vsilile zmagovalne sile in s katero je država izgubila veliko svojega ozemlja, dobila zelo različne ocene in prilastke.

Naši predniki, dedje in očetje, in tudi naš rod poznamo in se zavedamo določil mirovne pogodbe in njenih posledic, toda nihče naj ne pričakuje od nas, da bomo govorili o njej z veseljem. Večkrat lahko slišimo in to tudi sprejemamo, da bodo v evropski integraciji odpravljene stare krivice.⁶⁶

Čeprav Zsiga na začetku odgovora ironično zanika trditev Marije Kozar, da iz njegove knjige odseva trianonska nostalgija, v nadaljevanju z ostrimi besedami pove, da ne priznava Trianonske pogodbe. Tudi zagovornik Zsigove knjige Kozma Gabor pravi, da je priključitev terjala dosti »krvi in solz« in da »ZDA niso podpisale trianonske mirovne pogodbe, in na ta način niso priznali takrat spremenjene meje«. ⁶⁷ Glede na evidenten dvom v pravičnost zgodovinskih meja in znanstvenih dejstev je čustven odziv leta 1941 s strani

⁶⁵ Kozar v Novak, *Zgodovina iz spomina*, str. 16.

⁶⁶ Zsiga v Novak, *Zgodovina iz spomina*, str. 224, podčrtal H. Tivadar.

⁶⁷ Kozma Gabor v Novak, *Zgodovina iz spomina*, str. 218.

madžarskih fašističnih oblasti preganjanega Vilka Novaka povsem razumljiv in upravičen.

Ob tem relativiziranju Trianonske pogodbe v Evropi brez meja in razraščajočem nacionalizmu tudi oz. predvsem v madžarski politiki, na kar opozarjajo tudi slovenski mediji (npr. Mladina, 19. april 2019), nikakor ne moremo prezreti naslednjih stavkov iz Lipuščkove monografije: »Nekateri si brez dvoja želijo njene revizije. Teoretično bi bila mogoča samo v primeru, če bi se tudi vse zavezniške države iz prve svetovne vojne in vse prizadete države s tem strinjale. To pa je seveda nemogoče. Sto let po podpisu Trianonski mirovni sporazum očitno še vedno buri duhove.«⁶⁸

PRIKLJUČITEV PREKMURJA IN RAZMERJE MED SLOVENSKIM IN PREKMURSKIM

Prekmurje je bilo konec 19. stoletja deležno velikih pritiskov glede kulturne in jezikovne opredelitve za madžarsko nacionalnost, s tem pa tudi zanikanje slovanskosti in slovenskosti tamkajšnjega prebivalstva.⁶⁹ Poudarjanje madžarske kulture je vključevalo vendski manipulativni maneuver, ki je izpostavljalo posebnost in neslovenskost prekmurskega jezika, še posebej pa prekmurskih prebivalcev, kar so po letu 1919 najbolj občutili porabski Slovenci. Zato je povezanost prekmurskega dela z ostalim delom Slovenije, ki je obstajala že od prvih osrednjeslovenskih knjižnih del Dalmatina, Trubarja idr., okrepila pa se je konec 19. stoletja, še posebej pa v začetku 20. stoletja s prihajanjem slovenskih misijonarjev v prekmurske katoliške misijone, ki so nemoteno govorili (osrednje)slovensko, predvsem pa skoraj deset tisoč naročnikov Mohorjevih knjig.⁷⁰ Etnografski princip določanja meja je vključeval predvsem kulturno in slovstveno delovanje slovenskih duhovnikov.

V novejšem času se zato ob prelomnem letu 1919 izpostavlja vloga katoliških duhovnikov: »Priključitev Prekmurja k matici ni bila rojena na /P/ariški mirovni konferenci, ampak je sad desetletja dolgega dela narodnozavednih katoliških duhovnikov v Prekmurju, ki je svoj vrh doseglo v letih 1918–1919.«⁷¹ Lažeta tako v tem Zverovem citatu kot v celotni knjigi odgovarja izpostavitvi predvsem ameriškega kartografa Douglasa W. Johnsona v Lipuščkovi medijsko najbolj izpostavljeni knjigi ob 100-letnici Prekmurja in (ne)hotenemu za-

⁶⁸ Lipušček, *V vrtincu mirovne konference*, str. 125.

⁶⁹ Prav tam; Lažeta, *Povsod pokažimo*; Jerič, *Moji spomini*; Šiftar, *Prekmurje 1918–1920*; Kovačič, *Štajerska in Prekmurje*; Novak, *Zgodovina iz spomina*.

⁷⁰ Novak, *Zgodovina iz spomina*, str. 110.

⁷¹ Lažeta, *Povsod pokažimo*, str. 97, po Zver, *Slovenstvo Jožefa Klekla st. 1874–1948*, str. 21.

postavljanju katoliških duhovnikov. Lipuščkova knjiga v naslovu nosi poudarek v *virtincu pariške mirovne konference*. V Lipuščkovi knjigi lahko v opombi pri predstavitvi Slaviča⁷² opazimo omembo (žal brez komentarja) za leto 1919 nepomembnega Slavičevega sodelovanja z italijanskimi okupatorji, kar je prehuda obtožba, in omenjanje obiska italijanskih okupatorjev tako v Ljubljani kot v Rimu – to glede na vlogo katoliške cerkve med drugo svetovno vlogo in Slavičevo zavezanost diplomatskim aktivnostim ter čim manjšim človeškim žrtvam ni nič presenetljivega. Predvsem pa se je z vseh teh funkcij Slavič umaknil že leta 1941, kar so med drugim v javnosti izpostavili tudi v Mladini.⁷³ Slavič se je po letu 1947 tudi vrnil v Jugoslavijo in nato predaval na Teološki fakulteti. Lipušček ne razčisti vloge Matije Slaviča med drugo svetovno vojno, zato niti ne bi bilo treba omenjati tega njegovega dejanja v ljubljanski pokrajini, ki je povsem nepomembna za dogodke 1919. V Lipuščkovi knjigi je predstavljen politično-diplomatski vidik, ki ga je bilo treba osvetliti, in izpostavljena konfliktnost ter nejasnost takratnih odnosov na Pariški mirovni konferenci, predvsem pa zapletenost ter težavnost prepričevanja svetovnih vellesil, da je Prekmurje slovensko. Knjigi lahko z znanstvenega vidika mogoče očitamo premajhno upoštevanje in komentar zgodovinsko-kulturnih okoliščin, kar je dejansko ohranilo slovanskost (slovenskost) Prekmurja, za kar pa so bili zaslužni predvsem prekmurski duhovniki (evangelicanski in katoliški). Vendar obravnava kulturnega elementa niti ni bil namen Lipuščkove monografije.

Prekmurska pokrajina je bila in je še vedno večkulturna, večkulturnost se je tudi skozi zgodovino ohranila, predvsem pa se je z vso to kulturno dejavnostjo ohranil slovenski jezik:

Poleg družine in cerkve, delno tudi šole je slovstvena dejavnost v materinščini v skoro dvesto petdesetih letih ne le ohranjala in utrjevala v tej krajini slovenski jezik, marveč narodnostno prebujala, navduševala, s čimer je posredno in neposredno pripomogla k osvoboditvi prekmurskih Slovencev izpod tisočletne tuje nadvlade ter pripravila naravni sprejem knjižne slovenščine in vživetje v slovensko narodno skupnost.⁷⁴

Novak izpostavi priključitveni pomen vseh prekmurskih knjižnih ustvarjalcev ne glede na ideologijo, religijo ali čas ustvarjanja. Predvsem prekmurski jezik in njegovo poimenovanje »szlovenszki«, ki se je pojavljalo od 18. stole-

⁷² Lipušček, *V virtincu mirovne konference*, str. 58

⁷³ Jager, Priznanje po stotih letih. Spletna Mladina, 2. avgust 2019: <https://www.mladina.si/192297/priznanje-po-stotih-letih/> (dostop: maj 2020)

⁷⁴ Novak v Škafar, *Bibliografija prekmurskih tiskov*, str. 10.

tja naprej, je bil tista narodnostna stična točka s preostalim delom današnje Slovenije. Tudi po letu 1919 je bila še intenzivna »vendska« iredentistična aktivnost madžarskih oblastnikov preko že omenjenega Sandorja Mikule in njegovega mesečnika *Domovina*, kar tudi Šiftar označi kot nedopustno: »Kmalu je bila na Madžarskem ustanovljena revizionistična liga s posebno aktivnostjo ob meji.« Šiftar pa ne obsoja »slovenske avtonomne težnje proti centralizmu osrednje vlade«. ⁷⁵ Med vojno 1941–1945 se ponovno vzpostavi madžarska oblast (in jezik) v Prekmurju, podpiran z vendsko teorijo, vendar se potem po letu 1945 ponovno vzpostavi s Trianonsko pogodbo določena meja, pri čemer Porabje ostaja izven slovenskega ozemlja, kar je imela pogubne posledice za izginjajoči porabski jezik.

SKLEPNE MISLI O PREKMURSKI INKLUZIJI IN POSEBNOSTI V SLOVENSKI PROSTOR

Prekmurščina, nekoč knjižni jezik, danes predvsem narečje, je v svojem zgodovinskem razvoju dejansko živel in še živi dvojno življenje: kot tiskani jezik je na nek način, sicer z 200-letno zamudo, ustvarjal neke vrste narodno skupnost (nacionalni vidik tiska), ⁷⁶ obenem pa kot primarni jezikovni izraz (predvsem danes) pomeni tudi primarno, čustveno komponento jezika (narečje), ki ontološko določa človeka. Pri tem moramo s slovenskega nacionalnega vidika izpostaviti poseben položaj narečij v slovenskem javnem prostoru, kar priznavajo tudi strokovnjaki normativisti, govorni lektorji, ⁷⁷ za razliko npr. od sosednje Hrvaške, kjer pomeni regionalna zaznamovanost javnega govorca osnovno zaznamovanost in neznanje oz. kršenje retoričnih pravil. ⁷⁸

Kot vsaka kulturna dediščina in jezik je prekmurska kultura potrebna posebne pozornosti in spodbude; od julija 2019 je prekmurščina vpisana tudi v register nesnovne kulturne dediščine). ⁷⁹ Glede na vendsko teorijo in revizionistične tendence nekaterih politikov predvsem v sosednji Madžarski pa je potrebno biti pozoren na pretirano izločevanje prekmurščine iz slovenskega jezikovnega prostora. Ob znanstveno utemeljeni delitvi slovenskega jezika na več različic, ⁸⁰ med katerimi je najvidnejša z najdaljšo knjižno tradicijo prav

⁷⁵ Vse Šiftar, *Prekmurje 1918–1920*, str. 45.

⁷⁶ Anderson, *Zamišljene skupnosti*, str. 56.

⁷⁷ Šeruga Prek-Antončič, *Zborna izreka*, str. 11.

⁷⁸ Kišiček, *Stanković, Retorika i društvo*, str. 134.

⁷⁹ Opis enote nesnovne kulturne dediščine: Prekmurščina, Ministrstvo za kulturo: https://www.gov.si/assets/ministrstva/MK/DEDISCINA/NESNOVNA/RNSD_SI/Rzd-02_00072.pdf (dostop: maj 2020).

⁸⁰ Orožen, *Poglavja iz zgodovine*, str. 103.

prekmurska različica, je treba upoštevati tudi usodnost, v pozitivnem smislu, povezanosti prekmurskega slovenskega jezika s slovenskim knjižnim jezikom. Neizvedena kodifikacija prekmurskega knjižnega jezika⁸¹ je pravzaprav pripomogla k vključitvi Prekmurcev v novonastalo Kraljevino SHS in vzpostaviti tesne povezave s slovenskim knjižnim jezikom predvsem po letu 1919, kar je ohranilo slovensko prekmursko kulturo. Tudi Miško Kranjec v Mladem Prekmurcu pravi »tista nekdanja nevarna misel, da so Prekmurci nekaj drugega, kakor drugi Slovenci«. ⁸² O slovenskosti Prekmurja danes ne bi smelo biti dvoma, tako z jezikovnega, kulturnega kot gospodarskega stališča. Prav tako se celotna slovenska kultura ne bi smela deliti po načelu, kaj je bolj slovensko in kaj je primarno. Kako pa je s prekmurščino danes, kako živi, ali živi polnovredno življenje, pa je vprašanje za novo celovito sodobno raziskavo. Na osnovi anket in analize medijskih programov v Pomurju, kar smo izvedli od leta 2009 naprej, je razvidna prekmurska zavest in želja po svojem jeziku, vendar je prekmurskega jezika, razen v leposlovju, glasbi, na družbenih omrežjih in v nekaterih predvsem zabavnih oddajah malo, tako da o kakršnem koli prekmurskem jezikovnem separatizmu leta 2019 ne moremo govoriti. Po Novaku bi lahko samo ponovili: »Pokrajinska oznaka »prekmurski« tisk ali prekmursko slovstvo ni hotela nikoli izražati kakega avtonomističnega ali separatističnega namena.« ⁸³ In to bi moralo veljati za celotno prekmursko kulturo danes. Vodilo tudi za jezikovnopolitično delovanje v Sloveniji in Evropski uniji pa je: Prekmurje in prekmurski jezik sta blagovna znamka, slovenska blagovna znamka. Ob vsesplošni zasvojenosti z izjemnostjo, ekskluzivističnostjo in poudarjanjem blagovnih znamk, tudi prekmurskih, je to tudi vodilo za 3. desetletje 3. tisočletja, če se iz asimilacije porabske skupnosti v Porabju zaradi (jezikovno-kulturno-gospodarske) izločenosti od ostalega dela Slovenije lahko kaj naučimo.

⁸¹ Prekmurska slovnica Augusta Pavla je ostala za časa madžarske oblasti v rokopisu, izdana šele v 3. tisočletju (2013), prekmurski pravopis ni bil nikoli napisan, prekmurski slovarji pa so nastali šele po letu 1919.

⁸² Cit. po Šiftar, *Prekmurje 1918–1920*, str. 34.

⁸³ Novak v Škafar, *Bibliografija prekmurskih tiskov*, str. 7.

VIRI IN LITERATURA

ELEKTRONSKI VIRI

- Jager, Vasja, Priznanje po stotih letih. *Spletna Mladina*, 2. avgust 2019. Dostop 15. 12. 2019 na: <https://www.mladina.si/192297/priznanje-po-stotih-letih/>
- Opis enote nesnovne kulturne dediščine: Prekmurščina. *Ministrstvo za kulturo*: https://www.gov.si/assets/ministrstva/MK/DEDISCINA/NESNOVNA/RNSD_SI/Rzd-02_00072.pdf (dostop: maj 2020).
- Pomurski zakon: Udeleženi v aferi grozi zapor. *Sobotainfo*, 18. november 2013: <https://sobotainfo.com/novica/politika-gospodarstvo/pomurski-zakon-udelezeni-v-aferi-grozi-zapor/33313> (dostop: maj 2020).
- Svenšek, Ana, Simpozij SAZU: V arhivih še veliko neraziskanega gradiva o Prekmurju. Simpozij ob 100. obletnici priključitve Prekmurja. *RTV Slovenija*, 30. maj 2019: <https://www.rtvlo.si/prekmurje/zgodovina/simpozij-sazu-v-arhivih-se-veliko-neraziskanega-gradiva-o-prekmurju/489603> (dostop: maj 2020)
- Rodež, Svit, Simpozij o Prekmurju »Mi vsi živeti ščemo« (Vestnik, 30. 5. 2019): <https://vestnik.si/clanek/aktualno/simpozij-o-prekmurju-quotmi-vsi-ziveti-scemoquotnbsp-723851> (dostop: maj 2020)
- TV Slovenija, Rojaki (novinar D. Tomažič, izjava Andreje Kovacs, pripravlja TV Maribor). Predvajano 6. 1. 2020, TV Slovenija 1 (MMC): <https://4d.rtvlo.si/arhiv/rojaki/174662886> (dostop: maj 2020).
- Statistični urad Republike Slovenije, 2016: *Regije v številkah* – Statistični portret slovenskih regij 2016. Zbral in uredil: Martin Bajželj. Oblikovanje infografik: Robert Dragan. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije. Dostopno na: <http://www.stat.si/dokument/8941/regije-v-stevilkah.pdf>
- Zakon o praznikih in dela prostih dnevih v Republiki Sloveniji (uradno prečiščeno besedilo) (ZPDPD-UPB1), 2005: <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina?urlid=2005112&stevilka=4916> (dostop: maj 2020).

ČASOPISNI VIRI

Vestnik, 2019.

LITERATURA

- Anderson, Benedict, *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: SH – Zavod za založniško dejavnost, 1998.
- Jerič, Ivan, *Moji spomini (1. ponatis)*. Beltinci: Občina Beltinci, 2019.

- Kišiček, Gabrijela in Davor Stanković, *Retorika i društvo*. Zagreb: Naklada Slap, 2014.
- Jesenšek, Marko, *Prekmurski knjižni jezik med knjižno normo in narečjem*. Maribor: Univerzitetna založba Univerza v Mariboru, 2018.
- Jesenšek, Marko, Združitev Prekmurja in poenotenje slovenskega knjižnega jezika. V: Tivadar, Hotimir (ur.), *Slovenski javni govor in jezikovno-kulturna (samo)zavest (38. Simpozij Obdobja)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2019, str. 381–389.
- Kovačič, Fran, *Slovenska Štajerska in Prekmurje: zgodovinski opis*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1926.
- Lažeta, Andrej, *Povsod pokažimo, da smo Slovenci: kaj se je v Prekmurju godilo leta 1918 in do poletja 1919?* Murska Sobota: [samozal.] A. Lažeta, 2019.
- Mukič, Francek in Marija Kozar Mukič, *Slovensko Porabje*. Celje: Mohorjeva družba, 1982.
- Novak, Vilko, Zsiga Tibor, *Muravidéktől Trianonig*, Lendava: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet = Zavod za kulturo madžarske narodnosti, 1996, 209 strani. *Zgodovinski časopis* let. 51, št. 3(1997), str. 428–430.
- Novak, Vilko, Marija Kozar idr., *Zgodovina iz spomina: polemika o knjigi Tiborja Zsige / Muravidéktől Trianonig Történelem emlékezetből: polémia Zsiga Tibor Muravidéktől Trianonig című könyvéről*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2004.
- Orožen, Martina, *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika (od Brižinskih spomenikov do Kopitarja)*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1996.
- Smole, Vera, Ko nareče v družini zamre. V: Tivadar, Hotimir (ur.), *Država in narod v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi / 51. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Znanstvena založba FF UL, 2015, str. 18–26.
- Slavič, Matija, *Naše Prekmurje: zbrane razprave in članki*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1999.
- Šeruga Prek, Cvetka in Emica Antončič, *Slovenska zborna izreka. Priročnik z vajami za javne govorce (knjiga in zvočna zgoščanka)*. Maribor: Aristej, 2003.
- Škafar, Ivan, *Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919 = Bibliographie der Drucke im Dialekt von Prekmurje von 1715 bis 1919*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1978.
- Šiftar, Vanek, *Prekmurje 1918–1920 (okupacija)*. Časopis za zgodovino in narodopisje = Review for history and ethnography, let. 60, št. 1 (1989), str. 33–53.
- Tivadar, Jožef, *Beltinski shod 17. januarja 1919*. V: *Stopinje 2020*. Murska Sobota: Škofija Murska Sobota, 2020, str. 109–114.
- Tivadar, Hotimir, *Slovanskost, slovenskost med Muro in Rabo v 3. tisočletju s pogledom v preteklost*. V: Sankovska, Petra, Maria Wtorkowska in Jozef Pallay (ur.), *Individualna in kolektivna dvojezičnost*. Ljubljana: Znanstvena založba FF, 2012, str. 135–142.

- Tivadar, Hotimir, Prekmurščina med nekdanjo knjižnostjo in sedanjo narečnostjo. V: Jesenšek, Marko (ur.), *Avgust Pavel med Slovenci, Madžari in Avstrijci = August Pavel among the Slovenians, Hungarians and Austrians*. Maribor: Univerzitetna založba Univerze, 2017, str. 147–164.
- Zsiga, Tibor, *Muravidéktől Trianonig*. Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 1996.

SUMMARY

Hotimir Tivadar

BROTHERS IN LANGUAGE – A LINGUISTIC AND HISTORICAL OUTLOOK ON THE INTEGRATION OR UNIFICATION OF THE PREKMURJE SLOVENES

As an archaised and distinctly different Slovene dialect, the Prekmurje tongue has always been distant from the “Carniolan” Slovenian language, so Prekmurje’s attachment to its language and region is understandable. This is typical of other Slovenian regions as well, which is often pointed out by language coaches in theatres or on radio stations (e.g. Šeruga Prek and Antončič). It is commonplace for dialects to be used in public in Slovenia, which contributes to cultural diversity and naturalness. In the case of the Prekmurje (dialectal-standard) language exaggerated attachment to the Prekmurje (standard?) language turned out to be markedly unproductive, which eventually led to the loss of the Prekmurje tongue (the Rába region). In the article at hand the Prekmurje tongue is recognized as an identification element of the Rába region and Mura regions, highlighting a few peculiarities of Slavic Prekmurje with respect to central Slovenia, particularly in light of the integration in 1919 and exclusion from the Hungarian cultural space. The article also takes a look at the position of the Prekmurje and the Rába region’s dialect.

The fundamental problem of historical, political and linguistic treatises dealing with the Prekmurje cultural space is that they are limited to the year 1919 and a few decades before that. This causes unnecessary conflicts regarding the role of prominent historic figures who deserve most credit for Prekmurje’s integration, namely the cartographer Johnson and Dr Matija Slavič. The fact highlighted in this paper is a non-ideological view of key players in the years 1918 through 1920, whereby Prekmurje’s integration was made possible by many factors: Americans and the French were favourably disposed towards nations’ self-determination, the pro-Slovenian state of affairs on site, enthusiasm of the Catholic clergy led by Matija Slavič, Jožef Klekl, Fran Kovačič, and Ivan Jerič. It was most certainly the cartographer Johnson who drew the border between Yugoslavia and Hungary after having heard arguments presented by all sides; he used the water divide between the rivers Mura and Rába as a criterion for the vague natural border. Kovačič maintained that Johnson “arbitrarily drew the border 10 to 15 km to the south of the river Rába

along slight elevations forming the watershed between the rivers Krka and Mura”, whereby the Rába region was excluded from the previously uniform Prekmurje area with the border on the river Mura. Thus parts of Prekmurje saw the formation of a multilingual environment with a majority second language (Slovenian/Hungarian). From the point of view which was dominant in the first half of the 20th century, namely that of unilingualism and monoculturalism, this was a tragedy for the Rába region, as the indigenous Slovene Rába region’s culture was being lost in the following decades, disappearing completely after 1991, also due to the active Hungarian “Vend” nationalist theory that denied the Sloveneness of the Rába region’s population. The Vend theory, which flourished after 1919 and somewhat declined after 1945, was revived both in Prekmurje and in the Rába region with the publication of Tibor Zsigá’s *Muravidéktől Trianonig* (1996). Marija Kozar Mukič and Vilko Novak drew attention to this in the expert and general public. Barring a few articles published in local periodicals and a publication featuring polemic treatises in 2004 by the Slovenian Academy of Sciences and Arts, the subject did not evoke a strong response in the Slovenian public. The problem of the Vend theory is that it denies Prekmurje’s linguistic and cultural connectedness with the nearest Slavic area, i.e. the Slovenian national space, which does not comply with the historical and linguistic scrutiny. The Sloveneness of the Prekmurje language and cultural space has been unambiguous at least since the emergence of Novak’s treatises and Škafar’s bibliography of books and texts published in the Prekmurje tongue. By means of an ideological deviation of the Rába region’s and Prekmurje’s population from Sloveneness, Hungarian nationalist politicians achieved almost complete assimilation of the Slovenian dialect in the Rába region, which has not been the case yet with the Hungarian language on the Slovenian side. Linguists and other experts are tasked with the care for the diversity of the linguistic landscape.

The most credit for Prekmurje’s integration deserves the situation on location, which up to the Treaty of Trianon and the delimitation between Yugoslavia and Hungary sided mostly with the culturally closer Slovenian space. Late 1918 and particularly early 1919 saw the formation of a movement for strengthening the Slovenian national awareness in Prekmurje, which was led by Catholic priests; the assemblies held in Kančevci (19 January) and Beltinci (17 January) deserve particular mention. Activities taking place before 1918 are not insignificant, when missionaries and books published by Mohorjeva družba arrived in Prekmurje from across the river Mura. The region’s connectedness with the rest of Slovenia was pointed out by the aforementioned ethnologist and Slavist Vilko Novak, who in the 1920s, 1930s and during World War II highlighted Prekmurje’s (including the Rába region) Sloveneness and

rejected the Vend theory, along with Slavič, Klekl, and Kovačič. The Prekmurje Slovenian space has always been included in the Slovenian cultural space. It was its Slavness or Sloveneness with the Prekmurje Slovenian language as Prekmurje's basic identification element that enabled Prekmurje's integration into the Yugoslav state. It was the linguistic closeness with the Slavic space that gradually convinced both Yugoslav and French decision makers, as highlighted by Ivan Jerič in his memoirs.

Even nowadays we say in Prekmurje that we use the Prekmurje tongue (dialect) in conversations with friends and semi-official situations and the (standard) Slovenian language in schools and official situations. It is a fact that Prekmurje is different. However, an overly centralistic or separatist view of the Prekmurje space and disregard of historical experiences, exaggerated highlighting of its exotic character, exclusion from the rest of Slovenia, the Vend theory and nationalism will certainly not contribute to clearing Prekmurje's intellectual and economic backlog, formerly a marginal region of the Hungarian and Yugoslav states and since 1991 of Slovenia. (Multi)culturalism and people defined by their language, i.e. the Slovenian, Prekmurje tongue, remains the greatest potential of Prekmurje with the Rába region.

Franci Just

KNJIŽEVNOST PREKMURSKIH SLOVENCEV

JUST, Franci, prof., Srednja poklicna in tehniška šola Murska Sobota, Šolsko naselje 12, SI-9000 Murska Sobota, franci.just@guest.arnes.si

Književnost prekmurskih Slovencev

IZVLEČEK

Prispevek v prvem delu opisuje reprezentacije prekmurske književnosti v slovenskih literarnih zgodovinah pred in po letu 1919, v drugem delu predstavlja glavne smeri in dosežke strokovnega raziskavanja prekmurske književnosti po letu 1919 in v tretjem delu podaja oris literarnega ustvarjanja v prekmurskem jeziku od konca 18. stoletja do srede 20. stoletja.

Ključne besede: slovenske literarne zgodovine, prekmurska književnost, literarno ustvarjanje v prekmurskem jeziku

JUST, Franci, Prof., Secondary Vocational and Technical School Murska Sobota, Šolsko naselje 12, SI-9000 Murska Sobota, franci.just@guest.arnes.si

Literature Penned by the Prekmurje Slovenes

ABSTRACT

In the first part the article presents the Prekmurje literature in Slovenian literary histories before and after 1919. The second part the paper highlights main tendencies and achievements in the exploration of the Prekmurje literature after 1919, and the third part provides an overview of literary production in the Prekmurje tongue from the end of the 18th to the mid-20th century.

Key words: Slovenian literary histories, the Prekmurje literature, literary production in the Prekmurje language

Spričo posebnih družbeno-političnih okoliščin, ki so jim pred letom 1919 onemogočale deliti skupno usodo z rojaki na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem, so »ogrski Slovenci«¹ med Rabo in Muro v 18. stoletju svoj narečni ljudski govor izoblikovali v knjižni jezik oz. »vzhodnoslovensko knjižno različico slovenščine«.²

V tem jeziku so ustvarili korpus zvrstno raznolikih besedil, ki so ne le širila jezikovne zmožnosti in duhovna obzorja prekmurskih Slovencev, ampak so tudi ohranjala in razvijala njihovo slovensko etnično zavest in so zaradi svoje jezikovno-kulturne ter narodnostne vloge postala predmet književnih raziskav in literarnozgodovinskih reprezentacij v pregledih slovenske književnosti. V prispevku so ta besedila poimenovana s pojmom književnost v širšem pomenu besede in njihovi naslovi, razen v virih in literaturi, prečrkovani iz prekmurskega črkopisa/ogrice v gajico.

Tako kot Prekmurje samo je bil tudi ta besedilni korpus slovenski kulturni in strokovni javnosti vse do srede 19. stoletja skoraj popolna neznanka, če izvzamemo jezikoslovce, npr. Kopitarja in Miklošiča, ki so že pred tem preučevali jezik najstarejših prekmurskih besedil, predvsem prevod Nove zaveze Števana Küzmiča.

REPREZENTACIJE PREKMURSKEGA SLOVSTVA V SLOVENSKEM PERIODIČNEM TISKU IN LITERARNOZGODOVINSKIH PREGLEDIH DO LETA 1919

Prvi zapisi

Po letu 1848 se je v duhu ustvarjanja nacionalne enotnosti povečalo slovensko zanimanje za rojake med Muro in Rabo in periodični tisk je v naslednjih desetletjih o njih svojim bralcem posredoval raznolike informacije. Do leta 1919 so prevladovali splošni zapisi, v katerih je Miroslav Kokolj kot temeljno držo prepoznal narodno angažiranost, »pisci so jih objavljali z namenom, da seznanijo široko slovensko javnost v avstrijskih kronovinah z razmerami med Slovenci na Ogrskem ter tako vzbude med bralci zavest o narodni enotnosti«.³

¹ Tako so na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem pred priključitvijo Prekmurja najpogosteje imenovali Slovence med Rabo in Muro. Redkeje so zanje uporabljali izraz Prekmurci. Prvi ga je v drugi polovici 19. stoletja uporabil Božidar Raič v potopisu *Črtice o Prekmurcih in njihovem govoru* (1867) in v zapisu *Prekmurski knjižniki pa knjige* (1869).

² Jesenšek, *Poglavja*, str. 56.

³ Kokolj, *Prekmurje in Prekmurci*, str. III.

Ob splošnih zapisih o slovenskih prebivalcih območja med Muro in Rabo pa so v slovensko javnost postopoma prihajale tudi informacije o njihovi književnosti. Te so bile sprva skromne, dodane so bile splošnim predstavitvam, ki so jih objavljali takratni tiskani mediji. Avtorji zapisov so se naslanjali na sekundarne vire, kajti prekmurske knjige so bile izven Prekmurja težko dosegljive in le redki Slovenci preko Mure so poznali kakšen primerek.

Ključna vira za začetne slovenske zapise o prekmurski književnosti sta bila Košič-Čaplovičeva etnografska razprava *Wenden in Ungern* v Čaplovičevi knjigi *Croaten und Wenden in Ungern* (1829)⁴ ter peti razdelek v prvem delu Šafárikove knjige *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* (1826).

Razprava o Slovencih na Madžarskem v Čaplovičevi knjigi je dejansko delo prekmurskega pisca Jožefa Košiča, ki je leta 1820 poslal Janu Čaploviču (Johann Csaplovics de Jeszenova) študijo *A Magyar Országí Vendus-Tótokról* (O vendskih Totih na Madžarskem), ko je ta razpisal natečaj, s katerim je želel pridobiti verodostojne opise narodov in etničnih skupnosti v takratni Madžarski, da bi jih objavil v svojem etnografskem pregledu. Košičevo razpravo, spremenjeno le v malenkostih, je Čaplovič kasneje objavil na več mestih in jo nazadnje leta 1829 izdal v Bratislavi pod svojim imenom v nemško pisani knjigi *Croaten und Wenden in Ungern*, s čimer je postala dostopna širšemu krogu bralcev, tudi slovenskih.⁵

Košič je v svoji študiji predstavil prekmurske demografske, konfesionalne, socialne, šolske, jezikovne in ekonomske razmere ter dodal nekoliko izčrpnjše etnografske opise, pri slovstvu pa je navedel Mikloša Küzmiča kot osrednjega pisca in dodal naslove nekaj njegovih knjig ter omenil, da imajo evangeličani *Nouvi zakon* iz leta 1771, molitvenike, mrliške pesmi, šolske in svatbene knjige.

Pavel Josef Šafárik je v svoji Zgodovini slovanskih jezikov in književnosti v vseh narečjih predstavil slovensko književnost v petem razdelku z naslovom *Geschichte der windischen Sprache und Literatur* in na koncu razdelka nekaj vrstic namenil tudi Slovencem v zahodnem delu Železne in Zalske županije. Najprej je zapisal, da jih domači pisci neupravičeno imenujejo Vandali, saj sami sebe imenujejo Sloveni/Slovenci, sicer pa so stični zahodnim Slovakom. K temu je dodal, da imajo protestanti nekaj molitvenikov, pesmaric in čitank in da je »Steph. Kuznics« (= Števan Küzmič) zanje leta 1771 prevedel *Novo zavezo*, ki je bila ponatisnjena leta 1818 (pravilno 1817).⁶

⁴ Čaplovič, *Croaten und Wenden*, str. 49–126.

⁵ Kronologijo Čaplovičevega objavljanja Košičeve razprave pod lastnim imenom je na več mestih natančno opisal Vilko Novak.

⁶ Šafárik, *Geschichte* 1826, str. 287–288.

Iz Košič-Čaploviča je leta 1849 črpal in marsikaj skoraj dobesedno povzel Peter Kozler,⁷ prvi, ki je v daljšem zapisu Slovincem predstavil rojake »v zapadnem delu Ogerske« in pri tem omenil, da je »Nikolaj Kuzmič nedeljske evangelije prestavil, pesmarico in molitvine bukvice na svetlo izdal, bukve za bolnike, veliko in majhno abecedo, katekizem in majhno sveto pismo« ter da so »protestanti v letu 1771 nuvi zakon pustili natisniti, pozneje tudi pesmarico pod naslovom Gradual in manje molitvine in šolske bukvice«.

Isto tako se je na Čaplovič-Košiča oprl tudi slovaški publicist in literat Peter Kellner Hostinsky (Peter Záboj Hostinsky),⁸ katerega zapis o »prekdonavskih Slovenih« in njihovem slovstvu so prevedli in leta 1863 objavili v Slovenskem glasniku.⁹

Na Šafárikov zapis o prekmurskem slovstvu se je oprl Matija Majar v svojem leta 1846 napisanem in leta 1849 objavljenem kratkem literarnozgodovinskem pregledu *Slovensko slovstvo*.¹⁰ V njem je med »najimenoitnejše spisatelje« druge dobe njegove periodizacije slovenskega slovstva (1770–1843) uvrstil Števana Kuzmiča (po Šafáriku piše »Kuznič«)¹¹ in po občutku označil črkopis njegovega prevoda Nove zaveze: »Slovenci v zapadni Ugerski so pisali v nekim pravopisu, kateri je bil nekako ugerskimu podoben.«¹²

Na Košič-Čaplovičeve in Šafárikove navedbe bi se lahko oprli tudi Ivan Macun, Ivan Valjavec in Anton Janežič, vendar prekmurskih avtorjev in tiskov v svojih pregledih niso upoštevali. Valjavec jih ni uvrstil v svojo Slovensko slovstveno zgodovino,¹³ Macun jih ni vključil niti v svoj leposlovni pregled z literarnoteoretičnimi razlagami Cvetje slovenskiga pesništva¹⁴ niti v Kratek pregled slovenske literature sa dodanim riječnikom za Slovence.¹⁵ Anton Janežič je v uvodu v svoj Kratek pregled slovenskega slovstva¹⁶ iz leta 1857 sicer napovedal, da bo v knjigi obravnaval slovstvo »pri Slovencih, ki na Štajerskem,

⁷ Kozler, *Slovenci na Ogerskim*, str. 4.

⁸ Hostinsky je v slovaškem časopisu Peštbudinske vedomosti, ki je izhajal v Budimpešti v letih 1861–1870, v rubriki Besednica pod skupnim naslovom *Slovania Zadunajski od P. Z. Hostinského* obravnaval prekodonavske Slované od naselitve v Panonski nižini, mdr. tudi Slovence med Rabo in Muro v dveh nadaljevanjih: Slovinci, u cudzych Vendovia, 1862, št. 38, 13. maj, str. 1–2, št. 39, 16. maj.

⁹ Slovinci na Ogerskem, str. 84–87, 114–117.

¹⁰ Majar, *Slovensko slovstvo*, str. 204–216.

¹¹ Prav tam, str. 214.

¹² Prav tam, str. 214–215.

¹³ Ivan Valjavec, *Slovenska slovstvena zgodovina*, št. 14 (108–110), 15 (117–120), 16 (124–125), 17 (133–134), 18 (139–141), 19 (148–149), 20 (157–158), 21 (163–165), 23 (180–181), 24 (186–187), 25 (195–197), 26 (205–208), 27 (213–216).

¹⁴ Macun, *Cvetje*.

¹⁵ Macun, *Kratek pregled*.

¹⁶ Janežič, *Kratek pregled*.

Koroškem, Primorskem ter nekaj na Beneškem in zahodnem Ogerskem prebiva«,¹⁷ a v nadaljevanju prekmurskih avtorjev in tiskov ni vključil.

Prve strokovne podlage

Slovenski literarni zgodovinarji, ki so v naslednjih desetletjih skušali prekmurske pisce in dela umestiti v razvojni tok slovenske književnosti, so v 60. letih 19. stoletja dobili tri pomembne vire: a) izčrpnější biografsko-bibliografski opis starejših prekmurskih tiskov, b) kratek jezikovni opis knjižne prekmurščine v Küzmičevem Nouvem zakonu in c) prve obsežnejše opise prekmurskih jezikovno-kulturnih in narodnostnih razmer.

Leta 1864 je izšla knjiga Pavla Josefa Šafárika *Geschichte der südslawischen Literatur* in v njej Čop-Šafárikov pregled slovenske književnosti z naslovom *Slowenische Literatur*. V prvem razdelku *Reihenfolge der Slowenischen oder Windischen Schriftsteller*¹⁸ je Šafárik najprej predstavil slovenske avtorje, med njimi tudi prekmurske, pri katerih je pripisal, da izhajajo iz zahodne Madžarske: za Franca Temlina pravilno ugotavlja, da je »prvi med Slovenci v zahodni Madžarski, ki nam je postal znan kot pisatelj, in sicer s katekizmom«, nato iz 18. stoletja navaja še Mihaela Severa, Števana Küzmiča in Mikloša Küzmiča (imenuje ga Niklav Küzmič) ter iz 19. stoletja Mihaela Barlo.

V drugem razdelku *Reihenfolge der slowenischen Werke*¹⁹ pa je Šafárik navedel slovenske tiske po tematskih področjih, med njimi naslednje prekmurske:

Pri knjigah Mikloša Küzmiča ne podaja naslovov, temveč vsebinske opise in domneve o letnicah izida, navede tudi nekaj ponatisov, med njimi po Dajniku tudi Molitveno knjižico za vsakega Kristjana, posebno za Slovence na Vogerskem iz leta 1821 in pripominja, da mora biti prva izdaja precej starejša. To izdajo so literarni zgodovinarji dolgo časa napačno sprejemali kot samostojno knjigo in Miklošu Küzmiču pripisovali osem knjig. Dejansko pa se je Dajnkova omemba nanašala na četrti natis Küzmičeve Knige molitvene iz leta 1783.²⁰

Pri Temlinu Šafárik napačno navaja »Katekizmus Gyoerszki« kot naslov

¹⁷ Prav tam, str. 119.

¹⁸ Šafárik, *Geschichte* 1864, str. 1–46.

¹⁹ Prav tam, str. 47–149.

²⁰ Peter Dajnko je na koncu svojih dveh knjig *Abecedna knjižica na hitro ino lahko podvüčenje Slovenskega branja* (Radgona, 1824) ter *Posvetne pesmi med slovenskim narodom na Štajerskem* (Radgona, 1827) naredil nekaj reklame za svojega radgonskega založnika Weitzingerja in dodal seznam knjig, ki jih je mogoče kupiti pri njem. V *Posvetnih pesmih* v oglasu *Knjižna predaja po sreberni ceni* v Radgoni pri Alojzji Waicingeri knjigári mdr. navaja *Knigo molitbeno in Svete evangeliome* »posebno za Slovence na Vogerskem«.

njegovega Malega katekizma iz leta 1715. Gyöszki Kátekizmus, tiskan 1796, je bil popravljena izdaja prvega.

Pri Števanu Küzmiču omenja Nouvi zakon iz 1771 in drugi natis z napačno letnico izida 1818 (pravilno 1817). Dobro pozna Küzmičev Vöre krstšanske kratki navuk iz 1754, saj se pri pojasnjevanju podatkov o Temlinovem Malem katekizmu in Mihaela Severa kot avtorja Reda zveličanstva opira na predgovor v tej Küzmičevi knjigi.

Pri Mihaelu Severu natančno podaja dolgi naslov njegove knjige Red zveličanstva iz 1747 in postreže z nekaj podatki o avtorjevem izvoru

Pri Mihaelu Barli navaja njegovo pesmarico Krščanske nouve pesmene knjige iz 1823 in točno piše, da je v knjigi 556 pesmi in 6 »pesmic v dodatku« (Barla je res na koncu knjige dodal Nadavek pri začetki bože službe s šestimi pesmimi). Prav tako Šafárik pozna vsebino predgovora in iz njega navaja, da prejšnji Gradual ni bil pisan v čistem slovenskem jeziku, kar bo zdaj popravljeno.

Brez navedb avtorjev Šafárik omenja še nekatere druge prekmurske knjige, katerih točne naslove in avtorstvo so literarni zgodovinarji in bibliografi pojasnili desetletja kasneje. Kljub temu, da ni zapisal vseh naslovov prekmurskih knjig ali jih je zapisal pomanjkljivo in njegovi podatki niso povsem zanesljivi, pa je za čas do leta 1833, ko je zaključil pripravljanje knjige, v njej evidentiral 18 prekmurskih prvotiskov (11 evangeličanskih in 7 katoliških), kar je več kot 80 odstotkov gradiva, in dobro četrtnino ponatisov (3 katoliške in 1 evangeličanskega).²¹

Tako kot so se kasnejši slovenski slovstveni zgodovinarji opirali na Čop-Šafárikove navedbe v Zgodovini južnoslovanskih literatur, so pogosto uporabili tudi kratek in šolskim potrebam prilagojen jezikovni opis stare knjižne prekmurščine, ki ga je podal Franc Miklošič leta 1856 v *Slovenskem berilu za osmi gimnazijski razred*. V njem je med pisce, ki »so se deržali svojega domačega neuglajenega narečja«,²² poleg Dajnka in Gutsmana uvrstil tudi Števana Küzmiča. Pri Nouvem zakonu navaja še požunsko (bratislavsko) in köseško izdajo ter pri slednji dodaja, da je bila »pomnožena z ‚žoltarjem‘ Šandorja Trplana«. Sevcda je bil Miklošič takrat najbolj kompetenten, da je lahko podal kratko, a dovolj natančno oznako prekmurskega knjižnega jezika v Nouvem zakonu za šolsko rabo:

Razun nekterih izrek, ki so malo po tujem zavite, nekterih krivih participov sedanjega časa glagolov doveršnih in nekoliko nepotrebnih

²¹ Ivan Škafar v svoji Bibliografiji prekmurskih tiskov od 1715 do 1919 za to obdobje, vključno z letom 1833, navaja 22 prvotiskov in 15 ponatisov.

²² Miklošič, *Slovensko berilo*, str. IV.

„členov“ pisal je Kuzmič vse prav po domače, tako kakor ogerski Slovenci govore in izgovarjajo, tedaj tudi ü namesto u: prišao, prijao, erkao, spoznao, meo, krsto, namesto: prišel, prijel, rekel, spoznal, imel, krstil; pokleknoti, povrnoti, namesto: poklekniti, povrniti. Tudi se nahaja v njegovem novem zakonu kakor pri Krelu obilno participov preteklega časa s končnico ši: spravivši, pokleknovši, slišavši. Ker rabijo ogerski Slovenci še dan današnji po staroslovenski obliko sedanjega časa glagolov doveršnih le za prihodni (tudi za preteklo-prihodni) čas, zato ne najdeš pri Kuzmiču lahko doveršnika (verb. perf.) za pravi sedanji čas.

Iz Nouvega zakona pa je Miklošič gimnazijcem ponudil v branje odlomek iz Lukovega evangelija (XI. 5–10).²³ Njegov jezikovni opis so v kasnejših literarnozgodovinskih pregledih še nekajkrat bolj ali manj dobesedno povzemali.

Božidar Raič, ki je na svojih dveh potovanjih po Prekmurju dodobra spoznal tamkajšnje kulturne in narodnostne razmere, je po potopisnem članku Črtice o Prekmurcih in njihovem govoru²⁴ podal obsežnejšo informacijo o prekmurskih piscih in njihovih delih v članku *Prekmurski knjižniki pa knjige*.²⁵ Članek prevevajo narodno buditeljski poudarki, Raič na več mestih opozarja na slabe šolske in kulturne razmere ter narodnostno mlačnost izobraženstva. V zapisu mu tudi ni šlo za natančno predstavitev avtorjev in njihovih knjig, ki jih je napaberkoval med svojim potovanjem po Prekmurju in njihove naslove ter druge podatke pogosto poljubno zapisal. Franca Temlina ne navaja kot prvega med prekmurskimi pisci in za »najstarejšega prekmurskega knjižnika« štete Števana Kuzmiča. Omenja nekaj knjig Mikloša Kuzmiča ter okoli leta 1816–1820 natisnjene Pesemske knjige na 456 straneh, ki jih uporabljajo protestanti (gre za Bakošev Nouvi graduval), Krsčanske nouve pesmene knjige Mihaela Barle iz leta 1823 in knjižico Duhovni aldovi Jurija Cipota. Do njegovega sina Rudolfa je kritičen, ker da ne čuti potrebe po slovstvenem delu v slovenščini (prekmurščini) in jo omalovažuje. Največ prostora Raič nameni Jožefu Košiču, s katerim je bil v osebnih stikih, in dopolni podatke o njem iz Črtic. Pozna Knige žoltarske Aleksandra Terplana (piše ga Trplján) iz tret-

²³ Prav tam, str. 44–45.

²⁴ Raič, Črtice, str. 53–76. V članku je Raič predstavil prekmurske socialne, kulturne in narodnostne razmere, predvsem pa prekmurski jezik, katerega značilnosti vzporeja z govori na desnem bregu Mure, omenja pa tudi nekaj knjig, npr. Košičeve, in pisca tudi vsebinsko na kratko označi. Veliko navaja glasovnih značilnosti besedišča, sam pravi, da iz Kuzmiča in Košiča. Dodaja tudi oblikoslovne, besedoslovne in skladenjske posebnosti. Na poti v Kančevce omenja leseno župnišče, v katerem je bival Mikloš Kuzmič, in ga zaradi avtorjevih slovstvenih zaslug imenuje »narodno svetišče«. Konkretno pa Kuzmičevih knjig ne navaja. Ob tem popravlja tudi nekatera krajevna imena iz Kozlerjevega zemljevida (Šal > Šalovci, Krisavci > Križevci ipd.).

²⁵ Raič, *Prekmurski knjižniki*, str. 57–84.

je izdaje Küzmičevega Nouvega zakona leta 1848, presenetljivo pa za Janoša Kardoša navaja le njegov prevod državnih zakonov iz leta 1867, ne pa drugih njegovih knjig, ki so do takrat že bile izšle. Od katoliških piscev, ki so mu bili najpogostejši informatorji, omenja še Jožefa Borovnjaka, Jožefa Zemljiča in Franca Šbüllä.

Literarne zgodovine v 70. in 80. letih 19. stoletja

Na Šafárika, Miklošiča in Raiča so se v naslednjih desetletjih opirali slovenski literarni zgodovinarji pri umeščanju prekmurskega slovstva v slovensko književnost in njihove navedbe poljubno odbirali (ter ponavljali netočnosti), pač skladno z bolj ali manj premišljenimi zasnovami svojih književnih pregledov.

Na podlagi dijaških zapisov predavanj, ki jih je imel Fran Levec na goriški gimnaziji v letih 1871–1872, je v naslednjih letih nastal prepis, za katerega Darko Dolinar domneva, da ga je Levec sam uporabljal pri pouku in »se je z nadaljnjim prepisovanjem širil tudi na nekatere druge šole«. ²⁶ V ta predavanja, naslovljena *Slovensko slovstvo*, ²⁷ je Levec prekmurske pisce vključil v poglavju Slovenski pisatelji zunaj Kranjskega. Omenja Franca Temlina kot začetnika prekmurske književnosti in po Šafáriku njegov Mali katekizem kot Györski katekizem. Pri Nouvem zakonu Števana Küzmiča doda kratko, po Miklošiču povzeto jezikovno oznako. Kot zelo plodnega pisca označi Mikloša Küzmiča in po Šafáriku navaja njegovo ime kot Niklav ter povzema nepopolne Šafárikove podatke o Küzmičevih knjigah. Zapis o prekmurskih piscih Levec zaključuje z omembo Raiča, ki da je popotoval po Prekmurju, ter povzema njegove pesimistične tone v opisu prekmurskih narodnostno-kulturnih razmer.

Leta 1879 je Julij Kleinmayr izdal knjižico *Pripomoček zgodovini slovenskega slovstva*, ki jo začinja s seznamom Pisatelji in pesniki novoslovenske dobe. Od prekmurskih avtorjev je vanj po abecednem redu vključil Imreja Agustiča, Mihaela Barlo ²⁸ in Števana Küzmiča. ²⁹ Na seznam slovenskih časopisov, izhajajočih leta 1879, je uvrstil tudi Prijatela, za katerega pa napačno navaja, da je mesečnik, saj je časopis od leta 1878 izhajal štirinajstdnevno.

Čez dve leti je Kleinmayr izdal *Zgodovino slovenskega slovstva* in v njej Števana Küzmiča uvrstil v prvo dobo t. i. novoslovenskega slovstva (1550–1770) kot enega od »treh osamelih delavcev« s konca tega obdobja (ostala dva

²⁶ Dolinar, *Slovenska literarna veda*, str. 63.

²⁷ Levec, *Slovensko slovstvo*: <http://slovlit.ff.uni-lj.si/slovjez/mh/levec3.html> (dosegljivo: april 2020).

²⁸ Kleinmayr, *Pripomoček*, str. 7.

²⁹ Prav tam, str. 13.

sta Žiga Goll z Dolenjske in Štefan Kamperle s Primorske).³⁰ Navedel je njegov Nouvi zakon iz leta 1771 ter tretji natis iz leta 1848 in dodal kratko, po Miklošiču povzeto jezikovno oznako Küzmičevega prevoda. Mihaela Barlo je umestil v drugo dobo novoslovenskega slovstva (1770–1843) in zanj zapisal, da je v Krsčanskih novih pesmenih knjigah izdal »blizo 600 pesen«. ³¹ Na približnost in nezanesljivost Kleinmayrjevih navedb kaže tudi podatek, da je med slovenske časnike s konca leta 1880³² uvrstil tudi »politično-poučen list ‚Priatelj‘«, ki pa takrat ni več izhajal.

V letih 1863–1892 je kot priloga Učiteljskega tovariša izhajal *Jezičnik slovenskega slovstva*, »najobsežnejši zbir bio- in bibliografskega gradiva« o slovenski književnosti dotlej.³³ Pripravil ga je Josip Marn in prekmursko slovstvo vključil v 22. in 23. letnik Jezičnika. V 22. letniku, v katerem predstavlja slovensko književnost 18. stoletja, od avtorjev navaja Franca Temlina³⁴ in po Šafáriku povzema, da sta naslov njegovega katekizma in Severov Red zveličanstva omenjena v Küzmičevi knjigi Vöre krstšanske kratki navuk.³⁵ Pri Števanu Küzmiču omenja Nouvi zakon 1771 in tretjo izdajo s Knigami žoltarskimi ter objavlja odlomke iz predgovora (paragraf 13 in 14), Lukovega evangelija (VI, 41–42), Pisma Rimljanom (XIII, 11–14) in 1. psalm iz Knig žoltarskih.³⁶ Knjige Mikloša Küzmiča prav tako navaja po Šafáriku in zapis o njem zaključí z mislijo, »da je ogerskim Slovencem poleg Števana tudi Niklav Kuzmič velike pomembe s svojimi koristnimi knjigami«. Izčrpnější je Marn v predstavitvi Barlove pesmarice Krsčanske nouve pesmene knjige v 23. letniku Jezičnika, po kazalu podaja vsebino knjige in dodaja odlomek iz predgovora.³⁷

Nova dognanja

Ocena prekmurskega književnega deleža v Marnovem Jezičniku, ki jo je podal Anton Trstenjak,³⁸ je napovedala, da bodo morali prihodnji sestavljavci pregledov slovenske književnosti dotlejšnje predstavitve prekmurske književnosti popraviti in dopolniti. Največ je k temu, da bi to lahko storili, prispeval prav on sam s poročili in strokovnimi zapisi.

Anton Trstenjak se je na svojih dveh potovanjih po Prekmurju iz prve

³⁰ Kleinmayr, *Zgodovina*, str. 63.

³¹ Prav tam, str. 106.

³² Prav tam, str. 128.

³³ Potrata, *Prekmursko slovstvo*, str. 179.

³⁴ Marn, *Knjiga slovenska XVIII*, str. 5.

³⁵ Prav tam, str. 22.

³⁶ Prav tam, str. 46–47.

³⁷ Marn, *Knjiga slovenska XIX*, str. 37–38.

³⁸ Trstenjak, *Književno poročilo II*, str. 46–47, 87.

roke seznanil s prekmurskim književnim gradivom, dobro pa je poznal tudi dotedanjo strokovno literaturo. S strokovnimi, izčrpnimi in natančnimi zapisi je o prekmurskih piscih in njihovih delih slovensko javnost seznanjal v zadnjih dveh desetletjih 19. in prvih dveh desetletjih 20. stoletja, pri čemer je na več mestih popravil in dopolnil védenje o starejšem književnem izročilu, hkrati pa tematsko os usmerjal proti sodobnemu književnemu dogajanju. Tako so slovenski bralci z njegovim posredovanjem lahko spoznali npr. delovanje Franca Ivanocyja in njegovega versko-kulturnega kroga ter vznikanje prekmurskega periodičnega tiska na začetku 20. stoletja,³⁹ slovstveno delo Jožefa Borovnjaka,⁴⁰ podal je verodostojen opis Prijatelja,⁴¹ dopolnil je podatke iz Raičevega članka in Simoničeve bibliografije⁴² ter Marnovega Jezičnika. V oceni Marnovega pregleda je mdr. popravil dotedanje navedbe, da bi bil Aleksander Terplan katoliški pisec, razvozlal navedbo rojstnega kraja Franca Temlina »z Krajne z Le'zenyá«, opozoril na Mihaela Bakoša in podrobneje predstavil Mihaela Severa ter slovensko javnost seznanil z Mrtvečnimi pesmimi Števana Sijarta iz leta 1796 in tako pojasnil avtorja in naslov knjige za »Funebral« iz Šafárikove Zgodovine 1864.⁴³ Svoje bogato poznavanje prekmurskega slovstva je izkazal v preglednem članku o ogrskih Slovencih⁴⁴ in pred tem v zapisu Odlomek iz ogrskoslovenske književnosti,⁴⁵ v katerem je mdr. omenil, da je na svojem potovanju po Prekmurju odkril prekmurski rokopis častitljive starosti (gre za t. i. Martjansko pogodbo iz leta 1643). Rokopis je kasneje podrobneje predstavil v obsežnem zapisu *Slovenci na Ogrskem. Narodopisna in književna črtica*, ki ga je pripravil za zbirko Slovenska zemlja pri Slovenski matici. Vendar delo ni bilo natisnjeno, rokopis je dolgo časa ostal v Trstenjakovi zapuščini in je v knjižni obliki izšel šele leta 2006.⁴⁶ To delo celostno predstavlja kulturno podobo Prekmurja, v 9. poglavju najizčrpnije dotlej opiše prekmursko književno ustvarjalnost in avtorje od začetka 18. do konca 19. stoletja.

Trstenjakove književne informacije so dopolnili še Andrej Fekonja s preglednim člankom Književnost ogrskih Slovencev,⁴⁷ Štrekcljeve objave prek-

³⁹ Trstenjak, *Dr. Franc Ivanócy*, str. 125–131.

⁴⁰ Trstenjak, *Jožef Borovnjak*, str. 156–161.

⁴¹ Trstenjak, *Književno poročilo III*, str. 70–71.

⁴² Trstenjak, *Književno poročilo II*, str. 46–47.

⁴³ Prav tam, str. 87.

⁴⁴ Trstenjak, *Ogrski Slovenci*, str. 173–178, 240–243, 313–316.

⁴⁵ Trstenjak, *Odlomek*, str. 512–518.

⁴⁶ Trstenjak, *Slovenci na Ogrskem*.

⁴⁷ Fekonja, *Književnost ogrskih Slovencev*, str. 172–176. Izčrpnemu pregledu prekmurskih avtorjev in knjig iz 18. in 19. stoletja, pri katerem se je opiral na dotedanje ugotovitve Čop-Šafárika, Božidarja Raiča, Antona Trstenjaka, Josipa Marna, Matije Valjavca, je Fekonja dodal podrobnejši opis prekmurske publicistike (Agustičev časopis Prijatelj in madžarsko-prekmurski tednik Muraszombat és vidéke / Murska Sobota in okolica).

murskega folklornega gradiva,⁴⁸ Grudnova objava Košičevih Starin železnih in salajskih Slovenov⁴⁹ ter poročila o prekmurskem periodičnem tisku z začetka 20. stoletja, npr. Ilešičevo o Kalendarju srca Jezušovoga za leto 1915⁵⁰ in Kovačičevo o istem koledarju za leto 1917.⁵¹

Literarne zgodovine ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja

Odkvisno od zasnov in tudi od svojega poznavanja gradiva so sestavljavci pregledov slovenske književnosti v desetletjih do 1919 vanje zelo različno vključevali prekmursko književnost.

V *Slovenski slovstveni čitanki za učiteljišča* iz leta 1893 je Jakob Sket na začetku posameznih kronološko urejenih obdobjih najprej podal splošen pregled dobe in nato predstavil pomembnejše pisce ter dodal odlomke iz izbranih del. Predstavitev obeh Küzmičev v poglavju Preporod slovenskega slovstva je uvedel z jezikovno oznako, da »je slovenščina prekmurskih književnikov prav lepa in čista, in njihova pisava se glede na pravilnost odlikuje od drugih kranjskih in štajerskih pisateljev«,⁵² nato je pri Števanu omenil prevod Nove zaveze s povzetkom Miklošičevega jezikovnega opisa,⁵³ Mikloša pa označil za vrednega Števanovega naslednika, »ki je mnogo koristil s svojimi knjigami«⁵⁴ K tem navedbam je Sket dodal še odlomke iz predgovora v Küzmičev *Nouvi zakon* in iz Lukovega evangelija (Lukež VI, 41–42, Lukež XXIV, 13–35).⁵⁵

Dognanja o slovenski književnosti v dotedanjih literarnozgodovinskih pregledih je ob koncu 19. stoletja združil s svojim poznavanjem in videnjem tematike Karel Glaser v obsežni *Zgodovini slovenskega slovstva*, ki je v štirih zvezkih izhajala v letih 1894, 1895, 1896 in 1898 in bila dotlej »najpomembnejši pregled razvoja slovenske književnosti«. ⁵⁶ Prekmurske avtorje in njihova dela je predstavil v vseh štirih zvezkih.

V prvi knjigi je prekmurski književnosti namenil peti razdelek z naslovom *Ogerski Slovenci*.⁵⁷ Za predstavitev začetnih geografskih, demografskih,

⁴⁸ Karel Štrekelj je v letih 1910–1914 v *Časopisu za zgodovino in narodopisje* objavil *Legende, pripovedke, verovanja, anekdote in smešnice*, Pregovore in nekatere druge reke, *Psovke in vzdevke*, ki mu jih je poslal prekmurski zbiratelj in zapisovalec Štefan Kūhar, *Národno blágo* 1910, str. 107–128, *Národno blágo* 1911, str. 47–76, *Národno blágo* 1913 (priloga), *Národno blágo* 1914 (priloga).

⁴⁹ Gruden, *Starine*, str. 93–154

⁵⁰ Ilešič, *Veliki kalendar*, str. 525–527.

⁵¹ Kovačič, *Veliki Kalendar*, str. 104.

⁵² Sket, *Slovenska slovstvena čitanka*, str. 122–123.

⁵³ Prav tam, str. 122.

⁵⁴ Prav tam, str. 123.

⁵⁵ Prav tam, str. 138–140.

⁵⁶ Potrata, *Prekmursko slovstvo*, str. 180.

⁵⁷ Glaser, *Zgodovina I*, str. 197–201.

kulturnih in jezikovnih razmer v Prekmurju si je sposodil in slogovno nekoliko predelal obsežne pasuse iz Raičevih *Črtic* in *Knjižnikov*, pri obravnavi avtorjev pa se je naslonil, kot omenja v virih, na Čaploviča, Šafárika, Trstenjaka, Fekonjo in Marnov Jezičnik.

Od prekmurskih avtorjev najprej navaja Števana Küzmiča in prvi dve izdaji Nouvega zakona ter Vöre krstšanske kratki navuk. Nato omeni Mikloša Küzmiča in njegove knjige, za njim Franca Temlina in njegov katekizem, Mihaela Severa in Red zveličanstva ter na podlagi novejših Trstenjakovih dognanj dodaja še Števana Sijarta in njegove Mrtvečne pesmi. V Dostavkih objavi nekaj odlomkov »kot zgled prekmurskega narečja«.

V drugo knjigo je Glaser uvrstil dva prekmurska avtorja, oba v razdelek, v katerem obravnava književno obdobje od 1815 do 1848.⁵⁸ Najprej je predstavil mlajšega Jožefa Košiča in napačno navedel, da je bil rojen v Beltincih, nato pa je omenil njegov Kratki navuk vogrskoga jezika za začetnike, Zgodbe vogrskoga králestva, v naslovu knjige Zobrisani Sloven i Slovenka med Mürov i Rabov pa je po Raiču napačno zapisal naslov brez besede Slovenka. Pri Mihaelu Barli je opisal njegove Krsčanske nouve pesmene knige in iz njih ponatisnil predgovor ter za zgled še pesem Žirovnost zemle.

V tretji knjigi je Glaser prekmurskem slovstvu namenil razdelek Ogrski Slovenci v poglavju Dodatki.⁵⁹ Potem ko omeni Aleksandra Terplana, Franca Šbülla (preimenuje ga v Janeza) in Jožefa Zemljiča, nadaljuje s formulacijo, iz katere je mogoče sklepati, da je bil njegov glavni informator za to poglavje prekmurskega slovstva Jožef Borovnjak: »Med ogersko-slovenske rodoljube šteje Borovnjak tudi Marka Žižka, župnika v Belatincih«.⁶⁰ V nadaljevanju nameni Borovnjaku nesorazmerno veliko prostora, imenuje ga »najiminitnejšega pisatelja«, poda njegov življenjepis in natančen opis njegovih knjižnih priredb. Nato – popolnoma nesorazmerno s pomenom avtorja – podrobno predstavi Jožefa Pusztajja (priimek nepravilno prečrkuje v gajico kot Puštaj) in njegovo pesmarico Krščánsko-katholičánske cerkvene pesmi iz leta 1893 ter iz nje objavi celoten predgovor in pesmi št. 118, 200, 202, 206, 215, 295, 463, 513b. Glaserjeva odločitev, da tej »v času okrepljenega pomadžarjevanja vsiljeni pesmarici«⁶¹ nameni tolikšno pozornost, je presenetljiva in je ni mogoče razložiti drugače, kot da je nekritično prevzemal Borovnjakove informacije, ki je za pesmarico pripravil prevode madžarskih pesmi in se mu Pusztai v uvodu za njegov prispevek zahvaljuje.⁶²

⁵⁸ Glaser, *Zgodovina II*, str. 195–196.

⁵⁹ Glaser, *Zgodovina III*, str. 312–322.

⁶⁰ Borovnjak ni objavil nobenega članka o prekmurski književnosti, tako da so lahko bile njegove slovstvene informacije Glaserju le osebne narave.

⁶¹ Novak, *Izbor*, str. 80.

⁶² Pustai, *Krsčánszko katholicsánszke cerkvene peszmi*, str. 10.

V četrti knjigi Glaser predstavlja slovensko književnost v času 1870–1895, vendar prekmurskih avtorjev, ki so zaznamovali prekmursko književnost v teh letih, npr. Kardoša in Agustiča, ne obravnava; nesorazmerno s pomenom avtorja pa npr. po Raiču omenja Jakoba Sabarja in njegove rokopisne govore. Iz prekmurske književnosti tega časa odbere dva periodična tiska in ju navede v razdelku Časniki in časnkarstvo. Najprej omeni Agustičevega Prijatela in zanj na podlagi Trstenjakovih dognanj podaja pravilne podatke o spremembah črkopisa in podnaslova časopisa. Agustiča odreši stigme madžaronstva, ki mu jo je bil nadel površen slovenski periodični tisk, ter navede eno od njegovih številnih povezav s slovenskim prostorom, tj. objavlanje prispevkov iz tržaške Edinosti.⁶³ Omeni še tednik Muraszombath és videke (Murska Sobota in okolica) in ker ni poznal razmer, ampak samo Trstenjakov članek iz leta 1885, o časniku piše v preteklem času, čeprav je kontinuirano izhajal do leta 1919.⁶⁴

Zaradi številnih netočnosti v zapisovanju imen in naslovov knjig ter nesorazmerij v predstavljanju gradiva, bi k valu kritik, ki se je na Glaserja usul predvsem po prvih dveh knjigah, lahko dodali svoj glas tudi prekmurski Slovenci. Ker je Glaser v svoj pregled poleg leposlovja zavestno pritegnil tudi številna druga področja – mnogi so mu celo očitali, da je bil njegov zajem preširok –, je bila njegova Zgodovina slovenskega slovstva zadnja priložnost, da se prekmursko slovstvo prikaže obsežneje in v zvrstni podobi, ki je bila dejansko veliko pestrejša, kot so jo predstavljali dotedanji literarnozgodovinski pregledi. Vendar ta priložnost ni bila izkoriščena. V tematskih bibliografskih pregledih pri nabožnem pesništvu ob Barli in Pusztaiju ni Mihaela Bakoša in Janoša Kardoša, pri posvetnem pesništvu ne Sijartovega Starišinstva i zvačinstva, v pregledih šolstva in učbenikov prekmurskega gradiva ni, omenja le Agustičev Navuk vogrskoga jezika in Košičev prevod Szalayeve slovnice Kratki navuk vogrskoga jezika za začetnike, med prirodoslovnimi spisi ne omenja Agustičevega Prirodopisa⁶⁵ in med pravno-politične knjižice ne uvrsti nobenega prekmurskega tiska, v pregledu zgodovinopisja ni Košičevih Zgodb,⁶⁶ kakor tudi ne njegovega Zobrisanega Slovena i Slovenke⁶⁷ med poučno-vzgojnimi spisi. Vendar ne kaže vse krivde naprtiti Glaserju, del odgovornosti nosijo tudi prekmurski informatorji in njihove svetovno-nazorske, kulturne, slovstvene ter tudi osebne preference, kakor kaže Borovnjak-Pusztajev primer iz tretje knjige.

⁶³ Glaser, *Zgodovina IV*, str. 355–356.

⁶⁴ Prav tam, str. 356.

⁶⁵ Agustič, *Prirodopis*, Budimpešta, 1878.

⁶⁶ Košič, *Zgodbe vogrskoga králesztva*, 1848.

⁶⁷ Košič, *Zobriszani Szloven*, 1845.

V svojo dvodelno *Zgodovino novejšega slovenskega slovstva*, ki je izšla leta 1909 (prvi del) in leta 1911 (drugi del), Ivan Grafenauer prekmurskega književnega gradiva ni vključil.

Pač pa je prekmurski književnosti namenil nekaj vrstic v prvi knjigi svoje prav tako dvodelne *Kratke zgodovine slovenskega slovstva* (1917, 1919). V njej je v dobi katoliškega preporoda uvedel razdelek Pokrajinska slovstva in v njem omenil Franca Temlina (napačno navaja, da izhaja »iz Krajine pri Ljutomeru«), Mihaela Severa in Števana Küzmiča.⁶⁸ V t. i. prosvetljeni dobi je v razdelku Na Koroškem in Štajerskem med koroškimi, štajerskimi in slovenskogoriškimi preporodnimi pisci omenil Mikloša Küzmiča, »ki je izdal okoli l. 1780 celo vrst knjig.«⁶⁹ Novejšega prekmurskega gradiva Grafenauer ni obravnaval.

Podoba prekmurske književnosti v periodičnem tisku

Pregled informacij o prekmurskem slovstvu v slovenskem periodičnem tisku do leta 1919 kaže, da so bili prvi zapisi o njem skromni dodatki splošnim predstavitvam do tedaj neznanih »ogrskih Slovencev«. Te predstavitve so vznikle iz vseslovanskega narodnostnega navdušenja in slovenskega narodnega gibanja, ki je po letu 1848 intenzivno in ekstenzivno iskalo potrditev slovenske nacionalne individualnosti: intenzivno v smeri jezikovne konsolidacije in izoblikovanja skupnega knjižnega jezika, ekstenzivno z odkrivanjem književne dejavnosti slovenskih etničnih robov in njenim vključevanjem v okvir nacionalne književnosti. Ti informativno zasnovani zapisi so najpogosteje omenjali, da imajo njihovi rojaki na Ogrskem svoje knjige, natisnjene v njihovem jeziku in črkopisu, kdaj pa kdaj so postregli tudi s podatkom o sočasnem slovstvenem dogajanju. Ob teh zapisih je podoba prekmurskega slovstva, ki so si jo ob njih mogli ustvariti slovenski bralci, ostajala fragmentarna, kdaj pa kdaj tudi popačena.

Tako npr. je Fran Levec leta 1877 v poročilu o prvem prekmurskem časopisu *Prijatelj*, »ki zdaj že tretje leto v Buda-Pešti izhaja«, ⁷⁰ izdajatelju mdr. očital zaprtost v madžarske okvire in pripomnil, »koliko bi ta časopis lahko koristil našim ogerskim rojakom, ko bi jih seznanil vsaj se sedanjim pravopisom slovenskim«. Podobne očitke so leta 1878 na račun *Prijatela*, »ki izhaja po 2x na mesec v Budapešti v narečji ogerskih Slovencev pod vredništvom nekega Agustič-a«, zapisale Kmetijske in rokodelske novice, ki bi jim bilo veliko ljubše, »ako bi se vsaj nekoliko na naš književni jezik oziral«.⁷¹

⁶⁸ Grafenauer, *Kratka zgodovina I*, str. 79–80.

⁶⁹ Prav tam, str. 92.

⁷⁰ Levec, »*Prijatelj*«, str. 96.

⁷¹ N. N., *Od Mure*, str. 220.

Obe sodbi o časopisu sta bili ne samo krivični do izdajatelja in urednika Agustiča, saj je ta navezoval stike s slovenskim osredjem, ampak sta tudi značilen primer pokroviteljske države slovenskih poročevalcev, ki je pogosto spremljala njihova poročila o prekmurskem slovstvu in ji je botrovalo pomanjkljivo poznavanje prekmurskih narodnostno-kulturnih razmer. Hkrati pa navedbi nista odražali dejanskega stanja, saj je Agustič prav v tretjem letu izhajanja, tj. 1877, časopis iz »znanost razšerjüvajúöcsih mészecsni novin« preimenoval v »znanost razšerjüvajúöce slovenske novine« in v njem namesto ogrice (prekmurščini prilagojenega madžarskega črkopisa) uvedel gajico.

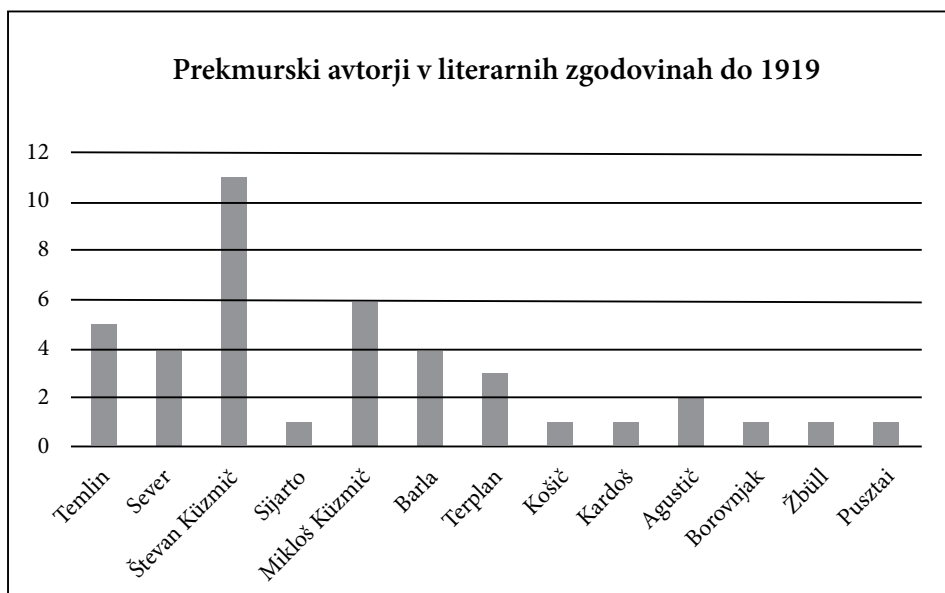
A hkrati so iz zapisov v periodičnem tisku izhajale tudi izčrpnjše in verodostojnejše informacije o prekmurskem slovstvu in prekmurskih narodnostno-kulturnih razmerah, ki so mogle biti v pomoč in spodbudo sestavljalcem literarnozgodovinskih pregledov, da svoje predstavitve prekmurske književnosti izpopolnijo.

Podoba prekmurske književnosti v literarnih zgodovinah pred 1919

Avtorji literarnozgodovinskih pregledov slovenske književnosti do leta 1919 so se pri predstavljanju prekmurskega deleža osredotočili na biografsko-bibliografske opise, pogosto so reproducirali navedbe in tudi netočnosti predhodnikov, le izjemoma so v svoje predstavitve integrirali novejša dognanja. Na njihov izbor predstavljenega prekmurskega gradiva so kdaj pa kdaj vplivale tudi osebne preference oz. preference njihovih prekmurskih informatorjev, kot kaže že omenjeni Borovnjak-Pusztaijev primer v tretji knjigi Glaserjeve Zgodovine slovenskega slovstva.

Jedro podobe prekmurske književnosti, kot so jo ustvarili slovenski literarnozgodovinski pregledi do 1919, sestavljajo najstarejši tiski in avtorji iz 18. stoletja. Števan in Mikloš Küzmič ter Franc Temlin so bili najpogosteje omenjeni, ob njihovih imenih so avtorji zapisali tudi največ biografsko-bibliografskih podatkov. Glavna pozornost je bila namenjena Števanu Küzmiču in njegovemu prevodu Nove zaveze, ki je pritegoval zaradi prevodnega podviga samega in zaradi jezikovnih posebnosti. V bližini tega jedra sta Mihael Barla in Aleksander Terplan (posredno pri omembah tretje izdaje Novega zakona), za katera so sestavljalci še lahko našli podatke pri Šafáriku 1864. V literarnih zgodovinah, ki so izšle od 80. let naprej, je le Glaser upošteval prekmurske pisce iz druge polovice 19. stoletja in novejša dognanja.

Takšna podoba prekmurske književnosti je seveda ustvarila vtis, da je le-to po obsegu sila skromno in po vsebini izrazito nabožno. Celo dober poznavalec prekmurskih kulturnih razmer in književnosti Anton Trstenjak je zapisal, da je »slovenska književnost na Ogrskem nabožne vsebine«, in čeprav

Grafikon 1: *Prekmurski avtorji v slovenskih literarnih zgodovinah do 1919.*

premore tudi nekaj posvetnih knjig in je s časopisom *Prijatelj* segla preko Mure, »je nabožnost nje jedro pa tudi nje začetek in konec«. ⁷²

Kot bo pokazano v nadaljevanju, so raziskave prekmurske književnosti v desetletjih po pridružitvi Prekmurja matičnemu narodu to oceno ovrgle. Pričakovati je bilo, da bodo tudi literarnozgodovinski pregledi slovenske književnosti po letu 1919 izrisali verodostojnejšo podobo prekmurske književnosti.

REPREZENTACIJE PREKMURSKE KNJIŽEVNOSTI V LITERARNOZGODOVINSKIH PREGLEDIH PO LETU 1919

Leta 1920 je Ivan Grafenauer izdal drugo, popravljeno izdajo *Kratke zgodovine slovenskega slovstva*, v njej je delež in opis prekmurske književnosti ostal isti kot v prejšnji izdaji, delno je popravil le podatek o Temlinovem rojstnem kraju in zapisal, da izhaja s »Krajine (sic!) pri Tišini«. ⁷³

Anton Slodnjak se je v *Pregledu slovenskega slovstva* (1934) osredotočil na avtorje in dela, ki so po njegovem bili duhovno gibalno književnega in narodnega razvoja, in mednje od prekmurskih avtorjev prištel Števana Küzmiča.

⁷² Trstenjak, *Slovenci na Ogrskem*, str. 145.

⁷³ Grafenauer, *Kratka zgodovina 1920*, str. 93.

Njegov prevod Nove zaveze mu je bil »najzgodnejša priča, kako so se okrepile slovenske obrobne skupine«.74 Drugo izdajo njegovega Nouvega zakona ter »več katekizmov, molitvenikov, abecednikov in tako imenovano malo biblijo« (verjetno je med njimi mislil tudi na knjige Mikloša Küzmiča) pa je vključil v proces prelivanja »prosvetljenih preporodnih misli v romantično jutro 19. stoletja«.75 Drugih prekmurskih avtorjev v tem procesu ni uzrl, npr. Jožefa Košiča, katerega književno delo zajema oboje, adaptacijo prosvetljenjskih idej in romantičnega odkrivanja narodne preteklosti.

V kontekstu narodno prerodnih idej in prizadevanj je prekmursko književnost opazoval tudi Franc Kidrič v svoji *Zgodovini slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti*. V poglavju Delo protestantov v dobi katoliškega razmaha omenja Franca Temlina kot začetnika prekmurske književnosti, dodaja drugo prekmursko tiskano knjigo Abecedarium slovensko iz 1725 in Mihaela Severa. Števana Küzmiča postavlja v kontekst prebujajočega se pokrajinskega patriotizma in preporodnih generacij, ki so na Kranjskem v duhu janzenizma in v Prekmurju v duhu pietizma oživljale knjižno produkcijo, njegove knjige razume kot novi program v verskem slovstvu prekmurskih protestantov.76 V kontekst napredujočega preporoda v t. i. obrobnih okoliših Kidrič umešča Mihaela Bakoša kot nadaljevalca dela Števana Küzmiča, pri prekmurskih katolikih pa začetek tega procesa prepozna v knjigah Mikloša Küzmiča, ki jih je pripravljaval »s smotrnostjo in domorodno vnemo iz novega cerkvenega središča«.

Stanko Janež v prvi knjigi svojega *Pregleda zgodovine jugoslovanskih književnosti I*, v kateri obravnava slovensko književnost, prekmurske avtorje omenja na dveh mestih: v dobi protireformacije in baroka navaja Franca Temlina kot prevajalca györskega katekizma ter Mihaela Severa kot avtorja zbirke različnih cerkvenih besedil,77 v dobi prosvetljenstva oz. literarnega preroda pa v poglavju Književno delo Prekmurcev kot »drugega prekmurskega pisatelja« navaja Mikloša Küzmiča.78

Tudi v drugi predelani izdaji z naslovom *Zgodovina slovenske književnosti* je Janež zajel le prekmurske pisce 18. stoletja in jih razporedil v ista književna obdobja kot že pred tem, le poglavja so naslovljena drugače: Temlin, Sever in Abecedarium slovensko so uvrščeni v poglavje Delo protestantov v 17. in 18. stoletju, Števan in Mikloš Küzmič pa v poglavje Prekmurci v kontekstu književnosti obrobnih slovenskih pokrajin v dobi prosvetljenstva.79

⁷⁴ Slodnjak, *Pregled slovenskega slovstva*, str. 35–36.

⁷⁵ Prav tam, str. 54.

⁷⁶ Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 182–183.

⁷⁷ Janež, *Pregled*, str. 95.

⁷⁸ Prav tam, str. 106.

⁷⁹ Janež, *Zgodovina slovenske književnosti*, str. 142–143.

Leta 1955 je Ivan Grafenauer opravil zadnjo redakcijo *Kratke zgodovine starejšega slovenskega slovstva*,⁸⁰ ki je nato izšla leta 1973. V njej predstavlja slovensko književnost do leta 1819 in v dobi katoliške obnove od prekmurskih piscev in knjig omenja Franca Temlina, Abecedarium slovensko in Mihaela Severa.⁸¹ V dobi razsvetljenstva in narodne prebuje pa ob pripombi, da so »prekmurski protestanti in katoliki ustvarjali brez zveze z osrednje-slovensko književnostjo svojo prekmursko književnost«, dodaja še Števana Küzmiča, Mihaela Bakoša, Števana Sijarta, Mikloša Küzmiča ter Starišinstvo i zvačinstvo.⁸²

V *Zgodovini slovenskega slovstva*, ki je izšla v letih 1956–1971 v sedmih knjigah in jo je uredil Lino Legiša, napisalo pa več literarnih zgodovinarjev, obseg in vsebina zapisov o prekmurski književni dejavnosti zaradi različnih metodoloških pristopov avtorjev zelo nihata. V prvi knjigi je književno obdobje protireformacije in baroka predstavil Mirko Rupel in v razdelku Izvenkranjski okoliš opisal delo Franca Temlina, Mihaela Severa in Števana Küzmiča.⁸³ Alfonz Gspan je v prvi knjigi predstavil obdobje razsvetljenstva in vanj v razdelku Prerod v obrobni slovenskih pokrajinah od prekmurskih piscev uvrstil Mihaela Bakoša (opisal njegov Nouvi graduval), Mihaela Barlo (njegovo pesmarico označil za premik v novo smer) ter Števana Sijarta z Mrtvečnimi pesmimi. Omenil je tudi Starišinstvo i zvačinstvo kot z narodopisnega vidika zanimivo knjigo. V ta razvojni lok je dodal Mikloša Küzmiča, ki je »oživil slovestvo prekmurskih katoličanov«.⁸⁴

V drugi knjigi, ki obravnava obdobje romantike, je Lino Legiša prekmurske pisce uvrstil v poglavje Nova štajerska prizadevanja in zapisal, da se je »narodno prebujenje dotaknilo tudi ogrskih Slovencev«. Za nosilca teh prizadevanj navaja Janoša Kardoša kot pisca verskih in šolskih knjig ter Jožefa Košiča kot navezovalca stikov s slovenskim prostorom. Pri Košiču opozori na njegovo preusmeritev k slovenskemu jezikovno-kulturnemu prostoru in na zvezo njegove knjige *Zobrisani Sloven i Slovenka med Mürov i Rabov s Slomškovo knjigo Blaže inu Nežica v nedelskej šoli*.⁸⁵

Obdobje realizma je v tej drugi in celotni tretji knjigi obravnaval Anton Slodnjak, ki je ubral drugačen metodološki pristop. Književne pojave in osebnosti je opazoval z zornega kota dinamike evropskih kulturnih idej, filozofskih misli in umetnostnih nazorov, ki so vplivali na razvoj slovenske

⁸⁰ Knjiga je zaradi spleta okoliščin izšla šele leta 1973 in je skrajšana ter nekoliko dopolnjena izdaja prvega dela Grafenauerjeve *Kratke zgodovine slovenskega slovstva* iz leta 1917.

⁸¹ Grafenauer, *Kratka zgodovina 1973*, str. 159.

⁸² Grafenauer, *Kratka zgodovina 1973*, str. 172–173.

⁸³ Legiša, *Zgodovina 1956*, str. 316–317.

⁸⁴ Prav tam, str. 428–429.

⁸⁵ Legiša, *Zgodovina 1959*, str. 167.

književnosti. Med tistimi avtorji, ki so te ideje adaptirali, prekmurskih piscev ni prepoznal. Tudi ko je tem duhovnim tokovom sledil v slovenskih časnikih druge polovice 19. stoletja, njegov pogled ni segel do Agustičevega Prijatela, čeprav bi lahko tudi v njem prepoznal značilni duh časa te dobe. V naslednjih knjigah, ki so se vse fokusirale na umetniško književnost, prekmurski avtorji niso zastopani, čeprav so takrat tudi v knjižni obliki že bile znane pesmi Jožefa Baše Miroslava.

Lino Legiša je uredil tudi *Zgodovino slovenskega slovstva* iz leta 1963, v kateri so o prekmurskem slovstvu po istem periodizacijskem principu pisali isti avtorji in v svojih zapisih z nekaj izpusti (Mihaela Bakoša in Mihaela Barle v Gspanovem pregledu obdobja razsvetljenstva ter Janoša Kardoša v Legiševem pregledu romantičnega obdobja) zapisali iste informacije.⁸⁶

Tudi v *Zgodovini slovenskega slovstva I in II* iz leta 1968 Antonu Slodnjaku pogled na prekmursko književnost ni segel preko 18. stoletja. Za prve tri evangeličanske pisce, Temlina, Severa in Števana Küzmiča (brez omembe Abecedariuma slovensko) je našel mesto v humanistično-baročni razvojni stopnji slovenske književnosti in jih v njej uvrstil v kategorijo Podtalna ljudska verska smer.⁸⁷ Slodnjakova označitev njihove dejavnosti kot podtalne izhaja verjetno iz njegove domneve, da so bile protestantske knjige, ki so izšle pred tolerančnim patentom, natisnjene ilegalno, po tem odloku Jožefa II. izdane knjige pa naj bi bile legalne. Vendar Slodnjakova oznaka ne drži. Striktno izvajanje uredbe Explanatio Leopoldina in ukrepi Karla VI. z začetka 30. let 18. stoletja v obliki t. i. Carolina resolutio so res še dodatno zaostri pogoje zasebnega izpričevanja vere, a je zakonodaja določila tudi t. i. artikularne kraje, kjer so evangeličani lahko opravljali verske obrede in izvajali izobraževalno dejavnost.⁸⁸ Torej natis prvih prekmurskih knjig ni bil ilegalno početje. Zahtevno in učeno sestavljanje prvih prekmurskih knjig pa je bilo vse prej kot ljudsko ustvarjanje.

Leta 1968 je začela izhajati Pogačnik-Zadravčeva *Zgodovina slovenskega slovstva* v osmih knjigah. V prekmurskem jeziku pisano književnost obravnava Jože Pogačnik v prvih štirih knjigah. Avtor je pri razčlenjevanju starejšega slovenskega slovstva uporabil duhovnozgodovinsko metodo in upošteval širši evropski duhovni kontekst, književno obdobje je razumel kot v umetnostnem slogu uresničene nove idejne in kulturne koncepte, tako da je posledično v svoj pregled duhovnega toka slovenske književnosti vključil tiste prekmurske avtorje, v delih katerih je zaznal učinkovanje univerzalnih idej. Kot takšne je v obdobju manirizma in baroka prepoznal prve tri prekmurske pisce, Franca Temlina, Mihaela Severa in Števana Küzmiča, za katere piše, da je njihovo

⁸⁶ Legiša, *Zgodovina 1963*, str. 105–106, 159, 232.

⁸⁷ Slodnjak, *Zgodovina slovenskega slovstva I*, str. 56.

⁸⁸ Csepregi, *Das königliche Ungarn*, str. 315.

slovstveno delo rezultat pietističnih idej, ki so se širile iz Halleja proti vzhodu tudi med Slovence in Hrvate v porečju Mure.⁸⁹

Na podoben način v obdobju klasicizma in romantike v drugi knjigi najde mesto Miklošu Küzmiču med uresničevalci terezijanske šolske politike in pedagoških načel ter omenja njegov abecednik.⁹⁰ Ne najde pa v tem obdobju mesta za Mihaela Barlo, čeprav njegova pesmarica Krsčanske nouve pesmene knjige odraža ideje novega, romantičnega koncepta jezika in književnosti, po katerem jezik ni le sredstvo za posredovanje misli in podob, temveč imanenca, ki zahteva sebi lastno oblikovanje in je izraz posameznikove ter skupnostne individualnosti. Te ideje so se iz Nemčije širile tudi proti vzhodu in zagovornike našle med madžarskimi neologi pod vodstvom Ferencza Kazinczyja ter v Mihaelu Barli, ki je v tem duhu preoblikoval evangeličanske cerkvene pesmi predhodnika Bakoša.⁹¹

V književno obdobje klasike in romantike v tretji knjigi je Pogačnik od prekmurskih piscev uvrstil Jožefa Košiča, v obdobje realizma v četrti knjigi pa Imreja Agustiča. Košičevo vzgojno-poučno knjižico Zobrisani Sloven i Slovenka med Mürov i Rabov je postavil v kontekst Slomškovega ustanavljanja nedeljskih šol in v njej videl prilagoditev Slomškove knjige Blaže inu Nežica v nedeljskejšoli prekmurskim razmeram. Košičeve Zgodbe vogrskoga králestva je umestil v historiografsko pisanje tistega časa, rokopisne Starine salaskih in železnih Slovenov pa v kontekst takratnega zanimanja za ljudsko folkloro in mitologijo. V Agustičevem časopisu Prijatelj je Pogačnik videl »osamljen uspeh štajerskih narodnjakov, ki so Prekmurje želeli vključiti v slovenske narodne tokove«. Vendar Agustičev časopis ni bil edini uspeh štajerskih rojakov, njihova prizadevanja so se mdr. odrazila tudi na straneh prekmurskega periodičnega tiska, ki je začel izhajati na začetku 20. stoletja, in v knjigah Mohorjeve družbe, ki so se širile po Prekmurju. Vsebine Prijatelja pa kažejo, da je Agustič želel slediti širokemu toku liberalnih idej, ki se je iz Francije in Anglije širile proti evropskim obrobjem.

Presenetljivo je delež prekmurskega gradiva zreduciran v *Zgodovini slovenske književnosti I–III*, ki je izšla v treh knjigah na prehodu iz 20. v 21. stoletje (1998, 1999, 2001). Vanjo je Jože Pogačnik, ki je obravnaval slovensko književnost od srednjega veka do obdobja realizma, uvrstil samo prve tri prekmurske pisce, Temlina, Severa in Števana Küzmiča. Omenja jih v obdobju baroka in postavlja v kontekst načrtov A. H. Franckega, ki je želel s pietizmom revitalizirati duha in moralo protestantskih verskih občin tudi izven nemškega območja.⁹² Za razliko od leta 1968, ko je Pogačnik v razvoju slovenske knji-

⁸⁹ Pogačnik, *Zgodovina slovenskega slovstva I*, str. 196–197.

⁹⁰ Pogačnik, *Zgodovina slovenskega slovstva II*, str. 129.

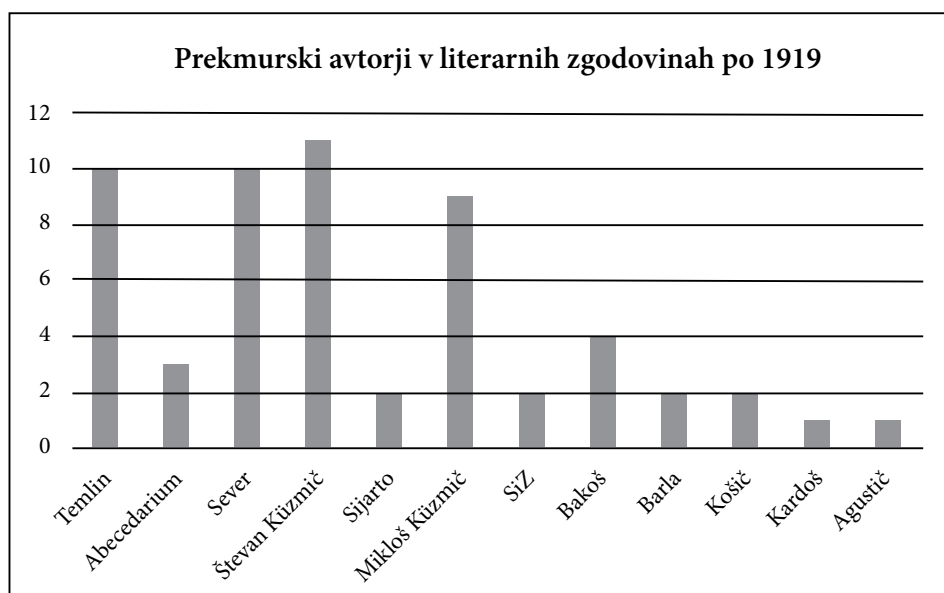
⁹¹ Just, *Mihael Barla*, str. 65–66.

⁹² Pogačnik, *Slovenska književnost I*, str. 151.

ževnosti še našel mesto tudi za nekatere druge prekmurske pisce in književne pojave na podlagi širših evropskih duhovnih tokov, pa v tej knjigi po Števanu Küzmiču ne omenja nobenega več. Po poldrugem stoletju obravnava prekmurske književnosti v slovenskih literarnih zgodovinah je v tem književnem pregledu predstavljena v obsegu, kot je bil značilen za najzgodnejše literarnozgodovinske prikaze.

Podoba prekmurske književnosti v literarnih zgodovinah po 1919

V predstavitvah prekmurskih avtorjev in knjig v reprezentativnih slovenskih literarnih zgodovinah po letu 1919 so sestavljavci nova dognanja raziskovalcev prekmurske književnosti – ta bodo predstavljena v nadaljevanju – upoštevali pri biografskih podatkih o avtorjih in v opisih njihovih del, ki so bili natančnejši, v nekaj primerih tudi pri navajanju jezikovno-kulturnega konteksta, ne pa tudi v obsegu prekmurskega gradiva. Njegov delež je v primerjavi z literarnozgodovinskimi pregledi pred letom 1919 ostal skoraj isti, tudi podoba prekmurskega slovstva, kot so jo ustvarili ti pregledi, se ni bistveno spremenila: v njenem središču so prvi trije prekmurski evangeličanski pisци, Franc Temlin, Mihael Sever in Števan Küzmič, ter prvi katoliški pisec Mikloš Küzmič. Ob Mihaelu Barli, ki so ga navajale že literarne zgodovine pred 1919, sta nova Mihael Bakoš in Abecedarium slovensko, ker so novejša preučevanja

Grafikon 2: Prekmurski avtorji v slovenskih literarnih zgodovinah po 1919.

izpostavila Slovenski abecednik kot drugo prekmursko tiskano knjigo in pojasnila Bakoševo avtorstvo Nouvega graduvala, ki je prva tiskana prekmurska cerkvena pesmarica. V prekmursko slovstvo druge polovice 19. stoletja pa je pogled piscev slovenskih literarnih zgodovin po letu 1919 komajda še segel.

Skromen delež prekmurske književnosti v slovenskih literarnih zgodovinah po letu 1919 kljub legitimnosti različnih literarnozgodovinskih konceptov in razumevanj vloge literarnozgodovinskega pisanja preseneča.

Lahko da je takšnemu skromnemu naboru prekmurskega gradiva botrovalo eshatološko razumevanje slovenskega književnega razvoja kot procesa, ki v svoji znotrajliterarni dinamiki vodi od neliterarnih besedil do umetniške književnosti, v zunajliterarnem kontekstu pa potrjuje slovenski nacionalni razvoj k sklenjenosti in enotnosti. Književne pojave, ki v tem procesu po presoji sestavljavcev niso bili udeleženi, so – eni bolj, drugi manj – izpuščali.

Zelo jasno in eksplicitno je takšno razumevanje književnega razvoja formuliral Jože Pogačnik: »Ob vsej nepovezanosti in sredobežnosti pa se je vendarle kazalo osrednje kulturotvorno načelo, ki je obstajalo v naslednjem: spopad med različnimi zgodovinskimi silami in integracijsko težnjo, ki je prevzemala ter gibalala slovstvo in usmerjala kulturno zavest k univerzalnosti in sklenjenosti slovenskega besednega ustvarjanja.«⁹³ Sestavljavci literarnozgodovinskih pregledov so prekmursko slovstvo pač prištevali med »slovstvene oblike, ki so nastajale iz različnih spodbud in so imele divergentne težnje«.⁹⁴ Tako so že začetke prekmurske književnosti v 18. stoletju označili kot dezintegracijske.

Anton Slodnjak je npr. v Pregledu slovenskega slovstva iz leta 1934 zapisal, da se je Števan Küzmič zavedal sorodstva z drugimi Slovani, vendar je hotel nadaljevati »s tradicijo Temlina in Severja«.⁹⁵ Franc Kidrič je v svoji Zgodovini slovenskega slovstva iz leta 1938, ko je slovstveno dejavnost ocenjeval z zornega kota oblikovanja skupnega knjižnega jezika ter odnosov med narodnim središčem in obrobjem, odločitev Števana Küzmiča za samostojen prekmurski prevod Nove zaveze označil za »separacijo na osnovi domačih prekmurskih govorov in madjarskega pravopisa«. V tem je videl »slabo pomoč obrobnih okolišev, ki so jo dajali preporodu na Kranjskem«.⁹⁶ Tej oceni se je pridružil tudi Jože Pogačnik in za Števana Küzmiča zapisal, da je z Nouvim zakonom »razloček med knjižno slovenščino in prekmurskim dialektom poglobil ter zavrl prekmurski integracijski proces v slovenstvo globoko v 20. stoletje«.⁹⁷

⁹³ Pogačnik, *Zgodovina slovenskega slovstva I*, str. 5.

⁹⁴ Prav tam.

⁹⁵ Slodnjak, *Pregled slovenskega slovstva*, str. 36.

⁹⁶ Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 182–183.

⁹⁷ Pogačnik, *Zgodovina slovenskega slovstva I*, str. 228.

Resnici na ljubo je treba povedati, da je Kidrič svojo oceno čez slabi dve desetletji korigiral na podlagi natančnejšega razumevanja prekmurskih razmer. V uvodnem poglavju prve knjige Legiševe Zgodovine slovenskega slovstva (1956) namreč piše, da prekmurski Slovenci niso imeli literarnih stikov z drugimi slovenskimi pokrajinami in so zato »bili prisiljeni iti po podobni poti, po kakršni je moral iti poldrugo stoletje poprej na Kranjskem P. Trubar«. ⁹⁸ Posledično so za knjižni jezik sprejeli svoje narečje in v takšnem jezikovno-kulturnem položaju je nastajala prekmurska knjiga do leta 1919, vendar se – pravilno ugotavlja Kidrič – že sredi 19. stoletja kažejo vplivi »splošnega knjižnega jezika na pisno prekmurščino« kot rezultat literarnih stikov med prekmurskimi pisci in slovensko književnostjo.

Vendar opisano razumevanje slovenskega književnega razvoja ne more biti edini razlog za nesorazmerno skromen delež prekmurskega gradiva v omenjenih literarnih zgodovinah, kajti vsaj v Košičevi preusmeritvi k slovenskemu jezikovno-kulturnemu prostoru, v Agustičevih prizadevanjih in njegovem časopisu Prijatelj ter v periodičnem tisku z začetka 20. stoletja bi lahko sestavljavci prepoznali korake v slovenstvo.

Poznavalce, ki so pričakovali, da bodo literarne zgodovine po letu 1919 vsebinsko presegle literarnozgodovinske preglede iz desetletij pred 1919, so bodli v oči primeri, ko so sestavljavci neustrezno razvrščali prekmurske avtorje ⁹⁹ in ko so v primerjavi z drugimi t. i. obrobni književnostmi prekmurski namenjali nesorazmerno manj prostora. Zgovorna je kritična ocena Vilka Novaka, ki jo je namenil Slodnjakovemu Pregledu slovenskega slovstva iz leta 1934:

Kakor je Slodnjak podrobno prikazal delo tudi manj pomembnih štajerskih pisateljev starejše dobe, tako je zanemaril književno delo prekmurskih pisateljev. [...] Če navaja S. taka imena, kakor n. pr. na str. 140 [Slodnjak tukaj navaja Slomškove slovstvene sodelavce Hašnika, Pevca, Zabukovška, Levičnika, Brataniča, Virka, Florjančiča, Rozmana, Globočnika, Majarja, Stojana, Voduška in Kosarja, op. p.], tedaj bi ne smel prezreti položaja prekmurskega okoliša in pomena njegovih pisateljev. [...] Če bi vpošteval dosedanja dognanja, ne bi mogel zakriviti take površnosti. ¹⁰⁰

⁹⁸ Legiša, *Zgodovina* 1956, str. 18.

⁹⁹ Tako npr. je Lino Legiša v drugi knjigi Zgodovine slovenskega slovstva (1959) obdobje romantike razčlenil na več poglavij, vendar prekmurskim avtorjem ni namenil samostojnega, ampak jih je uvrstil v Nova štajerska prizadevanja.

¹⁰⁰ Novak, *Anton Slodnjak*, str. 99.

Površnemu pristopu, ki ga prepoznava Novak, bi lahko dodali še pomanjkanje volje za prepoznavanje in priznavanje slovenskih književno-kulturnih specifik.

Usoda spregledanih pa v slovenskih literarnih zgodovinah po 1919 ni doletela samo prekmurskih piscev izpred leta 1919, ampak v novejšem času tudi porabske Slovence. Zgovoren primer je Slovenska književnost III (2001), v kateri je Jože Pogačnik obravnaval književnost v zamejstvu in zdomstvu¹⁰¹ ter pri tem mdr. predstavil publikacijske možnosti na Tržaškem in Koroškem tako podrobno, da je navajal tudi splošno časopisje (na Tržaškem npr. Primorski dnevnik in mesečnik Dan) in koledarje, »ki so del svojega prostora prepuščali tudi leposlovju«. ¹⁰² Niti z besedico pa ni omenil publikacijskih možnosti v Porabju in tamkajšnjega časopisa Porabje ter Slovenskega koledarja, ki prav tako del svojega prostora namenjata esejistiki in leposlovju porabskih avtorjev in ‚gostujočih‘ pisateljev iz Slovenije.¹⁰³

PREUČEVANJE PREKMURSKE KNJIŽEVNOSTI PO LETU 1919

V stoletju po združitvi so bile opravljene številne raziskave prekmurske književnosti, ki so vključevale različne perspektive in pristope ter bile objavljene v strokovno-znanstveni in poljudni periodiki, v zbornikih in samostojnih monografijah.¹⁰⁴ Potekale so v treh glavnih smereh, ki niso bile strogo razmejene, ampak so se prepletale in dopolnjevale: a) odkrivanje, evidentiranje in opisovanje novega gradiva, b) poglobljeno biografsko-bibliografsko raziskavanje ter c) študij besedil in družbenega konteksta, v katerem so nastajala.

Odkrivanje in preučevanje še nepoznanih besedil, v katerega so se vključili zlasti etnografi, je bilo najuspešnejše pri rokopisnem gradivu in je razkrilo bogato izročilo prekmurskih rokopisnih pesmaric, ki jih je danes evidentiranih preko osemdeset. Najvidnejši dosežek strokovnega poročanja o opravljenih analizah posameznih pesmaric in njihovega primerjalnega preučevanja je

¹⁰¹ Slovenska književnost III, str. 366–370.

¹⁰² Prav tam, str. 369.

¹⁰³ Isto tako se je zgodilo porabskim Slovcem na simpoziju o zamejski književnosti, ki ga je organizirala Slovenska matica 27. oktobra 2016. Na njem porabske književnosti niso obravnavali in Matičin zbornik, ki je izšel naslednje leto z naslovom O slovenski književnosti v Italiji in Avstriji, je spriči nevključitve slovenske književnosti na Madžarskem še poudaril disonanco med deklariranim in živetim skupnim slovenskim kulturnim prostorom.

¹⁰⁴ Za razliko od predzdružitvenega obdobja, ko je bilo prekmursko slovstvo predmet zanimanja raziskovalcev izven Prekmurja, ko so ga ti – seveda ob pomoči prekmurskih informatorjev – evidentirali, opisovali in prezentirali, pa so mu v stoletju po združitvi največ pozornosti namenjali raziskovalci, izhajajoči iz Prekmurja.

znanstveno-kritična izdaja najstarejše prekmurske rokopisne pesmarice, t. i. Martjanske pesmarice I, ki jo je pripravil in ji dodal tekstnokritične opombe ter izčrpno spremno študijo Vilko Novak.¹⁰⁵

Preučevanje prekmurskih rokopisnih pesmaric je pokazalo na prekmursko rokopisno slovstveno kontinuiteto od 16. stoletja naprej, posredno izpričana knjiga Agenda vandalica (Slovenski obrednik) iz leta 1587 pa je sprožila domneve o kontinuiteti tiskanih knjig. Vendar Agenda vandalica ni v razvidu, tako da za prvo prekmursko tiskano knjigo še naprej velja Temlinov Mali katekizem.¹⁰⁶

Raziskovanje prekmurske rokopisne dediščine je spremljalo zbiranje in preučevanje prekmurske slovstvene folklore. Slednje je sicer starejšega datuma, že Stanko Vraz je med svojim potovanjem po Prekmurju natančno zapisal in v svoje Narodne pesni ilirske v razdelku Vogerske iz železne ino saladske stolice vključil prekmurske pesmi.¹⁰⁷ Pol stoletja kasneje je to delo v velikem zamahu opravil Štefan Kühar (glej opombo 48), v stoletju po združitvi pa je osrednji dosežek zbiranja in preučevanja prekmurskega ljudskega slovstva knjiga Josipa Dravca Glasbena folklor Prekmurja¹⁰⁸ ter knjigi s porabskim ljudskim blagom Slovenske pravljice iz Porabja¹⁰⁹ in Pripovedno izročilo Slovencev v Porabju.¹¹⁰

Velikega pomena je bilo biografsko-bibliografsko raziskovanje, ki je zapolnilo številne vrzeli v poznavanju biografskih podatkov o avtorjih in popravilo ter dopolnilo dotedanje bibliografske evidence prekmurske književnosti. Najvidnejši rezultat tega dela sta *Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919*¹¹¹ Ivana Škafarja in *Bibliografija prekmurskih tiskov 1920–1998*¹¹² Franca Kuzmiča, s katerima sta avtorja dopolnila dotedanje bibliografske preglede in popravila netočnosti v njih. Kakor je Škafarjeva bibliografija precej zanesljiv vodnik raziskovalcem prekmurske književnosti do leta 1919, tako je Kuzmičeva bila v veliko podporo raziskovalcem prekmurskega književnega dogajanja po letu 1919, ko so ugotavljali, da je književnost v prekmurskem jeziku nastajala tudi po letu 1919 in da je vsebinsko ter zvrstno presenetljivo bogata.

¹⁰⁵ Novak, *Martjanska pesmarica*.

¹⁰⁶ Agenda vandalica je omenjena v korespondenci med prekmurskim evangeličanskim duhovnikom in piscem Mihaelom Bakošem ter njegovim slovaških podpornikom, pastorjem Mihaelom Institorisom Mošovskim, ki naj bi mu Bakoš poslal v Bratislavo primerek Agende, tam pa se je sled za njo izgubila. Prim. Šebjanič, *Pisma Mihaela Bakoša*, str. 24–27, 54–58, 85–89 in Šebjanič, *Agenda Vandalica*, str. 142–145.

¹⁰⁷ Vraz, *Narodne pesni ilirske*, str. 138–145.

¹⁰⁸ Dravec, *Glasbena folklor Prekmurja*.

¹⁰⁹ Krajcar, *Slovenske pravljice*.

¹¹⁰ Matičetov, *Pripovedno izročilo Slovencev*.

¹¹¹ Škafar, *Bibliografija 1978*.

¹¹² Kuzmič, *Bibliografija 1999*.

Omenjene raziskave so mdr. omogočile tudi faksimilirano izdajo prve in druge prekmurske tiskane knjige.¹¹³

Študij besedil in njihovega socialno-kulturnega konteksta pa je dokončno razdril predstavo o prevladujočem nabožnem značaju prekmurske književnosti.

Po članku o prekmurski književnosti v zborniku Slovenska krajina¹¹⁴ in knjižici Izbor prekmurske književnosti¹¹⁵ je Vilko Novak svoje nadaljnje raziskave strnil v temeljni monografiji *Izbor prekmurskega slovstva*, iz katere je že razvidna večplastnost in zvrstna pestrost prekmurske književnosti.¹¹⁶ Nanjo je še določneje pokazal Štefan Barbarič v Panonskem zborniku leta 1966. V svojem preglednem članku¹¹⁷ se je tudi odmaknil od do tedaj prevladujočega pozitivističnega pristopa v obravnavanju prekmurskega slovstva in njegovo predstavljanje razširil z upoštevanjem socialno-kulturnega konteksta in duhovnih tokov (filozofskih, religioznih, kulturnih), ki so ga oblikovali. V istem zborniku je Jožef Ftičar¹¹⁸ osvetlil kulturne in slovstvene stike Prekmurja s slovenskim prostorom pred pridružitvijo. Hkrati sta Barbarič in Ftičar raziskovanje prekmurske književnosti pomaknila proti drugi polovici 19. in prvima desetletjema 20. stoletja, ko so duhovno, etnično, kulturno in jezikovno zavest prekmurskih Slovencev zunaj cerkve in šole oblikovale Košičeve posvetne knjige, Agustičev časopis *Prijatelj* in katoliški periodični tiski z začetka 20. stoletja.¹¹⁹

Raziskave teh treh ‚tematskih polj‘ so se nadaljevale tudi še kasneje. Agustičevemu slovstvenemu delovanju se je posvečalo več raziskovalcev, njihove obravnave so poglobile védenje o njem kot slovensko-madžarskem časnikarju¹²⁰ ter poznavanje splošnih in leposlovnih vsebin njegovega časopisa *Prijatelj*.¹²¹

Košičevo delo so s književnega, verskega in jezikovnega zornega kota predstavili avtorji razprav v zborniku *Košič in njegov čas*,¹²² s knjigo *Življenje Slovencev med Muro in Rabo*¹²³ pa so postala širšemu krogu bralcev dostopna Košičeva dela *O Slovencih na Ogrskem* (slovenski prevod), *Zobrisani Sloveni* in *Slovenka med Mürov i Rabov*, *Zgodbe vogrskega králestva* (delna objava),

¹¹³ Faksimile Abecedariuma slovensko je iz leta 1978, faksimile Temlinovega Malega katehišmuša pa iz leta 1986 (Pomurska založba).

¹¹⁴ Novak, *Slovstveno delo*, str. 34–39.

¹¹⁵ Novak, *Izbor prekmurske književnosti*.

¹¹⁶ Novak, *Izbor prekmurskega slovstva*.

¹¹⁷ Barbarič, *Oris*, str. 72–91.

¹¹⁸ Ftičar, *Slovensci*, str. 117–130.

¹¹⁹ Barbarič, *Novejši književno-zgodovinski razvoj*, str. 139–145.

¹²⁰ Prim. Barbarič, *Slovenskomadžarski publicist* str. 212–221; Novak, *Agustič*, str. 18–19.

¹²¹ Prim. Ulčnik, *Začetki prekmurskega časopisja*, str. 16–78; Just, *Veršuš*, str. 57–58, 93–95, 107–115; Just, *Imre Agustič*, str. 11–20.

¹²² *Košič in njegov čas*.

¹²³ *Košič, Življenje Slovencev*.

Krátki návuk vogrskoga jezika (delna objava) in v prepisu Starine železnih ino salaskih Slovenov (delna objava).

Ob preučevanju Ivanocyjevega versko-kulturnega kroga, ki ga je v knjižni obliki predstavil Jožef Smej,¹²⁴ in katoliškega periodičnega tiska z začetka 20. stoletja, Kalendarja srca Jezušovoga (1904–1944), mesečnika Marijin list (1904–1941) in tednika Novine (1913–1941), se je v 70. letih 20. stoletja vnela polemika, katere srž je bilo vprašanje, ali je ta periodični tisk utrjeval slovensko narodno zavest Prekmurcev ali pa je zaviral proces njihovega jezikovno-kulturnega zblíževanja s slovenskim osredjem in manjšal vpliv knjig Mohorjeve družbe v pokrajini. Na eni strani besedne fronte sta bila Miško Kranjec in Vanek Šiftar, ki sta prekmurskim tiskom očitala oviranje dotoka mohorjevsk in posledično prilivanje olja k razplamteli madžarski raznarodovalni politiki, na drugi strani Ivan Zelko in Ivan Škafar, ki sta z empiričnimi podatki in širokim naborom predmetnih virov njuno tezo ovrgla.¹²⁵ Ta periodični tisk, ki je nadaljeval prekmursko jezikovno-kulturno izročilo, je v danih razmerah pripomogel k ohranjanju in utrjevanju narodne zavesti, z jezikovnim približevanjem knjižni slovenščini, z uvedbo gajice leta 1914, z objavljanim prispevkov iz slovenskega časopisja in periodike je v zavest bralcev prikliceval slovenski prostor, z vzgojno-poučnimi, etnografskimi, zgodovinoopisnimi in tudi s prevodnimi ter izvirnimi leposlovnimi besedili pa je ob narodnostnem opravil tudi pomembno splošno kulturno vlogo.¹²⁶

Začetniki prekmurskega slovstva v 18. stoletju so ostali predmet strokovnih obravnav. Te so poleg številnih novih osvetlitev dela Števana in Mikloša Küzmiča v strokovni periodiki in zbornikih¹²⁷ opazno povečale védenje o Francu Temlinu in Mihaelu Bakošu. Nadaljevalce njihovega dela v 19. stoletju je v svoje obravnave protestantizma v panonskem prostoru pritegnil Franc Šebjanič¹²⁸ in mdr. podrobneje predstavil slovstveno delo najvidnejšega pisca prekmurskih evangeličanov v 19. stoletju Janoša Kardoša, ki ga je v okviru svojih jezikoslovnih raziskav prekmurskega jezika dodatno osvetlil Marko Jesenšek.¹²⁹

Preučevanje Kardoševih učbenikov in učbenikov drugih avtorjev, natisnjenih za potrebe prekmurskih šol,¹³⁰ je pojasnilo ne le družbeno-zgodovinski kontekst njihovega nastanka ter pedagoške principe, po katerih so bili sestav-

¹²⁴ Smej, *Pastoralna dejavnost*.

¹²⁵ Polemika je opisana v Just, *Med verzuško in pesmijo*, str. 26–38.

¹²⁶ Just, *Med verzuško in pesmijo*, str. 35–36.

¹²⁷ Prim. *Pisec sedmerih luči*, 2005 in *Zbornik Štefana Küzmiča*, 1974.

¹²⁸ Šebjanič, *Protestantsko gibanje*.

¹²⁹ Jesenšek, *Poglavja*, str. 102–110.

¹³⁰ Kokolj-Horvat, *Prekmursko šolstvo*.

ljeni, ampak je pokazalo tudi na njihov jezikovno-kulturni in narodnostni pomen ter učinke v književni sferi.¹³¹

Predmet novejših obravnav prekmurske književnosti so postali prekmurški izseljenci v ZDA, še zlasti tisti v pensilvanskem mestu Bethlehem. Njihova slovstvena dejavnost predstavlja posebno poglavje prekmurske književnosti: tednik Amerikanski Slovincov glas (1921–1954) je bil namreč spodbujevalec in posrednik zvrstno raznolike književnosti, tudi leposlovja, v mestu pa so prekmurški izseljenci razvili še presenetljivo živahno gledališko dejavnost ter ustvarjali izvirna in prevodna dramska besedila za potrebe njihovega šolskega in ljudskega odra.¹³² Najintenzivneje se je raziskovanju njihovih političnih, gospodarskih, socialnih, verskih, kulturnih in jezikovnih razmer posvetil Mihael Kuzmič,¹³³

Raziskave slovensko-madžarskih jezikovnih in književnih stikov so naravno vključevale tudi prekmursko književnost. Preučevanje medsebojnih književnih vplivov ter recepcije madžarskih literarnih ustvarjalcev v slovenskem kulturnem prostoru in slovenskih v madžarskem je dodatno osvetlilo književno in kulturno vlogo ustvarjalcev prekmurske književnosti, zlasti Jožefa Košiča, Janoša Kardoša in Imreja Agustiča.¹³⁴ Raziskovanje književno-kulturnega posredništva je potrdilo vlogo in pomen Avgusta Pavla v slovensko-madžarski kulturni izmenjavi in pri tem ob jezikoslovno-etnografskem delu pokazalo tudi na njegov prekmurški pesniški opus.¹³⁵

Rezultat novejših raziskav prekmurske književnosti je tudi ugotovitev, da se ta ni končala s pridružitvenim letom 1919, ampak se je nadaljevala tudi potem, ko je nova slovenska oblast v Prekmurju začela izvajati integralno jezikovno politiko in knjižno slovenščino vpeljala kot uradni jezik najprej v javno upravo, po reorganizaciji šolstva še v izobraževalni sistem in po spremembi cerkvenoupravnih meja tudi v katoliške cerkve.¹³⁶ Z zornega kota sodobnih

¹³¹ V učbenikih so prekmurški sestavljalci in prevajalci/prirejevalci ustvarjali tudi prekmursko strokovno terminologijo za posamezna področja. Zanimive so npr. poimenovalne rešitve v Agustičevem učbeniku za spoznavanje narave Prirodopis s kepami za narodne šole (1878), ko npr. za vretenčarje uvede izraz hrabetnični, za sesalce cecávci, za netopirje rokokrilci, za zveri zgráblivci ipd. Prav tako je zanimivo slovnično izrazje v Kardoševih učbenikih, npr. za ločila: pika = piknja, vejica = tég ali šibica, pomišljaj = tégivka, narekovaj = názavka, oklepaj = záprtka, vprašaj = pitanjka, klicaj = gláska; ima pa tudi dve dvoznakovni ločili za poudarjeno izražanje čustvenega odnosa do poimenovanega: kombinacija vprašaja in klicaja ?! = dvojívka, kombinacija klicaja in vprašaja !? = čüdivka.

¹³² Žitnik, *Slovenska izseljenska književnost II*, str. 265–288.

¹³³ Kuzmič, *Slovenski izseljenci*, str. 162–194.

¹³⁴ Prim. *Slovensko-madžarski jezikovni in književni stiki od Košiča do danes* (1998), *Ujemanja in razhajanja. Študije o slovensko-madžarskih literarnih stikih* (1998).

¹³⁵ Prim. zborniki Avgust Pavel (2003), Avgust Pavel med Slovenci, Madžari in Avstrijci (2017).

¹³⁶ Kokolj-Horvat, *Prekmursko šolstvo*, str. 324–333.

sociolingvističnih in kulturoloških raziskav je bil proces nadomestitve prekmurščine s knjižno slovenščino občutljiva točka, saj je s tem prekmurščina izgubila precejšen del svoje nekdanje funkcionalnosti, del prebivalstva je to čutil kot izgubo jezikovne identitete, saj je bil prekmurski jezik dotlej temelj duhovne samobitnosti in etnične zavesti prekmurskih Slovencev. Zato je bilo toliko močnejše prizadevanje za njeno ohranitev v pokrajinskih periodičnih tiskih, ki so (p)ostali dokaj obsežno polje njene javne rabe.¹³⁷ Literarnozgodovinska preučevanja so v prekmurskih periodičnih in knjižnih tiskih iz časa med obema svetovnima vojnama odkrila zvrstno raznoliko in vsebinsko pestro književno tvornost. Kot so pokazale raziskave družbenega življenja prekmurskih izseljencev v ZDA, se je književna dejavnost po letu 1919 razmahnila tudi pri njih.

Strokovna srečanja, ki so jih pripravile različne institucije v sodelovanju z lokalnimi skupnostmi v okviru raziskovalnih projektov ali ob jubilejnih obletnicah, so imela dvojni učinek, strokovnega in kulturno-vzgojnega. Z razpravami, praviloma objavljenimi v simpozijских zbornikih, so razširjala in poglobljala strokovno védenje o posameznih književnih osebnostih¹³⁸ ali o širših književno-kulturnih pojavih,¹³⁹ s spremljevalnimi dejavnostmi pa so pripomogla k popularizaciji prekmurske književnosti in osveščanju lokalnega okolja o pomenu kulturne dediščine.

Rezultati vseh teh tematsko raznolikih, metodološko pluralnih in pogosto interdisciplinarnih raziskav, strokovnih posvetov in simpozijev so se odrazili tudi v enciklopedijskih geslih in Slovenskem biografskem leksikonu, ki so ga razširila nova imena iz prekmurske književnosti.

Rezultat teh raziskav je tudi opazno drugačna zvrstna podoba prekmurske književnosti, kot so jo ustvarile slovenske literarne zgodovine. Prekmurski knjižni jezik, kot se je izoblikoval v 18. stoletju in je bila v njem ta književnost zapisana, skoraj v celoti izpolnjuje standardni funkcijskozvrstni jezikovni model: prekmurski knjižni jezik je bil bogoslužni jezik in jezik raznovrstnih cerkvenih knjig, učni jezik v šolah in jezik učbenikov, praktičnosporazume-

¹³⁷ V Prekmurju je v obdobju med obema svetovnima vojnama za krajši ali daljši čas izhajalo petnajst periodičnih publikacij (tednikov, mesečnikov, koledarjev), torej trikrat več kot pred tem, če k Prijatelju, Kalendarju srca Jezušovega, Marijinemu listu in Novinam prištejemo še monoštrski Dober pajdaš kalendarium po starom slovenskom jeziki. Zgovorni so tudi bibliografski podatki o prekmurskih tiskih nasploh: za dvestoštiriletno obdobje 1715–1919 navaja Škafarjeva bibliografija 334 bibliografskih enot, za štiriindvajsetletno obdobje 1920–1944 pa Kuzmičeva bibliografija našteje 311 bibliografskih enot, od tega 212 iz Prekmurja.

¹³⁸ Prim. zborniki *Ivanocyjev simpozij v Rimu* (1985), *Kleklov simpozij v Rimu* (1995), *Življenje in delo Jožefa Borovnjaka* (2008), *Jožef Klekl ml.* (2012).

¹³⁹ Prim. zborniki *Sezonstvo in izseljenstvo v panonskem prostoru* (2003), *Prekmurska narečna slovstvena ustvarjalnost* (2005), *Zapisana beseda ostane* (2015), *Protestantizem včeraj, danes, jutri* (2015).

valni in praktičnostrokovni jezik,¹⁴⁰ jezik zvrstno raznolikih poljudnih tiskov, strokovni jezik v etnografskih, zgodovinopisnih in pravnih besedilih ter v časopisju publicistični jezik. Bil pa je tudi, kot so pokazale novejše raziskave, umetnostni/literarni jezik in v korpusu prekmurskih besedil so tudi takšna, v katerih so avtorji za ubeseditev človekove osebne, družbene in duhovne eksistence uporabljali estetski pristop.

LITERARNO USTVARJANJE V PREKMURSKEM JEZIKU

Ko so se avtorji prekmurskih leposlovnih besedil iz različnih nagibov odločali za objavo svojih pesmi, pripovedi ali dramskih dialogov, zaradi skromnih socialno-kulturnih razmer niso mogli računati na založnike, ki bi njihove rokopise izdali v knjigah, in tudi ne na mecene, ki bi zmanjšali njihova morebitna samozaložniška tveganja. Svoje literarne stvaritve so dodajali neleposlovnim knjigam ali jih objavljali v periodičnem tisku, ko je ta začel izhajati. Zato prekmurskih leposlovnih besedil bibliografski pregledi praviloma niso izkazovali, njihovo odkrivanje je bilo bolj ali manj naključno in posamični zapisi o kakšnem leposlovnem delu in avtorju so zapuščali vtis, da je bilo literarno ustvarjanje v prekmurskem jeziku postranska dejavnost posameznikov in skupek med seboj nepovezanih literarnih pojavov ter v literarno-estetskem pogledu »sramežljivo spogledovanje z umetnostnim jezikom«.¹⁴¹

Temeljitejše branje prekmurskega gradiva pa je pokazalo na obsežnejši korpus leposlovnih besedil in analiza teh besedil, konteksta njihovega nastajanja, posredovanja ter sprejemanja danes kaže:

a) da ta prekmurska literarna produkcija sicer ni visoka umetniška literatura, a so avtorji v svojih delih izrazili prekmurski čas in prostor ter svojo eksistencialno-socialno prisotnost v njem na način, ki je literarno-estetsko primerljiv s podobnimi literarnimi stvaritvami v slovenski in sosednjih književnostih;

b) da je literarno ustvarjanje v prekmurskem jeziku literarnozvrstno celovito in zajema poezijo, pripovedno prozo in dramatiko, da nagovarja tako odrasle kot mlade bralce in ob izvirni vsebuje tudi prevodno književnost;

¹⁴⁰ Med prekmurskimi tiski so tudi politične brošure, npr. Agustičeva *Na preletnyek vecsnoga spômenka 15-toga márciusa 1848* (Budimpešta, 1875), Ivanocyjevi *Ká scse lüsztvá sztrán* (Budimpešta, 1895), *Sztranka Lüdsztva* (Budimpešta, 1895), obrtniška in društvena pravila, npr. *Regule mester-szke drüstve szobotske krajine i vu nyenoi krili bodouce zmírajouce komissie* (Murska Sobota, 1896), *Artikuluši (temeljna pravila) zmesnoga meštarskoga (obertniškoga) družtva v Črenšovcih* (1880), *Fundamentne regule rim. Katolicsanszkoga szlovenzskoga (windiskoga) betezsne pomágajoucsoga drüstva szv. Jozsefa vu Bethlehemi* (1916).

¹⁴¹ Jesenšek, *Poglavja*, str. 52.

c) da se je prekmursko literarno ustvarjanje postopoma razvilo v kompleksnejšo literarno dejavnost, ki ima attribute regionalnega literarnega sistema z njegovimi ključnimi delovalniki, tj. proizvajalci, posredniki, sprejemniki in obdelovalci.

Literarno ustvarjanje do leta 1919

V najzgodnejšem obdobju literarnega ustvarjanja v prekmurščini (od zadnje tretjine 18. stoletja do srede 19. stoletja) socialno-kulturne razmere niso omogočale širšega literarnega zamaha. Dejavnikov literarnega posredovanja ni bilo, literarna besedila (izključno pesmi) so bila objavljena kot dodatek neleposlovnim knjigam, del pesniške produkcije pa je ostal v rokopisih. Na splošno nizka izobrazbena raven in skromne socialne razmere, v katerih je živelo slovensko prebivalstvo med Rabo in Muro, so onemogočale, da bi se mogel izoblikovati občutnejši krog bralcev. Kljub temu so avtorji ob pesemskih besedilih v latinščini in madžarščini ustvarili tudi nekaj izvirnih pesmi v prekmurščini.

Bolj naklonjene so bile prekmurskemu literarnemu ustvarjanju družbene razmere od 70. let 19. stoletja naprej, ko so časopis Prijatelj (1875–1879), Dober pajdaš kalendarium po starom slovenskom jeziki (1899–1919), Najsvejšega srca Jezušovoga veliki kalendar za lüdstvo (1904–1944), mesečnik Marijin list (1904–1941) in tednik Novine (1913–1941) svoje strani namenjali tudi literarnim besedilom in tako postali posrednik, ki je vzpostavljaj mreže literarnih sodelavcev in omogočal razvoj literarne produkcije ter ji zagotavljal pot do naslovnikov.

V obdobju do 1919 je literarno ustvarjalo okrog dvajset avtorjev, povečini so bili duhovniki in učitelji, tako da je prevladujoč avtorski tip pisatelj-duhovnik in pisatelj-učitelj. Trije so bili dijaki/študenti, Imre Avgustič je predstavnik avtorskega tipa pisatelj-časnikar in Avgust Pavel tipa pisatelj-učenjak. Za večino je bilo leposlovno ustvarjanje sekundarni del njihovega siceršnjega pisanja, literarno so se profilirali Imre Agustič, Avgust Pavel in Jožef Baša Miroslav. Poleg njih so leposlovno stalno pisali Jožef Borovnjak, Janoš Flisar, Franc Ivanocy, Jožef Klekl st., Jožef Klekl ml., Jožef Košič, Štefan Kühar, Mirko Lenaršič, Jožef Pusztai, Jožef Radoha, Franc Rogač, Jožef Sakovič, Števan Sijarto, Janoš Slepce in Franc Šbüll.

Prekmursko pesništvo do 1919

Najstarejše prekmursko posvetno pesniško besedilo je *Veršuš vandalici* (Slovenska pesem), v rokopisu ohranjena pesem, s katero se je David Novak,

dijak evangeličanskega liceja v Bratislavi, na pustni torek 16. februarja 1774 predstavil svojim sošolcem in profesorjem.¹⁴² V duhu poznobaročnega rokokojskega pesništva, ki je rado opevalo preprosto, naravno, mirno in brezskrbno vaško življenje, je Novak upesnil zimsko življenje svoje prekmurske skupnosti in nekaj ruralno-folklornih ter zgodovinskih (aluzija na znamenito monoštrsko bitko leta 1664) drobcev iz njenega življenja.¹⁴³

Dobra tri desetletja pozneje je Števan Sijarto v svatbeni knjigi Starišinstvo i zvačinstvo (1807) dodal pesemska besedila *Zgovárjanja pri večérji po trej déački osobaj*,¹⁴⁴ *Fašenska slobouda*¹⁴⁵ in *Nike pesmi*¹⁴⁶ (štiri besedila). Najzanimivejša so 78 štirivrstičnih kitic obsegajoča *Zgovárjanja*, v katerih se izmenjujejo pesemske replike treh dijakov/študentov, ki na poročnem slavju zabavajo svate s šaljivimi dialogi, poudarjanjem lastne veljave in humornim zavračanjem stališč drugega, z besednimi domislicami in tudi s satiričnimi aluzijami na konkretne prekmurske razmere.¹⁴⁷ Potem ko si izprosijo darove, šaljivo in mestoma zabavljivo spregovorijo o zakonskem življenju.

Med Novakovim *Veršušem* in Sijartovimi *Zgovarjanji* je sicer opazna časovna razlika, vendar uporaba istih verzno-ritmičnih principov in verzno-kitičnih vzorcev (zlogovni verz, štirivrstična kitica s simetričnim dvodelnim zlogovnim dvanajstercem) kaže na daljšo tradicijo prekmurskega pesnjenja, ki jo je mogoče imenovati prva prekmurska pesniška delavnica. Obratovala je v času, ko se je rojevalo posvetno pesništvo na Štajerskem in Kranjskem, in če bi Novak ter Sijarto ustvarjala v Ljubljani, ne bi imela težav z natisom njunih pesemskih besedil, saj v ničemer ne zaostajajo za pesništvom Pisanic od lepeh umetnost (1779–1781) ali za Knoblovo pesemsko knjižico Štiri pare kratkočasnih novih pesmi (1801).

V 50. in 60. letih 19. stoletja je nastala druga prekmurska pesniška delavnica, v katero je Jožef Košič pritegnil še Jožefa Borovnjaka in Franca Šbüllla. Božidar Raič poroča o njihovih skupnih pesniških nastopih na duhovniških srečanjih in objavlja korespondenco, ki izpričuje, da so se posvečali tudi prodzijskim vprašanjem in literarni kritiki.¹⁴⁸ Vendar je večina njihovih besedil ostala v rokopisih, le Jožef Košič je na koncu svoje knjige *Zobrisani Sloven i*

¹⁴² S pesmijo je slovensko javnost leta 1968 seznanil Barbarič, *Razmah slovaške znanosti*, str. 633, čez dve leti je Novak, *Slovenska in slovaška pesem*, str. 128–140 objavil faksimile in prepis pesmi z opisom okoliščin njenega nastanka ter razlago težjih jezikovnih mest. V času nastanka pesmi je bil za prekmurske Slovence med Muro in Rabo pogost etnonim Vandali. V objavah je pesem običajno naslovljena kot Slovenska pesem.

¹⁴³ Just, *Veršuši*, str. 74–78.

¹⁴⁴ Sijarto, Števan, *Sztarisinsztvo*, str. 43–54.

¹⁴⁵ Prav tam, str. 55–58.

¹⁴⁶ Prav tam, str. 59–63.

¹⁴⁷ Just, *Veršuši*, str. 78–85.

¹⁴⁸ Raič, *Prekmuski knjižniki*, str. 71–76.

Slovenka med Mürov i Rabov objavil dvanajst pesmi pod naslovom *Pesemski pristávek*.¹⁴⁹ Pesmi preveva za Košiča značilna razsvetljevsko-prosvetliljska ideja, ki omiko in izobrazbo izpostavlja kot ključna dejavnika posameznikovega osebnega razvoja in družbene uveljavitve.

V drugi polovici 70. let so lahko bralci Prijatela prebirali v časopisu priložnostne pesmi in tudi bolj osebne pesniške izpovedi ter besedila iz pesniške folklore. V Kalendaru srca Jezušovoga, Marijinem listu in Novinah pa so motivno-tematski nabor prekmurskega pesništva in tudi pesniških oblik občutno razširile priložnostne, vojne, domovinske, osebnoizpovedne in življenjsko reflektivne pesmi.¹⁵⁰

Pesniški in sploh literarni vrh prekmurskega leposlovnega ustvarjanja do leta 1919 ob osebnoizpovednih, življenjskorefleksivnih in domoljubnih pesmih Avgusta Pavla predstavlja poezija Jožefa Baše Miroslava, ki je v prekmursko pesništvo vnesel nove eksistencialne motive in poetiko melodičnih silabotoničnih verzov trohejsko-jambsko-amfibraškega ritma. Sam se je deklariral za »pesmarja vesel'ga srca« in »trpečega pesmarja«. Držo veselega pesnika je uresničil v domoljubnih pesmih, v katerih izpoveduje emocionalno-eksistencialno navezanost na dom, rod in pokrajino, ki jih doživlja kot prostor osebne pomiritve in notranjega zadovoljstva. Drža trpečega pesnika, »izpovedovalca bolečih in otožnih osebnih občutij«, ¹⁵¹ je značilna za njegove osebnoizpovedne pesmi. V njih izraža nelagodje ob življenju v tujem okolju in hrepenenje po domu ter izpoveduje bivanjski nemir, žalost in čustveno trpljenje. Slednje osmišlja z idejo pesniškega poslanstva in orfejsko vero v moč pesniške besede.¹⁵²

Tudi za Bašo velja: če ne bi bilo jezikovne pregrade, bi brez težav prodrli v literarni krog katere od takratnih slovenskih literarnih revij in danes bi ga slovenska literarna zgodovina prištel med postromantične sopotnike slovenske moderne.

Prekmurska pripovedna proza do 1919

Raje kot poeziji so uredniki časopisne in koledarske strani namenjali pripovedni prozi: poučne pripovedi in pripovedne slike iz vaškega sveta v Prijatelju so v Dober pajdaš kalendariumu po starom slovenskom jeziki, Kalendaru srca Jezušovoga, Marijinem listu in Novinah dopolnili še z verskovzgojnimi in poučnimi zgodbami, vojnimi, duhovniškimi in folklorno-idiličnimi pripovedmi ter z vaškimi zgodbami kot krajšo različico kmečke povesti.

¹⁴⁹ Košič, *Zobriszani Szloven*, str. 123–143.

¹⁵⁰ Just, *Veršuší*, str. 93–104.

¹⁵¹ Čeh, *Pesništvo Jožefa Baše*, str. 254.

¹⁵² Just, *Veršuší*, str. 104–105.

V verskovzgojnih pripovedih so avtorji v pripovedno dogajanje bolj ali manj očitno vnašali verske, moralne in socialne ideje, ki so jih uredništva periodičnih tiskov propagirala tudi sicer. V poučne pripovedi pa so vpisovali življenjske nauke in opozarjali na škodljivost določenih ravnanj; njihova najpogostejša tarča sta bila praznoverje in prekomerno uživanje alkohola.

Prekmurske vojne pripovedi so bile, tako kot vojne pesmi, odziv na dogodke prve svetovne vojne. Razen ene daljše pripovedi Jožefa Baše Miroslava njihov pripovedni prostor niso vojašnice in fronte, ampak tematizirajo posledice vojne v domačem prekmurskem okolju. So kratke pripovedne sličice, v katerih avtorji opisujejo eksistencialne in socialne stiske otrok in mater, potem ko so njihovi možje in sinovi odšli na fronto.

Žanr duhovniške pripovedi karakterizirata duhovnik kot glavna pripovedna oseba in tematizacija njegove subjektivnosti, bivanjskih, idejnih in poklicnih dilem. Prekmurske duhovniške pripovedi gojijo neomadeževan lik duhovnika, pripovedujejo o zanj pomembnem dogodku in njegovem doživljanju tega dogodka, o njegovih interakcijah z okoljem in preizkušnjah trdnosti vere, ki jih uspešno prestane.

Folklorne pripovedi so bile osredotočene na stare ljudske običaje in opravila, ki so jih avtorji želeli ohraniti v kolektivnem spominu; v kratkih idiličnih črticah pa so sproščali željo po besednem upodabljanju vaških tihožitij.

Prekmurske pripovedi tega časa, ki tematizirajo kmečko-vaško življenje in odnose v krogu kmečkega doma in družine, so precej kratke in v njih ni kakšnih posebnih motivno-tematskih konstant, značilnih za žanr kmečke povesti. V obliki vaške zgodbe pripovedujejo o sosedskih sporih zaradi zemlje, o težaškem kmečkem delu, ki protagoniste izčrpava; kolikor tematizirajo dom, ne pripovedujejo o potegovanju za njegovega predstavnika, ki je sicer središčno gonilo kmečke povesti,¹⁵³ ampak – to je edina motivna konstanta – o materah, ki s svojim ravnanjem ogrozijo obstoj doma.

Četrtno teh pripovednih besedil bi uredniki takratnih slovenskih leposlovnih listov, če bi bila zapisana v knjižni slovensščini, brez zadržkov objavili, saj literarno-estetsko ne zaostajajo za žanrsko podobnimi slovenskimi pripovedmi v teh listih.

Prekmurska dramska besedila do 1919

Ob pesniških in pripovednih besedilih so uredniki prekmurskih periodičnih tiskov objavili tudi nekaj dialoških besedil, ki pa vsebinsko ne presegajo žanra kratke propagandne ali poučne igre; celovito prekmursko dramsko besedilo v obdobju do leta 1919 ni nastalo.

¹⁵³ Hladnik, *Slovenska kmečka povest*, str. 58.

Literarno ustvarjanje po letu 1919

Pridružitve Prekmurja takratni Kraljevini SHS in njegova integracija v slovenski jezikovno-kulturni prostor ni prekinila literarne dejavnosti v prekmurščini. Ta se je v pokrajini v 20. in 30. letih 20. stoletja nadaljevala in se razmahnila tudi med prekmurskimi izseljenci v ZDA. Starejši in novi tiskani mediji so postali posredniki raznolikega slovstva, tudi literarnih besedil, in njihova uredništva so na podlagi svojih splošnih idejnih usmeritev in literarno-estetskih nazorov odbirala, urejala in objavljala literarna besedila.

Okrog periodičnih tiskov z daljšo življenjsko dobo so se izoblikovali kulturni krogi z literarnimi skupinami, v katerih so se starejšim avtorjem pridružili mlajši ustvarjalci. Najvplivnejši so bili katoliški kulturni krog *Novin, Marijinega lista* in *Kalendarja srca Jezušovoga* z literati Matijem Balažicem, Ivanom Camplinom, Franjem Horvatom, Francem Kolencem, Julijem Kontlerjem, Ivanom Krampačem ter Miškom Kranjcem in Ferdinandom Godino na začetku njunega literarnega ustvarjanja; evangeličanski kulturni krog pri koledarju *Evangeličanski kalendar* (1923–1942) in mesečniku *Düševni list* (1922–1941) z avtorji Janošem Flisarjem, Berto Kološvari, Frido Kovač Fichtmüller in Aleksandrom Škaličem; kulturni krog koledarja *Dober pajdaš kalendarium* (1923–1943) z vodilnim avtorjem Francem Talanyijem in kulturni krog tednika *Murska krajina* (1932–1941), ki je ob literarnih besedilih v knjižni slovenščini objavljala tudi prekmurske pripovedi Berte Kološvari. Za prekmurske izseljence v ZDA je bil najpomembnejši literarni posrednik tednik *Amerikanski Slovincov glas* (1921–1954), v njegovem kulturnem krogu so bili najbolj dejavni Aleksander Kardoš, Jožef Novak in Šandor Polgar.

Literati iz teh kulturnih krogov so dotedanjo prekmursko literarno produkcijo motivno-tematsko, zvrstno in žanrsko razširili ter dvignili njeno literarno-estetsko raven.

Prekmursko pesništvo po letu 1919

V prekmurski pesniški mozaik, ki so ga sestavili avtorji pred letom 1919, so njihovi nasledniki v 20. in 30. letih 20. stoletja dodali nove pesniške oblike, teme in motive; svoja občutja in misli, ki so kajkrat odsevala tudi takratna širša duhovna iskanja evropskega človeka, so zapisali v slogu takrat aktualnih literarno-stilnih tokov.

Opazen je porast števila *priložnostnih/prigodniških pesmi*, v katerih so si avtorji pesniško besedo izposojali za politično agitacijo, obeleževanje skupnostnih in osebnih jubilejev, slavljenje zgodovinskih osebnosti in dogodkov, za družbeno satiro ipd. Bolj kot literarni so te pesmi zanimive kot družbeno-

kulturni pojav in jih danes beremo kot verzificirane podobe prekmurskega družbenega dogajanja med obema svetovnjima vojnama.

Prekmurska *domovinska lirika* tega časa je imela drugačno funkcijo kot v obdobju pred 1919, ko je, zlasti v času madžarizacije, z nizanjem pridevnika slovenski v rodoljubnih pesmih dajala podporo narodni mobilizaciji. Sedaj, v novih razmerah, ko so bile kolone odhajajočih v tujino vse daljše, je imela v pesmih prekmurskih izseljencev kohezijsko funkcijo: v *domoljubnih in rodoljubnih pesmih* so izseljenci izpovedovali navezanost na dom, rod, pokrajino in tudi jezik ter s pesniškim dejanjem samim in z vsebino izpovedi skušali ohraniti svojo etnično identiteto. Avtorji doma pa so v *domačijskih pesmih* ustvarjali idealizirano podobo toplega prekmurskega doma in blagega prekmurskega človeka, ki si skromen, marljiv, vztrajen, pošten, bogu vdan na svoji rodni grudi prideluje sicer trd, a sladek kruh. Vendar ta na gosto posejana pesniška podoba kot nezavedna kulturna strategija, kako že odšle priklicati nazaj in potencialne odhajajoče zadržati doma, ni imela moči, da bi preusmerila izseljenske tokove.

Preglasile so jo podobe brezposelnih, obubožanih družin, brezdomcev v *socialnih pesmih*. V njih se je upesnitvam socialne marginalizacije pridružila socialna tožba, ki je vzroke za socialno brezperspektivnost videla v naddružbeni socialni predestinaciji in kot rešitev ponujala uresničevanje krščanskega načela ljubezni do bližnjega. Proti koncu 30. let je pesniška tožba prerasla v socialno obtožbo, ki je pokazala na družbene vzroke socialnih stisk prekmurskih ljudi v medvojnem času.

Prekmurska socialna lirika je socialno tematiko artikulirala vsebinsko in slogovno zelo podobno kot sočasno slovensko in evropsko socialno pesništvo in predstavlja enega literarnih vrhov prekmurske poezije.

Literarno obzorje mlajše generacije prekmurskih ustvarjalcev, ki so se po končani murskosoboški gimnaziji izobraževali v Ljubljani ali Mariboru, so ob Cankarju opazno oblikovali pesniki slovenske moderne. Njihova impresionistična estetika ter filozofija trenutka, v katerem se vtis iz narave zlije s subjektivnim notranjim svetom, sta se vtisnili v *prekmursko krajinsko liriko* tega časa. V njej se pesniško oko najpogosteje napaja v reki Muri, v ravninski pokrajini ter logih in poljih v njej, pesniško uho pa prisluškuje zvonjenju zvonov ter šumenju gozdov in vodotokov. Sozvočje pesnikovih razpoloženj ter podob in zvokov prekmurske narave je najpogostejše v mirnem večeru ali spokojni noči in v sončnem jutru.

Prevladujoča bivanjska občutja v *osebno- in življenjskoizpovednih pesmih* so človekova minljivost, življenjski nemir, izgubljenost v svetu in hrepenenje po domu, ljubezensko čustvovanje je redkejše; v eksistencialnih stiskah, ki jih poraja nasprotje med duhovnostjo in erotiko, v občutjih kozmične osamlje-

nosti in klicih po etičnem očiščenju človeka pa v prekmurskem pesništvu tega časa odmevajo takrat aktualni ekspresionistični toni.

Prekmurska pripovedna proza po letu 1919

Del medvojne prekmurske pripovedne proze je še nadaljeval pripovedno tradicijo prejšnjega obdobja, opazne pa so v njej nove vsebine in pripovedni žanri, med njimi tudi satirično naravnana *humorna pripoved* in *zgodovinska povest*.

Osrednja pripovedna oblika je kratka zgodba, ki se kdaj pa kdaj razširi v *novelo* in *povest*, še pogosteje pa skrči v literarno manj zahtevno božično zgodbo in črtico, v kateri je poleg poetičnih krajinsko-folklornih motivov in prikazov socialno-emocionalnih stisk dijakov v tujem mestnem okolju osrednji motiv – pod vplivom Cankarja – razdajajoča se mati.

Takratno prekmursko kmečko-vaško življenje upodablja kmečke povesti, praviloma v krajši obliki *vaške zgodbe*: pogosto idealizirano slikajo vaški svet in ga v duhu aktualnega ruralizma predstavljajo kot prostor subjektive izpolnjenosti in gotovosti ter postavljajo v opozicijo mestnemu svetu. Tematizirajo pa tudi skrhane družinske odnose kot posledico izseljevanja, prav tako skrhane sosedske odnose zaradi pohlepa po zemlji ali značajske konfliktnosti, redkeje potegovanje za nasledstvo kmečkega doma in propad kmetij zaradi pravdarstva ali lahkoživosti.

Ko so vzroki razpada družine in propada kmečkega doma socialni/družbeni, prehaja vaška zgodba v *socialno* črtico in *socialno povest*, ki sta literarni odziv na socialno-ekonomsko negotovost prekmurskega človeka med obema svetovnima vojnama. Socialna črtica sočutno slika posameznike, ki so jih socialne stiske pahnila na rob preživetja in življenjskega obupa, socialna povest pa mestoma družbeno kritično upodablja socialno brezizhodnost domačih razmer in življenjsko/osebno brezperspektivnost izseljenstva in sezonskega. Redko se izseljenec ali sezonec kot glavni pripovedni lik vrne domov kot uspešnej in se vključi v skupnost; veliko pogosteje se sezonci vračajo bolni ter duševno in fizično izčrpani, trud izseljencev ni poplačan, bodisi jim ne prinese pričakovanega ekonomskega uspeha ali nadejane izpolnitve v osebem življenju.

Prekmurska dramska besedila po letu 1919

Ob vzgojno-poučnih in verskih igrah (najpogosteje moralitete in božične igre) so avtorji v nabor prekmurskih dramskih besedil dodali še preproste *veseloigre* iz kmečkega miljeja in *ljudske igre*. Prve so uprizarjale veroučne in

šolske gledališke skupine, druge odrasle ljubiteljske gledališke skupine kulturnih in gasilskih društev v okviru ljudskega odra.

Presenetljivo bogato gledališko dejavnost so razvili prekmurski izseljenci v pensilvanskem mestu Bethlehem v ZDA. Tam je bil živ šolski oder, mladi in odrasli gledališki zanesenjaki pa so delovali v več odraslih ljubiteljskih gledaliških skupinah. V zlati dobi ‚prekmurskega bethlehemskega gledališča‘ v letih 1925–1935 so izvedli preko 20 premiernih gledaliških uprizoritev, repertoar so sestavljale komedije, muzikali in operete, ki so jih uprizorili samostojno (najpogosteje v dobro opremljeni gledališki dvorani Slovenskega doma) ali v sklopu njihovih družabno-kulturnih prireditev. Za potrebe svoje gledališke dejavnosti so dramska besedila napisali sami ali jih prevajali/prirejali. Največ izvirnih besedil sta napisala evangeličanski duhovnik v Bethlehemu Ernest Stiegler in urednik tednika Amerikanski Slovencov glas Aleksander Kardoš.¹⁵⁴ Med njihovimi najimenitnejšimi prevodi/priredbami je poleg Lehárjevih operet *Die lustige Witwe* (Vesela vdovica) in *Der Graf von Luxemburg* (Grof Luksenburški) priredba Molièrove komedije *Le Médecin malgré lui* (Prisiljeni doktor).

Prekmurska mladinska književnost

Prekmurski periodični tiski so med svoje naslovnike vključevali tudi otroke in mlade in jim na svojih straneh namenjali leposlovna besedila ter jih objavljali posamično ali v rubrikah. Tako se je od Agustičevega Prijatela naprej širila tudi prekmurska mladinska književnost in z Marijikinim ogračekom kot prilogo mesečnika Marijin list v letih 1932–1940 dobila še svoj periodični list.¹⁵⁵

Vsebine mladinskega leposlovja so bile odvisne od idejnih, svetovnonazorskih in estetskih usmeritev periodičnih tiskov. V tistih verske provenience prevladujejo versko-vzgojna besedila, v ostalih so v ospredju poučna.

Največ prostora so uredniki namenjali mladinskemu pripovedništvu. V njem so najpogostejše versko-vzgojne zgodbe in legende, ki jih ni primanjkovalo, sicer pa so si pomagali s folklornim gradivom, zlasti s pravljicami in povedkami.¹⁵⁶ Ob ljudskih pravljicah so objavljali tudi avtorske, manj izvirnih in več prevodnih. Med slednjimi je kot najstarejša objava posebej zanimiva *Nouvi oblejk casara* iz Agustičevega Prijatela leta 1875, ki je dobesedni prevod Andersenove pravljice *Cesarjeva nova oblačila*.¹⁵⁷ Realistična mladinska zgodba in drugi mladinski pripovedni žanri so redki.

¹⁵⁴ Just, *Od piknika do operete*, str. 180–195.

¹⁵⁵ Haramija, *Mladinska besedila*, str. 98–102.

¹⁵⁶ Prav tam, str. 88.

¹⁵⁷ Prav tam, str. 89–90.

Precej manj kot pripovedne proze je poezije za otroke, sistematično jo je gojil le Marijikin ogravec z domovinsko-vzgojnimi in versko-vzgojnimi pesmimi. Radodarnejši so bili avtorji in uredniki z verzificiranimi ali proznimi otroškimi šalami in ugankami.¹⁵⁸

Prekmurska prevodna književnost

V 18. in zgodnjem 19. stoletju so prekmurski avtorji prevedli nekaj latinskih pesmi, sicer pa so največ prevajali madžarsko leposlovje, v manjši meri tudi nemško in slovensko.

Obsežnejše leposlovno prevajanje *iz madžarske književnosti* se začne v drugi polovici 19. stoletja. Imre Agustič je npr. poleg drugih krajših pripovedi prevedel in v svojem Prijatelju objavil božično zgodbo Mora Jákaija Melyiket a kilenc közüil.¹⁵⁹ Janoš Kardoš je prevajal madžarske literarne klasike za šolsko rabo v čitankah za prekmurske evangeličanske šole.¹⁶⁰ Nekaj prevodov krajših madžarskih leposlovnih besedil so objavili tudi Marijin list, Kalendar srca Jezušovoga in Novine, sicer pa so se prevodi iz madžarske književnosti zgostili v periodičnih tiskih evangeličanskega versko-kulturnega kroga Düşevni list in Evangeličanski kalendari ter v bethlehenskem kulturnem krogu Amerikanski Slovincov glasa. Oboji so objavili zelo veliko¹⁶¹ pesemskih prevodov, prevajali so tudi daljša besedila, povesti in romane, in jih objavljali v nadaljevanjih, Amerikanski Slovincov glas npr. tako, da so si lahko bralci natisnjene dele izrezali in sestavili v svoje „knjige“.

Krajša besedila so prevajali tudi iz nemščine in slovenščine. Začetnik literarnega prevajanja *iz slovenske književnosti* je časopis Prijatelj: leta 1878 je

¹⁵⁸ Prav tam, str. 91–94.

¹⁵⁹ Zgodbo, katere naslov bi bil v dobesednem prevodu Kateri od devetih, je Agustič objavil pod naslovom *Na svéto nouč* v prvi številki Prijatelja leta 1876 na str. 6–7.

¹⁶⁰ Sicer pa je najiminennejši Kardošev literarni prevod in sploh prekmurske prevodne književnosti v obdobju pred 1919 prevod prvega in tretjega dela pripovedne pesnitve Janosa Aranya *Toldi*. Aranyevo pesnitev sestavljajo trije deli: Toldi (1847), Toldijev večer (1854) in Toldijeva ljubezen (1879). Kardoševa prevoda sta ostala v rokopisu do začetka dvajsetih let 20. stoletja, ko so ju posthumno natisnili: prvi del z naslovom *Toldi – veršuško pripovedávanje* je izšel leta 1921 v knjižni obliki, tretji del z naslovom *Toldia starost i smrt* pa je objavil mesečnik Düşevni list v enajstih številkah od januarja do novembra 1925.

¹⁶¹ Za ponazoritev: v Düşevnem listu in Evangeličanskem kalendaru so v 20. in 30. letih prevedli posamična besedila naslednji madžarskih pesnikov: Janos Arany, Sándor Petöfi in Karoly Santha, z nekaj manj prevodi jim sledijo Endre Ady, Emil Abrany, Istvan Balog, Lajos Csaktarnyai, Gusztav Csengei, Istvan Fejes, Arpad Gabanyi, Vilmos Györi, Pal Gyulai, Imre Horváth, Sándor Ihász, Andor Kozma, Lajos Nagy, Jakob Ödön, Lajos Palmay, Jozsef Pecsely, Mihaly Szabolcska, Jozsef Székács, Gyuri Szilaj, Mihaly Tompa, Antal Varady, Pál Vojtkó, Mihaly Vörösmarty in Dénes Zábrák. Običajno je prevod opremljen s spremnim zapisom »poslovenčo«, »z-vogrskega poslovenčo«.

Imre Agustič objavil prevod Jurčičeve kratke zgodbe Šest parov klobas pod naslovom Šest parov kolbás.

Prevajanje iz slovenske književnosti se je nadaljevalo v Marijinem listu, Kalendaru srca Jezušovoga in Novinah, kjer so uredniki posegali tudi po slovenskem časopisju ter leposlovnih listih in od tam prevedli ali priredili krajša leposlovna besedila. Prevode spremljajo opombe kot »»po J. Brinar-i«, »po Cvetju«. »po J. Zupancicu«, »Detoljub«, »slovenska pripoved pripovida« ipd. Največ so prevajali iz koledarjev Mohorjeve družbe, Slovenskega prijatelja, Domoljuba, Rodoljuba, Cvetja z vrtov svetega Frančiška, Vrtca, Duhovnega pastirja. Zelo veren prevod izvirnika je prevod 2. poglavja iz knjige Josipa Brinarja Lisica Zvitorepka. Živalske pravljice za odrastlo mladino pod naslovom *Petelinček, maček i lisica*.¹⁶²

Tudi v letih po pridružitvi so še prevali iz slovenske književnosti, največ v tedniku Novine, ker je izdajatelj Jožef Klekl st. menil, da njegovi (starejši) bralci še ne razumejo dovolj knjižne slovenščine. V letih 1928–1932 je npr. tednik objavljajl Cankarjeve črtice, Frana Erjavca, Josipa Jurčiča, Ivana Preglja, Frana S. Finžgarja in Zofko Kvedrovo.¹⁶³

Iz slovenske književnosti so prevajali tudi prekmurski izseljenci v ZDA, leta 1920 je npr. v knjižni obliki izšel prevod Ciglerjeve povesti *Deteljica ali življenje treh kranjskih bratov francoskih soldatov*.¹⁶⁴ Nekaj prevodov so objavili tudi v ASG.

PREHOD

Kljub žanrski pestrosti ter mestoma vsebinski in literarno-estetski prepričljivosti pa literarna tvornost v prekmurskem jeziku v novih družbeno-zgodovinskih in jezikovno-kulturnih razmerah ni mogla biti več reprezentant prekmurske skupnosti v slovenski nacionalni literarni kulturi. Pokrajina se je namreč na vseh ravneh družbenega življenja integrirala v slovenski prostor in na začetku 30. let 20. stoletja se je mlajša generacija avtorjev po prekmurski jezikovni vojni in javni polemiki o prihodnjem kulturnem razvoju¹⁶⁵ odločila za literarno ustvarjanje v knjižni slovenščini. Najvidnejši predstavnik te literarne generacije, Miško Kranjec, je s svojimi novelami in romani v 30. letih Prekmurje prepričljivo vrisal v slovenski literarni zemljevid. Sledili so mu ustvarjalci iz kroga revije *Mladi Prekmurec* (1936–1941) na čelu s Ferdom Godino, ki

¹⁶² Klekl, *Petelinček, maček i lisica*, str. 105–106.

¹⁶³ Just, *Prevodna recepcija*, str. 176–177.

¹⁶⁴ Krampač, *Detelica*.

¹⁶⁵ Just, *Med verzuško in pesmijo*, str. 72–81.

so se mu pridružili Marika Kardoš (Marija Ambruš), Ali Kardoš, Nace Kranjec Pajlin, Franc Šebjanič in Vanek Šiftar. Njim so po 2. svetovni vojni sledile nove generacije literarnih ustvarjalcev iz Prekmurja, ki so z njimi in za njimi izpisale novo prekmursko literarno zgodbo.

Ta zgodba ndr. pravi, da je v letih 1919–2019 preko petdeset pisateljic in pisateljev iz Prekmurja izdalo vsaj eno leposlovno knjigo in da je krepka deseterica od njih ustvarila literarne opuse, brez katerih si danes ne moremo predstavljati in tudi ne preiščevati sodobne slovenske književnosti.

To je zgodba o literarnih nagradah in priznanjih, o branosti, o kritičkih in strokovnih potrditvah literarno-estetske kakovosti in o literarnih kanonizacijah.

To je tudi zgodba o navdihujoči pokrajini, katere literarne upodobitve so ustvarile svojevrsten imaginarij Prekmurja v slovenski književnosti. A bistvo tega imaginarija ni v sami prezentaciji pokrajine, ampak v načinu, kako so jo avtorji vtkali v svoje osebnoizpovedne, socialno-psihološke, filozofsko-idejne in estetske strukture, iz katerih oblikujejo svoje literarne svetove.

To je tudi zgodba o moči prekmurskega jezikovno-kulturnega izročila, ki kot globinska duhovna in jezikovna struktura odzvanja v njihovih literarnih stvaritvah, četudi so oblikovane z zelo osebnimi pisavami in poetikami. Je zgodba o neizbrisljivem jezikovnem in kulturnem spominu ...

VIRI IN LITERATURA

VIRI

- Barbarič, Štefan, Oris književnega razvoja severovzhodne Slovenije do sredine 19. stoletja. *Panonski zbornik*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1966, str. 72–103.
- Barbarič, Štefan, Slovenskomadžarski publicist Imre Agustič. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 56 = 21, 1985, str. 212–221.
- Csaplovics, Johann (Čaplovič, Jan), *Croaten und Wenden in Ungern. Ethnographisch geschildert von Johann v. Csaplovics*. Pressburg (Bratislava), 1829.
- Dravec, Josip, *Glasbena folklor Prekmurja*. Ljubljana: SAZU (Razred za filološke in literarne vede, Institut za slovensko narodopisje), 1957.
- Fekonja, Andrej, Književnost ogrskih Slovencev, *Dom in svet*, 5, 1892, str. 172–176.
- Ftičar, Jože, Slovenci na levi in desni strani Mure in njihovi kulturni stiki do 1919. *Panonski zbornik*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1966, str. 117–130.
- Glaser, Karel, *Zgodovina slovenskega slovstva, I. zvezek*. Ljubljana: Slovenska matica, 1894.
- Glaser, Karel, *Zgodovina slovenskega slovstva, II. zvezek*. Ljubljana: Slovenska matica, 1895.
- Glaser, Karel, *Zgodovina slovenskega slovstva, III. zvezek*. Ljubljana: Slovenska matica, 1896.
- Glaser, Karel, *Zgodovina slovenskega slovstva, IV. zvezek*. Ljubljana: Slovenska matica, 1898.
- Grafenauer, Ivan, *Zgodovina novejšega slovenskega slovstva I*. Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1909.
- Grafenauer, Ivan: *Zgodovina novejšega slovenskega slovstva II*. Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1911.
- Grafenauer, Ivan, *Kratka zgodovina slovenskega slovstva 1. Od začetka do marčne revolucije*. Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1917.
- Grafenauer, Ivan, *Kratka zgodovina slovenskega slovstva*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1920.
- Grafenauer, Ivan, *Kratka zgodovina starejšega slovenskega slovstva*. Celje: Mohorjeva družba v Celju, 1973.
- Gruden, Josip, Starine železnih in salajskih Slovencev. Fragment iz zgodovine ogrskih Slovencev. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 11, 1914, str. 91–154.
- Hostinsky, Peter Kellner, Slovenci na Ogerskem. *Slovenski glasnik*, 6, 1863, str. 84–87, 114–117.
- Ilešič, Fran, Veliki kalendar Najsvetejšega Srca Jezušovoga. *Ljubljanski zvon*, 35, 1915, str. 525–527.

- Janež, Stanko, *Pregled zgodovine jugoslovanskih književnosti. Knj. 1, Slovenska književnost*. Maribor: Obzorja, 1953.
- Janež, Stanko, *Zgodovina slovenske književnosti*. Maribor: Obzorja, 1957.
- Janežič, Anton, *Kratek pregled slovenskega slovstva z malim cirilskim in glagolskim berilom za Slovence*. Celovec, 1857.
- Kleinmayr, Julij, *Pripomoček zgodovini slovenskega slovstva: 1550–1880*. Koper, Celovec: Tiskarnica Družbe sv. Mohorja, 1879.
- Kleinmayr, Julij, *Zgodovina slovenskega slovstva*. Koper, Celovec: Tiskarnica Družbe sv. Mohorja, 1881.
- Kidrič, Franc, *Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti*. Ljubljana: Slovenska matica, 1938.
- Klekl, Jožef ml., Petelincsek, macsek i lizica. *Kalendar najszvetesega Szrca Jezusovoga na 1907. leto*. Sombotel: Cerkevna tiskarna, 1906.
- Kosics, Jozsef (Košič, Jožef), *Zobriszani Szloven i Szlovenka med Mürov i Rábov*. Körmend, 1845.
- Košič, Jožef, *Življenje Slovencev med Muro in Rabo*. Izbor del. Budimpešta, 1992.
- Kovačič, Fran, Veliki Kalendar Najsvetejšega srca Jezušovoga, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 14, 1917, str. 104.
- Kozler, Peter, Slovenci na Ogerskim. *Slovenija*, 2, 1849, št. 55, 56, 57, 58, vse na strani 4.
- Krajcar, Karel, *Slovenske pravljice iz Porabja / Rába menti szlovén népmesék*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1990.
- Krampacs, Jozsef (Krampač, Jožef), *Detelica ali zsvlvenye trei krajnszki bratov francuszki szoldákov*. Čikago, 1920.
- Kühar, Štefan, *Národno blágo vogrskij Slovencef*. Spísao v prekmurskom narečji Števan Kühar. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 7, 1910, str. 107–128, 8, 1911, str. 47–76, 10, 19013 (priloga), 11, 1914 (priloga).
- Kuzmič, Mihael, *Slovenski izseljenci iz Prekmurja v Bethlehemu v ZDA 1893–1924*. Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, 2001.
- Kuzmič, Franc, *Bibliografija prekmurskih tiskov 1920–1998*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1999.
- Legiša, Lino, *Zgodovina slovenskega slovstva (Do začetkov romantike)*. Ljubljana: Slovenska matica, 1956.
- Legiša, Lino, *Zgodovina slovenskega slovstva (Romantika in realizem)*. Ljubljana: Slovenska matica, 1959.
- Legiša, Lino, *Zgodovina slovenskega slovstva: od začetkov do 1848*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1963.
- Levec, Fran, »Prijatelj – znanoszt razserjüvajokse meszecsne novine«. *Zvon*, 3, 1877, str. 96.
- Macun, Ivan, *Cvetje slovenskiga pesništva*. Trst, 1850.
- Macun, Ivan, *Kratek pregled slovenske literature sa dodanim riječnikom za Slovence*. Zagreb, 1863.

- Majar, Matija, Slovensko slovstvo. *Drobtinice*, 4, str. 204–216.
- Marn, Josip, *Knjiga slovenska v XVIII. veku*. Ljubljana, 1884.
- Marn, Josip, *Knjiga slovenska v XIX. veku*. Ljubljana, 1885.
- Matičeto, Milko, *Pripovedno izročilo Slovencev v Porabju*. Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje, 2019.
- Miklošič, Franc, *Slovensko berilo za osmi gimnazijski razred*. Dunaj, 1865.
- N. N., Od Mure. Razmere Ogerskih Slovencev. *Kmetijske in rokodelske novice*, 36, 1878, str. 220.
- Novak, Vilko, Slovstveno delo slovenske krajine. *Slovenska krajina. Zbornik ob petnajstletnici osvobojenja*. Beltinci: Konzorcij, 1935.
- Novak, Vilko, Anton Slodnjak: Pregled slovenskega slovstvu. Akademsko založba. Ljubljana 1931. Str. 543, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 30, 1935, str. 99.
- Novak, Vilko, *Izbor prekmurske književnosti*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1936.
- Novak, Vilko, *Izbor prekmurskega slovstva*. Ljubljana: Zadruga katoliških duhovnikov, 1976.
- Novak, Vilko, Agustič, (Agustich, Augustič, Augustich), Imre. *Poskusna gesla za novi Slovenski biografski leksikon*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2000, str. 18–19.
- Novak, Vilko, *Martjanska pesmarica*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1997.
- Pavel, Avgust, *Prekmurska slovenska slovnica / Vendnyelvtan*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru, 2013.
- Pogačnik, Jože, *Zgodovina slovenskega slovstva I (Srednji vek, reformacija in protireformacija, manirizem in barok)*. Maribor: Obzorja, 1968.
- Pogačnik, Jože, *Zgodovina slovenskega slovstva II (Klasicizem in predromantika)*. Maribor: Obzorja, 1969.
- Pogačnik, Jože, *Zgodovina slovenskega slovstva IV (Realizem)*. Maribor: Obzorja, 1970.
- Pogačnik, Jože, *Slovenska književnost I*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1998.
- Pusztai, József (Pustai, Jožef), *Krscsászko katholicsászke cerkvene peszmi sz potrejbniimi molitvami i vnógimi vogrszkimi pesmami*. Budimpešta, 1893.
- Raič, Božidar, Črtice o Prekmurcih in njihovem govoru. *Narodni koledar in Letopis Matice slovenske za leto 1868*. Ljubljana: Matica slovenska, 1867, str. 53–76.
- Raič, Božidar, Prekmurski knjižniki pa knjige. *Letopis Matice slovenske za leto 1869*. Ljubljana: Matica slovenska, 1868, str. 57–84.
- Sijarto, Števan, *Sztarisinsztvo i zvacinsztvo, szem szpodobnimi prilikami za volo szvadenih mladénczov*, Šopron, 1807.
- Sket, Jakob, *Slovenska slovstvena čitanka za učiteljišča*. Dunaj: C. kr. zaloga šolskih knjig, 1893.
- Slodnjak, Anton, *Pregled slovenskega slovstva*. Ljubljana: Akademsko založba, 1934.
- Slodnjak, Anton, *Zgodovina slovenskega slovstva. 1. del*. Celovec: Založniška in tiskarska družba Drava, 1968.

- Smej, Jožef, *Pastoralna dejavnost Ivanocyjevega kroga*. Maribor: Škofijski ordinariat v Mariboru, 1975.
- Šafárik, Pavel Josef, *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*. Ofen (Buda), 1826.
- Šafárik, Pavel Josef, *Geschichte der südslawischen Literatur*. Praga, 1864.
- Šebjanič, Franc, *Protestantsko gibanje panonskih Slovencev*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1977.
- Škafar, Ivan, *Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1978.
- Trstenjak, Anton, Književno poročilo II. Jezičnik: Knjiga slovenska v XVIII. veku. Spisal J. Marn. *Slovan*, 2, 1885, 46–47, 87.
- Trstenjak, Anton, Književno poročilo III. »Muraszombat és vidéke.« (Murska Sobota in njena okolica). *Slovan*, 2, 1885, str. 70–71.
- Trstenjak, Anton, Odlomek iz ogrskoslovenske književnosti. *Spomen-cvieve iz hrvatskih i slovenskih dubrava*. Zagreb: Matica hrvatska, 1900, str. 512–518.
- Trstenjak, Anton, Ogrski Slovenci, *Ljubljanski zvon*, 21, 1901, str. 173–178, 240–243, 313–316.
- Trstenjak, Anton, Slovenci na Ogrskem. *Ljubljanski zvon*, 24, 1904, 44–47.
- Trstenjak, Anton, Jožef Borovnjak. Iz življenja ogrskega Slovenca. *Ljubljanski zvon*, 1910, 30, str. 156–161.
- Trstenjak, Anton, Dr. Franc Ivanócy. *Ljubljanski zvon*, 34, 1914, str. 125–131.
- Trstenjak, Anton, *Slovenci na Ogrskem. Narodopisna in književna črtica*. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 2006.
- Ulčnik, Natalija, *Začetki prekmurskega časopisja*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovenski jezik in književnost, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru, 2009.
- Valjavec, Ivan, Slovenska slovstvena zgodovina. *Slovenska bčela*, 4, 1853, št. 108–110, 117–120, 124–125, 133–134, 139–141, 148–149, 157–158, 163–165, 180–181, 186–187, 195–197, 205–208, 213–216.
- Vraz, Stanko, *Narodne pesni ilirske, koje se pevaju po Štajerskoj, Kranjskoj, Koruškoj i zapadnoj strani Ugarske*. Zagreb, 1839.
- Zorko, Zinka, Marija Bajzek in Stjepan Lukač (ur.), *Košič in njegov čas. Zbornik razprav*. Budimpešta: Košičev sklad, 1994.
- Žitnik, Janja, *Slovenska izseljenska književnost II* (ur. Janja Žitnik in Helga Glušič). Ljubljana: ZRC SAZU, 1999.

LITERATURA

- Barbarič, Štefan, Razmah slovaške znanosti. Slavistični obisk v Bratislavi. *Naši razgledi*, 17, 1968, str. 633.

- Čeh, Jožica, Pesništvo Jožefa Baše Miroslava. *Prekmurska narečna slovstvena ustvarjalnost. Zbornik mednarodnega znanstvenega srečanja*. Murska Sobota: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija Petanjci, 2005, str. 250–254.
- Csepregi, Zoltan: *Das königliche Ungarn im Jahrhundert vor der Toleranz (1681–1781). Geheimprotestantismus und evangelische Kirchen in der Habsburgermonarchie und im Erzstift Salzburg (17./18. Jahrhundert)*. München 2009, 299–330.
- Dolar, Darko, *Slovenska literarna veda od Trubarja do druge svetovne vojne*. Ljubljana: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, 2018.
- Haramija, Dragica, Mladinska besedila v prekmurskem periodičnem tisku do začetka 2. svetovne vojne. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 86 = 51, str. 86–111.
- Hladnik, Miran, *Slovenska kmečka povest*. Ljubljana: Prešernova družba, 1990
- Jesenšek, Marko, *Poglavja iz zgodovine prekmurskega knjižnega jezika*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovenski jezik in književnost, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru, 2013.
- Just, Franci, *Med verzuško in pesmijo. Poezija Prekmurja v prvi polovici 20. stoletja*. Murska Sobota: Franc-Franc, 2000.
- Just, Franci, Imre Agustič. *Panonski književni portreti I*. Murska Sobota: FrancFranc, 2006, str. 11–20.
- Just, Franci, Mihael Barla. *Panonski književni portreti I*. Murska Sobota: Franc-Franc, 2006.
- Just, Franci, Prevodna recepcija slovenskih pisateljev v prekmurskem časopisu Prijatelj in tedniku Novine. *Recepcija slovenske književnosti*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2014, str. 175–182.
- Just, Franci, *Veršusi, pripovedávke in zménje. Pogled na literarno ustvarjanje v prekmurskem jeziku do 1919*. Murska Sobota: Franc-Franc, 2015.
- Just, Franci, *Od piknika do operete. Zapisana beseda ostane*. Murska Sobota: Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota, 2017, str. 171–197.
- Kokolj, Miroslav, *Prekmurje in Prekmurci v slovenskem periodičnem tisku. Bibliografski pregled od 1846 do 1945*. Murska Sobota: Obmurska založba, 1957.
- Kokolj, Miroslav, Horvat, Bela, *Prekmursko šolstvo od začetka reformacije do zloma nacizma*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1977.
- Novak, Vilko, Slovenska in slovaška pesem iz 1774. *Slavistična revija* 18, 1970, str. 128–140.
- Novak, Vilko: *Izbor prekmurskega slovstva*. Ljubljana: Zadruga katoliških duhovnikov, 1976.
- Potrata, Majda, Prekmursko slovstvo v slovenskih literarnih zgodovinah 19. stoletja. *Slovensko-madžarski jezikovni in književni stiki. Zbornik razprav*. Budimpešta: Košičev sklad, 1998, str. 175–184.
- Šebjanič, Franc, Agenda Vandalica – prekmurski tisk iz 16. stoletja. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 40, 1969, str. 142–145.
- Šebjanič, Franc, Pisma Mihaela Bakoša Mihaelu Institorisu–Mošovskemu. *Jezik in slovstvo*, 15, 1969–70, str. 24–27, 54–58, 85–89.

SUMMARY

Franci Just

LITERATURE PENNED BY THE PREKMURJE SLOVENES

The broader Slovenian public received the first information about the Prekmurje authors a good 130 years after the publication of the first Prekmurje book, when heading towards the national unity after 1848, the Slovenian central parts became more interested in the Slovenian ethnic margins, including “the Hungarian Slovenes”, at the time a term most often applied to Slovenes inhabiting the area between the rivers Mura and Rába. General texts about them in Slovenian periodicals provided also modest data on their literary activities. The data on authors from Prekmurje and their texts in first Slovenian literary histories were equally sparse, if they were analysed at all. From the 1860s onwards compilers of Slovenian literary histories could draw biographic and bibliographic data on Prekmurje’s authors and their works from Čop-Šafárik’s overview of Slovenian literature, Miklošič’s linguistic descriptions of the standard Prekmurje language and from Raič’s presentations of the national, cultural, and linguistic situation in Prekmurje. The following decades saw compilers of literary histories randomly select these data, and the assortment of materials from Prekmurje in their surveys is modest, with presentations of authors and their work focusing on biographic and bibliographic depictions. Barring Karel Glaser, these compilers did not take into account the most recent findings on Prekmurje’s literary production; they merely repeated their predecessors’ statements and inaccuracies. Consequently, the image of the Prekmurje literature created by Slovenian literary histories up to 1919 did not reflect the actual situation. The core of this image consists of the oldest eighteenth-century prints and authors, i.e. Števan and Mikloš Küzmič, as well as Franc Temlin, Mihael Barla, and Aleksander Terplan, which created an impression that literary production in Prekmurje was scarce and distinctly religious in character.

Published after 1919, representative literary histories provided biographic and bibliographic data on authors and their works, at places even referring to the national, cultural, and linguistic context; however, the extent of materials and their selection of authors did not change the image of Prekmurje’s literature that had been created by pre-1919 literary histories. They continued to focus on Prekmurje’s first Evangelical authors, Franc Temlin, Mihael Sever,

and Števan Kūzmič, alongside the first Catholic author Mikloš Kūzmič. They addressed *Abecedarium slovensko* as well, along with Mihael Bakoš and Mihael Barla, but very rarely later authors or texts.

A more credible image of Prekmurje's literary production was in the post-unification century provided by research that included different perspectives and approaches; they were published in scientific and popular periodicals, miscellanies, and monographs. They attested that Prekmurje's literary production is much more diverse than indicated by Slovenian literary histories and that the standard Prekmurje language, in which this literature was penned, almost completely adheres to the standard linguistic model in terms of function and genre. The standard Prekmurje language was used in liturgy, in different church books, it was the language of instruction, it was used in textbooks, it was the language of communication, it was used in practical science, in ethnographic, historiographic and legal texts, as well as in periodicals. It was used in literature and art, and the corpus of texts in the Prekmurje language includes texts in which authors used an aesthetic approach to put people's personal, social, and spiritual existence into words.

An analysis of literary texts penned in the Prekmurje language, of the context of their production, conveyance and reception indicates that Prekmurje's literary production developed gradually into a regional literary system with its key agents, i.e. authors, intermediaries, receivers, and processors. In terms of genre, literary production in the Prekmurje language was comprehensive, encompassing poetry, prose and plays, works for adults and young adults, as well as both original and translated literary works.

Prekmurje's literary production is no high literature; however, its authors expressed Prekmurje's time and space, as well as their existential and social presence in it in a manner that is literary and aesthetically comparable to similar literary creations in Slovene and neighbouring literatures.

The Prekmurje literature was produced from the final third of the 18th century to the late 1930s, among emigrants from Prekmurje in the USA also in the 1940s. However, in new socio-political and linguistic-cultural conditions, when Prekmurje's integration into the Slovenian space increased, fiction penned in the Prekmurje language could no longer represent the Prekmurje community in the Slovenian national literary culture, even though its genres were diverse and its contents and literary aesthetic convincing. Following a linguistic war and a heated public debate on the region's future cultural development, the younger generation of authors decided to write in standard Slovene in the early 1930s. Being the most prominent representative of his generation, Miško Kranjec and his short stories and novels put Prekmurje on the Slovene literary map in the 1930s. He was followed by authors from

the circle gathered around the periodical *Mladi Prekmurec*; and after World War II new generations of authors from Prekmurje emerged and wrote Prekmurje's new literary story. More than fifty authors from Prekmurje published at least one book in the years 1919–2019 and about a dozen created literary oeuvre, without which one cannot imagine or think contemporary Slovene literature.

Milček Komelj

ODKRIVANJE PREKMURJA V SLOVENSKI LIKOVNI UMETNOSTI IN UMETNOSTNI ZGODOVINI

KOMELJ, Milček, dr., akad., Ljubljana, Glinškova ploščad 20 e, SI-1000 Ljubljana, sumi.komelj@gmail.com

Odkrivanje Prekmurja v slovenski likovni umetnosti in umetnostni zgodovini

Sestavek spremlja naraščanje slovenske kulturne zavesti o Prekmurju, kot se po združitvi Prekmurja s preostalim slovenskim ozemljem razkriva skozi likovno umetnost in raziskovanje slovenske umetnostne zgodovine.

Ključne besede: Prekmurje, likovna umetnost, umetnostna zgodovina, genius loci

KOMELJ, Milček, PhD, Acad., Ljubljana, Glinškova ploščad 20e, SI-1000 Ljubljana, sumi.komelj@gmail.com

Discovering Prekmurje in Slovenian Fine Arts and Art History

The paper traces the growing Slovenian cultural awareness about Prekmurje, as it is revealed through fine arts and research of Slovenian art history after Prekmurje's unification with the remaining Slovenian territory.

Key words: Prekmurje, fine arts, art history, genius loci

*Tjakaj naj gre, kdor si želi pozabe.
Na ravnico iz črte obzorja
med topole in bele zvonike
prek Mure (in naprej še do Rabe)
po žitnem dnu davnega morja
odkrivat zgubljene spomine:
na stenah opečne davnine
slikarja, ki prosi svetnike,
v močvirjih drhtečo svetlobo
in v smrtnosti spečo tesnobo,
iz blata zgneteno v dih slike.*

Milček Komelj

V razpravi, ki je sledila referatom na akademijem simpoziju ob 100-letnici združitve Prekmurja z matičnim narodom v novi jugoslovanski državi, sem se oglasil z opažanjem, da se marsikaj sorodnega, kar je v Prekmurju razvidno na drugih kulturnih področjih, kaže tudi v likovni umetnosti, ki na simpoziju ni bila upoštevana. Zato me je akademik Peter Štih povabil, naj s tovrstnim dopolnilom sodelujem v simpozijem zborniku. Pričujoči prispevek tako ni zamišljen kot nov, kaj šele vsestranski prikaz prekmurske likovne ustvarjalnosti, ki bi nastal na osnovi načrtnega preučevanja, ampak želi predvsem informativno osvetliti naraščanje njene navzočnosti v slovenski kulturni zavesti in njeno današnje mesto v njej.

Osredotoča se na podobo Prekmurja oziroma prekmurstva, kot se je pričela izražati zlasti v slikarstvu v času po priključitvi Prekmurja Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev, zatem izpostavlja simboličen pomen nove Plečnikove cerkve v Bogojini, opozori na navdušeno umetnostnozgodovinsko odkrivanje prekmurske srednjeveške umetnostne, predvsem slikarske freskantske dediščine, ter nazadnje opozori še na prerajeno in doslej umetniško najpomembnejšo, duhovno sublimirano slikarsko oživitev specifičnega prekmurskega duha tudi v novejšem času po drugi svetovni vojni.

Ko je bilo Prekmurje pridruženo novi državi, je bilo v slovensko zavest sprejeto kot nova slovenska pokrajina, sprva uradno imenovana Slovenska krajina.¹ Pred tem so deželo na Ogrskem v 19. stoletju izrecno kot slovensko obiskovali predvsem posamezni slovenski izobraženci, še zlasti jezikovni razi-

¹ A že Matija Slavič si je prizadeval za ime Prekmurje in tudi Miško Kranjec se je v humornem spisu *Kako je Pavliha videl in opisal Prekmurje* zavzel za ta, današnji izraz, ker so ga uporabljali ljudje, ki so se šteli za Slovence, medtem ko naj bi prekmursko pokrajino imenovali Slovenska krajina samo »ljudje s kompliciranim možganskim sestavom in skropulozno natančnostjo«.

skovalci, pri čemer so jih nadzorovali in ovirali madžarski žandarji. Med temi domoljubi je narodni buditelj Božidar Raič srečanje z ogrskimi Slovenci, potem ko jih je leta 1866 že drugič obiskal, leta 1868 v *Letopisu Matice Slovenske* takole opisal:

Neka sveta groza obide človeka, ki je Prekmurce in njihov krasni jezik že poprej poznal, kedar se njegova noga prvič dotakne tal, koder so že od nekdaj naši slovenski dedje in prededje orali mastno zemljo, kopali gorice, prepevali starinske pesmi, mirno pripovedovali okoli ognjišča povesti svojih daljnih prednikov. Njihova domovina nikakor ni odluščena od našega Slovenskega; ne loči nas Mura, nego veže nas.

Podobna sveta groza ali sveta milost je obhajala tudi nadaljnje slovenske obiskovalce, ki so se potrudili, da bi jo spoznali, saj so jo doživljali zelo podobno. Ustvarjalni Prekmurci pa so jo zajeli v svojo umetnost in najizrazitejši so z njo iz geografskega obrobja nazadnje vstopili tudi v slovensko ustvarjalno osrčje.

Po konfiguraciji in duhu ter jezikovni pripadnosti je prekmurska dežela organsko povezana z bližnjo ji vzhodno slovensko Štajersko ter z belo nošo tipološko sorodna panonskemu svetu tudi na bolj oddaljenem slovenskem vzhodu, kjer je bila taka specifična pokrajina Bela krajina; zato ni čudno, da je Prekmurje očaralo pesnika Otona Župančiča, o čemer je pripovedoval že Jože Plečnik. Ker gre za panonsko pokrajino, se njen karakter geografsko razkriva v vzhodni smeri, ki na zemljevidu navpično povezuje Štajersko in Belo krajino oziroma del Dolenjske pri Krškem. V razglabljanju o izrazu slovenske umetnosti je v besedilu *O varstvu slovenske domačije* že France Stele napisal, da so na Slovenskem elementi gotike in baroka »ustvarjali, dopolnjujoč naravo, zelo živahen, v neštetih odtenkih uveljavljajoč se vtis skromne, mehko lirične domačnosti, ki se nam zdi najbližja slovanskemu razpoloženju v Beli krajini, na Dolenjskem in v Panonski Sloveniji«. Po občutenju najbližji pa so si nekdaj zgodovinsko med seboj ločeni kraji na obeh straneh Mure, ki jo je Fran Sušnik označil kar kot nekdanji kitajski zid in je kot razmejitvena reka nekoč pomenila zgodovinsko usodno komunikacijsko prepreko. Madžari so si celo prizadevali, »da bi na Muri ustvarili neprehodno barijero brez enega samega mostu od Radgone tja do Medmurja«, kot piše v zborniku *Slovenska krajina* Svetozar Ilešič.

Kraji na obeh rečnih bregovih bi brez te ločnice pomenili enoto, kakršno doživljamo šele po priključitvi Prekmurja Sloveniji, in grb današnje slovenske murskosoboške škofije zato temelji na zlatem mostu, ki dolgo ločeni pokrajini povezuje in ju več ne razdvaja. Kako sta si bili obe pokrajini v resnici blizu, je

od slikarjev najslikoviteje ponazoril že Ante Trstenjak, ko je napisal, da se mu je s hriba v Slovenskih goricah, kjer stoji njegova rojstna hiša, raztezal pogled čez Muro na Mursko Soboto, Beltince in še druge prekmurske kraje. Zato ni čudno, da je bila v času med obema vojnama prekmurski umetnosti sorodna tudi umetnost najbližjih prleških sosedov, ki v preteklosti niso pripadali Madžarski, in da danes umetnike z obeh strani Mure povezuje skupno Društvo likovnih umetnikov Prekmurja in Prlekije. Tako kot za Prekmurje je bila tudi za Prlekijo bistvena arhaična prvinskost, zato so Prekmurje v študijskih obravnavah pogosto, če že ne največkrat, označevali in obravnavali kar skupaj s soseščino na drugi strani Mure okrog Radgone in Ljutomera in ga v kulturne in umetnostne preglede vključevali kot organski del Pomurja.

Tudi slikarje s tega območja so leta 1966 predstavili v *Panonskem* (in ne Prekmurskem) zborniku z Miheličevim *Mrtvim Kurentom* na naslovnici. Za tak, širši naslov so se pristojni z urednikom Francem Zadravcem odločili, da bi lahko z njim zajeli ves štajerski panonski prostor, kulturne spomenike Pomurja pa je v njem predstavil Jože Curk. Prekmurske in zlasti prleške slikarje so zajemali tudi še v poznejše skupne prikaze ustvarjalnega Pomurja, leta 1980 v publikaciji *Pomurski slikarji, kiparji in umetniški fotografi* ali leta 2011 v umetnostnozgodovinskem orisu Pomurja Janeza Balažica, še pred tem in pozneje pa tudi na slikarskih razstavah, ki so tematiko bližnjih si umetnikov povezovale pod oznakami, kot so *Panonska pokrajina – panonski človek* in podobno.

Kulturno bistvo teh pokrajin se v njihovi arhaičnosti, posebej razvidni že iz ljudskega izročila, kaže povsod na svoj poseben način, ki je v marsičem prenavljal celo starodavnega duha poganstva. Zlasti v Prekmurju se je še ohranjala zavest, da sta nekoč skozenj hodila sv. Ciril in Metod in da je nekdaj pripadalo cerkvenemu patronatu nadškofije sv. Metoda. Ta zavest je razvidna tudi iz tamkajšnjih cerkvenih poslikav, ponovno pa se je samozavestno obudila po slovenski državni osamosvojitvi, na kar kažejo poslikave s to motiviko v prekmurskih kapelah, leta 2001 na primer v kapeli sv. Cirila in Metoda v Sotini, ki jo je poslikal Martin Mertlik. Ob tem pa so v umetnosti Prekmurja iz razumljivih zgodovinskih razlogov vidne tudi opaznejše sledi nekdanjih dolgoletnih povezav z Madžarsko, navzven najopazneje že na dekorativni likovni razčlenitvi ambicioznejših arhitekturnih fasad.

Panonska specifičnost je postala v osrednjeslovenskih očeh toliko vidnejša, če se zavedamo, kako se je kulturna predstava o slovenstvu pred tem navezovala predvsem na alpsko Gorenjsko. Ta se je slovanoljubnemu slikarju Ivanu Vavpotiču zdela že tako preveč nemško obarvana, da je še pred prvo svetovno vojno izrecno poudarjal, da bi morali Slovenci iskati svojo avtentično podobo, svojo *terro incognito*, s pogledom proti vzhodu, pri čemer je meril tako na

Kras kot na Belo krajino, katere belo nošo sta odkrivala tako Matija Jama kot Maksim Gaspari; ni pa še slikarjev napotil v čezmejno, tedaj še ogrsko slovensko Prekmurje, kaj šele v Porabje, že zato ne, ker je lahko videl neovirano pot k tedaj želeni kulturni enotnosti z vzhodnimi slovanskimi sosedi le prek slovenskega jugovzhoda.

V času med obema vojnama so pričeli med Slovenci odkrivati Prekmurje šele tamkajšnji slikarski domačini; v našo najširšo vizualno zavest, kot jo izpričuje predstavljanje Slovenije v turističnih predstavitev na popularnih krajin-skih razglednicah, pa so prizori iz Prekmurja, tako kot tudi iz Bele krajine, po raziskavi Ane Kučan stopili »kot slovenski (in ne zgolj regionalni)« šele v času po slovenski državni osamosvojitvi.

Specifičnost slovenskega Prekmurja je v slovenski kulturni zavesti potrjevala že starejša nabožna književnost, tiskana v prekmurskem narečju, ki se je v preteklosti vzpostavljalo kot knjižni jezik. Z močjo umetniške ustvarjalnosti jo je Slovencem tudi po priključitvi Jugoslaviji sprva odkrila literatura, gotovo najizraziteje z deli Miška Kranjca, pisatelja, ki ga je dr. Matija Slavič najprej povabil k pisanju za Kleklove *Novine*. Med obema vojnama so poleg še nekaterih domačih avtorjev, med njimi Ferda Godine, Prekmurje odkrivali pisci iz drugih slovenskih pokrajin tudi v potopisih, tako kot v *Prekmurskih kolnikih* Juš Kozak, v *Prekmurskih profilih* pa se mu je posvetil Fran Sušnik, ki je zapisal, da je Prekmurje za Slovenca pravo odkritje s svojo visoko kulturno ravnijo, drugačnostjo in mnogimi zanimivostmi tudi na področju arhitekturnih in prostorskih vrednot, pri čemer je posebej opozoril na tamkajšnje Plečnikovo delo.

Miško Kranjec je v književnih prikazih Prekmurja izhajal iz izrazito čustvenega dožemanja tamkajšnjega življenja, pa tudi iz angažiranih opažanj socialnega stanja, ki je njegove sezonske delavce usmerjalo po poti ptic selivk ali po sledih izseljenske Lepe Vide. Umetnik se je v rodno deželo, tako v njeno preteklost kot sedanost, ljubeče vračal tudi še ves čas po drugi svetovni vojni. V prekmurskih ravninah in zapuščenih močvarah je odkrival pravcato podobo pravega ter v svojih zložno razprostranjenih stavkih slikal reko Muro z njenimi zavoji in zamočvirjenimi mrtvimi rokavi ter okoliško melaholično ravnino in se pri tem posvečal posebno specifični prekmurski duši, ki jo je simboliziral s tamkajšnjo naravo in dobrimi ljudmi, in zato je upravičeno postal naš prvi sinonim zanjo.² Že z naslovom svojih *Tihožitij in akvarelov* in predvsem z drugimi prispevki, še posebej o slikarjih, je izpričal zanimanje tudi za likovno umetnost, duha rodne pokrajine pa je s svojo poetično dojemljivostjo označeval tako slikovito, da bi lahko s njegovimi besedami pojasnjevali

² K širši popularnosti prekmurskega izročila je pozneje prispevala tudi televizijska nadaljevanka, posneta po njegovem romanu *Strici so mi povedali*, in prav tako filmska interpretacija *Povesti o dobrih ljudeh*.

tudi bistvo nekaterih najznačilnejših prekmurskih slikarjev. Zato ni nenavadno, da je ob prikazu prvih prekmurskih akademsko šolanih likovnih umetnikov Prekmurec Vlado Sagadin celo napisal, da se je njihov program »opajal ob glasniških mislih začetnika socialne umetniške besede Prekmurja Miška Kranjca« in da so figure tedanjega osrednjega prekmurskega slikarja Ludvika Vrečiča take, kot da bi »stopile iz Kranjčevega socialnega romana, toliko resnice, preproščine in hkrati primarne ljubezni je v njih«. O mladih prekmurskih likovnih umetnikih, ki so se v okviru prekmurskega muzejskega društva prvič predstavili decembra 1940 v Murski Soboti, je pod naslovom *Prekmurje v sliki v Mladem Prekmurcu* prvi pisal prav Miško Kranjec.

Slika 1: Karel Jakob: *Portret pisatelja Miška Kranjca*, 1938, olje na platno.

Vrečič je med slovenskimi umetniki do danes obveljal za prvega avtentičnega izrecno prekmurskega slikarja. Tako kot še zelo maloštevilni drugi tedanji prekmurski ustvarjalci je študiral slikarstvo na bližnjem Madžarskem. Izhodišča je črpal v tamkajšnjem temačno usmerjenem slikarskem izročilu, temelječem na dediščini nadaljevalcev Mihályja Munkacsyja, a je že spočetka iskal stike z osrednjo Slovenijo in se kot prvi Prekmurec leta 1928 samostojno predstavil v slovenskem središču, kjer mu je omogočil razstavljati Rihard Jakopič. V Jakopičevem paviljonu mu je obsežno razstavo pomagal postavljati Miha Maleš, ki je pozneje, leta 1941, v reviji *Umetnost* poleg objave Šijančevega otvoritvenega govora z razstave prekmurskih umetnikov v Murški Soboti reproduciral tudi Vrečiča, v poznejšem *Umetniškem zborniku* pa je napisal, da ga je razstava predstavila kot »zelo nadarjenega mladega slikarja, ki se pa od tedaj v našem središču ni več oglasil«. Pozornost ob ljubljanski razstavi mu je izkazal še Božidar Jakac, ki je Vrečiča spoznal med orožnimi vajami v Mariboru in je pozneje v tridesetih letih slikal panonske motive na Madžarskem, sicer pa umetnik v osrednji Sloveniji ni doživel ustreznega odmeva. Razočaran se je preselil v Budimpešto, kjer je poučeval na gimnaziji in izdeloval usnjeno žensko galanterijo ter med vojno postal član madžarskega društva likovnih umetnikov. Vse to več kot zgovorno potrjuje tedanje kritiško poročilo Stanka Vurnika, ki je na njegovih slikah senzibilno razbral »tone svetovnih slikarjev nižin«, a tudi napisal: »V veliki meri še študijska, slikarsko premalo uglašena, temna in razpoložensko bolj mračna dela neznanega slikarja iz nepoznane panonske pokrajine niso vzbudila večjega zanimanja, niso napravila vtisa na ljubljansko občinstvo, neobčutljivo za položaj kulture v oddaljeni pokrajini.« Šele pozneje, ko se je pogled na njegovo slikarstvo zazrl iz nove perspektive, ko je umetnost v Prekmurju na novo zacvetela in so pričeli tamkajšnji vse številnejši in tudi že v Ljubljani izšolani in naseljeni umetniki na novo iskati in preverjati svoja zgodovinska izhodišča, pa je prav Vrečič obveljal za pojem ustvarjalca, ki naj bi s svojo slikarsko občutljivostjo prvi docela avtentično in umetniško prepričljivo ter v resnici poglobljeno, ne le na tematsko folkloristični ravni, izrazil tipično prekmursko duhovno panonsko atmosfero in tako likovno utelesil njen posebni *genius loci*.

Prekmurski *genius loci* je v Vrečičevi umetnosti moč razbrati predvsem iz melanholije in mrakobne otožnosti prostranih ravnin, iznad katerih se poleg posameznih dreves dviga kot prst božji v osamelo nebo le kak samotni zvonik. Njegove širokopotezno naslikane temačne podobe so v osnovi realistične, saj je kot predvsem krajinar in portretist slikal docela v skladu s svojim časom in prostorom, ko so tudi drugi slovenski umetniki odkrivali svoje tipične pokrajine; a je v barvnih poudarkih in z izrazitim, včasih že skoraj depresivnim vzdušjem močno presešel zgolj stvarno registriranje vsega videnega in se znal

v teh okvirih približati tudi mističnemu bistvu prekmurske narave, razvidnemu predvsem iz otožnega občutenja; v tako krajino pa je očitno zmozel izrazno vtisniti tudi svoje osebno, eksistencialno doživljanje sebe in sveta. Prav to je ob odkrivanju Vrečiča kot osrednje prekmurske »enigme« prehajalo iz podzavesti v zavest še mnogo poznejših prekmurskih slikarjev, ki umetnika danes razpoznavajo kot svojega predhodnika, celo za nekakšnega slikarskega očeta ali barda. V njem že kar praviloma vidijo zgodovinsko in tipološko izhodišče in nekakšno merilo za prekmurstvo tudi umetnostnozgodovinski pisci, kadar v svoji »hoji za Vrečičem« označujejo osrednje poznejše prekmurske slikarje. Zato so Vrečiču ob stoletnici rojstva leta 2000 v Prekmurju posvetili odmevno monografijo z dojemljivim uvodnim besedilom Mete Gabršek Prosenč in ga mnogo bolj opazno kot nekdaj predstavili tudi v Ljubljani.

Slika 2: Ludvik Vrečič: *Pot proti Korovcem, 1927, olje na platno.*

Širše znan pa je postal Vrečič že zaradi svoje skrivnostno tragične smrti, ko ga je med preprirom leta 1945 na vlaku na Madžarskem ustrelil pijan ruski vojak.³ Tej slikarjevi življenjski drami se je želel, kot mi je pripovedoval,

³ O navzočnosti Sovjetov v Prekmurju najopazneje govori spomenik zmagi v Murski Soboti s kipoma partizana in rdečearmejca, delom Borisa in Zdenka Kalina, kot najizrazitejši primer socialističnega realizma, ki s svojo arhitekturno konfiguracijo mavzoleja aludira celo na Kremelj.

Slika 3: Lajči Pandur: *Prekmurski motiv*, okoli 1960, olje na platno.

dramatsko posvetiti Andrej Hieng, a zanjo ni našel dovolj dokumentarnega gradiva, uresničeni odmev pa je našla v enem od romanov Zdenka Kodriča.

V istem oziroma le malo poznejšem času sta med obema vojnoma izšla iz Prekmurja še dva predvsem navzven si sorodna akademsko šolana slikarja, Karel Jakob in Lajči Pandur. Pandur se je prepustil temperamentnemu slikanju kmečkega življenja, posebno z motivi sejmov, Ciganov ali splavov na Muri; utripu Prekmurja s slamnatimi strehami in štorkljami je s sproščeno razpoložensko risbo prislulnil tudi v likovni spremljavi Kranjčevega prekmurskega besedila *Čarni nasmeh*. Po študiju v Zagrebu se je med vojno tudi on izpopolnjeval na Madžarskem in je z razigrano barvitostjo črpal iz impulzov tamkajšnjega barvitejšega slikarstva, kar so mu pozneje očitali, ko so v nekaterih slikah razbrali premočan naslon na profesorja budimpeštanske specialke madžarskega slikarja Aba Novaka Vilmosa; z opažanjem vsakdanje bede se je sprva prepuščal tudi socialnokritičnim motivom. Zaradi bližine z vzorniškimi Madžari je bila njegova barvitost videti za to kulturno okolje celo poudarjeno značilna. Vendar so po drugi strani že predvojni etnologi, ki so iskali slovenske posebnosti, ugotavljali, da se v nasprotju z madžarsko živahnostjo prvinski okus prekmurskih Slovencev ne razodeva v pisanosti, kajti pri še tako bogatem okrasju mlajev ali slavolokov pred vhodom v cerkve naj bi ne dominirale žive oziroma kričeče barve, ampak naj bi Prekmurje v nasprotju z drugimi deli

Slovenije do njih kazalo prav odpor, kar je razvidno tudi v noši, v nasprotju z bližnjo madžarsko. Prekmurska duša je lirična, je napisal Andrej Farkaš, in ta lirična ubranost bi po njegovem morala veti tudi iz barv. A prav zaradi svoje barvitosti, temperamentne živahnosti in žanrske, v bistvu prej idilične kot tesnobno zamračene slikovitosti značilno prekmurskih motivov je postal Pandur močno popularen in se ga je oprijel celo vzdevek »barvni poet Prekmurja«.

Fran Šijanec, ki v svojem pregledu sodobne slovenske likovne umetnosti označuje maloštevilčni krog prekmurskih umetnikov za »posebno in najmlajšo skupino slovenske umetnosti«, šteje v njem Pandurja za najizrazitejšega prekmurskega slikarja in ga primerja z Miškom Kranjcem, Nace Šumi pa je v študiji *Krajina v novejšem slovenskem slikarstvu*, v kateri shematično ponazarja postopno slikarsko odkrivanje slovenskih pokrajin, ugledal odkritje Prekmurja šele v Pandurjevih krajinskih slikah iz petdesetih let 20. stoletja, v katerih naj bi umetnik »presenetil s svežo, dotlej v našem slikarstvu neznano panonsko paletto«, osnovo za to pa je predpostavljal v tedanji slikarski težnji po barvnem izražanju in krepitvi barvne intenzitete, kar naj bi šele omogočilo »vključitev Prekmurja v naš slikani in s tem odkriti svet«. Glede na predstave o živobarvni panonski paleti in premajhno raziskanost je razumljivo, da je za današnje gledanje očitno zapostavil nekdanje še precej manj dostopno in popularizirano ter mrakobnejšo Vrečičevo ustvarjalnost. Spričo tega pa se je Meta Gabršek-Prosenc v monografiji o Vrečiču odločno zavzela za Vrečičev tovrstni primat, in to z »eno samo možno« ugotovitvijo: »Vrečič je v svoje podobe vnesel duha prekmurske pokrajine, ki je z megličastimi horizonti morda blizu madžarskim pústam, nizozemski ravnini ali celo romantičnim vizijam nemških slikarjev, in vendar ostaja nezamenljivo prepoznavna«.

Motive kmečkega dela z žetvijo in mlačvo, mline na Muri, prekmurske vasice in domačije z ljudmi v belih nošah, med njimi lončarja pri delu z vretenom, je v zamolklo ubranih tonih akademsko utečenega barvnega realizma tedaj upodabljal tudi slikar Karel Jakob. V krajinsko in žanrsko tipiko je vnašal najznačilnejše folklorne poteze prekmurskega življenja in slikal tudi za prekmurske cerkve, za cerkev v Pečarovcih fresko s temo prekmurskega izseljenstva *Za kruhom* in motiv, kako sveta brata Ciril in Metod v tipični panonski vaški pokrajini prekmurskemu ljudstvu oznanjata krščansko vero, sicer pa je po vojni deloval v Ljubljani v šoli Ivana Roba, kjer je učil številne poznejše pomembne slikarje, med njimi Andreja Jemca, pri katerem je odkrival smisel za barvo. Portretiral je tudi Miška Kranjca s knjigami pred tipično prekmursko krajino in upodobil njegovo mater ter po vojni kopiral srednjeveške freske v Turnišču. O svojem odnosu do Prekmurja je za *Panonski zbornik* takole spregovoril: »Rad se vračam v svoj domači kraj, kjer črпам vedno nove moči za svoje delo.« »Domačnost starih prekmurskih hiš, življenje na vasi,

žitna polja, vinogradi, življenje ob Muri, potoki in vrbe, to so moji najljubši in najprisrčnejši motivi.«

Kot edini predvojni prekmurski kipar je z motiviko kmečkega življenja ali družine, sezoncev in materinstva deloval na Madžarskem izšolani, žal med vojno v nemškem taborišču umrli Feri Kúhar. Z ekspresivno prvinskim realizmom, obarvanim z vplivnimi impulzi učitelja na kiparskem oddelku ljubljanske Srednje tehnične šole Franceta Kralja (ta Kúharja navaja v svojih spominih), je stregel tedanjim razmeroma skromnim prekmurskim potrebam po kiparskih spomenikih in nagrobnikih. Vlado Sagadin je tudi njegov likovni »program« povezoval z Miškom Kranjcem, sicer pa je Prekmurje tudi ob tedanji navzočnosti slikarjev in edinega kiparja med obema vojnama in še v prvih desetletjih po drugi svetovni vojni ostajalo v naši umetnostni zavesti še vedno odmaknjeno bolj ali manj ob strani. Upodablajoča umetnost nam ga je približevala predvsem s specifično, vsaj za osrednjeslovenski pogled predvsem narodopisno obarvano motiviko, s katero sta po vojni nadaljevala Lajči Pandur in Karel Jakob.

Slika 4: *Franc Kúhar, Sveta družina, 1940, les*
(foto Tomo Jeseničnik, last Galerije Murska Sobota).

Daleč najvidnejši in najodmevnejši pečat sodobne slovenske likovne ustvarjalnosti je Prekmurju med obema vojnama s cerkvijo v Bogojini vtisnil arhitekt Jože Plečnik. S prekmurskim svetiščem je kot vodilni in vse slavnejši slovenski arhitekt tamkajšnje dotlej odmaknjeno okolje že kar simbolično »sloveniziral«. S svojo v naravni prostor vpeto umetnino ga je potrdil kot nepogrešljiv del slovenskega kulturnega prostora, zato so cerkev pričeli šteti kar za ponos Slovenske krajine, arhitekt Boris Kobe pa jo je v pogovoru z Lojzeto Gostišem pozneje označil kar kot značilno slovansko občuteno folkloro. Tako se je Prekmurje vpisalo v našo najširšo umetnostno, ne le narodno zavest z arhitekturno stvaritvijo, ki ji je do današnjih dni veljava samo še narasla.

K delu je Plečnika povabil župnik Ivan Baša, prav tisti, ki je 1. decembra 1918 v Bogojini na sestanku Narodnega sveta razglasil izjavo o avtonomiji Slovenske krajine. Mojster je pričel cerkev snovati že pet let zatem, zgrajena je bila v letih med 1924 in 1927, in je v njej kot preddverje in prostorsko merilo ohranil ladjo stare bogojinske cerkve; ta pa z ohranjenim opornikom v svoji osnovi jasno izpričuje pokrajinsko specifičnost prekmurske gotske arhitekture, ki jo je na vsaki strani ob zvoniku obdajal nizek opornik.

Bogojinska cerkev je bila po še neizraziti stavbi ljubljanske Stare tehnike prva potrditev Plečnikove ustvarjalnosti na slovenskih tleh in mojster se je ob snovanju načrtov zanjo tudi prvič seznanil s Prekmurjem. Še preden ga je videl v živo, se mu je čustveno približal že v duhu. Naročniku Baši je napisal, da ga je poleg arhitekturnega problema cerkve pri delu gonila »neka čudna, tiha ljubezen k Prekmurju – čeprav t/eg/a kos/a/ zemlje ne poznam«. Prekmurje je prvič obiskal septembra 1924 in leta 1926 o tem napisal: »Ne morem povedati, kako mila in draga mi je krajina Prekmurja, kako rad se spominjam na tiste maloštevilne ljudi, ki sem jih tam videl in opazoval. Je tam še neoskrunjeno in sveto ljudstvo, jasno kot vrste topolov, ki obroblija Vaše bele ceste ...« Domačini so nastajanje cerkve spremljali z navdušenjem, tako da je arhitekt France Tomažič, ki je nadzoroval gradnjo, Plečniku pisal o nenavadnih prizorih, kako »ljudje, ko se malo stemni, pridejo objemat stebre« in so ponosni nanje. Peter Krečič pa je dojel rast Plečnikove bogojinske cerkve, ki so jo prekmurski ljudje spremljali s ponosom in ljubeznijo, s kakršno zanjo skrbijo nasledniki župnika Baše vse do danes, kot rezultat za današnji čas nepojmljivega ozračja »kolektivnega, mističnega zanosa v skupnih naporih za božjo hišo«.

Raziskovalci Plečnika (Peter Krečič) celo menijo, da ni arhitekt pokazal tako intimnega, ljubečega odnosa do nobene druge pokrajine, razen do Ljubljane, četudi je veliko delal za Gorenjsko; obenem pa navajajo (Sonja Ana Hoyer), da je imel do Prekmurja tudi zadržan odnos. Razviden naj bi bil vsaj iz njegove izjave, v kateri je ob vsej ljubezni do Prekmurja in hvalam Prekmurcem zapisal, da mu je tja težko potovati in da ga tam nekaj tlači, a sam ne ve,

Slika 5: Jože Plečnik, *Cerkev v Bogojni*, 1924–1927.

Slika 6: Jože Plečnik, *Notranjščina cerkve v Bogojni*.

kaj. To pa naj bi se po najbolj sprejemljivih razlagah očitno nanašalo na melanholičnost in težavnost prekmurskega značaja, ki jo je v svoji rahločutnosti očitno začutil tudi sam.

Gričevnatemu ambientu nad prekmursko ravnico se je Plečnik tako prilagodil, da so pričeli njegovo cerkev pesniško doživljati kot belo golobico, ki se je spustila nad krajino, v notranjščini pa je leseni obok cerkve pokril z lončenimi krožniki, s katerimi se je navezal na prekmursko ljudsko izročilo, ki ga je z lončenimi amforami in keramičnimi vrči vtisnil tudi na glavni oltar. V arhitektonski zasnovi je upošteval spomin na prekmursko tradicijo, navzven razvidno že z lopo in poudarjeno strmino strehe, sicer pa si je cerkev zamislil povsem unikatno. V kvadratni prostor, ne na njegovo sredino, ampak v umaknjemem proporcionalno premišljenem tretjinskem razmerju, je zasidral nizek masiven marmornat steber, s katerega se v več smeri razpenjajo štirje raznoliki stenski loki, ki suvereno zaobjemajo prostorsko celoto in podpirajo raven lesen strop. Stranske stene ob robu na obeh straneh plastično obdaja vrsta temnih masivnih stebrov; notranja oprema se prilega klasično zamišljeni tektoniki ter kiparsko v svoji umetnoobrti dognanosti ne izstopa, pomenljiva pa je tudi z enim od napisov na oltarju, ki kaže na zgodovino.⁴ Razgledi po notranjščini presenečajo z vrsto scensko raznolikih prizorov, zaobljene stenske niše pa je tik po Plečnikovi smrti decentno zapolnil freskantski križev pot Janeza Mežana, slikarja, ki je v freske kapele v Filovcih vtisnil tudi tamkajšnji spomin na sveta brata Cirila in Metoda in poslikal še nekaj prekmurskih vaških svetišč.

Tako zasnovana arhitektura je bila za tisti čas povsem svojevrstna, saj ne sledi tradiciji z običajno tlorisno zasnovo, kar nakazuje že dejstvo, da je ponekod označevana kot enoladijska in spet drugje kot dvoladijska ali »triladijska«. Optična dinamika v prostoru je rezultat slikovitega arhitekturnega dogajanja, ki ga sprožajo stenski loki in so ga pozneje skušali raziskovalci tudi slogovno opredeliti, Peter Krečič zaradi notranje napetosti celo kot ekspresionistično. Vsaj toliko pa bi lahko govorili o sicer poetično funkcionalistični novi stvarnosti, vsaj če se opremo na učinek belega ostenja z okroglimi odprtiniami ter na unikatni valjast zvonik, ki s svojo okroglostjo odzvanja tedanji estetiki cilindričnih oziroma valjastih form, kakršne pogosteje razbiramo v sočasnem slikarstvu. Izhodišče za polkrožne predrtine stenskega loka v notranjosti so preučevalci iskali tako v arhitektovem spominu na rimsko inženirsko arhitekturo (Prelovšek) kot v Plečnikovi ustvarjalni intuiciji (Krečič), ki naj bi zaslutila šele pozneje raziskano prekmursko romansko izročilo. Kot romanska in ne le gotška se je izkazala tudi stara bogojinska cerkev, ki jo je Plečnik vsaj v osno-

⁴ MOJ MIR je mogoče prebrati ne le kot spokojnost v Bogu, marveč tudi kot ime staroslovenskega moravskega kneza Mojmira, s čimer je lahko mišljen prvi moravski knez, predhodnik Rastislava, ali pa zadnji, sin Svetopolka.

vi ohranil z odmevnimi besedami: »Še nikdar nisem podiral, kar so naši očetje naredili dobro.« A vsako tako opredeljevanje je v bistvu izmuzljivo, saj Plečnikova v osnovi preprosta, a s prostorsko duhovno intenziteto živa arhitektura stoji scela, srka vase zgodovino in duha časa, v nekaterih predpostavkah celo prekmurski genius loci, in je v osnovi rezultat mojstrove izvirne invencije, ki je s svojo zlitostjo z izročilom dozorela v neponovljivo enovitost.

V Prekmurju je Plečnik preuredil še strop cerkvene ladje v Gradu, zasnoval načrt za oltar v Martjancih ter si zamislil dva nagrobnika, enega med njima za narodopisca Štefana Küharja, in med drugim narisal osnutek za spomenik prekmurskim književnikom. O arhitektu in njegovem delu za Prekmurje je bil zaradi pomembnosti bogojinske cerkve leta 1998 v Moravskih Toplicah prirejen celo že poseben simpozij *Plečnik in Prekmurje*. Na njem je dunajski poznavalec cerkvene arhitekture 20. stoletja Friedrich Achleitner s primerjalnim prikazom o njej presodil, da gre za eno najizvirnejših in najpomembnejših evropskih modernih cerkvenih arhitektur in da njenemu dinamičnemu prostoru »kljub uporabi tradicionalnih konstrukcijskih in formalnih sredstev ni para v zgodovini«. Kmalu zatem pa je Alberto Ferlenga bogojinsko cerkev pomembno predstavil tudi v mednarodno ugledni milanski arhitekturni reviji.

Med prekmurskimi domačini je z modernostjo svojih posvetnih arhitekturnih del kot predstavnik mednarodnega funkcionalizma že pred vojno nastopil Feri (Franc) Novak. Bil je učenec znamenitega arhitekta Petra Behrensa, leta 1938 pa se je dobre tri mesece izpopolnjeval še pri Le Corbusierju v Parizu. To je vzbudilo zanj še posebno zanimanje, saj je bilo leta 2017 njegovo delo predstavljeno na bienalu industrijskega oblikovanja v kraju Saint Etienne v Franciji; sicer pa je znan predvsem kot avtor številnih (pozneje večkrat predelanih ali izmaličenih) javnih poslopij, industrijskih objektov, spomenikov in zasebnih vil v Murski Soboti in okolici, med njimi že pred vojno projektiranih Delavskega doma in murskosoboške gimnazije, ter blokovskega naselja s panonsko prostranimi površinami zelenja in nazadnje, pred vse prezgodnjo smrtjo, še novega murskosoboškega kina; postal je celo odločilen mestni urbanist, ki je kraju pustil svoj pečat vse do danes, Fran Šijanec pa ga je, najbrž z mislijo na edinstveno, a umetniško pomembnejšo Plečnikovo navzočnost, imenoval celo »Plečnik obnovljenega Prekmurja«. Po njem so pozneje domačini poimenovali murskosoboški razstavni paviljon, v katerem je delovala ustanova *Mednarodni bienale male plastike*, prvotno kot jugoslovanski bienale, in mednarodna razstava *Pannonia*, ki je zajemala obmejne dele Avstrije, Hrvaške, Madžarske in Slovenije. K zbiranju gradiva o arhitektu Novaku je profesor Nace Šumi kot prvo usmeril že prekmursko študentko Metko Hari, ker je študente rad navduševal za še ne dovolj raziskana področja, med katera je posebej sodilo tudi Prekmurje; njega samega pa je preprosta zapletenost

netipične notranjščine v bogojnski cerkvi na umetnostnozgodovinskih ekskurzijah izrecno spodbujala k še posebej inventivnim, ne le slogovnim, marveč predvsem strukturno usmerjenim interpretacijam izjemno skrivnostnega Plečnikovega prostora.

Slika 7: Feri Novak, Vila dr. Vučka v Murski Soboti, 1932–1936.

Takoj po združitvi Prekmurja s preostalimi predeli sicer še vedno močno okrnjene Slovenije smo Slovenci nemudoma pričeli spoznavati in »posvojevati« kot del naše kulturne zakladnice tudi prekmursko umetnostno preteklost. Zaradi njenega bogatega in starodavnega ustvarjalnega izročila, kolikor ga je spričo madžarskega in turškega ter luteranskega ikonoklastičnega uničevanja še ostalo, se ji je z izčrpnimi preučevanji intenzivno posvetila tudi slovenska umetnostna zgodovina, ki je tedaj doživljala svoj prvi vzpon.

Specifičnosti slovenske umetnosti je med obema vojnama v znamenju njene pokrajinske razčlenjenosti osvetljeval predvsem konservator in poznejši karizmatični profesor France Stele. Navdušen nad pridobitvijo Prekmurja je težil po zajetju celotnega slovenstva in je prav v Prekmurju na novo dojel najbolj arhaičen vzdih naše močno raznolike zemlje. Prvega srečanja s Prekmurjem se je v spisu *Umetniško Prekmurje* leta 1926 v Domu in svetu v pogosto

navajanih, vzneseno občutenih besedah takole spominjal: »... in ko smo prvič nemoteno potovali po prekmurskih ravninah in gričih in doživljali, da je naša Panonija to- in onstran Mure enota po pokrajinskem značaju, po ljudeh, ki na nji prebivajo, in po njih govorici, nam je bilo neizrečeno milo, in nekaj široke slovanske narave, brezbrežne v valovanjih njene duševnosti, se je zgenilo v nas, ko smo s par sto metrov visokih razglednih točk na Goričkem objeli svetove in obzorja ter doživeli pokrajinska razpoloženja, ki so nam, navajenim gorskih panoram, popolnoma tuja. Kot spomin na daljno pradomovino našega rodú se poraja v tem svetu v brezni duše, ki se šele tu zavé svojih širin in globin, dočim jo naše alpsko okrožje oklepa v trdne oblike nalik mirnim jezercem, ki mirno zrcalijo nebo nad seboj in jih nevihta le redko razburka do dna. Za domovino in ljudstvom pa smo sedaj doživeli tudi umetnost Prekmurja«.

Iz teh besed je razviden tipičen Stele, ki je tedaj vpeljal za preučevanje likovne umetnosti na Slovenskem tudi širše v Evropi uveljavljeno umetnostno-geografsko metodo in je umetnostne spomenike, še posebno arhitekturne, vedno dojemal v njihovem organskem stiku z zemljo; ob tem pa je bil od vsega začetka pozoren tudi na postopno umetnostno dozorevanje slovenstva. V spisu je predvsem značilno poudaril, da je smisel njegovega dela v spoznavanju življenja na rodni grudi oziroma v stiku z grudo, »ki edini more podeliti našemu delu ono družabno in človeško pomembnost, katero cenimo pri vsakem delu, porojenem iz polne osebnosti in ne iz papirne kabinetne učenosti«. »Tradicionalni provincializem, ki nas je delil na Kranjce, Štajerce, Korošce, Primorce, Prekmurce in Benečane, nas je tudi v znanstvenem delu omejeval toliko, da so le redki med nami videli preko teh mej in objeli vse Slovenstvo, po katerem smo instinktivno žejali. Zedinjena Slovenija prvih povojnih let pa nas je na mah izpremenila in usmeritev naše provincializirane znanstvenosti je postala iz geografično omejene usmerjenost na kulturno skupino, ki jo tvori Slovenstvo«.

V Prekmurju se je Stele vedno dobro počutil. Rad se je spominjal tudi še poznejših obiskov, ki jih je štel med svoje »najlepše strokovne spomine«, in podobno so Prekmurje pozneje doživljali tudi drugi umetnostni odkrivatelji, umetniki in poznavalci. Med njimi je najbolj izstopal zvesti Steletov učenec Marijan Zadnikar, ki je napisal, da ta Steletova izjava velja tudi zanj. Kot ljubitelju predvsem srednjeveške umetnosti mu je bilo umetnostno Prekmurje močno blizu že s svojim temeljnim značajem, ki ga je dojel v gosposki zadržanosti in baladnem vzdušju tamkajšnjih starodavnih cerkva, hkrati nekdanjih plemiških ustanov in prvinsko, a resnobno preprostih, z zemljo povezanih arhitektur. Leta 1960 je izdal publikacijo *Umetnost v Pomurju*, posebne knjižice pa je namenil tudi osrednjim srednjeveškim spomenikom, kot sta cerkvi v Martjancih in Turnišču ali rotunda v Selu. Prekmurske kulturne pokrajine se

je spomnil tudi v avtobiografiji *Z mojih poti*, ki je že na ovitku opremljena z lesorezom s tipično prekmurskimi rekviziti. Nanj je slikar in restavrator Izidor Mole poleg kmečke ženice, lončevine in kmečke hiše ter sodobnejšega stolpa za črpanje nafte vključil tudi panonsko opečnato romansko rotundo, isti slikar pa je, ob tem ko je kapelo v Selu restavriral, na stebrih cerkvene lope v Črenšovcih v zgraffitu upodobil še štiri evangeliste. V knjigi spominov Zadnikar tudi ni mogel zamolčati, kakšne težave je imel, ker se tedanji kulturni poglavar v Murski Soboti, profesor Janko Liška, kljub kulturni razgledanosti ni mogel sprijazniti, da so v knjižici o pomurski umetnosti sami preživeli spomeniki, ne pa tudi kak zadružni dom in betonski most.

Slika 8: Romanska rotunda v Selu, 13. stoletje.

Zadnikarju je prekmurska dežela tako prirasla k srcu, da posebej govori o lepoti ravninske pokrajine kot dežele širokih naravnih obzorij, iz katere se dvigajo zvoniki, med katerimi v likovni dodelanosti izstopa gotski martjanski. V spominih na prekmurske čase pa tudi zapiše, da povsem svojevrstna deželica onstran Mure še zdaj ne more skriti tega, da se je vso svojo zgodovino razvijala v povsem drugačnih razmerah kakor denimo Štajerska ali Koroška, saj je vse do leta 1919 spadala pod ogrsko krono. In podobno je Prekmurje od prvakov naše umetnostne zgodovine, ki so prisluškovali celotnemu slovenskemu prostoru in umetnostnogeografsko opredeljevali specifične posameznih predelov slovenske zemlje, dojel in upošteval tudi Emilijan Cevc, ko je napisal, da se na Slovenskem stikališču treh svetov in treh velikih etničnih skupnosti – slovanske, germanske in romanske – kot četrta pridružuje še madžarsko-mongolska. Predpostavljal je tudi, da se je slovenska psiha »porodila iz širine horizontalne pradomovinske ravnine in bridke zgodovinske usode«, govoril o intimni liričnosti Panonije in v srednjeveškem slikarstvu na slovenskih tleh razkrival narečne diferenciacije, skozi katere se »razodeva zelo prepričljivo genius loci«. V duhu kraja je zaslutil celo trajno delujočo konstanto, medtem ko je genius populi kot prispevek človeka oziroma ljudstva tej osnovi dojel bolj kot »dinamični stimulans«. Pridih arhaičnosti izpričuje vse od pradavnine do danes tudi živ prekmurski odnos do specifično panonskih gradbenih materialov, med katerimi kot temelj opečne zidave cerkva in gradov ter v Prekmurju vse do danes udomačenega lončarstva posebej izstopa glina, na primer v Filovcih. V razglabljanjih o starodavni tradiciji panonskega lončarstva, ki je »po tvarini in barvi blizu zemlje«, je Cevc z mislijo segal vse do pradavnine tudi še ob najnovejših keramičnih izdelkih ter razbiral v prekmurski črni lončevini poseben lokalni naglas.

Razumljivo je, da se je v luči umetnostnozgodovinskega zanimanja za Prekmurje najprej izpopolnil slovenski razgled po bogati preteklosti srednjeveške arhitekture in stenskega slikarstva, kajti v razvid umetnosti na slovenskih tleh so se kot pri nas najstarejši in v svojem času najpomembnejši na novo umestili prav prekmurski umetnostni spomeniki. Ob njih lahko govorimo celo o prekmurski lokalni skupini gotske arhitekture in z njo povezani posebni prekmurski freskantski skupini, časovno vzporedni t. i. furlanskim delavnicam, ki je pred koncem 14. stoletja k nam prinašala giottovske pridobitve, vendar drugačne kot v osrednji Sloveniji, manj italijansko obarvane.

France Stele je bil kot konservator in raziskovalec študijsko izrecno usmerjen na preučevanje srednjeveških fresk, ki so tudi zato dobile v naši kulturni zavesti še poseben pomen. Prekmurje je prvič obiskal že leta 1920 in o tem nemudoma strokovno poročal; o prekmurski umetnosti pa je pozneje še nekajkrat pisal tudi celoviteje. V poslikavi tamkajšnjih srednjeveških

Slika 9: Gotska župnijska cerkev v Martjancih, 1392.

cerkvenih prezbitarijev, posebno zelo obsežnega v Turnišču, je lahko zaslutil celo predhodno stopnjo t. i. kranjskega prezbitarija. Ker je bila poslikava ikonografsko kanoniziranih prezbitarijev osredotočena na Kranjsko in se mu je oznaka slovenski zdela preširoka, je ime kranjski prezbitarij, ki ga je pred tem vpeljal, sicer ostalo, vendar se mu je vsaj osnutek za tako koncepcijo poslikave nakazal že v Prekmurju.

Zaradi nekdanje pripadnosti kraljevini Madžarski so se po volji naročnikov na tamkajšnjih cerkvenih stenah zvrstili kot prekmurske ikonografske posebnosti prizori iz legende prvega madžarskega dinastičnega svetnika sv. kralja Ladislava, naslikani po motivih iz starih ogrskih kronik in tipični za

nekdanjo Madžarsko, ki jih je Janez Balažic v besedilu o turniški cerkvi za *Enciklopedijo Slovenije* in še drugje izpostavil kar kot evropsko pomembne. V svoji zadnji knjigi je Stele zato celo slikovito napisal, da se mu zdi táko slikarstvo kakor zaponka, s katero se stikata slikarski subalpski in subkarpatski pas, ker je po osnovah ikonografije in slogu vezano na zahod, madžarski državni okvir pa mu je posredoval ikonografske posebnosti, značilne za subkarpatski pas. Sicer pa so še poznejši raziskovalci prav v Prekmurju odkrivali pri nas najstarejše vsaj fragmentarno dokumentirane primere nekaterih pozneje bolj razširjenih slikarskih motivov, tako kot v rotundi v Selu najstarejši primer konjeniško zasnovanega pohoda in poklona svetih treh kraljev ali v najstarejši plasti poslikav cerkve v Turnišču ostanek naše najstarejše podobe Marije zavetnice s plaščem; Marijan Zadnikar pa je v prekmurskih Domanjševcih konstatiral edini romanski zahodni zvonik na Slovenskem.

S freskami v Selu, Turnišču, Martjancih ter starejšimi v Murski Soboti in še ponekod se je slovenski strokovni pogled osredotočil na dotlej nam še neznanne spomeniške kraje, ki so jih v 19. stoletju prvi odkrivali Madžari, posebej Franc Florian Rómer. Kot najstarejše med še zelo redkimi imensko izpričanimi srednjeveškimi umetniki je s tem tudi v slovensko zavest nenadoma stopilo ime Janeza Akvila (Aquila) iz Radgone, ki je postalo kar sinonim za to umetnost, in pričela se je do danes živa razprava o ustvarjalni genezi ustvarjalcev iz njegove delavnice in njegovih predhodnikov, ki so slikali tudi v sosesčini, danes pripadajoči več državam. Ob tem se je okrepilo sodelovanje slovenskih raziskovalcev z madžarskimi umetnostnimi zgodovinarji, ki so to umetnost kot del svojega kulturnega patrimonija prvi preučevali in jo še vedno samoumevno vključujejo v svoje preglede stenskega slikarstva v srednjeveški Madžarski.

Cerkev v Turnišču so Madžari med drugo svetovno vojno, ko so okupirali Prekmurje, celo restavrirali in vrh sten odkrili poslikave z legendo kralja sv. Ladislava, ki so bile pred snetjem poznejšega oboka vidne le na podstrešju. Značilen izraz kulturnega sodelovanja med Slovenci in Madžari je že dejstvo, da je identificiral motiviko le fotografsko dokumentirane stenske donatorske podobe madžarske plemiške družine Hahold-Bánfi v Turnišču, ki se je med snemanjem z zidu žal sesula, zaradi temeljitejšega poznavanja tamkajšnje srednjeveške zgodovine madžarski raziskovalec; a je bil izsledek objavljen v slovenskem umetnostnozgodovinskem glasilu, hkrati s Steletovim besedilom o isti temi. Isti raziskovalec Tamás Bogyay je tudi razložil reliefno živalsko podobo na timpanu romanskega portala v Domanjševcih kot motiv leva, kakršen je zajet v ogrskem kraljevem grbu, vendar njegova razlaga v slovenski umetnostni zgodovini ni obveljala in smo v upodobljeni živali raje gledali božje jagnje, dokler ni Mija Oter Gorenčič v njej doumela leva v »prefiguraciji Jagnjeta

Božjega«. Redki ostanki gotskih krilnih oltarjev iz Prekmurja (Gradu oziroma nekdanje Gornje Lendave in Sela) pa so ohranjeni v umetnostnem muzeju in Narodni galeriji v Budimpešti.

Janezu Akvili je bil leta 1984 v Szombathelyu v organizaciji Slovenske akademije znanosti in umetnosti in Madžarske akademije znanosti oziroma njenega inštituta za umetnostno zgodovino posvečen mednarodni znanstveni simpozij, katerega rezultati so bili objavljeni v posebni publikaciji pet let pozneje. Na njem je Ivan Komelj ob obravnavi Janezu Akvili pripisovane arhitekture na osnovi nepopolno ohranjenega latinskega napisa o zidavi in poslikavi na južni steni prezbiterija v Martjancih menda prvi podvomil, da bi bil Akvila tudi stavbar, samo srečanje pa bi se ob vsem zadovoljstvu nad mednarodnim soočenjem s skrivnostmi srednjeveškega mojstra zaradi hude prometne nesreče med povratkom z Madžarske za slovenske udeležence skorajda končalo usodno.

Mednarodno sodelovanje so okrepile še strokovne ekskurzije po slikarjevih poteh, potekajoče skozi tri države, Slovenijo, Madžarsko in Avstrijo. Janez Akvila pa je predvsem zaradi svojih avtoportretnih »inkunabul« do danes postal v kulturni zavesti že tako imeniten pojem, da so na prelomu tisočletja, leta 2000, izdajatelji popularne knjige o slovenskih izrecno mednarodno odmevnih osebnostih *Znameniti Slovenci*, za katero sem izbral likovne umetnike, kot edinega, a zanje očitno nepogrešljivega kar sami dodali še Janeza Akvila, četudi je šlo za delavniškega mojstra, ki po umetniškem pomenu kljub kvaliteti, ki mu jo danes pripisujemo, ne sodi v nekdanj evropsko odmevni ustvarjalni vrh, saj je s svojim delom zapolnjeval le takratni kulturno povezani prostor na mednarodnem stičišču in zanj, znanem le po latiniziranem imenu, niti ne vemo zagotovo, ali je bil Slovenec.⁵

O delu Janeza Akvile sta nazadnje doslej napisala monografijo Janez Balažic in Janez Höfler kot prvo v seriji *Monumenta pannonica*, ki so ji sledile še predstavitve poznejših prekmurskih slikarjev, a tudi prleškega Anteja Trstenjaka. Ko je bila leta 2015 v osrednjem budimpeštanskem muzeju moderne umetnosti pod naslovom *V čast sliki* postavljena reprezentativna razstava stotih slik slovenskega slikarstva, pretežno z deli akademikov, so madžarski organizatorji za ponazoritev naših siceršnjih zgodovinskih stikov v značilnem skladju s svojimi pogledi predlagali, da so se ji separatno pridružile še spremne predstavitve najbolj izjemnih umetnikov tega prostora, med katerimi so postavili na prvo mesto Janeza Akvilo, dodali pa so mu še Jožeta Plečnika in v Lendavi rojenega neobaročnega madžarskega kiparja Györgyja Zala.

⁵ Marijan Zadnikar je zapisal domnevo, da bi bil morda lahko tudi nemškega rodu, ker je na freskah v Martjancih zapisal ime domače Radgone po nemško.

Slika 10: *Janez Akvila: freska apostolov v stari župnijski cerkvi v Turnišču, 1383.*

Janez Akvila je v slovenski strokovni zavesti, ki ji je pomenil osnovni smerokaz France Stele, najprej obveljal za ustvarjalno manj zmogljivega, vendar zelo zanimivega slikarja, ki si je ustvaril glavni sloves kot avtor dveh najstarej-

ših avtoportretov na evropskih tleh.⁶ Stele je Janeza Akvilo štel celo za najslabšega med slikarji njegove delavnice, ker mu je, očitno v še trdnem prepričanju, da je bil predvsem stavbar oziroma delavniški vodja in podjetnik, pripisal manj kvalitetne dele fresk, med katerimi zaradi zelo pogostega reproduciranja kot najpopularnejši izstopa prizor sv. Martina s konjem v Martjancih, mnogo manj prepričljivo naslikanim od konj, upodobljenih na slikah bojevitih konjenikov v Turnišču. Ta predstava o slikarju se je v temelju spremenila, ko je Janez Höfler v monografiji o slikarju in v knjigi o srednjeveških freskah v vzhodni Sloveniji Janezu Akvili pripisal upodobitve turniških apostolov, ki so dotlej veljale za delo njegovega precej sposobnejšega neznanega sodelavca. O tem, da so turniški apostoli lastnoročno delo Janeza Akvile, je trdno prepričan tudi Janez Balažic, ki se v svojih pogledih pridružuje Höflerju in v nasprotju s Stetom tudi smotrno predpostavlja, da je Janez Akvila pri poslikavah cerkva kot vodja delavnice prevzemal pomembnejše slikarske naloge. Sámó ladjo turniške cerkve pa je Höfler imenoval celo »najveličastnejša poslikana notranjščina iz srednjega veka na Slovenskem« in jo tako povzdignil celo nad muljavsko na Kranjskem.

Šele s pripisanimi mu turniškimi apostoli je postal Janez Akvila v slovenski umetnostnozgodovinski zavesti dojet kot umetniško precej pomembnejši oziroma kvalitetnejši slikar. Širokopotezno plastične upodobitve markantnih, živo strmečih, pretežno bradatih mož v dolgih mehko nagubanih haljah in z napisnimi trakovi v rokah, ki jih je na gosto nanizal v cerkvenem prezbiteriju, so s svojo sugestivno izrazitostjo gotovo eden vrhov pogiottovskega slikarstva poznega 14. stoletja na slovenskih tleh, v katerem odzvanja krepak odmev sodčasnega češkega miniaturističnega slikarstva, in so vsekakor tudi širše srednjeevropsko zanimive. Že primerjava izrazito plastično in odločno naslikanega bradatega obraza na sicer močno poškodovanem Akvilovem avtoportretu v nekdanjem Slovencem težko dostopnem madžarskem Veleméru, a tudi drugih tamkajšnjih najizrazitejših okrogloobraznih figur, s sugestivnimi obličji in postavami turniških apostolov pa identifikacijo velemérskega slikarja z avtorjem turniških apostolov v danih okvirih gotovo vsaj dovolj prepričljivo omogoča.

France Stele se prav zaradi pripisovanja najboljših delov stenskih slik mojstrovim pomočnikom tudi ni mogel, kot piše v zborniku *Slovenska krajina*, »sprijazniti z naziranjem madžarske umetnostne zgodovine, ki je naredila iz Janeza Akvile osrednjo slikarsko osebnost v madžarskem slikarstvu konca XIV. stoletja sploh«, prav tako nevzdržna pa so ostajala zanj še pozneje madžarska stališča, naj bi bil Janez Akvila avtor kar vseh tedanjih ohranjenih

⁶ Marijan Zadnikar je avtoportret v Martjancih imenoval »kar evropsko pomemben«.

sočasnih prekmurskih fresk; a jih je v resnici kot vodja slikarske delavnice najbrž vsaj delavniško potrdil. Steletovim pogledom se je pridruževal tudi še Marijan Zadnikar, ki se tudi ni strinjal z novo razlago okrnjenega napisa na martjanski freski in je videl v slikarju Janezu Akvili še vedno tudi arhitekta, v čemer ga je potrjeval še slikarjev poudarjeni smisel za plastično upodabljanje zapletenih arhitekturnih sestavin, še posebej bogato razčlenjenih baldahinov. Cevc pa je, tako kot Stele in Zadnikar, štel za glavno delo Janeza Akvile na Slovenskem le freske v Martjancih, a je pozneje v *Enciklopediji Slovenije* v geslih o Janezu Akvili in Martjancih podprl Komeljevo tezo, da arhitekt cerkve ni bil Janez Akvila. Tudi v širokemu občinstvu namenjeni reprezentativni knjigi *Umetnost na Slovenskem* avtorica poglavja o srednjeveški ustvarjalnosti Nataša Golob v skladu s steletovsko tradicijo šteje freske apostolov v Martjancih za delo Janeza Akvila, kar pa je Janez Höfler v kritiki njenega prispevka že štel za nedvomno napako. Seveda je v martjanskem slikarju, podobno kot že Stele, tudi on razbral razmeroma nerodnega in umetniško šibkega ustvarjalca, vendar tega po njegovi presoji nikakor ni mogoče enačiti s sposobnejšim Janezom Akvilom, marveč le njegovim mlajšim, a slogovno naprednejšim sodelavcem.

Različni pogledi na take opredelitve se kažejo tudi še v drugih prispevkih v slovenski enciklopediji, odvisno od izbranih piscev. Janezu Höflerju je Cevc možnost za vsakršno sodelovanje v njej celo onemogočil, razlog za to pa je vsaj deloma izhajal tudi iz Cevčevega respektja do oboževanega profesorja Franceta Steleta in s tem tudi do njegovih ugotovitev, pa tudi v močno različnem odnosu do posameznih kolegov. Tako je Cevc Ivanu Komelju praviloma zaupal, četudi je ta Steleta korigiral, Höflerja in njegove poglede pa je vseskozi energično zavračal. Ivan Sedej, ki je očitno vztrajal bolj na Steletovem stališču, je v besedilu o Martjancih v popularni knjigi *Sto najlepših cerkva na Slovenskem* iz leta 1996 ob vsem tem s prizanesljivim razumevanjem napisal, da se ob navidezno majhnih problemih

lahko razvnamejo strokovne strasti, te pa imajo včasih tudi obliko dolgoveznih in neskončnih polemik (spomnimo se prerekanja okrog Venetov) ali pa malce bolj prikritih oporekanj ali jezljivih zavračanj starejših (ali novejših) mnenj. Tako bi lahko rekli, da se okrog župne cerkve v Martjancih ni napletlo ravno preveč polemičnih besed, čeprav smo večkrat zaslutili, da je skušal kateri od piscev vsaj namigniti na to, da se je legendarni nestor slovenskih umetnostnih zgodovinarjev dr. France Stele zmotil in da je morda (po krivici in neutemeljeno) pripisal arhitekturo martjanske cerkve mojstru slikarju in arhitektu Janezu Aquili iz Radgone.

A se razprave o vsem tem – tako o umetnostnih področjih, ki naj bi ju obvladoval Janez Akvila, kot poznejše o avtorskem razmerju med njim in slikarskimi sodelavci – najbrž še niso končale, pa naj se zdijo taka vprašanja majhna ali velika. Kakor se zdijo tovrstna presojanja glede na freske, ki nas ustvarjalno enako nagovarjajo, tudi če ne poznamo imena njihovega resničnega avtorja, lahko za nas danes nebitvena ali celo malenkostna, bi bil pravilen odgovor na vprašanje o ustvarjalni sposobnosti Janeza Akvile gotovo nadvse pomemben vsaj za nekdanjega slikarja, ki se je že v 14. stoletju pod svoje delo kar trikrat podpisal in se dvakrat, četudi med ponižnim klečanjem, tudi ponosno upodobil.

Živo zanimanje za prekmursko srednjeveško umetnost, še posebno za slikarstvo, se stopnjuje vse do danes, ko je iz stenskega slikarstva v dobi Luksemburžanov v zahodnem panonskem prostoru doktoriral Prekmurec Janez Balažic, ki je že pred tem diplomiral z nalogo o slikarski delavnici Janeza Akvile. Ob tem ko si tudi on vneto prizadeva za čim zanesljivejšo atribucijo in stilno opredelitev, se spričo pomanjkanja stvarno dokumentiranih oporišč vendarle vseskozi zaveda, da ima prav turniška cerkev tisočero obrazov in še neodstrtih skrivnosti, zato si je kot preučevalec zaželel, da bi rad tudi »srčno 'poslikal' vtise, osmisli vsa ugibanja«, ki jim je »iskal primerne svetlobe za svoje nemirno oko«.

Isti zavzeti raziskovalec, ki po prekmursko priznava, da lahko človeka Prekmurje s svojim »čarovnilom« kar »uroči«, pa naj gre za najstarejšo umetnost ali za srečanje z občudovanim Vrečičem in skrivnostnim sodobnikom Sandijem Červekom, je leta 2009 pripravil izbor umetnin iz Prekmurja od romanike do modernizma tudi za razstavo, ki je bila prenesena iz Murske Sobote celo v ljubljansko Narodno galerijo; v njej je bil dotlej v stalni zbirki iz Prekmurja predstavljen le sneti fragment freske z motivom dopasne Marije z Jezusom z apsidalnega loka cerkve v Turnišču, ki ga je Cevc nekdanje v skladu s Steletovim gledanjem pripisal kvalitetnejšemu sodelavcu Janeza Akvile, danes pa v očeh drugih velja za Janezovo lastnoročno delo. Na razstavi je bilo postavljenih na ogled tudi več kipov z baročnih oltarjev, tipičnih, a v primerjavi z bogatejšo Štajersko vendar manj kipeče vznesenih, pa tudi več imenitnih slik evropskih mojstrov iz nekdanjih grajskih zbirk, ki pri imovitejših naročnikih kažejo tudi na širše kulturne povezave. Za raziskovanje značilno ravninskih plemiških postojank, obdanih s prostranimi parki, je bilo potrebno tudi poznavanje madžarske zgodovine, saj je bil ravninski baročni murskosoboški grad na primer v lasti madžarskega grofa Száparyja in je bilo treba iskati avtorja atlantov z njegovega portala izrecno v madžarskem okrožju, kjer so mu našli bližnjo primerjavo v Budimpešti tudi slovenski umetnostni zgodovinarji.

Od poznega 19. stoletja dalje je vdihoval pečat Murski Soboti, zaradi bogastva parkov označevani za »vrtno mesto«, s historistično-secesijskimi deli madžarski arhitekt prekmurski rojak László Takács, ki je prezidal tudi današnja murskosoboško škofijsko cerkev ter obvladal mestno panoramo z njenim strmim zvonikom. Tudi nanj in na glavne starejše umetnostne spomenike po srednjem veku je v zborniku *Slovenska krajina* opozoril že France Stele; preučevanja Takácsove arhitekture in prekmurske historistične in secesijske arhitekture tedanjega časa pa se je na pobudo profesorja Šumija natančneje lotil umetnostni zgodovinar Franc Obal. Raziskovalce je namreč pričela vse bolj zanimati tudi celotna zgodovinska podoba prekmurskega kulturnega prostora, ki predstavlja tudi stičišče tamkaj živečih narodov, in ne le izrecno slovenski umetnostni prispevek, četudi so take arhitekture, izhajajoče iz madžarskega izročila, za slovenocentričen pogled razumljivo »kajpak le tuji vrinki v umetnostno podobo naše zemlje«, kot je napisal že Emilijan Cevc. Pri tem delu se je Obal prvi od Slovencev poglobil tudi v tedaj le delno odprte tovrstne madžarske arhive; v monografiji o Štefanu Hauku pa je, še preden se je osredotočil na njegova cerkvena dela, natančneje evidentiral tudi celotno prekmursko cerkveno slikarstvo po srednjem veku.

Dela arhitekta Takácsa, ki je imel atelje v Budimpešti, zavestno nosijo specifičen, madžarsko naglašen pečat, kot urbanist pa se je Takács še držal nenapisanega pravila, da ne sme biti nobena posvetna stavba v mestu višja od najvišjega drevesa. Max von Ferstel z Dunaja (sin slavnejšega dunajskega arhitekta Johanna Heinricha von Ferstla) je v duhu historizma po naročilu madžarskega grofa Avgusta Zichyja sezidal poleg stare še novo cerkev v Turnišču, isti grof pa je dal istemu arhitektu v novobaročnem duhu prezidati cerkev v Beltincih, zaznamovano z značilno progasto razčlenjeno fasado, in si pred njo s stebrom sv. Teodorja postavil celo spomin na piazzetto v Benetkah; za cerkev je kot kuriozitetu pridobil tudi izviren italijanski renesančni relief Marije z detetom in angeljcema, ki ga je Samo Štefanac pripisal delavnici Petra Lombarda. V duhu izzvenevajočega baroka je na obok beltinškega prezbiterija pa tudi v murskosoboški cerkvi ob koncu 18. stoletja naslikal evangeliste graški avstrijski slikar Matija Schiffer, sicer pa se v Prekmurju slikovitejši barok, kakršnega poznamo na bližnjem Štajerskem, ni posebno razmahnil. V 19. stoletju je tudi do Prekmurja seglo t. i. nazarensko cerkveno slikarstvo, v Murski Soboti pa je po letu 1870 deloval kot provincialen slikar kraljevi davkar, romantično usmerjen realist nemškega rodu Alojz Eberl. V akvarelu je med drugim naslikal krajino pri Martjancih in hiše pri Murski Soboti ter spretno risal drevesa iz murskosoboškega parka in pokrajino ob Ledavi. Z razstavo in katalogom murskosoboškega muzeja ga je kot avtorja kakih tristo znanih del temeljiteje zajel v svoj razvid šele Janez Balažic, ki je zapisal, da je Eberl ob slikanju kra-

jine ob Muri »zaznal njen nostalgični sentiment in ga subtilno vnesel v vrsto 'prekmurskih' pejzažev«. ⁷

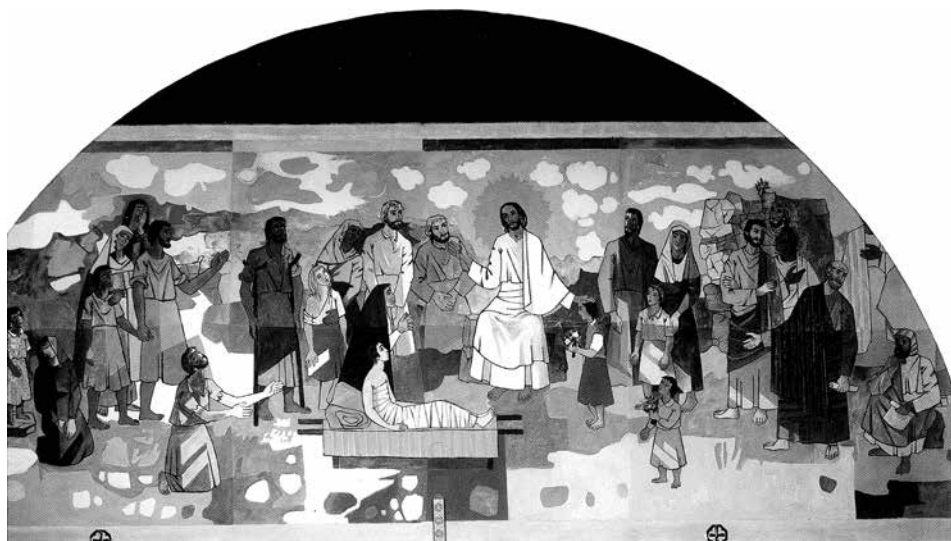
Slika 11: Župnijska cerkev v Beltincih, prezidana v 19. stoletju, s posnetkom stebra sv. Teodorja z beneške piazzette.

Vsa taka, navzven izstopajoča starejša prekmurska umetniška dela so izraz nekdanje državne pripadnosti Prekmurja Madžarski, a zlasti z delom srednjeveških freskantov tudi nekdanjih širših kulturnih stikov in povezav; v poznem 19. stoletju pa so rezultat še posebej stopnjevane težnje po vsestranski madžarizaciji Prekmurja, ki se je končala s prvo svetovno vojno.

V času po drugi svetovni vojni je po smrti Ferija Novaka prekmurske kraje navzven obarvala še kaka specifična, manj funkcionalistično zasnovana cerkev, ki nosi pečat plastične tradicije, v kuriozni obliki tudi plečnikovske, tako

⁷ Za predstavljanje prekmurske umetnosti je ta muzej še posebej pomemben, ker v svojem glasilu *Zbornik soboškega muzeja* predstavlja tudi tamkajšnjo starejšo in novejšo likovno ustvarjalnost.

kot leta 1947 zasnovana in 1967 posvečena osmerokotna kupolasta cerkev v Odrancih z značilno okroglimi stolpi na še precej pozneje dozidanem pročelju, delo Plečnikovega učenca Janeza Valentinčiča. V njej je po zaslugi župnika in pisatelja Lojzeta Kozarja naslikal svoje najboljše freske naš tedanji osrednji cerkveni slikar Stane Kregar, ki je slikal tudi v Cankovi, na zunanjščini cerkve v Beltincih in še kje; o njegovem delovanju v Prekmurju je pisateljski Kozar tudi posebej poročal. Od drugih osrednjih slovenskih ustvarjalcev je z vitraji v osrednji murskosoboški katoliški cerkvi ob domačinu Francu Mesariču sodeloval slikar Milan Bizovičar; kip *Prekmurska mati* je kot spomenik NOB v Črenšovcih že sredi šestdesetih let preteklega stoletja zasnoval Stane Keržič, ob ulici Štefana Kovača v Murski Soboti so danes razpostavljeni kipi iz nekdanjega Murinega parka slovenske kulture, murskosoboški spomenik ob 100-letnici združitve Prekmurja s preostalo Slovenijo pravkar izdeluje kipar Mirsad Begić in tako je postalo Prekmurje še bolj kot v času med obema vojnama, ko ga je ob redkih domačih slikarjih še najbolj markiral Jože Plečnik, do danes samoumeven del Slovenije tudi za osrednje slovenske in na Slovenskem živeče umetnike, ki ne izvirajo iz Prekmurja.

Slika 12: Stane Kregar, freska v cerkvi v Odrancih, 1971.

Do leta 1918 se je še zlasti stavbarstvo s svojo dekoracijo navezovalo na predstave o madžarskem narodnem slogu, v prekmurski bivalni kulturi pa so po sredi 19. stoletja postali madžarski vplivi opazni tudi pri poslikanih

skrinjah, na katerih so pričeli prevladovati predvsem tulipanasti motivi. V današnjem času, ko so v slovenski državi upoštevane tudi pravice avtohtonih narodnih manjšin, je navzočnost madžarske kulture najbolj razvidna iz za slovenski pogled prav tako močno eksotične »postmodernistične« arhitekture madžarskega kulturnega doma v Lendavi. Stavba z imenitno koncertno in gledališko dvorano, delo madžarskega arhitekta Imreja Makovcza, že z izzvnevanjem svojih »perjanic« na stolpastih strešnih pokrivalih malone priklicuje spomin na osvajalske pohode davnih časov ter se z arhitekturnimi »citati« na začetju navezuje na panonsko izročilo. Na Lendavo, iz katere je izšla vrsta slikarjev, je bil s svojo motiviko ustvarjalno navezan tudi slikar madžarskega rodu Zoltán Gábor, vrstnik prvih slovenskih prekmurskih akademskih slikarjev, ki je živel v Zagrebu. Z Madžarsko so bili nekateri od prekmurskih sicer slovenskih umetnikov prek svojih prednikov delno povezani tudi rodovno, tako kot Lajči Pandur in pozneje Lendavčana Štefan Galič in Zdenko Huzjan, ali jim madžarsko duhovno okolje vsaj ni bilo ali ne ostaja tuje. V Prekmurju pa še danes ustvarja kot tamkaj po vojni dolgo edini kipar lendavski Madžar in dolgoletni umetniški vodja lendavske galerije Ferenc Király, avtor organsko zaobljene, z vitalnostjo prežete asociativne bolj ali manj abstraktne plastike, ki je tam postavil tudi več javnih spomenikov in se preizkušal v oblikovanju notranje opreme prekmurskih ustanov in lokalov; predstavljen je tudi v reprezentativni monografiji, ki jo je izdala Galerija-muzej Lendava. Iz nje lahko razberemo, kako mu je povojna odtrganost od matične Madžarske, ki je po 2. svetovni vojni ostala pod strožjim sovjetskim nadzorom, v tedanji Jugoslaviji omogočila večjo odprtost v svet in s tem naglejši modernistični razmah.

Motivi Prekmurja so po 2. svetovni vojni pustili opazen pečat tudi v delu tjakaj naseljenih slovenskih slikarjev, sprva profesorjev na murskosoboški gimnaziji, kjer sta po domačinu Karlu Jakobu, ki se je preselil v Ljubljano, v petdesetih letih poučevala slikarja Franc Vrtačnik in krajinarka Vera Horvat, zazrta v barvito slikanje cvetoče narave okrog Murske Sobote, a tudi moderne arhitekture. V petdesetih letih 20. stoletja je ustvaril obsežen slikarski cikel s prekmurskimi motivi mariborski slikar Maks Kavčič, Janez Mežan pa je naslikal zlasti vrsto prekmurskih akvarelov, med njimi park v Turnišču. Od šestdesetih let 20. stoletja dalje se je ob še živečih starejših ustvarjalcih med prekmurskimi slikarji iz mlajše generacije kot poseben iskalec z raznolikimi načini od izvirnega »hiperrealizma« do različnih oblik modernistično arhaičnega sklicevanja na prekmursko ruralno izročilo ustvarjalno preizkušal zlasti Franc Mesarič, ki je za muzejske potrebe kopiral tudi srednjeveške freske v Martjancih.

Slika 13: Franc Mesarič, *Okno (Most čez kanal)*, 1977, akril na platno
(foto Tomo Jeseničnik, last Galerije Murska Sobota).

Mesarič je od dotedanjih prekmurskih umetnikov odstopal, ker se je po slikarjih prekmurske krajine v (hiper)realistično otrplih ostro izrisanih podobah prvi dosledno usmeril v tamkajšnje izrecno urbano okolje. Slikal je arhitektonske izreze brezdušnih murskosoboških modernejših stavb, industrijskih zgradb, uradov in lokalov ali pozneje magično strmečo železniško postajo v nočnih Beltincih, pri čemer pa ni upodabljal žanrskih dogajanj, marveč je poudarjal eksistencialno samoto in človeško odtujenost v moderno preoblikovanem civilizacijskem okolju. Že Robert Inhof je opazil, da je slikal osamljenost in ne osvežujoče življenjske sprostitev celo v motiviki v vodovje pogreznjenih kopalcev. Izhodišče za abstraktno ustvarjalnost se mu je razkrilo v pogledih na razvejani bršljan po zidovih in na drevesa, svoj bolj monokromni poznejši cikel pa je v arhetipsko tesnobnem duhu Jožefa Petkovška naslovil *Doma*, a vanj kot znamenja prekmurske pripadnosti vključeval ruralne in za domače okolje značilne predmete, ročno stkanе prte, srpe in celo goveje rogove; naslikal je

Pogansko sonce ter z geometrijskimi zaporedji vodoravnih sugeriral panonsko *Ravnico* ali *Ritem ravnice*.

Izrazito povezan z domačo prekmursko pokrajino je postal in ostaja slikar Štefan Hauko. Potem ko se je predal sanjski, z oblaki presijani nadrealistično obarvani fantastiki, ko je slikal pod oblaki ležeče figure pod nizkim horizontom in se spominsko zaziral v prekmursko otroštvo, se je pričel posvečati magičnemu zatapljanju v gosto prepleteni ritem mehko valujočih in raznihanih, a jasno izrisanih prekmurskih močvirskih trav, podobam močvirij, rastišč in mrtvih rokavov reke Mure, tako imenovanih mrtvic. S slikami, mozaiki in vitraji ter ekspresivnimi kipi je napolnil številna prekmurska svetišča, upodobil pa je tudi prekmurske katoliške duhovnike, pomembne za ohranitev slovenske narodne zavesti, tako Franca Ivanócyja kot Jožefa Klekla starejšega in zgodovinarja Ivana Zelka.

Slika 14: Štefan Hauko, *Veliko močvirje*, jajčna tempera na platno, 1989
(foto Tomo Jeseničnik, last Galerije Murska Sobota).

Prekmurec je bil tudi ekspresivni prežgodaj umrli slikar Ladislav Danč, najizrazitejši kot avtor groteskno skrotovičenih figur in ekspresivne krajine ter ilustrator. V Radencih je preživil mladost murskosoboški dijak Lojze Logar, ki se je v znamenju poparta ironično prepustil likovnemu reagiranju na so-

dobno velemestno potrošniško civilizacijo in raznovrstnemu konceptualnemu iskanju, ne da bi se usmerjal v interpretacije slovenskega, kaj šele prekmurskega okolja, ampak se je vse bolj prepuščal že kar eksotično barvitemu vitalizmu.

Vsi štirje umetniki – Danč, Hauko, Logar in Mesarič – so že študirali na ljubljanski likovni akademiji in so se med letoma 1970 in 1974 povezali v likovno skupino DHLM, imenovano po začetnicah njihovih priimkov, ki je obveljala za znanilko modernejših likovnih iskanj v Prekmurju, pospeševala tamkajšnji kulturni razcvet in ga odpirala tudi navzven. Franc Mesarič pa je kot prvi, s tovrstno ameriško usmeritvijo sočasni slovenski »hiperrealist« vzbudil tudi širšo pozornost in bil prvi od Prekmurcev vključen na reprezentativne jugoslovanske razstave in v mednarodne zbirke.

Iz Murske Sobotne je doma tudi nekdanj močno popularni slikar Jože Horvat - Jaki. V svojem izrazno živahnem in ornamentalno-heraldično ubranem arhaično učinkovitem delu je črpal iz mitično fantastičnega predstavnega sveta in napolnjeval svoje energične podobe s starodavnimi pošastmi, ki so morda vsaj sprva nezavedno izvirale tudi iz tamkajšnjih panonskih prividov in močvirij. Kot mnogo bolj realističen slikar se je od umetnostnih zgodovinarjev in kritikov s prekmurskimi motivi predstavljal njegov vrstnik Vlado Sagadin. Prekmurski atmosferi so sčasoma bolj priložnostno, a vse pogosteje prisluhnili tudi domači in gostujoči umetniki na nekdanj številnih likovnih kolonijah, med njimi s posebno barvno afiniteto do tamkajšnjih polj Tone Seifert, ki je med drugim naslikal z zemljo zlito kmetico, ko trebi buče, torej danes menda že rariteten prizor, na kakršnega naletimo tudi v literaturi Miška Kranjca. Ob tem, ko se je osredotočala na portretiranje, se je med ustvarjalnimi oddihi skozi okno mlina v Motvarjevcih do zadnjega zazirala v prekmursko naravo živo barvita Irina Rahovsky Kralj, med popotniškimi slikarji pa je upodobil Plečnikovo cerkev v Bogojini arhitekt Janez Suhadolc. Tipično prekmursko pokrajino, ravnino z nizkimi, s slamo kritimi hišicami in topoli na ravnici ter včasih še posebej markirano s Plečnikovo bogojinsko cerkvijo, je slikala in še slika tudi vrsta vsakovrstnih amaterjev, katerih dela imajo največkrat samo pričevalno dokumentarno oziroma domoznansko in predvsem folklorno vrednost.

Z nepričakovano intenziteto, gotovo najintenzivnejšo doslej, je duh Prekmurja nenadoma, kot iz zemlje zgneten duhovni privid, zaobjel slovensko likovno umetnost s slikarstvom osemdesetih let 20. stoletja, ko se je ustvarjalno razmahnila vrsta mlajših avtorjev, doma iz Prekmurja, in se je tudi v strokovnih besedilih v pisanju o njih praviloma na novo obudil tudi pojem *genius loci*, in to gotovo prav zaradi specifične prekmurskih ustvarjalcev, še precej bolj kot zaradi kontrastnih jim primorskih, ki so leta 1996 v galeriji Equrna na razstavi *Genius loci* celo razstavljali pod tem naslovom. Potem ko sem usodno pripadnost domači pokrajini kot Dolenjec upošteval v knjigi *Božidar Jakac in*

Dolenjska, mi je nekdanji tajnik Slovenske matice, zaprisežen Prekmurec iz Turnišča Štefan Barbarič ob vsakem srečanju prepričano zatrjeval, da je zares avtentičen pogled v kolektivnega duha umetnosti mogoč le skozi njen genius loci, in se pri tem temeljno skliceval na prekmursko izročilo in njegovo specifičnost. Ta pojem so oživili tudi vodilni umetnostni zgodovinarji oziroma likovni kritiki in premišljevalci, med njimi Andrej Medved in zlasti Tomaž Brejc, Lev Menaše pa je o Nikolaju Beeru celo napisal, da je postal univerzalen »samo zato, ker je zavestno ostal prekmurski, še bolj natančno gorički luteranski slikar«.

Ta na novo intenzivirana predstava o prekmurstvu v umetnosti, ki še bolj kot na specifičnem ambientu temelji na osebnostnem dojemanju ustvarjalcev in s svojo izrazno močjo učinkuje človeško univerzalno, še vedno živi tudi danes, ko spričo vse večjega umetnostnega razmaha v naši zavesti še živo veljajo besede Dušana Šarotarja (iz leta 2012), da je danes tako na gosto in intenzivno kot Prekmurje zaznamovana z umetnostjo »le redko katera krajina«. »Tukaj živi desetina vrhunskih slikarjev, pisateljev, glasbenikov, ki vsi pričajo o izjemnosti in kreativnosti panonske duše«. Seveda to niso več običajni realistični ali le bolj ekspresivni krajinarji, ampak umetniki, ki prisluškujejo predvsem lastni duši oziroma duhovnemu stanju, a s tem, ko odkrivajo sebe, odkrivajo tudi Prekmurje ali svojo in njegovo skupno prekmursko dušo. Prekmurska »krajina v molu«, kot raste in živi v duši Dušana Šarotarja, je prav taka, kot bi umetnik s svojimi besedami označeval že dela slikarja Ludvika Vrečiča ali njegovih naslednikov in skušal s poetičnim spoznanjem definirati najpristnejšo prekmursko prapodobo. Vanjo je zajeta

tista brezdanja ravnica, kje so edine vertikalne cerkveni zvoniki, drevoredi topolov in seveda človeške postave, pokrite s črnimi klobuki ali z debelimi rutami. Vsa ta minljiva in s kulturo prežeta znamenja, ki so kot svetilniki na oddaljenih otokih postavljena po ravnici, pričajo o tem, da je tukaj vse usodno razpeto med nebom in zemljo. V ravnici ali v neskončni ravnini je človek vedno na robu in hkrati v središču sveta, ki se zanj odpira na vse strani, edina gotovost je obzorje, kjer se zanj stikata brezdanost in končnost.

Umetnostni kritik Mitja Visočnik pa je v pisanje o prekmurskem krajinskem duhu vnesel celo pozneje večkrat citirane paradoksalno zveneče besede o »klavstrofobiji odprtega prostora«.

Z umetnostjo teh slikarjev se v naši umetnostni zavesti obujeni pojem prekmurstva nikakor ne izkazuje več kot predvsem nekaj folklornega ali obrobnega, marveč se je skozenj izrazilo osnovno eksistencialno občutenje pa-

nonskih ustvarjalcev, če že ne vselej to, pa vsaj njihovo temeljno melanholično razpoloženje, ki se kaže kot značilna vzporednica občutenju tipične prekmurske literature. V njej ob starejših predhodnikih poleg melanholično meditativnega Šarotarja danes izstopajo zlasti Feri Lainšček (odlomek iz njegove literature značilno spremlja monografsko besedilo o Vrečiču pa tudi še kakem drugem prekmurskem slikarju), žal nedavno umrli Milan Vincentič, ki je pisal o znova »obujenem« slikarju Vrečiču, in Vlado Žabot, ki je že zdavnaj sanjal, da bi v Razkrižju vzpostavil kiparsko likovno kolonijo, posvečeno slovanskim poganskim božanstvom, da ne govorim o »zaščitnem znaku« današnjega Prekmurja pesniku in glasbeniku Vladu Kreslinu. Pisatelj Evald Flisar, rojen v prekmurskih Gerlincih in že kot otrok »vztrajen raziskovalec velikega, skrivnostnega gozda, ki je obdajal domačo hišo« in se mu je potem razširil na ves svet, pa je zapisal, da je »melanholija, ki prežema sleherno celico« v njegovem telesu, morda »normalna reakcija na podobo sveta«, kakor se mu razkriva.

Individualno zelo izrazite in raznorodne prekmurske ustvarjalce, ki so se v času nastopajočega t. i. postmodernizma pojavili v znamenju t. i. osebnih poetik, povezujejo predvsem značilno občutenje tesnobe, samote in osamljenosti, temačnost ali celo črnina, melanholija, boleče zažrta v tkivo zemlje ali močvirnih zatočišč, v katerih ždijo nebogljena bitja, pa opustela pokopališča, hrepenenja in smrtna tišina. Skozi vse to se razkriva predvsem velika in močno specifična občutljivost, ki je v svoji prvinski ustvarjalni moči hkrati prekmurska in univerzalna. Vsaj v najboljših delih so te regionalne značilnosti vsekakor izražene docela avtentično, tako rekoč samoumevno, gotovo pa je tudi, da sta tesnobno vzdušje in mračen kolorit tovrstnih mojstrov izhodišče tudi za mlajše ustvarjalce, ki v njih dojemajo pravo, danes malone že kanonizirano in s tem že zanesljivo preverjeno sidrišče za svojo umetniško izpoved tudi docela zavestno in se tako s svojo temino in »zemeljsko« slikovitostjo včasih opirajo na eminentne domače vzornike. Zato je ob komentiranju umetniških del iz zbirke Factor banke že Tomaž Brejc (ki je vključil v svoj *Temni modernizem* tudi avtorja slike *Molk* Zdenka Huzjana) značilno opozoril, da »genius loci ni nezavedna, spontana dejavnost, temveč premišljena stilna in ikonografska praksa, likovni dialekt, ki regionalizem postavlja ob bok ali nad 'centralizem' ljubljanske šole«.

O vsem tem nam najprepričljiveje spregovarja umetnost Zdenka Huzjana, Nikolaja Beera, Marjana Gumilarja, pa od mlajših Sandija Červeka, Darka Birsca, Ignacija Medena, Mirka Rajnarja, Igorja Banfija, slikarja panonskih opečnih zidov Dubravka Baumgartnerja in še koga. Umetniki so osebno in po prijemih raznoliki, vsi od njih pa, ne glede na siceršnjo ustvarjalnost, po potrebi za naročnika ali za svojo dušo lahko kot mimogrede naslikajo tudi tipično prekmursko pokrajino, dojeto kot nizek horizont z visokim nebom

ali vertikalno nakazanim drevesom. Pri tem pa ne gre le za zunanjo imitacijo motiva, ampak se fiziognomija in duh te pokrajine in njenih bitij lahko naseli tudi v samo »blatno« praviloma pastozno likovno tkivo slike, v njena svetlobna razmerja in tudi v živi utrip same poteze, tako kot pri Nikolaju Beeru in Zdenku Huzjanu, ki je o tem več kot značilno tudi sam napisal: »Moja poteza spominja na gube obraza, na težke dlani, na dolge skrivnostne poti med pomurskimi polji, na črne drevesne skorje ob mrtvih rokavih reke, na črne avgustovske nevihte nad travniki.« In dodal še pomenljivejše besede o strahu in nemoči: »Vendar je vse to nekoč že bilo. Pojavi se strah, nemoč. Zato zaležem svojo nemoč v neko imaginarno gnezdo. Veje in listje prično odpadati in ostane le golo steblo, ki brez varnosti obstoji v praznem prostoru.« To gnezdo in ta prazen prostor umetnik vedno znova napolnjuje s svojimi strahovi, upanji in pričakovanji.

Slika 15: Zdenko Huzjan, *Ozemljitev I*, 1985, olje na platno
(foto Tomo Jeseničnik, last Galerije Murska Sobota).

Kot posebno specifičen se je najabstraktnější med temi ustvarjalci, Sandi Červek, z enakomerno reliefno strukturirano obdelavo zgoščene barvne materije docela potopil v polnost črnine, ki s svojim sijajem zamolklo prestreza in odbija kozmično svetlobo, in je s črnim kozmičnim oltarjem nekonvencionalno opremil celo (današnjo poročno) kapelo murskosoboškega gradu. Melanholični Marjan Gumilar je v svoji barvitosti sicer videti tudi vedrejši, a »je v njegovem delu čutiti podzavestne sledi prekmurskih horizontov in ravnin« (Brejc), v skladu s tem pa je slike tudi značilno naslavljal kot *Horizontalne premike*. Igor Banfi je pričel ustvarjalno pot s praspomini na biblijsko pradavnino, ki nas usmerja k meditaciji, in je svojo likovno osnovo odkril v primarnem tkivu prekmurskih njiv, ki jih spreminja v obredno učinkujoče, v prepereli belini izmite prte in planjave, sorodne lisasti površini zemlje. Od Huzjana in Beera za spoznanje starejši prezdodaj umrli Štefan Galič se je kot posebnež med njimi poglobil predvsem v lesorezno grafiko, zaradi katere ga vključujejo v rafinirano ljubljansko grafično šolo, a se v njegovih skrajno prefinjenih barvnih lesorezih skozi govorico drevesnih letnic prikazujejo sledi v Prekmurju ukoreninjene arhaične prazgodovine in fosilov Panonskega morja. V njih se

Slika 16: Sandi Červek, *Pod križem*, 1985, mešana tehnika, les
(foto Tomo Jeseničnik, last Galerije Murska Sobota).

Slika 17: *Marjan Gumilar, Metafizično brezno, 1998, olje na platno*
(foto Tomo Jeseničnik, last Galerije Murska Sobota).

ritmično uglašuje zvok zaobljenih gosli, značilnih tudi za tamkajšnje glasbene »bande«, ali se prebujajo duše v podobi očarljivih metuljev, ki krasijo prostore muzeja lendavskega gradu. Prekmursko eksponirane oči interpreta so na njegovem edinem le z obličjem zaznamovanem lesoreznem avtoportretu, predstavljenem na naslovnici slikarjeve monografije, ki sta jo pripravila Aleksander Bassin in Janez Balažic, uzrle celo značilen »dialog« z martjan-

skim avtoportretom Janeza Akvile. Sama Lendava pa postaja danes s svojo galerijo posebno, tudi iz širšega svetovnega prostora zajemajoče likovno središče.

Umetnost takih ustvarjalcev je osupila s svojo prvinsko močjo in je v slovenskem okolju pa tudi širši zavesti zaživela kot posebno odkritje, a je še posebej zaslužno porodila živ odmev tudi v kritiki in recepciji prekmurskih rojakov, ki so se ji občutljivo posvetili, tako kot med najmlajšimi Edita Filo v objavljeni diplomski nalogi, v kateri je povezala in razčlenila specifikke vseh teh ustvarjalcev. Z vidika vnaprej začrtanega pogleda na prekmurstvo, ki ga je zakoličilo »odkritje« slikarja Vrečiča, zavezujoče tako pisce kot slikarje, je Aleksander Bassin več kot značilno celo napisal, da sta Huzjan in Beer, ob tem ko sta krenila po samostojni poti, tudi »kot izrazito individualna ustvarjalca opravila duhovno prenovno Vrečičevega izročila«. Predvsem pa se je v razkrivanja in presojanje izrazne moči teh umetnikov po svojem predhodniku Francu Obalu najintenzivneje in močno subtilno usmeril sedanji vodja murskosoboške galerije Robert Inhof.

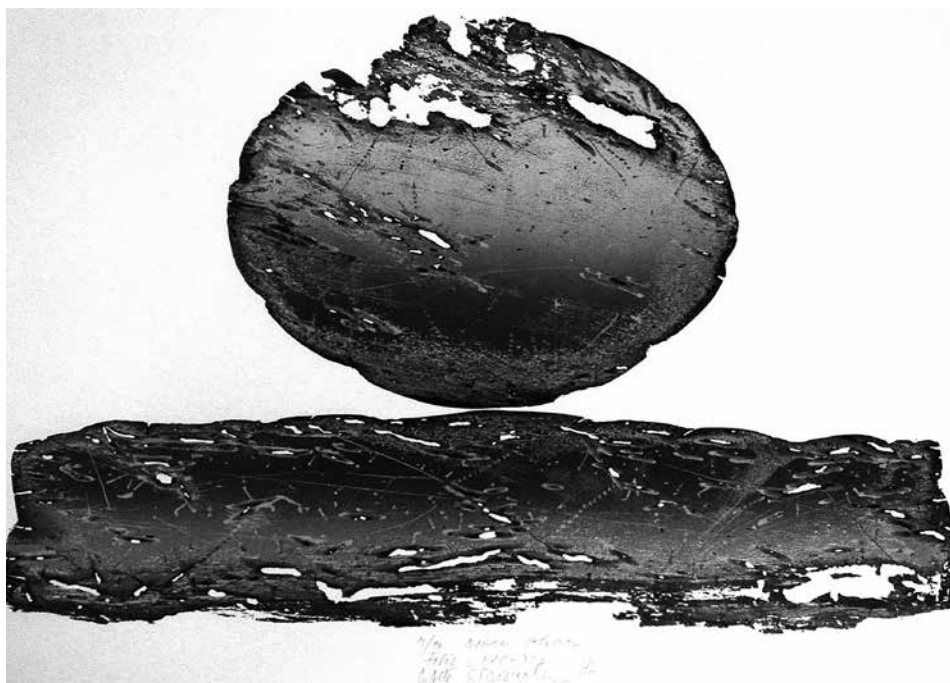

Slika 18: *Igor Banfi, Majhen kralj, 2011, olje na platno*
(foto Tomo Jeseničnik, last Galerije Murska Sobota).

Prekmurska ustvarjalnost ga je kot umetnostnega zgodovinarja in rojenega filozofa že v študentskih letih močno prevzela prav s svojo vsebinsko intenziteto, kakršno je moč začutiti predvsem z dojemljivostjo za duhovno naravo, kot se razkriva skozi pogosto zemeljsko ali močvirno migetajočo slikarsko snov, pa tudi na drugačne, ne le na razpoznavno motiviko vezane likovne načine, ki jim prisluškuje z občutljivim dojemanjem, a jih tudi lucidno miselno pojasnjuje. Še posebej pa se je poglobil v pojem *genius loci*, ki je v resnici težko razumsko razložljiv, a ga je toliko lažje občutiti in zato ostaja za nastajanje in pojasnjevanje sodobne prekmurske umetnosti očitno neizbežen. Seveda ga ni iskal v preprosto razvidni folklorni motiviki, ki jo v umetniškem pogledu ne edini od umetnostnih presojevalcev nenaklonjeno zavrača celo kot zavajajoče pozunanjeno, marveč ga razbira v mnogo globljih, eksistencialnih dimenzijah. »Genius populi« prekmurskih ustvarjalcev pa je najbrž v zavesti, da temeljijo začetki srednjeevropskega avtoportreta prav v Prekmurju Janeza Akvile, iskal tudi z vpogledom v njihove sicer mnogo poznejše avtoportrete, h katerim je tesnobne umetnike s svojo smrtno belino spodbujal tudi profesorski vzornik Gabrijel Stupica. Sama murskosoboška leta 1983 na novo sezidana galerija je spričo kvalitete tamkajšnjih slikarjev lahko odprla vrata tudi številnim osrednjim slovenskim ustvarjalcem od drugod, v tem pa je dopolnila in včasih celo prevzela vlogo mnogo preveč enostranskih osrednjih nacionalnih ustanov ter se predstavila na kulturnem zemljevidu Slovenije s skrajnega obrobja v zelo vidno kulturno središče, ki se že samo po sebi lahko opira na veliko ustvarjalno moč tamkajšnjih osrednjih sodobnih ustvarjalcev. Zato lahko Robert Inhof pripravlja v počastitev stoletnega jubileja združitve Prekmurcev z matičnim narodom razstavo z deli iz murskosoboške stalne galerijske zbirke z več kot značilnim naslovom *Osamljenosti. Izrazi tesnobe v »prekmurski« likovni umetnosti*.

Kot prototipa, če že ne osrednja »patriarha« ali protagonist te intenzivne prebuje prekmurskega slikarstva s svojo umetniško specifično zagotovo najbolj izstopata Zdenko Huzjan ter Nikolaj Beer. Huzjan se iz arhetipskih davnin in močvirij prikazuje kot »velika žival samote« z zarodkom podobnimi gnezdilci, samotnimi bitji, ki vdano čakajo v drhtečih »müriščih« na odrešitev, ali s krilatimi netopirsko žuželkastimi homunkuli in močvirskimi prakonji; v tako njegovo umetnost pa je zajeto tudi nežno občutenje svetosti ali celo svete groze pred posvečenostjo še tako ubogega človeškega ali živalskega bivanja.

Nikolaj Beer je s prvinsko močjo sunkovite, a mehko pastozne geste ustvarjalno prerodil živo rastoča ali z blatom poplavljen tkiva goriških njiv, v katerih migetanju zaslutimo celo privide saturnovskih pošasti in v podobah jedcev, ki imajo pri njem vselej simbolični pomen, tudi odziv na življenje sodobnih požeruhov v prekmurskih zdraviliških letoviščih. Predvsem

Slika 19: Štefan Galič, *Fosil kol-XXX*, 1995, barvni lesorez
(foto Tomo Jeseničnik, last Galerije Murska Sobota).

pa v njihovih delih, v močvirjih ter žitnih in koruznih njivah, med katerimi se prikazujejo pravcata mitična poganska bitja, na docela nov način oživlja duh pradavnine, ki spreminja prizorišča slik v pričevanja o pradavnih, tako rekoč še pračloveških časih, v kakršne je usmerjal svoja videnja tudi poznejših prekmurskih dni že pisatelj Miško Kranjec, ko je genezi tamkajšnjega arhaičnega pogansko-krščanskega človeka značilno posvetil doslej že ničkolikokrat navedene vidčevske besede:

Čas je bil povsod pradaven. Od nastanka sveta in nastanka človeka do teh dob se je ta človek sicer telesno razvil, duhovno pa je ostal skoraj tam, kjer je bil pred tisoč ali celo več tisoč leti. Ko se je preselil v to poljansko močvirje, so ga sicer prekrstili, v bistvu pa se tudi v veri ni nič spremenil. Tako so prabitja, ki so ga spremljala od najbolj prabitnih časov, nemoteno dalje živela z njim v tem močvirju ...

Nikolaja Beera je Lev Menaše v monografiji drzno ugledal kar kot luteranskega ustvarjalca in s tem v naši umetnostni zgodovini na novo odprl

vprašanje protestantizma v likovni ustvarjalnosti, menda prvič po obravnavi umetnosti iz 16. stoletja, v kateri se je kot zanesljivo znamenje protestantske veroizpovedi izkazovala samo motivika, ne pa tudi kakorkoli specifičen likovni način.

Slika 20: *Nikolaj Beer, Jedec (po kosilu), 2003, olje na platno*
(foto Tomo Jeseničnik, last Galerije Murska Sobota).

Protestantizem je v umetnostnozgodovinski zavesti o Prekmurju domač, ker so se številni od nekdanjih protestantov, ob koncu 16. stoletja izgnanih iz Kranjske in Štajerske, zatekli v gradove v Prekmurju, ki imajo tudi zato poseben kulturnozgodovinski status, in je v Prekmurju še do danes obdržal svoj osrednji slovenski domicil. Ko je v 19. stoletju po tej starodavni deželi še hodil Božidar Raič in protestante spraševal, čemu ne prestopijo v katoliško vero, so mu prav v duhu tamkajšnje arhaičnosti menda vsi zatrdili, da le zato, ker se ne želijo izneveriti izročilu svojih prednikov: roditeljev, dedov in pradedov, torej zaradi zvestobe do tradicije. Zapisal pa je še, da tudi odlične in nežne gospodične, hčere protestantskega pastorja, na katere je naletel, obiskovalca ne ogovorijo v nemščini, marveč se sliši iz njihovih ust domača materna beseda »v nekem vilinskem lepoglasji«. Zaradi jezika imenuje to krajino najklasičnejšo slovensko zemljo in pravi, da se celo v napisih na pokopališčih kaže več pesniške žile kot drugod.

V slikarstvu se je trepetavi onstranski svetlobi zlasti židovskih pokopališč posvečal Nikolaj Beer, medtem ko se je Huzjan v svojem subtilnem dojemanju prepustil tudi pisanju poezije, v kateri prav tako kot v slikarstvu »tišinsto« upešnjuje samoto in tesnobo; v poznejših slikah pa je svoje mitične figure ob spominu na starodavno tipične prekmurske kmete v že premajhnih »zakmašnih« oblekah in ženice v debelih rutah v njihovi vsestranski arhaičnosti celo na novo konkretiziral, a jih je hkrati pogosto oživil celo kot strašljiva bitja s smrtnimi lobanjami na ramenih, živo utripajoča le v smrtnem zavetju. Zaradi smrtne pritenosti, ki se v žvepleno močvirni tišini pretaka in izpareva v neomajno življenjsko navzočnost, je bila v prikazih geneze pogosto mračnega Huzjanovega slikarstva z njegovimi otrplimi, razkrajajočim se mumijam sorodnimi bitji vsaj kot kurioziteti pritegnjena celo starodavna mumija kapitana Mihaela Hadika, dvignjena v kapelo sv. Trojice v bližini Lendave iz zemeljskega groba, v katerem ni mogla strohneti. Umetnika je s svojo strašljivostjo vznemirjala že v otroštvu in jo imajo zaradi njega očitno v zavesti tudi umetnostni zgodovinarji, tako kot avtorja slikarjevih monografij Nadja Zgonik in Robert Inhof. Že pred tem pa s svojim pričevanjem izstopa Marijan Zadnikar, ki ga je nekoč v kapelo k mumiji zvelkel župnik med nevihto, od tam pa sta se spustila še v grobnico, kjer se je vanju prav od blizu »zarežala vsa beda človeškega pehanja po tem norem svetu«. Ko mi je isto mumijo hotel pokazati sicer navzven vedrejši, a prav tako v prerajanje minljivosti zazrti slikar Beer, je bila kapela zaprta; a se je umetnik pred zaklenjenimi vrati zahvalil Bogu, češ da je tako »stokrat bolje, kot da bi rinila med mrtve«.

Nikolaj Beer ponekod izstopa z vrisanimi, biblijsko obarvanimi besedami na svojih slikah – impulz za to je dobil prav ob napisih, ki jih je sprva slikal na pokopališke mrtvaške kočije –, kar samo po sebi ni omejeno na protestantizem, sicer pa je naslikal tudi svetlobno vzdušje v notranjščini evangeličanske cerkve; za protestantsko cerkev v Radencih je zasnoval fresko Dobrega pastirja

ali opremil tamkajšnje evangeličanske koledarje. Bil je tudi eden ob obeh pobudnikov in umetniški vodja likovne kolonije, imenovane po Primožu Trubarju, ki ga je tudi občuteno naslikal; a je po vrsti Kristusov ustvaril tudi značilen v rjavosive zemeljske barve pretopljen križev pot, namenjen za opuščeno katoliško cerkev. Na hrbet »votivne« slike Kristusa, ki mi jo je nekoč namenil, pa je modro napisal: »Nekje se začne, pa nekje se konča!«

Vendar njegova umetnost, enako kot Huzjanova, v svojem dotiku življenja in smrti skupaj s samim umetnikom živi docela zunaj vsakršnih konfesij le kot docela primarno prvinska in osebno eksistencialna: skoznjo govorijo samota borovcev, šepet in nemir njiv, pogrezanje v trepet zemlje in kot zemeljski privid arhaičnega življenja, kot živo razkrajajoči se prostor krajevnega in osebnega spomina, zasajenega v gorički *genius loci*, razblinjajoči se davninski kraj, imenovan Kūkeč, kamor se slikar v duhu nenehno vrača.

Med najvidnejšimi slovenskimi sodobnimi kiparji izvira iz bližnje, sicer še prleške Negove blizu Radgone (ki je nekdanje upravno sodila pod Mursko Soboto) tudi duhoviti Mirko Bratuša, od leta 2019 član SAZU, ki povezuje arhaičnost z modernimi likovnimi prijemi in je v Radgoni ustvaril tudi spomenik Janezu Akvili, povzet po slikarjevem avtoportretu iz Martjancev, ter izoblikoval spomeniški spomin na prisilni pristanek balona leta 1934 v Ženavljah na Goričkem, izoblikovan kot s krogi predrta balonska krogla, ki odpira pogledu tudi notranjost. V počastitev 100-letnice združitve Prekmurja z matično domovino je z vizijskimi reliefnimi portreti treh mož, zaslužnih za ohranitev prekmurskega slovenstva, Matija Slaviča, Jožefa Klekla starejšega in Ivana Jeriča, likovno osmisli arhitektonsko spominsko obeležje, ki s svojim kovinskim stebriščem ob beltinski cerkvi učinkuje kot posvečen, z izparevanjem meglic prepojen sveti gozd, pravkar pa za Mursko Soboto izdeluje inventiven kip, posvečen Rastoči knjigi.

V Murski Soboti je doma realistično precizna in historistično obarvana, sprva v starodavno motiviko kreposti in pregreh zagledana kiparka Irena Brunec - Tébi. Prekmurskim slikarjem in redkejšim kiparjem se pridružujejo še povojni avtorji umetniško zasnovanih fotografij, med nekoliko mlajšimi vrstniki pionirskih prekmurskih slikarjev posebno priznani Jože Kološa s cikli *Podobe iz Prekmurja*, *Sobota moje mladosti* in *Moj dragi kraj domači*, kot najmlajša od njih pa prekmurskim motivom svojega starega očeta pisatelja Miška Kranjca sledi Mankica Kranjec. V lirične in svetlobno dramatisirane temačne fotografske posnetke je prelil lastno pesniško občutljivost tudi pisatelj Dušan Šarotar in z njimi kar sam likovno pospremil svojo knjigo, ki panonsko Prekmurje značilno označuje že z naslovom *Ne morje ne zemlja*.⁸ V njej Šarotar

⁸ Kot *Panonsko morje* je svoj roman o teh krajih naslovil Branko Šömen.

Slika 21: Mirko Bratuša, spomenik slikarju Janezu Akvili v Radgoni, 2011, bron.

vso prekmursko geološko atmosfersko in duhovno tradicijo na novo preraja z besedami, v katerih neomajno veruje v panonsko dušo. Prekmursko bistvo pa, prav podobno kot likovni umetniki, dojema v nedoumljivi stepski melanholiji, »ki je hkrati tiha, vase zaprta, brezdanja in tudi razigrana, široka ter odprta kot duša«. In take oznake, po katerih iz svoje občutljivosti, privrženosti ali stiske najbolj vznemirjeno kliče prav prekmurska duševnost, njena globina, depresivnost in zamaknjenost, bi tudi ob pogledu na naštete in še druge slikarje lahko nizali in razširjali še v nedogled.

Slovensko Prekmurje se je s svojo likovno umetnostjo do danes vključilo v slovensko in evropsko ustvarjalnost kot nepogrešljiv, po osnovnem občutenju starodaven in s svojim otožno mračnim ter mističnim dojetjem sveta še vedno močno poseben in zato še posebej dragocen del Slovenije, s svojimi starimi in novjšimi umetninami izstopajoč kot »verna podoba naše prarodnosti« in »prvobitne duhovnosti«. Tako ga je že ob pogledu na prvinskost ljudskih plesov na obeh straneh Mure dojel France Marolt, ki je ob tem nadvse slikovito, s prav slikarskimi očmi, označil tudi obmursko pokrajino, kot jo je

doživel v zornih meglicah, žarkem očesu sonca in spočitem miru, ki »boža dolge préloge, kjer samevajo ogromne lipe«. »Iz spanja se bude vitki jagnjedi ob potih, ki se gube v sinjo daljo. Prsteno dehti pisano polje. Sveže zorane njive so razgalile svoje rjave grude repnemu semenu. Prsteni deh se spaja z vonjem koruznega lasja, bučnega cvetja, poljskega slaka in pšeničnih rázstav«. Iz takega orisa sijejo prizori, kakršne so med obema vojnama upodabljali tudi že tedanji prvi znani slovenski prekmurski ustvarjalci in kakršne je vase vsrkal in vse bolj globinsko preoblikoval in osebno sublimiral tudi ponotranjeni pogled številnih poznejših slikarjev. Nad tako pokrajino pa se še danes brezčasno dviga Plečnikova bogojinska cerkev, ki jo je Fran Sušnik napovedal z besedami, da bo tamkajšnja nova cerkev vse kaj drugega kot stara, v kateri sam ni dojel toplih čustev, in da bo arhitekt Plečnik župniku Baši postavil slovensko svetišče. Ob arhitektovem delu v Martjancih pa je vzkliknil: »In Plečnik povsod!« in se retorično povprašal: »Kdo se bo proslavil: ali vasica s Plečnikom ali Plečnik s svojimi prekmurskimi cerkvami in oltarji?«

V tako kultiviranem starodavnem Prekmurju dojemamo znanik naše najbolj severovzhodne slovenske identitete, prepojene z zavestno ali nezavedno, vsekakor pa neomajno zvestobo tej Slovincem v zgodovini dolgo preveč odmaknjeni zemlji, ki jo prekmurski umetniki vseh njenih geografskih in svojih likovnih področij nosijo v srcu in jo s svojo ustvarjalnostjo oznanjajo vse življenje, ne glede na to, kam jih je življenje pozneje zaneslo in kje danes fizično živijo.

V podobi in izročilu Prekmurja smo po njegovi združitvi s preostalo Slovenijo tudi po njihovi zaslugi odkrili prav tisto, kar je manjkalo k dopolnitvi naše pregovorne pestrosti, ki naj bi segala od prevotljenega podzemlja do alpskega zagona k višinam nedosežnih nebes, in kar smo poprej lahko predvsem slutili: melanholični zvok praravnine in pradavnine, kakršen je pri marsikom od Slovencev sprva vzbujal predvsem radovednost, ki jo je potešil z osuplostjo ali vznesenim navdušenjem nad dotlej še neznanim.

Mislim celo, da se tovrstni naklonjeni odnos slovenskih Neprekmurcev do Prekmurja od časa njegove združitve s preostalimi Slovenci, ko se je prekmurski življenjski in ustvarjalni utrip na novo vključil v krvni obtok slovenstva, do danes v osnovi ni spremenil, le ustalil se je in postal že samoumeven. Tišinski zven Prekmurja je doslej postal tudi naše za vse Slovence nepogrešljivo in otožno zatišje, če ne celo najtišja hrepenenjska ljubezen, ki jo občutimo do starodavnega, a v slovenski družini najmlajšega otroka, ki bi bil zato potreben še posebne nege.

Zato je najprimerneje, da ob stoletnici združitve Prekmurja in preostale, zanj matične Slovenije o pomenu tega usodnega zgodovinskega dejanja po vsem prikazanem za konec prepričano ponovim kar za slovenskim umetno-

stnim očakom Francetom Steletom, ki je za Slovence prelomni dogodek pred stotimi leti doživel v živo in ga v značilni prisposodbi takole »antropomorfno« konstatiral: »Skozi dotlej podvezane žile je zaplala močna struja krvi na vse strani do skrajnih mej našega narodnega telesa, do koder je tipala poprej samo bleda, pogosto le plaha slutnja. Ta spontana izpopolnitev krvnega obtoka nam je čez noč vključila v organizem tudi Prekmurje.« S tem pa je kmalu na novo obudila tudi ustvarjalno življenje slovenskih prekmurskih ustvarjalcev, razvidno v umetnosti, ki jo, kot je napisal že Steletov učenec Emilijan Cevc, že samo po sebi lahko dojemamo kot »krvni obtok življenja«. Tako umetnost še posebej pristno občutimo v dosežkih tistih najbolj občutljivih in nadarjenih med prekmurskimi umetniki, ki jim je pogled globoko vase in razgled v širjave brezbrežnega sveta do danes omogočil najbolj avtentičen ustvarjalni razmah. Ta je v likovnih možnostih neomejen in univerzalen, a je lahko v temeljnem spoju z melanholično ravninsko človeško dušo tako prepoznavno prepričljiv, da ostaja ob vsej odprtosti v prostranstva kozmičnih višin, duševnih globin in zemeljskih daljav še vedno nespregledljivo panonsko obarvan in prekmursko poseben, s tem pa nepogrešljivo slovenski.

LITERATURA

- Arhitekt Jože Plečnik v Prekmurju.* (Posvetovanje Slovenskega umetnostnozgodovinskega društva. 25. in 26. septembra 1997. Moravske Toplice.) Ljubljana: Knjižnica Slovenskega umetnostnozgodovinskega društva, 1998.
- Balažič, Janez, *Alojz Eberl. 1822–1887.* Murska Sobota: Pokrajinski muzej, 1994.
- Balažič, Janez, *Pomurje. Umetnostnozgodovinski oris.* Murska Sobota: Pokrajinski muzej, 2009.
- Balažič, Janez, *Pomurje: umetnostnozgodovinski oris.* Zbirka Podobe Panonije. Murska Sobota: Franc-Franc, 2011.
- Balažič, Janez in Metka Fujs (ur.), *Prekmurje na obrobju ali v stičišču evropskih komunikacij.* Zbornik referatov z znanstvene konference ob 80. obletnici priključitve Prekmurja k Sloveniji. Murska Sobota: Pokrajinski muzej Murska Sobota, 1999.
- Balažič, Janez (ur.), *Umetnine Prekmurja. Od romanike do modernizma.* Murska Sobota: Pokrajinski muzej, 2009.
- Bassin, Aleksander, *Štefan Galič 1944–1997.* Murska Sobota, Ljubljana: Pomurska založba, Mestna galerija, 1999.
- Bassin, Aleksander in Franc Obal, *Štefan Hauko.* Murska Sobota: Pomurska založba, 2004.
- Cevc, Emilijan, *Slovenska umetnost.* Ljubljana: Prešernova družba, 1966.
- Filo, Edita, *Melanholična izraznost v slikarstvu Nikolaja Beera, Zdenka Huzjana, Igorja Banfija in Dubravka Baumgartnerja.* Forum 2013, št. 21, 22, str. 17–102.
- Gabršek Prosenec, Meta, *Ludvik Vrečič. 1900–1945.* Katalog del Janez Balažič. Murska Sobota: Pomurska založba, 2000.
- Höfler, Janez in Janez Balažič, *Johannes Aquila.* Murska Sobota: Pomurska založba, 1992.
- Höfler, Janez, *Srednjeveške freske v Sloveniji; IV. knjiga: Vzhodna Slovenija.* Ljubljana: Družina, 2004.
- Inhof, Robert, *Avtoportret v likovnih delih umetnikov Pomurja.* Murska Sobota: Društvo likovnih umetnikov Prekmurja in Prlekije, 1999.
- Inhof, Robert, *Prekmursko slikarstvo 20. stoletja.* Pokrajinski muzej Murska Sobota. Katalog stalne razstave. Murska Sobota: Pokrajinski muzej, 1997.
- Inhof, Robert, *Zdenko Huzjan.* Murska Sobota: Galerija Murska Sobota, 2000.
- Krečič, Peter, *Bogojina: Plečnikova cerkev Gospodovega vnebovhoda.* Zbirka Monumenta Pannonica. Murska Sobota: Pomurska založba, 1997.
- Kučan, Ana, *Krajina kot nacionalni simbol.* Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1998.
- Menaše, Lev, *Nikolaj Beer.* Zbirka Arkade. Ljubljana: EWO, 1993.
- Mušinović, Nina, *Iz pokrajine na prepihu. Razgovor z dr. Janezom Balažičem.* *Umetnostna kronika*, št. 24 (2009), str. 53–61.

- Novak, Vilko (ur.), *Slovenska krajina. Zbornik ob petnajstletnici osvobojenja*. Beltinci: Konzorcij, 1935.
- Obal, Franc, *Arhitektura historicizma in secesije v Prekmurju*. Zbirka Monumenta Pannonica. Murska Sobota: Pomurska založba, 2002.
- Obal, Franc, *Panonska motivika v likovnih delih Ludvika Vrečiča, Karla Jakoba, Lajčija Pandurja in Franca Küharja*. Murska Sobota: KC Miško Kranjec, DE Galerija, 1987.
- Obal, Franc, Vlado Sagadin, Karel Sukič, *Pomurski slikarji, kiparji in umetniški fotografi*. Murska Sobota: Kulturni center, 1980.
- Radocsay, Dénes, *Wandgemälde im mittelalterlichen Ungarn*. Budimpešta: Corvina verlag, 1977.
- Sagadin, Vlado, *Karel Jakob*. Murska Sobota: Razstavni paviljon arh. Franca Novaka, 1978.
- Stele, France, *Umetniško Prekmurje. Dom in svet*, let. 39, št. 7 (1926), str. 244–247.
- Stopar, Ivan, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Druga knjiga: Med Prekmurjem in porečjem Dravinje*. Ljubljana: založba Park, ZIFF, 1991.
- Šarotar, Dušan, *Ne morje ne zemlja. Opisi in pripisi*. Novo mesto: Goga, 2012.
- Šijanec, Fran, *Sodobna slovenska likovna umetnost*. Maribor: Obzorja, 1961.
- Visočnik, Mitja, *DHLM – deset let pozneje (rekonstrukcija slikarske skupine)*. Maribor: Umetnostna galerija, 1985.
- Visočnik, Mitja, *Franc Mesarič*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1999.
- Zadnikar, Marijan, *Martjanci. Cerkev sv. Martina 1392–1992*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1992.
- Zadnikar, Marijan, *Umetnost v Pomurju*. Murska Sobota, 1960.
- Zadnikar, Marijan, *Z mojih poti*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1991.
- Zadnikar, Marijan in Janez Balažic, *Turnišče. Zgodovinska in umetnostna podoba farne cerkve*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1994.
- Zadravec, Franc (ur.), *Panonski zbornik*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1966.
- Zgonik, Nadja, *Zdenko Huzjan*. Murska Sobota: Pomurska založba, 2001.
- Zupančič, Bogo, *Plečnikovi študenti in drugi jugoslovanski arhitekti v Le Corbusierovem ateljeju*. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje, KUD Polis, 2017.

SUMMARY

Milček Komelj

DISCOVERING PREKMURJE IN SLOVENIAN FINE ARTS AND ART HISTORY

The article provides information on Slovenian reception of fine arts in Prekmurje after its unification with the rest of the Slovenian territory, when Prekmurje entered into Slovenian consciousness. The author Miško Kranjec put it most distinctly there in the interwar period, as well as a handful of local artists that drew from the Prekmurje motifs (the painters Ludvik Vrečič, Lajči Pandur, Karol Jakob, and the sculptor Feri Kühar) and were initially associated with the Hungarian academy of fine arts, but began to establish contacts with the new cultural centre. Symbolically speaking, Plečnik's church in Bogojina signified the most prominent "Slovenization" of Prekmurje; taking into account regional characteristic features, the church is marked by artistic originality. With its medieval architecture and Gothic frescoes Prekmurje was discovered by Slovenian art history, which paid attention to all genres of Prekmurje's later art as well.

After World War II, in the 1970s, artist of the DHLM group (Danč, Hauko, Logar, Mesarič) were the first to come close to more modern creativity; they joined the broader Slovenian creative full swing, and activities in galleries flourished as well. Art history began to explore medieval tradition anew, particularly paintings produced by Johannes Aquila, and other fields as well. In the 1980s, particularities from which we can gather the Prekmurje genius loci revealed themselves to a generation of artists marked by an air of darkness, melancholy and archetype, the most prominent of whom were Zdenko Huzjan and Nikolaj Beer. However, by way of existential universality and creative convincingness these artists transcended folklorist interestingness and entered the forefront of contemporary Slovenian creativity. In search of their predecessors a specific, almost legendary status was granted to Ludvik Vrečič, whose work expresses typical Pannonian existential perception of this melancholic area.

The paper demonstrates the full swing of Prekmurje's fine arts its recognition in art history through the eyes of respective art historians and experts on fine arts. In doing so, it illustrates the establishment of Prekmurje's cultural image, a region whose fine arts are an indispensable element of Slovenian cultural treasure trove and awareness.

SEZNAM OSEBNIH IMEN

(sestavil Peter Mikša)

Seznam osebnih imen je namenjen osnovni orientaciji in ni popoln.

A

Ábrahám, Albert 331, 332
Achleitner, Friedrich 656
Adam, Luthar 231, 237
Ágoston, Péter 213, 214
Agustič, Imre 600, 605, 606, 607, 612,
615, 618, 620, 623, 630, 631, 632
Akvila, Janez 662, 663, 664, 665, 666,
667, 680, 681, 685
Ambruš, Marija 633
Andrássy, Gyula 217
Antić, Robert 115
Apponyi, Albert 173, 174, 176, 218, 219,
571
Asquith, Herbert Henry 15
Atatürk, Mustafa Kemal 24

B

Baerlein, Henry 154, 156
Babits, Kálmán 118
Bakoš, Janoš 576, 578
Bakoš, Mihael 602, 605, 609, 610, 611,
612, 613, 619
Balažic, Janez 645, 662, 663, 667, 668,
679
Balažic, Matija 627
Baldwin, Stanley 17
Balfour, Arthur 151, 152, 162, 163, 175
Balkányi, Elek 311
Bánffy, Miklós 319, 430, 512

Banfi, Igor 676, 678
Barbarič, Štefan 618, 675
Barla, Mihael 597, 598, 599, 600, 601,
604, 605, 607, 610, 611, 612, 613
Bassin, Aleksander 679, 680
Baša, Ivan 57, 233, 234, 456, 653, 687
Baša, Jožef Miroslav 611, 623, 625, 626
Bauer, Otto 215
Baumgartner, Dubravko 676
Beck, Jozef 166
Bednjak, Vinko 118
Beer, Louis George 136
Beer, Nikolaj 675, 676, 677, 680, 681,
682, 684
Begić, Mirsad 670
Behrens, Peter Corbusier 656
Bejek, Štefana 68
Beneš, Edvard 156, 164, 167, 168, 169,
576, 577
Benko, Josip 357, 471, 484
Benko, Štefan 49
Berbuč, Bogomil 70, 310
Berthelot, Henri Mathias 105
Bertrand, Russell 28
Bethlen, István 219
Bethlen, Stepen 176
Birsá, Darko 676
Bizovičar, Milan 670
Blau, Henrik 311

Bobek, Antal 316, 325
Boffa, Giuseppe 27
Bogyay, Tamás 662
Böhm, Vilmos 213, 215
Bohr, Niels 29
Böle, András 232
Borah, William E. 177
Borovnjak, Jožef 55
Bosnyák, Géza 106, 108
Bowman, Isaiah 211
Brecelj, Marijan 518
Brejc, Janko 135
Brejc, Tomaž 675, 676, 678
Brumen, Borut 383, 385, 471
Brunec - Tébi, Irena 685
Buček, Karel 511, 512, 513

C

Caf, Oroslav 494
Camplin, Ivan 627
Cankar, Ivan 501, 577, 628, 629, 632
Cevc, Emilijan 660, 666, 667, 688
Chadwick, James 29
Cholnoky, Jenő 317
Cipot, Jurij 599
Clark, Christopher 18
Clark, George 218, 298
Clemenceau, Georges 22, 92, 130, 145,
146, 149, 152, 154, 161, 162, 170, 172,
174, 197, 210, 296, 306
Coolidge, Archibald Cary 135, 137, 161,
164, 183
Cree, David 70, 178, 201, 316, 317, 324,
325, 329, 332, 333, 334, 336, 337, 338,
342, 343
Csáky, Imre 316, 317, 319, 323
Csáky, István 433, 436
Csaplovics, János 263
Curk, Jože 645

Cvetič, Janez 476, 480
Cvijić, Jovan 12, 91

Č

Čabai, Andraš 456
Čačinovič, Rudi 470
Čanić, Matija 113
Čaplovič, Jan 595, 596, 604
Červek, Sandi 667, 676, 678
Čolak-Antić, Vojin 71, 316, 323, 324,
325, 328, 329, 333, 335, 336, 337, 338,
339, 340, 342

D

D'Azeglio, Massimo 380
Danč, Ladislav 673, 674
Darvaš, Aladar 230, 237
Day, Charles 148, 149, 150, 152
Day, Clive 136
Desericij, Joseph Innocent 543
Diener-Dénes, József 212
Dimović, Ivan 119
Dimović, Josip 118
Dolinar, Darko 600
Dončec, Akoš Anton 160, 574
Dravec, Josip 617
Drinković Mate 109, 111, 112
Dulles, Allen W. 171

E

Eberl, Alojz 668
Eigner, Marija 411
Ekker, József 249
Erenburg, Ilja 26
Erjavec, Fran 632
Erjavec, Miško 331

F

Farkaš, Andrej 651

Fekonja, Andrej 602, 604
Fényes, Elek 263, 264, 266, 270, 285, 291
Ferenc, Mitja 514
Ferenc, Tone 511, 514
Ferjan, Milan 500
Ferlenga, Alberto 656
Ferstel, Max von 668
Ferstl, Johann Heinrich von 668
Fichtmüller, Frido Kovač 627
Ficko, Karel 80
Finžgar, Fran S. 632
Fleming, Alexander 29
Flisar, Evald 676
Flisar, Janoš 623, 627
Foch, Ferdinand 162, 168, 217
Franchet d'Espérey, Louis Félix Marie
 François 89, 107, 117, 144, 145, 168
Ftičar, Jožef 618
Fujs, Metka 10, 477
Füleki, József 249
Fuss, Nándor 309

G

Gáborfi, Péter 309
Gabršek Prosenč, Meta 649
Gál, József 320
Galič, Štefan 671, 678
Garbai, Sándor 247, 253
Gaspari, Maksim 646
Gaston, Reverdy 154, 155
Gazzota, Avguštin 536
Geci, Kapistran 116
George, David Lloyd 22, 128, 160, 172,
 175, 184, 210
Georgijević Marko 113, 114, 307
Glaser, Karel 603, 604, 605, 607
Globočnik, Anton 495, 615
Glogovac, Gojkomir 113
Glogovec, Franjo 112, 113

Godina, Ferdo 627, 632, 646
Godina, Josip 159
Godina, Jožef 118, 119, 140, 143, 144,
 145, 146, 154, 235
Golec, Januš 80
Goll, Žiga 601
Gömbös, Gyula 218, 432
Göncz, László 256, 421
Gönczi, Ferenc 270, 271
Gostiša, Lojze 653
Grafenauer, Ivan 606, 608, 610
Gregorović, Mate 301
Grey, Edward 15
Grivicic, Gyula 325
Grothe, Hugo 508
Gspan, Alfonz 610
Gumilar, Franc 472
Gumilar, Marjan 676, 678
Györy, Dragutin 114

H

Hadik, Mihael 684, 685
Hadrovics, Elek 311
Farkas, Kálmán 311
Halász, Lajos 248
Hamburger, Jenő 17
Hari, Leopold 237
Hari, Metka 657
Harmsworth, Harold 175
Hartner, Ferdinand 417, 500, 501
Hartner, Geza 471
Hauko, Štefan 668, 673, 674
Havel, Ede 311
Hegedüs, Sándor 311
Henneberg, Ivo 114, 115
Henrys, Paul-Prosper 145
Hieng, Andrej 650
Hobsbawm, Eric 18, 25
Höfler, Janez 663, 665, 666

- Horthy, Miklós 176, 218, 423, 437, 439,
512, 513
- Horvat, Andrej 405
- Horvat, Bela 391
- Horvat, Franjo 627
- Horvát, Jenő 176
- Horvat, Lovrenc 330
- Horvat, Pavel 68
- Horvat, Vera 671
- Horváth, Géza 330
- Horváth, István 311
- Horváth, János 320
- Horváth, József 320
- Horváth, Lawrence 177
- Horváth, Pál 317, 319
- Horváth, Péter ml. 320
- Horvat - Jaki, Jože 674
- House, Edward 13, 132
- Hoyer, Sonja Ana 653
- Hozjan, Andrej 257, 573
- Hunyadi, Kálmán 311
- Hunyady, Géza 311
- Huzjan, Zdenko 671, 676, 677, 680, 681,
684
- I**
- Ilešič, Svetozar 540, 644
- Inhof, Robert 672, 680, 684
- Isoó, Viktor 109
- Isser, Đuro 113
- Ivanocy, Franc 55, 57, 66, 141, 232, 233,
456, 578, 602, 623, 673
- J**
- Jakac, Božidar 648, 674
- Jakob, Karel 650, 652, 671
- Jakopič, Rihard 648
- Jama, Matija 646
- Janež, Stanko 609
- Janežič, Anton 596
- Jászi, Oszkar 164, 217
- Jefferson, Thomas 183
- Jemc, Andrej 651
- Jerič, Ivan 138, 140, 141, 142, 143, 144,
153, 154, 159, 165, 230, 235, 239,
284, 299, 300, 566, 571, 577, 579,
580, 685
- Jesenšek, Marko 566, 619
- Johnson, Douglas W. 7, 129, 136, 137,
147, 148, 149, 151, 152, 157, 158, 159,
160, 161, 162, 163, 182, 184, 185, 256,
567, 568, 569, 570, 583
- Junkuncz, Aleksander 47
- Jurčič, Josip 632
- Jurišič, Erminij 77, 104, 115, 117, 118,
142, 145, 146, 578
- K**
- Kamperle, Štefan 601
- Kánya, Kálmán 432
- Karađorđević, Aleksander 89
- Kardoš, Aleksander 627, 630
- Kardoš, Ali 633
- Kardoš, Janoš 58, 549, 553, 600, 605,
610, 611, 619, 620, 631
- Kardoš, Marika 633
- Karner, Gusztáv 301
- Károly, Búcsek 511
- Károly, Mihail 163
- Károly, Siftár 81
- Károlyi, Gyula 208
- Károlyi, Mihály 107, 164, 165, 168, 169,
170, 210, 211, 217, 218, 247, 249, 253,
430
- Kastanier 397
- Katus, László 285
- Kavčič, Maks 671
- Kazinczy, Ferencz 612

Kecskeméthy, Albert 310
 Kelemen, István 109
 Kellner-Hostinský, Peter 596
 Kerčmar, Mihael 229, 552
 Kerman, Branko 573
 Kerner, Robert 136, 171
 Keržič, Stane 670
 Keynes, John M. 175, 180
 Kidrič, Franc 609, 614, 615
 King, Leroy 14
 Kinmochi, Saionji 197
 Kipling, Rudyard 18
 Király, Ferenc 671
 Király, József 417
 Kleinmayr, Julij 600
 Klekl, Jožef ml. 230, 233, 332, 456, 623
 Klekl, Jožef st. 233, 303, 330, 456, 496,
 578, 579, 582, 623, 632, 685
 Klemenčič, Vladimir 474
 Kobe, Boris 653
 Kobše, Ivan 77
 Kodrič, Zdenko 650
 Kokolj, Miroslav 331, 391, 594
 Kolar, Peter 57
 Kolbenschlag, Béla 298, 312
 Kolenc, Franc 627
 Koletnik, Mihaela 566
 Kološa, Jože 685
 Kološvari, Berta 627
 Komelj, Ivan 663, 666
 Komelj, Milček 9, 643
 Kontler, Julij 627
 Kontler, Laslo 169
 Kontler, László 272
 Kopitar, Jernej 55, 531, 535, 594
 Korošec, Anton 57, 165, 501
 Kos, Milko 525
 Kossuth, Lajos 130
 Košič, Jožef 263, 543, 544, 545, 546, 547,
 550, 580, 595, 596, 599, 604, 605, 609,
 610, 612, 615, 618, 620, 623, 624, 625
 Kovács, Andor 302
 Kovács, Attila 10
 Kovač, Štefan 229, 230, 670
 Kovačič, Fran 7, 57, 539, 566, 569, 570,
 577, 578, 600, 606
 Kovačič, Franc 55, 139, 140, 162, 183,
 257
 Kováts, István 81
 Kozak, Juš 383, 385, 410, 414, 646
 Kozar, Lojze 452, 670
 Kozar, Marija 581, 582
 Kozar Mukič, Marija 231, 450
 Kozina, Jani 477
 Kozler, Peter 266, 270, 285, 291, 494,
 495, 542, 550, 596
 Kozma, Gabor 580, 582
 Krajačević, Nikola 548
 Kralj, France 652
 Krampács, Joseph 177
 Krampač, Ivan 330, 627
 Kranjec Pajlin, Nace 633
 Kranjec, Mankica 685
 Kranjec, Miško 143, 501, 619, 627, 632,
 646, 647, 651, 652, 674, 682, 685, 586
 Krečič, Peter 653, 655
 Kregar, Stane 670
 Krek, Janez Evangelist 494
 Kreslin, Vlado 676
 Krizman, Hinko 112
 Kučan, Ana 646
 Kučan, Milan 10
 Kun, Béla 93, 170, 172, 173, 210, 211,
 212, 213, 215, 247, 249, 250, 253
 Kunfi, Zsigmond 213
 Kuzmič, Franc 573, 617
 Kuzmič, Mihael 619
 Kuzmič, Nikolaj 596

Kühar, Alojzij 68
Kühar, Feri 652
Kühar, Mihael 138, 235, 577, 579, 580
Kühar, Stevan 417
Kühar, Štefan 233, 234, 551, 617, 623,
656
Küzmič, Mikloš 233, 536, 547, 580, 595,
597, 599, 601, 603, 604, 606, 607, 609,
610, 612, 613, 619
Küzmič, Števan 55, 229, 535, 542, 544,
545, 576, 580, 594, 595, 597, 598, 599,
600, 601, 603, 604, 605, 607, 608, 609,
610, 611, 612, 613, 614, 619
Kvaternik, Slavko 111, 112, 116, 439
Kveder, Zofka 632

L

Lainšček, Feri 676
Lansing, Robert 127, 132, 133, 160, 169,
171
László, Béla 109
Lederer, Ivo John 163
Leeper, Reginald 163
Legiša, Lino 610, 611, 615
Lelerd, Avgust 315
Lenarics, Viktor 311
Lenaršič, Mirko 623
Linden, Bela 105
Lipovšek, Gašper 70, 85, 331, 339, 412
Lipovšek, Gordana Šövegeš 9
Lipušek, Uroš 256, 568, 570
Liška, Janko 659
Logar, Lojze 673, 674
Lombard, Peter 668
Long, Edward 18
Ludendorff, Erich von 19

M

Macun, Ivan 596

Mačkovšek, Janko 146
Magdić, Pero 109, 112
Magyaródi, Gyula 311
Maister, Rudolf 68, 1441, 45, 146, 154,
161
Majar, Matija 494, 596, 615
Makovcz, Imre 671
Maleš, Miha 648
Mantoux, Paul J. 152
Marminia, Maurice 70, 316
Marn, Josip 601, 604
Marolt, France 686
Martin, Giacomo de 151
Masaryk, Tomaš 128, 133, 164, 168, 169,
176
Matičetov, Milko 554
Mátyás, Sándor 330
Meden, Ignacij 676
Medved, Andrej 675
Melczer, Jenő 311
Melczer, Kálmán 311
Melich, János 157, 231, 258, 321, 326,
549, 580
Menaše, Lev 675, 682
Mertlik, Martin 645
Mesarič, Franc 670, 671, 674
Mežan, Janez 655, 671
Mikes, János 80, 87, 232, 300, 571
Miklošič, Franc 531, 532, 553, 594, 598,
599, 600, 601
Mikola, Ferenc 248
Mikola, Sándor 78, 86, 157, 258, 317,
322, 321, 326, 330, 385, 451, 498, 549,
580, 582, 585
Mikula, Aleksander 579
Miles, Sherman 108, 136, 137, 148, 150,
183
Millerand, Alexandre 174, 178, 324
Mišič, Živojin 92, 145

Mitrović, Andrej 91
Mlinarič, Vincenc 387
Mokrai, Aladar 319
Mole, Izidor 659
Mulaček, Fran 154
Munkacsy, Mihály 648

N

Natlačen, Marko 501
Naumann, Friedrich 166
Nemec, Mihael 68
Nemes, Albert 430
Nemes, Kálmán 319
Némethy, Vilmos 311
Nicolson, Harold 129, 167
Nitti, Francesco 175
Nobuaki, Makino 198
Novak, David 623
Novak, Feri 471, 656, 669
Novak, Ivan 110, 112, 116, 496
Novak, Jožef 627
Novak, Vilko 540, 566, 567, 573, 574,
575, 576, 579, 580, 581, 583, 586, 615,
616, 617, 618, 624, 657
Novak, Vilmos 650
Nustál, Béla 118

O

Obál, Béla 248
Obal, Franc 668, 680
Orlando, Vittorio Emanuele 23
Orožen, Martina 566
Osrajnik, Aljaž 9, 10
Oter Gorenčič, Mija 662

P

Palacky, František 130, 164, 166
Paller, Endre 118
Pandur, Lajči 650, 652, 671

Pašić, Nikola 13, 91, 146, 153, 172
Pavel, Avgust 295, 620, 623, 625
Pavelić, Ante 439
Pergar, Rudolf 119
Perko, Dragutin 111, 309, 310, 312
Pešić, Petar 93, 147
Petkovšek, Jožef 672
Piłsudski, Josef 166
Plečnik, Jože 633, 644, 646, 653, 655,
656, 670, 674 687
Pogačnik, Josip 138, 577
Pogačnik, Jože 611, 614, 616
Pogledić, Mirko 113, 114
Pohlin, Marko 534
Polgar, Šandor 627
Polk, Frank Lyon 160
Pósfay, Ede 317, 318, 319
Potokar, Jože 501
Preglej, Ivan 632
Pribičević, Milan 110
Puconja, Miran 573, 574
Pupin, Mihajlo 147, 148, 183, 576, 577
Pusztai, Jožef 604, 605, 623

R

Rački, Radoslav 115
Radl, Emil 113
Radoha, Jožef 623
Radojković, Aksentije 116
Raffensperger, Esterházy 311
Rahovsky Kralj, Irina 674
Raič, Božidar 44, 304, 539, 542, 547,
599, 600, 604, 605, 624, 644, 683
Rajnar, Mirko 676
Ratkol, Teodor 49
Reed, John 26
Reiter, Ernő 248
Renner, Karl 161, 166
Repe, Božo 10, 514

Révész, Nándor 249, 250

Rob, Ivan 651

Rogač, Franc 57, 623

Rogelj, Darja 10

Rómer, Franc Florian 662

Röntgen, Wilhelm 29

Roosevelt, Franklin D. 171

Rösler, Ferenc 319

Rupel, Mirko 610

S

Sabar, Jakob 605

Sagadin, Vlado 70, 331, 647, 652, 674

Sakovič, Jožef 57, 233, 623

Sazonov, Sergej 15

Schiffer, Matija 668

Schön, Jenő 311

Schwarz, Lajos 109

Seaborg, Glenn Theodore 29

Sedej, Ivan 666

Seifert, Tone 674

Sertić, Stjepan 114

Seton-Watson, Hugh 162, 167

Seton-Watson, Robert W. 15

Sever, Božidar 70, 71, 317

Sever, Mihael 229, 580, 597, 598, 602,
604, 605, 609, 610, 611, 612, 613, 614

Seymour Charles 136, 147, 148, 150,
152

Sigray, Antal 308

Sijarto, Števan 602, 604, 610, 623, 624

Simović, Dušan 110, 437

Sinkovich, Elek 316

Sket, Jakob 603

Slavič, Matija 7, 139, 140, 141, 143, 144,
145, 146, 147, 152, 153, 156, 157, 158,
161, 162, 172, 174, 183, 200, 231, 234,
239, 256, 257, 296, 306, 316, 317, 320,
321, 324, 326, 327, 328, 333, 334, 340,

342, 385, 539, 567, 569, 568, 570, 576,
578, 579, 582, 584, 646, 685

Slepec, Ivan 81, 143, 144

Slepec, Janez 571, 576

Slepec, Janos 80, 234, 623

Slodnjak, Anton 608, 610, 611, 614, 615

Slomšek, Anton Martin 527, 543

Smej, Jožef 57, 619

Smuts, Jan 171

Sonino, Sidney 152

Steed, Wickman 167

Stele, France 540, 644, 657, 660, 664,
665, 668, 688

Sterle, Franc 658, 662, 666, 667

Stern, Sándor 311

Stiegler, Ernest 630

Strauss, Florijan 232, 234

Strauss, Franc 144

Strauss, Józsa 311

Stupica, Gabrijel 681

Suhadolc, Janez 674

Sušnik, Fran 644, 646, 687

Suttner, Bertha von 28

Szabó, Imre 232

Szalay, Imre 546

Szamuely, Tibor 213

Szapáry, Ladislav 47, 330, 667

Szeiverth, Sándor 107

Szlepecz, Janoš 299, 300

Sztarzsinszky, István 118

Š

Šafárik, Josef 595, 596, 597, 598, 600,
601, 604, 607

Šarabon, Vinko 495

Šarotar, Dušan 675, 676, 685

Šbüll, Franc 55, 600, 604, 623, 624

Šebjanič, Franc 619, 633

Šeruga, Vincenc 68

- Šiftar, Ludvik 476, 480
 Šiftar, Marijan 10
 Šiftar, Vanek 471, 566, 578, 582, 585,
 619, 633
 Šijanec, Fran 651, 656
 Škafar, Ivan 617, 619
 Škafar, Jožef 68
 Škalič, Aleksander 627
 Šorn, Jože 470
 Šövegeš Lipovšek, Gordana 9, 10
 Špoljar Josip 111, 113, 116
 Štefanac, Samo 668
 Štih, Peter 572, 643
 Šumi Nace 657, 688
- T**
- Takács, László 668
 Talany, Franc 627
 Tardieu, André 149, 152, 154, 158, 161,
 162, 182, 569, 576
 Tasker, Bliss 171
 Téleki, Pál 176, 211, 218, 219, 257, 316,
 436, 438
 Temlin, Franc 229, 549, 576, 597, 599,
 600, 601, 602, 604, 606, 607, 609, 610,
 611, 612, 613, 614, 617, 619
 Temperley, Harold 153, 151, 163
 Terplan, Aleksander 552, 599, 602, 604,
 607
 Tisza, Istvan 166, 167, 211
 Tittoni, Tommas 161, 162, 576
 Tivadar, Hotimir 9
 Tkalčević, Ivan 115
 Tkalec, Vilmoš 70, 143, 172, 248, 249,
 250
 Töke, Imre 311
 Tomašević, Ivan 109
 Tomažič, France 653
 Török, Sándor 311
- Toš, Vida 573
 Trplan, Šandor 598
 Trstenjak, Anton 55, 268, 275, 276, 279,
 351, 385, 500, 544, 601, 604, 607,
 663
 Trubar, Primož 530, 534, 583, 615
 Trumbić, Ante 153, 172
- U**
- Ude, Lojze 73, 168
- V**
- Valentinčič, Janez 670
 Valjavec, Ivan 531, 596
 Válog, Sándor 319
 Valvassori, Giovanni 71, 316
 Varga, Antal 309
 Varga, Miklós 311
 Vassel, Károly 71, 78, 86, 316, 317, 318,
 320, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328,
 329, 332, 333, 334, 337, 338, 339, 340,
 341, 343
 Vehovits, Gyula 311
 Veinstig Vörös, Jenő 249
 Vermes, Gyula 308, 309, 310, 311, 312
 Vesnić, Milenko Radomir 131, 149, 153,
 157
 Viduš, Stjepan 116
 Vincentič, Milan 676
 Visočnik, Mitja 675
 Vitéz, Gyula 311
 Vix, Ferdinand 164, 169, 170, 216
 Vizkelety, Árpád 297
 Vodopivec, Fran 317, 342
 Vogler, Ivan 48
 Vogler, Josip 48
 Vojsk, Franc 401
 Vojsk, Ruža 68
 Volper, Pál 299

Voščun, Lojze 402
Vošnjak, Bogumil 151
Vratović, Mirko 300, 393
Vraz, Stanko 55, 617
Vrbnjak 143
Vrečić, Ludvik 647, 649, 675, 676, 680
Vrtačnik, Franc 671
Vurnik, Stanko 648

W

Washington, George 130
White, Henry 152, 169
Wilson, Thomas Woodrow 13, 22, 127,
130, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 148,
149, 152, 153, 160, 161, 164, 165, 169,
170, 171, 173, 176, 177, 182, 183, 184,
198, 219, 568
Windisch, Karel Gottlib von 543
Wortman, Béla 48

Y

Yanagawa, Heisuke 71, 196, 199, 200,
201, 202, 203, 204, 205, 207, 208,
316

Z

Zadnikar, Marijan 662, 659, 684
Zadravec, Franc 645
Zala, György 663
Zeidler, Miklós 219
Zelko Ivan 619, 673
Zemljič, Jožef 600, 604
Zgonik, Nadja 684
Zichy, Avgusta 668
Zob, Péter 118
Zoltán, Gábor 671
Zorko, Zinka 566
Zsiga, Tibor 579, 580, 581
Zwitter, Žiga 10

Ž

Žabot, Vlado 676
Žemlič, Štefan 551
Žerjav, Gregor 73, 86
Žižek, Marko 55, 604
Žižek, Slavoj 573
Žolger, Ivan 146, 148, 153, 157, 161,
162, 183, 568, 576
Župančič, Oton 500, 501, 644

